

1.	בספר "הספרי"	-	-	-	-	צ. ה.
2.	דברים על הספריה	-	-	-	-	הרב י. א. הרצוג, ראש הרבנים לישראל משה שפירא, שר הדתות והספר זרח ורהטטיג, סגן שר הדתות
3.	הספרות התורנית-הדתית בישראל בחשי"ג	-	-	-	-	הרב איסר פרנקל
4.	מפרשי חלמוד בבלי (מסכת ברכות)	-	-	-	-	הרב ראובן מרגליות
5.	עליית ספרים	-	-	-	-	י. ל. ביאלר
6.	גווילין נשרפים ואותיות פורחות	-	-	-	-	ד"ר ש. ז. כהנא
7.	בענין "הגניזה החרטונית"	-	-	-	-	הרב מ. שניאורסאהן [מאדמו"ר מליובאוויץ]
8.	דפוס ראם בוויילנא	-	-	-	-	שט"ן הסופר [ו"ל], המלבי"ם-ד"ר ת. ברדיין
9.	בנות קול - בעתונות ובשידור	-	-	-	-	צ. הרבני (קול ישראל), י. אבן חן (הצופה) נ. אילון (הצופה), ג. ברכיה (שערים), (ומנים)
10.	בספריה התורנית המרכזית לישראל (סקירה)	-	-	-	-	ספריה ע"ש הרמב"ם הל-אביב
11.	בספריה התורנית בחיפה (מדו"ח)	-	-	-	-	
12.	בשולי חקונטרס	-	-	-	-	

« ה ס פ ר »

כתביעת לביבליוגרפיה בעריכת צבי הרבבי
מטעם הספריה התורנית המרכזית לישראל בירושלים
שמיסודה של הרבנות הראשית לישראל • בסיוע משרד הדתות

המערבת והמנחלה: ירושלים, רחוב חבון, טלפון 62036

שנה א' / קונטרס א'

ב"ה ירושלים, אייר תשי"ד

ספריה ע"ש הרמב"ם
תר-אביב

ב ש ע ר „ה ס פ ר”

הספריה ו„הספר” ירדו כרוכים.

על הספריה התורנית המרכזית לישראל דובר וידובר, כאן ובכל מקום נאות לכך; ברם העיקר — נעשה וייעשה למענה בעז"ה. שלושים אלף כרך תוך מחצית שנה — דבר הוא! וחוסף עליכך: אולסקריאה ארעי במרכזה של הבירה, העברת ספריות שלמות לרשותה; הבטחת זרם בלתי פוסק של ספרים אליה; יפוד אולפנא לספרנים (במסגרת „מהות”), למען הכן מנגנון יעיל, עם גמר בנין הספריה בבית הרבנות הראשית לישראל והעברתה אליו.

ו„הספר” מה חידושו ויעודו?

הוא, בעצם, אחת מזרועות ביצועם של יעודי הספריה גופה. מה שהספריה עושה ותעשה בשטח הרשומן (קאטאלוגיזאציה, מ„רשימן” — קאטאלוג) לבאיה, יעשה „הספר” לקוראיו: אזניים לתורה, בינה בספרים, יידע הספר התורני, פירסומו ברבים, לקרובים ולרחוקים.

היו ימים וסתם ספר עברי פירושו היה: ספר תורני. ובאו ימים ונולד צורך להסביר לביבליוגרפים עבריים, שגם (כך!) ספרים תורניים עם הספרות העברית יימנו...

ועוד: הספרות התורנית לגבינו היא רציפות אחת, שתחילתה בסיני ומופה בתלמיד ותיקימחדש, תורה שבעל-פה, שקדושתה האלוקית כתורה שבכתב, ושתייהן מרועה אחד ניתנו. סמי מכאן גישה „היסטורית-ספרותית-ארכיאלוגית”, „התפתחות”, „ניגודים מבניים” וכדו'. תורת-חיים שחיוניותה מחייבת ושתקפה כיום כאן, במדינת ישראל שקמה בעז"ה, בתקפה לפני חבית, בפני חבית ואחרי חורבן חבית.

"הספר" בא להוציא מוניטין לספרות התורנית בעבר ובהווה, לחבב את החיבור, את המחבר ואת כל העוסקים במלאכת-הספר, שהיא המתי-הלל. בודאי, מקום בראש יוקצה לתורה היוצאת מציון. ברם, לא תופח הדעת גם מהמתחווה בגלויות בקרית הספר הנאמנה.

אנו עמים-התורה נלאו דוקא "אהל אל בתאב*". ברם, אנו גם עמי-הספרים ועמי-הספריות מקדמת דנא. יש ורואים בעיר קרית-ספר, שלכד עתניאל בן קנז ובה דוקא החזיר בפלפולו הלכות שנשתכחו בימי אבלו של משה, עירי-הספרים, עירי-הספרים הראשונה בישראל [לא לחינם מתרגמים התרגומים את השם: יונתן — קרית ארבי, השבעים — פוליס גראמאטון**], הוילגאטה — Civitas Litterarum. ויש מן החוקרים החדשים (גויים) הרואים בקרית-ספר מרכז ספרות בדרום א"י מימי קדם ואכמ"ל]. בגין הנדודים והרדיפות בנכר לא שרדו מהספריות היהודיות מימי הבינים, אלא שמועות ושרידים מעטים. ברם, הן נתקיימו בכל העי-תים. ואם במאה האחרונה הוקמו ספריות יהודיות עצמיות בעיקר ע"י אנשי "חבמת ישראל" ו"בתי-המדרש לרבנים" הרפורמיים למיניהם, הרי לעומת אלו ספריות ר' מתת' שטראשון ז"ל בוילנא (ניצלה ברובה ונמצאת בידי ייזו"א בניו-יורק!) וספריות אוניברסיטת הישיבה בניו-יורק, ובא"י — ספריות הרמב"ם בת"א והספריות הפרטיות בירושלים, משל הרב ג. ל. מימון שליט"א ומשל ר"א סורקיס ז"ל [ציווה אותה לישיבת "שפת אמת" של האדמו"ר מגור שליט"א] יוכיחו את עניינה של היהדות הנאמנה בספריות ובזרוע יכלתה להקימן. ואין זה צריך לפנים, כי הביבליוגרפים המובהקים, החל מר' שבתאי כס, ר' יחיאל הלפרין, הרב חיד"א וגמור בר' חיים ליברמן [ספרנה של ספרית האדמו"ר מלויבאוויץ שליט"א בניו-יורק] ממנה באו ובאים.

כך נראים הדברים למערכת "הספר", כבואה לפסוק את פסוקה בשער קונטרס א'.

צ.ה.

* أمل الكتاب — אנשי הספר.

** Ἱελὴς Γραμματεῖν

דברים על הספריה

עם פתיחת אולם הקריאה

הגריא"ה הרצוג שליט"א

ראש הרבנים לישראל

... "הסיף והספר ירדו כרוכים מן השמים" — אמרו רז"ל. ואני מפרש: הדברים לא באו ללמד, שאם ישנו הספר, התורה בישראל, מובטח להם שאין החרב של צוררי ישראל פוגעת בהם כלל. הנה לא היתה תקופה בישראל שבה שלטה התורה בישראל כבתקופה הסמוכה לגזירות ת"ח. אלא הכוונה היא, לדעתי, שבכח הספר נבלה את החרב. כך הנה וכן הוזה.

הנה אנו מקימים את הספריה הגדולה — הספריה התורנית המרכזית לישראל — אוסף אלפי ספרים, העתידים למצוא מקומם בבנין הרבנות הראשית לישראל, הנבנה והולך ב"ה בירושלים. וידוע מאמרם ז"ל (ברכות נ"ה) על בצלאל, שמשא רבינו מסר לבצלאל לעשות את הארון והכלים תחילה ואח"כ את המשכן, ובצלאל טען שזה לא יתכן ומשה הסכים לה. ברם, המקרא מתפרש גם כפשוטו. שני ציוויים נאמרו: אחד — בפרשת "תרומה", שם הארון והכלים באים תחילה ואח"כ — המשכן; ואחד — בפרשת "כי תשא", ששם המשכן קודם. ועל זה כבר העירו רבותינו בעלי התוספות ז"ל. ופירוש הדברים: ששני הציוויים ניתנו מהקב"ה בסיני למשה. בראשון — הכוונה היא על שם התכלית, לא הבנין של עצי שיטים יקרים הוא תכלית המשכן — "איזה בית אשר תבנו לי וגו'" — אלא התורה, וממילא, כשמצוים על הארון מצוים גם על הכלים הטפלים לגביו ונגדרים אגב הארון. בציווי השני הדברים כשפוטם וכטבעם.

אף כאן, בספרייתנו, לא הבנין הוא התכלית אלא התורה. וע"כ עד שלא נבנה הבנין, כבר פותחים אנו את הספריה במעונות ארעי. ועתידה היא להיות ב"ה המרכז, שממנו תצא תורה לכל ישראל. גדול יהיה בע"ה הבית הזה משתי הבחינות: החומרית והרוחנית. ישנם ת"ל מספר הגון של גדולי תורה, ובכללם צעירים המופלגים בבקיאות ובעיון הנמצאים בשיבות בארץ ישראל, וצריך לרכז את כולם מסביב לרבנות הראשית לישראל, באופן שמהם תוכל לצאת תורה, לאמר הוראה, לכל ישראל בכל הדבר הקשה. הדבר הזה יבוא בע"ה, לאט-לאט, אבל בוא יבוא. גגו של היכל התורה היא ההוראה. כלומר: הוראת ההלכה למעשה בכל חלקי התורה. לכך יש צורך חיוני בריבוי ספרים, בעיקר — שאלות ותשובות: ואם אין הכל מפורש, הרי יכולים גדולי תורה לדון ולהקיש ולדמות.

משום כך-ברכה בספריה הזאת, ותקוותי תאמצני, כי עוד נוסיף ספרים על אלו כהמה וכהמה. וטוב עשינו, שהתחלנו בכך.

ויהי רצון שתשולח ברכה בכל מעשי ידינו, אמן!

משה שפירא

שר הדתות והסעד

...הספריה התורנית המרכזית לישראל היא חוליה נוספת בשרשרת מפעליה התורניים של ירושלים בירת ישראל, מכשיר רב ערך לשמירתם, השרשתם והעברתם לדורות הבאים של ערכי הנצח אשר לעמנו ואוצרותיו הרוחניים המקוריים. זהו מפעל הנושא ברכה ליהדות הדתית ולמדינה...

זרח ורהפטיג

סגן שר הדתות

יו"ר קורסוריום הספריה

שני תפקידים לספריה התורנית המרכזית:

א. להקים בירושלים, לב האומה, בה מתרכז מספר רב של רבנים, תלמידי חכמים, מוסדות תורה וחכמה, שטבעם יצא בכל העולם היהודי, מרכז תורני, שישמש כמקום לימוד ומחקר, שסביבו יתקבצו חכמי ישראל.

ב. לשמש את תלמידי החכמים והחוקרים שבישראל, ושבגולה, שיעלו לירושלים וידלו מאוצרות רוח ישראל, הגנחים ברבבות הספרים התורניים, ופיצו את מעינותיהם חוצה, ומציון תצא תורה.

המשימה לרכז במקום אחד את כל אשר נוצר בשדות התורה, ההלכה, האגדה, הקבלה, הדרוש, המחשבה הנאמנה וכו' — היא משימה כבירה ונועזת. היא לא יכלה להצליח בתנאי גולה אבל כעת, כאשר עומדים לרשותנו אמצעים ממלכתיים יכול נוכל, וכבר מקימים, בעזרת משרד הדתות, עירית ירושלים והציבור הרחב במדינה ובתפוצות, את בית הרבנות הראשית לישראל שיאכסן, לפי התכנית, גם את הספריה התורנית המרכזית. וכאשר בנין מפואר זה יעמוד על תלו, בטוחים אנו שזרם הספרים אל האולמות הנרחבים, שיעמדו בו לרשות הספריה התורנית המרכזית, ילך ויגדל; ואיתו יגדל גם זרם החכמים והחוקרים, שיבואו לשאוב מגניזה.

ועוד תפקיד נוסף לספריה זו. אוצרות רוח עצומים הלכו לסמיון בשואת יהודי אירופה. "נשרף וספר תורה עימו" — זה היה גורלה של יהדות הגולה המפוארת. רק שרידים, אחד מעיר ושנים ממשפחה, שרדו מאלפי הספריות התורניות, שהיו מצויות בקהילות, בבתי הכנסיות, אצל הרבנים ותלמידי החכמים בגולה. רק רבבות ספרי קודש נצלו והועלו לישראל ובחלקם חולקו על ידי משרד הדתות לישובי עולים חדשים, בתי כנסיות, ישיבות וכו' במדינה ובחלקם שימשו לגרעין למדור מיוחד בספריה, מדור שכל ספר בו צריך להנציח את זכר הקהילה שממנה הוא שרד. כ־2000 ספרים ממאות קהילות כבר הנציחו את זכרן במדור זה. משרד הדתות המשיך וממשיך במאמציו בגאולת שרידי הספרים והעלאתם ארצה, ועומד בקשר עם מוסדות ציבור ויחידים בגולה לשם העלאת הספרים והנצחת זכר קהילות ישראל, מבצרי הרוח שחברו, בספריה התורנית המרכזית לישראל, המצבר האדיר החדש לרוח ישראל, העומד לקום בירושלים עיר הקודש.

הספרות התורנית-הדתית בישראל בתשי"ג

ברשימה נרשמו הפירסומים שהגיעו לידי הרושם או נרשמו בביבליוגרפיות כלליות. הרושם הסתייע ברישומי: ב"שנתון הממשלה" תשי"ד, ב"קריית ספר" חוב' א—ב מכרך כ"ט, בשנתוני תשי"ד של "חירות", "הארץ", "דבר", במחירוניהן של הוצאת "נצח" והוצאת "ביתן הספר" לתשי"ג—תשי"ד, בסקירתו על הספרות הדתית בתשי"ג של מר מ. אונגרפלד ב"הצופה", בפנקס רישום הספרים של ספריית הרמב"ם בת"א, בבירורים אצל מרסיס ועוד. הספרים שנדפסו מחוץ לירושלים — נרשם מקום דפוסם. צוינה רק תבניתם של הספרים השונה מ"8 השכיחה. בכמה ערכים חסרו הנתונים בשלמותם. ספרים שרק בחלקם שייכים לספרות התורנית-הדתית לא נרשמו כאן. ככל עבודה ביבליוגרפית גם רשימה זו היא בחינת "תנא ושי"ר" ויש מקום להשלמתה שבואי תבוא אי"ה.

129 ספרים תורניים-דתיים הופיעו בישראל בתשי"ג, מתוך 600 ספרים בכלל. הוסף על אלו עתונות יומית דתית בעברית בישראל בתשי"ג — 4 מתוך 15 עתונים בכלל; מהם 2 בירושלים, מתוך 3 העתונים העבריים המופיעים בה. 13 עתונים דתיים — שבועונים לילדים ולנוער. בס"ה הופיעו בישראל בעברית בתשי"ג — 29 עתונים וכתבי-עת דתיים. ואלו הם:

עתונים: המודיע, הצופה, הקול, שערים.

כתבי-עת: בטאון חב"ד, באופק, גליונות לפרשת השבוע, דגלנו, האופק, הבאר, הנאמן, המעין, החבריא, המודיע הצעיר, העובד הדתי, הצופה לילדים, זרעים, חומתנו, חזון, ידיעות החוג, ידיעות הקיבוץ הדתי, הפוסק, מסה, נתיבה, סיני, קול תורה, שיתות תלמידי חכמים, שלוחות, שערים לנוער.

[באידיש: דאס אידישע ליכט (שבועון). עלון באונגרית.]

צ. ה.

ת"א, ביתן הספר. 281 ע'.

10 אלף-בית לילדי ישראל נפתלי מלומד.

ספר קריאה ולימוד לשנת הלימודים הראשונה של בתי

הספר הדתיים. ת"א, א. פרידלנדר ובני, דפוס "המרכז".

143 ע'.

11 בבא קמא (מסכת מן תלמוד בבלי) חירג

ופירש ע. צ. מלמד. ת"א, "דבר" ו"מסדה". 110

ע'.

12 כינה במקרא ה. י. יעקובסון. לקי

פרשנות על התורה. ת"א, "סיני", דפוס עתיד. 224 ע'.

13 בירורים הרב ברוך ישר. הלכות מדינו

(תחוקה מוניציפלית, תחוקת תחבורה) עכו היהודית

ת"א, מורשת. 86 ע'.

14 כפורים ילקוט שבועות לחייל, מצויר, הרבנו

הצבאית הראשית בצה"ל. 48 ע'.

15 בן סירא השלם מ. צ. סגל, מבוא, פירוש

ומפתחות. מוסד ביאליק. 374 ע'.

16 בן קהלת ר' שמואל הנגיד, ספר חמיש

לסדרת כל שיריו. ההדיר ש. אברמסון. ת"א

מחברות לספרות. 320 ע'.

1 אבות (מסכת) עם פירוש ר"ע מברסגורה

ועם פירוש המיוחס לרמב"ם. ת"א, ביתן הספר.

47 ע'.

2 אנדות דאתחלתא ד"ר ש. ז. כהנא מתוך

אוסף האגדות של הר ציון. ת"א, בר יודא דפוס תרבות.

222 ע'.

3 אנרות בעל התניא ובני דורו סודרו ע"י

ה. צ. הילמן. 272 ע'.

4 אנרות ר"י בן קוריש חירגם משה כ"ץ.

ת"א, דביר, 214 ע'.

5 אוצר הסיפורים צבי מושקוביץ. כולל

שיחות ומוסרים מקדמונים צדיקים ומרבינו הבש"ט

ותלמידיו. חוברות א—ד' (תשי"א—תשי"ג). כל ח' 37 ע'.

6 אזנים לתורה הרב ולמן סורוצקין. פרי

שנות לסדר שמות. 332 ע'.

7 האידיאה מרכזי גוטפריד.

8 אימוץ ילדים בישראל ד"ר יצחק קיסטר.

הארת בעיה זו במשפט התורני. ת"א, 42 ע'.

9 אישים ושיטות הרב שלמה יוסף זיון. ד

אישים תורניים ושיטותיהם בלימוד התורה והלכותיה.

31 הדרת זקנים ספר איזרא רבה ואיזרא זוטא
עם ביאור המילים הקשות (מנוקד). י. אהרן (ב ק א ל).
32 החבר התורתי על פעולות החבר התורתי
בישראל במעברות ובשובי העולים.
32* החי פרופ' ש. ב. אולמן וצבי הרכבי.
יסודות המורפולוגיה האנטומיה הפיסיאולוגיה והסיס-
טמטיקה של בעלי החיים. מהדורה חמישית. ת"א, יבנה
והוצאת הספרים הארץ-ישראלית, דפוס ש. בלאס. ס"ג
ציורים. 102, (2) ע'.
33 הטבע הדומם פרופ' ש. ב. אולמן וצבי
הרכבי. יסודות הפיסיקה החימיה והקוסמוגרפיה.
מהדורה שלישית מתוקנת. ת"א, יבנה והוצאת הספרים
הארץ-ישראלית, דפוס ניאוגרפיקה. ע"ג ציורים, 112 ע'.
33* היהדות הדתית במדינה הרב מ. צ.
נריה. פולמוס עם דעותיו הנפסדות של ד"ר ישעיה
לייבוויץ.
34 הלכות מדינה הרב י. א. ולדינברג.
המדינה ובעיותיה לאור ההלכה. ח"ב. 284 ע'.
35 הנביא מוסן ניקנדרו פינחס לפיד. פרשת
"הנביא" מאנדוציו ובני כפרו שהתגיירו. ר. מס, דפוס
גולדברג. 200 ע'.
35* הצמח פרופ' ש. ב. אולמן וצבי הרכבי.
יסודות המורפולוגיה האנטומיה הפיסיאולוגיה והסיס-
טמטיקה של הצמחים. מהדורה שישית, מתוקנת ומנו-
קדת. ת"א, יבנה והוצאת הספרים הארץ-ישראלית. דפוס
ניאוגרפיקה. ס"ו ציורים, 119, (1) ע'.
36 התבוללות מהי? אריה חלגמוס. על בעיית
התבוללות ובעיות אחרות העומדות ברום עולמה של
היהדות הדתית. ת"א, נצח, דפוס ספער. 32 ע'.
37 התורה המדינה והיהדות הדתית א. א.
גרשוני. נגד דעותיו של ד"ר לייבוויץ. ת"א, נצח,
דפוס ספער. 87 ע'.
38 ויקרא (חומש) מפורש בידי הרב דוד צבי
הופמן. תרגמו צ. הר"ש פ. וא. ליברמן. (א)
פרקים א—י"ז. מוסד הרב קוק. 329 ע'.
39 ויקרא רבה מהדורת ד"ר מ. מרגליות,
אררט.
40 זהר חדש על חמישה חומשי תורה,
מגילות... עם ניצוצי זוהר הרב ראובן מרג-
ליות. מוסד הרב קוק. 258 ע', 4.
41 זרעים תלמוד ירושלמי עפ"י גוסחה המדויקת
לר' שלמה ב"ר יוסף סיריליאק. יד"ל ע"י פ.

17 ברכת החמה צבי מושקוביץ.
17* ברכת החמה הרב סוקצ'ינסקי מהור-
רה שניה.
18 בתי מדרשות ש. א. ורטהיימר. עשרים
וחמשה מדרשי חז"ל מבואות, חקירות וציורים. מהדורה
חדשה עם הנספות מכתביה, מילואים ותיקונים — א.
ורטהיימר. מוסד הרב קוק. 542 ע'.
19 גאון יעקב הגאון ר"י שפירא. שיעורים
בהלכה וביאורים בש"ס ופוסקים. ת"א, ישיבת חלוצין
בישראל, הרב ש. לנגברט. קע"ו ע', 2.
20 גידולי שמואל הרב שמואל ניימן. שיעורים
בהלכה על מסכת ביצה. 2.
21 גלילות ארץ ישראל גרשון סגל. ההדיר
י. בן-צבי. מוסד הרב קוק. 92 ע'.
22 דיווחשבון המועצה הדתית בתל-אביב
לשנת תשי"ג. (סטנסיל). 2.
23 דפים לחנוכה ע"י הרב מרדכי הכהן.
מטעם משרד הדתות ומח' לתרבות תורנית במשרד
החינוך. מקורות הלכות ומנהגים. המדפיס הממשלתי,
דפוס הממשלה. 28 ע', 16.
23* דפים לפורים כנ"ל. 34 ע'.
24 דפים להג השבועות כנ"ל. 28 ע'.
24* דפים לימים הנוראים כנ"ל. 62, (2) ע'.
25 דפים לימי בין המצרים כנ"ל.
26 האדם פרופ' ש. ב. אולמן וצבי הרכבי.
יסודות האנטומיה הפיסיאולוגיה וההיגיינה של גוף
האדם. מהדורה שביעית, מתוקנת ומרחבת. ת"א, יבנה
והוצאת הספרים הארץ-ישראלית, דפוס ש. בלאס. ל"ח
ציורים. 82 ע'.
26* האדם מ"ר מסוכצו"ב הרב יצחק
ברומברג. פרשת חיי של רבי אברהם בעל "אבני
נזר". מכון לחסידות. 160 ע'.
27 האוניברסליות של היהדות מרדכי גוט-
פריד. פרקי מחשבה. ת"א. 16 ע'.
28 האשה באספקלרית היהדות שלמה אשי-
כנז. ת"א, יזרעאל, דפוס הפועל המזרחי. ח"א. קמ"ז
ע'. ח"ב — קמ"ח ע'.
29 הגדה של פסח צייר וכתב ח. גלצר. הגדה
אמנותית מצוירת. ת"א. ש. זימון. 82 ע'.
30 הגיוני עזריאל הרב בן ציון מאיר חי עז-
ריאל. הגיונות ודרושים. מחקרים ביסודות האמונה.
הועד להוצאת ספרי הרב עזריאל. 392 ע'.

עליאשברג, שטראשון, קראנצפלד, כ"ץ, פורוצקין, כרפס ועוד, 3 צילומים. הוצאת הספרים הארץ-ישראלית, דפוס הפועל המזרחי, 58 ע'.

57 לחקר משפחות כנ"ל. מהדורה שניה [ביכ' ליופילית] עם הוספות והשלמות. 58 (1) ע'.

58 לחשבון עולמה של היהדות הנאמנה פישל זקס. על מצב הדת במדינה.

59 לקומי יקותיאל הרב יקותיאל מלמוד. ח"ב.

60 מאור היהדות אשר פריצקה.

61 מבטאי שפתנו גדליה גומפרץ. מחקרים בפניטיקה של שפתנו בהשוואה עם שפות אחרות. מוסד הרב קוק.

62 מגבורי ההסידות הרב מ. גוטמן. חייהם פעולותיהם ותורתם: ר"נ מצ'רנוביל, ר"מ מצ'רנוביל, ר' לוי יצחק מברדיטשוב, ר"א מקליק, ר"ה מאפטא.

רבי מנחם מרימנוב. ת"א, דפוס המרכז, 240 ע'.

63 מדוע פרשנו מהקואליציה? הרב י. מ. לויין. הועד הפועל של אגודת ישראל, ספרית השעה, דפוס ספערא, 32 ע'.

64 מורה נבוכים. הרמב"ם. בתרגום רבי יהודה אלחריזי. הערות מאת ש. שיינר וד"ר ש. מונק. ת"א, מחברות לספרות, 920 ע'.

65 מוסד הרב קוק. ספרי המוסד (תרצ"ז-חשי"ג). 72 ע'.

66 מזמרת הארץ מ. מ. עמרמי. ת"ב בני-ברק, הוצאת אלמנת המחבר.

67 מי מרום הגר"מ ח'ר"ל פ. ת"ב: מסבין למסכת אבות. מדרש גבוה לתלמוד "בית זבול", דפוס העברי, רנ"ב ע'.

68 מי מרום הגר"מ ח'ר"ל פ. ח"ג: פרקי ברוממות ישראל ודבקותם הנצחית באלקים חיים ופתחו שערים לשערי הקודש של רוז' עליון. מדרש גבוה לתלמוד "בית זבול", דפוס העברי, ק"צ ע'.

69 מכתב סופר. הרב שמעון סופר. שישיני דרשות ומאמרים בתנ"ך ומאמרי חז"ל. ת"א, י. ג. שטרן, 228 ע'.

70 משפחת מושכיל לאיתן צבי הרכבי מוצאיה, תולדותיה, אישיה, פעליה, והסתעפויותיה קונטרס א' "לחקר משפחות" (ב' 100 טפסים). הוצאת הספרים הארץ-ישראלית, דפוס הפועל המזרחי, 26 ע'.

71 משפחת הרכבי. צבי הרכבי. מוצאיה

שפירא, י. ח. פריימן, ח. י. דינקלס. דפוס המסורה. מעשרות — 79 ע'; חלה — 86 ע'.

42 חוקת ישראל. ח. ש. שווארץ. מבאר חוקה ישראלית בחינוך והצניעות. 126 ע'.

43 חורשת החרד"ר ש. ז. כהנא. ת"א, בר-יודא.

44 חזון יחזקאל הרב יחזקאל אברמסקי. הוספתא, בבא בתרא.

45 חכמי התלמוד יוסף אומנסקי. רשימת כל התנאים והאמוראים שבתלמוד ירושלמי. מוסד הרב קוק, 149 ע'.

46 חמשה חומשי תורה (עם לוח הפטרות) ת"א, צ'צ'יק, 350 ע'.

47 חסידות אהרן מרקוס (ורוס). תרגום מגר' מנית מ. שיינפלד. פרשת תנועת החסידות ומהותה. ת"א, נצח, דפוס הפועל המזרחי, 60 תמונות, 436 ע'.

48 חפ"ן חיים שלום שבזי. ספר שירים ונלוה אליו ביאור ליחיה בן שלום קרח מקיסטון, 78 ע'.

49 טל אורות הרב טוביה י. טביומי. לחקר דברי חז"ל בפרספקטיבה של ההיסטוריה היהודית. ת"א, נצח, דפוס המרכז, ק"צ ע'.

50 מעמי המצוות. הרמב"ן. הרב דר. יצחק אונא.

51 יד שאול העורכים: הרב ד"ר י. וינברג, הרב פנחס ביברפלד. ספר זכרון לרב ד"ר שאול וינגרט ז"ל. ת"א, דפוס המרכז, ת"מ ע'.

52 יום ירושלים דבר היום ומזמורי תהלים שהות קנו על ידי הרבנות הראשית לישראל ליום י"ט באייר, יום גפילת העיר העתיקה. 19 ע'.

53 ילקוט דברי חכמים על התורה. ח"א, בראשית, כולל תה"ט מאמרים. הועד להוצאת ספרי מוסד וחסידות שע"י אגודת תקנות נר"ן, 422 ע'.

54 ילקוט פירושם לתורה. רפאל יצחק הלוי ע"ציון. לקט פרשנות על התורה. ויקרא, מהדורה ב', מתוקנת ומורחבת. מס. 52 ע'.

55 כוכבי סימטאות מאיר בוסק. מחרוזת שירים המתארת את גדולי ישראל. ת"א, מורשת.

56 לחקר משפחות צבי הרכבי. א) משפחת מושכיל לאיתן, ב) משפחת הרכבי, מוצאיה, תולדותיה, אישיה, פעליה, ספריהן והסתעפויותיהן: הרא"ה, רש"י, בעל הלבושים, בעל של"ה, בעל "יסוד יוסף", מהר"ל מפראג, החכם צבי, מירלש, קלמנקסיפה, הגר"א, רבלין,

- תולדותיה, אישיה, פעליה, והסתעפויותיה. קונטרס ב' "לחקר משפחות" (כ"ט פסטים). הוצאת הספרים הארץ-ישראלית, דפוס הפועל המזרחי, 32 ע'.
- 72 מלחמת החכמה והעושר רבי יהודה הלוי בכ"ר שבת, מהדורת א. מ. הברמן (כ"ט פסטים).
- 73 מלחמת השם לרבינו אברהם בן הרמב"ם בצירוף הערות, הגהות והשחזאת עם כת"ר הרב ראובן מרגליות. מוסד הרב קוק.
- 74 מנורת ההר ד"ר ש. ז. כהנא. אוסף אגודת הריציון. ת"א, בר יודא.
- 75 מצפה בעריכת ישעיהו ברנשטיין. שנתון "הצופה", מוקדש ליובל החמישים של תנועת המזרחי (מצויר). 677 ע'.
- 76 משל הקדמוני יצחק בן שלמה בן סהול. ת"א, מחברות לספרות.
- 77 משלי חפץ חיים דוד זריצקי. ח"ב. תירגם נפתלי גינתון. ת"א, ביתן הספר.
- 78 משפט המלוכה בישראל ד"ר שמעון פדרבוש. מוסד הרב קוק. 240 ע'.
- 79 נגינה וחסידות בבית קוזמיר ובנותיה מ. ש. גשורי. מאסף ספרותי מוסיקלי עם תוי נגינה לתולדות צדיקי בית טאוב ונגינת החסידות של פולין.
- 80 נוה הלל הרב הלל פוסק.
- 81 ניצוצי גבורה משה פרגר. עלילות קידוש השם בימינו (מצויר ומנוקד). ת"א, נצח, דפוס הפועל המזרחי. 205 ע'.
- 82 נצח ישראל א. ח. ברנשטיין. דברים אחדים אל ההורים הרוצים לחנך את בניהם בחינוך זר (נגד המיסיון). 16 ע'.
- 83 סדור "עם ישראל" נוסח ספרד. ת"א, סיני. 421 ע'.
- 84 סדר ברכת החמה 31 ע'.
- 85 סדר תפילות והודיות ליום הזכרון לגבורי מלחמת הקוממיות וליום חג העצמאות משרד הדתות. 16 ע'.
- 86 ספרי הגות אשר פריצקר. מחקרים בדרכי המחשבה של הוגי הדעות בישראל. ת"א, תבונה. 193 ע'.
- 87 ספר לינמשיין העורכים: הרב יצחק ידידיה ובנו הרב איסר פרנקל. ספר זכרון לקהילת לינמשיין (מצויר). ארגון עולי לינמשיין בישראל, ת"א, דפוס
- אלישע. 224 ע'.
- 88 ספר שירים י. בקאל, י. כהן. כולל שבות, בקשות, פזמונים לחול, לשבתות, לר"ח, למועדים, לש"ת, לבר-מצוה, לחתן. 279 ע'.
- 89 עמרת ישראל ר' ישראל מ. באהלי.
- 90 עלונים לשבת עלון א': השבת והתחבורה. המועצה הציבורית למען השבת ליד משרד הדתות, דפוס העברי. כ"ד ע' 12.
- *90 עלונים לשבת עלון ב': השבת בחיי האומה — מפי סופרי דורנו. כנ"ל. כ"ד ע'.
- *91 עקדת יצחק הרב מ. י. טייברג. תולדות כנ"ל. כ"ח ע'.
- 91 עקדת יצחק הרב מ. י. טייברג. תולדות האדמו"ר רבי יצחק מנחם דנציגר מאלכסנדר.
- 92 פרחי שושנה הרב אברהם נשר. פרשנות התורה וקונטרס חידושי הלכה. דפוס איתא. רל"ו ע'.
- 93 פרקים בתורת החינוך ד"ר יהודה מוריאל. הבלטת המגמה הרתית בחינוך הילד. ת"א, ביתן הספר.
- 94 קובץ נדחים הרב הלל פוסק.
- 95 קצות השולחן הרב א. ח. גאה.
- 96 רבי ישראל סלנט הרב ח. י. ליפקין. שיטתו ותורתו. ת"א, נצח, דפוס יהלום.
- 97 רבי מאיר יחיאל מאוסטרובצה הרב איסר פרנקל. חייו שיטתו ותורתו. ת"א, נצח, דפוס אלישע. 159 ע'.
- 98 רבי מאיר מלובלין הרב אסר פרנקל. מייסד ישיבת חכמי לובלין: תולדותיו, חייו ומפעליו. ת"א, ביתן הספר, דפוס יהלום. 197 ע'.
- 99 רבי נחמן מברסלב יצחק אלפסי. חייו, תורתו ומחשבתו. ת"א, נצח, דפוס יהלום. 111 ע'.
- 100 רוז'ין הרב א. י. ברומברג ר' ישראל מרוזין. המכון לחסידות. 184 ע'.
- 101 רזא דחיי הרב ז. א. רבינר. על השארת הנפש.
- 102 שאילתות דרב אחאי משבחא גאון עם ראשון לציון ושאלת שלום מאת הרב ישעיהו ברלין וביאורו של הגאון הנצי"ב מחלוזין "העמק שאלה" עם הוספות רבות, השלמות ותיקונים. ח"ג: במדבר—דברים. מוסד הרב קוק. 408 ע' 4.
- 103 שארית יוסף הרב יוסף ק"ץ. כירורים בהלכה ובפסקי הרמב"ם. ת"א.

- 104 שיטת מקובצת רבי בצלאל אשכנזי.
על מסי' ב"ק, בהחלפת כתיב רש"י במרובע והכנסת
פיסוק בגוף הפירוש... ת"א, ביתן הספר.
105 שיטת צבי קפלן, מאמרים ורשימות.
ת"א, מורשת, 94 ע'.
106 שיטת דוד זריצקי, ילדים במסכת הג'
בורה של הדור, תירגם מ. צ. פרוש. ת"א, ביתן
הספר, 408 ע'.
107 שליח המצפון מרדכי גוטפריד.
108 שם משמאל האדמו"ר רבי שמואל ב'
רנשטיין מסוכצ'וב, נזר, דפוס יהודה, 386 ע'.
109 שנינו במגנים מלכה שפירא, סיפורים
מחצרות צדיקים, ת"א, "דביר".
110 שעורי דעת הגאון י. ל. בלור, י"ז
שעורי מוסר ומאמר "אורי וישעי", ת"א, נצח, דפוס
יהלום, רט"ז ע'.
111 שפת אמת על קהלת, האדמו"ר רבי אריה
ליב אלתר, הביא לבית הדפוס, בצירוף קונטרס
"ליקוטי יהודה", יהודה ליב היינה, דפוס שחרץ,
139 ע'.
- 112 תולדות מנחם ב"ר עזריאל מהוראד-
נא י. ד. מילר, מהדורה שלישית, חגניה, 137 ע'.
113 תולדות רבי חייא ובניו מינצברג.
114 תולדות רבי יחזקאל לנדא דוד שמואל
מונק, תולדות בעל "גודע ביהודה", דפוס המסורה,
24 ע'.
115 תורת רבי פנחס מקוריץ הרב מ. י.
גוטמן, עם מוספים: שיחות רבי רפאל מברשיד,
מאוצר החסידות, ימי תמימים, ת"א, דפוס "יהלום",
67 ע'.
116 תכנית להוצאה חדשה ממש' פסחים
הרב מנחם כשר, 2.
117 תוספת להתנאים ומשנתם א. מ.
רוזנשטיין, ת"א, אחיעבר, 189—243 ע'.
118 תפסיר לה' מגילות עם תירגום ורש"י,
רב סעדיה גאון, מס.
119 תרי עשר מפורש ע"י אשר וויזר, ת"א,
יהודה, 215 ע'.

השמות

- 120 סדר ברכת החמה משרד הדתות, הוצאת
המדפיס הממשלתי, דפוס הממשלה, 31, (1) ע', 16.
121 ספר ברכת החמה מו"ל יצחק אלפיה, 8 ע'.
- 122 זכר למצות הקהל מסכת דברים ולקט
מקורות בעריכת הרב מ. הכהן, הוצאת ועדת הקהל,
דפוס העברי, צילומים 90 ע'.

מפרשי תלמוד בבלי

הנמצאים בספריה ע"ש הרמב"ם בתל-אביב *

מסכת ברכות

שם הספר	שם המחבר או המהדיר	הדפוס	מקום הדפוס	השנה	המבנית
1 אבן עזר	ר"ע מקלמנטוב	ג-ה	ורשה	תרל"ה	2
2 אבן שלמה	ר"ש מטולטשין	כא-כז	ירושלים	תרל"ו	4
3 אבן שלמה	ר' אברהם אורבך	א-סג	פיוטרקוב	תרצ"ז	2
4 אברהם את ידו	ר"א פאלאגי	א-ו	איומיר	תרמ"ו	2
5 אגודה	ר' אלכסנדר זיסלין	קעג-קפה	קראקא	של"א	2
6 אדרת אליהו	ר"ע הי ריקי	א-סט	ליוורנו	תק"ב	4
7 אהל יעקב *	ר"י כהנא-שפירא	א-יט	פפד"א	תע"ט	2
8 אהל מועד	ר' יוסף יאסקי	א-ו	פפד"א	תקכ"ז	2
9 אהל משה	רא"מ הורוויץ	א-ז	ורשה	תרמ"ט	2
10 אהלי יצחק	ר"י דונאן	א-ו	ליוורנו	תקפ"א	2
11 אוצר הגאונים	רבי'מ לוין	קע	ח' י פ ה	תרס"ח	8
12 אוצר הכבוד	ר"ט אבולפיא	א-ט	ורשה	תרל"ט	4
13 אוצר המשנה	רש"ל הורוויץ	פ	ניו-יורק	תרצ"ו	8
14 אוצר חיים	רח"צ ברוידא	א-י	וילנא	תרנ"ט	2
15 אור הישר	רש"י הילמן	א-ו	ירושלים	תש"א	2
16 אור הנעלם	ר"י אלטשולר	[ירחון "סיני"]	ירושלים	תש"ג	8
17 אור הנערב	רש"י כהנא	א-ד	אוסטרהא	תקפ"ד	2
18 אור חכמים	ר"ב קצנלבויגן	א-ה	פפד"א	תקי"ב	2
19 אור לו בציון	ר"ז עטהוין	מא	קרלסרוה	תקכ"ה	2
20 אורח ישרים *	רמ"צ טקסין	א-כט	ורשה	תרנ"ג	8
21 איי הים *	ר' יהודה עדל	א-טו	ורשה	תרכ"ה	4
22 אילת אהבים	רא"ל תאומים	א-יב	זולקוב	תקס"ב	2
23 אלביש ישע	רד"א יאלס	יט-כד	מונקטש	תרע"ד	2

* הרב ראובן מרגליות, מנהל הספריה ע"ש הרמב"ם בתל-א, ערך מפתח-רשימת של ספרייה-מפרשים, שלא נופסו בש"ס על הגליון או בשולי המסכתות, והם מוקדשים למסכת אחת או לכמה מסכתות, על כל המסכתות שבתלמוד בבלי וירושלמי ותוספתא ועל המסכתות הקטנות — מלבד ספרייה-מפרשים על משניות במיוחד—הנמצאים בספריה הנ"ל. מכיוון, שלפי הערכת בעל המפתח, שהוא ספרן וביבליוגרף ותיק ומובהק, הם כ-90% מכל אשר בא בדפוס, יש למפתח ערך כללי, אנו מפרסמים כאן לדוגמא הפעם את המפתח על מס' ברכות בבלי בלבד.

בספרים המיוחדים למס' ברכות צוין מספר הדפים הכולל. בספרים לכמה מסכתות — צוינו הדפים המוקדשים למס' ברכות בלבד. בסימן * צוינו הספרים המיוחדים לאגודתא. בדפיסי ארץ-ישראל באו שמות הערים בפיוזר אותיות להיכר.

צ. ה.

שם הספר	שם המחבר או המהדיר	הדפים	מיקום הדפוס	השנה	התבנית
24 אם יעקב	ר"ב יקימובסקי	לד	ורשה	תרס"ד	8
25 אמר ידיד	ר"ד טאריקה	א—ח	כלוניקי	תקס"ו	2
26 אמרי נועם	בשם הגר"א	נ	ורשה	הרנ"ט	4
27 אמרי צרופה	רא"י פישל	א—ה	ברלין	תקס"ו	2
28 אלפסי זוטא	רמ"ע מפאנו	כד	ירושלים	תרמ"ד	8
29 " "	" "	"	סיגוט	תרנ"ח	8
30 אסיפת זקנים	רנ"צ פעסיס	קטז	ורשה	תרס"ט	2
31 ארץ החיים	ר"ח מטשרנוביץ	עט	טשרנוביץ	תרכ"ו	4
32 אשל אברהם	רא"י ניימרק	נו—צג	תל אביב	תרצ"ז	8
33 " "	" "	רצט—כלא	" "	תש"י	8
34 באור מרדכי	ר"מ בנעט	סח	ווין	תקע"ג	2
35 באורי אגדות *	בשם הגר"א	מה	ורשה	תרמ"ו	8
36 באר אברהם	ר"א בעל „משכיל לאיתן"	א—ט	וילנא	תר"ד	2
37 באר רחובות *	רא"א פסקס	ט—ל	לבוב	תרל"ד	8
38 באר שבוע	ר' אהרן ווירמייז	עח	מיץ	תקע"ט	4
39 בית הבחירה	ר' מנחם המא"י	קח	ורשה	הרע"ב	8
40 בית יוסף	ר"א דירנפלד	נ	מישקולץ	תרצ"ח	8
41 בית יוסף צבי	ר"ש קרליבך	שכ	ברלין	תרע"ז	8
42 בית יעקב	ריב"ז יקימובסקי	יב	פיוטרקוב	תרס"ד	8
43 בית ישראל	ר"י דירנפלד	קה	מישקולץ	תרצ"ז	2
44 בית משה חיים	רמ"ח טריווקס	יה	ורשה	תרנ"ח	8
45 בית נתן	ר"נ קורניל	סד	ווין	תרי"ד	4
46 בני אהרן	ר"א משוואבך	א—ו	מונקטש	תרס"ז	2
47 בניהו *	רי"ח מכבל	א—יג	ירושלים	תרס"ה	2
48 ברוך מרדכי ח"א	ר"מ פריד	סד	לבוב	תרל"ח	2
49 " " ח"ב	" "	פג	וייטצן	תרמ"ו	2
50 ברכה והצלחה	רח"י רדוויל	לא	לבוב	תרס"א	4
51 ברכה משולשת	ר' אביעזר מטיקטין	סד	לבוב	תרי"א	4
52 ברכה משלשת:			ורשה	תרכ"ג	4
תוספות רי"ח	ר"י החסיד	סד			
תוספות הרא"ש	רבנו אשר	לט			
שיטה מקובצת	ר"ב אשכנזי	לג			
53 " "	כנ"ל	כנ"ל	ברסלוי	הרפ"ה	4
54 ברכת אברהם	רא"א מפפד"מ	פ	פיוטרקיב	תר"ץ	8
55 ברכת אהרן	ר"א לוין	קמ	דרוהוביץ	תרע"ג	2
56 ברכת דוד	ר' מתת' רבין	א—יט	פשמישל	תרמ"ו	2
57 ברכת ה'	ר' סאסי הכהן	קמג	ירושלים	תרס"ה	8
58 ברכת יהושע	ר"צ וויינשטיין	קב	קלויזבורג	תש"ב	8
59 ברכת ישראל	רי"מ מהרלנדר	א—מה	ורשה	תרמ"א	2
60 ברכת משה	ר"מ וינרסקי	כד	וילנא	תרע"ב	8
61 ברכת ראש	ר' אשר הכהן	ע	ורשה	תרי"א	2

שם הספר	שם המחבר או המהדיר	הדפים	מקום הדפוס	השנה	התבנית
62 ברכת ראש	ר' אשר חכהן	פב	פיוטרקוב	תרנ"א	2
63 ברכת שלמה	רש"י הכהן	מו	פיוטרקוב	תרע"א	2
64 גור אריה	ר' מסעוד צרמון	א—ח	ליוורנו	תרנ"א	2
65 גליוני הש"ס	ר' יוסף ענגל	א—כב	וין	תרפ"ד	4
66 גנזי יוסף	ר"י בלוך	א—ו	לכוב	תקנ"ב	2
67 גנזי יוסף	ר"א עפשטיין	א—ז	בילגוריי	תרצ"ב	2
68 גפי אש	ר"א שטרן	צב	גלנטה	תרפ"ח	4
69 גפן פוריה	ר"ש בן זקן	א—ח	ירושלים	תרס"ד	2
70 דברי דוד	ר"ד טבלי ממינסק	י—זו	וילנא	תרמ"ז	2
71 דברי יעקב	ר"ק קלצקין	א—ח	דווינסק	תרצ"ב	2
72 דברי פנחס	ר"פ מיכאל רבינוביץ	א—ו	ורשה	תר"ץ	2
73 דברי שלמה	רש"ז ריוולין	יד	ורשה	תרכ"ח	4
74 דברי שמואל	ר"ש הצרפתי	יד	אמשטרדם	תנ"ט	8
75 דבש תמר	ר' דוד טייטלבוים	טז—כג	ורשה	תרנ"ז	2
76 דוגמא לבאור	ר' מלום אלבק	ה	ורשה	תרע"ג	4
77 דקדוקי סופרים	רנ"ג רבינוביץ	רעד	מינסק	תרכ"ה	8
78 דרוש וחידוש	ר' עקיבא איגר	ג—ה	ורשה	תקצ"ט	2
79 " "	" "	א—ה	שטטין	תרכ"ב	2
80 דרך אמונה	ר' זאב פוהרילס	א—לה	לביב	תרכ"ה	2
81 דרך אניה	ר' מאיר שיף	א—טז	פיורדא	תקנ"ח	2
82 האלף לך שלמה	ר' יצחק מאוליינוב	א—יב	ירוסלב	תר"ע	2
83 הגהות מהרש"ם	רש"מ שבדרון	א—ה	סטרימרי	תרצ"ה	2
84 הגיון התלמוד	רא"מ גרבר	לב	ירושלים	תרצ"ו	8
85 הלכה למשה	ר"מ ניימן	א—ד	וין	תרפ"ג	2
86 הלכות עולם	ר"מ מייזלש	א—יג	זולצבך	תקט"ו	4
87 הלכות עולם	ר"ד קרסיק	ה	זיטומיר	תרכ"ז	4
88 המפתח	ר' נסים גאון	א—כו	וין	תר"ה	8
89 השלמה	ר' משולם מברדש	מ	ברלין	תרפ"ו	8
90 השקפות התלמוד *	רמ"י עדלמן	צו	ביאליסטוק	תרע"א	8
91 התורה והתלמוד	ר"ד גולוב	קצח	ברלין	תרפ"ו	8
92 ויאמר שמואל	ר"ש אלבאו	א—לד	קובלנקה	תרפ"ט	2
93 ויברך דוד	רש"ד טמקין	כ	ורשה	תרצ"ב	2
94 והיה ברכה	רצ"א שפירא	לו	פשמישל	תרל"ה	2
95 ויוסף שאול	ר"ש אלישר	פג—פח	ירושלים	תש"ב	4
96 זבד טוב	ר"ז סופרש	א—ט	פשמישל	תרנ"ט	2
97 זהב שיבה *	ר"ש אלגזי	לט	קושטא	תמ"ג	4
98 זכר יהוסף	ר"ז שטרן	א—כ	ורשה	תרכ"כ	2
99 זכרון למשה	ר"מ רשקס	טז	אודיסה	תרל"ג	4
100 זכרון לריב"א	ר' יוסף מסינג	יא—יז	ברלין	תרמ"ט	4
101 זכרון מנחם	ר"מ מן	כג—כח	ורשה	תרל"ה	4
102 זרע בירך	ר"מ מנלי	א—ז	וונזבק	ת"ס	2

התבנית	השנה	מקום הדפוס	הדפים	שם המחבר או המהדיר	ל סם הספר
2	תצ"ו	ספד"א	מ	ר' ברכיה שפירא	103 זרע בירך שלישי
2	תקע"ד	פראג	מ	ר"י גינצבורג	104 זרע יעקב
4	תר"ה	ורשה	כה—לא	[אוצר נחמד]	105 חידושי הרמב"ן
2	תרפ"ה	ירושלים	א—ו	[חידושים]	106 " "
4	רפ"ג	ויניציאה	מז	ר"ש בן אדרת	107 חידושי הרשב"א
2	תקנ"ח	ברין	א—יט	" "	108 " "
2	תר"ן	ורשה	א—כ	" "	109 " "
2	ת"ש	קייזן	מ	מספרי הגר"א	110 חידושים ובאורים
2	תרנ"ה	מונקטש	א—ח	ר' פנחס הורוויץ	111 חידושי הפלאה
2	תר"ס	וילנא	א—יג	" "	112 " "
2	תרנ"ג	ורשה	ה—יו	ר"מ יחזקאל	113 חידושי רמ"י
2	תקי"א	רדלהיים	א—ט	ר"י בס	114 חדות יעקב
2	תרע"א	וילנא	ו—יג	רא"י קרליץ	115 חזון איש
2	תרל"ו	וילנא	א—ג	ר"ד לוברנק	116 חזון קשות
4	תרפ"ט	ירושלים	ב—טז	ר"ש קום	117 חיי שלמה
8	תרצ"ב	קובנא	כד	ר"ש שייטלמן	118 חיי שמואל
2	תרס"ט	תיניס	א—כא	רח"ד גג	119 חיים לישראל
8	תרצ"ג	לואיס	כ	ר"י זמברובסקי	120 חמדת יהושע
2	תרפ"ח	דעווא	יט	ר' חיים בן עטר	121 חפץ ה'
2	תקנ"ה	שלוניקי	א—יג	ר' יוסף גויא	122 טל אורות
3	תרפ"א	ווין	א—ג	ר' מאיר אריק	123 טל תורה
8	תר"ע	לונדון	א—כג	ר"י הורוויץ	124 יבא הלוי
2	תרס"ז	פיוטרקוב	ה—נז	ר"מ גרפיל	125 יגיעות מרדכי
2	תקנ"ט	אופיבך	א—יא	ר"ד זינצהיים	126 יד דוד
2	תרפ"ב	סיגוט	א—כא	ר"ג שטרן	127 ילקוט הגרשוני*
2	תרצ"ה	ניו יורק	א—ז	ר"ש דרילין	128 ילקוט שלמה
4	תר"ע	זיסומיר	פ	ר"א היילפרן	129 יסודי המקרא
2	תר"ו	איזמיר	א—ו	ר"י פאלאגי	130 יפה לעינים
2	תרפ"ו	איזמיר	א—ח	" "	131 יפה תלמוד
8	תשא"ב	תל אביב	נה	ר' יוסף הלוי	132 יקר הערך
8	תרצ"ו	בודפשט	סד	ר"י גינצברגר	133 ישמח לב
8	תפ"ט	איזמיר	א—יח	ר"ה אבולפיא	134 ישרש יעקב
2	תמ"ז	המבורג	א—ל	ר' שמעון וולף	135 כבוד הבית
2	תקנ"ט	שלוניקי	א—לא	ר' אליהו וינסטרא	136 ככבא דשביט
4	שמ"א	בזיליאה	א—ל	ר' יעקב לוצטו	137 כפתור ופרח*
2	תרצ"א	ורשה	לב	ר"א ולנוב	138 כרם אהרן
8	תרס"ג	ירושלים	א—טו	ר"י הורוויץ	139 כרם חמד
8	תרס"א	פשמישל	א—ז	ר"ש ברמן	140 כרם שלמה
4		ירושלים	[הסגולה]	הראב"ד	141 כתוב שם
4	תר"ל	פראג	יט—כ	ר' שמואל פריינד	142 כתם פז
2	תצ"ג	אלטונא	א—ז	ר' אפרים הקשר	143 לויית חן א'

שם הספר	שם המחבר או המהדיר	הדפים	מקום הדפוס	השנה	התבנית
144 לויית חן ב'	ר' אפרים הקשר	א-1	אלטונא	תק"ג	2
145 למוד ערוך	ר"ש במברגר	ס	פפד"מ	תרל"ב	8
146 למטה יהודה	רד"א קאפנר	א-ח	ורשה	תרנ"ב	2
147 לקוטי חבר בן חיים	רח"פ פלוט	יג-כא	פרסבורג	תרל"ח	4
148 לקוטי רי"צ	ר"י אבן גיאות	מח	ציריך	תשי"ב	8
149 לקוטות	הרמב"ן	א-ד	שלוניקי	תקנ"א	2
150 לשון הזהב	ר' זאב מליזנסק	מה	פיוטרקוב	תר"ס	2
151 לשד זבח	ר' יעקב יהודה	נ-סד	אלטונא	תקכ"ח	2
152 לשמוע בלמודים *	רי"א לנדא	קמ-קנו	וילנא	תרל"ו	4
153 מאורות	ר' אליהו מוילנא	רסו-רעד	ירושלים	תשי"ד	4
154 מאורי אור א'	ר"א ווירמייז	ב-ט	מיץ	תקנ"ג	4
155 " " ב'	"	לב	"	תקנ"א	4
156 " " באר שבע	"	נג-עח	"	תקע"ט	4
157 " " בן נון	"	קמ-קמט	"	תקפ"ו	4
158 " " קן טהור	"	קמ-קנט	"	תקצ"ב	4
159 " " עוד למועד	"	קנג-קסג	"	תקפ"ב	4
160 מאיר נתיבים ח"ב	רי"ד מרגליות	מח-נו	פילנאי	תקנ"ב	2
161 מגיד תעלומות	רצ"א שפירא	קסו	פשמישל	תרל"ו	2
162 מגן שאול	רא"ש זעליג	א-נ	ירושלים	תשי"ד	8
163 מגן דוד	ר"ד וזאן	א-יא	תוניס	תרע"ג	2
164 מדרש יוסף	ר"י שפוטשניק	טז	אודיסה	תרע"ג	8
165 מדרש משה *	ר"מ נכט	קצד	ברלין	תרפ"ה	8
166 מוסדי ישעיה	רי"ז הלפרן	א-יב	וילנא	תרנ"ה	2
167 מחברת הלוי	רי"א הלוי	פד	ורשה	תרנ"ד	4
168 מטעמי יצחק	ר"י פון געלדרן	א-יב	ברסלוי	תר"כ	4
169 מי באר	רי"מ זיסקינד	א-ה	פיוטרקוב	תרס"ז	4
170 מי באר מים חיים	רמ"י הופמן	קנד	וויטצן	תרס"ז	2
171 מי השלח	ר' מאיר יונה	נא	ורשה	תרמ"ג	4
172 מילי דברכות	רמ"ל גינדין	א-כג	וילנא	תרל"ד	4
173 מילי דברכות	ר"צ גרודזינסקי	צד	לואיס	תרפ"ג	2
174 מכתב לחזקיה	ר' חיים חזקיה מדיני	ח-כד	איזמיר	תרכ"ו	2
175 מלא רצון	ראנ"צ שפיץ	א-ט	פפד"מ	ת"ע	2
176 מלך שלם	ר' שמואל שלם	א-ו	שלוניקי	תק"ס	2
177 מלכי בקודש	ר' עזרא מלכי	קג-קיא	שלוניקי	תק"ס	2
178 מנחה חדשה	רנ"ה הורוויץ	א-י	ירושלים	תר"מ	4
179 מנחם משיב נפש	רמ"מ היילפרן	א-טו	לבוב	תרס"ב	2
180 מנחת יהודה	ר"י שטטהגן	לד	אמשטרדם	תקס"ג	8
181 " "	"	יו	אלטונא	תקכ"ח	2
182 מנחת יהודה	ר"י עפשטיין	ה-יח	ורשה	תרל"ו	2
183 מנחת שמואל	ר"ש זליג	נ	וילנא	תר"ב	2
184 מסכת ברכות	ש"ס הגדול		לונדון	תרפ"ה	2

שם הספר	שם המחבר או המהדיר	הדפים	מקום הדפוס	השנה	התבנית
185 מסילת הברזל	רנ"ש היילפר	א—יח	וילנא	הרפ"ח	2
186 מעון הנרכות	רנ"י לנדא	קלא	דיהרנפורט	תקע"ו	2
187 מעיל שמואל	ר"ש שפירא	א—יד	וילנא	תרנ"ז	2
188 מפתח	ר"צ גלברד	א—ו	לודז	תרצ"א	8
189 מפתח דשלם	רנ"א פרוש	פ	ירושלים	ת"ש	8
190 מצא חן	רצ"א טלוצקין	א—י	ורשה	תרס"א	2
191 מצמיח ישועה	ר"י העשל	א—כו	נאוויטז	תקפ"ב	2
192 מקור הברכה	ר' אברהם מטיקטין	ס	לגוב	תרנ"א	4
193 מקור הברכות	רנ"י גולדברג	ק	ברלין	תרס"ה	8
194 מר דרור	ר"מ לעוו	א—ח	סיגוט	תרס"א	2
195 מראה אש	ר' אברהם א"ש	א—ו	ברלין	תקס"ג	4
196 מראה עין	ר' רפאל אשכנזי	סח—עד	שלונקי	תקע"ו	2
197 מראית העין	רה"ד אזולאי	א—ז	ליורנו	תקס"ה	2
198 מרחבי יצחק	רח"י ראביד	קכג	בילגוריי	תרפ"ט	8
199 משחת אהרן	ר"א זעליג	א—ד	פסד"א	תק"ו	2
200 משמרות כהונה	ר' אברהם יצחקי	א—ד	ליורנו	תרכ"ב	2
201 משנת יהודה	רנ"י שרגא	סו	ורשה	תרס"ה	2
202 נטעי אברהם	ר"א איטינגא	א—יא	פשמישל	תרמ"ב	2
203 נמוקי שובנ"י	רש"י שניאורסאהן	קכ	ירושלים	תרל"ו	4
204 נשמת חיים	רח"מ ריינהולד	מ	מונקטש	תרע"ג	2
205 נתיבות התלמוד	רנ"א קמלער	כה	לבוב	תקפ"ה	4
206 נתיבי רש"י	רש"י מימינובסקי	א—ז	וילנא	תרמ"ח	8
207 סמיכת חכמים	ר' נפתלי כ"ץ	רכא	פסד"מ	תק"ד	2
208 עדות בישראל	ר"א שטרן	א—לג	מונטריאל	תש"ד	8
209 עולת אהרן	ר"א זעליג	א—ה	אופיבך	תצ"ג	2
210 עטרת ראש	ר' לוי מקאדני	קמד	אמשטרדם	תקכ"ו	4
211 עיון יעקב *	רנ"י ביישר	א—יא	וילהרמשדארף	תפ"ט	2
212 עין אליהו *	ר"א שיק	א—סג	וילנא	תרכ"ט	4
213 עין יפה *	רנ"י פאלאגו	סג—עו	איזמיר	תרנ"ד	4
214 עיני יצחק *	רנ"א מוויילקומיר	א—כב	וילנא	תרל"ח	4
215 עיני כל חי	ר' חיים פאלאגי	א—ז	איזמיר	תרל"ח	2
216 עינים למשפט א'	רנ"י אריאלי	קי	ירושלים	תש"ז	2
217 עינים למשפט ב'	" "	צה	"	תשי"ב	2
218 עמק ברכה	ר' שמואל ר' יעקלש	כו	לבוב	תקס"ה	2
219 עמק יזרעאל	ר"ע בורקובסקי	כה	וילנא	תרס"ד	8
220 עץ יוסף	רנ"י דרמשטדט	א—כג	קרלסרוה	תקכ"ג	2
221 פי שנים	הרא"ש ור' אלישע	יז	אלטונא	תצ"ה	4
222 פירוש האגדות *	ר"ע מגירונא	א—כט	ירושלים	תש"ה	8
223 פירוש רב האי גאון	ו"הצופה"ן	קפז—רר	בודפשט		8
224 פירוש " " "	תקע—תרז	תקע—תרז	סינסינטי	תרצ"א	8
225 פירוש רב חננאל	אוה"ג	לו	חיפה	תרפ"ה	8

שם הספר	שם המחבר או המהדיר	הדפוס	מקום הדפוס	השנה	התבנית
226 פירוש רס"ג	הו' רש"א וורטהיימר	לה	ירושלים	תרס"ה	8
227 פירוש קדמון	[מזמן הרמב"ם]	בס—מח	וין	תרצ"ג	1
228 פני אריה	רא"ל כ"ץ	א—ח	נאוידוור	תקס"ו	4
229 פני חיים	רח"ס לוריא	סד	פיוטרקוב	תרצ"ז	8
230 פני יהושע	ר' יעקב יושע	כב	לבוב	תר"כ	2
231 " "	" "	מב	ורשה	תרמ"ג	2
232 פני יצחק זוטא	ר"י מיאנוב	א—י	אמשטרדם	תצ"א	2
233 פנים מסבירות	ר' משה חזן	א—ח	פראג	תנ"ג	4
234 פסקי ר"ד	ר"י די טראני	מ—נו	וין	תרי"ד	4
235 פסקי ר"ד אחרון	" "	טז	ורשה	תרכ"ד	4
236 פקודת הלויים	ר' אהרן הלוי	קב	מאינץ	תרל"ד	8
237 פרחי אביב	ר"ג סילברשטיין	לד	לונדון	תרס"א	8
238 פרשת מרדכי	רש"מ אלטשולר	נו	ורשה	תרנ"ו	2
239 פשט הש"ס	ר"י היילפרן	ס	ורשה	תרפ"ד	2
240 פשר אגדתא	ר' אלי' רסנר	עא	לבוב		8
241 פתח עינים	רח"ד אזולאי	א—כ	ליורנו	תק"ן	2
242 פתח עינים	ר' עזריאל הלוי	א—ז	ורשה	תר"ו	4
243 פתחי שערים	ר"י מטשנסטשוב	ג—יד	בילגוריי	תרס"ט	2
244 צבי קודש	ר' צבי ב"ר דוד	לט	זולצבך	תק"ח	4
245 ציוני תוספות	ר"מ פרקש	יז	מישקולק	תרצ"ו	4
246 צל"ח	ר' יחזקאל לנדא	נה	יוזעפוף	תרל"ו	2
247 " "	" "	עז	לבוב	תרל"ו	2
248 צמח צדק	רמ"מ שניאורסאהן	א—יה	וילנא	תרל"ה	2
249 צרור החיים	ר"ח קצבי	א—כח	ליורנו	תרכ"ט	2
250 קם בשמים	ר"ר מרגליות	א—ז	לבוב	תרע"ג	4
251 קדש נפתלי	ר"נ הלוי	א—ז	וילנא	תרמ"ו	4
252 קהלת יעקב	ר"י מקרלין	א—ס	וילנא	תר"ז	2
253 קול יהודה	רי"ל לזרוב	כו	ניר-יונק	תרע"א	4
254 קול קול יעקב	ר"י המבורגר	א—ס	פראג	תקס"ב	2
255 קרן אורה	ר"י מקרלין	א—ס	ורשה	תרמ"ד	2
256 ראבי"ה	הו' רח"נ דמביצר	ע	קראקא	תרמ"ב	4
257 " "	הו' ר"א אפסוביצר	קסג	ברלין	תרע"ד	8
258 ראש יוסף	ר"י מפינטשוב	א—ה	קיסן	תע"ז	2
259 ראש יוסף	ר"י תאומים	א—כג	לבוב	תרכ"ב	2
260 ראשון לציון	ר' חיים בן עטר	א—כח	קושטא	תק"י	2
261 " "	" "	א—כד	ירושלים	תרע"א	2
262 " "	" "	לה	לודז	תרע"ג	2
263 רוב דגן	ר"י עטייה	א—יה	ליורנו	תקפ"ג	2
264 שארית בנימן	ר"ב ב"ר שמואל	לה	ליק	תרכ"ג	4
265 שביל הישר	ר' שמואל שישקס	א—לד	וילנא	תקצ"ט	2
266 שדה יצחק	ר' יצחק גויטה	א—כח	ליורנו	תר"ו	2

שם הספר	שם המחבר או המהדיר	הדפים	מקום הדפוס	השנה	התבנית
267 שלחן הטהור	רא"מ וולקובסקי	נו	בדפוסים שונים		2
268 " "	" "		וילנא	תרע"א	2
269 שלמי תודה	ר' שלמה דאנא	א—ד	הוניס	תרע"ח	2
270 שלמי שמחה	ר"ל מזאגר	א—טז	וילנא	תקס"ו	4
271 שם אהרן	ר"א מטרבוולי	א—ה	וילקוב	תקט"ו	2
272 שם עולם	ר"ר מרגליות	א—יז	לבוב	תרצ"א	3
273 שמן רקח	ר"א רקח	גח	פראג	תקע"ב	2
274 שער שמעון	ר"ש לוי	ב—ט	ורשה	תרס"ה	2
275 שפת אמת	ר"ל אלטר	א—ו	ורשה	תרפ"ז	2
276 שפתי חכמים	רא"א הרצל	פב	פרסבורג	תרנ"ט	2
277 שתי המערכות	ר"ב רפפורט	א—יז	בילגוריי	תרע"ב	3
278 תאוה לעינים	ר' שלמה אלבז	לד	וולצבך	תמ"ז	4
279 תולדות זאב	ר"ז פראנק	עט	ירושלים	תרצ"ה	4
280 תולדות יעקב	ר"י סגל	סה	ביאליסטק	תקס"ו	2
281 תולדות יצחק	ר"י חבאד	א—ח	ליורנו	תקכ"ב	3
282 תוספות אהרן	ר"א מקרוטשין	א—ג	קניגסברג	תרי"ח	2
283 תוספות מאורי הגולה	ר"א פינס	א—ד	וולקוב	תקי"ג	4
284 תוספת ציון	רא"ל בינקוביץ	א—ה	ורשה	תרמ"ב	2
285 תוספת קדושה	ר' יו"ט מקפוליא	א—ב	איירקוהנן	תרל"ג	2
286 תוספת חיים	ר"ח אורבך	א—ח	סיגוט	תרפ"ח	2
287 תורת מאור	ר"מ פרידמן	א—ח	ניו יורק	תרס"ה	4
288 תלמוד מפורש	ר"ב ליפשיץ	א—ה	לואיס	תש"ה	3
289 תנובת יהודה	ר' ראובן פינק	א—ב	קראקא	תרנ"ו	4
290 תפארת מנחם	ר"מ מטיסמניץ	טז	לבוב	תרל"ח	2
291 תפארת צבי	ר' עזריאל	סד	פולטבה	תרס"ט	3

מילואים:

292 אמרי נועם	רש"ר לוין	ב—ז	ורשה	תרס"ה	2
293 באר מים	ר"מ מטיקטין	יח	שקלאב	תקמ"ה	4
294 חידושי ריב"ש	ר"י רטנר	ב—יא	וילנא	תרס"ז	4

ספריה ע"ש הרמב"ם

תל-אביב

עליית ספרים

— א —

הספרייה התורנית המרכזית לישראל המוקמת והולכת בעזרת משרד הדתות בבית הרבנות הראשית לישראל בירושלים, שלוש מטרות לה:

א. קביעת מקום לעיון והגות בתורה ובחכמת ישראל הנאמנה.
ב. יצירת מקום מקלט לרבבות הספרים הנדחים והמפוזרים ברחבי תבל, ובעיקר — בארצות שבהן כבה נרם של ישראל וספרי קודש עדיין מתגוללים שם במרתפים ובעליות ומחכים לגאולתם.

ג. לתת שם ושארית לאלפי ספריות של קהילות הקודש של בתי-כנסת, בתי-מדרש, ישיבות, מוסדות ציבוריים-דתיים ואספני-ספרים פרטיים על-ידי אסיפת הספרים ששרדו מן הכליון ושעל דפיהם מתנוססות חותמות וכתובות, המעידות על בעליהם לשעבר והם זכר יחיד להם, שנשאר מכל הדרם.

גבורת הרוח של עם ישראל בכל הדורות כלולה בספר, שהוא הגשר המאחד את התקופות בדברי ימיו מעל לתהומות הפעורות לרגליו. בספר נעוץ סוד קיומו של עמנו ושרשי תודעת עצמאותו הרוחנית ואף מקור הכוחות העל-אנושיים במאבק לקיומו בין הגויים. הספר בישראל, שהוא פרי רוחו וביטוי למחשבות העם במשך אלפי שנים, לא שימש מכשיר להתמזגות עם תרבויות זרות אלא להיפך: היה תריס נגד הרוחות החדשות המנשבות בעולם והטביע את חותמו היסודי והמשפיע על צביונו העצמאי והמקורי של העם בסביבה הזרה הגלותית.

ספר התורה אוצר בתוכו את כל הסגולות שניתנו ליתר העמים גם יחד, ו"שכל חכמת העולם כלולה בה" (רבינו יונה).

שלשלת הנוחסין של עם ישראל משתלבת עם שלשלת התופעות והתפתחות הערכים והמושגים הכלולים בספריו. בהם נתגלה יעוד הקדושה שנמסר לו בצו עליון: "קדושים תהיו כי קדוש אני" (ויקרא י"ט) — המשמש גם יסוד וגם מטרה לתפיסת עולמו בגבולות ההרגשה וההשגה של האדם, כמאמר הכתוב: "ואנשי קודש תהיון לי" (שמות כ"ב, ל'). גם הקריאה הגורלית "הסכת ושמע, ישראל, היום הזה נהיית לעם לד' אלוקיך" (דברים כ"ז) — באה אחרי הציווי: "וכתבת עליהם את כל דברי התורה הזאת" (שם). ובך נקשר הקשר הנצחי בין עם ישראל והספר.

— ב —

עוד בצעדי-ראשית לקראת עצמאות לאומית, בימי שבת בני ישראל בארץ מצרים, שימש הספר מעיין שופע עידוד ומקור-תקווה במאבק לקיום כחטיבה נפרדת בתוך הים הגדול של המצריים, וכבר אז "ספרים היו להם, שהיו משתעשעין בהם משבת לשבת (מדרש תהילים י"ט).

אבל עם הספר באה גם השנאה לעם הספר (שבת פ"ט), וכל גל של שטנה והתעללות, שהתפרץ מדור לדור נגד עם ישראל, שטף וגרף גם את הספר, שנשמת העם קשורה בו. עוד בימי קדם נתגלתה התכונה הזאת באפיים של שונאינו ומדכאינו. הפקודה הראשונה בכיוון זה ניתנה על ידי פרעה מלך מצרים: "תכבד העבודה על האנשים ועל ישעו בדברי שקר" (שמות ה', ט') — "אמר פרעה, אל יהיו משתעשעין במגילות ועל יהיו נפשין בשבת" (שמות רבה, פרשת ה'). ומאז התחילה ההתנכלות בעם ד' ובספריו גם יחד.

עם ישראל נכתר בתואר "עם הספר" לא רק בגלל זה שספר-הספרים ניתן לו, והוא הפיץ אותו בין העמים בעולם, כיסוד לתרבות מוסרית מתקדמת לכל יושבי תבל וכמעין בלתי-פוסק להתרוממות הנפש לעם ישראל, אלא בעיקר מפני שגורל אחד נחרץ לעם ולספריו. אין דוגמא בין כל האומות, שהספר יהא חלק מנשמת-האומה, ושבניה יהיו מוכנים למסור נפשם ממש על ספריהם. כפי שהדבר היה בדברי ימי עם ישראל. גם סופרי העמים ראו והעריכו את הסגולה הזאת ביהודים. יועצי עיר פרנקפורט, בפנייתם לקיסר בשנת ר"ע, בעניין השמדת ספרי ישראל, מדגישים ש"היהודים מכבדים את ספריהם מאד והנוגע בהם כנוגע בדתם" (גרץ, ח"ו, ע' 396).

חרב-פיפות זו מתהפכת על ראשינו בכל התקופות. לא פסקה השנאה ולא נשתנו בעיקרם מכשירי השמד, נתרצבו וגדלו רק הממדים. אם בשנת ה"א ד' נשרפו בפריז עשרים וארבעה קרנות מספרי ישראל, הופיעו לאחר שבע מאות שנה שליחי-השטן, קלגסי-הנאצים — מנאצי א"ל, והעלו על המוקד בערי ישראל באירופה הרבה מאות אלפי ספרים. כחוט השני עוברת בדברי ימינו תאוות שונאי ישראל בכל המדינות לכלות חמתם בספרים ועל ידי זה לסתום את מקורות האמונה בחיי הנצח של העם. ולעקור את שרשיו. הכאב והצער על חילול הקודש בא לידי ביטוי בקינות ובסליחות שנכתבו בכל הדורות.

רבי מאיר בן יחיאל (ד"א תת"ק) בקינה על הרוגי מלכות קורא: "רבי חנניא בן תרדיון מקהיל קהילות וכו' וספר תורה עמו. את האור הציתו וכרכוהו בספר תורה". רבי משה בן אברהם ברומא (ה"א נ"ב): "יעצו עובדי מלך רפס ורמס תורת חסד בסחוב והשלך. עיני חשכו על קריעת תורתי בתער הסופר והשלך. מה חפץ בחיים ליתר פליטה הנשארה באין חזון ונביא ואין זבח וכפרה". ר' עקיבא מפרנקפורט מקונן: "אף ספרי תורות נאות ויקרות עברו עלי ערות מחקו למיליך. במ תוו פסיליהם התאווי ויש מהם טלאו נעליהם מאת גויליך". ובנוסף של "א"ל מלא רחמים" לקדושים משנת תט"ז בערי פולין נאמר: "אם עלבון בניך נשתוק בשתיקה, מה תעשה לתורתך הקדושה והיקרה מפנינים מדבש מתוקה, כמה ספרי תורה וספרים קרעו בתער השכיר, גוילים נשרפים ואותיות פורחות לאוירם... ספרי תורות לאשפתות נזרקים וכתבי-הקודש בחוצות ושוקים" ("עמודי העבודה" לר' אליעזר לאנדסהוט, ברלין, תרכ"ב). ושוד חזר הגלגל גם בימינו בשואת יהדות אירופה "על פרי תורה מחוללים, בידי נאצים מחרפי א"ל, דרוסים, קרועים ומגואלים, סחובי אשפה ואין גואל" (מתוך קינה מסדר עבודת י' בניסן, שפורסמה על ידי ועד הקהילות ומועצת הרבנים בפולין בשנת תש"ח**). עדים הם מאות המוצגים בבתי נכאות בוורשה, באושוויץ וגם בין אספים הנמצאים על הר ציון בירשולים; תופים, תיקים, נעלים, חגורות ואף גלימות לנשפי מסכות, שנעשו מגוילי ספרי תורה להשתולל בהם, ועשרות אלפי שקי גיר שנעשו מדפי ספרי קודש.

— ג —

אבל זה לעומת זה עשה אלוקים: כאשר גברה השנאה לספר היהודי בלבבות הגויים, כן הלכה וגברה האהבה אליו בלבבות בני ישראל, וממש נקשרה נפשם בספריהם, עד שראו בהם כחלק מעצמם ובשרם. "ספר תורה שבלה, גונוים אותו אצל תלמיד חכם" (מגילה כ"ו, ע"ב). אין מוצאים כהלכה זו בשום אומה ולשון בעולם. ובכל דור ודור כשקמו שונאי ישראל להשחית את הספר היהודי ולהשמידו מעל פני האדמה, קמו מנהיגי העם להגן עליו ולהצילו מן הכליון. כאשר המציאו מכשירים לאב-

* בענין תאריך זה — ראה הערת העורך למאמרו של ד"ר ש. ז. כהנא להלן.
** קינה זאת נתחברה על ידי י. ל. ונדפסה גם בספר "פרקי שואה" — צ. ה.

דו ולהשכיחו מן העולם, כן המציאו לנגדם חכמי ישראל תחבולות הצלה לשעה ולדורות להשיבו ולהפיצו בישראל. בין האמצעים הנסתרים האלו יש לציין גם את "ספר היוחסין" ו"מגילת היוחסין", שהיו ידועים בישראל מימי קדם. בספרים ומגילות האלו נכנסו עלייד הרשימות הגינאלוגיות וזכרונות משפחתיים וענפי יחוסים (בבא בתרא צ"א, ירושלמי תענית פ"ד) גם דברי הלכה (יבמות פ"ד), מאמרי הגדה, רעיונות דתיים ודברי מוסר (פסחים ס"ב). כיון שהותר להם לנהל רשימות ולכתוב ספרי חול למראית עין.

בסערות המלחמות והרדיפות אבדו הרבה מן הספרים האלו, "אלה בקשו כתבם המתחת שים ולא נמצאו" (עזרא ב', ס"ג). ומיד בשוך הסערה חזרו ואספו את הספרים ששרדו וריכזו אותם במקום בטוח ובידים נאמנות, והכתוב מעיד: כי בוכים העם בשמעם את דברי התורה" (נחמיה ח', ט'). לא רק את ספר תורת משה הוציאו נחמיה ועזרא הסופר, אלא גם "ספרי דוד והמלכים והנביאים וגם את אשר כתבו בדבר הקרבנות אספו לאספה" (חשמונאים י"ב ב', י"ד). גם יהודה המכבי "אסף אסף את הספרים אשר נפוצו ונפזרו בשערורית המלחמה בארץ" (שם שם, ט"ו). בדרך זו המשיכו ללכת החכמים אחרי פולמוס אדרינוס (כתובות נ') ותיקנו תקנות לצרכי השעה וסמכו דבריהם על שני פסוקים: "עושה צדקה בכל עת" (תהלים ק"ו) "וצדקתו עומדת לעד" (שם קי"ב) — זה המגדל יתום ויתומה בתוך ביתו והכותב ספרים ומשאלים לאחרים. גם בימי השתוללות שליחי האינקוויזיציה בספרד טרחו להדפיס ספר התנ"ך בתבנית קטנה, בכדי להקל על הגולים לשאת איתם את ספר חמדת נפשם בברחם ממקום למקום (הקדמת גרשון שונצינו לספר המכלול. קושטא, רצ"ב).

האהבה והקשר הנפשי הזה לא פסקו גם בדורנו, דור התלאות וההשמדה. בימי הרעה, עם הבריחה הגדולה בשנת תש"א, נפגשתי ביערות קורץ עם זקן אחד מתושבי רובנה, שנשא איתו מכל עמלו רק ספר התנ"ך והתניא יחד עם נכדו, בן בתו, בן שישה חדשים, שהציל בנס מתחת חרבות ביתם*.

בהדום רעש המלחמה באירופה בשנת תש"ה ושבנו יהודים, שארית הפליטה, ממקומות גלותם, ממחנות ההשמדה ומחורי מחבואם, מן היערות ומן הבונקרים, למרכזי מדינת פור לין — ללובלין, לורשה, ללודז — נמצאו גואלים לספר היהודי. השנאה ליהודים עוד היתה מחלחלת בלבותיהם של ההמונים, זרע השטן נפל על אדמה פורייה והוציא פרי באושים. הנסיעה והתנועה בדרכים — בסכנת־נפש, ולא אחד משרידי השואה נפל חלל לעין השמש. אבל האהבה לספר שהיתה מושרשת בלבבות האודים המוצלים מלהבות הכבשנים, והגעגועים לכונן מחדש חיים יהודיים גברו על הפחד. יצאו יהודים ללקט אחד לאחד את הספרים העזובים והמפוזרים בערים שנתרוקנו מתושביהן היהודיים ויאספום לאספה. עסקני הציבור האלו נאזרו באמונה וברוח גבורה וידעו, כי נפש האומה ונצחה קשורים בספר המוצל מן ההשמדה, ולא נרתעו מפני הסכנות והמכשולים שעמדו על דרכם. ממאות בתי־הכנסת שהיו קיימים בורשא, עיר ואם בישראל, נשאר רק בית כנסת אחד ויחידי והוא: בית הכנסת מיסודו של הנדבן ר' זלמן נוזשיק ז"ל, ברחוב טברדה 6. הבית הנהדר, העומד בתוך חצר מוקפה בנינים ציבוריים יהודיים, שימש לנאצים למחסן לתבן, לחציר ולתפוחי־אדמה. אחרי חיסול גיטו ורשא איוו הרשעים לשבת בבנינים הציבוריים האלו ולא הספיקו להפ־ציצם בעת הנסיגה והבריחה המבוהלת, וכך נשאר בית הכנסת לפליטה. גם בית הפאר של "המכון למדעי היהדות", ברחוב טלומצקה 5, נשאר בנס, אם כי הספיקו הרשעים להעלות אותו באש, אבל הקירות החזיקו מעמד ונשארו על עמדם. בידי הנאצים עלה רק לפוצץ את בית הכנסת הגדול, שנמצא בשכנות המכון ולהפכו לעי מפולת. בעזרת ה"ג'וינט",

* ראה שירו של י. ל. ביאלר "נרות" (הצופה, תשי"ב). — צ. ה.

שבראשו עמד איש המעש אשר אהבת ישראל פועמת בלבו — מר ויליאם ביין (עכשו מנהל הג'וינט בקאזאבלאנקה) — שופצו שני הבנינים המוצלים והוחזרו להם תוארם המכובד. הם שימשו מקום מקלט ואכסניא זמנית לרבבות הספרים שנאספו ונעזמו ערימות ערימות. העיר לובלין העתיקה היתה בין הראשונות לשחרור בשנת תש"ד ואליה נהרו היהודים מהסביבה הקרובה והרחוקה ובה נרקם המרכז הראשון של הקהילה העברית בפולין. שקמה לתחייה. גם ריכוז הספרים העזובים החל בלובלין.

עם שיבת יהודים לעיר, גברה הדרישה לספרים, לסידורי-תפילה, לתורה, לספרי עיון ולתשמישי קדושה, שהיהודים נתערטלו מהם במשך שנות הנדודים והתלאות. והנה סיפרו ניצולי מחנות ההשמדה במיידאנק, הנמצאת בסביבת לובלין, כי במחסני המחנה מתגוללים שרידי קדושה אלו. עסקני הקהילה פנו לממשלה הפולנית הזמנית וקיבלו רשיון לאסוף את השרידים האלו ולהעבירם העירה. ובזה התחיל מפעל הגאולה של הספרים הנידחים והעזובים. יהודים מרחבי אירופה בדרגם האחרונה מבתיהם לתאי הגז וללועי הכבשנים לא נפרדו מספריהם היקרים להם. נשאים אתם ממחנה למחנה בסתר ובגלוי, והם שימשו להם סעד רוחני במאבקם לחיים. רק על סף חדרי הגזים מסרו אותם לידי הנשאים בחיים, ובמותם ציוו להם ולנו על שמירתם.

בלובלין נשאר בנין "ישיבת חכמי לובלין" הבנוי לתלפיות ולתפארת, ביזמתו של רבה של העיר, הרב הגאון רבי מאיר שפירא זצ"ל, שבו יסד הרב את הספריה המפורסמת, הגדולה והעשירה, שהכילה רבבות ספרים יקרי-ערך ויקרי-מציאות. ליהודים השבים ללובלין לא ניתנה דריסת רגל בבית הזה. האוניברסיטה הקתולית לכומרים שוכנה בו, דגל האפיפיור הונף על תורנו וצלב ננעץ מעל לכניסתו. בלב כאוב ופצוע סבבו היהודים מסביב לבית ועיניהם זלגו דמעות על קול התורה שנדם ועל חילול השם של צלם בהיכל. מאוסף הספרים הגדול בלובלין, רק חלק נשמר וניצל והועבר בשנת תש"ו לורשא, על ידי עסקנים חובבי ספר, שאיחסנו אותם בבית "המכון" ברחוב טלומצקה 5. ועד הקהילות הקדושות, שהתארגן בשנת תש"ה בלודז וזכר אחרי כן לורשא, יחד עם הנהלת הספריה המרכזית שעל יד הועד המרכזי ליהודי פולין, אירגנו את אסיפת הספרים וגאולתם. לפי יזמתם והשתדלותם הוחזרו, בעזרת הממשלה הפולנית, אלפי ספרים משלזיה ומצ'כיה, שלשם נשלחו על ידי הנאצים כחומר גלם לבתי-חרושת לנייר וכחומר לאריזה. אלפי ספרים נגאלו בכסף מלא מידי נכרים, אשר עם חיסול ישובי היהודים ירשו את בתיהם על כל רכושם. עם פינוי ההריסות הוצאו מאות ספרים מתחת לחורבות השכונות היהודיות שבוורשה, שנמחקו מעל פני האדמה, יחד עם תושביהן, על מאות בתי-הכנסת ובתי-המדרש, על בתי-הספר ומוסדות לתרבות, לאמנות ולמדע. לא נשאר שריד משכונות המסחר והתעשייה הזעירה "נאלבקי-זמנהוף-גינשה", שעל הריסותיהן המכסות אלפי גויות הרוגים קמו עכשו בתי מגורים חדשים. רוח אחרת שוררת בהם ושם ישראל — בוני השכונות — לא יזכר. בסוף שנת תש"ו נתקבלו מידי שומרי ארמון המלוכה והכנסיה "וואוויל" בקראקא 70 ארגזים מלאי ספרי-קודש, שהסתירו מעיני הנאצים הכובשים. כך הלך מספר הספרים הגאולים הלך וגדל, כשחלק מהם נמסר לרבנים, שנשארו לפליטה ושימשו ברבנות בפולין בימים ההם.

והימים ימי בהלה וחרדה לשארית הפליטה בפולין. גברה יד שונאי ישראל, תלמידיהם החרוצים של הנאצים, ועשו פרעות בשרידי הניצלים מן הכליון. שלחו יד בנפשם ובמאורם ואירגנו פוגרומים בכמה ערים גדולות. הקרקע בערה תחת רגלי בני ישראל והתחילה הבריחה המאורגנת והבלתי מאורגנת דרך כל הגבולות. רוב הבורחים שמו פניהם לארץ-ישראל. הרגישו שרידי השואה כי אין תקומה להם אלא בארץ אבות. אז עלה במחשבה

להעביר גם את הספרים המוצלים לארץ מקור מחצבתם. בימים הטורפים האלו הגיע לורשא כבוד הרב הראשי לישראל הגר"א הלוי הרצוג שליט"א, לחזק ידיים רפות וברכים כושלות לאמץ, והביא לשירי היהדות פולין את ברכת העם היושב בציון. רגשות הימים האלו לא ישכחו וזכרם לא יסוף מלבבות הנוכחים במעמד ההיסטורי ההוא.

ביום י"א מנחם-אב שנת תש"ו נתקבל הרב הראשי לראיון על ידי ראש ממשלת פולין ועל ידי סגן שר החוץ. ניתנה לו ההבטחה להרשות העברת 10 טונות של ספרי-קודש לארץ-ישראל. והיה אך יצא הרב את הארץ וקמו משטינים ומקטרגים מבית ומחוץ, ופתחו במלחמה נגד הענקת הרשיון הזה. אחרי לבטים ומאמצים רבים גברה ידם של נאמני העם על המכשילים והמהרסים וזכו לבצע משימה קדושה זו. ועד הקהילות הקדושות בפולין, יחד עם הועד המרכזי ליהודי פולין ובעזרתה האדיבה של ממשלת פולין העממית, מסרו כ-80.000 ספרי קודש במתנה ליהודים היושבים בישראל. בחורף תש"ח (4.2.48) יצא מורשא המישלוח הראשון, ועד הקיץ (7.7.48) נשלחו 835 ארגזים, המכילים 66.418 ספר, אחרי הפסקה קצרה יצא עוד מישלוח של 100 ארגזים.

ואותה שנה שנת מאורעות גדולים בחיי העם והארץ. הורם דגל השחרור, ועם ישראל לחם על חירותו. מטען הספרים הגיע עד חופי הארץ והוחזר לקפריסין מפני רעש המלחמה. אחרי הנצחון הגדול הובאו הספרים לארץ והועלו ירושלימה עם רכבת-ישראל הראשונה לבירה. ברכבת זו הגיע גם מטען קמח לכלכלת האוכלוסיה בירושלים. בדברו על אותה רכבת, הדגיש שר התחבורה דוד רמז ז"ל, על הקשר בין שני המטענים האלו, בדברי רבי אליעזר בן עזריה: "אם אין קמח אין תורה ואם אין תורה אין קמח" (אבות פ"ג, מ"ז).

בהתאם להסכם שנחתם בורשה בין ראשי ועד הקהילות ובין נציג האוניברסיטה העברית בירושלים מר מ. שניאורסון, נמסרו הספרים, אם הגיעם ארצה, למחלקת אוצרות הגולה שעל יד האוניברסיטה למיון: חלק מהם הועבר להשלמת הספריה הלאומית בירושלים ולשימוש בסמינריונים של האוניברסיטה העברית ויתרם נמסר למשרד הדתות. כהיום, כמעט אין ישוב בישראל, שלא קיבל חלק בספרים הגאולים האלו "להמשכת השרשרת בארץ הקודש" (ככתוב על החותמת שהוטבעה על כל ספר מטעם משרד הדתות). נפתחו כמה ספריות תורניות חדשות בעזרת משרד הדתות, הושלמו ספריות קיימות, נמסרו מאות ספרים לרבנים פליטים, ובכל בית-כנסת ובית-מדרש בישובים החדשים, ובחדרי עיון ובספריות הוגים יהודים בספרים אלו לעילוי נשמתם של הקדושים והטהורים מאספי הספרים, שנפלו על קידוש השם בידי זדים מטורפים, ולא זכו לראות במו עיניהם את ארץ ישראל בבנינה על ידי בניה-בונה בני חורין. גם הגרעין לספריה התורנית המרכזית לישראל מיסודה של הרבנות הראשית לישראל שמנה בערך 6000 ספר בתחילתו, נוצר על ידי משרד הדתות מן הספרים המוצלים האלו.

על גלגולי הספרים האלו, על אסיפתם ועל מאספיהם עוד דפים רבים מזהירים בספרי דברי הימים של דורנו, דור העקדה הגדולה והנס הגדול, יכתבו — כאחד המפעלים הנהדרים ששרידי יהדות פולין יזמו וביצעו, מתוך אהבה כפולה, אהבה לספר ואהבה לארץ. החותמות והכתובות על דפי הספרים הם פרשה מיוחדת, מאד מעניינת וכדאי להקדיש להן מאמר מיוחד. בשנת תש"ח, ליום הזכרון החמישי למרד גיטו ורשה, סודרה בורשה תערוכת החותמות והכתובות.

תפקידה ההיסטורי בשעה זו של הספריה החדשה, המוקמת על ידי הרבנות הראשית לישראל, הוא: עלית הספרים הנדחים עדיין בארצות שונות, שם מונחים הם כאבן שאין לה הופכין, כיוון שפסו הוגיהם, והתורה חוגרת שק וקוראת: "הצילו!"

גווילין נשרפים ואותיות פורחות

הראשון היה אפיסטמוס הרשע, שנכנס להיכל ושרף את ספר התורה (ב"ז בתמוז) ומאז נשרפת התורה והולכת...

הנה בעקבות הויכוח על התלמוד נערכה השרפה הגדולה בימי המלך לודביג בצרפת, בשנת ה' אלפים וארבעים שנים לבריאת העולם, "דא גזירת אורייתא" של יום ו' כפ' חוקת. אמנם, הסתיים הויכוח בנצחון הרבנים, ר' משה מקוצי ור' יחיאל מפריס, ובכל זאת יצאה הגזרה ובעטייה הובאו עשרים וארבעה קרונות של כרכי תלמוד ושאר ספרים והועלו באש. ובימי השואה האחרונה תפסה שרפת הספרים מקום מיוחד ובולט, הרדיפות התחילו בשרפת בתי-כנסת, ספרי-תורה ושאר ספרים. הצורך האחרון חרץ משפט כליון חרוץ על כל מה שקשור ברוח ישראל והוציא לשרפה לא רק ספרים יהודיים, אלא אפילו ספרים שרק קשר כלשהו להם ביהודים, ואת משפטו ביצע בדיוקנות, ורבבות של ספרים נערמו ונשרפו וחלק קטן מהם בלבד ניצל.

והלכה זכרונות וסיפורי גבורה מסופרים על יהודים, שמסרו את נפשם על הצלת הספרים, ועל ספרים שניצלו ונשמרו, לדוגמא, בהר ציון נמצא הסידור של ברגן-בלזן. מיוחד במינו הוא הסידור הזה, עדות כבירה לקידוש השם ולמסירות נפש של יהודי-המחנות על תורה ומצוות.

האדם שהביא את הסידור סיפר:

— במחנה היו הרבה יהודים שרצו להתפלל, אלא שלא היה להם סידור. מחנה של רבבות יהודים בלי סידור, ואז קיבל עליו יהודי אחד, שהיה סופר סת"ם, לכתוב על-פי זכרוננו סידור בשביל אנשי המחנה.

במאמצים גדולים עלה בידי הסופר לרכוש דיו ועט, ובעיקר — נייר. אנשים נתנו לו למטרה זו כרטיסי-עבודה שלהם כרטיסי-חיסון והעברות, ועל הצד השני של הכרטיסים כתב את הסידור.

הסידור הזה היה סידור קדוש, כל סידור הנהו קדוש בגלל התפילות שבו, אולם, סידור זה אין כדוגמתו, קדוש הוא שבעתיים — בגלל התוכן ובגלל דרך כתיבתו. הוא נכתב בקדושה, בדמע ובסכנת נפשות.

הסופר כתבו בלילה, לאיר הלבנה, בזהירות מיוחדת, לא פעם בדמיה היה לו לסופר, שנתפס בעונו וכמעט שפרחה נשמתו, וכמה וכמה מעשי-ניסים קרו בעת כתיבת הסידור, שהיה הסוד הגנוז של המחנה וציפור נפשו. סודו של הסידור היה ידוע לרבים במחנה והעלה אור קדושה, הרים את רוחם של אנשי המחנה, חימם את הלבבות והשרה אורה של רוממות עילאית. סידור זה לא היה סידור סתם, אלא "הסידור שלהם". וכך קראו לו בסוד.

* גרץ מגיה (תרגום שפ"ר, עם הערות א. א. הרכבי, חלק ה', עמ' 104 וציון ה') ב"שבלי הלקס השלם" (ס' רס"ג): "ה' אלפים וכו'" — במקום "ה' אלפים וכו'". ורבים הולכים בעקבותיו, גם רש"ח, קוק, רוצה לקיים את הגהתו של גרץ דוקא (ראה ק"ס, ברכ' כ"ט, חו' ג', עמ' 281). ור"מ צינורכיץ (הצופה, ט', כאב תשי"ב, בטעות נשמט שמו מתחת למאמרו והמערכת אח"כ תיקנה את הטעות, אלא שרש"ח"ק לא ראה את התיקון ומכנהו בק"ס שם "אחד החכמים, שהעלים שמו") רוצה להציל את בעל "שבלי הלקס" מהגהת גרץ ולפרש, שפרשת "חוקת" הנזכרת בכל המקורות, היינו פ' פרה באדר, וראה בנידון ט. פרשל ("המודע", ו' בניסן תשי"ד). — צ.ה.

לחש בשיחות של דומיה: "הסידור שלנו". בו השתמשו גם כסגולה למחלות ולצרות. כשחלה מישהו במחנה ונתעלף, שמו על לבו את הסידור — ומיד התעודד. אנשים שרוחם נפלה בהם ושיווי משקלם הנפשי נתערער — החזיקו בסידור ונתאוששו. כשהמחנה חוסל, החליטו אנשיו להעבירו לישראל.

בסידור היו שני דפים של תווים — מגנינות המחנה לשני פסוקי תהילים: "זכר-דבר לעבדך" (ק"ט, נ') ו"מה תשחותחי נפשי" (מ"ב, ו'). כותב הסידור סבר, שיש לצרף את התהילים לסידור, כמנהג המדפיסים. אולם, לא מצאו במחנה איש שיזכור את ספר תהילים בעל פה ושידע לכתבו. ייתכן שהיו כאלה, אלא שמעשה הכתיבה היה בסוד גדול ורק מעטים ושומרי-סוד ידעו עליו בתחילה. במחנה היה חזן אחד, בנו של אדמו"ר, שחיבר מגנינות לשני הפסוקים והוא שינן את המגנינות לאנשי צריפו בלילות הסבל והצער בשעה שמרוב כאב וצפיפות, מחנק ורעב לא יכלו האנשים להירדם לשעות המעטות שניתנו להם ושכבו כצללים על דרגשי העץ בתוך הליכלוך והיאוש הנפשי. אז שר להם החזן:

"זכר-דבר לעבדך..."

בלחש חזרו על דבריו כולם.

את המגנינות הללו העלה על הדפים וצרפם כזכר לספר-תהילים לסידור. צבע מגנינות היה אדום, ואילו שאר האותיות שבסידור היו שחורות. האיש שמסר את הסידור אמר, שלפי דעת אנשי המחנה נכתבו המגנינות בדם, בדמו של החזן, בדם פצעיו המרובים — פצעי הגוף והנפש.

הסידור עורר התענינות מרובה. אנשי המחנות עלו להר לראות איתו ולהתפלל בו. הממונה הרשה להשתמש בו, בין העולים היו כאלה שעוררו שאלות בנוגע לתווים של המגנינות, שלפי דעת המביא נכתבו בדם. הם חששו, שהתווים צריכים קבורה ואסור להשתמש בהם. הממונה שאל לדעת החבמים, אבל לא קיבל תשובה ברורה. ולכן הכניס את הסידור עם התווים לתיבה של זכוכית. ביום שישי אחד מצא הממונה שהתווים נעלמו מהסידור...

בין הספרים שהובאו מהגולה ישנם כאלה שיש להם ערך היסטורי וחינוכי. על שערי הספרים ובתוכם ישנן חותמות וכתובות בעלי ערך.

החותמות — הן של בתי-הכנסת והן של חברות — לפעמים השריד היחיד של אותה קהילה. הן מעידות על גודלי הספרים, מקהלה לקהלה, מבית-כנסת אחד לשני ומאיש לאיש. מעניינות הכתובות המיוחדות להשתייכותם של הספרים, המתחילות עפ"ר בפסוק: "לד' הארץ ומלואה" — להדגיש את הקשר שבין ההשתייכות הפרטית וקנינו של ד', סגנון מיוחד וסלסול אפייני במבוא להדגשת ההשתייכות, בנוסח הידוע: "שייך וכו'".

ליד החותמות תופסים מקום מיוחד ציוני תאריכים: לידת ילדים לזכור את יום בר-מצוה, פטירה — ליום זכרון וכו'.

חשיבות גדולה יש לספרים שבהם חידושי תורה בשוליים ומן הצד. הספרים הללו השתייכו עפ"ר לרבנים, ראשי ישיבות, לפעמים רצה גם יהודי סתם להראות את בקיאותו וחריפותו ורשם לו הערה, שאלה או תירוץ.

בספרים הללו ישנם גם מסימני השואה. יהודים רשמו זכרונות ורחשי תפילה, ביטוי לצער ולרגש נקמה.

לגבי הספרים הללו יש לנו חיבה מיוחדת, לא די בהנצחתם שלהם, יש צורך ואפשרות על ידם להנציח את הקהילות הללו, לדובב שפתי-ישנים ולהשאיר להם שם וזכר.

בענין "הגניזה החרסונית"

עם הצעתם למכירה, בקיץ תרע"ח באודיסה, עוררו הכתבים, הספרים והחפצים שיחסו מוכריהם ל"גניזה החרסונית", חשד באוטנטיותם. וזה כ־35 שנים נטושה מחלוקת עליהם: אלו מפרסמים אותם ומאמינים באמיתותם ואלו רואים אותם כבלתי־אוטנטיים וכמזויפים מעיקרם.

באחרונה בא מר דוד צבי הילמן ובספרו "אגרות בעל התניא ובני דורו" (ירושלים — תשי"ג), בקונטרס המיוחד (מעמ' ר"מ עד גמירא), ניתח וסיכם את הפרשה והסיק, כי כתבי "הגניזה" מזויפים הם וספק אם עצם "הגניזה" היתה במציאות. בא מאן דהוא ב"שערים" (כ"ב באלול תשי"ג) והחריה החזיק במסקנה זו. על כך התעורר האדמו"ר מליובאוויץ שליט"א, הרב רמ"מ שניאורסון בברוקלין, וכתב אגרת בנידון המתפרסמת בחלקה להלן. ועדיין הבעייה זקוקה להבהרה נוספת.

צ. ה.

... לדידי, שראיתי כשלוש מאות מכתבים אלו אצל כ"ק מו"ח אדמו"ר (חלק מהם לא ניתן רשיון לפרסם), הנה אדרבה בלי שום ספק, אשר התוכן אוטנטי הוא (מלבד לאלה שמאמינים אשר ביאור היותר פשוט של מאורע הוא נס יוצא מדרך הטבע לגמרי, הרי יכולים ג"כ להאמין שע"פ נס נמצא איש באדעסא שיכול ה' לזייף ולמצוץ מאצבעו ולכתוב 300 מכתבים כאלו, ואח"כ נתעלם ואיננו), וברצות ה' ויהי' זמני פנוי יותר, הנה בדעתי להו"ל עוד פעם את כל המכתבים שנדפסו ב"התמים" בהוספת מכתבים שהרשה כ"ק מו"ח אדמו"ר להדפיסם אז אלא שנפסקה בינתים הדפסת "התמים", ובתור הקדמה להם לבאר טעמי ונימוקי המכריחים את מסקנתי הנ"ל. ואצטט כאן רק שתי נקודות: א) ידועים לכל אלה שהיו בזמן הופעת מכתבי הגניזה בדרום רוסיא, היינו בסמיכות לאדעסא וחערסאן, האנשים בעלי שם ובפרט אלו שהיתה להם ידיעה בתולדות החסידות ותורתה, וביניהם לא הי' אף אחד שמוכשר הי' וגם יכול הי' לכתוב מכתבים כאלו מצוצים מאצבעו. ב) להשיג בזמן ההוא, בשעת בלבול המדינות הגדול ושעת חירום בקישור בין מדינה לחברתה, קלף כזה שעליו נכתבו המכתבים, הי' כמעט דבר בלתי אפשרי.

רוב קושיות אלו המפקפקים באמיתת המכתבים יסודם בזה שמצאו בהם כמה סתירות בתאריכי המכתבים וכו'. היינו בטעיות התלויות רובם ככולם באות ותיבה אחת, ולפעמים השמטת תיבות וכו'. והנה מי שעסק פעם בהעתקת מכתבים ובפרט כשנעשות בהחפזה (לדאבוני ידוע לי זה ע"י שמגיה אני חלק חשוב של המאמרים וספרים הנדפסים ע"י הוצאתנו) הרי גם במעתיק טוב — לכה"פ 5% של השורות יש בהם טעויות אחרי העתקה הראשונה, ומגיהים פעם שני' ושלישית. וכנ"ל — זהו במעתיק היותר טוב. לאידך גיסא — מזייף הרוצה לזייף ולמכור אח"כ את המכתבים לאחד מבתי האדמו"רים, היינו לאלו שיש להם ידיעה בקורות ימי החסידות ותורתה, הרי בודאי ידייק ויגיה כמה פעמים, כיון שיחשוש שאם ימצאו טעויות כאלו יגלה קלונם ברבים ויפסיד את כל העסק שלו. ולכן מציאות הטעויות הנ"ל (לאחר שננכה מהם הטעויות שנתוספו ע"י הבחור הזעזער של

אולם, בהעלאת זכרונות והנצחה לא סגי. התופעה דורשת מעשה גדול, מידה נגד מידה, מעשה בנין נגד מעשה הריסה, עת כינוס אחרי עת פיזור, כשם שהשתדלו גדולי יהדות אחרי כל שואה. ודורנו ראוי לכך במיוחד.

הקמת הספריה התורנית המרכזית לישראל בירושלים ע"י הרבנות הראשית לישראל כמפעל ענקי — הרי התשובה למעשה ההרס ושרפת ספרים. האותיות הפורחות באויר ימצאו את מקום מנוחתן בציון.

„התמים“) הן אדרבה הוכחה שהמכ' לא נכתבו ע"י מזייף שרצה למוכרם אח"כ בכסף מלא למבינים במקצוע זה ובמילא דרושה היתה לו זהירות יתירה ביותר. כ"א אדרבה שנכתבו ע"י מעתיק בשביל אנשים כאלו שאין להם ידיעה אלא בחיצוניות המכתבים בלבד. וזהו הוכחה נוספת למסקנת כ"ק מו"ח אדמו"ר, אשר כנראה שמעה מפיו אביו האדמו"ר, אשר: (א) בל"ס התוכן הוא אוטנטי (ב) ונעתק מכתב ידם של אלו שיד ושם להם וידיעה עמוקה בתורת החסידות וגם הקבלה. עוד נקודה אחת וגם היא לדעתי מחלטת מסקנת כ"ק מו"ח אדמו"ר, והיא — אשר מי שראה מאות מכתבים אלו בבת אחת — שבאופן כזה הביאו אותם למכירה לב"כ ליובאוויטש — לא הי' מקום כלל לדיעה שזהו גוף כתי"ק, כיון שבכולם הכתב וכן הקלף הי' דומה בכל הפרטים. ומזייף שרצה לעשות זיופו באופן כזה יכול הי' לקוות למצוא קונה רק בין כאלו שאין להם חוש של בקורת ושכל בריא פשוט. נוסף על כהנ"ל — הנה בחלק המכתבים שלא נתפרסמו היו קמיעות, אותיות עם תגין ונקודות שונות — וכמו ששמעתי מכ"ק מו"ח אדמו"ר, הנה נמצא בהם וכן גם בהמכתבים שנתפרסמו ענינים שלא נודעו ברבים כ"א באו במסורה רבי מפי רבי מאדמו"ר הזקן עד לאדמו"ר אביו של כ"ק מו"ח אדמו"ר.

לא באתי בזה אלא בנקודות כלליות, אבל לדעתי גם הן מספיקות לא לבד לדחות את הטענות במאמר הנ"ל ושלפניו, אלא גם להכריח מסקנה הפכית לגמרי והמתקבלת ביותר: דבר ברור, אשר האדמו"ר מרוזין זצ"ל הי' אסור (לעת-עתה, עוד לא נמצאו חוקרים „מדעים“ המכחישים את זה, אף שנמצא חוקר ידוע ומפורסם בפולין שבא ל"מסקנא מדעית מוחלטת", אשר הבעש"ט — לא הי' ולא נברא). במאמר קשה כהנ"ל הי' מחרימים הכתבים שנמצאו ברשות הנאסר. בודאי היו אצל האדמו"ר מרוזין כתי"ק של בני דורו ודורות הסמוכים לו מלפניו וספרים וחפצים החביבים עליו כי באו אליו בירושה וכיו"ב — אם מעט או הרבה; בודאי כשנמצא האדמו"ר במקום בטוח רצה וחפש אופנים איך לקבל הכתבים וכו' הנ"ל בחזרה. ברור שלא הי' יכול להשיגם בהשתדלות גלו' אצל הממשלה כיון שברח ממאסרו — ולא נשאר אלא הדרך דאופנים חשאים. אם עלתה ביד המשתדלים בזה לשחד באיזה אופן את הפקידים השייכים לזה — מה היו עושים הפקידים כדי לאפשר את הדבר ולמעט, עכ"פ, את האפשרויות אשר חוקרי הממשלה יגלו החזרת הכתבים לבעליהם? היותר פשוט — להניח במקומם מכתבים אשר עכ"פ בחיצוניותם, במראיהם, מספרם וכו' יתאימו לגוכתי"ק שנלקחו. מובן אשר כ"ז לא היו יכולים לעשות במנוחה גמורה באריכות זמן וכו', ובמילא לא הי' מקום להגה"ה מדויקת, וגם לא ראו נחיצות בזה, כיון שהמחליפים וגם המבקרים שחששו מאתם היו מבינים רוסית יותר מאשר חסידות. כן מובן אשר העתקת המכתבים היתה על קלף או נייר של זמן החילוף ולא של זמן הכתיבה, ובפרט שבתקופה ההיא לא ידעו על אפשרויות בחינת הקלף לברר מתי נעבד.

(—) מ. שניאורסאהן

דפוס ראם בוילנא

מאת

שמואל שרגא ב"ר שלום פייגענזאהן (שפ"ן הסופר) [ז"ל]

המביא לבית הדפוס — ד"ר חיים בר-דיין

חיבור זה ניתן כאן, בתיקונים ובתוספת הערות (הערות המחבר סומנו בכוכב ובאו בשולי העמודים, הערותי סומנו בספרות ובאו בסוף כל פרק), לפי ההעתק שקיבלתי מאת המחבר ז"ל בביקורו האחרון בברלין, בסמוך לפטירתו. המחבר, ר' שמואל שרגא פייגענזאהן (שפ"ן הסופר), בעל "ספר עלבונה של תורה" (ברלין, תרפ"ט), נולד ער"ח אדר תקצ"ו בליטא ונפטר (בן צ"ב) בוילנא. מצעירותו עסק במלאכת הדפוס ובהיותו כבן כ"ד גינצח על הוצאת משניות וש"ס מרובע, שהופיעו בתרכ"ב—תרכ"ד בשטעטין (גרמניה). בתרכ"ז הוזמן לנהל את "בית הדפוס וההוצאות" של האלמנה (דבורה ראם לבית הרכבי) והאחים (גיסייה) ראם בוילנא, ומאז עסק שם במלאכת הקודש במסירות רבה ובנאמנות, בהפסקה קטנה בתרמ"ח, עד למותו — למעלה מ־60 שנה.

את המחבר הכרתי בביקורי הראשון בבית הדפוס וההוצאה בוילנא בתרע"ג, ונפגשתי עמו בברלין, כשהיה בא לשם ליתן דו"ח על עסקי בית הדפוס והוצאת ראם למשפחת ר' חיים כהן ז"ל, שרכשה אותו עם תום מלחמת העולם הראשונה מידי אלמנת הבארון דוד גינצבורג ז"ל, שאליו עבר הדפוס וההוצאה אחרי מות האלמנה דבורה ראם ע"ה. מקיים אני בזאת את הבטחתי למחבר ז"ל, שזמלאנה השנה כ"ה שנה לפטירתו (בתרפ"ט), לפרסם את חיבורו זה, בהקימי נפש גם לזכר בנו של ר' חיים כהן — ר' בענדיט כהן ז"ל, שותף לדפוס והוצאת ראם ובעל הוצאת "ילקוט", ידיד ורע נאמן שנפטר בטי' בטבת תשי"ג בפתחתקוה. ר' בענדיט כהן, ששימשתי לפניו כיועץ בענייני הוצאתו במשך שנים רבות, האיץ בי בפירסום החיבור ונפטר לפני שהספיק להמציא לי פרטים מלי אים לתולדות המחבר, שהיו בידו.

וכעת נתגלגלה הזכות בידי מערכת "הספר" וחיבורו של שפ"ן הסופר על תולדות דפוס ראם יראה סוכ"ס אור.

ח. ב. יד.

פרק א'

[ראשית הדפוס]

הדפוס הזה הגדול מכל הדפוסים (לעברית) שבכל העולם קיים זה מאה וארבעים שנה¹. ראשיתו מצער מאד, ואחריתו מה שגיא! גרעין אחד קטן באדמה הוציא לאט אילן גדול של פירות מתוקנים — רוחניים — אשר יכלכלו את רוח ישראל לדור דורים... אבל בינתיים שלטו בו רקבון ותולעת ורוחות רבות סערו על ציציו ופרחיו להפיצם... ראשיתו נוצר בעיר הקטנה אזיאר² הסמוכה להוראדנא, בשנת תקמ"ט (1789). ע"י ר' ברוך ב"ר יוסף מ"ס (מוכר ספרים) — הוא אב משפחת ראם המדפיסים בוילנא. הוא החל להדפיס במכבש-יד של עץ ספרי עברית קטנים בהוצאות אחרים, ועל השערים של הספרים לא הזכיר את מקום הדפוס, את שם עירו אזיאר, כי רק שם "הוראדנא" (תחת ממשלת סטאניסלוב אגוסטוס פאניאטאווסקי³ מלך פולין, הדוכס הגדול של מדינת ליטא). ויקומו נגדו בהוראדנא עוד דפוסים לעברית⁴, אבל רובם קמו ונפלו, ודפוסו של ר' ברוך התעודד ויעמוד על מכונו.

ומה דלו אז המדפיסים והמו"ל עד אשר להדפסת קינה קטנה עם פירוש בת ארבעה גליונות נשתתפו בשנת תקס"ו בהוראדנא שני מו"ל (ככתוב על השער: "הובאו לבית הדפוס ע"י ר' בנימין בישקא ור' מנחם מן בר' ברוך מ"ס). וכך היה אז גם מצב מסחר

הספרים בישראל, דל ושפל מאד ולא עסקו בו רק מו"ס דלי דלים*. רובם היו נושאים הספרים בכתף ויסובבו בהם על הבתים משכונה לשכונה או עמדו בהם בחצרות בתי כנסיות, ואשר השיגה ידו ויקנה לו סוס וקרן בתרי זוזי והוביל את הספרים מכפר לכפר ומעיר לעיר וחנות לספרי ישראל לא היתה או בכל הארץ! והמדפיסים והמו"ל אשר נשענו אז על קנים רצוצים כאלה מעדו ונפלו תמיד, רק דפוסו הקטן של ר' ברוך עצר כח לעמוד ולהתקיים ויעלה על ידיו ועל רגליו אל ראש הפסגה לדורותיו אחריו. ותחת מכבש יד של עץ שהיה ליסוד דפוסו בתחילה הנה עתה ישלטו בדפוס גוחליו חמש עשרה מכונות מהירות להדפסה בכח שתי מכונות קיטור ושתי מכונות עלעקטריות ותחת הדפסת איזה ספרים קטנים בהוצאות אחרים ישנם כיום להדפוס יותר מחמישה עשר אלף גליונות כלם בסטערעאטיפין למבחרי ספרי ספרותנו, שיוכלו להתקיים מאות שנים, ולהדפס מאות תוצאות. וכל הספרים נדפסים בהוצאות בעלי הדפוס לבדם ואין עזר אתם.

והספרים היותר חשובים בספרות ישראל נעטרו ע"י המדפיסים במצותם ובהוצאתם בעטרות חדשות אשר המה קנינם להם לבדם. וכל זר לא יוכל להדפיסם או להו"ל, לא לבדם ולא עם הספרים, ועולים יחד למספר יותר משנים עשר גליונות! והדפוס הקטן של ר' ברוך בעיר הקטנה אזיאר נתגדל ונתרומם לדורותיו אחריו ויהי לדפוס היותר גדול לעברית שבכל העולם וספריו היותר נפלאים שבכל ספרי ישראל למיניהם! וכן עלה ונתרומם גם מסחר הספרים ויהי לאחד המסחרים הנכבדים, ועשירים רבים יעסקו בו ויגדל ויפרח בארץ ומוטות כנפיו עד אמריקה יגיעו!

- 1 בשנת תרפ"ח, עם השלים המחבר את חיבורו, מלאו לבית הדפוס 139 שנה.
- 2 Jeziori בלע"ז, עירה סמוכה להוראדנא. נראה אפוא שמקום מגורי ר' ברוך ב"ר יוסף מ"ס היה בעירה זו. שם העירה כמקום הדפוס ניתן במפורש בשער "סידור תפלת נהורא השלם", שנדפס שם בשנת תקפ"ו (ע"י "קרית ספר", שנה ט', עמ' 236). לפי "אחרית דבר" לש"ס ראם, תרמ"ו, נוסד בית הדפוס בשנת תקמ"ט בהוראדנא.
- 3 הוכתר למלך בהשפעת יקטרינה השנייה קיסרית רוסיה בשנת 1764; הודח עם חלוקת פולין האחרונה בשנת 1795 ומת בשנת 1798 בפטרסבורג.
- 4 על דפוסי הוראדנא ע"י בס' "תולדות הדפוס העברי בפולניה" לר' חיים דוב פרידברג, הוצאה ב', תלאביב, תש"י, עמ' 96-100.

פרק ב'

יד הממשלה על המדפיסים

בשנת תקנ"ד (1794) נכבשה מדינת ליטא בפני ממשלת יעקאטערינה השנייה, קיסרית רוסיה, והפקידה את הנסיך רעפין לשלוט בשמה במדינת ליטא ולקבוע מקום מושבו בהוראדנא. וביום 30 אוקטובר בשנה ההיא גזרה לאסוף את כל הדפוסים במדינת ליטא להוראדנא. מקום שבתו של הנסיך רעפין, למען תשלוט עינו בהם, גם צותה לתת עין בקורת (צענזוריע) על כל הדפסה ולבלי הדפיס מאום בטרם יותן רשיון הצענזוריע עליו. ויאספו כל הדפוסים להוראדנא ותגבר התחרות המדפיסים את דפוס ר' ברוך, אבל לא יכלו לכלותו, ויתחזק ויעמוד על רגליו הכן.

ובנו ר' מנחם מן נתן גם הוא את ידו לעסק ההדפסה ויוציא לאור בשנת תקנ"ה את

* עליהם נאמרה אז הלצה: למה נקרא שמם "מוכרי ספרים" ולא "סוחרי ספרים" כמו "סוחר בגדים", "סוחר עורות" וכדומה? יען כי שם התואר סוחר נופל רק על הקונה ומוכר וחוזר וקונה ומוכר, אבל המו"ס בתחלה יקח הספרים באמנה ומוכרם למזונותיו ולא יוכל לשוב לקנות אחרים תחתם ולכן נקרא "מוכר ספרים".

הספר אבקת רוכל (המיוחס לר' מכיר) * ואביו ר' ברוך הדפיס בשנה ההיא לאחרים — את הספר „יסוד ושורש העבודה“, ספר „בחינת עולם“ עם פי' „אור חכמים“, ספר זכירה, ס' תמר דבורה וס' „אלף אומר“⁵.

בשנת תקנ"ו (1796) בעלות פויל הראשון על כסא אמו יעקאטערינה התיר להקים דפוסים בכל ערי ליטא ויבטל את גזרת אמו. אבל קים גזרתה לבלי הדפיס מאום בלי רשיון הצענזוריע. את ההשגחה העליונה על הדפוסים הציג תחת פקודת האוניווערזיטעט והקוראטור אדאם צערטאריסקי⁶, מדפוס עברית לא ידעו לא האוניווערזיטעט ולא הקוראטור צערטאריסקי כלל. אבל ביום 21 בינואר 1803 כתב [האוניווערזיטעט] אל הקהל שמצא דפוס עברי בוילנא שמטרתו למלאות צרכי הקהל; ויען שעל האוניווערזיטעט להשגיח על כל הדפוסים בוילנא יצוה האוניווערזיטעט על הקהל להפקיד איש נאמן שיודע היטב לשון פולין ועברית שיהיה ממונה מהאוניווערזיטעט לתת רשיון להדפיס עברית ואחריות הקהל בעד האיש.

גם צוה [הקיסר] לבקר את כל ספרי עברית הבאים מחוץ למדינה.

אז נוסדו בוילנא כמה דפוסים לעברית. ובשנת תקנ"ט (1799) יסד גם ר' ברוך דפוס בוילנא על שם בנו ר' מנחם מן ובדפוסו בהוראדנא השתתף גם עם איזה מדפיסים מהוראדנא בהוצאת איזה ספרים קטנים.

בשנת תקס"ג (1803) נאסף ר' ברוך אל עמו בוילנא * ובנו ר' מנחם מן ירש את שני הדפוסים בהוראדנא ובוילנא.

5 בשער הס' „אבקת רוכל“ צוין „שהובא לבית הדפוס ע"י הרבני המופלא מוהר"ר מנחם מן בהרבני הראש מוהר"ר ברוך מ"ס ומסומנת השנה, תקנ"ה, אך חסר מקום הדפוס. הספרים „אלף אומר“, „תמר דבורה“, „יסוד ושורש העבודה“ ו„בחינת עולם“ הופיעו בהוראדנא בראשונה בשנת תקנ"ה ואילו על הוצאת ס' „זכירה“ באותה שנה אין לנו עדיין ידיעות. בשער הס' „אלף אומר“ צוין שהס' נדפס „בדפוס של הר' ברוך ב"ר יוסף ז"ל מ"ס מקהילתנו“ ונראה שהתגורר אז בהוראדנא. בהוצאת הוראדנא הראשונה של ס' „בחינת עולם“, לפי דפוס שקלאוו, תקנ"ב, מסומן שנדפס „בדפוס חדש, אשר הוקם ע"י ברוך במו"ה יוסף ז"ל מ"ס...“ לפרט ובחנתיים כבחון הכסף וכו' והסכמת ר' בנימין ב"ר אהרן ברודא מהוראדנא בראש הספר היא מכ"ה אדר תקנ"ה. בשנת תקנ"ח נדפס הספר שנית בציון המקום, השנה וההערה „בדפוס של ברוך בן יוסף מ"ס, באותיות של יאהנן יאמיענסקי“.

6 בנו של הגרף אדם קוימיר, שהיה נאמן על הקיסרית יקאטרינה ואח"כ על הקיסר אלכסנדר הראשון; נולד בשנת 1770 ומת בקרבת פריס בשנת 1861.

7 על דפוס ווילנא עיין בס' פרידברג הנ"ל, עמ' 124—132.

8 בא' דחוה"מ פסח. עיין קריה נאמנה, הוצאה ב', ווילנא, תרע"ה, עמ' 203.

פרק ג'

בתחבולות עשה מלחמה

לר' מנחם מן בן ר' ברוך הנ"ל היה רב כשרון ודעת בעניני הדפסת ספרים * ועוד בחיי אביו בשנת תקנ"ח השתתף עם אחרים בהוצאות ספרים. וכן עשה גם בעברו לגור בוילנא

* ויתקנא בו המו"ס ר' ברוך ב"ר צבי ויוציא לאור גם הוא בשנה ההיא את הספר „אבקת רוכל“ בדפוס אשר בווענגרוב הסמוכה לווארשא, כדי לקיים את המשפט של הזונה, „גם לי גם לך לא יהיה“, כי מעטים מאד יודעי הספר ההוא ודורשיו — אף להוצאה אחת ואף כי לשתיים. ודרך זו כבשוה רובי המדפיסים להתחקות דוקא על הדפסות חבריהם, בעוד שישנם לפנייהם הדפסות חדשות, כדי לקיים מצות הסגת גבול [על שער הספר צוין: „במצות והוצאות... מה"ו ברוך במהור"ר צבי הירש... ווענגראב (יאהנן אנטאן קריגר), תקנ"ה. מדפיס זה בן אלעקסניץ המכונה גם בשם ברוך הערשקאוויטש, היה תחלה סדר בדפוס שבנאוויי דייואהר ואח"כ סוכן ראשי ומנהל בית הדפוס של קריגר בווענגרוב ע"י עמ' 121].

** אתנו נמצא לוח השנה לשנת תקס"ה ונדפס על השער: נעשה ונתחשב ע"י הרבני מו"ה מנחם מן במו"ה ברוך ז"ל מהוראדנא פה ק"ק ווילנא.

השתתף עוד עם מדפיסי הוראדנא (ביותר עם המדפיס ר' שמחה זימל בהוראדנא* בהוצאת והדפסת כמה ספרים בעברית). הוא השכיל לפאר ולרומם את דפוסו יתר על כל הדפוסים שבימיו, ויוכל לעמוד בקשרי המלחמה נגד המדפיסים המתחרים אתו. הוא עשה תחבולה נפלאה לדפוסו אשר בכחה גבר על כל המתחרים את דפוסו. וזה הדבר: בוויילנא נמצא אז מחוקק נפלא, חרש חכם, אשר המציא צורות חדשות יפות מאד לאותיות העבריות (שם המחוקק ר' ליפמאן מץ* וביאהו רמ"מ בברית — בשכר טוב — להקדיש כל מלאכתו לכל ימי חייו לדפוסו לבדו ולא יעשה לאיש בלעדיו כל מאום. ויהי בהדפיסו את הספרים באותיות אשר חוקק לו ר' ליפמאן מץ וימצאו רב חן בעיני כל רואיהן והכל רצין אחרי הספרים שנדפסו באותיות החדשות ההן שנודעו בשם „אותיות וויילנא“ שהוא יחיד בעולם בקנינם. גם בלשונות הגויים הדפיס בדפוסו בכל הדרת ההדפסה. ויעש פרי בכל הדפוסותיו והצלח ויעלה מעלה מעלה!

אז לא היה עוד להממשלה בוויילנא דפוס מיוחד והדפיסה את כל צרכיה בדפוסו, ויהי מוכרח להדפיס לה גם ספרי הנוצרים וספרי למודם ללשונותם, ועל שערי ספריהם נקרא „מאניס ראם“.

9 חתנו של המחוקק ר' בנימין בר' דוד אריה סג"ל ראטענבערג מפולנאה, אשר עסק בשקלאוו והקים לו בשנת תקצ"ד בית דפוס בוויילנא. כעבור שנים עבר בית הדפוס לבעלותו של ר' אליעזר ליפמן מץ, אשר הורישו אח"כ בשנת תרל"ד לבנו ר' יהודה ליב.

פרק ד'

ש"ס גדול ברעש גדול

ויהי בשנת תקצ"ד (1834) ור' מנחם מן ראם ורעהו ר' שמחה זימל מהוראדנא נתנו את לבם להדפיס בשותפות בדפוסיהם ש"ס בבלי עם תוספתא ואלפס בגליון גדול עם כמה הוספות על כל שלפניהם (מוגה ע"י המגיה הנפלא ר' בצלאל כ"ץ ז"ל, מו"ץ בוויילנא¹⁰, ומן מסכת קדושין עד סוף הש"ס נדפסו על הגליון הגהותיו של הר' ר' בצלאל מבלי שנזכר שמו עד מסכת חולין שנדפסה בסוף¹¹ ושם גילה הרב"צ שגם הוא לקח חבל בהגהת הש"ס ההוא) ויאספו הסכמות רבות מגאוני זמנם ** על ההדפסה ההיא בהזהרות חריפות על איסור הסגת גבולם ויאסרו איסור חמור על כל זולתם להדפיס ש"ס תוספתא או אלפס בלעדיהם עד עשרים שנה אחרי כלות הדפסתם זו.

והנה עוד טרם כלה הזמן אשר גבלו הרבנים גאוני ארץ (ובתוכם כמה רבנים ראשי החסידים, אדמו"רים, כמו האדמו"ר ר' שניאור זלמן לאדיער, בעל התניא [לקוטי אמרים] וכדומה) לזכות המדפיס הרב ר' משה שפירא***, אב"ד דק"ק סלאוויטא להש"ס אשר הדפיס בשנת תקע"ז—תקפ"ב בעירו ויאסרו אז איסור חמור על כל זולתם להדפיס ש"ס בלעדיו לבלי הסג את גבולו משך עשרים שנה אחרי כלות הדפסה זו.

אבל המדפיסים הוויילנאים הוכיחו הוכחות ברורות שהש"סין הסלאוויטים כבר נמכרו כולם ואין עוד אפוא כל נזק והסגת גבול להמדפיס בהדפסת ש"ס אחר כאשר כן פסקו

* על שערי הספרים שהשתתף בהדפסתם עם בני הוראדנא נדפס שם מקום ההדפסה „וויילנא והוראדנא“. ** הסכמה ראשונה מהג"מ אבלי פאסוועלער ז"ל ראבדק"ק וויילנא מיום י"א אדר"ש שנת תקצ"ה ובין הסכמות יתר הגאוניס היתה גם הסכמת רבנו עקיבא איגר ז"ל ורבנו ר' שלמה איגר ז"ל וחתנו של רע"ק הג"מ משה סופר (ח"ס) ז"ל.

*** אחד מרבני חסידי הבעש"ט והוא בן הרב הקדוש ר' פנחס ז"ל מקארעץ, אחד מתלמידי הבעש"ט. הוא יסד בית דפוס נהדר מאד בעירו וכל החסידים ורבניהם העריצו והקדישו את ספרי דפוסו ורבו דורשיהם ונתעשר מאד מאד.

הגאונים לזכות גם את מדפיסי קאפוסט נגד הערעור של מדפיסי סלאוויטא עליהם וכן פסק גם הג"מ ר"ז מרגליות ז"ל מבראדי, ככתוב בספרו שו"ת "בית אפרים" לאמור: "אחרי נמכר גאולה תהיה לו". ועל יסוד זה הסכימו הרבנים להדפסת הש"ס להוילנאים ולאסור איסור להסיג גבולם במשך עשרים שנה אחרי כלות הדפסתם. ועל יסוד ההסכמות ההן החלו הוילנאים להדפיס את הש"ס ובתחלת שנת תקצ"ה גמרו את הדפסת הכרך הראשון "ברכות"*. ובני הרב ר' משה שפירא הנ"ל, הרב ר' שמואל אברהם אבא והרב ר' פנחס שאביהם מסר לידם את דפוסו לעת זקנתו, החליטו כבר בלבם להדפיס ש"ס חדש בדפוס אביהם על יסוד זכותו מהרבנים שעודנה קימת לשלש שנים. והנה שמעו בשנת תקצ"ה כי המדפיסים הוילנאים הקדימום להדפיס ש"ס חדש, ויתעצבו האנשים מאד כי בוששו להוציא מחשבתם זו אל הפעולה, גם חרה אפם מאד בהרבנים שהסכימו להוילנאים לשדוד [לדעתם] את זכות אביהם לשלוש השנים הנ"ל, ולא עוד אלא כי גם אסרו איסור על כל איש להדפיס ש"ס מבלעדי הוילנאים, והלא האיסור כולל גם אותם, בעלי הזכות הנ"ל. ונמצא כי אמרו הרבנים על הנגזל להציל את הגזלה מידי הגזלנים והמה מאשרים שודדים ועושקים ויאסרו ידי העשוקים ויהפכו ללענה משפט!

ויקומו וימהרו גם הם להחל הדפיס ש"ס ואלפס עם הוספות בדפוס אביהם (ועל השער הדפיסו את שם המדפיס: "הרב שמואל אבא בהרב ר' משה שפירא בסלאוויטא) ויחישו לאסוף הסכמות רבנים לש"ס שלהם גם הם ולאסור על כל זולתם להדפיס ש"ס עד עשרים שנה אחרי כלות הדפסתם, והאיסור חל גם על המדפיסים הוילנאים, אחרי אשר לא כלתה עוד זכותם של אביהם.

ולוילנא שלחו מלאך (את הרב אברהם בער אבד"ק בראנווקי¹² לריב את ריבם עם המדפיסים הוילנאים ובידו גביות עדות אשר יעידו עדים כי נשארו ביד אביהם הרבה ש"ס חסרים, ואין כדאי בשום אופן להשלימם לבדם, בלתי אם בעת הדפסת ש"ס חדש; וזכות אביהם אי אפשר אפוא לבטל בשום אופן, לפחות, לשלוש השנים הנ"ל; והסכמות הרבנים להוילנאים לבטל הזכות בתוך הזמן הלא היתה אפוא בטעות, ולפיכך הסכמתם בטלה.

ויעמדו שני הצדדים למשפט לפני שני נבררים מצד כל אחד והמה בחרו להם לשליש על גביהם את הג"מ אבלי ז"ל¹³ הנ"ל; ותצא פשרה מאת שלושת השופטים ההם להתיר להסלאוויטאים להדפיס ש"ס גם הם, אבל לא יכלו לאסור את הדפסת הש"ס על הוילנאים, שכבר התחילו בהיתר וברשות קודם הסלאוויטאים וכבר השקיעו הון רב בזה, על פי הסכמת הרבנים, ואין לאסור עוד עליהם.

אבל שני הצדדים לא קיבלו עליהם את הפשרה הזאת ושניהם שטו פשטו על גאוני הדור ההוא לאסוף הסכמות חדשות איש איש לצדו ולחדש ולחזק את האיסורים איש איש נגד רעהו. הסלאוויטאים השיגו הרבה הסכמות לצדם מרבני וואהלין, גליציה, פולין ואוסטריה ובראשם הסכמת הג"מ יעקב אורינשטיין ז"ל אבד"ק לבוב, בעל הספר "ישועות יעקב", ומבני הג"מ מרדכי זאב ז"ל, וכן מהרבה רבני החסידים ובראשם מהרה"ג ר' מרדכי מטשערנאביל ז"ל. והוילנאים אספו לצדם הסכמות חדשות מרבני ליטא וזאמוט וגם מגאוני אשכנז ובראשם מהג"מ יעקב ז"ל ראבד"ק קארלין, בעל הספר "משכנות יעקב", ומהג"מ אריה לייב קאצענעלענבאגן ז"ל ראבד"ק בריסק דליטא וכדומה. ומגאוני חו"ל, מרבני

* על שער הש"ס הדפיסו: "בדפוס ווילנא והוראדנא אצל השותפים ר' מנחם מן ראם מוילנא ור' שמחה זימל מהוראדנא", ואולם תחלת הדפסתו לא היתה בהוראדנא כי אם בעיר הקטנה אזיאר הקרובה אליה.

עקיבא איגר ז"ל ראבדק"ק פוזנא ומבני הג"מ שלמה איגר ז"ל ראבדק"ק קאליש, ומחתן רע"א הג"מ משה סופר ז"ל, בעל הספר "חתם סופר". כל צד אסף לו קרוב למאה הסכמות, הללו אוסרים את ההדפסה על הסלאוויטאים והללו על הווילנאים. ותתלקח מריבה גדולה גם בין הרבנים משני הצדדים והתבערה ללהבה יצאה ביניהם וכל הגולה כמדורת אש!¹⁴ ורובא דרובא מגאוני הדור נטו אחרי דעת ר' עקיבא איגר ז"ל וסיעתו לאשר ולקיים את ההסכמות הראשונות לצד הווילנאים ולאסור את הדפסת הסלאוויטאים. ואף על פי שיתרון רב להדפסת הסלאוויטאים על הווילנאים, כי בטח לב הרבנים בצדקתם וחסידותם זרע קדושים, נכדי הקדוש ר' פנחס מקארעץ ז"ל, כי יזהרו מאד במלאכת הקודש ולא יוציאו מתחת ידם דבר שאינו מתוקן, כמו שאתמחו כבר בספרים הגדולים להדפיסם בדפוסם (ש"ס ואלפס, טורים, ארבעה חלקי שו"ע וכו'). שהיו מעולים ומשובחים מכל זולתם. אבל מדפיסי ווילנא לא יצאו עוד מוניטין שלהם בהדפסותיהם רק ביופי החיצוני ולא התגדרו עוד רק בספרים קטנים (בספרי רומ"ל), גם לא התייחסו על קדוש ארץ. ולכן קנתה הדפסת סלאוויטא את לבם של רבים מגאוני ארץ. בכל זאת לענין הדין אמרו רבים מהם: "יקוב הדין את ההר" והווילנאים קדמו להם וחל על הסלאוויטאים איסור הסגת גבול. ורבים מהגאונים העיפו זה לזה שאלות ותשובות ושקלו וטרו בענין הזה בפלפול רב, ורדפו אחר השלום ובעמל רב עלתה בידם להביא את המדפיסים לדין לפני בי דינא רבא דהוראדנא. ויצא פסק הדין מאתם שהדין עם מדפיסי ווילנא, רק שהמה מחויבים לקנות מהסלאוויטאים את כל הש"סין החסרים, שנשארו אתם מהדפסת תקע"ז, והסלאוויטאים מחויבים לחדול מהדפסת הש"ס. ויתעברו הסלאוויטאים מאד על פסק הדין הזה ולא קיבלו עליהם בשום אופן את הדין לחדול מהדפסת הש"ס, ויתמרמרו מאד על הרבנים הנוטים אחרי ר' עקיבא איגר וסיעתו, ובזעפם הגדול ובמר נפשם על אבדן הון רב שהשקיעו בעסק הזה ועל מניעת הריוח מעסק אדיר כזה נאצו את ר' עקיבא איגר וסיעתו וידברו סרה בו ובבני הג"מ ר' שלמה איגר לאמור, כי הווילנאים שחדו את בנו להטות לב אביו אליהם לעות משפט אנשי ריבם!*

ויהי כשמוע ר' עקיבא איגר את הנאצות האלה ויתחלחל ויתמרמר מאד על העלבון הגדול הזה ועל חלול השם, אשר חיללו צדיקי החסידים בגלוי ואף ענוותנותו הגדולה לא עצרה כח להשקיט את רוחו הסוער ובמרי נפשו וסערת רוחו כתב מרורות אלה:

מאד הומה לבי על העזות של מדפיסי סלאוויטא ודבריהם דברי סרה, לא לבד על בני הגאון נ"י שהטה לבבי, כי הוא יותר סרה על שיכולים לפתות לעשות שלא כדין לדון ולהורות בלתי טענות שני הצדדים ח"ו. וביותר כי בהסכמה שלי למדפיסי ווילנא מפורש, ששלחו לי מהתם מדפוס סלאוויטא כל זכויותיהם ועושים אותי למשקר ח"ו. ובאמת בעת שהיה בני הגאון נ"י בבפד"א [בפרנקפורט דאודר] באותן הימים, קיבלתי המכתבים מהם ולא מצאתי שום ממש על אחת מאלף לזכות אותם. וגם הלא עיקר יסודם על הרב הגאון ר' אבלי נ"י, והוא עצמו לא הזכיר שום צידוד להם, רק מה שעדין לא כלו שנות הזכות של ההדפסה שלהם. וזה ידענו וראינו, וע"פ ד"ת הקדושה הדין עם מדפיסי ווילנא. ומה רוצים לילך בחזקה. אנכי אינני

* יפה אמרו חכמים: "כל הכועס אפילו שכינה אינה חשובה כגדול". ואולי גם השנאה העצומה של החסידים להמתנגדים, אשר פרחו בזמניהם, דיברה מתוך גרום נאצות כאלה על קדוש עליון, יען שהם מתנגדים ונקלו בעיניהם. ואמנם כי כן הקלו בכבוד הגר"א ז"ל מטעם זה, לבלי הדפיס הגהותיו בש"ס שלהם משנת תקע"ז, ורק עתה, מפני התחרות עם הווילנאים, החלו להדפיס גם את הגהותיו!

מזחל להם הדבר כלל וכלל, כי מצדי אינני מקפיד, אבל על בזיון התורה לא ניתן למחול".

הק' עקיבא בהרב מו"ה משה גינז ז"ל
ב"ה ד' טבת תקצ"ה פה פוהנן

וכן התמרמרו גאונים רבים על העזות של הסלאוויטאים והג"מ שלמה זלמן ברג"מ
הר"א טיקטין ז"ל ראבדק"ק ברסלוי כתב ביום כ"ט כסלו תקצ"ו בזה"ל:

"מה מאד יסתער לבי וכו' על גודל העזות אשר העיזו פניהם המדפיסים דסלאוויטא...
ומלעיבים באיש אלקים קדוש הוא וכו' וכו'".
וחותם: "למען יוסרו עושי רשעה וכו'".

וכן שפכו גאונים רבים על פניהם כדים של חימה ואף גודל בוז וקצף על העלבון הגדול
אשר הלעיבו בקדושי ישראל ואין קץ להסתערות הרוחות והתמרמרות של כל גאוני הדור
הרע [?] הזה!

וגדולי ישראל משני הצדדים לא חדלו מבקש שלום ויתאמצו בכל עוז לכבות את האש
הגדולה המתלקחת בין המדפיסים וברוב עמל עלתה להם להעמידם עוד הפעם למשפט
שלושה גאונים בזבל"א. הסלאוויטאים בחרו לצדם את הג"מ בעריש אשכנזי ז"ל ראבדק"ק
סלאנים, בעה"ס "גודע בשערים", והוילנאים בחרו בהג"מ דוד ז"ל ראבדק"ק נאוארידק,
בעה"ס "גליא מסכתא"⁵¹, ושניהם בחרו לשליש את הג"מ אבלי ז"ל ראבדק"ק ווילנא
והציעו הצדדים את טענותיהם לפנייהם. אבל שלשתם לא באו בשום אופן להסכמה אחת
וסילקו את עצמם מן הדין. והמדפיסים אלו ואלו לא חדלו מהדפסת הש"ס בזריות רבה.
והוילנאים גמרו עד שנת תקצ"ו מס' ברכות, שבת ועירובין עם התוספתא והאלפס,
והסלאוויטאים גמרו גם הם מס' ברכות, שבת ועירובין והחלו להדפיס מסכת פסחים.

[המשך יבוא]

10 נקרא גם בשם בצלאל הכהן, נולד כ"ז טבת תק"ף בוילנא ונפטר שם ב' ניסן תרל"ח, עיין עליו
בס' עיר ווילנא להלל נח מגיד, ווילנא: תר"ס, עמ' 55—61. התמנותו למו"צ אחר הרב ר' יוסף שישקעס
היתה בשנת תר"ג.

11 מסכת חולין, האחרונה בהדפסת ש"ס דפוס ווילנא והוראדנא, הופיעה בשנת תרי"ד ואילו מסכת
קידושין נדפסה בשנת תקצ"ח.

12 כנראה, העירה בראניקה שבגליציה, הסמוכה לדרוהוביץ.

13 נפטר ב"ג מנחם אב תקצ"ו בוילנא. עי' עליו ב"עיר ווילנא" הנ"ל, עמ' 19—31.

14 פרטים על הריב ושמות המסכימים על ש"ס ווילנא ועל ש"ס סלאוויטא זה מול זה עיין ב"עיר

ווילנא", עמ' 22—26.

15 נפטר בתקצ"ו, ראה "לחקר משפחות" לצבי הרכבי, מהדורה שניה, עמ' 25 (הוספה לעמ' 8 על

הגר"ז הרכבי אב"ד נאוארידוק); "נאוארדאק" לאלכסנדר הארקאוי [=הרכבי], ניו-יורק, 1921, עמ' 25

ואילך וב"דור ישרים" לאלחנן הרכבי, ניו-יורק, 1903, עמ' 51.

בנות קול — בעתונות ובשידור

הספריה התורנית המרכזית לישראל

ברדתך במורד רחוב המלך ג'ורג' החמישי בירושלים, מבית הכנסת "ישורון" ולמטה מ"בית מאיר" של "המזרחי", תמצא מגרש רחב ידיים שבו עובדים בקדחתנות בהקמת בנין הרבנות הראשית לישראל, שבו ישוכן בית הדין הגדול לערעורין — המוסד העליון לשיפוט הרבני במדינת ישראל — ומחלקותיה השונות של הרבנות הראשית לישראל.

הבנין יאה בן 8 קומות ובו אגף לספריה התורנית המרכזית לישראל. נוכח תרומתו הגדולה של מר אייזיק וולפסון מלונדון, והתחייבותו למצוא מקורות לרוב תקציב של הבנין, שיעלה במיליון ל"י ואשר משרד הדתות משתתף בו במידה ניכרת, מניחים שהבנין המפואר יקום תוך שנה.

לספריה התורנית המרכזית לישראל יוקדש, כאמור, אגף מיוחד בבנין, שיכיל מחסנים לספרים, כתבייד וציילומים, אולם לקריאה וחדרי עיון ולשכות למשרד הספריה ועובדיה. הספריה תכיל לפי התכנית 100,000 ספרים. פירושו הביבליוגרפיה הספרנית של ספר אינו טופס (אכסמפלר בלע"ז) או דוקא כרך, אלא יחידה ספרותית, כגון: התלמוד הבבלי — דרך משל — על כל מסכתותיו הוא בשביל הספרן הביבליוגרף ספר אחד בלבד, לעומת זאת אותו ספר שנדפס במהדורות מספר, הרי כל מהדורה — כל "דפוס" בלשון אבות הביבליוגרפיה העברית — הוא ספר בפני עצמו. ועוד: ספר פירושו לפחות 4 גליונות דפוס, היינו: 64 עמודים רגילים.

האם מספר זה של 100,000 ספרים, שיאספו בספריה התורנית המרכזית לישראל, הוא מספר גדול או קטן? לגבי מספר 30 מיליון ספרים שיצאו מימי המצאת הדפוס בכל השפות שבעולם — מצער הוא. גם ביחס ל-800,000 הספרים שבספריה הלאומית בירושלים (שרק שליש מהם עומדים לרשותנו והיתר עדיין בהר הצופים) — קטן הוא. ואפילו הספריה היהודית הגדולה בעולם כיום, זו של הסמינר לרבנים הקונסרוואטיביים (היינו: ריפורמיים מתונים) בניו-יורק, מכילה כיום 140,000 ספרים ב-Judaica. אלא מאי? הספריה התורנית המרכזית לישראל תכליתה: ריכוז כל הספרות התורנית-הדתית בעברית ובאותיות עבריות (אידיש, לאדינו ויתר הדיאלקטים הנכתבים באותיות מרובעות) וגם בלע"ז (בעיקר באנגלית, בגרמנית וביתר השפות). הספרות התורנית, החל מהספר העברי הראשון הנדפס — רש"י על החומש בשנת רל"ה — וכלה בספרו האחרון של בעל "חזון איש" זצ"ל, מגיעה לפי חשבוננו של הרב י. ל. מימון, לפני כמה שנים, למשהו למעלה מ-20,000. אם נוסיף על אלה את המהדורות (לדוגמה: ספרו של רמח"ל "מסילת ישרים" יצא תוך 200 שנה ביותר מ-100 מהדורות; ספר ה"תניא" לרבי שניאור זלמן מלאדי מיסד חב"ד ביותר מגוון מהדורות, בלי לדבר על מהדורות התלמוד, שולחן ערוך, הרמב"ם, סידורים, מחזורים, אגדות של פסח, סליחות, קינות) — והיה המספר כפול. ובינתיים יצאו ויוצאים ב"ה ספרים תורניים בישראל ובחו"ל (הנה בתשי"ג יצאו בישראל בלבד יותר מ-100 ספרים מסוג זה). כך שנהיה קרובים לאמת, אם נקבע את מספר הספרים התורניים בעברית כיום ל-50,000. הוסף על אלה את הספרים התורניים-הדתיים באותיות עבריות בדיאלקטים ובלע"ז ויתר ספרי השימוש הדרושים לרב, לחוקר, לקורא המעוניין בבעיות תורה — ותגיע למספר 100,000, אשר הספריה התורנית המרכזית לישראל רוצה לכנס לתוכה בתחילתה.

האם ריכוז הספרים יתחיל עם קום הבניין? לא! הוא כבר התחיל בכסלו השתא. מנגנון הספריה עסוק ברישום ספרים ברשימונים (קאטאלוגים בלע"ז) לפי השיטה העשרונית של דיואי האמריקני, לפי הפירוטים של המוסד הבין-לאומי לביבליוגרפיה וספרנות בבריסל ולפי המיון שהונהג בספריה הלאומית (שיטת שלום), תוך סטיות ופיצול נוסף, בהתאם למגמת הספריה התורנית המרכזית לישראל.

כיום כבר עומדים לרשות הספריה כ-30,000 ספרים, המפוזרים לעת עתה במקומות מספר בירושלים. מרכז הספריה, משרדה, אוצר הספרים שרידי השואה, שהגיעו מפולין ומן העיר אופנבאך ושמהם הוקם גם "גנזך ההנצחה" — כל אלו נמצאים ברח' חברון, בשכונת עם ישיבת בני-עקיבא.

"גנוך ההנצחה" מה טיבו? כאן כונסו כ־2000 ספרים, שיש עליהם סימן בעליהם — פרטיהם, קהילות, בתי־כנסת, ישיבות. הספרים מסודרים לפי ערי מוצא בעליהם, לפי סדר אלפא־ביתא. כל ספר — שליחי־ציבור לקהילה קדושה בישראל, שנחרבה על יהודה הי"ד בשואה. עדים אלמים המדובבים את שפתי הקדושים. הספרים שניצלו בדרך נס, מהם רוכזו על ידי הנאצים ימ"ש בעצמם, על מנת למכרם, מהם רוכזו על ידי ועד יהודי פולין בורשא. במאמצי משרד הדתות, הספריה הלאומית ועוד גורמים הובאו כל אלה לישראל.

מלבד ספרי השואה, הועמדו לרשות הספריה התורנית ספריות ועזובונות שונים: עזבון רא"ל פרינץ ז"ל, עזבון הרב ר"א קואינקה זצ"ל, ספרית 'אלומה', עזבון הרב אבוכזיר ז"ל. הספריה גדלה והולכת הודות לתרומות יחידים ומוסדות, מחברים ומוליים, בישראל ובחוץ לארץ.

אולם קריאה ומחלקה להשאלה נפתחו לרשות הציבור הרחב בטקס חגיגי אור לוי באדר שני זה, במעמד הרב הראשי לישראל, רבנים, סגן שר הדתות, חברי הכנסת, חברי קורטוריום הספריה ואישי ציבור, בבנין בית המדרש למורים מזרחי בירושלים ברחוב הלל.

ביזמת הספריה נפתח קורס להשתלמות בספרנות ובביבליוגרפיה לספרן התורני במסגרת "מוסד להשתלמות תורנית", מטעם המחלקה לתרבות התורנית במשרד החינוך.

אין ספק, כי הספריה התורנית המרכזית לישראל, כמרכז לספר העברי התורני (והלא כל הספרות העברית עד מלפני 200 שנה תורנית־דתית היתה וגם לאחר כך, עד הדורות האחרונים, רובה ככולה כזאת היא) במדינה ובגולה, דבר בעתו הוא, ביחוד לאחר השואה ולאחר קום המדינה. ריכוזם, ללא־מקביל לו כמעט בתולדותינו, של גדולי ישראל בארץ־ישראל ובירושלים בפרט, מחקר תורני פורה, כינוס אוצרותינו — כל אלה עושים את הספריה התורנית המרכזית לישראל למפעל חיוני לאנשי א"י ומרכז רוחני לחכמי גולה. תבורך הרבנות הראשית לישראל, אשר בסיוע משרד הדתות קיבלה על עצמה את המשימה.

צבי הרכבי

(מתוך שידור ב"קול ישראל" בט' באדר שני תשי"ד)

הספריה התורנית בירושלים

אמנם עדיין הכל בתחילתו, בשלכיו הראשונים, אך הרעיון ליסוד הספריה התורנית הגדולה בירושלים, שעלה בדעת ראשי משרד הדתות, לובש עור וגידים. הספריה תשוכן בעתיד בבנין הרבנות הראשית החדש ההולך ומוקם, שם יוקצו לה קומה מיוחדת ומחסן בקומה התחתית. כיום עם יסודה, היא שוכנת עדיין באופן ארעי בבנין "סנט ג'ון" בשכונת אבו־טור ליד ישיבת "בני עקיבא" הנמצאת בבנין הזה. בחדרים הגדולים של הבנין הזה, שעמדו ריקים זמן ממושך, הוצבו אצטבאות ספרים, המכילות כבר כ־6 אלפים ספר. הספריה התורנית תכיל לפי התכנית 100 אלף ספר. שאיפת מייסדיה היא להפכה לספריה התורנית הגדולה ביותר בעולם שאליה ינהרו תלמידי חכמים, חוקרים וטופרים מכל קצווי העולם היהודי. אך מטרותה הוימיומית היא לשמש ספריית עזר לכל רבני המדינה ובייחוד לחברי הרבנות הראשית, בית הדין העליון לערעורים ובתי הדין בירושלים שישוכנו בבנין הרבנות הראשית ההולך ומוקם. בני הישיבות הרבות בירושלים אף הם ייהנו מהספריה הזו ויוכלו לבוא ולעייין בספרים שאינם נמצא, בתוך אולם עיון שירוהט בסגנון מיוחד.

רעיון הספריה התורנית הגדולה בירושלים, קינן בלב הרבנים הראשיים זה שנים רבות, אך קשה היה לממש את הרעיון בשל עיכובים שונים. בכללם — חוסר כספים וחוסר בניין מתאים. עם יסוד משרד הדתות לקח על עצמו המשרד יזמה זו, וכאשר החלו להגיע משלוחי ספרים מפולין שחולקו לכל הישובים החדשים ולבתי כנסיות, הפריש משרד הדתות ספרים תורניים ששימשו יסוד לספריה התורנית, וכך יש כבר בעין מספר ניכר של ספרים. מתוך כך קשורה הספריה התורנית גם ברעיון ההנצחה, על כל ספר הנמצא בה רשום ובתוב שם העיר בפולין או בארץ גולה אחרת שהספר בא ממנה, לא העיר ששם הודפס, אלא העיר

ששם נמצא לאחר החורבן. על הספרים רשומים גם שמות בעלי הספרים בעיירות שונות, שהם עצמם הושמדו. לעתים נמצאו בתוך הספרים גם מכתבים מזעזעים שנכתבו במרתפי ההשמדה לפני המות. קשה עדיין להעריך, מה מספר הספרים התורניים שהלכו לאיבוד, נשרפו והושמדו בשנות השואה באירופה. ודאי מגיע מספרם למיליונים וכמובן ששריד זה של בית עקד הספריים של הגולה הוא רק סמל של הנצחה לאלפי ארונות הספרים של בית ישראל בגולה, שנרכשו ונשמרו בעמל רב דורות על דורות, ובהם ספרים יקרי ערך שאין להשיגם כיום. ירושלים, מרכז התורה ומרכז המדינה, היא המקום המתאים ביותר למפעל מעין זה.

עד עתה נמצאות ספריות תורניות גדולות באמריקה. אמנם ייתכן, כי בארץ מרוכזים ספרים תורניים במספר גדול הרבה יותר, אך לא נאספו למקום אחד. יסוד הספרייה התורנית תהווה מקום ריכוז של ספריות פרטיות שונות שבעליהן נפטרו והספרים מתגלגלים לעתים במחסנים, מעלים עובש ואיש אינו משתמש בהם. בצירוף ספריות כאלה לספרייה התורנית ע"י צוואות וירושות יבואו מחסני ספרים כאלה על תיקונם. מבחינה זו תהווה הספרייה התורנית מאסף לכל מיני ספריות וספרים העלולים לעבור מן העולם בשל חוסר טיפול ותשומת לב, היא תהיה הכתובת לכל ספר תורני עתיק וחדש.

לפני החורבן היתה ידועה ספרית שטראסון בוויילנה. עם חורבנה וחורבן ספריות אחרות, יש משום חובה וזכות להקים ספרייה תורנית ממלכתית בירושלים הבירה. כל ספר תורני שיופיע במדינה צריך להגיע אבטומאטית לספרייה התורנית.

בארצות הגולה עדיין נמצאים ספריות ענקיות, אוצרות ספרים התולכים ובלים בשל חוסר יד מטפלת, לאחר שהקהילות האלה שהיו עשירות ומרובות אוכלוסים לפנים, הולכות ומתרוקנות מיושביהן כיום, ואין גם תלמידי חכמים שיוכלו לשמור על הספרים האלה יקרי המציאות. משרד הדתות מנהל משא ומתן עם קהילות שיש בהן ספריות עתיקות, העלולות להתפורר במשך הזמן, כדי להעביר את הספרים האלה לרשות הספרייה התורנית. הספריות הללו או שימוזגו בתוך הספרייה הכללית או שישמרו בתור חטיבות מיוחדות. יש גם ספריות באמריקה, שנשקפת להן סכנה. וכן יש שם ספריות פרטיות של יהודים שבניהם ונכדיהם אינם מבינים בהן ולא כלום. ולעתים מוציאים את הספרים שנשארו בירושה מאת סביהם לתוך אשפה ברחוב. ומספרים על ספרן יהודי מפורסם באמריקה, שפעם נסע ברחוב וראה פועלים גורפים ספרים עבריים, ירד ממכוניתו והסתכל בנעשה, ומצא שם אוצר גדול של ספרים יקרי ערך, שהיו מונחים במחסן של משפחה יהודית, ירושה מוקניהם, ועם מותם פינו את המחסן מהספרים והשליכו אל האשפה. ביקש הספרן מהפועלים, תמורת כמה דולארים, שיביאו אותם אליו אל ספרייתו, וכאשר הביאו את הספרים, לאחר שחלק הושמד כבר, נתגלה כי כאן ספרייה יקרת ערך שהלכה לאיבוד מתוך עם הארצות של הבנים, שלא ידעו כלל את תורת אביהם ולא הבינו איזה אוצר גדול הם משמידים. הספרייה התורנית עלולה איפוא להציל ספרים רבים. אף ידוע על ספרים תורניים ועבריים הנמצאים ברוסיה, בייחוד בלנינגראד, ונשמרים במחלקה המזרחית של הספרייה הממלכתית שם. ואולי עתה אפשר יהיה להצילם משם, עד שלא ירדו לטמיון. לפי ההשערה כ-20 אלף ספרים תורניים יצאו בתקופות שונות. הביבליוגראף ח. ד. פרידברג, שהוציא את "בית עקד ספרים" ובירר שמות כל הספרים היהודיים, משער כי עד שנת תש"י היו בנמצא 50 אלף ספרים באותיות עבריות. הספרייה התורנית תכיל אפוא 100 אלף כרכים, בהם ספרים מהוצאות שונות בתקופות קדומות ומאוחרות עם שינויי הנוסחאות המרובים, כדי שהמעין והחוקר ימצא את שלו בספרייה זו עצמה.

(מקוצר מ"הצופה", כ"ט בכסלו תשי"ב)

י. אבן-חן

ספריות בירושלים

לא אלמנה ירושלים גם כיום; בקרבה שוכנות — מלבד סת"מ — כמה ספריות העשירות בספרות תורנית. הספרייה הלאומית, שמספר ספרייה בכלל מגיע ל-800,000, מהם כשליש בעיר והשאר... בהר

הצופים. גם בחלק העברי — סטאטיסטיקה מדויקת אינה בנמצא מימי ירידתה של הספריה מן ההר — שבין הספרים הנמצאים בעין ניכר מקומם של הספרים התורניים. ברם, נדמה שאין טיפוח מיוחד כאן של הספרות התורנית. אין מפתחות למפרשיהם של התנ"ך, התלמוד, הרמב"ם, שולחן ערוך, כווגמת המפתחות שבספרית הרמב"ם בתל-אביב, שהתקינם הרב ראובן מרגליות כרב בקיאותו וחריצותו.

שתי ספריות תורניות פרטיות ידועות נמצאות בירושלים. אחת משל הרב י. ל. מימון, המונה כיום 40,000 ספרים, בהם כתבי-יד, אינקונאבולים ("דפוס עריסה": רל"ה—ר"ס), דפוסים ראשונים וכל מיני טפסים של ספרים בעלי ערך ביבליוגרפי-ביבליופילי. שניה — משל ר' אליעזר סירקיס ז"ל, שבה כ-17,000 ספרים ב-10,000 כרכים. לספרית-סירקיס רשימון מסודר והיא פרי איסוף של שנים רבות של בעל טעם ודעת. יורשי הספריה ממשיכים את נהג בעליה בחייו: לעשות צדקה בכל עת, להשאל ספרים לזקוקים להם. הספריה צוותה לישיבת "שפת אמת" של האדמו"ר מגור שליט"א בירושלים ועם היבנות בנינה החדש של הישיבה תעבור לאגף המיוחד לה ותהא פתוחה לציבור ומסודרת לפי כל כללי הספרנות המודרנית מבחינה חיצונית-טכנית.

ועוד ספריה מטעם בית כנסת — הרי זו ספרית ישורון. כ-7,000 כרכים ברשותה. עיקרה — אולם קריאה לנוער המתלמד. אפשר דרכה להזמין ספרים גם מהספריה הלאומית. ספרנה, מר זרח הופמן, מתוך מסירות מפתח אותה. היא נתמכת גם ע"י משרד הדתות. לפני זמן קצר חגגה ספריה זו 15 שנים להוסדה. בין המברכים: סגן שר הדתות, פרופ' י. י. ריבלין, מר א. עליאש. ד"ר דניאל גולדשמיט, מהדיר ההגדה של פסח הידוע, הרצה על מגילות (אסתר) מבחינה ביבליוגרפית. יש לתקן מעוות בספריה זו: העמדת ספרות ביקורת המקרא (פירושי של"ג, כהנא, קסוטו וכדו') באולם הקריאה לרשות הרבים.

ספרים תורניים יקרי ערך בכמה מקצועות נמצאים בספריות הפרטיות של מר ז. שוקן, המתנהלת על ידי א. מ. הברמן — ספרן-ביבליוגרף-מחבר ידוע למדי. ברם, השימוש בהם מוגבל ליחיד סגולה ובשעות מספר לפני הצהריים והספרים אינם ניתנים בהשאלה.

ספרית ישיבת חברון מכילה כמה אלפים של ספרים חשובים, מן הדורשים ללומדים. יש לספריה רשימון לפי שמות הספרים. ברם אין הקפדה על החזרת הספרים למקומם.

גם בישיבת "עץ חיים" ספריה הגונה וספרן ממונה עליה.

ירושלים היא מרכז להדפסת הספרים התורניים. ספרי רומ"ל. כאן מרובים המו"סים של ספרות זו, מהם העוסקים בספרים יקרי-ערך.

גרשון בר כיה

(מקוצר מ"שערים", ער"פ תשי"ד)

ספרים עבריים עתיקים

ר' שמואל ואהרמן הוציא בירושלים רשימה מס' 40 של "ספרים עבריים עתיקים" וכל רשימה חדשה היוצאת על ידו מהווה מאורע בשוק הספרים העבריים העתיקים, בארץ ובחוץ לארץ. המחירים ברשימה זו קובעים הרבה. הרשימה מכילה 3,468 מספרים והיא הרשימה הגדולה ביותר שיצאה על ידו. מחירי הספרים הם בדולארים (דולאר הוא: 1.800 ל"י).

למעשה לא נוכל אנו בני הארץ לקנות ספרים לפי מחיריה של רשימה זו, כי המחירים גבוהים ביותר. לעומת זה יירבו הקופצים על הספרים מבני אמריקה, שבדולארים מועטים ירכשו להם ספרים מרובים.

הספר היקר ביותר ברשימה הוא מס' 1865: "מנורת המאור" לר' יצחק אבוהב, דפוס ראשון, קושטא רע"ד, שמחירו 300 דולאר, כלומר: 640 ל"י. ואלמלי היה הספר שלם (לצערו של מר ואהרמן הוא חסר שער) — וודאי, שהיה עולה 50—100 ל"י נוספות.

הדפוס הראשון של הזהר, מנטובה שי"ח—ש"כ, מחירו: 216 ל"י. זהר, זולצבאך תמ"ד, שהוא יקר

המציאות, עם שער רומי החסר ברוב הטפסים, מחירו : 180 ל"י. גם זהר, קרימונה שי"ח, מחירו : 180 ל"י. מסרת תלמוד ירושלמי לר' יהודה בר' משה, קושטא של"ג, מחירו 216 ל"י. הרשימה מחולקת לפי מקצועות : תנ"ך, מדרשים וילקוטים, תלמוד ופוסקים, שאלות ותשובות וכו', יודיש-דייטש, ספרי לאדינו, ועוד. לבסוף בא מפתח כללי של שמות הספרים. למחרת הופעת הרשימה, מיד אחר הצהריים, כבר היתה חנותו של ואהרמן מלאה קונים, שעמדו בתור : פרופ' ג. ש. הדואג להשלים אוסף ספרי הקבלה והחסידות שלו וספרייתו היא אחת הספריות החשובות ביותר בארץ ; א. מ. ה. הדואג להשלים את ספריית שוקן ואף את ספרייתו הפרטית ; ד"ר י. מ. הזריי, שספרייתו החשובה באיכותה ובכמותה מתחילה מתחרה בספרייתו של הרב י"ל הכהן מיימון הי"ו ; א. י. הוא תמיד הראשון בתור, שכל עוד שלא בחר הספרים שבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי מעוניין בהם לא ימכור ואהרמן ספרים אלא ליחיד סגולה...

חסר הפעם מר ד. ב.ג. אמנם הרשימה נשלחה לש. ב., אבל ספק אם תבוא משם ההזמנה המקווה. אף פרופ' סוקניק ז"ל, שהירבה לקנות ספרים, חסר הפעם, וכולם זכרוהו לטובה.

נפתלי אילון

(מקוצר מ"הצופה")

סימונסניאגה

הספריה המלכותית הדנית, שבה נמצא כיום האוסף העשיר ביותר ביבשת אירופה של ספרים עבריים וספרים הנוגעים ביהדות בשפות שונות, נוסדה ב־1650 בידי פרדריק ה־3, בעצמו סופר וחוקר. עם יסודה קבעה הספריה מדור לספרים עבריים-יהודיים, שבהם התענינו אז בדניה לא רק תיאולוגים בלבד.

במשך המאה הי"ח נתעשר המדור בספרים ובכתבי־יד יקרי ערך והגיע בסוף אותה המאה ל־5000 כרכים, כשביניהם מספר הגון של דפוסי־עריסה (אנקונאבולה בלע"ז, היינו : דפוסים שנות רל"ה — ר"ס), תלמוד בבלי דפוס וונציה ר"פ, דפוס תנ"ך ראשונים, כתבי־יד של תנ"ך שנכתבו בספרד במאה הי"ג, כתבי־יד של "מורה נבוכים" שנכתב בספרד בשנת ק"ח (1348) ועוד.

ב־1928 רוכש המדור את אוסף ר' שמעון אהרן איבשיץ (סוחר יהודי שנפטר בדניה בתרס"ז), המכיל 2400 כרכים של ספרים עתיקים ודפוסים המאה הקודמת.

ברם הרכישה הגדולה של המדור מיום היווסדו היתה קבלת ספרייתו של המנוח הפרופ' דוד סימונסן — הרב הראשי של דניה — עם מותו בתרצ"ב, כשהוא בן 80. ספרייתו הכילה כ־40,000 כרך, מהם 24,000 ספרים עבריים ויהודיים, שנרכשו על ידי המדור ובהם כ־800 שו"ת ובתוכם 6 הכרכים של "פרי עץ חיים" (אמשטרדם תפ"ח — תקל"ד) יקרי המציאות. באוסף סימונסן יש כ־1300 כרכים בספרות אשכנזית-יהודית (אידיש), בהם עברייטיטש למחזור קרקא של"א, אוניקום של "ספר הגן" וכו'. בין 134 כתבי יד של אוסף זה בולטים במיוחד שני כרכים מתשובות הרמב"ם, אשר אחד מהם הוא כתבי־יד ששפורטש, ששימש יסוד למחבר "פאר הדור" והשני — עתיק וחשוב עוד יותר ממנו.

בתש"ט קנה המדור את ספרייתו של ד"ר אלעזר (לאצארוס) גולדשמיט ז"ל — מתרגם התלמוד הבבלי לגרמנית הידוע למדי (מת בלונדון בהיותו בן 78 בחורף תש"י). בין ספרי האספן-הביבליוגרף הגדול הזה נמצאו 40 דפוסים עריסה, תנ"ך מהודר דפוס נאפולי משנת ר"ן בערך, מחזור סנהאון (שנ"ב), אוניקום של הגדה של פסח של ר' גרשון כהן (פרג, לפני ר"פ), מחזור כייפא (מעזרוב, תקנ"ב), 90 כרכים מן הספרות הקראית וכמעט כל הספרות הפלשית.

עם מותו של הרב הראשי משה פרידיגרא, שוב נתעשר המדור בתש"ז באוסף של 1000 כרכים חשובים.

כיום מונה המדור 50,000 כרכים של ספרים עבריים וספרים על היהדות בשפות שונות. תקציב

ממשלתי הניתן למדור מאפשר לו לרכוש את מיטב הספרים המופיעים בישראל ובגולה. המדור הציג לפני שנתיים ואשתקד מספריו בפריז, בבריסל ובמילאן; לפני חדשים מספר — בשטראסבורג. קשרים הדוקים קשר מנהל המדור ד"ר רפאל אדלמן עם הספריה התורנית המרכזית לישראל. ד"ר אדלמן ניגש לפרסם סריה בשם "אוצר כתבייד עבריים מימי הביניים", על חשבון ממשלת דניה. הפירסום הראשון (בצילום) יהא "פירוש המשניות" להרמב"ם, שכתבו בעצם ידו בערבית (כתבייד נמצא בבודליאנה באוכספורד ובידי הרב שלמה ששון בלונדון).

(מקוצר מ"זמנים", כ"ה באייר תשי"ד)

בספריה התורנית המרכזית לישראל

מר צ. הרכבי, מנהל הספריה. ברכו: ראש הרבנים ליש-ראל, סגן שר הדתות (דבריהם מתפרסמים בראש הקונטרס לעיל) הגרש"י זוין שליט"א, מר א. פינצ'בר, מנהל ביהמ"ד למורים. ברכות הבריקו: הרבנים הראשיים שליט"א: טולידנו (ת"א), כ"ץ (פ"ת), מרקוס וקניאל (חיפה), שר הדתות והסעד (ברכתו מתפרסמת בראש הקונטרס לעיל), שר החינוך והתרבות ועוד.

הגרציה קוק שליט"א (בנו יחידו של רבנו זצ"ל), כותב באגרת ברכתו:

"... הנני לבטא את השתתפותי בצפיית תוחלת למלוא כל נעמה של תורה, ממסע חי-עולם אשר בתוכנו, המופיע בשפעת ספרותנו התורנית, אשר יתן ויוסיף עוז ושכלול מתוך מרחבו של המכעל החשוב — הספריה התורנית המרכזית לישראל — אל כל התחדשות אורה על ציון וירושלים וכל מקראיהן, בגדל תקפו של רוח ד' עלינו ודברו בפנינו לכל פקודת ישועתו על עמו ונחלתו..."

רישומן הספרים מתקדם והולך, במשך ארבעת היר-חיים האחרונים רושמנו 1,795 כרכים. הרשימין הכפול (לפי שמות הספרים ולפי שמות המחברים, פרט לאנר-נימיקה) עומד לרשות הציבור באולם-הקריאה (ברח' הלל), הפתוח לע"ע 4 פעמים בשבוע, ויש בו מקום ל-50 קוראים. הוחלט על הנהגת "שיטת דיואי" העשרונית עם השלמת "שיטת שלום" (הספריה הלאומית בירושלים), ברם בסטיות מסוימות לרגל מגמת ספרייתנו וטיבה.

בלבד הרכישות הנזכרות לעיל, מתעשרת והולכת הספריה בזרם בלתי-פוסק של ספרים, בעיקר ממשרד הדתות, המעניק לה כל ספר שברשותו החסר בה. הספריה קשרה קשרים עם ספריות בארץ ובחו"ל, על מנת לקבל מהם כפולים. נושאים ונותנים עם כמה גורמים המדינה

הספריה הוקמה בר"ח כסלו תשי"ד. משרד הדתות העמיד לרשותה 6,000 ספרים משרידי השואה. מעון ארעי לה נקבע ברח' חברון. מר צבי הרכבי מונה כמנהל הספריה, הרב ד"ר ע. ב. פוזנר — כספרן.

ועד בנין הרבנות הראשית — שבראשו עומדים: מרן הגריא"ה הרצוג שליט"א, ראש הרבנים לישראל ומר משה שפירא, שר הדתות והסעד — בחר בקורטוריום לספריה: מר ז. ורהפטיג (סגן שר הדתות) — יו"ר, מר י. ל. ביאלר, מר אל. יזכירוביץ, מר מ. יפה, ד"ר ש. ז. כהנא (מנהל כללי במשרד הדתות), עו"ד מ. לבנון, מר י. ד. מן, ש. ז. שרגאי (חבר הנהלת הסוכנות היהודית).

אושר תקציב שנתי (תשי"ד), המתכסה ב-60% ע"י משרד הדתות וב-40% ע"י ועד בנין הרבנות הראשית לישראל.

עם הקמת הבנין, ימוזג עם סת"מ עזבון ספרי הרב אבוכזיר ז"ל, הנמצא לע"ע במשרד הרבנות הראשית לישראל ברח' יפו. העזבון פתוח פעם בשבוע ומתנהל ע"י ספרנו ד"ר פוזנר. בעלות על ספרית "אלומה" הועברה לסת"מ ע"י אפוטרופסה מר יהושע התלמי (רדלר-פלדמן, הוא הסופר ר' בנימין). עד גמר הבנין ימשיך "המכון לעריכת הש"ס הארץ-ישראלי", השוכן בבנין ב"ס "אלומה" (ברח' החבשים), להשתמש בה.

אולם-הקריאה של בית מדרש ממלכתי-דתי ("מזרחי") למורים בירושלים (ברח' הלל) על ספריו (עזבון רא"ל פרינס ז"ל, עזבון הר"א קואינקה ז"ל ועוד) — בס"ה כ-20 אלף כרכים) הועמד לרשות סת"מ ויוחזק על חשבונה. אולם-הקריאה נפתח באור ל' באדר שני ש"ז באופן רשמי במעמד ראש הרבנים לישראל מרן הגריא"ה הרצוג שליט"א, סגן שר הדתות מר ז. ורהפטיג, חברי ועד הבנין וקורטוריום הספריה, רבנים, חברי כנסת ואישים. פתח

להגיע לסת"מ בימים אלו.

ביוזמת סת"מ נפתח בירושלים במסגרת "מהות" (מוסד להשתלמות מטעם המח' התורנית במשרד החינוך) קורס לספרנות ויידע הספר. הקורס התחיל בפרוס הפסח וימשך עד סוף הקיץ. לומדים 15. אלה שיעמדו בבחינות יקבלו תעודות. המרצים: ד"ר דניאל גולדשמיט (רשמון), צבי הרכבי (תולדות הספרנים-הביבליוגרפים היהודים, סקר הספרות היהודית בימינו), שלמה שפירא (מיון), נפתלי בן-מנחם (יידע הספר העברי); מרצים אורחים: י. ל. ביאלר (גלגולי ספרי השואה), מ. צינוביץ (ביבליוגרפיה כיצד). במסגרת הקורס נערכה אזכרה לחוקר — והוא ספרן וביבליוגרף — פרופ' א. א. הרכבי ז"ל במלאות 35 לפטירתו. הזכירות: הדוצנט ח. ליפשיץ (ראש "מהות"), פרופ' י. י. ריבלין, י. ל. גירשט, צבי הרכבי [הרב י. ל. מימון, שהסכים לשאת את דברו באזכרה זו, חלה פתאום בו ביום]. בין השאר, הוזכרה כאקטואלית מאד דחיית רא"ה את הדעה המוטעית מעיקר על "קראותם" כביכול של בני משפחת בן-אשר בעלי המסורה, המושמעת שוב באחרונה. המח' לתרבות תורנית במשרד החינוך הוציאה חוזר בחתימת הרב אברהם חן, ראש המחלקה, הקורא לערוך עצרות-אזכרה לרא"ה ז"ל. עצרות כאלו נתקיימו בספרית "ישורון" בשיתוף עם החברה המזרחית הישראלי ו"ב"בית העם" בירושלים.

המשמש גם כאוצר הספרים וגם כחדר-הקריאה שאינו מכיל מקום אפילו ל-20 איש. הספריה פתוחה בכל יום: 11—1, 5—8.30. ספרן-חלקי לנסיון ועובד טכני-חלקי עובדים בספריה (סעיף משכורות לשנת התקציב — 470 ל"י). יו"ר הספריה הוא מר י. נ. הכהן. המעורר ונותן ידו להקמת הספריה היה הרב י. ל. מימון בהיותו שר הדתות. משרד הדתות תרם עד כה 1,230 ספרים.

ב ש ו ל י ה ק ו נ ט ר ס

124 ששים ושלש שנה בירושלים אהרן חיות [נזכר ונותן]. דפוס סלומון. צילום. 215, (1) ע' 12. מילואים להערה בעמ' 23: כעת נתפרסמה בק"ט (כ"ט, חו' ד' — ניסן תשי"ד, ע' 431—432) הערתו של מר דוד תמר, הדוחה גם הוא את דברי ר"מ יוספון [=צינוביץ]. תיקון טעות: בעמ' 19, הערה ** במקום: י. ל. — צ"ל: י. ל. ביאלר.

ובחו"ל בענין העברת ספריות שלמות לרשות סת"מ. מחברים ומו"לים התחילו לשלוח את ספריהם לסת"מ. בין התורמים באחרונה יש לציין: משפחת ראש הרבנים לישראל (כל ספרי הגרש"י הילמן ז"ל — "אור הישר"), הרב ד"ר משה זיידל (46 ספרי-אחרונים, דפוס א"י), הרב הראשי דפ"ת (כל חיבוריו — 9). בס"ה עומדים כיום לרשות סת"מ כ-30,000 ספרים.

בגנון ההנצחה מבקרים קבוצות ויחידים. באחרונה ביקר בו הרב הראשי לאיטליה ד"ר אליעזר טואף, מרומא, שהבטיח סיוע במשלוח ספרים.

בין הספרים שרידי השואה מפולין שרושמנו ברשי מיני הספריה, נמצאה באחרונה אגרת ידידות וחידושי תורה, שנכתבה בשנת תק"ע (1810) בימי מלחמות נפוליון. האגרת היתה מונחת בתוך "משנה תורה" לרמב"ם (ח"א), דפוס נפתלי הרץ גרושמן (קראקא?), תק"א. הספר שייך היה באחרונה לוואלף קאוטשטיק.

ע"י סיוע משרד הדתות, מתוך רצון לעודד יצוא הספר התורנית-הדתי מישראל, אופשרה הופעת "הספר" — כתב-עת לביבליוגרפיה מטעם סת"מ.

משלוח של יודאיקה מתוך "אוצרות הגולה" (מפעל משותף למשרד הדתות והספריה הלאומית, שבשליחותו עשו מר י. ל. ביאלר ומר ש. שונמי כמה ירחים אשתקד באירופה ושליחותם הוכתרה בהשגים חשובים) עומד

בספריה התורנית בחיפה

יצא (בסטנסיל) דו"ח של הספריה התורנית-המדעית ליד המועצה הדתית בחיפה (כסלו תשי"ז—ניסן תשי"ד). בספריה נמצאים בס"ה 4,957 ספרים ב-4,620 כרכים. מהם נרכשו (בסך — 6,036 ל"י) 2,740 ספרים, נתרמו — 2,217 ספרים. התקציב האחרון (תשי"ג-תשי"ד) — 3,956 ל"י. מספר המבקרים השנתי האחרון: 3,421. הספריה שוכנת בחדר אחד בגודל רגיל בבנין בית הכנסת המרכזי,

לדברי האדמו"ר מליובאוויץ על "הגניזה החרסוגית" יבוא המשך.

מילואים ל"הספרות התורנית-הדתית לישראל בתשי"ג": 123 אנציקלופדיה תלמודית בעריכת הרב י. זווין; חברי המערכת: הרב ב. רבינוביץ-תאומים, הרב ש. שטר-ליץ, הרב [ד"ר] יונה מרצבך. כרך ה', בת קול — גט שכיב מרע. ת"א, דפוס ספר. 12 ע', 768 עמודות. 4.

۱۰۰

הַיְיָ אֱלֹהֵינוּ

சுருதி நாம

מ'ע"ה

[illegible]

שער מחזור כח"י, קירוב (ויאטקא),

ברית המועצות, רש"ד

1:4 01573

ללאמור „מהמר ועקת השב" לדרך יוסיפון בקונטרס זה

עמוד בו מחילת "סדר העבודה" (נוסח ר' מרדכי גליק) ממחזור תש"ז

1:3 □1572

בשער "הספר"

הופעת הרבעון עוררה תהודה, במדינה ומעבר לים, בין חוגים תורניים ובין מוסדות מדע וחוקרים, בעיקר בקרב הספרנים והביבליוגרפים. הורגש הודגש ש"הספר" הוא בעתו. מי יתן ונצליח להתמיד בו ויהא מקיף, מדייק ומהוקצע.

ובינתיים, בין "ספר" ל"ספר", צעדה הספריה לקראת יעודה: ליהפך למרכז עולמי לספר התורני. זרם הספרים אליה — בעיקר דרך צינור משרד הדתות ו"אוצרות הגולה" וגם דרך צנורות אחרים, בארץ ובחו"ל, ממוסדות ומיחידים — גובר והולך. עם הצלת רבבות ספרים משרידי השואה, כתוצאה ממסע שליח משרד הדתות, והוא חבר קורטוריוס הספריה, לאירופה, מתעשרת הספריה בספרים רבים וחשובים. ספרים חדשים ותקופונות (פריודיקה) שוטפת עומדים לרשות הקוראים באולסי הקריאה המרווח, כשרשי מונים, בהם רושמו למעלה מ-20.000 ספרים, מסייעים להם. בתקופה האמורה אירגנה הספריה גם **ערב עיון על הספרות התורנית**, ערכה **תערוכת ספרי פרס הרב קוק**, הכשירה **בקורס לספרנות** ולביבליוגרפיה (במסגרת "מהות") מחזור של ספרנים תורניים. ועד ידה נטויה לבאות.

בנין הרבנות הראשית לישראל — מרכז דתי עולמי — מוקם והולך בלב ירושלים. בו יהא משכנה של הספריה, הנמצאת בינתיים במעונות ארעיים. עם שובו של ראש הרבנים לישראל שליט"א ממסע הסברה וגיוס הכספים המוצלח באנגליה וקנדה, יוחש ויזורז קצב הבנין, שיתנוסס במלוא שמונה קומותיו תוך שנתיים ויעלה למעלה ממיליון לירות. לפי המשוער, שתי הקומות הראשונות תתפוס הספריה.

השנה הנכרזה, ע"י הרבנות הראשית לישראל ומשרד הדתות, **כשנת הרמב"ם**, בעולם התורה מולך הר"ם בכל ימות השנים. הופכים בו, מישבים אותו, מפלפלים בו, פוסקים על פיו. ברם, גם אלו, שדבריו הם לחם חוקם יוסי' לילה לילה, דחף ייחוד התאריך מפרה את ריכוז מחשבתם לעשיית אזניים לתורתו: פירסום מהדורות חדשות של ספריו, גילוי ופירסום כתביו שעיין לא ראו אור, תרגום דבריו מערבית, עריכת קונקורדנציה לחיבורו המרכזי וכדו'. ברכה אפוא לספרות התורנית בגין ייחוד שנת הרמב"ם. ועוד ידובר ב"הספר" על תערוכת הרמב"ם מסעם "מוסד הרב קוק", שגם ספרייתנו השאילה לה מספרי בימ"ד למורים "מזרחי" שבהחזקה.

הלז שבשדרת "הספר" — הוא **רישום יבולה של הספרות התורנית הדתית** — מאזן שנתה. הפעם, דומה, דקנו ומצאנו. נראה שנרשם כל מה **שראוי** היה להירשם. עדיין חסרים אנו רישום הספרות התורנית בחו"ל. וכמה סיבות לכך: המגיע אלינו מהתם הם דברים באקראי; ושוב, בתפוצות הגולה אין הדברים נרשמים בדייקנות ובשלמות; ולמקוטעין — אין אנו רשאים.

מקוצר המצע אין עדיין ב"ספר" הערכות על הספרים. ברם, הן תבואנה בהמשך הזמן אי"ה. כמו כן עדיין חסר רישום מבחר המאמרים מן התקופונות (הפריודיקה), ביחוד פריירוחס'יעים של סופרים דתיים באכסניות כלליות.

אנו רושמים כל הספרים התורניים וכל הספרים הדתיים (לרבות ספרות יפה, ספרי לימוד, הסברה וכו'). לא הנושא קובע אלא הגישה. ספר הדן — כולו, ברובו או בחלקו — **בעניין דתי שלא כהלכה** אינו נרשם. לעומת זאת, סופר דתי הכותם ספר על נושא כללי **מבחינה דתית** — הרי הספר נרשם. בודאי, בכגון דא, יש פנים לכאן ולכאן. ואנו להסביר את פנינו באנו. והחולק יחלוק.

הפעם חולקו הספרים מדורים מדורים ומספרם עשרה. ע"י כך מתייחד כל סוג בפני עצמו. מכיון שמספר הספרים אינו שופע ולא יקשה על המחפש למצוא ללא יגע מיותר את הדרוש לו, לא התקנו מפתחות.

בענין "הגניזה החרסונית" ניתן מקום לדעה, המצדדת באוטנטיות של תוכן הכתבים ולדיעה שכנגד, הרואה בכל הענין מעשה-זיוף ותו לא. באגרתו (מכ' מניא תשי"ד) אלינו בנידון, הוסיף האדמו"ר מליובאוויץ שליט"א להאמור במאמרו (המתפרסם בקונטרס זה), כי כדאי לנתח כל מכתב שבגניזה ובדרך זו לסתור

את הסתירות, ושהוא יציג גם ענין זה בסדר יומו. "צריך להתעמק — וכבטוי הרגיל בחסידות : להתלבש בלבושי המעתיק — ולמצוא את הדרך או הסיבה שגרמה לטעות שלו במקום פלוני... וכמה פעמים אי אפשר למצאה בכלל, כמו שיווכח כל אדם שיעשה נסיון, שיתנו לאדם מן השוק להעתיק מכתב אוטנטי מהבעש"ט בלי ספק ויבקשוהו לפרט ג"כ הר"ת ויאמרו שאין כדאי לבטל זמן על ענין העתקה, כי הדבר נוגע רק למראה החיצוני והמבקר יבקר רק בשטחיות ביותר וכו'".

עם פירסום רשימת **"מפרשי תלמוד בבלי"** — מסכת ברכות" לרב ראובן מרגליות (**"הספר"** א'), נשאלה השאלה, אם יש לה גם ערך **ביבליוגרפי כללי**, מלבד ערכה **הספרני**, לאחר הופעת **"אוצר הביאורים והפירושים"** לרפ"י הכהן (לונדון, תשי"ב). המעין באב"פ יווכח מיד, כי עבודתו של הר"מ במקומה עומדת בחשיבותה המיוחדת. היא ממשיכה ומשלימה את **"קונטרס המפרש"** לאהרן אדולף יעללינעק (וינה, תרל"ז) ואת **"קונטרס המפרש השלם"** לד"ר אהרן פריימן (ברלין, תרע"ד ; ועם תיקונים — בספר היובל ללוי גינצבורג, נ"י, תש"ו).

הכהן מונה 143 שמות ספרי חידושים וביאורים על מסכת ברכות בלבד (מעמ' 15 ואילך, 74 מסומנים במספרים, 67 בלא מספרים, 2 כפולים). באל"ף למשל, לעומת 33 של מרגליות — 15 של כהן ; מהם 22 שאינם אצל הכהן (כי לו 4 שאינם למרגליות).

ושוב הכהן לא ציין את העמודים המוקדשים לכל מסכתא בספרים על מסכתות אחדות, מה שעשה מרגליות ברשימתו.

אמנם, הכוון מוסיף (בהוספה לפרק ג') מפתח לפי סדר המסכתות לשמות ספרים הדנים, ואפילו אגב בלבד, במסכת זו או אחרת. ברם במפתח ניתן שם הספר בלבד, ללא כל פרטים. והלא יש כמה ספרים שונים השווים בשמט.

לדוגמא : באל"ף של מס' ברכות נמצא במפתח 13 שמות ספרים שאינם אצל מרגליות. ברם היכן נמצא בהם חומר על מסכת ברכות ?

הכהן הכניס גם שו"ת, שהן ענין בפני עצמו (ראה **"קונטרס התשובות"** לבועז כהן, בודפשט, תר"צ) ואינן ענין לכאן בעיקר.

ומשום כך אנו נמשיך לפרסם את רשימת **"מפרשי התלמוד הבבלי"** לרב ראובן מרגליות, שמלבד חשיבותה הספרנית, ערך ביבליוגרפי כללי רב בה.

פירסום ספרו של **שפ"ן הסופר** — דפוס ראש בוויילנא — מכתביד שהיה בסמוך כ-25 שנה וכעת הובא לדפוס בידי ד"ר ח. ברידיין, ערך רב לו לתולדות הדפוס בישראל ולהיסטוריוגרפיה היהודית בכלל. עוד יל"ג תבע בתרמ"ז (המליץ, גל' 168) **"ספר תולדות בית דפוס ראש"**. לאחר המלחמה העולמית הראשונה נעשה נסיון ע"י מר ב"צ כ"ץ להוציא ספר כזה. ברם הרעיון לא יצא לפועל.

את כת"י של שפ"ן הסופר מזכיר ז. רייזין (לעקסיקאן, כרך ד', תר"ץ 1929 ערך **"ראש"**). אגב רייזין כתב על שפ"ן הסופר במלאות לו 90 ב**"ליטערארישע בלעטער"**, 1927, 46, ובעקבותיו — יצחק ריבקינד (ק"ט, י"א, ע' 97, הערה 5). והנה סו"ס כתה"י נגאל והולך.

בפרשת המחלוקת ווילנא-סלאוויטא (ראשי-שפירא) אין שפ"ן הסופר עד ראיה. ברם, כאיש-ווילנא, כעוסק בעניני דפוס מצעירותו, כמנהל דפוס ראש למעלה מיובל שנים, כחוקר על דבר אמת, נראים דבריו גם בענין זה **כמקור**. אולי כ**"מתנגד"** ליטאיי-ווילנאי לא ראה את התמונה בשלמותה. לכן יש לקדם בברכה פירסום חומר חדש על הפרשה ומאידך גיסא — מגנזם של בני-שפירא והחסידים. ברם, הענין הוא נחלת היסטוריה ויש לדון בו מבחינה אובייקטיבית-מדעית בלבד.

עם זאת כרך ג' ל**"בית עקד ספרים"** (נו"ן-שי"ן) שלוחה ברכתנו הנאמנה לביבליוגרף הישיש רח"ד פרידברג נ"י. חיש יברך-נא על המוגמר על פירסום **"בית עקד"** כולו ויזכה לפרסם במקובץ את כל כתביו בידיע הספר העברי.

הערות, השלמות ותיקונים לבע"ס — תבואנה א"ה.

העורך

הספרות התורנית-הדתית בישראל בתשי"ד

רובם של הפירסומים שנרשמו ברשימה זו היו לעיני הרושם, שנטיית ברישומם גם : בביליוגרפיות שב"שנתון הממשלה" תשט"ו, "קרית ספר" (ח' ג—ד, כרך כ"ט ; חוב' א' כרך ל'), "קונטרס ביבליוגרפי" לראובן לוי (גל' א—י"ב לתשי"ד), "רשימות ספרי חובה" לגנזך המדינה (ניסן תשי"ד—כסלו תשט"ו), "עולם הספר" (ניסן—אלול תשי"ד) ; במחירוני הוצאות הספרים : ביתן הספר, הוצאת הספרים הארץ-ישראלית, יבנה, מוסד הרב קוק, נצח, סיני, פרדס (הוצאה דתית חדשה !), קרית ספר ; בסקירות הספרותיות לתשי"ד בשנתוני "חירות" ו"הארץ" [באחרון נזכר מן הספרות התורנית-דתית בתשי"ד רק שפר אחד (כך !)] בלבד : כרך ה' של האינציקלופדיה התלמודית — והוא הופיע דוקא בתשי"ג...]. בסקירותיו "יבול ספרותנו בשנת תשי"ד" למ. אונגרפלד ב"הצופה" ; בפנקסי-הקנין (אינונטאר) של ספרייתנו ושל הספריות בת"א : ע"ש הרמב"ם ו"בית ביאליק" ; בעתונות הדתית והכללית ; באינפורמציה מהמח' לחינוך ותרבות תורנית בגולה של הסוכנות היהודית, המדור הדתי במח' לענייני הנוער והחלוץ של ההסתדרות הציונית, ממר"לים ומר"סים שונים, וביחוד מבימ"ס אלתר-ברגמן בת"א. בפירוט התקופונות (פריודיקה) נסתייענו במח' העתונות שבספריה הלאומית.

צוינה רק תבניתם של הספרים השונה מ"8 השכיחה. רק הספרים שנדפסו מחוץ לירושלים — ת"א, רמת גן, חיפה (בה נדפס השתא ספר תורני אחד !) — נרשם מקום דפוסם.

נעשו כל המאמצים שרשימה זו תהא מושלמת. רק בערכים בודדים יש להשלים מספר נתונים. כמה מפירסומי הרבנות הראשית של צ.ה.ל. בתשי"ד נשארו בשבילנו בגדר "סוד צבאי". לא נכנסו לרשימה זו כמה מספרי רומ"ל שכיחיסטיריאופייים. ספרים שרק בחלקם, בתכנם או ברוחם, שייכים לספרות התורנית-הדתית לא נרשמו כאן, לעומת זאת נרשמו ספרים, שהגיעו אלינו בשלהי תשי"ד, אף כי רשומה בשערם שנת תשט"ו.

291 ספרים תורניים-דתיים הופיעו בישראל בתשי"ד, מתוך 1000 ספרים בערך בכלל. הוסף על אלו עתונות יומית דתית בישראל בתשי"ד — 4 (מתוך 15 בעברית בכלל), מהם 2 בירושלים (מתוך 3 בעברית בכלל), ל-3 עתונים דתיים היו שבועונים לנוער. בס"ה הופיעו בישראל בתשי"ד 58 פירסומים תקופתיים (פריודיקה) דתיים. ואלה הם (לפי א"ב) :

עתונים : המודיע, הצופה, הקול, שערים.

כתבי-עת : אגרת למורה ולגננת הדתיים, בטאון חב"ד, דגלנו, האופק, הבאר, הדישורון, הנאמן, המעין (ירחון), המעין (כתבי-עת), המודיע הצעיר, הספר, העובד הדתי, הצופה לילדים, זרעים, חברנו, חומתנו, חזון, ידיעות אס"ד, ידיעות גנזך הציונות הדתית, ידיעות החוג (חתמ"ס), ידיעות הקיבוץ הדתי, מודיעין (בעברית, באידיש ובאנגלית), מחניים (שבועון), מחניים (ילקוט), מסד, נתיבות, סיני, עלון למדריך, עלונים, פסקידון, פרדס התמים, קול תורה, שיחות תלמידי חכמים, שלוחות, שערים לנוער, תבונה, תורת הארץ.

דאס אידישע ליכט, A Zsidóság Utja, Zsidó Jövő, אגרת לגולה (באנגלית).

שיעורים בכתב : גליונות לפרשת השבוע, גליון עיון בפרשת השבוע, גליון עיון בנביאים, עיונים בפרשת השבוע (בעברית ובאנגלית), קורס בגמרא למתחילים (בעברית ובאנגלית), שיעורים בהלכה, שיעורים בהלכה ובדינים.

כרטיסיית הערכים נרשמה ע"י הרב איסר פרנקל לפי א"ב של שמות הספרים. עליה הואילו לעבור ולהעיר : הרב ד"ר ע.ב. פוזנר ומרנ. בן-מנחם. עורך "הספר" השלים את הרשימה, הוסיף מילואים, חילק את הערכים לפי המדורים והתקינם לדפוס.

המערכת

א. תנ"ך ומפרשיו

1. ויקרא מפורש בידי הרב דוד צבי הופמן, תירגמו צ. הר"ר שפר וד"ר אהרן ליברמן. ב: ספר קדושה, פרקים י"ח—כ"ז. מוסד הרב קוק, דפוס חיים. רפ"ב (1) ע'.
2. יהושע מפורש ע"י יהודה אליצור וי.א. זיידמן. מהדורה שניה מאמהות. ראובן מס, דפוס המערב. (2) כ"ו, 112, VIII ע'. 4 מפות.
3. מגלת אסתר מעוטרת ומצוירת בתוספת פנקסון בעברית ובאנגלית מאת ד"ר ק. שווארץ. ת"א, דפוס בלומנסל. [16] ע'.
4. מגלת אסתר כנ"ל. פנים המגלה בכתב סת"ם על קלף.
5. מגלת אסתר עם תמונות. אריה. 38 ע'.
6. מקראות גדולות נביאים וכתובים. מהדורה ישרא-לית ראשונה מוגהה מחדש. א—ו. ת"א. פרס, דפוס אורצל (ר"ג) (צילום לפי דפוס חרשה תר"ך עם הוספות). (א) יהושע, שופטים, שמואל — (4) 186 ד'. (ב) מלכים, דברי הימים — (3) 169 ד'. (ג) ישעיהו, ירמיהו — (4) 169 ד'. (ד) יחזקאל, תרי עשר — (4) 171 ד'. (ה) תהלים, משלי — (4) 137 ד'. (ו) איוב, דניאל, עזרא ונחמיה — (4) 234 ד'.
7. משלי עם ביאור הגר"א ותולדותיו. ת"א, פרס, דפוס לוינאפשטיין. 200 ע'.
8. נעים זמירות ישראל יצחק גרשטינקורן. ילקוט מאמרי חז"ל ומפרשי התהלים הראשונים והאחר-נים. ספר ד', חלק ד'. בני ברק, דפוס גוטמן (ת"א). ת"ס ע'.
9. רבותינו בעלי התוספות על חמשה חומשי תורה, שקלא וטריא על פירש"י ופירוש הריב"א ורע"ב. לוינאפשטיין. 52, 50, 29, 27 ע'.
10. רות עפרש"י ופירוש "שפת אמת" מלוקט ע"י ל. היינה. "שפת אמת" לשבועות וקונטרס. "ליקוטי יהודה". דפוס וינפלד. קמ"ב ע'.
12. שיר השירים עם תרגום ושבח פי אל ערבי לפי מנהג יהודי בבל. י. ע. בקאל וע. יפה. 66 ע'.
13. תכלת מרדכי הרב מרדכי גימפל יפה. ביאורים וחידושים על פירוש הרמב"ן על התורה. לוינאפשטיין, דפוס עזריאל. קפ"ו ע'.

ב. חז"ל

14. אבות פרקי אבות עם שבח פי אל ערבי לפי מנהג יהודי בבל. הביאו לדפוס י. בקאל וע. יפה. 66 ע'.

15. אגדות ירושלמי הרב מ. י. גוטמן. מבחר אגדות תלמוד ירושלמי עם ביאור קצר. ת"א, מכון תורה וחסידות, בסיוע מוסד הרב קוק, דפוס יהלום. 212 ע'.
16. בתי מדרשות עשרים וחמשה מדרשים. מהדורת הרב ש. א. ורטהיימר. כרך א', מהדורה שניה. מוסד הרב קוק.
17. מכילתא דרבי ישמעאל עם הנהגות הגר"א, פירוש "קו המדה" וחידושי "הר אפרים" מאת הרב אפרים גרבוז. דפוס המסורה. קכ"א ד'. 2°.
18. מעדני שמואל הרב ש. בורנשטיין. פסקי הלכות סביב קש"ע של ר"ש גאנצפריד. ת"א, אלתרברגמן, דפוס גרפיקה. 392 ע'.
19. מעשר שני (ירושלמי) מכת"י הר"ש סיריליאו בברטיש מוזיאום. יו"ל ע"י הרב פסח שפירא והרב י. ח. פריימן. דפוס המסורה. ק"ח ד'.
20. משנה מפורשת (נזיקין) אליעזר הלוי. ת"א, סיני, דפוס עתיד. תרנ"ה ע'.
21. ספרי לתנא רשב"י עם הגהות הגר"א ופירוש "כתר כהונה" מאת הרב צבי הכהן וואלק. במדבר, חלק א'. הרב יעקב וואלק, דפוס העברי. 168 ע'. 2°.
22. תוספתא (מנחות) עם ביאור "חזון יחזקאל" מאת הרב י. אברמסקי. דפוס הספר. 140 ע'. 4°.
23. תלמוד בבלי (ראש השנה, יומא, סוכה) לפי דפוס ראם, עם תוספת של תוספות רי"ד. ת"א, פרס, דפוס צילום-אופסט מונזון. 2°.
24. תלמוד ירושלמי (מס' ברכות) עם פירוש הגר"א ור' אליהו מפולדא וחידושי הרב א. י. מ. סלמן. דפוס המסורה. (2) מ"ט, ל"ה ד'. 2°.
- 24*. תלמוד ירושלמי (מס' פאה) כנ"ל. דפוס העברי. (2) מ"ה, ל"ח ד'. 2°.
25. תנא דבי אליהו עם פירוש "רמתים צופים" ו"ישועות יעקב". לוינאפשטיין. אליהו רבה — 248 ע'. אליהו זוטא — 120 ע'.

ג. מפרשים ופוסקים

26. אוצר הפוסקים בעריכת הרב יצחק אייזיק הלוי הרצוג. הלכות אישות (אבן העזר, סימן י"ז, סעיפים א—ט"ז), מיצוי ספרי השו"ת. דפוס המסורה. 358 ע'. 2°.
27. אוצרות הש"ס הרב צבי מאשקאוויטש. על מס' עירובין. חש"מ. 32 ע'. [יצאו עוד שתי חוברות מהג"ל].

28. אור הישר (על הספרא) הרב שמואל יצחק ה"ל מן. דפוס המסורה. 471 ע'.
29. אליהו הנביא י. י. רוזנברג. ליקוטים מתלמוד בבלי, ירושלמי והזוהר. הוצאה ודפוס הרב קוביץ. 78 ע'.
30. אנציקלופדיה תלמודית בעריכת הרב ש. י. זויג, חברי המערכת: הרב בנימין רבינוביץ-תאומים, הרב שמעון ססרליץ, הרב [ד"ר] יונה מרצבך. כרך ה': גיד הנשה — דבר שהיה בכלל ויצא מן הכלל ללמד. ת"א, דפוס הספר, בסיוע מוסד הרב קוק. 12 ע'. תש"ס עמודות. 4°.
31. אשל אברהם הרב א. י. ניימרק. חידושים וביאורים על סדר נשים. חלק ב', עם מילואים: פירות הנושרין ופירות הנותרין. ת"א, דפוס בצלאל. שצ"ו ע'.
32. בין ישראל לעמים הרב ח. ה. הלוי. מעמדו הרוחני והמדיני של ישראל בין העמים לאור התורה. בסיוע מוסד הרב קוק. ק"כ ע'.
33. בית הבחירה רבנו מנחם המאירי. על מס' פסחים. מהדורה מצולמת. ת"א, מפרשי הש"ס, דפוס לוינאפשטיין. 146 ע'.
34. בכורי ישראל הרב מ. י. גוטמן. פירוש ולקט על מס' אבות. ת"א, מכון תורה וחסידות, בסיוע מוסד הרב קוק, דפוס מולדת. ס"ד, (30) ע'.
35. ברייתא מעשה תורה מיוחס לרבי יהודה הנשיא. עם תוספות והגהות הגר"א. לוינאפשטיין. 110 ע'.
36. ברכה לחיים חנניה יו"ט ליפא ברויך. טעם למנהג בעת שתיית היין לומר "לחיים". מהדורה שניה עם הערות המו"ל צבי מאשאקאוויטש. חש"מ. ל"ב, (2) ע'. 16°.
37. דברי חפץ הרב דב רוזנטל. חידושים וביאורים על סוגיות הש"ס והמפרשים ובשו"ע ונושאי כליו. ת"א, דפוס שלומי. קס"ד ע'. 2°.
38. דברי מרדכי הרב מרדכי אריה מן. על ענינים ממש' גיטין וקידושין. דפוס המסורה. קל"ד ע'. 2°.
39. דרוש וחידוש רבי עקיבא איגר. ליקוטים מחידושי. ת"א, פרס (צילום), דפוס אור-צל (ר"ג). 94, 63 ד'. 4°.
40. דרכי דוד הרב מ. ה. לויך. ביאורים על מס' בבא מציעא. דפוס איתאח. צ' ע'. 2°.
41. חזון איש הרב א. י. קרליץ. חלק אבן-העזר על גיטין וקידושין ובעניני עבדים. הוצאה ב' עם הוס' פות. הרב ש. גרינמן, דפוס המסורה. 195 ע'. 2°.
42. חזון איש הנ"ל. חלק חושן משפט ח"ג על בבא בתרא וסנהדרין ובסופו ליקוטים שונים. הרב ש. גרינמן, דפוס המסורה. ק"י ע'. 2°.
43. חזון איש הנ"ל. על מקואות ומכשירין. ת"א, אור תורה.
44. חידושים וביאורים אברהם סינס. על הלכות סנהדרין להרמב"ם. (2), קי"ב ע'.
45. חכמת אדם רבי אברהם דנציג. הלכות יורה דעה בב' חלקים. לוינאפשטיין. 228, 283 ע'. קונטרס בית ישראל — 71 ע', והערות — 14 ע'.
46. ח-שמל לאור ההלכה הרב ש. א. יודלביץ. על איסור הבערה בהדלקת ח-שמל בשבת. דפוס חורב. 140 ע'. 4°.
47. כפתור ופרח רבנו אשתורי הפרחי. הלכות מעשר שני. הרב פ. שפירא והרב י. ח. סריימן. דפוס המסורה (מכורך עם משנה מעשר שני). ל"ג ד'. 2°.
48. מגן שאול הרב שאול הכהן. חידושים וביאורים בש"ס. א: ברכות, שבת, עירובין ופסחים. מוסד הרב קוק, דפוס העברי. קס"ג ע'.
49. מחברת הלכות תשובה להרמב"ם עם כל המפרשים ונוסחאות ישנות יקרי המציאות. פאג"י, דפוס חורב. 48 ע'.
50. מטה אפרים הרב א. ז. מרגליות. הלכות ראש השנה, יום הכפורים וסוכות. מהדורה מחודשת בתוספת "אלף למטה", דיני קדיש ומפתח מפורט. לוינאפשטיין. קס"ד ע'.
51. מערכת התלמוד והפוסקים הרב א. מ. וול-קובסקי. חידושי הלכות. חו' ב', חש"מ. (2), י" (4) ע'.
52. מרומי שדה הנצי"ב מוולוז'ין. חידושים על הש"ס. נכדי המחבר הרבנים שפירא, דפוס המסורה. 166 ע'. 2°.
53. משנה תורה להרמב"ם. ח"א: המדע — האהבה, עם תשע הוספות: תשובות הרמב"ם, הגהות מיימוניות, הגהות חידושים וביאורים ל"חזון איש" ועוד. אל המקורות, דפוס לוינאפשטיין. 172, 56, 166, 19 ע'.
54. משנת יעבץ הרב בצלאל זולטי. חידושי ה"כות, שו"ת וביאורים על הרמב"ם. חלק יורה דעה. דפוס העברי. קי"ז ד'. 2°.
55. נפש חיה הרב ראובן מרגליות. הגהות,

במצות ציצית על יסוד ספרי האדמו"ר גרשון חנוך ליינר.
ועד חסידי רדנין בא"י.

68. תשובות בית הלל הרב ה' לייכטנשטיין
מקולומיי, חלק א': הלכות קטנות, נקבצו ע"י נכדו ח' י.
לייכטנשטיין, הוצאה ב"א. ת. לווינזון, 128
ע'.

69. תורת הגר הרב משה שטיינברג, ביאורים
על מס' גרית, חיפה, דפוס אמנות, 88 ע'.

70. תיקון סופרים חמישה חומשי תורה, נועד לסופר
רי סת"ם, ת"א, סיני, דפוס בלאס, 82 ע'.

71. קבלת ופילוסופיה, מוסר ודרוש

71. אבן ישראל רבי ישראל לייפקין (סלנטר),
דרושים, הוצאה שניה עם פירוש "אבן בוחן", א. י.
לשצינסקי וישיבת עטרת יוסף, דפוס המסורה,
114 ע'.

72. אהבת חסד רבי ישראל מאיר הכהן (חפץ
חיים), עם קונטרס "עמוד החסד", מוריה, דפוס אורצל
(ר"ג), 112 ע'.

73. אור יהל הרב יהודה לייב חסמ"ן, עיונים במור
סר, כרך א', מהדורה שניה עם הוספות, ת"א, נצח, דפוס
התחיה (ירושלים), 220 ע'.

74. אמרי טל הרב טוביה יהודה טביומי, פרקי
זמן ומועד, תשובות על בעיות הימים, ת"א, נצח, דפוס
גוטרמן, 144 ע'.

75. דודאי ראובן הרב ראובן כ"ץ, דרושים ובי
אורים על כל פרשיות התורה כסדרן בעניני מוסר, חינוך
וחיי עם ישראל בארצו ובגולה, הוצאת הספרים הארץ
ישראלית, בסיוע מוסד הרב קוק, דפוס איתא, כרך א'
(מהדורה שניה): בראשית, שמות — 11, ר"פ ע'; כרך
ב': ויקרא, במדבר דברים — (4), ר"ס ע' ובסופו קוני
טרס "אהל רחל" — 76 ע'.

76. דורנו מול שאלות הנצח ד"ר אהרן בארט,
קיום להשקפת עולם, המדור הדתי במח' לעניני הנוער
של ההסתדרות הציונית, דפוס הפועל המזרחי, 218 ע'.

76. הגיוני עזיאל רבי בן-ציון מאיר חי עוזיאל,
מחקרים והגות לב ביסודות האמונה, ח"ב, הוצעה להר
צאת ספרי הרב ז"ל, בסיוע מוסד הרב קוק, דפוס איתא,
רט"ז ע'.

77. חובות הלבבות רבנו בחיי אבן פקודה, רמת
גן, דפוס אורצל, 172 ע'.

78. חוברת למוסר א. מ. כהן, י. כדורי עביד
וא. צ. ת. ברוך, 60 ע'.

הערות וחידושי דינים לד"ח שו"ע, חלק או"ח, מהדורה
שניה עם הוספות, ת"א, זוהר (צילום), דפוס אורצל
(ר"ג), 150 ע'.

55. ספרי הגר"א עליות אליהו, סערת אליהו, מעשה
רב, לוינאפשטיין, 95, 48, 52 ע'.

56. עולת ירוחם הרב ירוחם אשר ורהפטיג,
חידושים וביאורים והערות בראשונים ואחרונים וחידו
שים על הרמב"ם, סדר קדשים, בסיוע מוסד הרב קוק,
דפוס ארץ-ישראל, 188, (7) ע' 4°.

57. צדקת הצדיק אריה לייב פרידמן, ליקוטי די
נים בכתובת סת"ם, צדקת וכשרות צורת הצדיק ביו"ד
הפוכה, מכתבים מהחזון איש, דפוס ספערא, קס"ה ע',
16°.

58. ציץ אליעזר הרב א. י. ולדינברג, ח"ד: על
המשטרה והספנות בשבת, נתוחי חולים ומתים, מורדת,
אישות, דמי מפתח, דפוס איתא, קפ"ב ע', 2°.

59. קונטרס חובת האץ נ. כדורי, דיני תרומות
ומעשרות וכלאי זרעים, י. חזן וע. יפה, 31 ע'.

60. קיצור שולחן ערוך השלם הרב שלמה גאנצ
פריד, עם קיצור דיני המצות התלויות בארץ עפ"י
פסקי בעל "חזון איש", נערך וסודר ע"י הרב קלמן
כהנא, אשכול, תפ"ג, ל"ו ע'.

61. קצות השולחן הרב אברהם חיים-נאה, חלק ח':
הלכות שבת עפ"י פסקי בעל "התניא" ובעל "צמח צוק",
קס"ד ע'.

62. שולחן ערוך ר' יוסף קארו, אורח חיים עם
פירוש "כרם חמד", אל המקורות, דפוס לוינאפשטיין,
שס"ג, ל"א ע'.

63. שולחן ערוך ר' יוסף קארו, אבן העזר, הדפסה
חדשה מאמהות (לפי דפוס למברג תרע"א), עם הוספות
"כרם חמד" להר"ם מגן, ת"א, סיני, דפוס זילברברג,
548 ע', 2°.

64. שיטה מקובצת רבנו בצלאל אשכנזי, חידושי
ביצה ונוזיר עם "עבודת הקודש" להרשב"א, ת"א, פרס
(צילום ד' אופען תקפ"א), דפוס אורצל (ר"ג), 30, 41,
13 ע'.

65. שיטה מקובצת הנ"ל, "אסיפת זקנים", חידושי
בבא קמא, ת"א, ציוני, דפוס יהלום, כרך א' — שצ"ג ע',
כרך ב' — תת"י ע'.

66. שיטה מקובצת הנ"ל, כנ"ל, חידושי בבא מציעא,
כרך א' — (3) תס"ז ע'.

67. תכלת ציצית בימינו יעקב ליינר, בירורים

79. חזון איש הרב א. י. קרליץ. על עניני אמונה ובטחון. הרב ש. גריינמן, דפוס המסורה. 108 ע"י.
80. חיבור יפה מהישועה רבנו נסים ב"ר יעקב מקירואן. מהדורת ד"ר ח. ז. הירשברג (תירגם מערבית). מוסד הרב קוק, דפוס יהודה. 82, קי"ט ע"י.
81. חפץ חיים על התורה רבי ישראל מאיר הכהן. פירוש על התורה. הרב ש. גריינמן, חש"ב. שכ"ו ע"י.
82. חפץ חיים שלום שבזי. ספר השירים המשובלל עם ביאור יחיא בן שלום קרת. שלמה מקרסון, דפוס מוריה. חש"ד. (8), צ"ח תפ"ח, ע"ח. (10) ע"י. 33x11.5 ס"מ.
83. לקוטי יקותיאל הרב יקותיאל מלמוד. דרוש שים. ח"ג. 16 ע"י. חש"מ.
84. מאורה של תורה הרב שמעון הלפרין. ביראור ופירוש לתורה. תליתפיות, דפוס המערב. צ"ח. מ"ב ע"י.
85. משך חכמה רבי מאיר שמחה הכהן. על התורה. הובא לדפוס בראשונה ע"י הרב מנחם מנדל ז"ק אב"ד ריגה. מהדורה שלישית. דפוס המסורה. של"ו ע"י.
86. משלי המגיד מדובנא ר' יעקב קראנץ. מעורבד ע"י ש. ש. קנטרוביץ. קובץ משליו ומעשיריו (מנוקד). מהדורה חדשה. ת"א, שרברק. 110 ע"י.
87. מנורת המאור. ר' יצחק אבוב. עם פירוש "נפש יהודה" לר"מ פרנקפורט. אריה (צילום דפוס ליחרנו). דפוס מונזון. 458 ע"י.
88. מנורת המאור הנ"ל. עם פירוש "נפש יהודה" ועם מאמר על ר' יצחק אבוב. וספרו "מנורת המאור" ורשימת מהדורותיו מאת נפתלי בן-מנחם [הדפס שני מתש"ג]. אשכול. 14, 717 ע"י.
89. נפש החיים ר' חיים מונלוצ'ין. פרקי הלכות חיים. ב"ב, ישיבת "תפארת ציון", (צילום) דפוס אוריצל (ר"ג). 104 ע"י.
90. ספר הדרכים ר' משה חיים לוצאטו. ספר מוסר. לוינאפשטיין. קצ"ד ע"י.
91. ספר החזיונות ר' חיים ויסאל. מהדורת א. ז. אשכול. עם הקדמה ומבוא והערות מאת נפתלי בן-מנחם. הוצאת מוסד הרב קוק, דפוס העברי. 6, רע"ב ע"י.
92. ספר החינוך ע"פ דפוס חייניציא רפ"ג. עם מבוא. חלופי גירסאות, הערות וביאורים מאת הרב ח. ז. ש"ע.
93. עונג שבת הרב מ. י. גוטמן. רעיונות ודברי תורה. סיפורים ומעשיות לשבת ומועד. מהדורה חדשה בתוספת תיקונים (אידיש ועברית). ת"א, מסדרת צור, דפוס קדמה. פ"ח ע"י.
94. עיקרי דינים הרב ש. הומינר. הלכות איסור רי לשון הרע ורכילות. הוצאה שלישית. חש"מ. 30, 20 ד"י.
95. עמוד החסד ר' ישראל מאיר הכהן. (בעל "חפץ חיים"). מוסר. מוריה. דפוס אוריצל (ר"ג). 24 ע"י.
96. עמודי המחשבה הישראלית הרב ש. ב. אור-בך. אנתולוגיה להגות ישראל. חלק א': רס"ג, רבנו בחיי, ריה"ל. המחלקה לחינוך ותרבות תורניים בגולה. שליד הסוכנות היהודית, דפוס העברי. 38, 237 ע"י.
97. רוחות מספרות הרב יהודה פתיא. בו יבואר כל מה שנעשה עם האדם מעת פטירתו... א. ת. ברנ-שטיין, דפוס חורב. פ"ע. 16.
98. שמירת הלשון ר' ישראל מאיר הכהן. ענין הפסוק: שומר פיו ולשונו שומר מצוות נפשו. ת"א, נדיב הרוצה בעילום שמו, דפוס הרב הרשקוביץ (ירושלים). ח"א: פ"ה ע"י; ח"ב: ל"ז ע"י.
99. שער בועז הרב נח גדו וינטרוב. פירושים וחידושים על מגילת רות. הרב הרשקוביץ. ג"ב ע"י.
100. תורה ומוסר ד"ר ח. ז. ריינס. עשרה פרקים במהות המוסר ובמושג "תורה". מוסד הרב קוק, דפוס יהודה. 240 ע"י.
101. תורת היראה בנימין יהושע זילבר. אגרת הרמב"ן עם הערות, קטעים מספר חזו"א על אמונה עם ביאורים, "ארחות חיים" להרא"ש עם פירוש, יסוד התשובה לר"י, לוח יומי לחשבון הנפש. דפוס חורב. ק"ל ע"י. 16.
102. תורת רבי ישראל מסלנט הרב ח. י. ליפ-קי. ערוך מתוך כתבידוד ומקורות שונים. חלק שני. ת"א, נצח, דפוס יהלום. קכ"ח ע"י.
103. תפארת ישראל מהר"ל מפראג. ת"א, פרס (צילום). דפוס אוריצל (ר"ג). צ"ב ד"י.
104. תקנת השבין רבי צדוק הכהן מלובלין. דר-כים לתשובה. הרב הרשקוביץ. רכ"ג ע"י.
105. תפילה ופיוט
105. ברכה וישועה תפילות ברכות ודינים ביידיש.

250 ע'.
 124. סדור דרך החיים עם "עיון תפלה" להרב יעקב צבי מקלנבורג. ת"א, סיני, דפוס בלאס. 600 ע'.
 125. סדר התפילות וההודיות יסדוהו רבותינו שבארץ ישראל. ליום הזכרון לגיבורי מלחמת הקוממיות (ב' באייר) וליום העצמאות (ג' באייר). משרד הדתות, המדפיס הממשלתי, דפוס הממשלה. ט"ו ע'. 16.
 126. תהלת ישראל השלם ערך והו"ל צ. י. מנחם צור. ספר שירים [פיוטים] : 373 פזמונים בקשות ותשבות מגדולי משוררי ספרד ועוד, ביניהם : רשב"ג, ר"י הלוי, ר"א אבן עזרא, ר' ישראל נג'ארה, ר' יוסף חיים ועוד. 240 ע'.

ו. חסידות

127. אוצר הסיפורים צבי מאשקאויטש. סירפורי צדיקים. חש"מ. החלקים : ח—י"א. ח"ח — 32 ע'.
 128. אורח לצדיק ר"א ליפא ברא"מ מליזנסק. המוסד להוצאת ספרי מוסר וחסידות, דפוס התחיה. קמ"ח ע'.
 129. ארץ החיים הרב חיים ליברזון. לקט 449 מאמרי קודש מ-160 צדיקי עולם. המוסד להוצאת ספרי מוסר וחסידות, דפוס התחיה. ק"מ ע'.
 130. אש"ד הרב מ. י. אפשטיין [האדמו"ר מאוירוב]. על אהבת ר', אהבת התורה ואהבת ישראל. חלק ד'. ת"א, דפוס זוהר. 548 ע'.
 131. באר החסידות אליעזר שטינמן. על ר"פ מקוריק, הסבא משפולה, ר"ב ממזיבון, ר"נ מברצלוב, ר"י מרוזין, ר"מ מקוצק, ר"ז מסטריקוב. ת"א, כנסת, דפוס מל"ן [חש"ד]. 398 ע'.
 132. בית ישראל הרב מתתיהו יחזקאל גוטמן. מאמרים על התורה ולמועדים מאת הבעש"ט, ר"י מרדכי זיין, ר"י גוטמן מסדילקוב. מהדורה חדשה מתוקנת ומושלמת. ת"א, בסיוע מוסד הרב קוק, דפוס יהלום. 64 ע'.
 133. דברי שמואל הרב שמואל הורביץ מניקל-סבורג. על התורה. הוצאה חדשה. המוסד להוצאת ספרי מוסר וחסידות, דפוס התחיה. ל"ב, קע"ז ע'.
 134. וצוה הכהן ר' אהרן שמואל הכהן. עם תולדות המחבר וזקנו ר' נפתלי כ"ץ. הוצאה חדשה. המוסד להוצאת ספרי מוסר וחסידות, דפוס התחיה. נ"ח, ר"ב ע'.
 135. חכם הרזים (מדרש פנחס) לר' פנחס מקו-

ת"א, סיני, דפוס בלאס. 66 ע'.
 106. הגדה של פסח עם פירוש "שפת אמת" וה"תפארת שלמה". הוצאה חדשה, מתוקנת ע"י ש. אלטר, דפוס אשכול. 160 ע'.
 107. הגדה של פסח ספערא. 40 ע'.
 108. הגדה של פסח סודרה וצוירה ע"י מ. כהן. מהדורה שניה, משופרת. עבר, ליטוואפסט זיו. 44 ע'.
 109. הגדה של פסח מצוירת בתמונות ובצבעים. ת"א, יעקב. 28 ר'. 4.
 110. הגדה של פסח מצוירת בידי י. ו. סלר, כתוב בה בכתב סת"ם. ת"א, צבי. 40 ע'.
 111. הגדה של פסח מצוירת עם שיר השירים. אריה. 48 ע'.
 112. הגדה של פסח עם פירוש חת"ם סופר וחתן סופר. ת"א, סיני, דפוס אוריאל (ר"ג) (צילום דפוס וינה תרמ"ד). 67 ר'.
 113. הגדה של פסח באותיות גדולות, עם ציורים. אשכול. 32 ע'.
 114. הגדה של פסח צילום דפוס פראג רפ"ז לר' גרשם כהן. מצוירת. ת"א, סיני, דפוס אוריאל (ר"ג) (ההקדמה — דפוס בלומנטל). 19, 76 ע'.
 115. יקר מפנינים מחזור לימים נוראים, עם פירוש "מטה לוי". לוינאפשטיין. 206 ע'.
 116. מחזור לבית ישראל לעדת הספרדים ראש השנה ויום הכפורים. ת"א, סיני, דפוס בלאס. קי"ט, ר"ז ע'.
 117. מחזור לכל השנה לראש השנה יום הכפורים ושלוש רגלים. ת"א, סיני, דפוס בלאס. ח"א : 165, 103 ע' ; ח"ב : 290 ע' ; ח"ג : 310 ע'.
 118. משמרת החודש ליקוטי תפילות, משניות, סדר תיקון חצות, גמרא, תיקוני זוהר וכו' — לערב ראש חודש. סידר הרב יוסף חיים מבגדד. מהדורה שלישית (מנוקדת ברובה). בקאל. קמ"ב ע'.
 119. משמרת החודש סדר למשמרת הקודש בער"ה. סידר הרב יוסף חיים מבגדד. בקאל. 60 ע'.
 120. סדור השלם עם "דרך החיים" לר' יעקב לורברבוים. נוסח אשכנז, עם תהלים. ת"א, סיני (צילום), דפוס בלומנטל. 8, 648, 250 ע'.
 121. סדור השלם כנ"ל נוסח ספרד.
 122. סדור השלם ת"א, סיני, דפוס בלאס. 760 ע'.
 123. סדור השלם הגדול כל התפילות והבקשות כסדרן. נוסח ספרד. ת"א, סיני, דפוס בלומנטל. 472,

ז. מחקר ומדע

149. אחד היה ישעיהו רחל מרגליות. על אחדות ספר ישעיהו. בסיוע מוסד הרב קוק, דפוס התחיה. ל"ד, 182, (2) ע'.
150. ארץ ישראל א. י. בראור. ידיעת הארץ, בלויית תמונות, מפות ושרטוטים. מהדורה ג', מתוקנת. ת"א, מוסד ביאליק—דביר, דפוס אחדות (תמונות — דפוס הארץ). 13, 531, כ' ע'.
151. בתי־כנסת באיטליה יעקב פינקרפלד. פרקים בתולדות האדריכלות היהודית. מוסד ביאליק, דפוס גולדברג. 70, 80 ע' (צילומים). 4°.
152. גן השכלים (=בסתאן אלעקול) רבנו שמואל בירב פיומי. תורגם והוגה וקודם ע"י הרב יוסף קאפח. האגודה להוצאת גנוזי תימן (בסיוע מוסד הרב קוק, משרד החינוך ועוד), דפוס חיינפלד. קנ"א ע' 16°.
153. דברי משפט הרב א. קרלין. חלק ב': דיני המעמד האישי. מחקרי עזר להצעת חוק מעמד אישי. משרד הדתות ומשרד המשפטים, הדפוס הממשלתי. 83 ע'.
154. המועדים בהלכה הרב שלמה יוסף זיון. מהדורה רביעית מתוקנת. ת"א, ציוני, דפוס יהלום. שע"ט ע'.
155. הרמב"ם והזוהר הרב ראובן מרגליות. הערות על ס' משנה תורה להרמב"ם בהשחאה עם שיטות הזוהר. מוסד הרב קוק, דפוס חיים. 53 ע'.
156. טעמי המצוות בספרות ישראל ד"ר י. היינמאן. חלק א'. מהדורה שלישית מתוקנת. המדור הדתי במח' לעניני הנוער של ההסתדרות הציונית, דפוס גירוס לס פוסט. 209 ע'.
157. מבוא לספרות התלמוד ע. צ. מלמד. עם פרקי מקורות מפורשים. קרית ספר, דפוס סורים. 152 ע'.
158. מגנזי ישראל בוואטיקאן נפתלי בן־מנחם. פרי מחקר בספריית הוואטיקאן. מוסד הרב קוק, דפוס הפועל המזרחי. 207 ע'.
159. מדרשי גאולה ד"ר י. אבן־שמואל. פרקי האפוקליפסה מחתימת התלמוד הבבלי ועד ראשית האלף השישי. מהדורה ב', מתוקנת ומורחבת. ת"א, מוסד ביאליק—מסדה, דפוס מסדה (ר"ג). 64, 472 ע'.
160. מקורות לתולדות החינוך בישראל שמחה אסף. כרך א': מתחילת ימי הגאונים עד תקופת ההשכלה. מהדורה שנייה. ת"א, דביר.
161. נצרותו של שלום אש חיים ליברמן. תיר

- ריץ. הו"ל הרב מ. י. גוטמן. ת"א, בסיוע מוסד הרב קוק, דפוס יהלום. ע"ח ע'.
136. חיים וחסד הרב חיים חייקא מאמור. על פרשיות התורה ונ"ך וש"ס. המוסד להוצאת ספרי מוסר וחסידות, דפוס התחיה. מ', ר"כ ע'.
137. חסד לאברהם ליקוטי אמרים של ר' אברהם המלאך ור' אברהם מקאליסק. לוין־אפשטיין. 120 ע'.
138. החסידות אהרן מרכוס (וירוס). תולדות החסידות ועיקרי שיטתה ותורתה. תירגם מגרמנית מ. שניפלד, עם צילומים. ת"א, נצח, דפוס הפועל המזרחי. 436 ע'.
139. ילקוט דברי חכמים על התורה המוסד להוצאת ספרי מוסר וחסידות, דפוס התחיה. ח"א : בראשית — תכ"ב ע' ; ח"ב : שמות — מ"ג, קפ"ח ע' ; ח"ג : ויקרא — מ"ד, קפ"א ע'.
140. ליקוטי דברים ש. ש. שונקין. חוברת א'. ועד להפצת התורה בישראל. 46 ע'.
141. מאיר עיני הגולה הרב א. יששכר אלתר. תולדות החינושי הרי"ם. מהדורה חדשה. כ"ח. ת"א, אלתר את ברגמן, הדפוס הכללי. 142 ע'.
142. מגדולי החסידות הרב א. י. ברומברג. ספר א' : האדמו"ר ר' חיים הלברשטם מצאנז. מהדורה שנייה. המכון לחסידות, בסיוע מוסד הרב קוק, דפוס התחיה. ק"ס ע' 16°.
143. מגדולי החסידות כנ"ל. ספר ז' : ר' צדוק הכהן מלובלין. כנ"ל. קע"ו ע' 16°.
144. מגדולי החסידות כנ"ל. ספר ח' : האדמו"ר ר' משה טייטלבוים מאוהעל, בנו וחתנו. כנ"ל. קע"ו ע' 16°.
145. מגדולי החסידות כנ"ל. ספר ט' : אדמו"רי אלכסנדר. כנ"ל, דפוס המערב. ק"ס ע' 16°.
146. מן הימים ההם לזמן הזה אליעזר הכהן שפירא. סיפור חסידים. עתון "הקול", דפוס יהודה.
147. עטרת ישראל רבי ישראל מ"מ מבאהאפאלי. אמרי קודש לר"נ מטשרנוביל, ר"ש מפראהביטש ור"י מרוזין. המוסד להוצאת ספרי מוסר וחסידות, דפוס התחיה. [חש"ד]. ל"ב, ק"צ ע'.
148. עשרה למאה ר' צבי הירש מוולדיסלב. דרושים. המוסד להוצאת ספרי מוסר וחסידות, דפוס התחיה. ט"ז, נ"ב ע'.

- גם דוד יוסיפון. ערך, קידם והעיר צבי הרכבי. תגובה לכתביו המיסיונריים של אש. ת"א, איגוד הסופרים הוותיקים בישראל ע"י נצח, דפוס גוטרמן. 240 ע'.
162. ספר הגר"א העורך: הרב י. ל. מימון. במלאת ק"ג שנה לפטירת הגר"א (תקנ"ח-תש"ח). ד' ספרים בב' כרכים. א': תולדות הגר"א, תוספת מספרי הגר"א; ב': ילקוט ביאורי הגר"א לתנ"ך; ג': הלכות דיינים עם ביאור הגר"א; ד': 9 מאמרים על משנת הגר"א ותלמידיו. מוסד הרב קוק, דפוס העברי. תס"ו. ק"ד, רמ"ב, ר"ח ע' 4.
163. ספר העגונות הרב ד"ר י. ז. כהנא. אוסף מקורות עם פירושים, בירורים והערות. מוסד הרב קוק, דפוס איתא. 76, תצ"ה ע'.
164. עמוד אש יוסף שיינגר. תולדות הגאון ר"ל דיסקין אב"ד בריסק וירושלים. דפוס המסורה. רל"ב ע'.
165. ציצת נובל צבי רבי יעקב צבי שפורטש. גילוי הכוב בשבתי צבי משיח שקר. מעובד ד"ר נ. שווארץ. מוסד ביאליק, המדפיס הממשלתי. 382 ע'.
166. רבי משה בן נחמן ד"ר יצחק אונא. תולדות ומכתבים. מהדורה שניה. קרית ספר, דפוס טורים. 112 ע'.
167. שלש-עשרה חידות לאברהם אבן עזרא יוצאות לאור עפ"י כת"י וספרי-דפוס עם פתרונותיהן והערות ע"י נפתלי בן-מנחם [ב"ס 50 טפסים]. דפוס יהודה. י"ט ע'.
168. שמות הספרים העבריים מנחם מנדל זל"ט-ק"ן. ח"ב. הביבליוגרפים הנוצרים במאות י"ז-י"ח ושמות הספרים העבריים. מפתח לח"א ולח"ב. ת"א, 74 ע'.
169. שריפת התלמוד באיטליה אברהם יערי. במלאת ארבע מאות שנה לגזירה. ת"א, ציוני, דפוס תר"ב. 64 ע'.
170. תולדות "נס-ציונה" בוולוז'ין ד"ר ישראל קלוזינר. תולדות התהוות תא לחיבת ציון בשיבה המפורסמת. מוסד הרב קוק, דפוס העברי. קכ"ד ע'.
171. תחנות בספרות ישראל יהודה [אריה] ליב גירשט. תולדות הסופרים והספרות מזמן חתימת התלמוד עד ימינו. חלק א': מזמן חתימת התלמוד עד סוף תקופת הגאונים. ישורון, דפוס ארץ-ישראל. 288 ע'.
172. תנועת המוסר הרב דב כ"ץ. ח"ב. מהדורה שניה עם הוספות ותיקונים. ת"א, ציוני, דפוס ישראל.
- 475 ע'. 173. תעלומת ספר אברהם יערי. על מחבר ספר "חמדת הימים" והשפעתו. מוסד הרב קוק, דפוס יהודה. 168 ע'.
- ח. חינוך, שימוש והסברה
174. האמת והשלום אהבו ג. גינסברג. יסוד לעם ולמדינה בישראל. חמ"ד, חש"ד, חש"מ. 16 ע'.
175. אגדות הגליל אפרים צורף. אגדות שמקורן בנוף הקדומים של הגליל, מנוקד ועם ציורים. ת"א, ב. נאור, דפוס אחדות ומסדרת קרוננברג. 176 ע"מ.
176. אגדות החסידות ע. ז. פרנק. על הבעש"ט, המגיד מקוויניץ והחזו"ן מלובלין. מהדורה חדשה. מנוקד. ת"א, עזריאל, דפוס רהלה. 178 ע'.
177. אוצר האגדה התלמודית הרב משה דוד גרוס. אמרות הש"ס הבבלי והירושלמי. מוסד הרב קוק, דפוס יהודה. כרך א' (א-י); תקי"ט ע'; כרך ב' (כ-ס); תתרכ"ו ע' 4.
178. אוצר לשון התלמוד הרב ח. י. קסובסקי. ספר המתאימות (קונקורדנציה) לתלמוד בבלי. כרך א': א-אט. משרד החינוך והתרבות, דפוסים רונלד וטורים. 537 ע' 4.
179. אמה של מלכות יהושע בכרך. דרך להוראת מגילת רות עפ"י המקורות. המדור הדתי במח' לעניני הנוער של ההסתדרות הציונית, דפוס המרכז. 80 ע'.
- 179.*. אשנב התלמוד ע"צ מלמד. חוברת-נוער לתלמידים. מהדורה ב' מתוקנת. בימ"ד למורים העברי ע"י קרית ספר. 104 ע'.
180. בעל תוספות יום טוב י. ז. בית הלוי. למלאת 300 שנה לפטירתו של ר' יוסף העל"ה עם תמונתו. ת"א, נצח, דפוס יהלום. מ' ע' 16.
181. בראשית דוד רחמני. חוברת לחזרה לתלמידי בתי-הספר הדתיים. ת"א, ציוני, דפוס יהלום. 52 ע'.
182. גביעי זהב אפרים צורף. סיפורים מעובדים לפי מוטיבים של משלי המגיד מדובנה. ת"א, ניב, דפוס קדמה. 110 ע'.
183. גוש עציון במלחמתו כינס וערך דב קנוהל. עם צילומים. אמוני ישראל במלחמת השחרור: משגב ב'. המדור הדתי במח' לעניני הנוער של ההסתדרות הציונית, דפוס העברי. 621 ע'.
184. דברים דוד רחמני. חוברת לחזרה לתלמידי בתי-ספר דתיים. ת"א, ציוני, דפוס יהלום. 52 ע'.
185. דפים לחג הפסח ערוכים ע"י הרב מרדכי

כ"א, דפוס ספערא. 273 ע'.
 197. חגים ומועדים לילד א. כהנא (אבר"ך).
 מנוקד ומצויר. ת"א, סיני, דפוס הפועל המזרחי. 47 ע'.
 198. חזון איש יצחק גרשטנקורן. זיין ירושה
 פיר בני ברק. ת"א, דפוס גוטסמן. 32 ע'.
 199. חיים ויצמן — נשיא הראשון למדינת
 ישראל ד"ר י. וולפסברג. מצויר. הספריה הציונית,
 ניה, דפוס גרוסלם פוסט. 154 ע'.
 200. חסרונות הש"ס נקבצו ע"י איש נבון
 דעת. קבוצת ההשמטות בתלמוד בבלי, רש"י, תוס',
 רא"ש, ופ"י המשניות להרמב"ם. ת"א, סיני (צילום),
 דפוס בלאס. 92 ע'. 32°.
 201. יהושע בעל בטחון יעקב לוי. סיפור לילד
 על גמולו של שומר מצוה. תירגם מגרמנית שלמה
 סקולסקי. צירא. הרשקוביץ. ת"א, עמיחי.
 32 ע'.
 202. ישראל הדתית בעריכתם של א. גולדראט
 וש. דניאל. בעיות, מפעלים, אישים דתיים במדינה.
 צילומים. ת"א, הסברה, בסיוע משרד הדתות, דפוס
 מולדת. 424 ע'.
 203. לוח לארץ ישראל לשנת תשט"ו הרב יחיאל
 מ. סוקצ'נסקי. דיני ומנהגי השנה והערות
 גאוני א"י. ישיבת עץ חיים, דפוס סלומון. 74 ע'. 16°.
 204. למועדים יהודה שטיינברג. אגדות וסיפורי
 חג ומועד. מנוקד, ציורי ב. גבירץ. ת"א, שרברק.
 242 ע'.
 205. למען ציון לא אחשה הרב י. ל. מימון.
 פרקי זכרונות על הציונות. מוסד הרב קוק, דפוס חיים.
 206 ע'.
 206. לפיד אש יצחק דוד צוובנר. תולדות רבי
 אברהם שאג ממטרסדורף. צ. מאשקאוויץ, חש"מ. מ"ד ע'.
 207. מאלף עד תו מאיר מדן. מלון עברי שימושי.
 אחיאסף, דפוס וינפלו. 644 ע' כפולי טורים.
 208. מבחר כתבי ישראל דב פרומקין ערך, קידם
 והעיר ג. קרסל. מוסד הרב קוק, דפוס הכהן. 235 ע'.
 209. מבחר המחשבה והמוסר ביהדות ד"ר צבי
 זהבי. יצירת גאוני המחשבה בישראל מרס"ג עד ימינו
 בצירוף תולדות חייהם. ת"א, ציוני, דפוס יהלום. שס"ד
 ע'.
 210. מדיניות העליה ש. ז. שרגא. עלית יהודים
 שומרי תורה ועוד. הסוכנות היהודית, דפוס חיים.

הכהן. מקורות, הלכות ומנהגות. משרד הדתות,
 המדפיס הממשלתי. 64 ע'. 32°.
 186. דפים בתלמוד י. שטרנברג וא. דבש.
 עבודות סיכום וחזרה על הפרק "אלו מציאות". 52 ע'.
 187. ההלכה והמדינה אליעזר גולדמן. הקיבוץ
 הדתי. 32 ע'. 16°.
 187*. ההתייעצות הפנימית העולמית השלישית
 של נציגי המזרחי והפועל המזרחי בישראל ובתפוצות.
 בא' שבט תשי"ד בירושלים. בענין איחוד התנועה. המרכז
 העולמי של המזרחי, דפוס חיים. 24, (1) ע'.
 188. הוראת התורה ד"ר יצחק רפאל עציון. ספר
 עזר מתודי. ת"א, ציוני, דפוס יהלום. 72 ע'.
 189. החנוך לאור התקופה הרב יוסף אברהם וולף.
 נושאים חינוכיים בתקופתנו. ת"א, נצה (בהשתתפות
 הסמינריון החרדי להשתלמות למורים ולמורות), דפוס
 קדמה. 139 ע'.
 190. הפרס לספרות תורנית של העיר תל-אביב-יפו
 על שם הרב קוק וצ"ל, תש"ג—תשי"ד. ת"א, מחלקת
 הפרסום לעיריית תל-אביב-יפו, דפוס הפועל המזרחי. ל"ב
 ע'. 16°.
 191. הרב מאיר בר-אילן (ברלין) מ. קרונה.
 ספרית "דמויות": אישים בציונות ובתולדות הישוב.
 עם תמונות. המדור הדתי במח' לעניני הנוער של ההסתדרות
 הציונית, דפוס גרוסלם פוסט. 107 ע'.
 192. הרמן שטרוק — האדם והאמן קובץ בעריכת
 י. מן. 6 משתתפים. במלאות 10 שנים למותו. ת"א,
 דביר, דפוס הפועל המזרחי. 160 ע' (12 תחריטים, רי-
 שומים וציורים).
 193. הרצל איש המסורת הישראלית הרב זאב
 גולד (נאום בבית הכנסת "ישורון" בירושלים). המח-
 לקה לחינוך ותרבות תורניים בגולה שליד הסוכנות
 היהודית, דפוס יהודה. 8 ע'.
 194. התורה והמדינה במה לבירורי הלכה בעניני
 המדינה בישראל בעריכת הרב שאול ישראלי. 20
 משתתפים. קובץ ה"ו. ת"א, חבר הרבנים של הפועל
 המזרחי, דפוס תרבות. שע"ד, (2) ע'.
 195. זה היום ילקוט ליום העצמאות בעריכת מ.
 אליאב. 54 קטעים. א': זה היום; ב': בעיצומו של
 יום; ג': תפלה ביום חג; ד': לדמותו של חג. ת"א,
 בני עקיבא, בסיוע מוסד הרב קוק, דפוס תרבות. 144 ע'.
 196. זכרונות הרב י. ל. יעקובזון. פרקי יומן
 וזכרונות. תצלומי גדולי ישראל. המרכז לספרות חרדית

זמרה. ת"א, דביר — עונג שבת (אהל שם), דפוס סטרור.

540 ע'.

223. ספר המחזות שרה שנירר. תירגום מ. ה. פרוש. ארבע מחזות: כחה של שבת, חנה ושבעת בניה, יהודית, אסתר ואחשורוש. ת"א, נצח, דפוס קדמה. 128 ע'.

224. עין הנציב מרדכי אגמון. ספרית מכורה: ישובים דתיים במולדת. המדור הדתי במח' לענייני הנר ער של ההסתדרות הציונית, דפוס לימודי. 114 ע'.

225. על עזיבת הארץ לצמיתות יצחק רפאל. חוברת הסברה. דפוס חיים. 23 ע'.

226. עלונים לשבת בעריכת משה רייך. ד': לקט דברי שירה על השבת. המועצה הציבורית למען השבת שליד משרד הדתות, דפוס העברי. כ"ו ע' 12°.

227. עלים מ. צ. אפרתי. ש. בן שמ"ן. נ. מלומד. עברית לימי חופש. ת"א, יבנה, דפוס לוריא. 31 ע'.

228. פסיעות נ. מלומד ומ. צ. אפרתי. מקרא, מנוקדת ומצוירת. ת"א, יבנה. א': מהדורה ד', דפוס תרבות, 160 ע'. ב': מהדורה ד', דפוס אבוקה, ע' 256 ע'. ג': מהדורה ה', דפוס חן, 256 ע'. ה': מהדורה ב', דפוס זילברברג, 320 ע'.

229. פרקי חינוך בעריכת מרדכי אליאב. למדריך: ספרית המכון למדריכי הנוער הדתי. קובץ 7 מאמרים. המדור הדתי במח' לענייני הנוער של ההסתדרות הציונית. דפוס הפועל המזרחי. 89 ע'.

230. פרשנות ע. צ. מלמד. מפירושי רש"י, ראב"ע, רד"ק לתנ"ך. מהדורה ה' מתוקנת, בצירוף הערות. קרית ספר, דפוס טורים, מ"ד ע'.

231. צא ולמד יוסף וואלק. ספר לימוד השפה העברית לעולה החדש ברוח המסורת. מצויר. המדור הדתי במח' לענייני הנוער של ההסתדרות הציונית, דפוס מרכז. 162 ע'.

232. קול יעקב רבי יעקב רוזנהיים. אוסף נאומים ומבחר מסות. ת"א, נצח, דפוס קדמה. 88 ע'.

233. שיעורים במסכת פאה הרב יוסף היינמן. למורה: ספרית עזר לענייני חינוך והוראה. חוברת א'. המחלקה לחינוך ותרבות תורניים בגולה שליד הסוכנות היהודית. דפוס גירוסלם פוסט. 85 ע'.

234. שם הגדולים חיים יוסף דוד אזולאי. ציר לוח מהדורת חילנא (ראם, תרי"ג), דפוס אוריאל (ר"ג). 176 ע' 16°.

24 ע'.

211. מדינת ישראל לאור התנ"ך, הספרות התלמודית-תורנית וההלכה הכרזה על תחרות בחיבור בין נוער התפוצות על נושא זה. המחלקה לחינוך ותרבות תורניים בגולה שליד הסוכנות היהודית. 4 ע'.

212. מוילנא עד ירושלים יצחק גושן זהב (גולדשלאג). ציוני דרך בתולדות המזרחי. צילומים. המרכז העולמי של המזרחי, דפוס "הצופה" (ת"א). מ"ו ע'.

213. מולדתי ישראל דוד שיפמן. חלק ראשון. המולדת לבתי הספר היסודיים לפי תכנית חדשה. מהדורה עשירית. מנוקד, מפות ותמונות. ת"א, יבנה, דפוס כסם. 248 ע'.

214. מועדים לילדים רבקה אליצור. עשרה סיפורי חג. ציורי א. לואיזדה. ת"א, מורשת, דפוס קדמה. 98 ע'.

215. מוריה ד"ר יצחק ברויאר. יסודות החינוך התורני. מהדורה שנייה. המרכז לספרות חרדית, דפוס ספערא. 262 ע'.

216. מעינות מאסף לענייני חינוך ותרבות בעריכת ד"ר ח. חמיל. ד' 14 משתתפים. המחלקה לחינוך ותרבות תורניים בגולה שליד הסוכנות היהודית, דפוס המערב. 160 ע'.

217. מעשים אמיתיים מחיי גדולי ישראל טוביה גוטמן. אביר יעקב, דפוס חיים. 64 ע'.

218. מפרשי בבלי הרב ראובן מרגליות. 234 ספרי המפרשים הנמצאים בספריית הרמב"ם בת"א על מסכת ברכות. הספריה התורנית המרכזית לישראל, דפוס סלומון (ב" 100 טפסים). 8 ע'.

219. מצוות למה נתנו? ד"ר אהרן בארט. הביא לדפוס מ. חובב. מהדורה ב', מורחבת ומתוקנת. המדור הדתי במח' לענייני הנוער של ההסתדרות הציונית, דפוס הפועל המזרחי. 37 ע'.

220. מקטוביץ עד ירושלים מ. שנפלד וי. רורטנברג. אלבום לתולדות אגודת ישראל. צילומים. ת"א, נצח, דפוס קדמה. 109 ע'.

221. נתיבות בחנוך הרב אברהם י. ליכט. עמדת החינוך המסורתי לגבי שאלות פדגוגיות. ת"א, נצח, בהשתתפות הסמינריון החרדי להשתלמות למורים/ות, דפוס קדמה. 47 ע'.

222. ספר המועדים בעריכת ד"ר יו"ט לויןסקי. סידרת ימי מועד וזכרון, כרך ה': ראש חודש, חנוכה, ט"ו בשבט. מנוקד בחלקו, 128 תמונות, צילומים ותיו

249. למעלה מן השמש דוד זריצקי. תירגם מאיר דיש נ. גינתון. מחי בני הישיבות. ת"א, ציוני, דפוס יהלום. 295 ע'.
 250. מפרנקפורט לירושלים נ. אהרמן. תירגם מגרמנית ד"ר ח. ויסמן. סיפור מקורות בעל השל"ה. ת"א, נצח, דפוס יהלום. 80 ע'.
 251. תולדות נשמה אחת הרב ש. ב. אורבך. הלל צייטלין — האיש ומשנתו [בעיקרו: מהדורת מאמרו של המחבר ב"ספר צייטלין", ירושלים, תש"ד]. שם ויפת, דפוס גשר. 172 ע'.
 252. מן המצר קראתי אסף וקיום משה פרגר. שירי גיטאות, מחנות העבודות, חצרות המחת, הפרטיזנים, הנקם והקרב, תפילות ושירי ציון. במקורם (באידיש ועוד) ובתרגומם (ע"י 14 משוררים). מוסד הרב קוק, דפוס המערב. [תשס"ו]. דל"ז ע'. 4.

י. שונים

253. אבות ובנים בכתבי הקודש יצחק גרשטנ-קורן. מהדורה שניה.
 254. אהל רחל בעריכת א. ברגשטיין. לזכר הרבנית רייכל כ"ץ (לבית משכיל-לאיתן) מפתח תקוה. 27 הספרים ומגילת יוחסיה. צילומים. דפוס איתא. (4). 76 ע'.
 255. גדולי ישראל בתמונות 20 תמונות [רובן דמי יוניות], רייף — חת"ם סופר. ת"א, סיני, דפוס סגנון. 21 ד'.
 256. דבריו האחרונים צהא הרב ב. מ. ח. עוזיאל עם תמונתו. מנוקד. משרד הדתות והמזכיר הממלכתי, דפוס טורים. 8 ע'.
 257. יביע אומר הרב עובדיה יוסף. שו"ת על או"ח ויו"ה. בסיוע מוסד הרב קוק.
 258. לזכרו של הפרופ' הרב ש. אסף דברים שנאמרו לזכרו באזכרה באוניברסיטה העברית. עם תמונתו. הוצאת ספרים ע"ש י. ל. מגנס, דפוס מרכז. 16 ע'.
 259. מגלת איבה רבנו יום טוב ליפמן הליר. סדר פורו של בעל "תוספות יום טוב" על הגם שקרה לו. ת"א, אלתרברגמן, דפוס הרב הרשקוביץ (ירושלים). מ"ח ע'.
 260. סולם של זוהר אפרים (אברעמוס) צורף. פרשת חיי עמוס צורף הי"ד. ת"א, ארגמן, דפוס גוטרמן. 163 ע'.
 261. סיפורי התגלות החסידים פישל שניאור

235. שמע ישראל [ד"ר א. י. בראוור]. נגד המיסיון (בערבית). קריקטורות. אגודה למלחמה בשמר, דפוס מוריה. 14 ע'. 16.
 236. השליט במוסד ב. מ. רגוזניצקי. נכתב פלסתר נגד הרב יחיאל מיכל טוקצינסקי. חוברת א'. חש"מ. 32 ע'.
 237. תורת חיים הרב ברוך ישר. דיני ישראל ומנהגיו לבתי-הספר. מהדורה חדשה. ת"א, ניב, דפוס תרבות. 100 ע'. 12.
 238. תורת חיים לאם ולבת הנ"ל. מהדורה ד' מתוקנת. סדר יומי של האדם מישראל, אשר יאכל, דרך טובים, שבת ומועדים, במשפחה. ת"א, ניב, דפוס תרבות. 194 ע'. 12.
 239. תורת הקרבנות אברהם בן-יעקב. פרשת הקרבנות ערוכה באופן שיטתי. הוצאה שניה מתוקנת. מס, דפוס המערב. 96 ע'.
 ט. ספרות יפה
 240. אמונים בעריכת ס. פלאי. מאסף לזכרי שירה בקודש. 20 משוררים. מוסד הרב קוק, דפוס הפועל המזרחי. [תשט"ו]. 341 ע'.
 241. בוסתנאי מ. להמן. תירגם מגרמנית ס. הירש. סיפור היסטורי. ת"א, נצח, דפוס בלוק. 112 ע'.
 242. בכבלי העיגון מ. להמן. תירגם מגרמנית ד. עזריאל. סיפור המגלה מאור שבתורה. ת"א, נצח, נסדר בדפוס צור ונדפס בדפוס קדמה. 47 ע'.
 243. בעיר דוד ובשבי הלגיון שמואל בזק. פרקי יומן על שבי הלגיון בעבר-הירדן בשנת תש"ח. מהדורה ג'. תמונות. מס. 172 ע'.
 244. הכנסת כלה ש. י. עגנון. נפלאות החסיד ר' יודל ושלש בנותיו. שני חלקים בכרך אחד (עיבוד חדש). שוקן. 472 ע'.
 245. הרב מלאדי נ. אהרמן. תירגם מגרמנית אביעזרי וולף. סיפור פרשת חיי בעל התניא. ת"א, נצח, דפוס יהלום. 160 ע'.
 246. השושנה מסלונקי מ. להמן. תירגם מגרמנית ד. עזריאל. סיפור היסטורי. ת"א, נצח, 76 ע'.
 247. יועץ המלך מ. להמן. תירגם מגרמנית ד. עזריאל. סיפור על רבי ברמן מהלברשטט. ת"א, נצח, דפוס בלוק. 174 ע'.
 248. לישרים תהלה רבי משה חיים לוצאטו. שיר ידיות. מהדורה חדשה. ת"א, נ. דרימר. ע"ה ע'.

272. טהרת בת ישראל הרב קלמן כהנא הלכות נדה. ת"א, דפוס מל"ן. ל"ד, (1) ע'. 16°.
273. כתובים אחרונים העתקת ר"ז פרנקל. מהדורה חדשה. לוינאפשטיין. 19, (1), 212 ע'.
274. לוח עולמית הרב נסים כ"צ'ורי. זמני עלית השחר, נצ"החמה, סוף זמנ"ק"ש.
275. ליקוטי הלכות ר' נתן תלמיד מוהר"ן [מברסלב] על שו"ע.
276. למשמעות ר' ח"י יעקובזון. ספר"עזר ללימוד ס' ויקרא (סטנסיל).
277. סליחות כמנהג תימן.
278. ספר הרוקחים סלדינו די אסקול. מהדורת ד"ר ז. מונטנר. ת"א, מחברות לספרות, דפוס חיים (ירושלים). 125, 15 ע'.
279. ספרים עבריים עתיקים במברגר את ואהרמן, ירושלים. רשימה מס. 40. 3468 ספרים. דפוס אחיה. 122 ע'.
280. קול מבשר לעם אלוקי אברהם הרב מ. א. שטיין. מגלה נסתר ועתידות. דפוס ספער. 32 ע'. 16°.
281. רבי יהונתן איבשיץ ל. יוסף. חייו ופעולותיו. ת"א, נצח, דפוס יהלום (3 צילומים), (4), 235, (1) ע'. 16°.
282. שבילי החיים הרב ת. א. שטרנברג. דרושי מוסר וחסידות. "עמק אליהו" — על סוגיות הש"ס.
283. שבת א. ור. אס"ף. ראש דבר — פרופ' הרב ש. אס"ף. לבני הנעורים. מנוקד. מהדורה שניה. ת"א, צ'צ'יק. חש"מ. (2), 204 ע'.
284. שמירת הנפש דברים אסורים משום סכנתא (אידיש).
285. שערי ציון הרב א. מ. ולקובסקי. לסדר קדשים עם הרמב"ם וגושאי כליו.
- הרב איסר פרנקל
- סו"ן. סיפורי התגלות שבתרוממות ושבתנחמה מימי החירום. ת"א, מסדה. 228 ע'.
262. סערת תימן הרב עמרם קרת. בסיוע מוסד הרב קוק. 16, קפ"ח ע'.
263. ספר יוחסין השלם ר' אברהם זכות. לוינאפשטיין. 192 ע'.
264. עבודת הקודש הר"ן גבאי. לוינאפשטיין. 287 ע'.
265. צבי לצדיק הרב יעקב משה חרל"פ. מכתבי הרב צבי מיכל שפירא. מהדורה שניה עם תוספות. המערכת להוצאת כתבי הרב צבי מיכל, דפוס סלומון. 194 ע'. 16°.
- י.א. מילואים***
266. באורי אגדות הרב א. ב. וסרמן. ע"ד הפשט, בשאלות הזמן. קרן אליהו, דפוס חורב. נ"ו ע'.
267. דובר שלום אדמו"רי בעל ז. סיפורים באידיש. דפוס הרב הרשקוביץ. צ' ע'. 16°.
268. הגדה של פסח הרב ראובן מרגליות. עם ציוני המקורות, חקרי הלכות, בירורי נוסחאות וחיידושים מאונים וגדושים. מהדורה חדשה עם מילואים. ת"א, זהר, דפוס ספר. ל"ט, (1) ד'. (חש"ד).
269. זכור לאברהם הרב א. מהודר. דרושים בהלכה ובאגדה, "כתר נהורא" — שיחות וסיפורים מפי אדמו"רי בעלזא, לקוטים "עטרת זקנים". ת"א.
- 269*. זרע קודש ר' נפתלי צבי הורוויץ מראפ"שיץ. ח"א: על חז"ת מהדורה חדשה. דפוס המסורה (4), קנ"א, (1) ד'.
270. חידושי מהר"ם חלאווה ל מ"ס פסחים. מהדורה חדשה. סגולה, דפוס העברי. ק"ס ע'.
271. חק לישראל על חמשה חומשי תורה עם ל"ו פירושים והוספות רבות. ה' כרכים. לוינאפשטיין.

* הערכים חסרי נתונים ביבליוגרפיים במדור זה נרשמו, תוך כדי הדפסה, לפי "רשימת הספרים מדפוס ארץ ישראל (ביחוד ירושלים)" לבימ"ס מ. שרייבר (ירושלים), תשט"ו. [נערכה ע"י הנ"ל וש. אשכנזי. חש"מ]. מספרי תשי"ד נרשמו ב"רשימה" זו 125 (?) ספרים וגם מבין 21 חש"ד שבה יש מספרי תשי"ד. צ. ה.

מפרשי התלמוד

הנמצאים בספריה על שם הרמב"ם בתל-אביב

ספריה ע"ש הרמב"ם

מסכת שבת *

תל-אביב

2°	תרל"ה	ורשה	ה—יד	ר"ע מקלימנטוב	אבן העזר	1
2°	תרצ"ז	פיוטרקוב	צו	ר"א אוירבאך	אבן שלמה	2
2°	תרמ"ו	אומיר	ו—י	ר"א פאלאגי	אברהם את עיניו	3
2°	של"א	קראקא	קל—קה	ר' אלכסנדר זיסלין	אגודה	4
4°	תק"ב	ליחורנו	יט—לו	ר"ע חי ריקי	אדרת אליהו	5
2°	תע"ט	ספד"א	יט—כו	ר"י כהנא-שפירא	אהל יעקב *	6
2°	תקכ"ז	ספד"א	ו—טו	ר' יוסף יאסקי	אהל מועד	7
2°	תרמ"ט	ורשה	ה—יא	רא"מ הורוויץ	אהל משה	8
8°	תרפ"ד	ירושלים	קכב	רב"מ לוין	אוצר הגאונים	9
4°	תרל"ט	ורשה	ט—יב	ר"ט אבולעפיה	אוצר הכבוד *	10
2°	תש"א	ירושלים	יא—כז	רש"י הילמן	אור הישר	11
8°	תש"ג	ירושלים	[ירחון "סיני"]	ר"י אלטשולר	אור הנעלם	12
2°	תקפ"ד	אוסטרהא	ב—טז	רש"ז כהנא	אור הנערב	13
8°	תרס"ד	ירושלים	לד	רא"ז חידרין	אור זרוע	14
2°	תקנ"ב	ספד"א	ה—ח	ר"ב קצנלבוין	אור חכמים	15
2°	תקל"ג	ספד"א	א—ג	" "	תנינא " "	16
2°	תקל"ח	דיהרנפורט	א—יז	ר' רפאל יפה	אור לישרים	17
4°	תרכ"ה	ורשה	טו—כח	ר' יהודה עדעל	איי הים *	18
2°	תקס"ב	זולקוב	יב—כג	ריא"ל תאומים	אילת אהבים	19
2°	תרע"ג	תוניס	מד—נח	ר' ידידיה טריקא	אמר ידיד	20
2°	תרכ"ו	אונגהר	א—יד	ר' מאיר א"ש	אמרי בינה	21
2°	תקט"ו	ברלין	ה—יז	רא"י פישל	אמרי צרופה	22
2°	תרכ"ד	וילנא	סח	רי"א איסרלן	אשי ישראל	23
8°	תש"י	תל אביב	קסא-רי"ט	רא"י ניימרק א-פט, קסא-רי"ט	אשל אברהם	24
				ר"א בעל	באר אברהם	25
2°	תר"ד	וילנא	טז—טז	"משכיל לאיתן"		26
2°	תצ"ח	אלטונא	כו—לג	ר"ד ב"ר אורי	באר טוב	27
8°	תרל"ד	לבוב	ל—מא	רא"א טשקס	באר רחובות *	28
4°	תקע"ט	מיץ	עח—קלו	ר' אהרן חירמייז	באר שבע	29
4°	תקנ"ז	אמסטרדם	א—יד	ר"י הורוויץ	בגדי ישע	30
2°	תרכ"ב	חין	פח	ר"מ המאירי	בית הבחירה	31
2°	תרכ"ב	ורשה	א—טז	ר"י מקוזניץ	בית ישראל	32

* ראה ב"ספר" א' הנ"ל על מסכת ברכות. בספרים המיוחדים למסכת שבת צוין מספר הדפים הכולל, ובספרים לכמה מסכתות — צוינו הדפים המוקדשים למסכת שבת בלבד. בכוכבת (*) צוינו הספרים המיוחדים לאגדתא. בדפוס ישראלי באו שמות הערים בסינוור אותיות להיכר.

32	בית מאיר	ר"מ פוינזר	ב—ו	ורשה	תרמ"ה	2°
33	בכורי אברהם	ר"א עליאשברג	ל—מד	ירושלים	תרע"ט	2°
34	בן אורי	ר' אורי מילר	נד	חין	תרכ"א	2°
35	בני אהרן	ר"א משחבך	ז—יז	מונקטש	תרמ"ז	2°
36	בניהו *	ר"ח מבבל	יד—כג	ירושלים	תרס"ה	2°
37	בנין אריאל	ר' שאול מאמ"ד	א—י	אמסטרדם	תקל"ח	2°
38	ברכת דוד	ר' מתת' רבין	יט—ל	פשמישל	תרמ"ו	2°
39	ברכת ישראל	ר"ב מהרלנדר	מה—סו	ורשה	תרמ"א	2°
40	ברכת משה	רמ"ג ירושלמסקי	לז	לבוב	תרמ"ו	4°
41	גופי הלכות	רא"צ מפיוטרקוב	א—י	לודז	תרע"א	2°
42	גור אריה	מהר"ל מפראג	מא	לבוב	תרכ"ג	2°
43	גליוני הש"ס	ר' יוסף ענגל	כג	חין	תרפ"ט	4°
44	גנון והציל	רמ"א מיינשטר	ל—מט	ברוקלין	תרצ"ד	2°
45	גנוי יוסף	ר"י בלוח	ו—יד	לבוב	תקנ"ב	2°
46	גנוי יוסף	ר"א עפשטיין	ז—כח	בילגוריי	תרצ"ב	2°
47	גפי אש	ר"א שטרן	קכ	גלנטי	תרפ"ח	4°
48	גפן פוריה	ר"ש בן זקן	ח—כא	ירושלים	תרס"ב	2°
49	דברי יעקב	ר"ק קלצקין	ו—י	דחינסק	תרצ"ב	2°
50	דברי נב"א	ר' נחמ' דושניז	א—יט	אמסטרדם	תמ"ה	2°
51	דברי פנחס	ר"פ מיכאל רבינוביץ	ה—י	ורשה	תר"ץ	2°
52	דברי שלמה	רש"ו ריבלין	ל	ורשה	תרכ"ח	4°
53	דברי שמואל	רנ"ש ליטשיץ	מח	לודז	תר"ע	4°
54	דבש תמר	ר"ד טייטלבוים		ורשה	תרנ"ז	2°
55	דקדוקי סופרים	רנ"נ רבינוביץ	קצה	מינכן	תרל"ד	8°
56	דרוש וחידוש	ר' עקיבא אייגר	ה—טז	שטטין	תרכ"ב	2°
57	" "	" "	ד—יד	ורשה	תרנ"ב	2°
58	דרך אניה	ר' מאיר שיף	טז—מה	פיורדא	תקנ"ח	2°
59	דרכי יושר	רמ"י שארף	א—ו	פשמישל	תרל"ב	2°
60	האלף לך שלמה	ר"י מאוליינוב	יב—יז	ירוסלב	תר"ע	2°
61	הגהות	רש"ז מרגליות	כ	ברסלוי	תרע"א	4°
62	הגהות מהרש"מ	רש"מ שבדרון	ג—יח	סטרימרי	תרצ"ב	2°
63	הלכה למשה	ר"מ ניימן	י—יז	חין	תרפ"ג	2°
64	הלכות עולם	ר"מ מייזלש	יג—כב	זולצבך	תקט"ו	4°
65	הלכות רב אלפס	רב"צ אלפס	קכו	וילנא	תרע"א	8°
66	המפתח	ר' נסים	כו—נד	חין	תר"ה	8°
67	התורה והתלמוד	ר"ד גולומב	קפד	ברלין	תרפ"ט	8°
68	ויברך דוד	רמ"ד טמקין	פה	ורשה	תרצ"ו	2°
69	ושב הכהן	ר"י כהנא	ה—יח	ורשה	תרל"ט	4°
70	זבד טוב	ר"ז פאפרש	י—יט	פשמישל	תרנ"ט	2°
71	זהב שיבה *	ר"ש אלגזי	לט—מה	קושטא	תמ"ג	4°
72	זכר יהוסף	ר"ז שטרן	כג—לב	ורשה	תר"כ	2°
73	זכרון אליהו	ר"א אברמסקי	נב	סט. לויס	תרפ"ה	4°

4°	תרל"ח	ורשה	א—טו	ר"מ מן	זכרון מנחם	74
2°	תקמ"ו	ליחרנו	ה—י	ר' ישמעאל הכהן	זרע אמת	75
2°	תקע"ז	פראג	ע	ר"י גינזבורג	זרע יעקב	76
2°	תקכ"ה	תוניס	ב—י	ר"י לומברונו	זרע יצחק	77
2°	תרמ"ט	ירושלים	א—י	ר"י חגאג	זרעו של אברהם	78
4°	תע"ה	אמסטרדם	ח—יב	ר"ז מרגליות	חבורי לקוטים	79
4°	תרפ"ו	וילנא	לד	בשם הגר"א	חדושי הלכות	80
2°	ת"ש	קידן	כח	ע"י ר"א דרושקוביץ	חדושי הגר"א	81
2°	תש"ח	ברוקלין	סח	ר"י קנטורוביץ	חדושי הגר"י	82
4°	תרצ"ז	בילגוריי	ב—כה	ר"י מפשיסחא	חדושי תיהודי	83
2°	תש"ה	נוירק	טו—כד	ר"א מיטניק	חדושי הרי"א	84
4°	תרכ"ב	ורשה	צב	רבנו נסים	חדושי הר"ן	85
2°	תרנ"ה	וילנא	נו	ר"י טירספולסקי	חדושי יעב"ץ	86
2°	תצ"ו	ניי חייט	ד—ז	ר"ז מאלסק	חדושי רבי זאב הלוי	87
2°	ת"ה	חיניציאה	עד—צו	ר"י טראני	חדושי מהרי"ט	88
2°	תרכ"א	לבוב	מג—מט	"	" "	89
4°	תרס"ז	וילנא	יא—כג	ר"י רטנר	חדושי ריב"ש	90
2°	תרכ"א	לבוב	לד	ר"י אשבילי	חדושי ריטב"א	91
2°	תר"מ	ורשה	נב	"	" "	92
4°	תרי"ח	ורשה	סב	ר"מ בן נחמן	חדושי רמב"ן	93
4°	תרי"ט	יוהניסבורג	סד	"	" "	94
2°	תרפ"ה	ירושלים	מב	"	" "	95
2°	תרנ"ג	ורשה	יח—כח	ר"מ יחזקאל	חדושי רמ"י	96
2°	תקנ"ח	ברין	נ—ס	ר"ש בן אדרת	חדושי רשב"א	97
2°	תר"ן	ורשה	יא—מג	"	" "	98
2°	תרס"ח	מונקטש	א—ב	ר"מ ברוידא	חדושים	99
2°	תרפ"ג	וילנא	כב	ר"א קרליץ	חזון איש	100
2°	תש"ה	ירושלים	צב	ר"א קרליץ	" "	101
2°	תרל"ו	ורשה	ג—יב	ר"ד לוברנץ	חזות קשות	102
2°	תקפ"ו	ליחרנו	א—כ	ר"א טייב	חיי אברהם	103
4°	תרפ"ט	ירושלים	כח—סז	ר"ש קום	חיי שלמה	104
2°	תרס"ט	תוניס	כא—מז	ר"ח"ד גג	חיים לישראל	105
2°	תרנ"ט	ורשה	ט—נט	ר"צ קחיאט	חמדת צבי	106
2°	תרפ"ח	דעחאו	כ—פ	ר' חיים בן עטר	חפץ ה'	107
2°	תרמ"ט	חין	מב	ר"מ סופר	חתם סופר	108
2°	תרפ"א	חין	ג—ה	ר' מאיר אריק	טל תורה	109
8°	תר"ע	לונדון	כד—נא	ר"י הורחין	יבא הלוי	110
2°	תרס"ז	פיוטרקוב	א—ה	ר"מ גרפיל	יגיעות מרדכי ח"ב	111
2°	תקנ"ח	אופיבאך	יא—מה	ר"ד זינצהיים	יד דוד	112
2°	תקס"ד	שלוניקי	א—טו	ר"ח"א מיראנדה	יד נאמן	113
2°	תרפ"ב	סיגוט	כא—מא	ר"ג שטרן	ילקוט הגרשוני *	114

115	יער הלבנון	ר' בנימן חאלף איגר	ג—יד	כתב יד *	תקנ"ה	2°
106	יפה תלמוד	ר"י פאלאגי	ח—יב	אזמיר	תרמ"ה	2°
117	ישרש יעקב *	ר"ח אבולעפיא	יח—כח	אזמיר	תפ"ט	8°
118	כבוד הבית	ר' שמעון חאלף	לב—נא	המבורג	תס"ז	2°
119	ככבא דשביט	ר' אלי' הינטורא	לא—לו	שלוניקי	תקנ"ט	2°
120	כרם שלמה	ר"ש ברמן	ז—כא	פשמישל	תרפ"א	8°
121	כתבי בית ישראל	ישיבת סלובודקה	עב	ברלין	תרפ"ג	8°
122	כתר שלמה	רש"א קראהן	ז—כב	פיוטרקוב	תרצ"ב	2°
123	לזית חן	ר' אפרים הקשר	ו—יא	אלטונא	תצ"ג	2°
124	לזית חן ח"ב	" "	ז—יט	אלטונא	תק"ג	2°
125	למוד ערוך	ר"ש במברגר	קמ	פיורדא	תרכ"ח	8°
126	למטה יהודה	רד"א קמפנר	ב—יב	ורשה	תרנ"ב	2°
127	לקוטי חבר בן חיים	ר"ח פלוט	עז	סיגוט	תרנ"ג	4°
128	לקוטי מהרי"ט	רי"ט רוזנברג	ד—לב	פיוטרקוב	תר"ע	2°
129	לשון הזהב	ר' זאב מליזנסק	קמד	פיוטרקוב	תרס"א	2°
130	לשמוע בלמודים *	רי"א לנדא	טו—כה	וילנא	תרל"ו	4°
131	מאורי אור	ר' אהרן חירמייז	טז—טז	מיץ	תקמ"ז	4°
132	" " ח"ב	" "	א—לו	מיץ	תקנ"א	4°
133	" " עוד למועד	" "	קסג—קעא	מיץ	תקפ"ב	4°
134	" " בן נון	" "	קמט—קנו	מיץ	תקפ"ז	4°
135	" " קן טהור	" "	קנו—קסז	מיץ	תקצ"ב	4°
136	מגיד מישרים	ר"י מקוונניץ	כה	בילגוריי	תרצ"ו	4°
137	מגיני שלמה	ר' יהושע מקראקא	א—לד	לבוב	תקע"א	2°
138	מגן אבות	ר' מרדכי בנעט	ס	פיוטרקוב	תרס"ד	2°
139	מגן דוד	ר"ד ואזאן	כא—סח	תוניס	תרע"ג	2°
140	מדרש יוסף	ר"י שפוטשניק	ז	אדעסא	תרס"ו	8°
141	מועד דוד	ר"ד אופנהיים	י	דעסוי	תנ"ח	2°
142	" "	" "	פז—צה	בוינוס-א"ירס	תרצ"ח	8°
143	מלא רצון	ראנ"צ שפיץ	ט—כב	פפד"א	ת"ע	2°
144	מלך שלם	ר"ש שלם	ו—יג	שלוניקי	תק"ט	2°
145	מנורת זהב	ר"ב קצנלבוניגן	א—ז	דיהרנפורט	תקל"ג	2°
146	מנחם משיב נפש	רמ"מ היילפרן	טו—נא	לבוב	תרס"ב	2°
147	מנחת בכורים	ר' מיוחס	ד—ח	שלוניקי	תקי"ב	2°
148	מנחת יהודה	ר"י שטטהגן	יז—כז	אלטונא	תקכ"ח	2°
149	" "	ר"י עפשטיין	כא—מ	ורשה	תרל"ז	2°
150	מנחת נתנאל	ר"נ חייל	א—ז	בילגוריי	תרצ"ו	2°
151	מסילת הברזל	רנ"ש היילפר	יח—מז	וילנא	תרמ"ח	2°
152	מעיל שמואל	ר"ש שפירא	טו—כ	וילנא	תרנ"ג	2°

* כתבי יד זה נמצא בספריית הרמב"ם בת"א. נהדר, רב הכמות, על כל הש"ס. המחבר הוא שארו של

ר. מ.

הגר"ע איגר. היה רב בלייפניק. נפטר בתקנ"ו.

8°	ת"ש	ירושלים	לב	ע"י ר"ש אסף	153 מפירוש הרמב"ם
2°		לודז	יב	ר"ב גלברד	154 מפתח
2°	תרס"א	ורשה	י-לב	רצ"א סלוצקין	155 מצא חן
2°	תקמ"ב	נאחידחאר	כו-מא	ר"י העשל	156 מצמיח ישועה
2°	תש"ט	ירושלים	קמו	רב"י זילבר	157 מקור הלכה
4°	תקס"ג	ברלין	ו-יב	ר' אברהם אש	158 מראה אש
2°	תקע"ו	שלונקי	עו-פד	ר' רפאל אשכנזי	159 מראה עינים
2°	תקס"ה	ליחרנו	ו-ט	רח"ד אזולאי	160 מראית העין *
2°	תשי"ד	ירושלים	כה-נה	רנצ"י ברלין	161 מרומי שדה
8°	תרפ"ט	ורשה	קכג-תקמד	רח"י רביד	162 מרחבי יצחקי
2°	תק"ן	פפד"א	ד-ח	ר"א זעליג	163 משחת אהרן
8°	תרי"ד	ליידן	תקי-תרעד	ר"י דע לעהחי	164 משכנות הרועים
2°	תרכ"ב	ליחרנו	ד-י, שנו-שס	ר"א יצחקי	165 משמרות כהונה
2°	תקע"ט	שקלאח	א-כט	ר"א מסלונים	166 משנת דר' אליעזר
2°	תרס"ח	פיוטרקוב	פה	רמ"ח זבצקי	167 מתנה טובה
2°	תש"ח	ירושלים	א-מו	רד"ב הורחין	168 נחלת הלויים
8°	תר"ן	חין	נט	ר"י וידובר	169 נחלת יהושע
2°	תרצ"ג	גרוסחרדיין	א-ח	רנ"צ אולמן	170 נחלת צבי
2°	תרצ"ה	ירושלים	צא	רנ"נ זייציק	171 נטעי נתן
8°	תרפ"ט	ורשה	פו	רח"מ קויפמן	172 נס לשושנים
2°	תק"א	פפד"א	טז-כג	ר"י מזמושץ	173 נצח ישראל
2°	תרכ"ח	ליחרנו	א-ז	ר"ד גיג	174 נר דוד
2°	תרנ"ח	ירושלים	לב	רש"י סמינובסקי	175 נתיב רש"י
2°	תקנ"ג	כתב יד	ה-יח	ר"י רייז	176 עבודת הלוי
8°	תש"ד	מונטריאל	לד-סג	ר"א שטרן	177 עדות בישראל
2°	תצ"ג	אופיבך	ה-ט	ר"א זעליג	178 עולת אהרן *
2°	תרס"ז	פיוטרקוב	לו	ר"י זיטמן	179 עזרת ישראל
8°	תרפ"ד	ירושלים	קפה	ר"י קרלנשטיין	180 עטרת ישועה *
2°	תפ"ט	וילהרמסדארף	יג-יט	ר"י ריישר	181 עיון יעקב *
4°	תרכ"ט	וילנא	פו-קסא	ר"א שיק	182 עין אליהו *
4°	תרנ"ה	אזמיר	עז-פד	ר"י פאלאגי	183 עין יפה
4°	תרל"ח	וילנא	כב-לד	ר"א מחלקומיר	184 עיני יצחק *
2°	תרל"ח	אזמיר	ה-יא	ר"ח פאלאגי	185 עיני כל חי
4°	תרכ"ג	וילנא	עה	ר"י לאנג	186 ענף יהושע
2°	תרמ"ו	לבוב	צד	ר"ע מייזלש	187 עץ הדעת טוב
4°	תרמ"ז	וילנא	ח-לד	רא"ל כץ	188 פני אריה
4°	תר"ל	גובידחאר	לח	ר"י מסלונים	189 פני יהודה
2°	תר"ב	לבוב	לג	ר' יעקב יושע	190 פני יהושע
2°	תרמ"ג	ורשה	מב-נו	" "	191 " "
4°	תנ"ג	פראג	ח-יח	ר' משה חזן	192 פנים מטבירות
4°	תר"ן	ורשה	ח-יח	ר"א רבינוביץ	193 פרי דוד
2°	תרנ"ו	ורשה	נז-קז	רא"מ אלטשולר	194 פרשת מרדכי *

2°	תרמ"ד	ורשה	כא	ר"י היילפרן	195 פשט הש"ס
8°		לבוב	מא—סה	ר"א רטנר	196 פשר אגדתא
2°	תק"ן	ליחרנו	כח—מח	רח"ד אזולאי	197 פתח עינים
4°	תר"ז	לבוב		ר"ע הלוי	198 " "
2°	תרס"ט	בילגוריי	ה—ט	ר"י מטשנסטחוב	199 פתחי שערים
4°	תק"ה	זולצבן	לט—סז	ר"צ ב"ר דוד	200 צבי קודש
4°	ת"ר	פרסבורג	א—ט	ר"מ זוננשיין	201 צהר לבנין
8°	תרצ"ז	מישקולץ	יז—עא	ר"מ פארקאש	202 ציוני תוספות
2°	תרל"ח	ורשה	נ	ר' יחזקאל לנדא	203 צל"ח
2°	תרל"ח	וילנא	לב—סב	רמ"מ שניאורסאהן	204 צמח צדק
4°	תרע"ג	לבוב	ה—טז	ר"ר מרגליות	205 קב בשמים
2°	תרנ"א	פרסבורג	ד—כג	ר"נ הלוי	206 קדש נפתלי *
2°	תר"ז	וילנא	ט—סז	ר"י מקרלין	207 קהלת יעקב
2°	תרפ"ב	פרסבורג	פ	ר"ז רובינשטיין	208 קול יהודה
2°	תכ"ט	אמסטרדם	א—כ	ר"י תאומים	209 קיקיון דיונה
2°	תרכ"ה	וילנא	גח—סג	ר"א מאמדור	210 קרבן תודה
2°	תרמ"ז	ורשה	גח—סג	ר' יצחק מקרלין	211 קרן אורה
8°	תרע"ד	ברלין		הו' ר"א אפטוביצר רכה—שצנ	212 ראבי"ה
2°	תע"ז	קייטן	ו—יא	ר"י מפינטשוב	213 ראש יוסף
2°	תרכ"ג	לבוב		ר"י תאומים	214 " "
2°	ת"ר	ליחרנו		ר"מ בירדוגו	215 ראש משביר
2°	תקפ"ג	ליחרנו	יח—כט	ר"י עטייה	216 רוב דגן
2°	תע"ד	אמסטרדם	א—ז	ר"ש הלוי	217 רמת שמואל
2°	תרל"ה	ירושלים	כ	ר"ב מן	218 שארית בנימן
2°	תרנ"א	פיוטרקוב	א—יד	ר' אשר הכהן	219 שארית הברכה
8°	תר"מ	ירושלים	ה—טו	ר"י ביבאס	220 שארית יעקב
2°	תקצ"ט	וילנא	לד—פב	ר"ש שישקס	221 שביל הישר
2°	תקס"ז	ליחרנו	שח	ר"ש סינגאליא	222 שבת של מי
4°	תקע"ו	פיסא	כב	" "	223 " " "
2°	תרס"ז	חין	כא	ר"י גואיטע	224 שדה יצחק ח"ד
2°	תרס"ג	מונקאטש	א—לא	רע"י רובין	225 שדה העיר
2°	תרמ"ח	לבוב	לד	ר"ז פוהרילס	226 שומר שבת
4°	תקס"ו	וילנא	טז—לב	ר"ל מזאגר	227 שלמי שמחה
2°	תרע"ח	תוניס	ד—טו	ר' שלמה דאנא	228 שלמי תודה
2°	תקט"ו	זולקוב	ד—ז	ר"א מטרמבזלי	229 שם אהרן
8°	תרכ"א	לבוב	יח—לא	ר"ר מרגליות	230 שם עולם
12°	תקע"ג	וילנא	א—ט	ר' ברוך בר"צ	231 שמעתתא דרב
2°	תרפ"ז	ורשה	צב	ר"ל אלטר מגור	232 שפת אמת
4°	תמ"ז	זולצבן	לד—מח	ר"ש אלגזי	233 תאוה לעינים *
2°	תר"ה	ירושלים	א—ו	רמ"ד אשכנזי	234 תולדות אדם
4°	תרכ"ח	וילנא	ב—יב	ר"י בכרך	235 תולדות יעקב יוסף
4°	תקכ"ב	ליחרנו	ח—כה	ר"י תדאר	236 תולדות יצחק

2°	תרכ"ב	לבוב	א—יג	ר"י די טראני	237 תוספות רי"ד
2°	תרי"ח	קניגסברג		ר"א מקרוסינגא	238 תוספות אהרן
2°	תרל"ג	אידקוהנן	א—ג	רי"ט מקפוליא	239 תוספת קדושה
2°	תרס"ה	סיגוט	ה—ח	ר"ח אוירבך	240 תוצאות חיים
2°	תרנ"ט	פאקש	נו—עו	ר"י סגל	241 תורת יחזקאל
4°	תרס"ד	נוירק	ט—יח	ר"מ פרידמן	242 תורת מאיר
4°	תרנ"ו	קראקא	כ—לז	ר"ד פינק	243 תנובת יהודה

מ ל ו א י ם

2°	תרנ"ח	י ר ו ש ל י ם	מח	ר' יוסף חיים מבגדד	244 בן יהוידע
8°	תרצ"א	לובלין	טו—לו	רא"י פרידמן	245 זכרון אברהם
2°	תרל"ד	וילנא	מג—מח	ר"י מבויסק	246 זכרון יעקב
2°	ת"ס	חנוברך	ז—יג	ר"מ מנלי	247 זרע בירך
2°	תקנ"ה	שלוניקי	יג—ק	ר' יוסף גלייט	248 טל אורות
2°	תרצ"ה	נוירק	ז—יט	ר"ש דריליך	249 ילקוט שלמה
2°	תרכ"ו	אזמיר	כז—לד	רח"ח מדיני	250 מכתב לחזקיה
8°	תר"ז	חיין	כז—נד	רב נסים גאון	257 מפתח מנעולי התלמוד
2°	תרצ"א	לונדון	ט—טז	ר' פנחס גרבר	252 ראוי לבילה

מחזור „זעקת-השבי“

נכתב בשבית-רוסיה בתש"ג מתוך הזכרון, ע"י ר' מרדכי הכהן גליק

ר' מרדכי הכהן גליק הוא בן 47 כיום וגר בשיכון פאג"י בסנהדריה בירושלים. ביום הוא עוסק במלאכה בנגריה המשותפת לו ולאחיו ובערב הוא מגיד שיעור בגמרא לפני קהל מתפללי ביהכנ"ס שלו.

איש הונגרי. נלקח לעבודות-כפיה על-ידי הנאצים ובינואר 1943 נשבה ברוסיה, במרשנסק, ליד הדון, עם עוד 3000 איש, אשר הובאו למחנה-שבויים ליד קירוב (ויאטקה לפני). שם נכלאו גם גרמנים-נאצים. במחנה גרו כולם כאחד כבונקרים ומזון ניתן להם אך פעם ליום. מתוך שלשת אלפים אנשי המחנה נשארו בחיים רק כ-700. יתרה גועה ברעב. גליק נפח כולו מרעב ומשקלו ירד עד 45 ק"ג. נלקח לבית-חולים רוסי, שבו שכב כשנה ומחצה.

בתש"ד, בשכבו בבי"ח, החליט לכתוב מחזור לקראת הימים הנוראים תש"ה לשבויים היהודים, בדעתו, שאין אף מחזור אחד בכל המחנה.

אחות רחמניה, נוצריה רוסית צעירה, משראתה את החולה שוקד על הכתיבה, שאלה אותו פעם לטיב עבודתו. כשענה לה, שהוא כותב תפילות, אמרה: „בעלי חונך בילדותו כנוצרי, אולם כעת הוא רוצה להיכנס כחבר למפלגה הקומוניסטית, ואינו יכול, כמובן, לבקר בכנסיה. שמא תוכל אפוא בטובך לכתוב מספר תפילות גם בשביל בעלי שיאמרן בבית?..."

ארבעה טפסים הספיק לכתוב בתקופת שביו בסיביר, שמהם — האחד כיום בהונגריה, אחד — ברומניה, ושנים — בארץ-ישראל. האחד נמצא בידי כותבו ואותו אני בא כאן לתאר, והשני — בידי ר' שלמה אולמן מקרית-עמל, שבידו גם לוח לארבע שנים על כל „מולדות“ שחיבר ר' מרדכי גליק באותה תקופה עבור יהודי המחנה.

ומעשה בלוח אחר, שחיבר יהודי במחנה-שבויים מרוחק מקירוב. והנה משבאו יהודי שני המחנות לבדוק את היום, בו חל חג-הפסח לפי הלוחות שבידיהם, נתברר שההבדל בין שני הלוחות הוא בשלשה שבועות. החל ויכוח לזהט בין באי-כוח שני המחנות על טיב הלוחות שבידם ועל דיוקם, שהרי לא מילתא זוטרתי היא, פסח בגו, ונתברר שהצדק היה עם מחברנו.

כשביקש תייר אמריקני לרכוש לוח זה ומחזור זה, שנכתב בעפרון — מהעדר עט ודיו, מידי אולמן — בכסף מלא, השיב לו הלה: „אין בידך די דולרים כדי לרכוש ממני נכס יקר-ערך זה.“

אכן מחזור זה הוא יחידה ביבליוגרפית נדירה ומענינת ביותר. המחזור כולל 40 עמוד בסך-הכול. כתוב בעפרון (תחילה ירוק, ברור יותר, אחר-כך, כחלחל, בלתי ברור) על נייר-אריזה דק וגרוע מאד, בגודל 14x17.5 ס"מ. צבע הנייר כהה. הכתב — הוא כתב מרובע, אותיות גדולות, אך צפוף מדי. בגלל המחסור בנייר, כתובים הדפים משני עבריהם, למרות היות הנייר דק ביותר. כזהו הטופס הנמצא בירושלים בידי כותבו.

הטופס השני שבקרית-עמל כתוב על נייר המשמש לסיגריות, שבצידו האחד הוא כבר שימש למטרה אחרת, והוא כתוב רוסית, ואף בעברו השני, שם נכתבו התפילות, כתוב כבר תוכן אחר, והתפילות נכתבו בין השורות, או אף באלכסון על גבי השורות הכתובות. הכול — מנוקד, ומפליא מיעוט השגיאות בנוסח התפילות והפיוטים שנכתבו מתוך

הזכרון בלבד, אחרי תלאות כה רבות שעברו על הכותב, תחילה בעבודת-הכפיה של הנאצים, ואחר-כך בשבי הסובייטי.

מענינת ביותר היא גם כריכת מחזור זה. הכריכה נעשתה בידי שבוי גרמני, כשכותב המחזור היה ממונה עליו כמשגיח ואחראי למחנה השבויים כולו ש„על פיו ישק“. משהיה נכנס למחנה היו השבויים עומדים „דום“ לפניו, על כן השתדלו הגרמנים לשאת חן בעיניו, והנה האחד עשה לו כיסוי מאלומיניום לתפיליו, והשני כריכת-עץ למחזוריו. על הכריכה העליונה והתחתונה משני עבריהן צייר הכותב ציורים ונוסח שונה והשבוי הגרמני חרת כל אלה בעץ לפי הציורים, עבודת-אמנות להפליא. שני דפי הכריכה בספר מחוברים ביניהם ברצועות-עור, המושחלות בסדקים שנעשו בעץ.

על שער הכריכה העליון חרותים למעלה שני לוחות-הברית עם אותיות א'—ה' מימין, זו מתחת לזו, וז'—י' משמאל. מתחתם חרותה דמות ספר פתוח בצורת גמרא, כלומר: באמצע טכסט העטור פירושים מסביב. מתחתיו — „מגן-דוד“ ובמרכזו האותיות: מ. ג. — ראשי-תיבות של שם הכותב. מעל ל„מגן-דוד“ המלה: סדר, מימין: זעקת ומשמאל: השבי — הוא שם המחזור שניתן לו על-ידי כותבו. מתחת ל„מגן-דוד“ כתוב מימין: בר"ה ומשמאל: וי"כ.

בפנים הכריכה העליונה חרות הנוסח דלהלן בחמש שורות באותיות גדולות למדי: מחזור ל'זיע' משבויית רוסס'י שנת ת'ש'ג—ד'ה' לפ"ק.

בדף הכריכה התחתון מצוירת בפנים דמות פצצה גדולה ובתוכה בארבע שורות חרות: P. O. C. 1943 1944 1945. מתחת למספר האחרון, שספרותיו קטנות משל המספרים הקודמים, כי כאמור אלה נחרתו בתוך דמות פצצה ההולכת וצרה מלמעלה למטה. חרות עיגול ובו פטיש וחרמש — סמל הסובייטים; כנראה, לשם מתן „הכשר“ לספר. הפצצה מסתיימת בדמות כוכב בעל חמש קצוות. מימין ומשמאל לה — ראשי-תיבות של כותב המחזור באותיות רומיות G M. מעברו השני (החיצוני) של דף הכריכה התחתון חרות „מגן-דוד“ גדול לכל ארכו ורחבו של הדף. ממעל לו דמות שתי ידים, הפרושות בברכת-כוהנים (הכותב, כאמור, כהן הוא). במרכז „מגן-דוד“ האותיות: מ. ג. — ראשי-תיבות של שם הכותב ומלמטה: ת'ש'ד' — היא שנת כתיבת-הספר. נוסח שער-הספר הוא כדלהלן:

בעה"ת¹

ז'ה' ל'צ'י"ב²

מחזור

„זעקת השבי“

בר"ה ויוהכ"פ

ת'ש'ה'

„כתבתיו במחנה השבויים במדינת

„רוסס'י שנת ת'ש'ד'. שנה החמשה³

„למלחמת העולם הנוראה שלא היה

„בידנו מחזורים להתפלל בימי רצון

„וזעקנו לה' מהעלים האלו ברוב עם ה"מ⁴

1 בעזרת השם יתברך; 2 זה השער לה' צדיקים יבואו בו; 3 צ"ל: חמישית; 4 הדרת מלך;

„שיגאלנו שנית ויקבץ נדחינו מא' כ'ה“⁵

„במהרה אמן.“

הק' ⁶ מרדכי בן ר' חיים צבי הכהן

גליק.

ש"א ז' צבי ברכה ע"ה.

בדפים שירטט הסופר קווי-שורות בקפדנות, לשם יושר הכתב. יש לציין, שלדברי הכותב, היו סידורי-תפילה במחנה, אם-כי במספר מועט, ולכן כתב במחזור, בהעדר נייר בכמות מספקת, רק תפילות ופיוטים של „ימים גוראים“, שאינם מצויים בסידורים.

וזה תוכן המחזור:

שחרית [ומוסף] ליום א' של ר"ה — „מסוד חכמים ונבונים“, „אתה הוא אלוקינו בשמים ובארץ“, „חי וקים וכו'“, „תעיר ותריע“, „לא-ל עורך דין“. „מן המצר“ שלפני התקיעות [ללא שופר!] ופסוקים שלאחריהן. „הנני העני ממעש“ (בתוך תפלה זו הוחלף צבע העפרון פעמים אחדות). „א-ל אמונה“, „אם לא למענו“, „ונתנה תוקף עד הקדושה, „לדור ודור“, „חמול על מעשיך“, „עוד יזכור לנו“, „באין מליץ יושר“ ו„האוחז ביד“ — כאן הושמטו משום-מה השורות „ו'מ שהוא חי וקים, הטוב ומטיב לרעים ולטובים“, אולם הכותב שהרגיש, כנראה, בהשמטה, ולא היה לו מקום להכניס החסר, הסתפק בעיגול גדול שצייר כאן לסימון ההשמטה. „ויאתיו כל לעבדך“, „אתה הראית“, „היה עם פיפיות שלוחי עמך“, „אוחילה לא-ל“, „היום הרת-עולם“, „ארשת שפתינו“ כאן בא הסיום כך: „מלכיותנו / זכרונותנו / שופרותנו“ (כלי יו"ד הריבוי!) „אבינו מלכנו זכור רחמיך“, „ונאמר כי בי ירבו ימך“, „היום תאמצנו“, „בהיום הזה תביאנו“.

שחרית ליום ב' דר"ה — „אור-עולם באוצר-חיים וכו'“ כל קטעי-הפיוט, המסתיימים ב„קדוש“, החל מ„שומרי מצות עדיך“, שגם דולגי הפיוטים ברגיל, נוהגים לאמרם. „שמו מפארים עדת חבלו וכו'“ [הנאמר בא' דר"ה כשחל בשבת] ויתר הפיוטים המסתיימים ב„קדוש“.

מעריב ליל יום כיפור — „כל נדרי“, „ונסלח“, „סלח-נא“ עד „סלחתי כדבריך“. ברכת שהחינו. „יעלה תחנונו“ עד גמירא; כל „יעלה“ בשורה נפרדת. מתחיל ומסתיים באותה שורה. „שומע תפלה“ עד „ראה עמידתנו דלים וריקים“, „תעלה ארוכה“, „סלח נא אשמות“ כולו. „אמנם כן“ עד גמירא. „כי הנה החומר ביד היוצר“ — הפיוט כולו, „או"א אל תעזבנו“ עד „כי רב הוא“. „כי אנו עמך ואתה אלוקינו“ כולו. „או"א סלח ומחל לעונותינו“. הנוסח בתפלה זו הוא באמצע הפיוט: „הרצון והאונס הגלויים והנסתרים“. סופרנו כתב: „האונס והרצון“. זוהי אחת מהסטיות המועטות מהנוסח המקובל במחזור כולו. „מה נאמר לפניך“, „שמך מעולם“ עד „מנגד עיניך“.

שחרית ליום כיפור — ראשית היוצר „הפותח לנו שערי-רחמים“, „אור עולם“, „מלכותו בקהל עדתי“, „מסוד חכמים ונבונים“ ושורות הפיוטים המסתיימים ב„קדוש“, „אנא סלח נא וכו'“, „היום יכתב בספר-הזכרונות“, „על ישראל אמונתו“ כולו, „האדרת והאמונה“, „אבינו מלכנו זכור רחמיך“.

מוסף ליום כיפור — "שפתינו מדובבות ישנים", "עוד בו נשמתו" ושורות הפיוטים המסתיימים ב"קדוש", החל מ"נחשב כצג באיתון".
מעגין הוא "סדר העבודה" במוסף. הכותב לא זכר את הפיוטים, אולם היו בידו משניות סדר מועד והוא ערך לו "סדר עבודה נוסח ר"מ גליק", ותחילתו בעיקרו בלשון מס' יומא (בשינויים!) — "הורידו כהן גדול לבית הטבילה" — והמשכו כרגיל במחזורים [ראה הצילום בשער קונטרס זה — המע'].

מנחה — "אמונת אום נוטרת", "יכפר ויסלח", "תפלתנו ממעונות", "מיכאל מימין מהלל וכ'".

נעילה — "שמע נא סלה נא היום", "פתח לנו שער", "היום יפנה", "אנא אֵל נא", "זכור ברית אברהם", "אנקת מסלדיך", "ישראל נושע בד'", "יחביאנו צל ידו", "ישמיענו סלחתו", "שלש-עשרה מדות", "אזכרה אלוקים ואהמיה", "רחם נא קהל עדת ישורון", "שערי שמים פתח", וסיום הנעילה הרגיל; "שמע ישראל", "בשכמל"ו", "ד' הוא האלוקים"; "ד' מלך ד' מלך ד' ימלוך לעולם ועד". וכאן הוסיף הכותב: "עננו עד בדיל שמך רבא" [מסדר יו"כ קטן הנמצא בסידורים].

העמוד האחרון שנשאר ריק נוצל לתפלת "תתננו לשם ולתהלה" של הושענא רבה. המחזור הסיבירי המופלא הזה בגולת רוסיה בתש"ה מסתיים:
תלבבנו בבנין עירך כבתחלה, תעוררנו לציון בשכלולה, תזכנו בנבנתה העיר על תלה, תרביצנו בששון וגילה הושענא. תחזקנו אלוקי יעקב סלה הושע נא.

מתוך התפילות והפיוטים שבאו במחזור ניכר מה חסר בו, כלומר, מה לא זכר הכותב לרשום כתיקונו. ודאי זכר גם מפיוטים אחרים חלקים גדולים, אלא כשלא זכר את הפיוט כולו לא הביאו כלל.

ראוי ספר זה כי יצלמוהו (מאחר שהוא מכיל 20 דפים קטנים בלבד), למען ישאר וישמר כתעודה היסטורית ויצורף לגנוז נאד-הדמעות של עמנו וגבורת-רוחו, כעדות נוספת ש"נצח ישראל לא ישקר" לעולם ובשום מקום בעולם [המחזור צולם במיקרופילם ע"י הספריה התורנית המרכזית לישראל. — המע']. ראוי גם כותב המחזור, כי ידעוהו ויזכרוהו כאחד מגבורי-האומה האלמונים והצנועים.

עוד בענין „הגניזה החרטונית“

כהמשך לאגרתו הראשונה של האדמו"ר מליובאוויץ שליט"א בנידון, שממנה הבאנו ב„הספר“ (קונטרס א', עמ' 25-26), מפרסמים אנו להלן : א) רובה של אגרתו השניה (ברוקלין, י"ג באייר תשי"ד) באותו ענין ; ב) תשובת בעל „אגרות בעל התניא ובני דורו“.

וראה בנידון עוד מאמרו של ישראל צבי : מסביב ל„גניזה החרטונית“ (שערים, כ"ה באלול תשי"ד) ותשובת ד. צ. ה. ב„דגלנו“ כסלו תשט"ו.
ועדיין הדברים צריכים בירור.
צ. ה.

א

...ובהמשך לענין מכתבי הגניזה. הנה אף שאין הזמן גרמא לבוא באריכות הדרושה ובפרטיות, בכ"ז אענה על איזה נקודות, והן :

רובם המכריע של מכתבי וכ"י הגניזה נכתב על קלף ולא על נייר. וכוונתי ב„רובם המכריע“ אינו לקצת יותר מחצי אלא להרבה יותר משלושה רביעים.

המכתבים שנדפסו בקובץ „התמים“, הנה מובן שלהמסדר בדפוס (הוצעצר) לא נתנו מכתבי הגניזה עצמם אלא העתקתם. והיתה מוכנת מלפני כמה שנים, והעתקה זו נעשתה ע"י אברך, ד. י. הי"ד בריגא, אשר היה ירא שמים אבל לא דייקן, ובפרט בענינים שלא תפסו מקום כ"כ אצל החסידים כמו התאריכים וכיו"ב.

בנוגע לסגנון המכתבים. הנה נפלאה הטענה, „שכולם נכתבו בסגנון אחד למש“. כי הנחה זו מופרכת לגמרי מעיקרא, כיון שבין הכתבים ישנם : סיפורי מעשיות, צוואות, פ"נ, קבלות וכו' וכו' ואי אפשר לכ"ז שיהיה בסגנון אחד ועוד להוסיף בזה מלת „ומש“. ואולי הכוונה להמכתבים ממש שבהם. וגם בזה לא יצדק הטוען, כי אחדים מהמכתבים נדפסו עשיריות שנים קודם גילוי גניזה זו ונמצאים ג"כ במכתבי הגניזה, וא"כ מובן שאדרבה, אלו האומרים שכל הגניזה מזויפת, הרי א"א שיהיה הסגנון שות בין המכתבים שנדפסו ואמיתתם בלי ספק ואותם שזויפו גם התוכן וגם הלשון לפ"ד הטוענים. מובן מעצמו שיש שיווי ביניהם ובפרט בין חסידים לרבותיהם, שמשתדלים בסגנון מכתביהם, והליכותיהם בכלל, להדמות לרבים. וכבר ידוע הצחות בזה, ע"פ מרז"ל (סוטה י"א ע"א) : אחרי ה' אלקיכם תלכו — וכי אפשר לו לאדם להלך אחר שכינה וכו', משא"כ תלמיד אחר רבו. ודוגמא אופינית בזה הוא מהידוע, שמעתיקים של כתבים ומאמרי דא"ח לדורותיהם השתדלו לחקות בכתב ידם את כתב ידו של הרבי, עד שלפעמים תכופות הנה גם מבלי לעיין לגוף המאמר, יש להכיר מכתב-היד עצמו, אם היה זה מעתיק בדורו של אדמו"ר האמצעי או אדמו"ר הצמח צדק וכו'.

במה שהעירו שנמצאו כו"כ שגיאות. הנה כבר כתבתי (במכתבי מאדר א' תשי"ד, ראה „הספר“ קונטרס א'), אשר אם רק נכונה ההשערה שנעתקו המכתבים מגוף כתב-היד בשביל פקידי הממשלה הצרית, ובמילא נעשה הדבר בחפזן ולאו דוקא ע"י מעתיקים מומחים וביותר שכנ"ל חסידים לא הקפידו מעולם על התאריכים, הרי אין פלא על רובא דרובא של השגיאות שנפלו. ובמכש"כ ממעתיק עתה מכת"י, שקודם ההגהה ישנו אחוז גדול של שגיאות, ובפרט אם מעתיק מכת"י מסולסל שאות אחת נמשכת לחברתה וכו', ובפרטי פרטיות אם המעתיק רוצה לפרש את הראשי תיבות וגם זה עושה בחפזן, אשר עי"ז יגדל לא רק מספר השגיאות אלא גם סוג השגיאות [ויבקשו נא את מי שהוא שאינו מעתיק מומחה להעתיק מבלי אריכות זמן אחד מגוף כ"ק דומן ההוא, כמו מכתב הבעש"ט

או הרה"צ כו' הרמ"מ מהורודוק שנדפסו בקובץ "התמים" (חוברת א' וב') ויבחנו נא אח"כ את השגיאות שיהיו אצלו!]. ובפרט שבנדון דידן, ע"פ השערה הנ"ל, לא הקפידו מלכתחילה על הדיוק בהעתקה.

ע"פ השערה הנ"ל שההעתקה מגוף הכ"י נעשתה בשביל אנשי הממשלה, בכדי ובמטרה להטעותם שזהו הכ"י, במילא מובן מפני מה מראם החיצוני היה מוכרח להיות כשל אגרות מקוריות, וכן כמעט על כל אחד ואחד מעבר לדף באה הכתובת ברוסית של הפקיד. מפני מה האחוז של מכתבים תוכניים הוא קטן כ"כ ובפרט מכתבים בדברי תורה וכו' ? — קושיא זו מתורצת במכתב כ"ק מו"ח אדמו"ר זצוקללה"ה נבג"מ זי"ע אודות מכתבי הגניזה בקובץ "התמים" חוברת א'. וז"ל בסיום מכתבו: "ישנם דברים כאלו כמו עניני קבלה מעשית צרופי שמות והדומה לזה ענינים עמוקים בקבלה שא"א למסרם רק ע"י כו"י" [קטע זה הושמט ב"אגרות בעל התניא ובני דורו" וכן גם הקטע העיקרי שבמכתב כ"ק מו"ח אדמו"ר בו כותב דעת אביו לאחר בקורת "כל הכ"י וקריאת כל סיפורי המעשיות והכתבים, הפליג בשבחם וגילה דעתו הק', אשר כל הכתבים והמכתבים הם רק העתקות וכו', אבל תוכן הכתבים והמכתבים אמיתי הוא. ואם המצא תמצא איזו סתירת דברים קלי ערך הם לגבי הפלאת תוכנם ואינם אלא שגגת המעתיקים" עכ"ל].

ובמילא לא יפלא שאחוז מכתבים תוכניים קטן הוא לגבי מכתבים האחרים כיון שכהנ"ל לא נמסרו להדפיסם בקובץ "התמים".

מי שיש לו ידיעה קלה ביותר בהנהגת נשיאי החסידים בדורות ההם, יודע הוא אשר לא כתבו את תורתם, ואדרבה נזהרו מלכתוב מפני כו"כ טעמים, ורק במקרה יוצא מן הכלל ביותר, וכשלא היה באפשרי לאמור המענה בע"פ, באו בכתובים בזה, וגם אז רק בקיצור נמרץ. וכל המקשה, מפני מה בין כתבי אחד הנשיאים והאדמו"רים בדורות שעברו נמצא אחוז קטן ביותר של דברי תורה וכו', הרי אין זה אלא הוראה שאין לו ידיעה כלל בהנהגתם, ולא עוד אלא שאפילו בזמן כ"ק מו"ח אדמו"ר ואביו כ"ק אדמו"ר מוהרש"ב זצוקללה"ה נבג"מ זי"ע, שענו לשואליהם דבר גם בענינים דנגלה דתורה ובתורת החסידות הדומה יותר מנשיאי חב"ד שלפניהם, ועאכ"כ מהאדמו"רים בדורו של תבעש"ט והרב המגיד, וארכיונם נשמר וידוע ברור שזהו כתב ידם או העתקה מגוף כת"י, הנה בכ"ז אחוז קטן הנם המכתבים בד"ת וכו'. והוא מובן, כיון שמרובים צרכי עמך וכו', הרי רבו יותר ממרחק השואלים בענינים גשמיים או מבקשים ברכה וכו', מאשר השואלים בד"ת בנגלה ובתורת החסידות, אשר רובם ככולם היו שואלים אותם בע"פ, כשהיו נוסעים להאדמו"רים לרגלים ולמועדים ונכנסים אז ליחידות, כיון שאין שאלות אלו ענין דחוף שא"א לחכות בפתרוןן איזה שבועות וחודשים.

מה שכמה מהמכתבים נחתמים בצירוף שם האם כמו בפ"נ [פדיון נפש] ולא בצירוף שם האב ? מי שיש לו ידיעה במנהגי החסידים בכתבם לרבהם יודע, אשר לפעמים תכופות ביותר חותמים בצירוף שם האם ואפילו במכתבים ולא דוקא בפ"נ.

ההנחה, שאם רק יוכיחו שמכתב אחד מזויף ה"ז הוכחה גמורה שכל הגניזה מזויפת — הנה פשיטא שהנחה זו מופרכת מעיקרא. כי א"כ הרי אפשר להוכיח זיוף של כל ספרינו ח"ו על היסוד שנמצאו בהם טעויות הדפוס ונמצאות הנוספות מזמן מאוחר וכו'. והרי ידוע, שבש"ס יש הוספות מרבנן סבוראי ועד"ז בכמה מהספרים שלאח"ז. ואדרבה אם ימצאו בין המכתבים ואפילו רק מכתב אחד שהיה ידוע במסורה סודית, רבי מפי רבי, הרי אין זה ענין שיכול מי שהוא לזייף ולהמציא כסומא בארובה וצ"ל שהעתיקו מגוף כת"י אלו שידעו ממסורה סודית זו. ואין נ"מ אם זהו צרופי שמות, או עניני קבלה עמוקים, השבעת מלאכים וכו', ככל הדברים והסוגים שמונה אותם כ"ק מו"ח אדמו"ר במכתבו הנ"ל.

ויש לתמוה שנעלם „המזויף“ ואיננו וגם לא נודע לפני זה. הנה בעיניי פלא הדבר ביותר, כי בכדי לזייף מכתבים אפילו רק אלו שנדפסו ועאכו"כ אלו שלא נדפסו, שכפי המבואר במכתב כ"ק מו"ח אדמו"ר הנ"ל למדו אביו כ"ק אדמו"ר מוהרש"ב הרבה פעמים והפליג בשבחם, הרי צריך להיות לא רק בעל כשרון של זיוף אלא גם בעל ידיעה חשובה בעניני קבלה וחסידות, נוסף על ידיעה פנימית ביחסי האדמו"רים אחד לחבירו ובני ביתם הנזכרים במכתבים. ופלא גדול שאיש בעל כשרונות כאלו לא יפרסם מה שהוא בשנים שלפני גילוי הגניזה ולא אחרי כן. והרי כבר ידוע בדורות שעברו, כשפקקו במחברו של איזה ספר, הרי הסבירו ג"כ את מי יש לחשווד בחיבורו של ספר או כתב וראוי לכך מפני ידיעותיו. ולמותר להזכיר אשר בנוגע ל„הזהר“ הזכירו את שם הר"מ דיליאן. בנוגע לכמה תשובות הראשונים הנה החליפו את הרמב"ן והרשב"א והריטב"א זה בזה וכו'. וכן גם בדורותינו האחרונים, בהנוגע לשו"ת „בשמים ראש“, המצבות שמצאו בקרים, הירושלמי ס' קדשים וכו' וכו'. והאריכות בדבר הפשוט אך למותר.

*

תקנה היתה מלפנים שלא ידפיסו ספרים — יהיה מי שיהיה המחבר — מבלי הסכמות. והטעם פשוט, כי כל בן אדם עלול לטעות, ועל כל פשעים ושגיאות תכסה אהבת עצמו והאמונה בשכל עצמו. ואפילו גדולי-ישראל וחד-בדרא אמיתיים (סנה' ז' ע"ב) היו מתייעצים ושואלים חו"ד אחרים קודם שיפסקו פסק דין.

ובדורנו עלוב זה, אין צורך כבר בהסכמות, וכל הרוצה אומר, אשר גם הוא ביכלתו להיות דן יחידי: במקצוע שלו בודאי, ואם המקצוע אינו שלו — הרי הוא משער השערות ועל פיהן יקום דבר. והמדפיס מדפיס והקורא מחליט, שאין אחר מעשה דפוס ולא כלום. הרבי ממנוקאטש — בעהמ"ס „מנחת אלעזר“ ועוד — אשר בסופה וסערה היתה דרכו ולא ניחת מביטויים חריפים וכו' בכתבו ע"ד כללות מכתבי גניזה זו כותב בזהירות ידועה: „ידי זרים המזויפים שלטו בהם“, „השמר והזהר מבלי תאמין בהם“ „המכתבים האלו החשודים בזיוף“ (דברי תורה, מהדורא ה', ס"ט).

כ"ק מו"ח אדמו"ר מודיע החלטת אביו, לאחר שבחנו כל כתבי הגניזה (מלבד מכתבים בודדים שבאו לאחרים) במשך כמה חדשים, אשר תוכן הכתבים והמכתבים אמיתי הוא והסתירות שימצאו קלות ערך הן לגבי הפלאת תוכנם.

והם היחידים שראו את חלק כתבי גניזה זו שתוכנם: עניני קבלה, כינוים שונים משמותיו של הקב"ה, שמות מלאכים ושירתן, צירופי שמות והשבעתן ועוד.

ואף על פי כן הנה כותב בעל „אגרות בעל התניא ובני דורו“: „שכולם (החוקרים בדבר אמיתות הכתבים) לא נחתו לבדיקה כללית ויסודית של תוכן הכתבים. והגעתי למסקנה שכל (!!) מכתבי הגניזה שראו אור הדפוס הנם מזוייפים. ומהם שנדפסו והופצו גם בהסכמתם של גדולי ישראל שטעו בזה“.

ומי קורא תמים שיטיל ספק בודאות פשוטה כזו?

מ. שניאורסאהן

ב

כשהתחלתי לסדר את האגרות והתעודות שבספרי „אגרות בעל-התניא ובני דורו“, לא ידעתי עדיין על זיופם של מכתבי „הגניזה החרסונית“. לא היו אז ברשותי כל חוברות „התמים“, אשר שם מובאות אגרות אלו בפ"ע, והייתי מאספן מס' „בית צדיקים“ ו„גניני

נסתרות" וכדו'. והנה אע"פ שבס' "גנזי נסתרות" נדפסו כל האגרות בלא ציון מקורן, הרגשתי מיד בתחילת עבודתי, כי אפשר להבחין עפ"י הסגנון איזה מכתב או תעודה מוצאו מן ה"גניזה". הדבר החל מעורר חשד בלבי: היאך אפשר שמכתבים המיוחסים לעשרות מגדולי רבותינו, אשר כל אחד מהם יש לו סגנון ספציפי מובהק, כולם יהיו נכתבים בסגנון אחד. וסגנון זה אין לו כל דמיון אף לסגנונו של אחד מהם במכתביהם האמיתיים. מכתבי הגניזה דנים בענינים שונים ומשונים: אישורים על קבלת כספים, חרמות, פסקי דין, בין איש לאשתו, בין אב לבתו, תשובות בהלכה ופדיוני נפש — אשר אפילו אילו מעטו של אדם אחד יצאו הדברים צריך היה להשתנות סגנונם בהתאם לתכנם — וב"גניזה" זו נכתב הכל בסגנון אחד ממש: אותו אוצר-מלים, אותן מליצות, אותם התארים, אותו התחביר, אותו הושארגאן, אותם שיבושי הלשון, אותן שאלות השלום והפתיחות והתתימות. עד כדי כך, שמי שיש לו חוש ספרותי כל שהוא יוכל לזהות את מקור כל מכתב עפ"י סגנונו באותה הקלות שאפשר להבחין, למשל, בין קטע מן הרמב"ם לקטע מן "ליקוטי מהר"ן" מברסלב.

[ואילו היה צל של אמת ב"גניזה" זו ואילו באמת נכתבו הכתבים ע"י אלו שלהם הם מיוחסים, אילו כן ודאי וברי שאי אפשר לכ"ז שיהיה נכתב בסגנון אחד. אבל היות ובעליל תחזינה עינינו, אפילו בהשקפה ראשונה, שכל הכתבים כולם בסגנון אחד הם כתובים, על כרחנו נחליט שכל ה"גניזה" הלזו בכזיב לדתה וכל הכתבים מעשה ידי זיפן די ליטנט המה, אשר לא יכול לשכל את ידיו באומנות הכתיבה לכתוב בסגנונות שונים].

התחלתי לחקור בפרשה זו ומצאתי שכבר דשו בה רבים וגם נתפרסמו דעותיהם הן לחיוב והן לשלילה:

אדמו"ר מגור זצ"ל, שנשלחו אליו העתקות המכתבים (כמובא בספרי עמ' רמ"א), תיווה דעתו כי מזויפים הם, וכפי ששמעתי מפי בנו, האדמו"ר שליט"א, הגיע למסקנתו זאת על סמך הסגנון, התארים וכדו', שאינם הולמים את אלו החתומים, כביכול, על המכתבים. [היתה לפני העתקה ממכתבו של האדמו"ר מגור זצ"ל, מיום א' אמור כ"ד למב"י (תרפ"ה — ח' ?) אל אחיינו וגיסו ר' פינחס-יעקב לעווין שיחי' ונעתק בסופו בזה"ל: "בטח נודע לך אשר המכתבים אשר נדפסו מחדש בחותם הבעש"ט ז"ל כולם מזויפים, וכאשר הוצאת סגולה מתעתדים לחזור ולהדפיסם טוב להודיעם". עכ"ל].

גם אדמו"ר מוהרצ"א שפירא זצ"ל ממונקאטש (בס' "דברי תורה", מהדורא חמישאה, סי' ט') דן במכתבי ה"גניזה" והוכיח את זיופם על סמך סגנונם, הדברים המובאים בהם כנגד הלכות מפורשות ותאריכים שהמציאות סותרתם. הרי כאן קטעים מלשונו שם:

... חתום שם "אברהם משה" והסופר לא הי' שמו "אברהם" כלל רק משה וכ"כ על מצבתו ובצוואתו כנודע... והמזויף בחשבו להשביח מקחו כדי להאמין לו עוד הוסיף השם אברהם... תראה עוד דוגמא מזויפי המכתבים האלו... ע"כ הוכחה ברורה היא שהמכתב הלז מזויף. והן אלו (לדוגמא) הוכחות גדולות וממנו תקיש על השאר, קורא נעים, השמר והזהר מבלי תאמין בהם כי לא יועילו לאמונת ה' ועבדיו ולא ליר"א ותורה וד"ל ברמיזא. יראה כל רואה ומכיר לשון רבינו הבעש"ט הק' במכתביו האמיתיים שבס' תולדות יעקב יוסף (מ"ש לגיסו הגה"ק ר"ג קיטובער זי"ע) כיכר שבמכתבים האלו שנדפסו מחדש כי אין זה לשונו ותואריו ודרך קולמוסו של רבינו ולדוגמא והוכחה אציג בזה באיזהו מקומן מקצת מהם: הביא בס' הנז' (דף מ"א) פסק... ואחותני רעדה איך לא יבושו בדור הזה להדפיס שקר גלוי אשר מביא לידי צחוק מכאיב ולתלות בוקי סריקי בקדושי עליון ח"ו. הן

נודעת זאת כי בשנת תק"ה לא הי' אז בעולם עדיין הו"ק... ואיך חתם אז בזמן הבעש"ט על הפסק בהיותו ילד קטן, או לא נולד עוד והי' בגלגול הקדום. וכן הו"ק ה"ר משה... לא הי' אז עדיין רב בק'... וא"צ להאריך בדברים הפשוטים רק להוציא מלבות הפתאים המאמינים לכל דבר. והוא מעשי ידי בע"ד כדי להכחיש עי"ז האמונה האמיתית במה שצריכין להאמין... וכן לדוגמא אציג מ"ש שם אגרת... דרך כלל נראה ברור כי יד זיפן שלט בכל אלו המכתבים. אולי רצה העיט צבוע להשביח מקחו לומר שמתנהג (להבדיל) כהבעש"ט... וכאשר דרכו יאהב לישן הרבה עד שעה 7 גם בקיץ ע"כ זיף וכתב כך... ע"כ אחיי ורעי השמרו לבל תסמכו אפי' סמיכה כל דהוא על המכתבים האלו החשודים בזיוף... עכ"ל.

וארכתי להביא קטעים אלו כדי להראות באיזו זהירות מדבר הרבי ממונקאטש על מכתבי ה"גניזה".

וכן החליטו על זיופה של "הגניזה החרסונית" כמה מן הסופרים והחוקרים, וכמה מהם אשר בתחילה נטו להאמין באמיתותה.

לעומתם כ' אדמו"ר הרי"ץ מלובאוויץ נ"ע בשם אביו נ"ע, כי המכתבים אינם אלא העת-קוּת אבל תכנם אוטנטי הוא.

כשנודע לי כל הנ"ל, השקעתי עצמי במשך כמה חדשים בחקירת המכתבים ובבדיקתם אחד-אחד * והגעתי למסקנא ברורה בלא שום ספק, שכל מכתבי הגניזה שראו את אור הדפוס הנם מזוייפים. ולא זו בלבד, אלא הזיפן לא הצליח במלאכתו, עד שרובם של המכתבים הם מזוייפים מתוכם.

מחמת טעמים שאכ"מ, החלטתי להשמיט בדבריי על הגניזה את שמותיהם של בעלי הדעות השונות שבגד"ז ולכתוב הדברים בסתמא, בלשון י"א כך וי"א כך, ולהביא אח"כ את הראיות וההוספות למסקנתי לפני משפט הקוראים. לפיכך כשהרציתי על השתלשלות מציאת הכתבים ורכישתם, והשתמשתי לשם כך בלשונו של קטע ממכתבו של אדמו"ר הרי"ץ ז"ל שב"התמים", לא הבאתי את סיום המכתב שבו מסקנתו ע"ד אמיתת המכתבים (וח"ו לא היתה בזה איזו כוונה פסולה).

בקונטרס הגניזה שבסוף ספרי, הבאתי חבילות ראיות להוכחת הזיוף, המתחלקות לשני סוגים: ראיות פרטיות להוכיח זיופם של המכתבים מתוכם בצורת עשרות רבות של הערות (שלא הושב עליהם עד כה), וראיות כלליות, בנוגע לכל המכתבים כולם. אחזור כאן בקיצור על כמה מן האחרונות.

א) הסגנון האחד: המכתבים מיוחסים ליותר מ-30 כותבים, ואעפ"כ כולם הם בסגנון א' ממש, בלשון עלגים דלה ומשובשת — היפוכה הגמור של שפת מכתבי-רבותינו האמיתיים.

* מסתבר שכל החוקרים בדבר זה לא נחתו לבדיקה כללית ויסודית של תוכן הכתבים, שנתפרסמו במשך הזמן במקומות שונים, ושל כל צדדי הענין. רובם דנו בזה על סמך בדיקה ועיון מקופיא, או שדנו רק על אגרות מסויימות שנתעסקו בהן. גם רבנו הרש"ב נ"ע, מניח אני שבשעת עסקו בזה לא היו מונחים לפניו לוחות-השנים של זמני כתיבת האגרות ולא עסק בבדיקת התאריכים ולא היו לפניו כל ספרי תולדות הרביים ותאריכי לידתם ופטירתם, ודאי שלא הלך לחפש, למשל, בספרי הביבליוגרפים, אם נרפסו תשובות הרדב"ז באמשטרדם או לאו (ראה לקמן במאמרנו) ולא הלך לחטט ולמצוא, מתי התקיימה חתונתה של אריל בתו של ר"ג מברסלב (ראה ב"אגרות בעל-התניא" ריש עמ' רמ"ו שעפ"ז מוכח שסיפורם של הזיפנים, כי המכתבים נמצאו אצל הרבי מרוזין זצ"ל, בשקר יסודי).

על התשובה לראיה זו כתבתי לעיל. ועוד אתמה על תראי' מחיקוי המשיטא של הסופרים לדמיון הסגנונות.

(ב) היחס שבין בעלי המכתבים ול"ז תמיד מובלט ומודגש הדגשה יתירה. בכ"מ שהרב כותב לתלמידו הריהו מדגיש "לתלמידי" וחותרם "רבך ומורך". גם הכותב אל חברו מדגיש תמיד "חברי" או "בן גילי". בכלל אין דרך גדולי הדורות להבליט את רבנותם ולהדגיש למקבלי מכתביהם, כי הם תלמידיהם. במכתבי אדמו"ר הזקן האמיתיים לא מצאנו בשום מקום את הכינוי "תלמידי", "חברי", "בן גילי" או חתימה בנוסח "מורך רבך" — ולעומת זאת מוצאים אנו כך בקביעות בכל מכתבי הגניזה. הווייפן רוצה כ"כ לדייק בד"ז עד שבמכתבי ר"א המלאך לרבנו הזקן הריהו מכנהו "תלמידי וחברי" (עי' באגרות בעל-התניא, עמ' רנ"ז, מכ' ל"ח, ל"ט ועוד) — להבליט את היחס של "רב חבר" אל "תלמיד חבר". לדוגמא עיי'ש עמ' רנ"ה במכתב ל"ג המתחיל "אל כ"ק אדמו"ר הק' מזהר"ר אברהם" וחותרם "מנאי חברו ותלמידו" — דיוק מגוחך ומופלא של זיפן!

על ראיות אלו לא הושב ולא כלום.

(ג) שמות וכינויים וחתימות: בכל מכתבי המגיד ממעזריטש ובנו הריהם מכנים את רבנו בשם "זלמינא". כמעט שלא זכה אף פ"א להיות מכונה בשמו המלא "שניאור זלמן", ואפילו במקום שכותבים עליו תארים מופלגים כגון: "לכבוד קדושת תלמידי הרה"ג הקדוש עטרת ראשי איש אלקים וכו' מוה"ר זלמינא יחי" (שם, עמ' רנ"ד, סי' כ"ח). או במכתב המלצה שהמגיד נותן לו לאיסוף מעות לפדיון שבויים (שם, שם, סי' כ"ט) [בספרי תליתי זאת במה שהכינוי "זלמינא" לא היה מצוי בליטא ורייסי, ומה"ט היו מציינים חסידי חב"ד בסיפוריהם שכך היה מכונה הרב אצל רבו הה"מ ממזריטש. והווייפן רצה להדגיש זאת ולא החסיר אף פ"א שלא כינהו בכינוי זה. אך הרה"ג ר"ל גרוסמן שליט"א העירני, כי גם בוואלין לא נמצא כלל הכינוי זלמינא אלא זלמניו וכדו', כינוי זה לא נמצא אלא בפודוליא ואינו נכתב אלא זלמונא בוא"ה, ולא זלמינא ביו"ד, כמו שהוא נכתב בכל מכתבי הגניזה בלא יוצא מן הכלל]. כמו"כ פונים הכותבים לר' משולם זוסיא בכינוי "זושע" וכן אברהמיני, בעריניא וכדו', שלא כדרך רבותינו לכנות חבריהם בשם ולא בכינוי הקטנה ובחניכותיהם.

רבנו חותם בכל מכתביו לה"מ "שניאור זלמן בן רבקה", בשם אמו דוקא. כנהוג בפדיון נפש. גם בזה הפריז הווייפן מאד והחתים את רבנו בצורה זו אפילו בפתקאות שתכנן עוסק בענינים שוטפים גרידא [ולא נמצא א' מכל רבותינו בדורות ההם שבכל מכתביו לרבו חתם רק בשם אמו. הרי במכתבי רבנו הזקן האמיתיים לא מצינו כזאת, אלא פעם א' בלבד במכתבו אל בעל ההפלא"ה, המובא באגרות בעל-התניא, עמ' קי"ז-קי"ח].

בהרבה מקומות מוסיף הווייפן לתואר מקבל המכתב גם את שם עירו, ביחוד כשמקבל המכתב ידוע ומפורסם ע"ש העיר. ונכשל בזה, כי בתאריך כתיבת המכתב לא היה עדיין יושב בעיר ההיא. ברוב המכתבים שמוזכר בהם רי"י הכהן בעל "תולדות יעקב יוסף", גם במכתבים שקודם שנת תק"ל, מוסיף הווייפן "מפולנאה" וכן מביא עובדות שכאילו קרו לו כרבה של פולנאה, אע"פ שהוא לא נתמנה לרב בפולנאה עד אחר פטירתו של ר' ליב מוכיח מפולנאה בכ"א טבת תק"ל (ראה "דמויות מגדולי תחסידות", פרק על בעל ה"תולדות"). בטעות זו נתפס הווייפן 18 פעמים במכתבים שנדפסו ב"התמים", בסימנים: ג"ה, ג"ח, פ"ט, ק', ק"י, קי"ז, קכ"א, קל"ט, קמ"ב, קמ"ט, קס"ד, קע"ד, קע"ה, קפ"ב, קפ"ז, קפ"ח, קפ"ט, קצ"ו.

במקום שיש למקבלי המכתבים שמות משפחה, כגון רפפורט או הורוויץ, דיוק הווייפן

לכתוב את שם המשפחה, דבר שאינו נוהג בדורות ההם.
וגם על הוכחות אלו לא הושבה כל תשובה.

(ד) תאריכים: ברוב המכתבים העתיקים המגיעים לידינו ע"י העתקות אין בכלל תאריכים, או שנשתמר בהם פרט השנה בלבד. במכתבי הגניזה (שגם הם רק העתקות הנם) יש כמעט בכולם (למעלה מ-90%) תאריכים מדויקים. דיוק יתר של זיפן. ברם כמעט כל התאריכים הם רק לימות השבוע עפ"י הפרשיות, מבלי להזכיר את מספר ימי החודש. זוהי דרך קלה ונוחה להמנע מסתירות בהתאמת ימי השבוע לימי החודש ומ"כתבת" מכתבים בשבת קודש. כמו"כ נמנע זיפננו מכתבת מכתבים בפרשיות שהפסח חל בהן. אבל בכ"ז נכשל פעמים רבות בתאריכים שניכר זיופם בפרשיות שפעמים מתחברות ופעמים נפרדות, בשנים מעוברות ופשוטות, ובימי תחגים החלים באמצע השבוע. ופעמים שכתב את מספר ימי החודש ונמצא ביום השבת. ראה על כך במקומות רבים בהערותי שב"קונ" טרס הגניזה".

לא רק החיים כותבים מכתבים אצל זיפננו אלא גם המתים. את תאריכי פטירתם של המפורסמים ידע הזיפן ולא נכשל בהם. אבל באלו ששנות פטירתם אינן מפורסמות כ"כ, כגון ר' זוסיא מאניפולי (ראה "אגרות בעל-התניא", עמ' רס"ו-ז, מכתבים ס"ד וס"ח), דבורה-לאה בתו של אדמו"ר הזקן (שם, עמ' רס"ה, מכ' ס"א) ורח"ח מאמדור (ראה לקמן). ולא רק ב"תחית המתים" עוסק זיפננו השלימזל, אלא גם להיפך... לדוגמא: ר"פ רייזעס חותם אצלו "בהגאון רח"ה שיק זצ"ל" בעוד דח"ה בחיים חייתו (ראה שם, עמ' רס"ד-ה), סי' נ"ח וס"). וכן בכל מכתבי רבנו הזקן הוא מוחתם אצל הזיפן: "במותר"ר ברוך ז"ל", גם לפני שנת תק"מ, בשנים שנתברר לנו שעדין היה חי (כמבואר ב"אגרות בעל-התניא", עמ' א"ב).

ועל כל זה לא הושב ולא כלום. והרי טעויות מסוג זה וכיו"ב אינן טעות הבחור הוצעצר אגב שיטפיה, אלא טעויות "הבחור המחבר" בגלל חוסר ידיעה.

(ה) מראיתן של האגרות: כל אלו שראו את אגרות הגניזה מעידים, כי היה להן מראה של אגרות מקוריות. כך מתוארות האגרות ב"רשומות" כרך ב': "נייר עתיק בלה ומלוך לך... מקופל ארבעה כקיפול אגרת. מבחוץ היתה האגרת סגורה ברצועת נייר דקה. האחוזת מזה ומזה, לשני צדי האגרת, בדבק, וקטועה באמצע במקום הפתיחה... כתובת האגרת מבחוץ היא...".

כפי שנתברר אין אלו אגרות מקוריות אלא העתקה. א"כ איזה מעתיק יבא להעתיק אגרת בצורה זו? לשם מה נכתבה הכתובת ע"ג האגרת? ולשם מה הודבקה מבחוץ רצועת הנייר? — ע"כ צ"ל שאי"ז אלא מעשה ידי זיפן, הרוצה לזייף אגרת מקורית, כדי למכרה בכסף מלא!

ע"ז השיב אדמו"ר הרמ"מ שליט"א (באגרתו ב"הספר" קונטרס א'), כי "מי שראה מאות מכתבים אלו בב"א, שבאופן כזה הביאו אותם למכירה לב"כ לובאוויטש, לא היה מקום לדעה כי זהו גוף כיו"ק, כיון שבכולם הכתב וכן הקלף היה דומה בכל הפרטים. ומזייף שרצה לעשות. זיופו באופן כזה יכול היה לקוות למצוא קונה רק בין כאלו שאין להם חוש של בקורת ושכל בריא פשוט". ולפיכך חודשה שם השערה, שאמנם מועתקות (קרי: מזויפות) הן אגרות אלו, אבל לא מוכריתן לר' שמואל גור-ארי' זיפן בשביל בצע כסף, אלא שהועתקו (קרי: שנודיפו) ע"י שלוחיו של האדמו"ר מרוזין זצ"ל, כדי להשאירן בארכיב הממשלה הרוסית תחת האגרות המקוריות, שהוחזרו אל הרבי מרוזין. השערה זו סתירות יש לה: השליח שהוליך חלק מהאגרות מר"ש גור-ארי' באודיסא אל

אדמו"ר הרשב"ב נ"ע ברוסטוב ענ"ד העיד לפניי; כי האגרות נקנו בעד הון תועפות בתור מקוריות (ורק לאחר העיון גילה אדמו"ר ז"ל שאינן אלא העתקות). כן שמעתי מכמה אנשים, שהיו באודיסא באותה תקופה וכן נראה ממאמרו של כהנא שיובא לקמן. וכן כתב הרב פרופ' ר"ש אסף (ז"ל) ב"התור" (תרפ"ג, גל' 10), שקנה בעצמו כמה אגרות אצל המו"ס שפירא (הוא הזייפן דגן, כמבואר להלן). וכן כתוב בהקדמות הס' "בית צדי-קים", "חמדה גנוזה", ו"ליקוטים תלפיות", כי מכתבי הגניזה המתפרסמים שם הועתקו "מגוף כ"ק נחש" של הבעש"ט ותלמידיו. גם אל אדמו"ר מהרי"ד זצ"ל מבעלו הובא מכתב א' בתור גוף כ"ק הבעש"ט, והרבי הכיר. על אתר בזיופו, כפי ששמעתי מהרה"ג החסיד ר"מ אהרנברג שליט"א ראב"ד דעיה"ק יפו (ויש בזה סיפור דברים שאכ"מ). גם מלשונו של אדמו"ר הרי"ץ נ"ע במכתבו ב"התמים" (הובא ב"אגרות בעל-התניא", עמ' ר"מ) נראה בעליל, שהאגרות נמכרו כמקוריות. שהרי זה לשונו שם: "בשום אופן לא חפצו המוכרים לגלות באיזה דרך הגיעו אליהם הכתבי"ד והספרים, ומראה פניהם העיר חשד של זיוף. אבל מכיון שראו הקונים, כי כל כתב מכתב וספר, כתוב עליו כי נמצא בעת החפוש שהי' בביתו של הצדיק מרוזין וחתום בגושפנקא דמלכא בשעוה ומצויין במספר (נומער) עם חתימתו של הפקיד, התחילו לקנות במחירים גבוהים".

הרי שפתיו ברור מללו, שהחותמת הרוסית הסירה החשד מלכות הקונים ועי"ז האמינו במקוריות הכתבים ולא שמו לבם לצורת הכתב האחידה שבכל המכתבים (וכן מסופר עוד במכתב ההוא, כי היו בגניזה זו גם "ספרים נדפסים שלמד בהם מורנו הבעש"ט, חותמו של הבעש"ט וכלי כסף של בשמים של הבעש"ט". ואם נכונה ההשערה הנ"ל, שמקורה לא פורש, מסתמא היה אדמו"ר מרוזין מעוניין להשיב אליו גם את הספרים והחותם ושאר הדברים הנ"ל וגם אותם החליפו בתשאי ושמו אחרים תחתיהם. וא"כ מהו היחוס של כל הדברים הללו שנמכרו בכסף מלא כאילו היו משל הבעש"ט?).

א"כ הדרא דבר הוכחתי לדוכתיה, שמוכרי הכתבים לא היו אלא זייפנים רמאים. וכנראה שהזייפן לא קיוה מלכתחילה למצוא קונה א' לכל המכתבים, אלא רצה למכרם לאחדים מעט-מעט, ור"ש גור-ארי' קנה את כולם בסיטונות בב"א, "ללא חוש של ביקורת".

ועוד: אילו נכונה היתה השערה זאת, הרי היו צריכים להימצא הכתבים המקוריים אצל צאצאיו של אדמו"ר מרוזין. שהרי מיום שברח לגליציא ישב הר"י מרוזין בשלוה במקומו. וכן כל צאצאיו ישבו במקומותיהם באין מחירי ולא אבד שום דבר מאוצרותיהם בענין רע (עד ימי המלחמות האחרונות) וא"כ לאן נעלם כל האוצר הבלום הזה וזכרו?

גם לשון הכתובת והחותמת ברוסית, המובאת כמקורה ב"אגרות בעל-התניא" (עמ' רמ"ד), אפשר להוליך שולל על ידה רק חסידים ואנשי-מעשה משלנו ולא את פקדי מלכות רוסיא, המבינים רוסית יותר מאשר חסידות".

אך באמת, לעצם הוכחת הזיוף, כל הסתירות הברורות הללו להשערה הנ"ל אך למותר הן. דאפילו אילו יהיבנא לי' טענה זו, עדיין לא נסתרו שאר הוכחות הזיוף שהבאתי לעיל ושאביא לקמן.

(ו) כפי שהוכיחה הבדיקה החימית (ראה בקיצור ב"אגרות בעל-התניא", עמ' רמ"א ובאריכות במוסף ל"דבר", גל' 1044, מי"ט חשון תרפ"ט, במאמרו של י. פ. וב"מאוננים", תרפ"ט, גל' י"ח, במאמרו של ד"ר א. שברון), החלו ליצר נייר מסוגו של נייר המכתבים שלנו רק בשנות תר"ו-תרל"ב, כלומר לפחות כ-6 שנים לאחר מאסרו של הרבי מרוזין. א"כ היאך תתפרש הכתובת הרוסית (שהיא ה"עדות" על אמיתיות הכתבים), שהכתבים נלקחו בזמן מאסרו של הרבי מרוזין?

ע"ז הושב, לפי ההשערה, שרובם המכריע של המכתבים נכתב על קלף ולא על נייר, ואלו שנכתבו על נייר נכתבו ע"י המעתיקים (המזוייפים) בפקודת האדמו"ר מרוזין על נייר חדש ולא על נייר ישן. והנה רק בתר"ו החחלו בכלל לייצר נייר כזה, והר"י מרוזין נסתלק בג' מ"ח תרי"א, ומסופקני מאד אם כבר היה אז ברוסיה הנייר החדש הזה. כי עד שהגיעו האמצאות הטכניות החדשות שבמערב אירופה לרוסיה הנחשלת, מסתמא היו מייצרים עדיין נייר מסמרטוטים כאשר לפנים (וד"ו עשוי להתברר כיום ע"י בדיקה חימית של הספרים שנדפסו ברוסיה בימים ההם). אך עכ"פ המכתבים שעל נייר ודאי מזוייפים הם, והחלק יעיד על הכלל...

וגם עצם כתיבת מכתבים כאלו על קלף ולא על נייר פשוט אינה אלא ראייה שמזוייפים הם. כי בתקופה ההיא לא היה אדם כותב מכתבים משפחתיים ושאר פתקאות קצרות על קלף.

וכ"ז אינו אלא לפלפולא בעלמא, כיון דלא איכפת לנו כלל אפילו אם תפול אחת מן הראיות, דבלא"ה הוכח הזיוף ע"י שאר הראיות.

(ז) רובו המכריע של המכתבים אין בו ד"ת כלל ואינו אלא פתקאות קצרות במילי דעלמא גרידא. היעלה עה"ד שבאוצרותיו של אדמו"ר מרוזין ז"ל, נכדם של הה"מ ובנו הר"א המלאך, לא נמצא אף מכתב א' של אבותיו וזקניו אלו בד"ת ויראה שיהיה ארכו יותר מג' וד' שורות??

ע"ז משיב אדמו"ר הרמ"מ שליט"א, שהמכתבים התכניים נמצאים בחלק שלא ניתן לפיר-סום, וגם אין דרך גדולי החסידות לכתוב הרבה ד"ת ועיקר כתיבתם היה במילי דעלמא וכ"ז ב.

ועדיין תמיהתי בעינה עומדת: מתוך מאות מכתבים לא נמצא אף מכתב א' של דברי תורה הראויים לפירסום ברבים ואינם "עיונים עמוקים בקבלה שא"א למוסרם רק ע"י מי שהוא ראוי לזה בצדקתו ויראתו ובידיעתו הגדולה שבתורה"? היוכל להיות שמכל עשרות גדולי התורה, שכאילו נאספו אוצרותיהם לגנזי הרוזיני, לא נמצאה אף תשובה אחת בתורה הנגלית בהלכות המסורות לכל אדם??

לענ"ד לא אוכל לתרץ תמיהה זאת אלא בכך, שהזיפן המסכן עס-הארץ היה ולא היה בכחו "לייצר" דברים כאלו, וכשניסה כחו פעמים מועטות בכגון אלו, נזהר מלהתפס בכף וכתב ע"ז רק בדרך רמז, למשל (ראה ב"אגרות בעל-התניא", עמ' רס"ז סי' ס"ט):

ב"ה א' וירא תקס"ט. לתלמידי הרב החו"ב גאון וקדוש מ' אהרן יח"נ מסטראשעלע. לפלא עיינתי בכל המקומות שציין לי ולא מצאתי רק בקובץ תשובת הרמב"ם ח"ב תשובה נ"ח מצאתי ומקיל ג"כ כדעתי והצדק אתו. ואם חכם בני ישמח לבי גם אני. מנאי רבו אוהבו וכו' ש"ז...

ונכשל הזיפן בזה, כי כל תשובות הרמב"ם שנדפסו קודם לתאריך מכתב זה היו נקראות בשם "אגרות ושו"ת הרמב"ם" או "פאר הדור" וכדו' ולא היו מחולקות לחלקים. ההוצאה הראשונה והיחידה הקרויה "קובץ תשובות הרמב"ם" ויש בה ג' חלקים נדפסה בליפסיא בש' תרי"ט (ראה רשימה ביבליוגרפית ב"קובץ הרמב"ם", ירושלים, תרצ"ה), ואפילו בהוצאה זו אין בכלל בחלק ב' תשובה נ"ח ואין שם כלל חלוקה לסימנים. וכן נכשל זיפננו בכנותו את ר"א הלוי ע"ש העיר סטראשעלע, שלא שהתיישב בה אלא כמה שנים לאחר פטירת אדמו"ר הזקן, כמובא בס' "בית רבי", ובטעות זו נכשל הזיפן פעמיים (ראה "אג' בעל-התניא", עמ' רס"א סי' נ'). וגם נכשל בלשון יח"נ (= יחיה נצח), שאינו מצוי במכתבי רבנו האמיתיים.

(ח) יש להתפלא על הזיפן, מדוע הוציא לשוק רק "מכתבים קדושים" — ותו לא מידי. מדוע שכח לזיף גם איזה מסמכים של הערכאות הרוסיים בנוגע למאסרו של הרבי מרוזין ושל האשמות נגדו? הרי לדבריו נשדד כל הארכיון הממשלתי? — לדידי תתיישב קושיא זו בפשיטות, אם נשים לבנו לבקיאותו של זייפננו בלשון הרוסית הנראית בעליל בכתובת הרוסית הנ"ל. וגם כנראה היתה מטרתו של הזיפן להפיץ את סחורתו בין לקוחות חסידים ואנשי מעשה המתעניינים יותר ב"מכתבים קדושים" מאשר במיסמכים היסטוריים של ערכאות של גויים.

ב"ה, יום ב' ח"י כסלו תקנטי"ת פטירבורג בתפיסה.

פן ח"ו כל יגזור ה' לחיים מרוב עונותי ובל אזכה עוד להתראות אתכם ח"ו.
הנני מצוה כהיום כי כל אשר יצא מפי ידי'נ הרב הק' ה"ר חיים חייקיל
מאמדרה י"ב וידי'נ הרב הק' ה"ר שלמה מקארלין נ"י כן יקום וכן יהי'
הן בחלוקת הירושה והן בשאר הענינים. והשי"ת יעזור ויושיע בכל מלין
דמטיבין א"נס"ו.

אביכם הדו"ש תמ... שניאור זלמן בא"א מו"ר ברוך...
ישתדלו נא להדלקת נר חנוכה בהתפיסה.

עד כאן דבריי בנוגע לתשובות שהושבו על הנכחותי לזיופה של הגניזה. אבל אדמו"ר מלובאוויץ שליט"א הביא גם שתי ראיות להוכחת אמיתותם של הכתבים. האחת — כי נמצאו שם דברים שלא נודעו ברבים אם לא במסורת סודית וכו', ועי' רצונו להוכיח שכל מכתבי הגניזה אמיתיים הם.

והנהגה בראשית דיוני בזה הדגשתי, שאין מסקנתי מכוונת אלא למכתבים שראו את אור הדפוס. ובאלו לא נמצאה שום "תגלית" חדשה וזייופם מוכח כמש"ל. ובאר לאלו שלא

SECRET
NOFORN

נדפסו, כמובן שלא אוכל להחליט כלום כ"ז שלא ראיתם. אלא שאפילו, אם יוכל שנמצאו בהם דברים כאלו, אין בזה כל ראיה להוכיח את אמיתותם של השאר. כי דעת לנבון נקל שהמזויף שטר אחד, הרי זה תחזוק זיפן ואין נאמנות לשאר שטרותיו, משא"כ איפכא; אם קיים אדם א' משטרותיו, עדיין אין שום ראיה שכל שאר שטרותיו אמיתיים הם. וה"ה לנד"ד: הרי מחבר המכתבים הללו תחזוק זיפן וכל זמן שלא הוכחה אמיתות הכתבים, הרי כולם, אפילו אלו שלא הוכח זיופם בעליל, בחזקת מזויפים. אבל לאידך גיסא, אפילו אם יתקיימו בחותמיהם כמה מן הכתבים, אין זו אלא הוכחה לגבי המקויימים בלבד ולא לגבי שאר הכתבים.

גם התמיהה כיצד יכול בן תמותה פשוט למרץ מאצבעו צירופי שמות וכיו"ב אינה תמוהה כ"כ. וכי כ"כ קשה להשיג ספרי קבלה עתיקים ולהעתיק משם צירופי שמות ושאר דברים שהם באמת "עיונים עמוקים בקבלה" העומדים ברומו ש"ע...? וההשוואה להוספות שבתלמוד של רבנן סבוראי, לא ידעתי מה טיבה לנד"ד?

הראיה השניה: כיצד נעלם המזויף ואיננו.

להפיס דעתם של הסקרנים, אהיה מוכרח לגלות בזה את מסתרי זהותו של זיפננו: בשבועון "הישוב" (תרפ"ה, גליון כ"ד) נדפס מאמר מאת אברהם כהנא וזה לשונו:

בחורף שנת תרע"ו, בקיוב, היה הדבר. המו"ס הנודד שפירא, שהיה עני וקבצן יותר מסוחר, בא אלי שוב לקבל מתנת ידי ע"ח ספרים, שהיה מבטיחני בכל פעם להביא ורק לפעמים רחוקות מאד ובמדה בלתי מספקת כלל היה מקיים את דברו. לבסוף החלטתי שלא ליתן יותר מכספי.

— אבל בהן שלי — התחיל מתחנן — ביום א' הבא (הדבר היה ביום ה', שהיה צריך להכנות שבת) אביא לך אגרת בכתב ידו של הבעש"ט בעצמו. — טוב — היתה תשובתי — אם תביא אגרת של הבעש"ט, ודאי לא אהיה קמצן. תקבל כ"ה רובל, אם לא יותר.

ביום א' הביא לי באמת כ"י של אגרת הבעש"ט. אבל לאחר הבדיקה נוכחת, כי האגרת היא מזויפת. הנייר היה אמנם ישן-נושן, אבל התעודה נודיפה באופן בלתי מוצלח ביותר: הדיו היתה חדשה וחריפה והיתה מבצבצת מן הצד השני וגם הלכלוך והטשטוש, שנעשה במכוון בצד הכתב, כדי לסמא את עיני הקונה ולהעמידו על עתיקותו של הכתב, ג"כ לא נעשו באופן מספיק. גם משיכת הכתב היתה חדשה ביותר לעין בוחנת המבדילה בין ישן לחדש. את האגרת לא קניתי, כמובן, אבל לשם זכרון עשיתי לי העתקה הימנה, וזה היה תכנה אות באות:

ב"ה, יום ה' לסדר אלה חזברים וכו' תקי"ב לפ"ק

שלום אל ידידי וחברי גאון וקדוש איש אלקים וכו' מוהר"ר אברהם פאדלוסקער שיחי' לנצח

חס ליי לאבא דאברהם מה שכתב אלי אני לא כן אנכי עמדי ארדוף אותם ואשיגם עד לא יוכלו קום למען הש' ולמען העולם יהיה כבוד קדשו בצוואת אתנו ויצא בצבאותי ואז נקדש ה' בכבודו ומלאה הארץ דעה את ה' דברי ידיך חבירך ורבך ישראל בעש"ט מטלוסט.

(השווה הסגנון הדומה בכל למכתבי הגניזה דידן. — ד. צ. ה.).

עבר זמן מה והענין כמעט שנשתכח מלבי, והנה אחת ממכירותי תוך כדי

שיחה ספרה לי ענין זה: אחד מקרוביה, חסיד עשיר מקרימינצוג [הוא ר"ש גור-ארי' — ד. צ. ה.] זכה וקנה אוצר יקר — אסיפת אגרות של הבעש"ט ותלמידיו. החסיד שלם סכום רב בעד הכתבים. ואחר שהגידה לי, שהחסיד מתאכסן עכשיו עם הכתבים אצלה, נזדרזתי ומתרתי לדירתה, כדי לראות אותם הכתבים. גם הבטחה קבלתי הימנה, שהיא תסייע לי אצל אותו החסיד שירשני להכין לי העתקה מן הכתבים. וכן היה המדובר אלי עם החסיד בעצמו, עוד קודם שפתח את המזוודה להעביר את כל טובו לעיני. אבל אך הספיק להראות לי אגרות אחדות, אמרתי לו שאל יטריח א"ע להראות לי גם הנשארות, כי אני מוותר כבר גם על חפצי לראותן וגם על העתקתן, מפני שלדעתי כולן מזוייפות הן. הכרתי באגרות ההן, שהן מבית החרושת של המו"ס שפירא. אח"כ נתחרטתי אמנם שלא הייתי זהיר בלשוני, מפני שהרבה צער גרמתי לאותו האיש בדבריי וכמעט שהבאתיו לידי חולשת דעת: הוא — שילם בעד אוצרו סכום גדול, אם איני טועה — קרוב לעשרת אלפים רובל. הוא שלם אולי יותר מכפי יכולתו, וכבר עשה לו התכנית לחלוקת הכתבים: קצתם החליט ליתן במתנה להרבי שלו מלור באוויטש, קצתם יכין מהם העתקה וישלח דורון לצאצאיו של ר' ישראל מרז'ין ועוד ועוד — והנה בא אני ומחליט בודאות גמורה שהכתבים הם מזוייפים.

עבר עוד זמן מה ואירע לי לקרא ידיעה מפורטת בעתונים: הרביים ממשפחת הריזינאי, היושבים בוינה, פרסמו כתבים חשובים שנמצאו בארכיון בעיר כירסון. הכתבים היו שייכים להריזינאי ומצאם מן הבעש"ט, מומן שקדם להתגלותו ואחר התגלותו.

ומסופר היה בעתונים בנוסח זה בקירוב: כשתפסה הממשלה הרוסית להריזינאי, עשו אצלו בדיקה ולקחו את הכתבים והאגרות שנמצאו בדירתו. ולאחר שעקר הריזינאי, כידוע, מן התפיסה וברח לחו"ל, מסרה הממשלה את הכתבים יחד עם תיקו לארכיון. שם היו מונחים עד שנמצאו בשעת הריבולוציא. הדבר נודע ליהודי עשיר מקרימינצוג והוא קנה אותם הניירות, עשה מהן העתקה...

ע"כ דברי כהנא, שאינם זקוקים לפירושים.

אותו שפירא הוא שמכר להרב פרופ' ש. אסף ז"ל כמה אגרות והלה הדפיסן אח"כ ב"התור" (תרפ"ג, גליון 10) וניירם של אגרות אלו נשלח אח"כ ע"י ד"ר א. שבדרון [= שרון] לבדיקה חימית, שהעלתה כי נייר חדיש הוא.

גם הגביר החסיד ר' יוסף הורנשטין ז"ל קנה כמה מכתבים אצל הוייפן דנן בסכומים פנטסטיים. אך כשראה אח"כ, שהמכתבים פרים ורבים אצל הוייפן מיום ליום, התחיל לחשוד והכיר בזיופם. כך שמעתי מפי ר' ליפא שוואגר הי"ו (נאמן בית הוסאטין וסוחר נודע בספרים עתיקים ומומחה בכתבי-יד), ששמע זאת מפי ר' יוסף ה"ש בהיותם בווינא בשנים שלאחר מלחמת העולם הראשונה.

[כשהובאו הכתבים לאדמו"ר מהוסאטין וצ"ל, אמר ר' ליפא הנ"ל להאדמו"ר, כי לדעתו מזוייפים הם והרצה לפניו את הוכחותיו, על סמך חתימות אנשים דבעלמא דקשוט, ושתיק לי הרבי — ד. צ. ה.].

שמו הפרטי של מר שפירא הזה היה נפתלי צבי, ומכונה בפי כל הערשע לע. תושב

מסע הצלת ספרים *

וינה

עוד בזמן שהותו של שליח האוניברסיטה בגרמניה בשנת 1949, הסתננו אליו ידיעות על ריכוזי ספרים גדולים באוסטריה, מרכז יהודי שדוד, שהובאו בסוף המלחמה מגרמניה. בבקרו בווינה, מטעם Jewish Cultural Reconstruction בקיץ 1949, מצא השליח סמוכין לידיעה זו, אך התנאים טרם איפשרו פעולה מקיפה לשם הצלתם. הידיעות של אז רמזו כבר על שני ריכוזי ספרים גדולים, אחד בווינה ואחד בקלגנפורט. למרות הקשיים המיוחדים של אותו הזמן, עלה בידי האוניברסיטה להוציא מרשויות אוסטריות בווינה, בשיתוף פעולה עם הקהילה היהודית והסוכנות היהודית, ספרים לאלפים וביניהם חשובים מאד, ולהעבירם לירושלים. פעולה זו הצליחה בעיקר משום שהספרים הללו היו מרוכזים במקום נפרד ולא היו נספחים לריכוזי הספרים הגדולים שעליהם נדבר להלן.

סיבה נוספת להצלחת הפעולה היא, שהספרים הנדונים היו ברובם המכריע עבריים והספרנים האוסטרים לא מצאו חפץ בהם.

בקיץ 1950 נשלח, מטעם J. C. R. על יסוד הידיעות המהימנות שנתקבלו, שליח מיוחד לווינה. השליח, ד"ר לוונטאל, חקר אצל הנוגעים בדבר בכמה מקומות באוסטריה והביא משם ידיעות חשובות ומפורטות למדי, אם כי מחמת תנאי אוסטריה לא הגיעו לידי שלימות. הדו"ח של הד"ר ל. אישר את הידיעות הקודמות ואף הוסיף עליהן. לפי דו"ח זה עלה מספר הספרים הנמצאים במחסני השלטונות האוסטריים ל-300.000 בערך. מהם כ-50.000 בהשגחת עיריית קלגנפורט וכ-250.000 בהשגחת עיריית וינה. רבים מהספרים שראה הד"ר ל. במחסני וינה, ואשר כמה מהם בדק מקרוב, נשאו סימני בעלות יהודית פרטית וציבורית. הוא בא לידי מסקנה שרובם של הספרים באים ממקורות הבאים:

* מתוך דו"ח, הסודי בשעתו, על מסע הצלת רכוש תרבותי יהודי באירופה של משלחת (י. ל. ביאלר ושל ש. וינברג) מטעם משרד הדתות והאוניברסיטה העברית בתשי"ג: איטליה, אוסטריה, יוגוסלביה, הולנד. עם מסע שני כנ"ל בתחילת תשט"ו, אשר כתוצאה ממנו מניחים שחלק מרבע מיליון הספרים יובאו בקרוב לישראל מחינא, יש חשיבות יתר לדברים. כמה פרטים ושמות עדיין אינם ניתנים לפירסום.

אודיסא. היה אז בגיל העמידה. אנשים שהכירוהו אישרו בפניי את פרצופו הרוחני, המתואר במאמרו של כהנא: בעל כשרונות, "חברה/מן" גדול, "ידען" גדול ולמדן קטן, רמאי, "בלאפער" וכיו"ב. רוסית לא ידע. אביו של הערשעלע דנן, ר' ישראל שפירא, היה מנכבדי ק"ק מקארוב, שבה כיהן ברבנות הרה"ג וו"ח ר' לוי גרוסמן שליט"א, שהכיר את הווייפן מביקוריו אצל אביו. ר' ישראל שפירא בעצמו התלונן על בנו עוד לפני פירסום הגניזה בפני הרב גרוסמן על שעוסק הוא במעשי "קונצים" כגון אלו.

"מיד בשמעתי באותה תקופה שהערשעלע הוא שמוכר את הכתבים, היה ברי לי שמוזייפים הם — אמר לי הרב גרוסמן — כי הכרתיו היטב". גם מגזע היחס היה הערשעלע דנן: בן בתו של ר' ישעי' שו"ב מאדעס ז"ל, מח"ס "תיקוני הזבח" (על טריפות), "אסיפת אמרים" (ליקוטי אמרות חסידיות על תהלים) ו"יסוד העבודה" (ליקוטים חסידיים על סדור התפלה). ר' ישעי' שו"ב היה נחשב לאחד המיוחד בגדולי חסידי סדיגורא. למדן מופלג ובעל שמועה נפלא בסיפורי חסידים. כמדומני שזכה להיות גם אצל אדמו"ר מרוזין זצ"ל. נפטר במלחמת העולם הראשונה בשיבה מופלגת. מצד אביו היה הערשעלע נינו של ר' משה דוד גוטמן ז"ל, הגבאי הנודע של אדמו"ר מהרא"י מסדיגורא זצ"ל [בזה סרה התמיהה מגין להווייפן הבקאות והידיעה בסיפורי חסידים, כי שמעם למכביר בבית הוריו וקניו].

דוד צבי הילמן

(א) בתים פרטיים של יהודים; (ב) קהילות ושאר מוסדות יהודיים; (ג) מתוך "ליפטס" של מהגרים יהודים שהוחרמו, אחר נובמבר 1938, במחסני חברות הובלה, בנמלים ובמקומות מעבר אחרים.

מאז 1950 חיפשה האוניברסיטה דרכים להציל את רבבות הספרים ולהעבירם לישראל. מחוץ לבעיה העיקרית של הוצאת הספרים מידי הרשויות האוסטריות, עמדה לפני האוניברסיטה גם בעיה אחרת, שהיתה מתעוררת במקרה של קבלת הספרים. הדעת נותנת, שחלק גדול מהספרים הללו אינם נחוצים לאוניברסיטה, מפני שהם נמצאים כבר באוספיה, מפני שהם מסוג הספרות שאינה מדעית או מחמת התישנותם.

על האוניברסיטה היה, איפוא, לחפש שותפים למפעל למען הרחבת מסגרת החומר המיועד להצלה וכן למען השתתפות בהוצאות הכרוכות בה. באו בחשבון בראש ובראשונה משרד החינוך והתרבות, אשר בו (היה!) מדור לפיתוחן של ספריות ציבוריות וכן משרד הדתות, המחלק ספרים למוסדות תורה ולימוד, ואשר אליו העבירה האוניברסיטה כמות גדולה (60.000) מהספרים (בס"ה 90.000) שנתקבלו מועד הקהילות ומהועד המרכזי ליהודי פולין בהתאם להסכם שהוסכם עליו עם ועד הקהילות בורשה בשנת תש"ח.

במחציתה הראשונה של שנת 1952 באה האוניברסיטה לידי הסכם עם משרד הדתות בדבר שליחת משלחת של 2, אחד ממשרד הדתות ואחד מהאוניברסיטה, לחו"ל למען הצלת ספרי וינה ושאר ספרים וכתבי-יד, ספרי תורה, תשמישי-קדושה וכן רכוש תרבותי אחר משרידי אוצרות היהודיים באירופה.

לפי הידיעות שהגיעו לאוניברסיטה נמצאו רבבות ספרים מבעלות יהודית בכמה ארצות באירופה, מהם בידי רשויות יהודיות ומהם בידי רשויות לא-יהודיות. מחוץ לאוסטריה נודע על ריכוזי ספרים גדולים בפולין, בהונגריה וברומניה, בהולנד וביוגוסלביה וכן על ריכוזים קטנים יותר באיטליה ועוד. ב-1.9.52 הפליגה המשלחת, מר. י. ל. ביאלר ממשרד הדתות ומר. ש. שונמי מבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, מחיפה לאיטליה.

*

... מאיטליה נסענו לוינה, שהיא היתה מטרת נסיעתנו העיקרית ואשר בה נמצאים ריכוזי הספרים היהודיים הגדולים ביותר באירופה המערבית. בוינה באנו בדברים עם הקונסוליה הישראלית, הסוכנות היהודית ושאר גורמים יהודיים. כולם היו בדעה שמן הרצוי היה לבוא לידי הסכם עם השלטונות האוסטריים הנוגעים בדבר ברוח של התגברות על הקשיים הפורמליים המרובים.

התחלנו את פעולותינו בבירור מקום אחסונם של הספרים. בירור זה נמשך כל זמן שהותנו בוינה, כ-5 שבועות, ולדאבוננו לא עלה בידינו לקבוע בבטחה את מקום המצאם של כל הספרים, מחמת סרובם של השלטונות האוסטריים הנוגעים בדבר לשתף פעולה ולמסור לנו ידיעות על כך. על אף היחס הזה מצד השלטונות, נתרכזה בידינו בעזבנו את וינה בסוף אוקטובר, אינפורמציה מפורטת ומוסמכת למדי, וזה הודות לספרנים שעלה בידינו לדובבם.

ויצויין כאן שכל הידיעות שהשגנו הן ידיעות שנתנו לנו בע"פ. זו היתה הדרך היחידה להשגתן. בתנאים שבהם הושגו, ואולי אפשר לומר "נסחטו" הידיעות, אי-אפשר היה להעלות על הדעת את קבלתן בכתב. דו"ח זה בענין וינה וכן שאר הפרקים חוברו על יסוד רשימות יומן שנרשמו באותו מעמד, או מיד אחר התרחשותם של הדברים.

כדי לברר את מספר הספרים שעברו לאוניברסיטה וגורלם בקרנו אצל מנהל הספריה, מופתע לביקורנו ענה הספרן על שאלותינו באי-רצון גדול ובאדיבות קרידה. הוא הודה ב-30.000 ספרים שעברו לספרייתו. ביחוד מספרי קלגנפורט ומהספרים שאין להם בעלים.

ספרים שהיו להם סימני היכר של בעלות הוחזרו עפ"י דרישתם לבעליהם. אין הספרן יודע פרטים על מספרם של הספרים שהוחזרו וגם על טיב הבעלים ומקום המצאם. לדבריו נעשתה חלוקת הספרים בפיקוח בנות הברית (דבר שאינו מתקבל על הדעת).

הוא הדגיש, שאין הוא אחראי לפעולה זו שנעשתה בזמן שהוא עוד לא היה מנהל. האחראי לפעולה זו הוא ספרן אחר הנמצא כבר בפנסיה בשם ד"ר י. ג., המשמש עתה מעין מפקח על ספריות מטעם משרד החינוך. לדבריו של ספרן האוניברסיטה טרם רושמנו הספרים שהועברו לספרייה, והם נמצאים עדיין בנפרד משאר הספרים. הוא סרב להרשות לנו לראות את הספרים או למסור לנו פרטים על אופיים, בלי לקבל רשות לכך ממשרד החינוך. הוא הסתפק בהערה כללית, שהם נוגעים בכל מקצועות המדע ובחלקם הגדול אינם חשובים כלל.

בעזרת הקונסוליה הישראלית, באנו בדברים עם מנהל אגף... ד"ר א. סקרבנסקי. בקשנו ממנו ליתן לנו אפשרות לקבל ידיעות מפורטות על הספרים, מספרם, מקום אחסונם וגורלם וכן להרשות לנו לראותם. הד"ר ס. קבל אותנו בסבר פנים יפות והסכים מיד לבקשתנו ונתן הוראות לסגנו להתקשר עם הספרנים הנוגעים בדבר ולתת להם הוראות בהתאם לכך.

בהתקשר סגן מנהל אגף הספרייה עם הספרנים, נודע שאין הוראות הד"ר ס. ניתנות לביצוע. לדברי הספרנים, אין הספרים הנדונים בגבול סמכותו של משרד החינוך.

הד"ר סקרבנסקי הפנה אותנו בהתנצלות ובהבעת צער אל המשרד הנידון הוא הודיענו גם כן, שכדי להקל עלינו פנה למחלקה המתאימה באותו משרד... בבקשה לאפשר לנו קבלת אינפורמציה וכן ראיית הספרים ולא נענה בטענה שאין אנחנו באי-יכולת הממשלה ומוסד זרים, צד בענין.

בכל זאת מצאנו לנחוץ לפנות למשרד הנידון ושם קיבל אותנו ד"ר ג. ק. (לא-יהודי). מנהל המחלקה לשמירת רכוש זר. עם הד"ר ק. היתה לנו שיחה ארוכה שלא הביאה לידי תוצאות חיוביות מטעמים שאינם ניתנים לפי שעה לפירסום.

וכששאלנו: היתכן להעביר לרשות ספריות אוסטריות ספרים אשר בעלותם טרם הובררה? — עננו: אין הוא מאמין, כי איזה מוסד אוסטרי רואה בספרים אלה את קנינו. הספרים נמסרו כנראה, רק בתורת פקדון. לדעתו יימסרו בסופו של דבר גם ספרים אלה למי שיזכה בבעלות ריכוזי הספרים, לפי החלטה עקרונית אחרונה.

לדרישתנו החוזרת, למסור לנו פרטים על הספרים, מספרם, סוגיהם ובעיקר מקומותיהם, קיבלנו תשובה דוחה, באמתלה שאין בידו לדעת עתה מתי יוכל לאסוף את הפרטים המבוקשים. תשובה דוחה באה גם לדרישתנו, להראות לנו את רשימות הספרים שהועברו לספריות וכן של אלה שלא הועברו (במידה שישנן). ד"ר ק. יעץ, שאנו, או הקונסול הישראלי, נגיש בקשה רשמית בכתב והוא יעבירה לרשויות המתאימות לדון בדבר.

בסוף שיחתנו הדגיש ד"ר ק., כי מכיר הוא בנזק התרבותי והמדעי הנגרם בעטיים של העיכובים הפורמליים האלה, שאינם מאפשרים הפקת תועלת מלאה מהספרים, ברם זוהי תוצאה ישירה מהמצב המדיני המשונה, שבו נמצאת אוסטריה שאינה חפשית לפעול כרצונה...

אחר שיחה עם הקונסול, הוחלט שלא לפנות אל השלטונות האוסטריים בענין זה בכתב, כעצתו של הד"ר ק. הקונסול יבקש פגישה עם שר החינוך, כדי להביא לידי החלטה רצויה לנו בשלב גבוה ולהתגבר על ידי כך על התנגדותם העקשית של הפקידות והספרנים, (כפי שהודיענו, נפגש הקונסול אחר נסיעתנו, עם שר החינוך שלא ידע על ענין הספרים כלל והבטיח לברר את מצב הדברים).

כתוצאת עמדתם של השלטונות האוסטריים, נכנס עניננו למבוי סתום ולפי הרגשתנו כמעט שלא נשקפה כל תקוה להגיע לידי תוצאות חיוביות, בלי להעביר את הדיונים לשלב ממשלתי יותר גבוה (קונסול—שר).

בכל זאת מצאנו לנחוץ להמשיך ולשקוד על ריכוז ידיעות בענין הספרים וגורלם במשנה מרץ. ביחוד היינו מעונינים לשוחח פנים אל פנים עם הד"ר ג. הנ"ל, שהיה ספרן בשעת העברת ספרי קלגנפורט לאוניברסיטה וכן עם הספרן ד"ר א. ט., שהיה אחראי לארגונו של ריכוז הספרים הגדול (250.000), שאף הוא עבר בינתיים לפנסיה.

אחר מאמצים רבים עלה בידינו לערוך פגישה עם הד"ר ג., שבה השתתף גם הספרן מר ז. והרי תמצית האינפורמציה שמסר לנו ד"ר ג. (באי-רצון, אחר הפצרות תקיפות מצדנו):

(א) הספרים של קלגנפורט, אשר את מספרם הוא מעריך ב־50.000, נקנו כחוק (בזמן הנאצים וכפי הנראה מהנאצים). מוצא הספרים — בחלקם הגדול מהולנד והם מהווים אוסף שיטתי יפה במקצועות מדע שונים (תשוה דברי הספרן לעיל, שלפיהם ספרים אלה בחלקם הגדול בלתי-חשובים!). לדעתו, אין ליהודים כל חלק בספרים אלה. כן העיר, שהנאצים החרימו ספרים גם ממוסדות ופרטים אוסטריים.

(ב) הריכוז הגדול של הספרים מויין וסודר לפי שני סוגים: ספרים שאפשר לקבוע בעלותם וספרים שאין אפשרות לקבוע זאת. הראשונים — כמחצית הכמות — נשארו בחלקם הגדול במקומם, אחר שנערכה רשימתם. ואלה שאין להם בעלים, חולקו בין ספריות אוסטריות. לפי הערכתו חולקו לספריות כ־120.000 ספרים.

(ג) היו גם ספרים עבריים שלא מויינו כלל. את מספרם אין הוא יודע לקבוע אפילו בקירוב. את נושא הספרים הוא קובע בדרך ההשערה (כי אינו יודע עברית): ליטורגיה.

(ד) חלק מהספרים שנקבעה בעלותם נמסרו לבעלים, במידה שאפשר היה לזהותם ולקבוע זכותם. מספרים אינם ידועים לו וכן לא ידוע לו אם הבעלים היו יהודים או לא-יהודים, אם הבעלים עצמם קבלו את הספרים או יורשיהם.

(ה) כל הספרים שנשארו, עומדים לרשותו של משרד האוצר ובפקוחו.

חוליה אחת חשובה, שהיתה חסרה בשרשרת האינפורמציה שלנו ושרדפנו אחריה מראשית פעולותינו באוסטריה, עלה בידינו להשיג בימים האחרונים לשבתנו בווינה. הד"ר א. י. הספרן שהיה כאמור המארגן והממין של ריכוז הספרים הגדול וגם השתתף בחלוקתם ועבר בינתיים לפנסיה, הצליח להתחמק מפגישה אתנו, עד שנודע לנו על עבודה ביבליור-גרפית אחת שהוא עוסק בה בשעות מסוימות באחד מאולמי הספרייה האוניברסיטאית. שם „תפסנו“ אותו סוף-סוף והמטרנו עליו את שאלותינו הרבות. הוא סרב בעקשנות לענות עליהן בטענה, שאין החוק האוסטרי מרשה לפקיד ממשלתי לספר לאנשים מהחץ על עבודתו.

ידיעות מעטות, אמנם לא-חדשות, הוצאנו למרות זאת, גם ממנו:

(א) נערכו רשימות לספרים שנקבעה בעלותם, אך לא לאלה שלא היתה אפשרות לזהות בעליהם; (ב) הספרים העבריים לא מוינו, לא אורגנו ולא חולקו והם נשארו במקומם (וכך הודיע לנו גם הד"ר ג.); (ג) אף הוא חזר על דברי הספרן של „... שהספרים בחלקם לא היו חשובים ביותר.

לא עלה בידינו, לצערנו, לברר את כמותם של הספרים העבריים אפילו בקירוב. לדבריו אין הוא זוכר את כמותם, אלא שנדמה לו שאין מספרם גדול ביותר. בתורת נסיון אחרון, ביקרנו שוב את הד"ר סקרננסקי ימים מספר לפני עזיבתו את וינה,

דפוס ראם בוילנא

מאת

שמואל שרגא ב"ר שלום פייגענזאהן (שפ"ן הסופר) [ז"ל]

המביא לבית-הדפוס — ד"ר חיים בר-דיין

פרק ה' א

זעם א"ל

והא"ל תזעם על שפתי שקר הדוברים על צדיק עתק שפך זעמו על המדפיסים הסלאוויטאים ויפקוד עליהם שון הוצאת שם רע בכל חומר הדין, ככתוב בתורה בדין המוציא שם רע על בתולת ישראל: „ויסרו אותו (מלקות) * וענשו אותו (ממון)“. ואם המוציא שם רע על אחת הבתולות כך — המוציא שם רע על שני צדיקים עאכז"כ! והמה חטאו כפלים ולקו כפלים **. והאלקים אנה לידם פועל אחד (כורך ספרים) מבני משפחתם¹⁶, אשר נתן בכוס עיניו ויתרפה במלאכתו ויגרשוהו מבית דפוסם. ויהי כי נכרת אוכל מפיו וירעב וקצה נפשו בחייו, ויתגנב אל חדר מלאכתו בבית דפוסם ויתלה שם את עצמו ***. ויהי כי מצאו אותו תלוי ויבהלו אליו את החובש (עקיבא — הרופא האחד אשר בעיר) אולי יוכל להשיבו לתחיה, והחליט שכבר מת. ויקברוהו בסתר.

אבל הסוד נתגלה במהרה וגואלי הדם של הנתלה הרעישו את השוטרים על האחים המדפיסים לאמור, שהמה תלוהו בידם ויקברוהו. ויאסרו את האחים בבית האסורים, ואת דפוסם סגרו בחותם המלכות ויודיעו תיכף לשר הפלך בקיעו את כל זאת. וימהר חוקרים לסלאוויטא לחקור הדבר. וגואלי הדם העלילו על האחים לאמור: יען כי הפועל התפאר להלשין עליהם לפני הממשלה לאמור, כי ידפסו בסתר בלי בקורת הצענזורע ספרים האסורים. וכיון שאמר: „אלך ואמסור“ — דינו כמסור, שמותר להרגו (עי' חושן המשפט סי' שפ"ה); וכי אמר בקצפו להמיר את דתו — ע"כ תלוהו בידם.

ושר הפלך הודיע את המאורע להגבתיים עליו בפעטערבורג, והשמועה הגיעה גם לאזני הקיסר ניקאלאי, ויגדל הקצף מאד. וישלחו לסלאוויטא חבורת חוקרים ושופטים, ובראשם את הנסיך וואסילטשיקוב¹⁸. והעמיקו שמה חקירה ודרישה עד קרוב לשנה ****.

והאסירים דחקו את השעה למחר החקירה והדרישה, להוציא כנוגה צדקם ויפזרו הון רב להצילם מענוי הדין ומעוות הדין. גם בעל העיר סלאוויטא הנסיך סאנגושקא אשר ידע מאד את צדקת תושבי עירו אלה ואת כל תולדותם, כי קדושים המה לאלקיהם וחלילה להם לשפוך את דם אדם, השתדל מאד להצילם מעלילת השקר הזאת. ויעש משתה גדול לכבוד הנסיך וואסילטשיקוב והשרים אשר אתו, ובעת המשתה המליץ לפניו על האסירים לאמור, כי הוא יודע את האנשים הצדיקים ההם מנעוריהם, כי תמימים וישרים המה מאד בכל דרכיהם וברור לו כשמש, כי נקיים המה מכל העלילות אשר אויביהם העלילו עליהם בשקר. והיה כי יחקור וידרוש היטב ותוכיח האמת צדקתם. לכן יבקשו רק אחת לעשות להם חסד: להחיש ולמהר להוציא לאור משפטם ולהצילם מענוי הדין.

והנה בלי ספק לא היתה בקשתו שבה ריקם. אבל כל ההשתדלויות הגדולות בעד האומללים

א הפרקים א"ב ג"ד נדפסו ב"הספרא" א.

* כן פירשו חז"ל את המקרא (דברים כ"ב, י"ח"ט), במסכת כתובות דף מ"ו ע"א.

** באמת חטאו כפל כפלים, שהרי חשדו גם את המדפיסים החילנאים שנתנו שוחד, ואמנם כי כן לקו כפל כפלים.

*** ויש אומרים, שתלה את עצמו בבית הכנסת, אשר בנה הרב ר' משה שפירא לחסידיו¹⁷.

**** יען כי ישבו שם ישיבת קבע, לכן נקרא הרחוב אשר ישבו שמה בני החבורה ההיא „רחוב הפעטער-בורגי“ עד היום הזה.

האלה לא די כי לא הועילו לטובתם, כי גם נהפכו להותם ויהיו להם לרועץ. כי אויביהם ארבו לכל עלילותיהם, וספרו צעדיהם. וירגלו בהם לפני המלכות בפעטערבורג לאמור, כי המה משחדים, בשוחד ממון רב ובשוחד דברים לממליצים גדולים, את כל החבורה ההיא. ועל כן באה פקודה מפעטערבורג, להעביר את האסירים ואת כל חברי החקירה לקיעו, ולחדש שמה את החקירה והדרישה, ולהעמיד את האשמים למשפט לפני בית-הדין הגדול, אשר נשלח מפעטערבורג ביחוד למשפט הזה. ויוליכו את האסירים בכבלים לקיעו, ויכלאום שמה, כל אחד ואחד בחדר לבדו.

כשלש שנים ארכו ימי ענוי הדין עליהם*. ולקץ הימים הוציאו שופטיהם עליהם פסק דין אכזרי נורא מאד: ליסדם בשוטים אלף וחמש מאות מכות בדרך זה: להעבירם שלש פעמים בין שתי שורות של חיל צבא (סקוואד-סטרוי), מאתים וחמשים איש בשורה, וכל אחד יכה אותם בעברם מכה אחת בשבט שבידו מזה ומזה, ואם לא ימותו תחת השבטים או יגלום סיבירה²⁰.

וראש השופטים קרא לפניהם את פסק הדין הנורא הזה, וכשמעם את גזר דינם, קבלו עליהם מוסר שדי בכל נפשם, ויברכו לדין האמת בשמחה, אבל גם בכו בכי תמרורים, פן במותם תחת השבטים, לא יקברום בקברי ישראל; ועל הדבר הרע הזה התמרמרו בבכי יותר מעל מיתתם.

ויהי כי שמעו האסירים היהודים, אשר אתם בכלא, את יללתם, אשר שברה לבם, ויודיעו הדבר לראש הקהל, וישלחו מלאך לסלאוויטא לגלות הדבר לאחד מבני ביתם (כי נשמרו מלגלות את פסק הדין לבני ביתם, לצערם ללא יועיל). ויגלה המלאך הדבר לבנו של הר' פנחס, ויעף אליהם, ובבכותו במר נפשו על צווארי אביו ודודו, נשבע בה, כי ימסור את נפשו וכל מאודם, להביאם לקברי ישראל. והרגיע כמעט את רוחם הסוער. והנה הודיע ראש השופטים, כי הרשות לאיש אחד לבוא אליהם, לשמוע מפיהם את רצונם האחרון קודם קיום פסק הדין. וירץ בן ר' פנחס הנ"ל, ויפול לרגלי השר ויאמר, כי רצונם האחרון הוא רק זאת: לקברם בקברות ישראל אם ימותו תחת השבטים, ויתחנן אל השר לעשות רצונם זה. ויען השר ויאמר: "כרצונם נעשה". ויהי כי בישר בן ר' פנחס אותם את זאת — ותחי רוחם, וישמחו מאד.

16 שמו היה ליזר פראטאגאין, הדבר קרה באייר תקצ"ה.

17 לפי חקירותיו של ה' שאול גינצבורג, מצא השמש של בית-הכנסת של החייטים, ליב צונג, את גזית כורף-הספרים הנ"ל תלויה בבית-הכנסת חקירתו של גינצבורג נדפסה בחורף תרצ"ח ב"פארוערסט" נ.י. ולא יכלה איפוא להכנס לאוסף כתביו ההיסטוריים, שהדפסת הכרך השלישי שבהם נסתיימה בראשית תרצ"ח.

18 הנסיך אולאריאון חאסילטשיקוב, אחיו של העסקן הציבורי הליברלי וראש האצולה של פלך נובגורוד אלכסנדר, היה אז שרו של פלך קיוב.

19 יש לציין, שמקרה זה הוא חוליה בשרשרת מעשי הממשלה הרוסית נגד היהודים שנעשו בזמן ההוא, כמשפט הצבאי על 80 יהודים בדונייבין (מעשה אושיץ) בתמוז תקצ"ז, מאסרו של ר' ישראל מרוזין ותביעתו למשפט בדבר הריגתם של שני מומרים יהודים בתשרי תקצ"ח, מאסרו של ר' דוד לוריא (ביחאזער) בסיון תקצ"ח והעברתו למבצר שליסלבורג, ההתנכלות לר' מנחם מנדל הליובאחיטשי בשנת תר"א וכו'.

20 פסק דין כזה יצא למשל גם על הנשפטים בדונייבין, ע"י שאול גינצבורג, היסטארישע זערק, כרך ג', עמ' 186.

* מאת הקיסר ניקאלאי היתה שומה לשפטם בכל חומר הדין, כי הוא רצה לעקור את כל גזע הצדיקים, שהמה נלחמים נגד ההשכלה בישראל... [המלים מסושטשות ללא אפשרות לפענח — ח. ב.ד.]

פרק ו'

יום מר, יום צרה!

ויהי כי הגיע יום העברה, יום התוכחה, יום המוסר הנורא, בערב ר"ח אלול תקצ"ט, ויהי בבקר ויתאספו אל שדה מגרש עיר קיעוו חיל הצבא ושבטים בידיהם, ושרים משרים שונים, שופטים ורופאים, ויביאו את האסירים מרעידים ומשתוממים. ויתחנן הרב פנחס אל השרים ליסרו ראשון. כי אמר בלבו: אולי ירך מעט לבב המכים בראותם שפך דמו ולא יכו את אחיו הבכור אחריו בכל כוחם, ויעשו רצונו. ויהי בעברו תחת השבטים שלש פעמים, ויפול ארצה מתבוסס בדמו, כל עוד רוח חיים באפו. וישאווה אל בית החולים להחיותו, למען שלחו אחר כך סיבירה. ואח"כ העבירו כזאת תחת השבטים את אחיו הבכור הרב שמואל-אבא. ויהי בהמטירם את השבטים עליו, ותפול מצנפתו (יאָרמולקע) מעל ראשו, וישח ארצה להרימה להשיבה על ראשו, לבלי לכת בגלוי ראש, וזרם השבטים לא נעצר אף רגע. ויהי בהפנותו ראשו, וירוצצו השבטים את אפו ושפתו. וכל כך מסר את נפשו על מדת החסידות!

ובעברו שלישית, נפל גם הוא באין אונים ארצה מבלי נראה עוד רוח חיים בקרבו, והרופאים הבהילו גם אותו אל בית החולים, ולאט לאט השיבוהו לתחייה. ולאט לאט נרפאו שניהם ממכותיהם, ויוציאום מבית האסורים להגלותם סיבירה. והנה צרה חדשה פגעתם! כי גלחו בתער את חצי ראשם, זקנם ופיאותיהם, ויתאכלו מאד כי שודדו מהם מצות רבות, שהיו עטרות קודם לראשם — קודש לה! ויהי בהגלותם דרך מאסקווא, ונחלו שמה, ויעצרום שם בכלא שנים רבות. ויש אומרים, כי בשוחד רב עצרום שמה, לבלי הגלות אותם סיבירה, ודפוסם נשבת ויחרב כליל. ואביהם הזקן לא ידע, כי גלקו בניו בקיעו, כי רק אשר הגלו למאסקווא. ויעתק את מושבו לשעפּעטאווקע אצל חתנו בן הרב דשם²². ויתאבל מאד על צרות בניו, ויגוע וירד אבל שאולה כבן שמונים שנה, ויקבר שם²³.

בשנת תרט"ו (1855), אחרי מות הקיסר ניקאלאי הראשון, ויעל בנו אלעקסאנדער השני על כסאו, ויקרא דרור לאסירים רבים, ועמהם גם לשני האחים ההם, וישבו לביתם בשלום. והחסידים בני בריתם קבלו את פניהם בשמחה רבה, בכבוד גדול וביראת הרוממות, כי קדשו בעיניהם אלה חסידי ה' כקדושי עליון*. וידפקו על דלתותיהם לבקש תורת החסידות מפייהם, והשפעת קדושתם על רוחם ונשמתם... והרב ר' שמואל אבא היה סובב לפעמים על פני הערים, אשר שם חסידיו נחיתים, להפיץ תורת החסידות ביניהם, ולאסוף נדבות לתחזיק ידי עניי החסידים ולומדי תורה. יש אומרים שגם לעצמו היה נצרך אז כי העני מאד גם הוא גם אחיו. ויהי בשנת תרכ"ג, ויבא לעיר טעפליק (פלך הערסאן), ויחלה שם זימת, ויקבר שם. והוא בן תשע ושבעים שנה.

ובניהם, ר' חנינא-ליפא בהרב ר' שמואל-אבא ור' יהושע-העשיל בהרב פנחס שפירא, העבירו את דפוסם של הוריהם לזיטאמיר, כי כן גזרה הממשלה להעבירו אל מקום שבתו של הצענזאר דוקא, בשנת תרי"ז (במכס חמשת אלפים ר"כ לשנה) והתקיים שם כעשר שנים²⁴. והוריהם ראו באשרם והצלחתם של בניהם בדפוסם, לשמחת לבבם, בכל שנות קיומו.

והרב ר' פנחס מת בעירו בשנת תרל"ב.

* איתא במדרש "שוחר טוב", מזמור ע"ט: "כיון שנעשה בהם דין, חסידים היו".

- 21 ע"י ב"שרי המאה" להרב י. ל. הכהן מימון, חלק א', פרק כ"א. מקרה זה שימש לי. ל. פרץ כאחד המוטיבים ב"ש"לש מתנות" שב"מפי העם".
- 22 ר' דוד בערצא — אב"ד דסקאלא, שפיטובקה וטלוסט — בנו של אחיו ר' יהודה מאיר.
- 23 גם ראש השושלת ר' פנחס קאריצער נפטר ונקבר כידוע בשפיטובקה.
- 24 הפקודה על סגירת כל בתי הדפוס העבריים בכל מדינת רוסיה, פרט לשניים: אחד של ראם בחילנא והשני של האחים שפירא בויטאמיר, ניתנה ב"ד 27 באוקטובר 1836, אך בשל משפט האחים, שימש בית דפוס ראם כבית דפוס יחידי ברוסיה. החוק מ"ד בנובמבר 1845 אישר שוב את זכות קיומם של שני בתי דפוס, מהם אחד בויטאמיר, ואז יצאה גם הכרזה על חכירת הזכות להחזקת בית דפוס זה. בהכרזה זו השתתפו ר' חנינא-ליפא ויהושע-העשעל, אשר הציעו את המחר הגבוה ביותר (4350 רובל לשנה), ובטבת תר"ז נפתח בית דפוסם בויטאמיר. קיומו של בית הדפוס נמשך יותר מעשר שנים, כי הוצאת התלמוד הירושלמי עם פ"י "פני משה" נשלמה בשנת תרכ"ז.

פרק ז'

צרה מולדת סערה

הסערה אשר יצאה מדפוס סלאוויטא בשנת תקצ"ו (1836) עוררה בלב הממשלה חשד גדול על דפוסי היהודים אשר רבו (הדפוסים) אז בארץ*, וביותר אשר עין הבקורת (צענזורע) אינה שולטת בהם, ויאמרו: מי יודע את אשר עשו היהודים במחשך מעשיהם בדפוסיהם? והחשד הגיע עד אזני ניקאלאי, ויגזור אומר להשבית את כל דפוסי היהודים מכל ארץ ממשלתו, ולבלי השאיר להם רק דפוס אחד בוויילנא ואחד בקיעוו (אשר עבר אח"כ לזיטאמיר). מקום שם עין הבקורת תשגיח על כל הדפסותיהם, ולהטיל מס על כל דפוס חמשת אלפים ר"כ לשנה. ולמנתם-מן ראם (עם שותפו שמחה זימל) ניתן הרשיון על דפוס בוויילנא להדפיס ספרי עברית לכל ארץ ליטא ולרוסיה הלבנה, וכל שאר דפוסי עברית נשבתו²⁵. והממשלה הטילה אז חשד גם על הספרים הישנים של ישראל והפקידה בשנת תקצ"ז מבקרים (צענזארען) לבקר את הספרים הישנים ולמחוק מהם את המלים והענינים, שהם נגד חוקי הצענזורע, והפקידה בוויילנא למבקר הספרים הישנים את הראבינער דשאדאווע ר' ליב בר' גרשום (נכדו של בעל הס' "מעלות התורה")²⁷. ויבקר את הספרים הישנים באשר מצא, ואת המלים והענינים שמצא נגד חוקי הצענזורע מחק, ועל הספרים שנחקרו על ידו הניח חותמו בשמו: "ל. גערשאנאוויץ". וכה גרמה המחלוקת לחבל הרבה ספרי ישראל חדשים וגם ישנים!

ולמן אז לא נזכר על השערים שם "הוראדנא" כמלפנים (ווילנא-הוראדנא), כי רק שם ווילנא לבדה²⁸. אבל שמו של ר' שמחה זימל נשאר עוד על השערים, ביחד עם שמו של ר' מנתם-מן ראם, עד סדר קדשים וגם על מסכת נדה וטהרות, שנדפסו לפני סדר קדשים²⁸.

25 הרשימה אינה מדויקת, כי בת"דפוס אחדים מהנזכרים בה (כבאזאר, מאהילוב, מינקוביץ וקארעץ) נסגרו לפני תקצ"ו, לעומת זאת המשיכו לפעול אז בת"דפוס בקאפוסט, ברדיטשוב, ברסלב. על דפוסי קארעץ ע"י בקרית ספר, כרכים א', ב', ד' וכו'; על הדפוס במינקאחייץ — שם, כרך כ'; על מאהילוב שעל הדניסטר — שם, כרך כ"ג; על סלאחייטא — שם, כרכים כ"ג, כ"ז ובעיקר את מאמרו של שאול גינזבורג ב"פארווערטס" הנ"ל, נוסף על הנתונים שבספרו של ח. ד. פרידברג על הדפוס העברי שבפולניה, הוצאה ב', תליאביב, תשי"ב.

26 על הפקודה מ"ד 27 באוקטובר 1836 לסגור את בתי הדפוס העבריים ולבקר את כל ספרי היהודים

* הדפוסים שנמצאו אז בארץ ליהודים: בסלאחייטא, סדילקאב, אוסטרא, קארעץ, מינסק, מינקאחייץ, מאהילוב, הוראדנא, אָזיאר, חילנא²⁵.

** ולא נדפסו עד הזמן ההוא מן הש"ס רק מסכתות ברכות, זרעים, שבת, עירובין, פסחים, ביצה, חגיגה, תענית ומועד קטן, שנזכר שם הוראדנא על שעריהם.

ברוסיה, וכן גם על הפקודה מ'29 בנובמבר 1837 על שרפת הספרים העבריים הנראים בעיני הבולשת כ"מסוכנים" ע"י בכתבי גינזבורג הנ"ל, כרך א', עמ' 48—62 (בתרגום לעברית ע"י י. ל. ברוך ב"כתביו ההיסטוריים", הוצ' "דביר", תש"ד, עמ' 40—65).

27 נכדו של אחי הגר"א ר' אברהם ב' שלמה זלמן, מ"מ דשקלאח, שספרו "מעלות התורה" נדפס בשנת תקפ"ח בקאפוסט.

28 הדפסת סדר נזיקין נסתיימה בשנת תר"ה, ואילו הדפסתו של סדר קדשים התחילה אחר הדפסה של שש שנים, בשנת תרי"א.

פרק ח'

צרות רבות ורעות

ושני השותפים המדפיסים לא השיגה ידם לגמור הדפסת הש"ס לבדם, כי העסק הוצאותיו מרובות והכנסותיו מועטות והתנהג בכבודות. וימשכו אליהם לשותפות אנשים עשירים: את ר' יוסף אליהו עליאשבערג עם חתנו הג"מ מתתיהו שטראשון ז"ל ואת ר' ברוך רינדזונסקי (נקרא "ברון שרייבר")²⁹. ויכוננו את הדפוס בחצרו של ר' ברוך הנ"ל (בפנת הרחוב זשאנדארמען³⁰ וגעארגעווסקי) והדפיסו את הש"ס במרץ. ויהי ביום י"א אדר תר"א ותצא אש ותאכל את בית הדפוס ואת כל הרכוש אשר בו, וגם שתי נפשות אדם נשרפו בו!

והשותפות החדשה בטלה ולא נשארו רק שני השותפים הראשונים, והדפסת הש"ס הגיעה אז לתחילת סדר נזיקין ושני השותפים אזלה ידם מאד ובכבודות הוציאו בשנה ההיא כרך "בבא בתרא".

וביום כ"ח תשרי בשנת תר"ב מת ר' מנחם-מן³¹, ובנו יחידו, ר' יוסף-ראובן, ירש את דפוסו עם שותפו — ר' שמחה זימל.

ויהי ערב ויהי בקר! הגה עלה השחר לדפוסם. כי גשאר יחיד בכל ארץ רוסיה, וספריו פרצו מאד בארץ וגם הרבו בעליו במחיריהם כאוות נפשם, מבלי אין עוד כל התחרות לנגדם. כל אלה הבקיעו כשחר אורם, אבל עסק הש"ס עלה כענן ויכס את האור! כי פגעו בו שלשה פגעים רעים: א) כי היו להם בארץ פולין כשמונה מאות חתומים על מקנת הש"ס והאלפס (השלישית מכל מספר ההדפסה) והממשלה גזרה אז לבלי תת לספרי דפוס ויילנא לבוא לארץ פולין; ב) כי יד הצענזורע כבדה אז מאד על ספרי ישראל ומחקה וכרתה ושינתה הרבה תיבות ושורות שלמות וענינים רבים * וחיבלה והשחיתה את הש"ס לגמרי, ועל כן סרו רבים מחותמיו על מקנתו; ג) כי בזמן ההוא הדפיסו גם בחו"ל שלשה ש"ס³², כי אמרו, אשר האיסור, שאסרו הרבנים לבלי הדפיס הש"ס לבד הש"ס של ווילנא, אינו חל על מדפיסי חו"ל; ואף שהש"ס ווילנא נהדר ויפה מכולם, אבל בשביל פגומותיו מהצענזורע וגם בשל מחירו הרב לא יכול לעמוד בפניהם.

ולכן התנהלה ההדפסה בכבודות, לרגלי ממכר הכרכים שנתמעט מאד. וביגיעה רבה גמרו עד שנת תר"ה הדפסת סדר נזיקין ומסכתות נדה וטהרות, ויחסר עוד להשלמת הש"ס כל סדר קדשים והמלאכה נשבתה.

וביום כ"ה ניסן תר"ה מת ר' שמחה זימל וישאר כל הדפוס לר' יוסף-ראובן ראם לבדו. ומצבו עלה לאטו מעלה מעלה. ובשנת תרי"א התעודד ויקם לשוב להדפיס את סדר קדשים החסר להשלמת הש"ס. ויארכו ימי השלמתו עד שנת תרי"ד (1854). וארכה

* למסכת "עבודה זרה" קראה בש"ס ההוא מסכת "עבודת כוכבים ומזלות".

** בדפוס הרב ר' משה לגוא בפראג בשנות תקצ"ט—תר"ו; ב) בדפוס טשערנאויץ בשנות ת"ר—תר"ט; ג) בחינן בדפוס שמידט ובוש בשנות ת"ר—תר"ט; מלבד ש"ס שלמים שנשארו עוד בחו"ל מההדפסות הקודמות³³.

אפוא הדפסת כל הש"ס תשע"ענשרה שנה! ועל השערים מסדר קדשים לא נדפס רק שמו לבדו.

בימים ההם פרצה המלחמה הגדולה בארץ קרים³³, ובערים רבות ברוסיה חסרו ספרי ישראל ליהודים, ויפנו כולם לספרי דפוס ווילנא, ובזמן קצר התעשר ר' ראובן מאד. אבל הון לא יועיל ביום עברה, ואשתו אשת חיל מרים מאטלא, שהיתה לו לעזר כידו הימנית, מתה עליו ביום י"ג תמוז בשנת תרי"ז³⁴. ואחרי שמונה חדשים מת גם הוא ביום הפורים בשנת תרי"ח (1858)³⁵, ולזכר נשמתו נדבו אז בניו שלשת אלפים ר"כ, אשר נחשבו אז להון רב.

אחרי החזיקו בדפוסו שלשת בניו: הר' דוד, הר' חיים-יעקב והר' מנחם (מק)-גבריאל. הר' דוד היה בראשונה חתנו של הג"מ אליעזר לנדא ז"ל ראב"ד ק ווילקאוויסק (פלך סובאלק) ותמת אשתו, ותעזוב לו בת ויקחו לו אשה את הבתולה החכמה מ' דבורה בת הר' יוסף-בצלאל הארקאווי (=הרכבי) (חתן הג"מ שמואל שטראשון ז"ל, בעל ההגהות על הש"ס, המדרש וכו'). ואחיו הצעיר רמ"ג הנ"ל נשא את אחותה החכמה גיטל, ור' חיים-יעקב נשא את הבתולה איטא, בת אחותו רבקה, אשת ר' יוסף יהודה (הלוי) העלפאנד.

29 על ר' יוסף אליהו עליאשבערג ור' מתתיהו שטראשון ע"י בס' "עיר חילנא" הנ"ל, עמ' 268 וכן עמ' 283—287, וכן ב"לחקר משפחות" לצבי הרכבי, עמ' 42—48. ר' ברוך רינדזובסקי היה מעשרי חילנא ומשכיליה ונחשד בטבת תר"א ע"י הונדרמריה של חילנא בחתירה תחת פעולות של "ועד המינסטרים לתקון חיי היהודים" שנקבע ע"י הצר ניקולאי הראשון בסוף 1840 (ע"י ש. גינזבורג, היסטארישע דערק, חלק א, עמ' 64).

30 נקרא גם רח' זאחאלנע.
31 נוסח המצבה שלו, מפרי עטו של קרוב משפחה ומגיה בבית הדפוס, מחבר ס' "משען מים" (חילנא תקפ"ו), "עט סופר" (אגרות שירים ומליצות, חילנא תק"ץ ותקצ"ג) ועוד, ר' צמח בר' שמואל סג"ל לנדא נדפס ב"אחרית דבר" לשפ"ן הסופר במס' גדה בש"ס ראם [נא. מ. הברמן הדפיס "אחרית דבר" בשולי מהדורתו של "מאמר על הדפסת התלמוד" לרנג"ר, ראה שם ע' קס"ג] וב"עיר חילנא", עמ' 203.

32 בשנת תר"ב התחיל החכם א. ש. פיננער להדפיס בברלין ש"ס נוסף, אך לא הוציא כמנו יותר ממסכת ברכות.

33 פרצה ב"ד באוקטובר 1853 ונסתיימה ב"ד 30 במרס 1856.

34 היתה בתו של ה' גבריאל איש חילנא, אשר נפטר ביום ד' ער"ח ניסן תקע"ה.

35 נוסח המצבה על קברו וקבר אשתו, שנתחבר ע"י המשורר אד"ם הכהן לבנון לפי האקרוסטיכח "יוסף ראובן מרים ואשתו מילא" נדפס ב"אחרית דבר" הנ"ל וב"עיר חילנא", עמ' 204.

פרק ט'

קנאת ש"ס

בשנת תרי"ח החלו המדפיסים (נכדי הרב ר' משה שפירא ז"ל) להדפיס ש"ס גדול עם תוספתא ואלפס³⁶. ויתקנא בהם ר' דוד ראם ויחל להדפיס גם הוא ש"ס תוספתא ואלפס עם איזה תוספות על ש"ס שלהם. המה החלו הדפסתם בשנת תרי"ח ויכלו בשנת תרכ"ד ור' דוד ראם החל הדפסתו בשנת תרי"ט ותכל מלאכתו ע"י אחיו — בשנת תרכ"ו³⁷. המה הדפיסו 3500 ש"סין, והוא — אחרי כי אחר להדפיס אחריהם — לא הדפיס רק 2500 ש"סין.

ובימים ההם רבו בעולם הדפסות ש"ס בעשרה דפוסים בזמן אחד*. כי הנה לפנינו.

* (1) בדפוס זיטאמיר הנ"ל; (2) בחילנא הנ"ל; (3) ארגעלבראנד בארשא בשנות תרי"ט-תרכ"ד; (בשטרעקאטש); (4) כלעמבערג בדפוס הרי"א מענקיש בשנות תר"ך-תרכ"ה; (5) בדפוס ההוא נדפס גם

בהיות ישראל נרדפים על צוואריהם, ויהיו לבו ולמשיסה, וגם העשירים שבהם ירדו מנכסיהם. ויהי גם אחרי שהיתה להם הרווחה ומנוחה מאויביהם, היה בכל זאת יקר מאד למצוא איש עשיר שיאבה להשקיע הון רב להדפסת ש"ס, בפחדו פן יפגעו איש אחר להתחרות אתו בעסק הזה. ועל כן גזרו אז גדולי הדור, בפני משיגי גבול המדפים, בהסכמות וחרמות לזמן עשרים עד שלשים שנה, ובכח הזכות הזאת היה המדפיס מרבה במחיר הש"ס כאוות נפשו, ולא זכו לקנות ש"ס רק העשירים שבעם. המצב הזה ארך כמאה שנה, משנת תנ"ו — תקנ"ו. כי קודם לזה היתה הדפסת ש"ס אחת מיקרי המציאות, יען כי ממשלות הנוצרים אסרו הדפסתו, וכמה פעמים גזרו עליו שרפה והחרמוהו, ורק לפעמים התירו הדפסתו במקרה (עיין בס' "דקדוקי סופרים", בכרך מגילה, דף 126, מקרי הדפסת הש"ס בפרטות). ובמשך מאת השנים ההן לא נדפס ש"ס בכל העולם רק שמונה פעמים. ורק אח"כ הקלו הרבנים מעט בהסכמותיהם, מבלי לגזור עוד ממלכות למלכות. ואז רבו מעט מעט מדפיסי הש"ס באיזו ארצות חו"ל. עד אשר הציתו הסכמותיהם תבערת המריבה הגדולה בארצנו בשנת תקצ"ה, ונתבטל על ידי זה כל כוחן של ההסכמות, ואין עוד איש פונה אליהן, וכל הרוצה להדפיס ש"ס בכל מקום שהוא אין כל מעצור לפניו. והתחרות המדפיסים הביאה טובה רבה לישראל, שהזול מחיר הש"ס כל כך, עד שגם הדלים יוכלו לזכות בו, וביותר בהתחלקו לחלקים רבים בממכרו לשנים רבות. ויש ש"סין גדולים שנמכרים במחיר חמשה עשר ר"כ כל הש"ס כולו! וזאת גרמה המחלוקת הגדולה! ומעו יצא מתוק!... ותחת אשר לפנינו לא נדפס ש"ס במשך מאה שנה (תנ"ו — תקנ"ו) רק שמונה פעמים (כמבואר בד"ס, מגילה, דף 128) הנה נדפסו עשרה ש"ס סולם בזמן אחד!

ההתחרות הגדולה הזאת הרעה ביותר לש"ס ראם, כי אם אף שהיה נאדר מכולם, בכל זאת מעטו קוניו מאד ליוקר מחירו, אשר מבלי שנעשה בשטרעאטיפין, לא יכלו [ראם] לזלזל במקחו. ואם כי גם מדפיסי זיטאמיר הרבו מאד במחיר הש"ס שלהם, בכל זאת נמכרו כל הש"ס שלהם במספר 3500 קודם הרבה משנמכרו האלפיים וחמש מאות של ראם.

ש"ס במדת אקטאף (עם כל המפרשים), כל דף מחזיק עמוד אחד מש"ס הגדול, תר"ך-תרכ"ו ; 6) בחיען בדפוס זאמארסקי ודיטמארש, ונגמר בדפוס שלאסבערג, תר"ך-תרל"ג ; 7) בבערלין בדפוס המומר יוליוס זיטענפעלד (הוצאת הרב נחמן גאלדבערג) בשטרעאטיפין, תרכ"ב-תרכ"ח. בש"ס ההוא חלו בו ידי הויפנים המסיתים. במסכת שבת דף ל"א ע"א תחת המלה "לישועה" (צפית לישועה) הציגו : "לישועה" ! הזיוף נעשה ע"י המומר ד"ר ביונטאל (ראש חברת המסיתים בברלין) ⁸⁸, שהיו לו מהלכים בדפוס חברו המומר הנ"ל. את הזיוף הזה מצאתי אנכי ראשון, ומי יודע כמה זיופים זייף עוד בש"ס ההוא ! אולם בצאת הש"ס האחרון מדפוסנו בשנות תר"מ-תרמ"ו לא יכול עוד הש"ס ברלין לעמוד ולהתקיים לפניו, מבלי היה עוד איש פונה לש"ס אחר מלבד הש"ס שלנו. ויתוך המו"ל הנ"ל את סבלאות השטרעאטיפין שלו לגולמי עופרת. מטריצין (אמהות-הטבלאות) לא היו להם, כי נעשו ע"י גיבס-שטרעאטיפין (המצאת זיטענפעלד), שאינם מתקיימים אחרי יציקת הטבלאות בהן, ובכן עבר ובטל הש"ס המזויף הזה מן העולם וברוך המקום שהרגו ! ונידון כספר שכתבו מין... 8) בשטעטין בדפוס המומר שרענציל (בטעות נכתב בספר "דקדוקי סופרים" הנ"ל, דף 225, שנדפס בדפוס גראסמאן), בתבנית מרובע (קוארטא), עם כל המפרשים שבש"ס חילנא הראשון, בשטרעאטיפין, החל בשנת תרכ"ב ולא נשלם ; 9) בבערלין בהוצאת רא"ז מטילזיס זאלאמאן, גם כן בתבנית מרובע כהנ"ל, ועם כל המפרשים כהנ"ל, בשטרעאטיפין, החל בשנת תרכ"ג ועד שנת תרכ"ה, נדפסו כמה כרכים ואח"כ נשלם בהארשא בדפוס ר' יצחק גאלדמאן ע"י הרה"ח ר' האלף יעבץ ז"ל (השטרעאטיפין ההם וכן של דפוס שרענציל הנ"ל נמכרו אח"כ לדפוסנו) ; 10) בהארשא, בדפוס ר' יואל לעבענזאן בתבנית השמינית באגען (אקטאף) בשטרעאטיפין, דף על דף כש"ס הגדול, אבל באותיות זעירות בלי רא"ש ומפרשים (ויעבור אח"כ לדפוס ארגעלבראנד, וממנו עבר לדפוסנו).

יען כי ספרי דפוס זיטאמיר קדשו בעיני כל כתות החסידים, באשר המדפיסים המה בני קדושים, ועל ספריהם קפצו הקונים אף בדמים מרובים. ועוד זאת, כי בימים ההם היתה עוד שנאת החסידים להמתנגדים גדולה מאד, ותגבר אהבת החברים לה לזה, והחזיקו איש ביד רעהו.

וממכר ש"ס ראם התנהג בכבודות שנים רבות ולא הצליחה לדפוס ראם הדפסת הש"ס השני כהראשון...

36 בשנת תרי"ח נדפסו על ידם מסכתות בבא קמא, שבועות ועבודה זרה.
37 על סדר הדפסת שני הש"סין וההדפסות האחרות ע"י ב"מאמר על הדפסת התלמוד הנ"ל, עמ' ק"מ, קמ"ה ואילך.

38 הכונה היא לרפאל הירש בישענטהאל מפוזן, שהתנצר בגיל שלשים בשנת 1830; נקרא מאז יוהן היינריך ועמד ראש החברה המיסיונרית הלונדונית בברלין.

פרק י'

ויפקד מקום דוד

ויהי בשנת תר"ך (1860) ויסע ר' דוד ראם לפעטערבורג לצרכי הדפוס, ויחלה פתאם, כי אחזהו השבץ, וימת ביום שושן פורים תר"ך (שנתיים אחרי מות אביו), בן חמש ושלשים שנה, ויקבר שם³⁹.

ויעזוב אחריו את אשתו השניה, דבורה, בת כ"ט שנה וששת בניה * ובתו מאשתו הראשונה.

ויהי אחרי מותו ויפול המשא הכבד של עסק הדפוס על שכם אלמנתו דבורה הצעירה לימים. כי שני אחיו עודם צעירים ממנה, ולא התחנכו עוד בעסק הדפוס, והיא היתה חכמת לב בבינה יתרה, ותקרא את אביה המשכיל, ר' יוסף בצלאל הארקאווי [=הרכבי]** לעזרתה ויעמדו יחד בראש הנהגת כל העסק.

ויחלקו ביניהם את נחלתם: להאלמנה דבורה ולבניה — ארבעים ידות, ולשני האחים — שלשים-שלשים ידות.

גם שלשת בתי חומה ירשו. את הגדול נתנו להאלמנה דבורה ולבניה, ואת הבינוני — לר' חיים-יעקב ואת הקטן — לר' מנחם-מן-גבריאל. וגם הדפוס הרוסי ניתן לו.

ובחצרו של רמג"ר [ר' מנחם גבריאל ראם] היה לפניו בית מדרשו של הגאון ר' שאול קאצינעלענבאגען ז"ל⁴¹, ואביהם של האחים, ר' יוסף-ראובן, הקדיש את בית המדרש ההוא ע"ש הרש"ק קודש לעולם, לבלי יוכלו למכרו לחולין, ועדנו נקרא עד עתה "בית מדרשו של ר' שאול" ולא פסקו ממנו לומדי תורה עד היום.

וזה דבר הדפוס הרוסי:

בזמן שהוא הטילה הממשלה מס על דפוס עברית מאה ועשרים ר"כ לשנה בעד כל מכונה מהירה (שנעלל-פרעססע)⁴² להדפסה, ועשרים ר"כ למכש"יד (האנדר-פרעססע). ולכן אסרה להדפיס בדפוס אחד עברית ולשונות אחרות במכונות מיוחדות לכל אחת, פן ידפיסו עברית במכונה המיוחדת ללשונות אחרות, שלא העלתה מס להממשלה, ותאסור להעמידן גם בחצר אחת, ולכן הבדילו את כל מכשירי הדפוס ללשונות אחרות לחצר אחת, ויקרא שמם "דפיס הרוסי", יען כי רובי ההדפסות — לבד העבריות — היו אז ברוסית. והדפוס ההוא עשה אז פרי רב, ואותו נתנו לחלקו של ר' מנחם-מן-גבריאל ראם.

* בזמן קצר אחר כך מת לה ילד ונשארו חמישה בנים.

** ביום ז' שבט תרל"ד מת אביה הרי"ב הארקאווי [=הרכבי] כבן שישים שנה, ודבורה בתו נשארה לבדה השלטת בראש כל העסק⁴⁰.

39 נוסח המצבה שעל קברו בפעטערבורג, פרי עטו של ר' קלמן שולמן, נדפס ב"עיר חילנא" עמ' 205, שם גם נוסח הקינה עליו, מתחת לנוסח קינתו של אד"ם הכהן על מצבת הוריו ר' יוסף ראובן ומרים מטלא.

40 על ר' יוסף בצלאל הרכבי ומשפחתו ע"י בספרו של צבי הרכבי "לחקר משפחות [משכיל-לאיתן והרכבי וכו']", הוצאת הספרים הארץ-ישראלית, ירושלים, מהדורה שניה, תשי"ג, עמ' 42—44, ושם נסמנה כל הביבליוגרפיה. וראה עוד ב"ספר זכרונות" לש. שרברק (ת"א, תשט"ו) ובז'ברי [שמעון] ארנסט ב"הצופה" מכ' בטבת תשס"ו.

41 על ר' שאול קצנלבוגן ע"י ב"קריה נאמנה" לר' שמואל יוסף פין, הוצאה ב', עמ' 237—239.

42 הוצאה ע"י פרידריך קניג והוכנסה על ידו לשימוש באפריל 1811; שופרה בשנת 1837 ע"י נפיר והתפשטה במהרה בעולם כולו.

פרק י"א

(„מות בשיר")

בימים ההם הביא איש אחד לדפוס ראם ספר אשר חיבר בעברית כלולה, להדפיסו לו בכמה אלפים מונים. והאיש תושב העיר עשיר, מלוח ברבית וכילי, אבל מוחזק לבר-אוריין. בכל זאת תמהו כל יודעיו ויאמרו: „הגם זה האיש משה במחברים?" ומקופיא נראו בספר קבוצת מאמרי חז"ל באגדות ודרשות ומאמרי קבלה נפוצים בו לרוב. ויהי אחרי שנדפסו איזה דלתות, בקרוא המגיה בו עוד, ויצעק פתאום: אהה! הגה מות בשיר! הגה הספר מלא שקר ומרמה! דופי ונבלה! כי המחבר הנבל מגלה פנים של שקר ומרמה בכל אלה המאמרים, להטות ולהדיח את ישראל לאמונה הנוצרית! והמדפיסים שרפו תיכף את העלים שנדפסו. ואמנם נתגלה אח"כ, כי התמכר לחברת המסיתים, ושכור הוא להם לחבר ספרי הסתה לאמונה הנוצרית, וישכור לו מאספים מאמרי חז"ל ומספרי קבלה, לגלות בהם פנים להנצרות בשקר ומרמה, ויחבר בעזרת עוזריו ששה עשר ספרים כאלה, מלאים הבל הבלים בשקר ותרמית⁴³, למען הוצא מכת המסיתים שכר טוב, עד כי התעשר מאד.

שם המסית הזה „משה ראזענסאן" ושמות ספריו: „מרבי שלום" (מרבי — ר"ת: משה ראזענסאן בן יוסף). ובמותו הנחיל את כל עשרו לבתו יחידתו, נדיבת לב מאד, והיא הקדישה כל הונה כמעט למשמרת חולים ולשאר צדקות. ונתקיים בו: „יכון רשע וצדיקים ילבשו".

43 חיליאם (זאב בר' יוסף) צייטלין מונה בספרו „קריית ספר" שמונה עשר ספרים, שחיבר והוציא משה ראזענסאן בחילנא, בבראדי ובחארשא, אף במהדורה שניה, אחדים מהם אף תורגמו לרוסית. ספרו הראשון בשם „עצה ותושיה" נדפס בחילנא בשנת תרכ"ד והאחרון „מוסר שלומנו" בחארשא תר"ן. [בענין מ"ר דנו מ"ל, א. ש. ליברמן (ראה קלזנר, היסטוריה של הספרות, כ"ו, עמ' 277), ב"צ כץ. פרידברג בבע"ס חושבו למשומד, בהשמיטו לפני שמו את „ה"ר", הנמצא לפני כל שם יהודי שבספרו, כשם שהושמט „ה"ר" לפני שמו של שלום אש במהדורה השניה של בע"ס... — צ. ה.].

פרק י"ב

לדפוס ראם צרה בצד

לצרות התחרות הדפוסים מרחוק, נולדה צרה קרובה בצדו של דפוס ראם; כי אלכסנדר השני ביטל בראשית שנת תרכ"ב (20 אפריל 1862)⁴⁴ את הזכות היחידה (מוגופול) על הדפסת עברית אשר היתה לראם בוויילנא ולשפירא בזיטאמיר, בשכר חמשת אלפים ר"כ לשנה שהעלה כל אחד מס להממשלה, והתיר לכל להדפיס עברית בכל מקום ולשלם מס לשנה 20 ר"כ בעד מכונית-יד (האנד-פרעססע) ו-120 ר"כ בעד „שנעלל-פרעססע". אז קמו שלשה פועלים (שהם שלשה אחים) בדפוס ראם וירימו ראש לצאת לחירות

מעבדותם שנשקעו בה כעבדים נרצעים מילדותם, כארבעים שנה, ויכוננו יחד בשנה הנ"ל תרכ"ב (1862) דפוס לעברית בוילנא. שמות שלשת האחים המה: ה' אברהם צבי ראזענקראנץ, ה' מענדיל שריפטזעצער (שניהם מסדרי אותיות) וה' שאול ציונסאן (חרש להדפיס במכונה — מאשיניסט)*. ושלשתם משכו אליהם לשותף את ההכס ה' שמואל יוסף פין לצורך כספו, לעצות חכמתו וביותר להשתדלותו לפני הממשלה לתת להם רשיון להקים דפוס לעברית על שמם ועל שמו יחד (כי הממשלה ההמירה אז מאד בנתינת רשות לאיש להקים דפוס, והרבתה בחקירות ודרישות לדרכי האיש, לישרו ולמעשיו, והחכם פין כבר זכה לשם ולפקודת הממשלה להשכלת היהודים)⁴⁵. ותהי עצתו: לבלי פגוע בהדפסותיהם בהספרים שהחזיקו בהם בדפוס ראם — בסידורים, מחזורים, חומשים וכדומה, כי אם רק בספרי השכלה וכדומה, לבלי התחרות עם ראם. ובעצתו החלו להדפיס ספר „מאור עינים“ עם הערותיו של הד"ר צונץ, ונגמרה הדפסתו בשנת תרכ"ג (1863)⁴⁶. ויראו כי לא קפצו עליו, ויפרו עצת פין לצמצם את הדפסותיהם בספרי השכלה או בספרים אחרים, שאינם נוגעים להדפסת ראם, ויפת לבם להדפיס דווקא את הספרים שהחזיקו בהם בני ראם השווים לכל נפש. ויחר אף בני ראם בהם מאד, כי היו בעיניהם כעבדים המתפרצים בפני אדוניהם, השואפים נקם לעלות על ראשם, ויאמרו בני ראם: „נעקור נא הנטיעה בטרם שרשה בארץ“. ויהי כי הדפיסו השותפים איזה ספר הפוגע בספרי דפוס ראם, והורידו בני ראם את מקחו עד קרוב לקרן. ויהי כי הדפיסו השותפים סידור „קרבן מנחה“ עם העתקה בשפת יהודית (בתבנית מרובע אשר היה אז נהוג בין נשי ישראל), שהיה נדפס מאז בדפוס ראם תמיד, והיה מקחו שנים וחצי ר"כ, והורידו בני ראם את מחירו עד לרובל ומחצה. וכן עשו לכל ספר, שפגעו בו השותפים, גם גמלו להם כפעלם וידפיסו גם הם (בשנת תרכ"ד—תרכ"ו) ספר „מאור עינים“ כמותם, בהערות ותקונים של הד"ר דוד קאססעל מבערלין⁴⁷. ובדבר הזה עלו בני ראם כאותו קוף, אשר ראה את בעליו כי מעדו רגליו, ויפול ארצה ונפל גם הוא לארץ!... ויארכו ימי ממכרו עשרות שנים ויצא כל שכרו בהפסדו, ולמען הנקמה חבלו בעצמם!

והשותפים לא נסו מן המערכה, ויוסיפו לחגור עוז להתחרות את ספרי דפוס ראם. והאריה לא יכול לטרוף את היתוש... כי עמד להם כח אמיץ, אשר חוננו בו ויהי להם למשגב ולמחסה, הוא כח החסכון וההסתפקות, אשר חוננו בו כל ימי עבודתם בדפוס ראם. והסתפקו גם עתה למחיתם, כמו בקב השכירות שלקחו בדפוס ראם, ולא הוציאו משכר דפוסם לצרכיהם רק שכר פועל בדפוס ראם בצמצום, ויתר השכר אשר הביא דפוסם, אצרו לאוצר הדפוס. והיא שעמדה להם בכל ימיהם! ואחרי איזה שנים, פרקו מעל דפוסם גם את הושתפות של רש"י פין וישארו בו לבדם. בשנת 1863 יסד גם דווארזעץ⁴⁸ דפוס עברי קטן — ובשנת תרכ"ט קם גם ר' לייב מז' (בנו של המחזיק ר' ליפמן מז')⁴⁹ ויקים גם הוא דפוס לעברית, ויהדר הדפסותיו יתר על השותפים הנ"ל, וגם הוא התחקה להדפיס כספרי ראם דוקא, ונוסף גם הוא על מלחמת השותפים בדפוס ראם, ויהי גם הוא למפגע לו.

44 הפקודה פורסמה ב' 26 באפריל 1862.

45 ע"י דברי ר' הלל נח מגיד (שטיינשניידר) על כך בתולדות ש. י. פין שבראש הס' „קריה נאמנה“ הנ"ל.

* ברוסיה היה לפנים בן יחיד להוריו פטור מעבודת הצבא, לכן הערימו רבים ליחש בניהם לאבות זרים, שלא היו להם בנים זכרים ויחלקום אחד אחד לשמות אבות זרים, ועל כן נקראו שלשת האחים ההם בשלשה שמות זרים.

- עמ' 11, בניגוד לדעת פרידברג בספרו הנ"ל עמ' 131. בית הדפוס נקרא ע"ש ש. י. פין והוא הבכור אברהם צבי ראזענקראנץ.
- 46 אמנם החלק הראשון של הספר במהדורתו השלישית נדפס במסגרת "קרית ספר לחכמת ישראל" של יצחק אייזיק בן-יעקב, בשנת תרכ"ג. ואילו ב' החלקים האחרים נדפסו בראשית תרכ"ו. על שער הספר כתוב: "בדפוס ר' שמואל יוסף פין ור' אברהם צבי ראזענקראנץ".
- 47 ההדפסה התחילה בשנת תרכ"ד ונסתיימה גם היא בשנת תרכ"ו.
- 48 ר' אברהם יצחק בר' שלום, שחידש את בית הדפוס, שנוסד על ידו בשנת תקפ"ט ונסגר לפי הפקודה מ"ד באוקטובר 1836. על ידו עזרו בניו ר' שלום יוסף והלל שירשו את בית הדפוס.
- 49 גם בית דפוסו של ר' יהודה ליב מ"ץ, לא היה אלא בית דפוס אביו ר' אליעזר ליפמן מ"ץ, שקבלו מידי חותנו המחוקק ר' בנימין בר' דוד אריה סג"ל ראטענבערג מפולנאה סמוך לצאת הפקודה הנ"ל.

פרק י"ג

מלחמת אחים

כל המלחמות שערכו על דפוס ראם בוילנא ובכל הארץ לא הרעו לו כמלחמה אחת קטנה, אשר קמה בביתו בשנת תרכ"ו. כי שני האחים ראם התקנאו בגיסתם האלמנה דבורה, בראותם כי היא עלתה מעלה-מעלה, והמה ירדו מטה-מטה. כי בחלקה הגדול משלהם בשלישית ובכשרונה לכלכל הוצאות ביתה במשפט וחשבון, הותירה הרבה משבעה. ויהי כי נצטרך עסק הדפוס ללוות כסף, ותלווה לו דבורה ברבית [בהיתר עיסקא]. ויהי בימי הדפסת הש"ס השני אשר ממכרו התנהג בכבודות (כנ"ל), והעסק הוכרח ללוות כסף רב ממנה, ותירא פן תקצר יד העסק משלם לה נשיה, וכי תרע עין האחים בהמון הרבית אשר יעלו לה, ותדרוש כי יגדילו חלקה בעסק הדפוס לפי מדת חובו לה. ויצר להאחים מאוד ויאמרו: "הן עוד מעט ותבלע את כל נחלתנו!" ויקומו ויריבו על החלוקה מראשיתה, אשר העדיפו אז את חלקה יתר על שלהם, ויגזרו אומר: "הבו, אם תאות לנו מהיום לחלוק בינינו חלק כחלק — טוב, ולא — אז נפרדה מעליה". ויחר אף דבורה בם מאד, כי לא ישימו אל לבם את כל עמלה ועבודתה יחד עם אביה — לבדם — בכל העסק, ולרוב בניה ולצרכיהם המרובים, ותמאן לוותר מחלקה העודף כל מאומה. ויהי כשמעם דבריה, וימהרו ויחליטו לאמור: "גזרו את הילד! נקחה את חלקנו ונבדלה ממנה!" ויחלקו ביניהם את כל הרכוש, ויתנו לה ארבעים ידות, וגם כל חובם לה שלמו לה בספרים, אבל רבית כספה מחלה להם. והעסק נגזר לגורים, ותפרוץ מלחמת המסחר ביניהם, ויתחרו זה את זה בזלזול מקחי הספרים ובפיזור הספרים באמנה לכל הפושט יד, לכל מוכר ספרים דל ואביון. כל אחד רדף אחרי המו"ס להטותו לצדו, ויקן לבבו באמנה גדולה, שרובה תתעכל במעיו, ורוב המו"ס יצאו ידי שניהם (שלקחו האמנות משני הצדדים). ובהאבקם יחד ושמו כל מעינם במלחמת הבית, גברה אז עליהם מלחמת חוץ. המה נטשו את הדפסותיהם, והמדפיסים החדשים גברו חילים, ויבנו את בתיהם על משואות חרבות דפוס ראם, והמלחמה אכלה בם, מבית ומחוץ, עד להשחית. ובדפוס ראם שמה ושאה, וימש חושך!

פרק י"ד

נר קטן דוחה חושך גדול

ודבורה ואביה התבוננו ויראו, כי רעה נגד פניהם, כי מצב הדפוס הרוס וחרב, והעסק שמם ורכושה של דבורה מתמוטט, ויתנו עיניהם בי * לשימני למנהל הדפוס והעסק,

* אנכי עסקתי אז [תרכ"ב—ד] בהוצאה הראשונה של משניות תוי"ט במדת אקטאף ומשניות עיקר תוי"ט, שניהם מדפוס גראסמאן בשטעטין, ובהוצאת ש"ס מרובע, דפוס שרענצעל, בשטעטין.

לחלקה של דבורה, ולרפא את הריסותיהם. ויקראוני ויציעו לפני את המשרה הזאת בשכר טוב אשר ישוה לי לעזוב את עסקי בשלח, ואאות להצעתם ובחודש תמוז שנת תרכ"ז עליתי על משמרת הפקודה הזאת.

ואנכי טרם ידעתי כל מאומה מכל מקרי הבית הזה ועסקיו ומצב עניניו. ויהי כי צעדתי אך צעדים אחדים לבוא אל הבית פנימה, ואבוא ראשונה אל לשכת הסופרים. והנה לפני איש אחד יושב ומעתיק בספר את המכתבים אשר ישלחום לעניני העסק, ואשתומם אל המראה! היאומן כי עסק גדול כזה, שעקרו עם סוחרי ערים אחרות על פי מכתבים, לא תהיה לו מכונת העתקה (קאפיר-מאשינע), שכבד מצויה גם בין סוחרים קטנים שעסקם עם סוחרי חוץ! שכבר ישנה גם אתי! והלא מחירה מצער רק כשכר המעתיק לשבוע אחד! וההעתקה הלא היא בטוחה מכל שגיאה ומה מהירה! ומה קלה! והיא כבר ידועה לכל והמה המדפיסים לא ידעו! הדבר הקטן הזה כבר היה די לי להבין ממנו לדון על כל העיקרים הגדולים שבבית הדפוס הזה מה דלו ומה קטנו! ואמנם כן, מצאתי אח"כ את כל הדפוס ואת כל עניניו דלים ועזובים ושפלים מאד! חמש מכונות לו להדפסה, וכולן ינועו יסובבו בעצלותיים בידי אדם. בשלשה-ארבעה גברים לכל מכונה, כי מכונת קיטור אין להם. הספרים ידפיסו מהאותיות, אשר יתפרקו אחרי כל הדפסה ויסודרו מחדש לכל הדפסה, כי שטערנאטיפין אין להם, בעת שכבר מצויים בידי רובי המדפיסים המתחרים אתם! הספרים אשר ידפיסו, המה שהעלום גרה כמה פעמים בדפוסם, שחוזרים ונדפסים תמיד בלי כל חדש גם בדפוסים אחרים (כמו: סדורים, מחזורים, סליחות, קינות, חומשים, תהלים וכדומה) ומלחמה תמיד להם עם כל המדפיסים המתחרים אתם. ועל כל אלה נשתר-ממתי, בראותי כי כל העסק שלהם נהפך לשדה מלחמת האחים, ושניהם (שני הצדדים) מחבלים ומשחיתים אותו עד לכלה! ועוד מעט ויפלו יחדיו במלחמה ולא יוכלו קום!

עליתי והגדתי לדבורה ואביה את כל השקפותי על כל עסקם, ואמרתי להם: "ואנכי מה אעשה לעסקכם היום, אם אתם בידיכם תהרסוהו? הנה שמתם את כל לבכם וכל מעינכם במלחמתכם עם אחיכם, את כל ספריכם הפכתם לאבני שרפה והיצתם את קיר ביתכם באש, למען תאחזו האש גם בקיר אחיכם. ואחרית מלחמתכם הלא תהיה כאחרית שנים-עשר הנערים אשר לדוד ולאיש בושת, אשר החזיקו איש בראש רעהו וחרבו בצד רעהו ויפלו יחדיו (שמואל ב', פרק ב'). ואם לא תמהרו, אדוני, להשביט את המלחמה עם אחיכם, אז יחרב הבית חורבן כליל! ועליכם, אדוני, החובה לפתוח בשלום הראשונים, יען כי אתם חכמתם מאחיכם הצעירים לימים. ועל החכם לפתוח ראשון בשלום, גם להכנע ראשון... למה הדבר דומה, לשני בני אדם שקנו אתרוג בשותפות, אחד מהם חכם ואחד סכל. התחילו מריבים זה עם זה, מי מהם יברך ראשון, ויקצוף הסכל ויאמר: אם כן נבחר את האתרוג בתווך, ואקח לי ואבדלה ממך. ויענהו החכם: "אם כן הלא גם לך גם לי לא יהיה. ברך נא אתה ראשון, ואל נבטל שנינו מצוות אתרוג בשביל תאוות הכבוד".

והנה זה כבר הקדימוני שני מלאכי שלום לנסות עצת שלום אל שני הצדדים ולא אבו שמוע. רבות עמלו רודפי שלום אלה להטות לבם אל השלום ולא יכלו, כי שניהם הקשו את ערפם ושאפו מלחמה כשכורי דם. אבל הנסיון הגביר גבר על עקשנות לבם, כי נפקחו עיניהם לראות את החורבן הגדול אשר המלחמה עושה ברכושם יום-יום, הרך לבבם ויטו אונם לשמוע עצת שלום מיועצי שלום ההם, אחרי אשר מלאתי אחריתם בדברי הנמרצים יום-יום. ובזמן קצר עלתה ביד שלשתנו לעשות שלום ביניהם ויקרבו עצם אל עצמו, אח אל אחיו, וקורות הבית קרבו זה אל זה והוקם הבית על תלו. שני מלאכי השלום ההם, המה ממידועי בית ראם, חכמי לם: ה"ה הרב החכם יהודה בהק ז"ל (בעה"ס "עץ יהודה" ועוד) והרה"ח שמעון דניאל וואלדענבערג ז"ל.

עניינות

הערות בשולי „הספר“ א'

(א) מאמר שפ"ן הסופר בלעתי כביכורה בטרם קיץ והריני צופה להמשכו וסיומו. אך נפלאתי על הערה 21 שכתב המעיר, כי הכוונה כנראה לעיירה בראניקה שבגליציה, בסמוך לדרוהוביץ — אפשר יש עיירה כזאת במפה, אבל לא שמענו לא על קהילה בה ולא על רב, שיהא נודע כל-כך שיטלטלו אותו מגליציה לסלאוויטא ומסלאוויטא לוויילנא. לדעתי הכוונה לעיירה באראנאוקא Baranovka והיא בסביבה ההיא (ועל אחד רבניה גם הבאתי חידושים ב„קצרת צימוקים“). בעיירה זו ישבו, במשך כמה דורות, רבנים ממשפחת מרגוליאן, מהם שנתפרסמו כבוררים מובהקים. העיירה אינה רחוקה מסלאוויטא (והרי ידידנו ר' חיים בר-דיין מבני הסביבה ההיא).

(ב) הסניגוריא על „הגניזה החרסונית“ לא תסכון — לפני שלושים שנה ראיתי „מכתבי הבעש"ט ואחרים“ מעשיידי זיפן מופלא בלבוב (הוא עשה בשבילי כל מיני תעודות מזויפות לצרכי עליה לא-ליגאלית, שתהא ליגאלית). ואך אומר, כשקראתי ראשונה מה שהוציא ר"ח בלוח, היה קרוב אצלי, כי אלה מעשי-משכילים. ולא אאריך בזה, כי אני חושד בספרים חשובים מאד, כמעט ברפרזנטטיביים, של תחסידים, שהם מעשי-משכילים. ולא עת לדבר בזה.

(ג) גם הפעם הפתיענו ר' ראובן מרגליות. לכאורה — דבר טכני, אך בכמה דיוק ושלימות דאפשר.

דב סדן

מי חיבר את הפארוויה „התיקון“?

לרגל עיסוקי באחרונה בפרשת הירושלמי על קדשים „מיסודו“ של שלמה יהודה (יאודה) מהר"ם „ס"ט אלגאזי“ המכונה פריעדלנדער, נזקקתי לזהות את מחברו של „התיקון“ — ש"ע הלכות תיקון לתקנת החברה צאן קדשים בו יבואר כל דיני הלכות תיקון לחסידי פולין וחב"ד... אשר אסף וחיבר הרב החסיד... מוה' ר' לייבעשל חסיד ס"ט מעיר סאקוליא ממדינת סוריא. נדפס בבית הדפוס החדש של מוה' ר' אלישע היילפערן בעיר טשערנאוויץ (1881). 16°. ב' דף. מעבר לשער: Verfasst von L. Friedland.

בכרטיסו של הספר בספריה הלאומית אין כל נסיון לזהות את מחברה של הפארוויה האנטי-חסידי — המשכילית בלשון הזוהר, ושם המחבר צוין סתם: ליב פרידלנד. א. מ. הברמן, ב„שערי חב"ד“ שב„עלי עי"ן“, כותב בזהירות בהסתמכו על דודסון (פרודיה, עמ' 218-219, סי' 71), שהמחבר כנראה הוא מרדכי אפאטהעקער. וכך היא גם דעת רח"ד פרידברג בבע"ס. ברם, מלבד ה„ס"ט“ ו„לייבעשל [=יהודה-ליב] פריעדלאנד“, הרי לפנינו עדות, אגב ענין אחר.

הרב יקותיאל יהודה גרינוואלד, בספר היובל „הפרדס“ (העורך: הרב שמחה עלבערג, ניו-יורק, תשי"א), במאמרו „הירושלמי על קדשים“ כותב, בעמ' 346, בין השאר: „... בעיני ראיתי מכתב שערך (פרידלנדר) להחכם פרופיסור זאב באכער לפעסט ושבו מתחנן לפני ראשי הסימינר מבודאפשט לעמוד לימינו, כי רבים רודפונו, לפי שהוא משכיל. ולראיה על דבריו שלח לו ספרו „התיקון“, שחיבר בהיותו צעיר לימים (הפיזור שלי צ"ה). על פי סגנון הזוהר ויש בו יותר ליצנות מחכמה, כי היה מומחה גדול לחקת סגנון אחרים...“

ואם כי גרינוואלד לא תמיד מדייק בשמועתו (ראה דברי פרופ. ג. שלום, ב„ציון“ תשי"ב,

בענין קבר ש"צ), הרי כאן הוא כמסיח לפי תומו, כשעיקר עניינו פרשת הירושלמי, והוא היה מאנשי סודו של פ. זה.

דעת רח"ד פרידברג, כפי שכתב לי, אשתקד, כי יתכן ופ. ייחס לעצמו את חיבור "התיקון" — היא השערה רחוקה, ובכלל, המייחסים את הספר לאפוטקור אינם מביאים ראיות מספיקות לכך וראיות לסתור את ייחוסו לפ. ועוד: מה ליהודי גליצאי מהוסיאטין ול... חב"ד, אדרבא, פ. שלפי דברי גרינוואלד (שם), הוא זוסקא רחל-לאה'ס מבישענק-וויץ שעל גדות הדווינה, שייך ושייך לחב"ד.

אליבא דרב י. ל. מימון (כפי שמסר לי ר"ש הכהן ווינגרטן), פשיטא ש"התיקון" חיבר פרידלנדר, ונראה, שכך צריכה להיות מסקנתנו.

מעניין, שלאחר כל הרעש שהקים סביבו פ., הוציא, לאחר מותו, "בנו ותלמידו" מאיר פ. מבוא לתוספתא עם פי' חשק שלמה" מכת"י אביו (טירנוי, תר"ץ).

ענין קשרי משפחה בין פרידלנדר הס"ט מבישענקוויץ לבין ר' שלמה יהודה (ולמן-ליב) פ. הגאב"ד דק' באלעזוב (גליציה) בעל "אמרי מהרז"ל" (גרוסווארדיין, תרפ"ח) ואביו — ר' אהרן מאיר ברמז"ל בעל "אברך" (באלעזוב, תרנ"ג) ו"קונטרס גמר אומר" (קרקא, תרל"ט), ור' חיים פרידלנדר — מו"ל "אברך" ובעל "טל חיים והברכה" (פרעמישלא, תרנ"א) ו"טל חיים" (בעטלען, תרס"ט), ור' אברהם דוד פרידלנדר — מו"ל אמרי מהרז"ל — קשרי משפחה אלו צריכים עדיין בירור.

צ ב י ה ר כ ב י

גלגולי הביבליוגרפיה של כתבי ר"ש קליין והשלמתה

בחוברת אדר תשי"ג של ק"ס פרסם ד"ר אלכסנדר שייכר הערה השלמה בעניין רשימת כתבי הרב פרופ' שמואל קליין ז"ל. והמעיר תנא ושייר, וגם לא דק בכמה פרטים הן בענין ההשלמה והן בפרשת גלגולי הביבליוגרפיה הנ"ל.

א. גלגולי הביבליוגרפיה

בתרצ"ז פירסם ב. [נימין] מ. [ייזלר, ועכשיו: מזר], ב"ידיעות החברה העברית לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה", שנה ד', [תרצ"ז] חוברת ד', את רשימת כתבי שמואל קליין בחקירת ארץ-ישראל [116 מספרים, בהם 8 כפולים המסומנים באות א] רשימה זו יצאה לאור גם כתדפיס (ירושלים, תרצ"ז) [בעילום שם הרושם], שנקרא בשם "כתבי שמואל קליין, ביבליוגרפיה משנת תרס"ח — תרצ"ח", ובו הוסיף ש. [מואל] קל. [יין] בעצמו "שאר ענינים" [30 מספרים]. בתרצ"ט פורסמה במאסף "יבנה", ספר א' [מוקדש לפרופ' ש. קליין, במלאת 30 שנה לעבודתו הספרותית, ערוך בידי י. א. זידמן וצבי הרכבי] רשימת "כתבי הפרופיסור הר"ש קליין" ע"י י. ורפל [291 ועוד 2 מספרים ורשימת הערכים ב" J. Lex. וב" E. J. אשכול] בתוספת מילואים [מס' 292 — 301] מאת שמואל שטרן מבודפשט. הרשימה הנ"ל יצאה בצירוף סקירה ביוגרפית ("הרב פרופ' ר' שמואל קליין" — צבי הרכבי, המאסף הנ"ל] כתדפיס שנקרא בשם "הרב פרופ' ש. קליין [ז"ל]" — ירושלים, תרצ"ט. ב"ידיעות החברה העברית לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה", חוברת תמוז ת"ש [המוקדשת לזכר נשיא החברה הרש"ק ז"ל], נתפרסמו השלמות המערכת [12 מספרים] לרשימת "יבנה" — בעיקר פירסומים שיצאו לאור אחר פירסומה. ד. גוימן הוסיף שם נוספות [10 מספרים] — מאמרים שנתפרסמו (1915—1919) בירחון הוויגאי Freie Jüdische Lehrerstimme. הרב ד"ר ע. ב. פוזנר פירסם ב"ידיעות החברה וכו'" (תש"ב, חוב' ד') השלמה לביבליו-גרפיה של כתבי רש"ק [21 ערכים].

בעניין זהותו הוודאית של מחבר איתם המאמרים, שחתם עליהם (Klein 8 (m u e l). עם הרש"ק, עי' במה שכתבתי (בחימת "מלקט") ב"במישור" [י"ד במרחשון תש"א]. המדור האקדמאי, מס' ג', בעריכתי. שם גם תיקנתי את ד. נ.]. שם צוין גם עזבונו הספרותי של הרש"ק, שעד עכשיו לא נתפרסמו ממנו אלא ספר אחד ומאמר אחד [עי' בהשלמות להלן]. ש. שונמי ציין ב"מזכרת עמנואל", ביבליוגרפיות תרצ"ט—תש"ז, עמ' 183, את רשימת "יבנה" ותדפיסה ואת ההשלמות והנלוספות שב"ידיעות החברה" [ונתחלפו בדפוס כמה שורות במאמרו]. וגם בפתח "ספר זכרון לגולאק ולקליין" צוינו הנ"ל.

ב. השלמות לביבליוגרפיה

מלחמת העולם הראשונה בשבועון Jüdische Volkszeitung שיצא בפרשבורג.
 (1) עד היום לא נרשמו המאמרים הפובליציסטיים שפרסם הרב פרופ' קליין לאחר
 (2) שאר ענינים [השלמה ל"כתבי שמואל קליין", תדפיס מ"ידיעות החברה העברית לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה", שנת ד', חוב' ד', ירושלים תרצ"ז], עמ' 15—16, 8°.
 (3) הגיבורים אשר לדוד, "ידיעות וכו'", שנה ז', חוב' ג—ד, תמוז ת"ש, עמ' 95—106.
 (4) הערות לקינה הקדומה (על חורבן הקהילות בארץ-ישראל), שם, עמ' 107—121.
 (5) ארץ הגליל מימי העליה מבבל עד חתימת התלמוד... הושלם מתוך עזבונו המדעי של המחבר ונערך בידי יהודה הרשקוביץ [אליצור], ירושלים, מוסד הרב קוק תש"ו. יא.
 [2], 223, [11] עמ', י"ד לוחות על 8 ד', 2 מפות ותמונת המחבר. 8°.
 (6) מונחים להוראת תורה שבע"פ בתורה שבכתב, סיני, כרך ז', ע' רע"ד—רע"ט [בתוכן העניינים של הכרך נשתבש שם המאמר].

(7) נמסר לדפוס: ברייתא של גבולין — תרגום מאמרו Das Tannaitische Grenzverzeichnis Palästinas שנדפס ב-H U C A, כרך V, עמ' 197—259. תרגום ד"ר ח. בר-דרומא (בתוך קובץ "מחקרי-ארץ", הוצאת נ. טברסקי, תל-אביב); הקדמה — צבי הרכבי*.

צ. ה.

צילום ספרים וחוק להגבלת ייצוא ספרים יקרים

ליקוי גדול בספריותינו, שאפשר בנקל לסלקו: חוסר סדרות שלמות של העתונות העברית הישנה וכן הקושי להשיג לעיון ספרים עבריים יקרי מציאות.

אספים שלמים של העתונות קשה מאד לרכוש גם בזמנים כתיקונם. אפילו ב"ספרייה הלאומית" שלנו על ה"הצופים אין אוסף שלם של כל העתונות העברית. לכשנזקק חוקר פלוני לכל כרכי ה"הצופה", נאלץ לפנות אל אנשים פרטיים, שבידם נשתמרו כרכים אחדים של העתון. ונתמזל מזלו של אותו חוקר, בפנותו אל אנשים המוכנים לסייע לו ולהשאיל לו את העתון. ברם, יש אספנים פרטיים, ה"שוככים" על ערימות העתונים, בלי לתת לעיין בהם. עכשיו, כשאנו מנותקים מה"הצופים", המצב קשה פ"י כמה. אין אף ספרייה בארץ, שבה אפשר למצוא סדרות שלמות של העתונים. ובשעת הצורך יש לכתת רגלים מספריה לספריה ולצרף שנתון לשנתון.

הפתרון הוא בצילום כל השנתונים של העתונות העברית הישנה על-ידי מיקרופילם. שיטת צילום זו זולה ונוחה. בקופסה קטנה אפשר להחזיק צילומים של כל כרכי ה"הצופה", "המגיד", "הצופה בארץ החדשה" וכדו'.

* רשימתי זו נדפסה רובה ככולה תחילה ב"ידיעות החברה לידיעות ארץ-ישראל ועתיקותיה", שנה י"ח, חוב' ג', תשי"ד, ברם נשתבשה, לצערי, שם בטעויות דפוס מרובות שלא באשמתי.

ריכוז הצילומים של העתונות תצריך השגת צילומים גם מחוץ-לארץ. כך נמצא בארץ רק כרך אחד (שנה אחת) של העתון „הצופה בארץ החדשה“, בספרית „בית אחד העם“ בתל-אביב. כרך זה הוא אולי היחידי בעולם. כנגד זה נמצאים בארצות הברית כרכים נוספים של העתון. אפשר לבוא ביחסי חליפין עם ספריות חו"ל. אפשר גם למכור העתקים של סידרות של עתונים ובוזה לכסות את הוצאות הצילום בארץ.

בארץ נעשו נסיונות יפים בצילום העתונות. כך צילם שירות הצילומים של הממשלה, המסונף למדפיס הממשלתי, את כל כרכי „הארץ“. הארכיון הציוני, שגם לו יש שירות צילומים במיקרופילם (הוא שירות הצילומים של הסוכנות היהודית), צילם כמה וכמה עתונים ציוניים יקרי המציאות. פעולת הצילום של העתונות צריכה להיות מאורגנת ומודרכת על-ידי ועדה אחראית, רשמית, שתשתתפנה בה כל הספריות המעונינות בדבר.

הוא הדין בנוגע לספרים יקרי-המציאות. אין להחזיק ספר שהוא יחידי, או אחד המעטים בעולם, בלי לצלם אותו. לוא צילמנו את הספרים יקרי המציאות, הנמצאים על הר-הצופים, היינו יכולים להשתמש בהם גם כשאנו מנותקים מן ההר לצרכי החקירה ולא היינו חרדים כל כך לגורלם.

מר נפתלי אילון מתאונן, בקונטרס א' של „הספר“, שספרים יקרי המציאות הנמצאים בארץ, נמכרים במחיר גבוה מאד, וסופם שיישלחו מאהרץ לקונים בעלי-יכולת בחו"ל. למה לא נצלם את הספרים האלה לפני שיוצאו לחו"ל? אני מקווה, שאפשר יהיה להשיג את הדבר מתוך רצון טוב. אולם יש גם לחוקק חוק בניהול הוצאת ספרים יקרי המציאות מהארץ, כדוגמת חוק הארכיונים, ולהטיל, לפחות, את חובת הצילום על המוכרים.

ספרים רבים יקרי המציאות נוכל להשיג מחוץ לארץ ע"י צילום. בספריות הגדולות בעולם, כמו „בדליאנה“ באוקספורד, המוזיאון הבריטי, הספרייה הלאומית בפריס ואחרות, ישנו שירות קבוע לצילום ספרים. גם עלינו להקים שירות כזה. משרד החינוך והתרבות, הדואג להשגת צילומים של כתבי-יד יקרי המציאות, צריך לדאוג גם להשגת העתקים בצילום של ספרים יקרי-המציאות.

אומנות הצילום התפתחה בזמננו במידה כזאת, שהיא מאפשרת להשיג בנקל ובזול העתק של כל ספר, עתון, כתבי-יד או תעודה. לפעמים לא כדאי להדפיס ספר רב הכמות, שמספר קוראיו יהיה מועט, כמו אספי תעודות, ברם כדאי לצלם את כתב-היד. מספיק להדפיס את רשימת התעודות ותכנן („רגסטים“) בלבד. את התעודות עצמן אפשר לשמור בצילום. שיעמוד לרשות החוקרים. גם מחקרים, שמספר קוראיהם יהיה מצומצם ושהוצאות הדפסתם הן מרובות, אפשר לצלם בהעתקים אחדים, מכתב-היד, או מהעתק במכונת כתיבה. הספר יירשם בספריות הגדולות ככל ספר רגיל ויופיע גם בביבליוגרפיות, אלא שיעמוד לרשות הקורא בצורת צילום זעיר, מיקרופילם, שקוראים אותו במכונת קריאה. את מכונת הקריאה, שהיא מערכת זכויות-הגדלה, מייצרים בארץ וכל ספריה מדעית צריכה לרכוש לה מכשיר כזה.

אשמח: אם רשימתי הקצרה תעורר את הנהלות הספריות הגדולות בארץ ואת משרד הדתות ומשרד החינוך והתרבות להעלות על הפרק את עניין הצילום של ספרים ועתונים יקרי המציאות — מכאן, וחוק הגבלת ייצוא ספרים יקרים לחו"ל — מכאן.

ד"ר ישראל קלוזנר

תערוכת-הספרים שזכו בפרס הרב קוק

באולם הקריאה הנרחב של ספרית בית-המדרש למורים "מורחי", ירושלים, המכיל למעלה מעשרים אלף ספרים תורניים בעברית וביהדות, אשר עבר לא מכבר להחזקתה של הספריה התורנית המרכזית לישראל, נתקיימה (משלהי אלול תשי"ד עד אסרו חג הסוכות תשט"ו) תערוכת חמישים ושנים ספר, שזכו לפרס הרב קוק מטעם עיריית תל-אביב בשנות תש"ג — תשי"ד.

הפרס הראשון בחלוקה הראשונה הוענק בשעתו לרב איסר זלמן מלצר ז"ל על ספרו "אבן האזל" (על הרמב"ם), ח"ה, שיצא בתש"א. פרס-כבוד נוסף קיבל בתשי"ב על זכויותיו המרובות בשדה הספרות התורנית, בהזדמנות הופעת ח"ו מספרו הגדול הזה, שיצא בתשי"א בירושלים [בניגודים הופיע כ"ח. כ"ט בדפוס. כ"א וכ"ב הם על ספר י"א מ"היד החזקה", כ"ג — על ספר י"ב, כ"ד — על י"ג, כ"ה וכ"ו — על ח' כ"ז — על י"ג וי"ד, כ"ח — על א' ב' וג', ט' — על ד' וה'. בעזבונו: שיעורים וחדו"ת שלא על סדר הרמב"ם, תשובות והערות בשולי ספרים. — המע'].

גם הרב חיים יהושע קוסובסקי, שזכה לפרס בחלוקה הראשונה (ת"ש—תש"ב) על ספרו "אוצר לשון התרגום" (קונקורדנציה של תרגום אונקלוס), שיצא בת"ש, זכה שנית בפרס-כבוד בחלוקה השלישית (תש"ד—תש"ה), על זכויותיו הרבות בשדה הקונקורדנציה התלמודית, בקשר להשלמת "אוצר לשון התוספתא".

הרב ראובן מרגליות זכה בפרסו הראשון בחלוקה השניה (תש"ג—תש"ד) על מהדורתו של ה"זוהר", שספרו השני (על שמות) יצא בתש"ו, וכעת קיבל פרס-כבוד עם השלמת שורת-הספרים על ה"זוהר", "תיקוני-הזוהר", "ספר הבהיר" ו"זוהר חדש" — עם פירוש "ניצוצי-זוהר", בהשחאות לספרות התלמודית הרחבה.

הרב ירוחם אשר וורהאפטיג קיבל לראשונה פרס בתש"ו, על ספרו "חדושי ירוחם" (על הרמב"ם), שיצא בתש"ה ובשניה הוענק לו פרס בחלוקה בתשי"ב, על ספרו "אמרי ירוחם", שיצא בתשי"א בירושלים.

הרב שלמה יוסף זיין קיבל פרס-הוקרה מיוחד להופעת הכרך הראשון של "האנציקלופדיה התלמודית" בעריכתו בשנת תש"ז, ובתשי"ז קיבל שנית פרס בסוג ספרות-מחקר וספרי-עזר תורניים על ספרו "המועדים בהלכה" ועל פעולתו החשובה כעורך "האנציקלופדיה התלמודית" ויתר פעולותיו בשדה הספרות התורנית.

הרב מנחם כשר קיבל לראשונה פרס בתש"ה על הוצאת חומש "תורה שלמה" (תורה שבכתב עם ביאור התורה שבעל-פה), שהכרך התשיעי ממנו יצא לאור בתש"ד. בתשי"ב הוענק לו שנית פרס על הכרכים י"ג וי"ד מספרו המונומנטלי הזה, שיצאו בתשי"א בירושלים.

הרב יוסף צבי הלוי, שהשנה הוענק לו פרס-כבוד בעד ט' ספריו על הלכות ארץ-ישראל, כבר הוענק לו פרס אחד בתש"ד על ספרו "כרם הארץ" (משום מה אין שם ספר זה מופיע ברשימת הספרים שזכו לפרס, שהוציאה כעת עיריית תל-אביב; להלן נציין השמטות נוספות ומצערות מאד בחוברת זו).

מן הראוי לציין שלבעל "חזון-איש" ז"ל הוצע הפרס והוא דחה אותו בהחלטיות וטעמו ונימוקו לכך כמוסים היו עמדתו.

רוב הספרים שזכו בפרס הם גם גדולי-הכמות. אכן, כבר עמד מר צבי הרכבי, מנהל הספריה התורנית המרכזית בירושלים, שביזמתו סודרה תערוכה זו — עם דבריו בפתחתה — שגם הספר התורני קטן הכמות רב תכנו גם מבחינה כמותית משל הספר החילוני, כי, כידוע, מרבית מחברי הספרים התורניים להשתמש בראשי-תבות, בקיצורי-מלים ובצמצום-לשון מכסימלי, הן מפאת חוסר פנאי להאריך, הן כדי לקמץ בהוצאות-הדפוס.

ואם "ספרי-השמיטה" של הרב יחיאל מיכל טיקוצינסקי, שיצא בתשי"א (מוסד הרב קוק, ירושלים) זוכה בפרס בתשי"ב, אינו ספר גדול-כמות, הרי ערכו קבע לו את זכותו לפרס. מפיו של הרב טיקוצינסקי אנו חיים בלוח-השנים שלנו, מזה כשני דורות.

אנו רואים בין הספרים שזכו בפרס, גם עבודות קולקטיביות, — תופעה נדירה ביותר בספרות התורנית בדורותינו. כוונה "האנציקלופדיה התלמודית" וכן המפעל הכינוסי הגדול "אוצר הפוסקים", שבראשו עומד ראש הרבנים לישראל הרב יצחק אייזיק הלוי הרצוג. פרס-כבוד ניתן לו עבורו בתש"י, (בהזדמנות הופעת ספרו "תורת-האוהל" על הלכות סנהדרין). אתה משתומם לראות על שולחן

התערוכה ספר ענק על שישה סימני שולחן-ערוך בלבד. בין מקבליהפרסים, אנו מוצאים לא רק מחברים, אלא גם מו"ל ומדפיס. כן קיבלו פרס-כבוד בתשי"ב הרב שלמה יוסף גנחובסקי ז"ל ור' יודא-אהרן סג"ל ווייס, מהדירי הש"ס הארץ-ישראלי הראשון, תלמוד בבלי (צילום דפוס-דאם) וירושלמי יחד, עם סימני-פיסוק ועם כל חסרונות הש"ס שהושמטו בשעתם על-ידי הצנזורות השונות.

בקרוב מקבליהפרסים יש גם מחברים שאינם מתושבי הארץ. כי עוד לא דעכה גחלת-התורה גם בגולה. כן נמנה השנה בין מקבליהפרס, הרב חיים-דוב שכל מנייורק על המהדורה המדעית של "ספרהחנוך". גם רבו, שעל ידו הוסמך להוראה, הרב חיים-יצחק קורב, אף הוא קיבל השנה פרס בעד ח"ג מספרו "נתיבות חיים" (על סוגיות חמורות בש"ס והלכות חמורות ברמב"ם). הרב קורב שימש ברבנות בליטא וברוסיה, שהם שנים רבות באמריקה, שם פירסם את שני החלקים הראשונים של ספרו, שנתפרסמו בכל הישיבות הגדולות בליטא ובפולין ובא"י. גם הרב חיים הלר, שקיבל פרס-כבוד בתש"ז על המהדורה המדעית של "ספרהמצחית" להרמב"ם, איש אמריקה הוא, והרי גם הרב כשר קיבל פרס על ספריו שהופיעו באמריקה; אף הוא שוהה שם רוב ימיו לאחרונה.

הרב יהודה ליב הכהן מימון קיבל בתש"ט פרס-כבוד על שורת ספריו ומחקריו בהם מונגורפיות מקיפות על אישיהתורה וגדולי-ישראל ומהדורות מתוקנות ומבוארות של רבותינו הראשונים. חדאי הוא שקשה היה להציג על שולחנות-התערוכה את כל חיבוריו, שכן עוד בתש"ו, כאשר יצאה בחוברת רשימה ביבליוגרפית של כתביו, היה מספר ערכיו כ-400, ומספר ספריו — 30. אותה חוברת הוצגה בתערוכה ועוד מספר מספריו.

תשעה ממקבלי פרס הרב קוק אינם עוד בחיים:

ר' משה אביגדור עמ"אל ז"ל, הרב הראשי לתל-אביב, קיבל פרס-כבוד בחלוקה הראשונה, על זכויותיו הרבות בשדה המחקר התלמודי ובפרס על ספרו הגדול "המדות לחקר ההלכה" בשני כרכים.

ד"ר אברהם חיים פריימן הי"ד קיבל פרס בתש"ה על ספרו "סדרי קדושין ונישואין אחרי חתימת-התלמוד", שיצא בתש"ד.

הרב מאיר בר-אילן (ברלין) ז"ל קיבל פרס יחד עם הרב זוין כעורכי ה"אנציקלופדיה התלמודית" (תש"ז).

הרב יעקב-משה חרל"פ ז"ל קיבל פרס בתש"א על זכויותיו המרובות בשדה הספרות התורנית עם הופעת מהדורה חדשה של ספרו "בית-זבול", בסיוע מוסד הרב קוק.

הזכרנו את פרסו של רש"י גניחובסקי ז"ל.

מאז תשרי תשי"ג בלבד — שנת החלוקה האחרונה של הפרס — נתבקשו לישיבה של מעלה, ארבעה ממקבליהפרסים:

הרב שמואל יצחק הילמן ז"ל, שקיבל פרס בתש"ט על הכרכים הט"ז, הי"ז והי"ח מספרו "אורי-השר" על הירושלמי.

הרב איסר זלמן מלצר זצ"ל שכבר ייחדנו עליו את הדיבור לעיל, למעלה משישים שנה היה מרביץ תורה ברבים בגולה ובארץ.

הרב אברהם חיים נאה ז"ל, שקיבל פרס בתש"ט על ספרו "שעורי תורה".

והראשון-לציון, הרב הראשי לארץ-ישראל, ר' בן-ציון מאיר חי עוזיאל ז"ל, שקיבל פרס על זכויותיו הרבות בספרות התורנית, בקשר להופעת ספרו "שערי-עוזיאל" על הלכות אפוטרופסות, שיצא בתשי"ד (בחוברת עת"א הנ"ל נזכרו שמונה נפטרים במקום תשעה).

בתוך יתר הספרים שהונחו על שולחן התערוכה דגן, נמצא הספר "ללשונות-הרמב"ם" של הרב אלתר הילביץ. ספר זה אף הוא זכה בפרס בשעתו (ומשום מה הושמט לגמרי שמו ושם מחברו מרשימת המחברים והספרים שבחוברת עירית תל-אביב, אשר הזכרנו). קוריוז באשר לספר זה: בשנתון הממשלה מונה הביבליוגרף-הספרן, מר ב. ש., את הספר "ללשונות הרמב"ם", בין הספרות הפילולוגית-בלשנית... כנראה, הוטעה על ידי שם הספר, והרי אין זה ספר העוסק בחקר-הלשון, כל עיקר. הוא כולל מחקרים הלכתיים יסודיים ברמב"ם תוך דיוק בלשונו, ושמו מעיד על כך.

(בחוברת הפרסים של עירית תל-אביב עוד טעות אחת: שמו של הרב חיים-יעקב לויין, בנו של ר' אריה לויין מירושלים — שקיבל פרס בתש"ו על ספר חידושו בהלכות ערכין וחרמין לרמב"ם, בשם "חיל-המלך" — נתון באותה חוברת כחיים-יהודה לויין).

ליד רבנים ישישים, מקבליהפרס, מוצאים אנו, גם צעירים למדי. הרי הרב י. מ. הלוי פרומ, חתן חתנו של הגרא"י קוק זצ"ל, שקיבל השנה פרס בעד ספרו "תורת-הלוי" על "ספרהחנוך", נולד בתרפ"ה

ודתיהו אפוא בן 26 כיום, והוא משמש ר"מ בישיבת „מרכז הרב“. גם הרב שלמה גורונצ'יק (כיום — גורן, הרב הצבאי הראשי לצ.ה.ל.), שקיבל את פרסו עוד עם החלוקה הראשונה בעד ספרו „שערי טהרה“ (על מסכת מקהלות), שיצא בת"ש, „מסכת“ שהוא עצמו „יצרה“ מסוגיות שונות שמצא, היה כבן ח"י עם זאת ספרו.

מן הראוי להזכיר בין מקבלי הפרס של השנה את הרב אליעזר וולדינברג, יליד תרע"ו, שהיה ראש ישיבת „שער ציון“ בירושלים מיסודו של הרב עזריאל ז"ל. באותו זמן שימש גם מו"צ בירושלים. בתשי"א נתמנה כחבר בית הדין בירושלים. חיבר עד היום את הספרים: „דבר אליעזר“ ח"א, שו"ת „ציץ אליעזר ד"ח, „שביתת הים“ (על הספנות העברית בשבת) ח"א, „הלכות מדינה“ ב"ח. מה שמציין את הרב חלדינברג מזולתו, היא דייקנותו הסכנית המעשית. אין הוא פוסק הלכה מתוך עיונים מופשטים בלבד, אלא לומד את המציאות הריאלית היטב תחילה. הנה, למשל, בחלק השלישי של ספרו „ציץ אליעזר“ מבאר הוא באחד הסימנים, בשנים עשר פרקים, את כל חלקי הפעולות השונות והמסועפות של הראדיו, מתוך מומחיות רבה בצדדים הטכניים שבדבר, ומברר את הצד ההלכתי שבהם בנוגע לאיסור השימוש בשבת ויו"ט. כשעמד לכתוב את ספרו „שביתת הים“, על הספנות העברית בשבת, נסע תחילה לחיפה, עלה על אניה, שהה בה שבועות רבים ולמד את כל תהליך הימאות, הלכה למעשה, ורק אחר כך הוציא מסקנות הלכותיות. הוא מתעניין ודן על מלחמת הגנה והתקפה בשבת וכיו"ב שאלות אקטואליות.

חשובות עבודותיו של הרב ראובן מרגליות, בעל פרס השנה ובעל פרס קודם, כאמור לעיל. על ידי עשרות אלפי הקשרים שהוא מגלה בין ההלכה והקבלה, תורת הגולה ותורת הנסתר, אם בצינונים של מראי מקומות למכביר ואם בהשוואות, תורם הוא רבות להחדרת האמונה בקדמות ה„זוהר“ (יצוין כאן בדרך אגב, שהפרופ' אברהם יצחק כ"ץ, בעל הקתדרה לעברית באוניברסיטת ניו יורק, הוציא השנה ספר באנגלית על מקורות יהודיים שבאיסלאם ובין המקורות האלה הוא מונה גם את ה„זוהר“ שמקבילות מתכנו נמצאות ב„קוראן“. והרי לכל הדעות נתגלה ה„זוהר“ לאחר הקוראן? אלא שמוכחת מכאן קדמות מסורות ה„זוהר“).

רובם של הספרים שזכו בפרס, רובם של הספרים התורניים בכלל, לא יצאו עלידי מו"לים, אלא בהוצאת המחבר, בניגוד לספרים החילוניים שברובם מופיעים עלידי הוצאות ספרים. הוצאות הספרים הדתיות שמספרן מגיע ל-20 במדינת ישראל כיום, עד הזמן האחרון עסקו על פי רוב בהדפסת ספרי רומ"ל, או ספרות מודרנית דתית, פרט ל„מוסד הרב קוק“ — „מבצר עוז, אחיעזר ואחיסמך לספרות התורנית“. גם משרד הרוח מסיע להפצת הספר התורני עלידי רכישת מספר טפסים הימנו עבור ספריות צבוריות וספריות של רבנים, או ע"י סיוע להוצאת ספר לכתחילה.

מעמד נאצל היתה פתיחת תערוכת הספרים. נכחו בה רבנים רבים וגדולים, מרבני ירושלים, ממקבלי הפרסים, מטובי הספרנים בעיר, ראשי העיר — מר יצחק קריב.

משא מרתק על פרס הרב קוק, על המחברים והספרים, נשא יו"ר שתי ועדות השופטים גם יחד — לסוג ספרות תורנית מקורית ולסוג ספרי מחקר ועזר תורניים — הרב שלמה יוסף זיון. בנאום מלאכת מחשבת שארך כשעה ומחצה סיכם את מהותם וטיבם של כל 52 הספרים שזכו בפרס במשך 12 שנות קיומו ותיאר את דמותם של חתני הפרס.

המרצה חלק את עשרות הספרים שזכו עד כה בפרס, לעשרה סוגים: (א) תורה; (ב) חז"ל; (ג) רמב"ם; (ד) שו"ת; (ה) מקצועות; (ו) שונות (כלומר, אין כאן הכחנה לספרים החורגים מכל מסגרת אחרת כמושג המונח „שונות“ בעולם המסחר וכ"ו, אלא הכחנה כאן לספרים שתכנם מורכב משנים או יותר מן הסוגים האחרים; ז) מחקרים מדעיים ותורניים; ח) כינוסים; ט) מהדורות; י) קבלה.

גם בדבריו של מר הרב ב"י שפתח את התערוכה, היה בנותן ענין. הוא עמד על התקדמות הבניה בבית הרבנות הראשית, שיהיה לפאר לבירה בכללה וליהדות הדתית בפרט. סיפר על הסיכויים שכמה מאות אלפי ספרים ביהדות מניצולי השואה, יגיעו ארצה בקרוב מכמה מארצות אירופה (טרם ניתן לפי שעה לגלות את מקומם כיום). הוא הדגיש, שאין תערוכה זו הראשונה בארץ לספר הדתי. קדמו לה תערוכות „באהלי תורה בימי מלחמה“ מטעם איגוד הסופרים הדתיים בא"י, „תערוכת רש"י“ ותערוכות ספרי „מוסד הרב קוק“, שהתקיימה עם חנוכת בית „מוסד הרב קוק“ השנה.

הספריה התורנית המרכזית בירושלים עומדת לערוך תערוכה של הספרים התורניים הדתיים שהופיעו בישראל מאז קום המדינה. תערוכה זו תצא אף לגולה אחר כך.

פרס הרב קוק הוא הפרס היחיד במדינה לספר התורני. נעשה אמנם נסיון, בימי כהונתו של מר ש. ז. שרגאי כראש העיר, להקציב פרס לספר התורני גם בירושלים. קיבל פעם אחת את הפרס הזה הרב א. חלדינברג ושוב זה לא ניתן לאיש מאז, ולא היה לו עוד המשך. המנוח ד. צ. פנקס ז"ל, בהיותו חבר

בנות קול

הופעת "הספר" עוררה תהודה במדינת-ישראל ובגולה. כתביהעת הגיע לרבנים ולישיבות, לחוקרים, לספריות ולמוסדות מדע. אגרות הערכה ועידוד הגיעו לרוב למערכת. מהן עם הערות ענייניות. נציין כמה מהן כסדר התקבלותן: נשיא המדינה, הרב מנחם שניאורסון (האדמו"ר מליובאוויץ, ברוקלין), הרב צבי יהודה הכהן קוק, ד"ר יוסף בורג (שר הדואר), ב. מזר (נשיא האוניברסיטה העברית), הרב ד"ר ב"ז בנדיקט (אמשטרדם), ספריית הקונגרס (חאשינגטון), הספרייה הלאומית, חברה מזרחית ישראלית, מר יצחק גולדברג (מנהל המדור היהודי בספריית הקונגרס), "יחזק", מר צ. ה. זפרן (עורך Studies in Bibliography and Booklore), מר מרדכי ברגשטיין (בואינוס-איירס), ד"ר רפאל אדלשטיין (סימון סניאנה, קופנהגן), הרב י. אבידע (מוסד הרב קוק), הרב צבי מאשקאויטש (ירושלים), מר בן-ציון מרגליות (הוצאת "אררט", לונדון), א. ר. מלאכי (ניי.), ד"ר מרדכי מרגליות (האוניברסיטה העברית), ד"ר י. קלויזנר (הארכיון הציוני), מר אפרים טובנהוויז (חיפה).

על "הספר" נכתבו כמה ביקורות בעתונות ובכתביהעת. בין השאר: "קריית ספר" (כרך ל', חוב' א') ציינו במדורו "בתוך כתבי עת" (עמ' 73-74). המבקר שלום בן-ברוך הקדיש ל"ספר" פרק ב"רשימות הספרותיות" שלו (הבוקר, ט"ו בתמוז תשי"ד). הופעתו צוינה ב"זמנים", ב"מודיעין" למרכז העולמי של המזרחי, ע"י מר חיים גבריהו ב"נתיבות" (מטעם המח' לתרבות וחינוך תורניים של הסוכנות היהודית) מס' 4.

והרי קטעים מביקורות אחדות:

צ ב י ק פ ל ן (הצופה, ט"ו בתמוז תשי"ד):

... זהו נסיון ראשון ליצירת כתביהעת ביבליוגרפיה מיוחדת לספרות התורנית. בשכבר הימים היתה ספרות זו הספרות העברית בה"א הידיעה, וכיום — כלשון העורך בפתיחתו — "נולד צורך להסביר לביבליוגרפים עבריים, שגם (כך!) ספרים תורניים עם הספרות העברית יימנו"...

והספרות התורנית — לפי תפישת כתביהעת זה — מושג רחב הוא. כמוכן שהיא כוללת את ספרות ההלכה והאגדה, אך גם מחשבת-היהדות ומדעי-היהדות, ואף פובליציסטיקה ובלטריסטיקה נכללים בה — אבל בתנאי אחד, שאף כל אלו האחרונות תראינה בספרות התורנית ממש — "רציפות אחת, שתחילתה בסיני וסופה בתלמידותי-מחדש, תורה שבע"פ, שקדושתה האלוקית כתורה שבכתב, ושתייהן מרועה אחד ניתנו... תורת-חיים מחייבת, שתקפה כיום כאן, במדינת ישראל שקמה בעז"ה, כתקפה לפני הבית, בפני הבית, ואחרי הבית" — כלשון העורך בפתיחתו. רמזים שקופים — והמשכיל יבין.

ברוח זו ערוכה הביבליוגרפיה המפורטת הנתונה כאן, על "הספרות התורנית-הדתית בישראל בתשי"ג". וכן תצוין הביבליוגרפיה היעילה של מפרשי תלמוד בבלי, הנמצאים בספריה ע"ש הרמב"ם בתי"א. הפעם ניתנה רק רשימת מפרשי מסכת ברכות, ובה 294 סימנים! — ואתה צא וחשוב: אם מסכת ברכות נתפרשה כל כך — הרי מסכתות שעוסקים בהן יותר בחוגי הלומדים — כגון "בבב"א" — על אחת כמה וכמה!

... ויש בה בחוברת זו אף משום דיכוב שפתי שפ"ן הסופר, המגיה הותיק של דפוס ראם בוילנא ומנהלו. אותו למדן וחוקר מובהק נחבא אל כליה-ההגהה, והלומדים נהנים מפרי עמלו וידענותו בכל מה שעיטר ושכלל בו את הש"ס דפוס ראם ושאר ספרי הדפוס הנ"ל — ואת שמו כמעט שאין מזכירים. עתה נגאל שמו מן הנשיה, ונגאל מאמרו על דפוס ראם מן הגניזה שהיה גנוז בה שנים רבות — באמתחתו

עירית תל-אביב, היה מיוזמי פרס הרב קוק — לפי עצת אס"ד — וממבצעיו הראשונים. מר ה. ציין את פעולתו של הגרש"י זוין כסדרן ונותן טון, טעם ודוגמא למופת לספר התורני בסגנונו החי, המדויק והשוטף — חזיון בלתי-שכיח בספרות הרבנית בדורנו ובדורות שלפנינו. הוא קבע דאגה וסגנון חדש של כתיבה רבנית. כמבקר, כעורך, כמחבר וכשופט מטביע הרב זוין את חותמו על הספרות התורנית.

מן הראוי להביא כאן לידי ביטוי את משאלתו של אחד ממקבלי הפרס, הרב אברהם דוד רוזנטל מירושלים, שקיבל את הפרס בתש"י על ספרו "בארה-מלך" על הרמב"ם. הוא הדגיש, שספר תורני שאינו זוכה כי "מוסד הרב קוק" יעלה לדפוס, לרוב נידון לגניזת-עולם. שכן לרוב אין למחבר התורני, בימיהיו, דאגה, אפשרות להדפיס את חיבורו בהוצאתו. הוא יש לכן ליסד קרן גמ"ח למתן הוצאות בלא רחמים להדפסת ספרים תורניים. עם זאת הספר ולאחר מכירתו יוכל הלחה להחזיר את ההוצאה. אכן הצעה ראויה להישמע ולהתגשם.

של ד"ר ח. ברידיין. לידיו מסר המחבר הישיש (שנפטר לפני כ"ה שנה, בהיותו בן צ"ב) את מאמרו, ועתה נדפס בצירוף הערותיו של המלבי"ד ד"ר ת. ברידיין. הרבה חן יש במאמר זה — נוסף על ערכו ההיסטורי-המחקרי — נועם-הומור וישוב-דעת בטעם זקני תלמיד-חכמים. וסגנונו הלמדני-המליצי אינו מכביד כלל, אדרבה: שוטף-הולך הוא בקלות נעימה וטעמו כיון הטוב. והוא מספר והולך על תולדות מלאכת הדפוס ביהדות מזרח אירופה מראשיתה, על תהליך האבקותם של מדפיסים כלפי-חוץ — עם הממשלה הזרה והצנזורה אשר לה; וכלפי פנים — עם מתחרים מישראל, המאבק בין דפוסי וילנא וסלאחישא, וכיצד הלך וגדל אותו דפוס וילנאי קטן עד שהיה לדפוס הנכבד בשם „האלמנה והאחים ראם” — דפוס שסיפק תורה לרוב תפוצות ישראל. דיוק מחקרי, הרצאה היסטורית נאה, כשרון של מספר בלטיסטי, חן פולקלוריסטי — כל אלה חברו בה ביצירה זו של שפ"ן הסופר. ואל יתביישו בני דורנו — וילמדו נא כל זאת מאותו זקן, וייטב להם ולנו. ורק תחילת דבריו באה בחוברת זו...

דוד י. (שערים, סיון תשי"ד):

לכתיבה העת בירושלים נוסף חבר נכבד: „הספר” — בהאידיעה. משמע לא ב„ביכלאך” הכתוב מדבר, אלא בספר, כפי שהיתה משמעותו של מונח זה בכל דורות ישראל לפנינו, היינו: ספריקודש, ספרים תורניים. „הספר”, כדברי עורכו בשעריו, „בא להוציא מוניטין לספרות התורנית, בעבר ובהווה, לחבב את החיבור, את המחבר ואת כל העוסקים במלאכת-הספר”. וכבר מקונטרסו הראשון בן מ' העמודים ניכר שביצוע מגמתו עלה בידו יפה. החוברת עם היותה בעלת אופי מדעי ונושא „יבש” לכאורה, נקראת בענין רב מאד וקשה להינתק עד סיימך את כולה, ממש כסיפור מושך... קשה לקבוע, תרומתו של מי מן המחברים, המשתתפים בקונטרס זה, חשובה יותר מכולן. רצונך, הנך אומר זאת על עבודתו של הרב ראובן מרגליות, מנהל הספריה ע"ש הרמב"ם בת"א, בשם „מפרשי מסכת ברכות”, 294 — הוא מספר הספרים-פירוש על מסכת ברכות (שלא נדפסו בש"ס) או בשולי המסכתות), הנמצאים בספריית-הרמב"ם בת"א לבד. ולדעת מחבר הרשימה, הם כ-90% מכל אשר בא לדפוס. הרשימה ניתנת לפי א"ב של שמות הספרים, כוללת את שם המחבר או המהדיר, מספר הדפים, מקום הדפוס, השנה והתבנית. דומה שבגלל חשיבותה של רשימה זו בלבד, כבר קנה לו קונטרס „הספר” מקום כבוד בספריתו של כל בן-תורה ומשכיל בישראל, מקום של קבע. שהרי ערכה של רשימה זו קיים ועומד הוא, שלא כדרך מאמרים רגילים שבכתבי-העת. לא על חינוך יצאה רשימה זו גם בתדפיס מיוחד... אחד המאמרים המרתקים ביותר שבספר, הוא „עלית-ספרים” של י. ל. ביאלר. נוסף על תולדות החיבה לספר בישראל מימי קדם שהוא מתאר מתוך מקורות ראשונים, בא המשך המאמר על תולדות-הצלת ספרים עבריים בארצות-השואה, תוך מסירות נפש בלתי מצוייה... בסך-הכל „הספר” הוא קונטרס יקר-ערך, הערוך בטוב-טעם, וכל המעיין בו, יצפה בקוצר-רוח להמשך...

יצחק גולדשלאג (הצופה, כ"ו בסיון תשי"ד):

... הוצאת כתבי-עת לביבליוגרפיה בכלל ולביבליוגרפיה דתית בעיקר היא אחת מפעולותיה החשובות של הנהלת הספריה התורנית המרכזית לישראל. מגמתו, כהגדרת עורכו, היא: לעשות „אזניים לתורה, ביתה בספרים, ידע הספר התורני, פירסומו ברבים, לקרובים ולרחוקים”. ... יש כאן נסיון מענין וחשוב לפרסם ברבים את הספרות התורנית, לחבבה ולהוציא לה מוניטין ואין ספק שהוא ראוי לעידוד ולהמשך. מן הראוי להקדיש בקונטרסים הבאים מאמרים ורשימות מיוחדים על חיבת הספרים בישראל, על ביבליוגרפיה עבריים ידועים, על הספרויות העבריות החשובות ביותר בעולם ובישראל וכו'...

טוביה פרשל (המודיע, י"ז בסיון תשי"ד):

... כתבי-עת ביבליוגרפיה איננו רשימה של ספרים שמתפרסמים בלבד, כי אם גם מדריך למעיין ולומד. מתפקידו לעזור לחוקר ולקורא בבחירת הספרים — על ידי פירוט תכנם; ובמקרה של יצירות חשובות יותר — על ידי הערכה מלאה עליהם.

... החוברת הראשונה של „הספר” היא התחלה טובה להקמת במה ביבליוגרפיה לספרות התורנית-דתית. יש לקוות, שעם רשימת הספרות התורנית המופיעה בארץ תבואנה גם הערות בנוגע לספרים בשטח זה היוצאים בחוץ לארץ...

ספריה ע"ש הרמב"ם
חד-אניב

ידיעות

בין תורמי הספרים לספריה באחרונה יש לציין : מערכת האינציקלופדיה התלמודית (ר' כרכים שיצאו עד כה לאור), אגודה להוצאת כתבי הרב קוק, הרב צביהודה הכהן קוק, מר ב"צ מרגליות (הוצ' "אררט", לונדון), משפחת ד"ר לנדאור (באמצעות מח' לתרבות וחינוך תורניים בסוכנות היהודית), הוצאת "אחיאסף" (מלונו של מאיר מדן "מאלף עד תו").

הובטח לספריה משלוח הפירסומים של קה"ת (נ"י) ו"יחזא" (נ"י) וחילופי ספרים עם ספרית הקונגרס ועם ספרית HUC.

במוש"ק ס' מטות תשי"ד נתקיים בירושלים מטעם ספריית תנו, בשיתוף עם "מוסד להשתלמות תורנית" של משרד החינוך, ערביעיון המוקדש לספר התורני. הרצו : הרב ש. י. זוין — הספרות התורנית לסוגיה, צבי הרכבי — ביבליוגרפיה תורנית, הרב חיים רבינוביץ — פרשנות המקרא. פתח הדונט ח. ליפשיץ.

מר צ. הרכבי, מנהל הספריה, הרצה ב"בית העם" בירושלים, בשבת י"ג באלול תשי"ד, על ספרי פרט הרב קוק מטעם עיריית ת"א (תשי"ד). בו במקום ובו בזמן נערכה תערוכת הספרים, שזכו בפרס בחלוקה האחרונה. התערור כה נערכה מטעם ספרייתנו.

באור לח"י באלול תשי"ד נפתחה באולם הקריאה של ספרייתנו תערוכת הספרים, שזכו בפרס הרב קוק מת"ש עד תשי"ד. ספריהם של 47 מחברים הוצגו בתערוכה, שבעריכתה סייע למנהל הספריה הספרן ד"ר ע. ב. פוזנר. פתח — מר צ. הרכבי, במעמד רבנים, מחברים ואישי מדינה. ראש העיר — מר יצחק קריב — נתכבד בהסרת הלוח. הרב ש. י. זוין הרצה על ספרי הפרס (ראה את מאמרו של ד. ברודסקי הקונטרס זה).

ספרייתנו מתכננת, בשיתוף עם גורמים אחרים, תערוכת הספר התורני-יהודי, מיום קום המדינה עד היום. בתערור כה יוצגו כ-1000 ספרים והיא תוצג תחילה בירושלים, ואח"כ גם בתל-אביב ובחיפה, ולבסוף בניו-יורק.

בקורס לספרנות ויידע הספר, יזום ע"י ספרייתנו במסגרת "מוסד להשתלמות תורנית", השתלמו 10 תלמידים. הקורס נמשך חצי שנה (איי-אלול תשי"ד). הרצו : מר צ. הרכבי — הספרות היהודית, הספרנים והביבליוגרפים היהודים ; ד"ר ד. גולדשמיט (מהספריה הלאור

מין ראש הרבנים לישראל הגרי"א הרצוג שליט"א יצא בשלהי מרחשון תשט"ו לביקור באנגליה לפעולה למען הקמת המרכז הדתי העליון בישראל — בנין הרבנות הראשית — שבו תשוכן הספריה התורנית המרכזית לישראל. ביקורו עורר רושם חזק בקרב יהדות אנגליה, שבא על ביטוי בסעודת-קבלת פנים, שנערכה לכבודו בלונדון במלון "דורציסטר". כיושב-ראש בה יושב מר יצחק וולפסון, שחלקו מכריע בתרומה ובהתרמה למען הקמת המרכז. נכחו : הרב הראשי ליהדות בריטניה — הד"ר ישראל ברודי, חכם העדה הספרדית בבריטניה, שגריר ישראל בלונדון, אישים מראשי היהדות בבריטניה. כרבע מליון ל"י נוספות גויסו באותו מעמד לקרן הבנין.

בכסלו ערך ראש הרבנים לישראל מסע בקנדה, גם הוא לשם גיוס כספים לבנין הרבנות הראשית לישראל. חיצוב יסודות בבנין הרבנות הראשית לישראל, ברח' המלך ג'ורג' החמישי בירושלים בסמוך ל"בית מאיר", נמשך והולך במזורה.

מרי ל. ביאלר ממשרד הדתות ומר ש. שונומי מהספריה הלאומית יצאו בתחילת תשרי תשט"ו לחטע הצלת ספרים שני לאירופה. כ-500.000 ספרים, עבריים ויהודיים, משרידיהשואה עומדים להיות ניצלים ומועד ברים לישראל. בחלקם יועברו לרשות ספרייתנו (ראה הודעת לשכת העתונות מ"ב שבט ש"ז).

מר מ. יפה, מנהל משרד אגודת בית הרבנות הראשית וחבר קורטוריון הספריה, חזר משליחותו באנגליה וב-אמריקה.

נוסף על 17.000 הספרים המרושמיים העומדים באולם הקריאה, רושמו באחרונה (עד ר"ח שבט תשט"ו) עוד 3439 ספרים.

מתחילת השנה נרכשו לספריה 1090 ספרים, מהם גם : יודאיקה (צרפתית, אנגלית, רוסית, ספרדית, גרמנית), אוסף של 347 מחזורים וסיפורים מדפוסים שונים, מספרי תשי"ד.

מוסד הרב קוק, המדור הדתי במח' הנוער של הסוכנות היהודית, המח' לתרבות וחינוך תורניים בסוכנות — שולחים לספריה בקביעות את כל פירסומיהם.

29 פירסומים תקופתיים (פרודיקה) דתיים מתקבלים בקביעות בספריה.

בתחילת אדר תשס"ו, יפתח שוב, מטעם ספרייתנו, קורס לספרנות — מחזור למתחילים ומחזור למשתלמים. המרצים והמקצועות — כנ"ל.

מאמריהם של ע. בן-עזרא, הרב ד"ר ב. ז. בנדיקט, הרב ד"ר ב. רייכר, מר ט. פרשל, מר מ. ציגוביץ נדחו לקורס טרסים הבאים, מחוסר מקום.

מית) — רישמון; שלמה שפירא (כנ"ל) — מיון; מר בן-מנחם (ממוסד הרב קוק) — תולדות הספר העברי. נערכו ביקורים לימודיים: בספרייתנו, בספריה הלאומית, בספריית שוקן (בהדרכת הספרן מר א. מ. הברמן), בספריית מוסד הרב קוק (בהדרכת הספרן מר חסידא — מתלמידי הקורס), אחד ממסיימי הקורס — הרב אריה אלתר — נתמנה כספרן בספריית ר"א סירקיס ז"ל, שתועבר לבנין החדש של ישיבת "שפת אמת" בירושלים.

(סוף מע' 45)

בנסותנו להשפיע עליו שיעשה צעד אישי למען השיג לנו רשיון לראות את הספרים. הוא הסביר, שבענין הנוגע לסמכות משרדית אין בכוחו לפעול. בהודמנות זו הדגיש גם הוא, כד"ר ק., שהספרים שהועברו לספריות האוסטריות לא נמסרו להן לחלוטין וכל עוד שהענין תלוי ועומד אין אלה קנינן. ספריות אינן בתי מסחר והספרים נשמרים שם לעולם ותמיד אפשר יהיה להוציאם מהן, אם החוק לא יזכה אותן בהם. וכמקרה מוזר יצויין, שיום לפני עזבנו את וינה אחז השבץ את הד"ר סקרנסקי ומת. והוא היה יחיד בפקידות האוסטרית, שכנראה ביקש לעזור לנו בתום לב...

סיכומים

- (א) הספרים, שנותרו אחר החלוקה יש להעריכם ב-150,000 כרכים. יש רגליים שהם נמצאים בווינה עד היום הזה.
- (ב) השלטונות האוסטריים סיימו את אירגון הספרים ומיונם.
- (ג) הספרים שהיו בקלגנפורט הועברו לווינה לספריה מסוימת. לפי כמה סימנים, ספרים אלה מקורם בשוד הנאצים מספריות יהודי הולנד. (בזמן שהותנו באמשטרדם, הודענו לראשי הקהילה על כך).
- (ד) חלק גדול מהספרים (לפי דברי הד"ר ג. 120,000) הועבר לספריות אוסטריות, בעיקר לספריות המדעיות בווינה.
- (ה) חלק קטן הועבר לבעלים יהודים ולא-יהודים. מסתבר שכמות הספרים שהועברה לבעלים יהודים — בתנאים של חוסר פרסום בחוגי היהדות — הוא אפסי. יוצא איפוא שבידי הרשויות האוסטריות נשאר גם החלק המכריע של הספרים, שיש עליהם סימני היכר של בעלות.
- (ו) הספרים העבריים (אידיש כנראה בכלל זה) מוינו רק לפי שפתם ולא הועברו ממקומם.
- (ז) הספרנים והפקידות שהעבירו את הספרים לספריות אוסטריות חשבו על העברה לצמיתות ורק אחר שבאה תביעתנו מצאו במבוכתם את האמתלה של פקדון, שאין להתייחס אליה ברצינות כל עיקר.
- (ח) אין לתת כל אימון בדברי הספרנים האוסטריים, המדגישים את אי-חשיבותם של הספרים.

י. ל. ביאלר ש. שונמי

ירושלים, מרחשון תשי"ד

המערכת והמנהלה: ירושלים, רחוב חברון, טלפון 63643

ב"ה ירושלים, ניסן תשט"ו—תמוז תשט"ז

מחיר הקונטרס המרובע (עם המשלוח) — 2 ל"י ; בחו"ל — \$ 2

1. 100 — 407, 797, 827, 847, 867, 887, 907, 927, 947, 967, 987, 1007, 1027, 1047, 1067, 1087, 1107, 1127, 1147, 1167, 1187, 1207, 1227, 1247, 1267, 1287, 1307, 1327, 1347, 1367, 1387, 1407, 1427, 1447, 1467, 1487, 1507, 1527, 1547, 1567, 1587, 1607, 1627, 1647, 1667, 1687, 1707, 1727, 1747, 1767, 1787, 1807, 1827, 1847, 1867, 1887, 1907, 1927, 1947, 1967, 1987, 2007, 2027, 2047, 2067, 2087, 2107, 2127, 2147, 2167, 2187, 2207, 2227, 2247, 2267, 2287, 2307, 2327, 2347, 2367, 2387, 2407, 2427, 2447, 2467, 2487, 2507, 2527, 2547, 2567, 2587, 2607, 2627, 2647, 2667, 2687, 2707, 2727, 2747, 2767, 2787, 2807, 2827, 2847, 2867, 2887, 2907, 2927, 2947, 2967, 2987, 3007, 3027, 3047, 3067, 3087, 3107, 3127, 3147, 3167, 3187, 3207, 3227, 3247, 3267, 3287, 3307, 3327, 3347, 3367, 3387, 3407, 3427, 3447, 3467, 3487, 3507, 3527, 3547, 3567, 3587, 3607, 3627, 3647, 3667, 3687, 3707, 3727, 3747, 3767, 3787, 3807, 3827, 3847, 3867, 3887, 3907, 3927, 3947, 3967, 3987, 4007, 4027, 4047, 4067, 4087, 4107, 4127, 4147, 4167, 4187, 4207, 4227, 4247, 4267, 4287, 4307, 4327, 4347, 4367, 4387, 4407, 4427, 4447, 4467, 4487, 4507, 4527, 4547, 4567, 4587, 4607, 4627, 4647, 4667, 4687, 4707, 4727, 4747, 4767, 4787, 4807, 4827, 4847, 4867, 4887, 4907, 4927, 4947, 4967, 4987, 5007, 5027, 5047, 5067, 5087, 5107, 5127, 5147, 5167, 5187, 5207, 5227, 5247, 5267, 5287, 5307, 5327, 5347, 5367, 5387, 5407, 5427, 5447, 5467, 5487, 5507, 5527, 5547, 5567, 5587, 5607, 5627, 5647, 5667, 5687, 5707, 5727, 5747, 5767, 5787, 5807, 5827, 5847, 5867, 5887, 5907, 5927, 5947, 5967, 5987, 6007, 6027, 6047, 6067, 6087, 6107, 6127, 6147, 6167, 6187, 6207, 6227, 6247, 6267, 6287, 6307, 6327, 6347, 6367, 6387, 6407, 6427, 6447, 6467, 6487, 6507, 6527, 6547, 6567, 6587, 6607, 6627, 6647, 6667, 6687, 6707, 6727, 6747, 6767, 6787, 6807, 6827, 6847, 6867, 6887, 6907, 6927, 6947, 6967, 6987, 7007, 7027, 7047, 7067, 7087, 7107, 7127, 7147, 7167, 7187, 7207, 7227, 7247, 7267, 7287, 7307, 7327, 7347, 7367, 7387, 7407, 7427, 7447, 7467, 7487, 7507, 7527, 7547, 7567, 7587, 7607, 7627, 7647, 7667, 7687, 7707, 7727, 7747, 7767, 7787, 7807, 7827, 7847, 7867, 7887, 7907, 7927, 7947, 7967, 7987, 8007, 8027, 8047, 8067, 8087, 8107, 8127, 8147, 8167, 8187, 8207, 8227, 8247, 8267, 8287, 8307, 8327, 8347, 8367, 8387, 8407, 8427, 8447, 8467, 8487, 8507, 8527, 8547, 8567, 8587, 8607, 8627, 8647, 8667, 8687, 8707, 8727, 8747, 8767, 8787, 8807, 8827, 8847, 8867, 8887, 8907, 8927, 8947, 8967, 8987, 9007, 9027, 9047, 9067, 9087, 9107, 9127, 9147, 9167, 9187, 9207, 9227, 9247, 9267, 9287, 9307, 9327, 9347, 9367, 9387, 9407, 9427, 9447, 9467, 9487, 9507, 9527, 9547, 9567, 9587, 9607, 9627, 9647, 9667, 9687, 9707, 9727, 9747, 9767, 9787, 9807, 9827, 9847, 9867, 9887, 9907, 9927, 9947, 9967, 9987, 10007, 10027, 10047, 10067, 10087, 10107, 10127, 10147, 10167, 10187, 10207, 10227, 10247, 10267, 10287, 10307, 10327, 10347, 10367, 10387, 10407, 10427, 10447, 10467, 10487, 10507, 10527, 10547, 10567, 10587, 10607, 10627, 10647, 10667, 10687, 10707, 10727, 10747, 10767, 10787, 10807, 10827, 10847, 10867, 10887, 10907, 10927, 10947, 10967, 10987, 11007, 11027, 11047, 11067, 11087, 11107, 11127, 11147, 11167, 11187, 11207, 11227, 11247, 11267, 11287, 11307, 11327, 11347, 11367, 11387, 11407, 11427, 11447, 11467, 11487, 11507, 11527, 11547, 11567, 11587, 11607, 11627, 11647, 11667, 11687, 11707, 11727, 11747, 11767, 11787, 11807, 11827, 11847, 11867, 11887, 11907, 11927, 11947, 11967, 11987, 12007, 12027, 12047, 12067, 12087, 12107, 12127, 12147, 12167, 12187, 12207, 12227, 12247, 12267, 12287, 12307, 12327, 12347, 12367, 12387, 12407, 12427, 12447, 12467, 12487, 12507, 12527, 12547, 12567, 12587, 12607, 12627, 12647, 12667, 12687, 12707, 12727, 12747, 12767, 12787, 12807, 12827, 12847, 12867, 12887, 12907, 12927, 12947, 12967, 12987, 13007, 13027, 13047, 13067, 13087, 13107, 13127, 13147, 13167, 13187, 13207, 13227, 13247, 13267, 13287, 13307, 13327, 13347, 13367, 13387, 13407, 13427, 13447, 13467, 13487, 13507, 13527, 13547, 13567, 13587, 13607, 13627, 13647, 13667, 13687, 13707, 13727, 13747, 13767, 13787, 1

” ע ם ה ס פ ר ”

בגין עיכובים שונים נתאחרה הופעת „הספר“ והוא מופיע כעת, בשלהי סיון תשט”ז, מרובעיקונטרסים. ובינתיים, בין „ספר“ ל„ספר“, הושלם מבחוח בין הרבנות הראשית לישראל על שמונה קומותיו ובקרוב תוכל הספריה לעבור למעונה הקבוע. הנדיב מר משה (מוריס) פולאק מקנדה נדב 50.000 לירות לספריה בבנינה החדש. ועל כך יבורך. הועברה אלינו ספרייתו החשובה של הרב משה פסח ז”ל.

שנת הרמב”ם הביאה באמת, כפי ששערנו־איחלנו בשער „הספר“ אשתקד, ברכה לספרות התורנית, לעשיית אזניים לתורתה, כשמשרד הדתות ומוסד הרב קוק מסייעים לכך (האחרון בשורת הפירסומים מהרמב”ם ועל הרמב”ם הוא „מקורי הרמב”ם לרש”ש“, בסיוע מוה”ק). על תערוכת הרמב”ם אנו מיחדים רשימה מיוחדת ב„הספר“ הזה.

על דרך **רישום** יבול הספרות התורנית־הדתית במדינת ישראל השיגו עלינו. השבנו־הסברנו את דרכנו. וב„בנות קול“ ימצא הקורא הד לדברים.

סיום „דפוס ראם בוילנא“ לשפ”ן הסופר לצערנו, ומתוך עיכוב בלתי־מוסבר ובלתי־מוצדק, לא מופיע הפעם. נקווה, שכת”ס־סנסיל זה יפורסם ולא ישאר במזון, כשם שהיה בגלגוליו במשך 25 שנה. תיקון אי־דיוקים ביחס לשפ”ן הסופר שנשתרבבו ניתן ב„הספר“ הזה (משל ג. קרסל ומשל העורך). כמו כן ניתנים תצלומיהם יקרי־המציאות של שפ”ן הסופר ושל זבורה ראם.

בשער „הספר“ אשתקד קידמנו בברכה הופעת כרך דג־האחרון, של „בית עקד ספרים“, הבטחנו לפרסם הערות־השלמות־תיקונים אליו. בינתיים הגיע הכרך לידינו ועיינו בו טובא. והמסקנה: מפעל ביבליוגרפי מחייב זה איכזב. ידענו על ליקוייו גם מתוך שלושת כרכיו הראשונים. ברם, קיווינו שבכרך הרביעי יושלם החסר. ולא היא! לפנינו, איפוא, רישום חלקי־שרירותי־רשלני־בטלני, מלא שגיאות ואי־דיוקים. אין כאן, באומדנא־זהירה ביותר, אלא **מחצית** הספרים־הדפוסים שהופיעו באותיות העבריות מרל”ה עד תש”י. מה ענין להשלמות בכגון דא? ! ושוב נוכחנו לדעת, כי הביבליוגרפיה העברית חסרה עדיין בית עקד ספריה.

הצורך והדרישה **לרשום כל ספר תורני־דתי היוצא בעולם** בעינם עומדים אלא עדיין לא הוסרו הקשיים שעליהם עמדנו במקום זה. ברם, בינתיים חל שינוי ביחס **לאמריקה**.

הביבליוגרף מר **עקיבא בן עזרא** מניו־יורק פירסם ב„הצופה“ (גליון ערב ראש שנת תשט”ז וגליון ערב שבת פ’ בראשית תשט”ז) רשימה ביבליוגרפית של הספרות העברית באמריקה בתשט”ו. הוא מונה שם 56 ספרים. במכתבו למערכת „הספר“ מציין מר ע. בן־עזרא, כי נשמטו מרשימתו הנ”ל 28 ספרים (מהם 4 עם תירגום אנגלי ועוד 2 עם תירגום באידיש), היינו: יצאו באמריקה בס”ה 84 ספרים בעברית, מהם ספרים תורניי־דתיים: 75. 4 מחברים היושבים באמריקה נדפסו ספריהם בתשט”ו במדינת ישראל. לעומת זה יצא ספר עברי באמריקה כשמחברו יושב בישראל. ביבול הספרות התורנית הדתית באמריקה רב חלקם של הספרים המצולמים, מהם ללא שינוי ומהם בתוספת נופך מהדיריהם. נוסף ל־75 הספרים התורניי־הדתיים שיצאו באמריקה בתשט”ו **בעברית**, יצאו שם באותה שנה **באנגלית** 11 ספרים תורניי־דתיים ועוד 1 **באידיש**.

לרגל האיחור בהופעת „הספר“ השתא, פורסמה בינתיים ב„הצופה“ (וגם ב„הדואר“) רשימתו הנ”ל של מר בן־עזרא, ורשימתו המלאה (עברית, אנגלית, אידיש) של הספרות התורנית־הדתית באמריקה בתשט”ו המוזמנת־המיועדת לכתחילה ל„הספר“ נידונה, לצערנו, לגניזה, משום מניעת כפילות וחזרה. ועדיין יש מקום למילואים, מן האחרונה על הראשונה (וראה „שנתון הספר היהודי“, 13, נ”י).

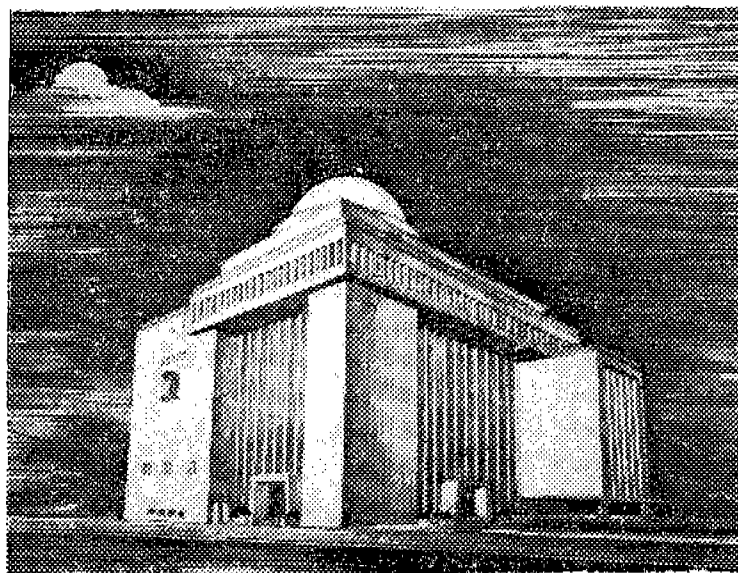
שתי אבדות אבדה הספרות העברית הנאמנה והביבליוגרפיה התורנית באחרונה, אחת מקרוב — הישיש המופלג ר' יהודה דוד אייזנשטיין ז"ל בעל ה"אוצרות" ואחת בשלהי תשט"ו — החוקר ר' שאול יחנא הכהן קוק ז"ל, שמדבריו האחרונים ומשהו עליו ימצא הקורא ב"הספר" זה. תנצב"ה.

קורטורים הספריה בישיבתו האחרונה בסיון ש"ז החליט על מאמץ מוגבר של גיוס ספרים בארץ ובעולם כולו, על מנת לעשות את הספריה התורנית למרכזית לישראל. מכאן מושמעת קריאה מציון לרבנים ולראשי קהילות, למחברים ולמו"לים, למוסדות ולאישים, בארץ ובחו"ל לתרום לספריה ספרים-אספים-ספריות! והקריאה לא תשוב ריקם.

מאורע נחרש באחרונה בספרות התורנית: גילוי כתביידו של הגאון הרוגצ'ובי זצ"ל. אוניברסיטת הישיבה בניו-יורק קיבלה על עצמה את פירסומם. יפענח צפונותיהם הרב כשר בעל "תורה שלמה" — ואיתמחי גברא.

מנכסי צאן ברזל שנוספו באחרונה למפעלי כינוס ואזנים לתורה: כרך ז' לאנציקלופדיה התלמודית וכרך שני לקונקורדנציה לבבלי לרח"י קוטובסקי ומהדורה חדשה-מתוקנת של קונקורדנציה למשנה להנ"ל יחד עם בנו משה.

העורך

בית הרבנות הראשית לישראל

לשר הדתות ר' משה שפירא

תנחומין על מות אמו ע"ה

הספריה התורנית המרכזית לישראל

מערכת "הספר"

הספרות התורנית-הדתית בישראל בתשט"ו

רובם של הפירסומים שנרשמו ברשימה זו היו לעיני הרושם, שנסתייע ברישומם גם: בביליוגרפיה שב"שנתון הממשלה" (תשט"ז), "קרית ספר" (חוב' ב', ג', ד' לכרך ל'), "קונטרס ביבליוגרפי" לראובן לוי (א' — י"ב תשט"ו. בתשי"ד נרשמו בקונטרס זה רק כ-100, מתוך 291 ספרים תורניים-דתיים שיצאו במדינת ישראל!), "רשימות ספרי חובה" לגגנוך המדינה (תשרי תשט"ו — ניסן תשט"ז), "עולם הספר" (תשט"ו); במחירונים הוצאות הספרים: הוצאת הספרים הארץ-ישראלית, יבנה, מוסד הרב קוק, נצח, סיני, פרדס, ציוני, צ'צ'יק, פאר (הוצאת-ספרים דתית חדשה!); בסקירותיו של המבקר משה אונגרפלד "ספרותנו בתשט"ו" ב"הצופה"; בפנקסי-הקנין של ספרייתנו ושל הספריות בת"א: ע"ש הרמב"ם ו"בית ביאליק"; בעתונות הדתית והכללית; באינפורמציה מהמח' לחינוך ותרבות תורניים בגולה של הסוכנות היהודית, המדור הדתי במח' לענייני הנוער והחלוץ של ההסתדרות הציונית, מו"לים ומו"סים שונים, וביחוד — בתי מסחר לספרים: אלתר-ברגמן ו"זוהר" בת"א.

צוינה רק תבניתם של הספרים השונה מ-8 השכיחה. רק הספרים שנדפסו מחוץ לירושלים נרשמו מקום דפוסם. וה"ה ברשימת המו"לים דלקמן.

נעשו כל המאמצים שרשימה זו תהא מושלמת. רק בערכים בודדים יש להשלים מספר נתונים, לא נכנסו לרשימה זו כמה מספרי רומ"ל סטיריאופיים-שכיחים. ספרים, שרק בחלקם — בתכנם או ברוחם — שייכים לספרות התורנית-הדתית, לא נרשמו כאן. 259 ספרים תורניים-דתיים הופיעו במדינת ישראל בתשט"ו (לעומת 291 בתשי"ד). הוסף על אלו תקופונות דתית: עתונות יומית דתית — 4, מהם 2 בירושלים; 2 עתונים דתיים היו שבועונים לנוער; בס"ה הופיעו במדינת ישראל בתשט"ו כ-60 פירסומים תקופתיים: עתונים — 4, כתבי-עת כ-46, שיעורים בכתב — 10.

53 מו"לים הוציאו לאור בתשט"ו ספרות תורנית-דתית במדינת ישראל. מהם מוציאים לאור רק ספרות זו — 40, מו"לים כלליים — 13.

ו א ל ו ה מ ו " ל י מ ד ת י י מ :

ותיקים קבועים: "א", אל המקורות, אליף (ת"א), אלתר-ברגמן (ת"א), אנציקלופדיה תלמודית, בינאור (גבעתיים), בית אב (ת"א), בית זבול, בקאל, המדור הדתי במח' הנוער (סוכנות), המוסד לספרי מוסר וחסידות, המח' לחינוך ותרבות תורניים (סוכנות), המח' לתרבות תורנית (משרד לחינוך), המכון לחסידות, לוי-אפשטיין, מוסד הרב קוק, מורשת (ת"א), מעין החכמה, מושקוביץ צבי, משרד הדתות, נצח (ת"א), סיני (ת"א), עם עולם (ת"א), פאר (ת"א), תורה ודעת (יפו), תורה שלמה.

חדשים חד-פעמיים: גיל, מפעל התורה (ת"א), המאור, הרב שלום הלוי (ת"א), הרב יהודה פרנקל (ת"א), חורב, חבר תלמידי חכמים, חב"א קדישא ת"א-יפו (ת"א), ישיבת עץ חיים, מוריה, מסורה (ת"א), נע"ם (ת"א), שערים (ת"א).

ו א ל ו ה מ ו " ל י מ ה כ ל ל י י מ :

דביר (ת"א), המדפיס הממשלתי, הקיבוץ המאוחד (ת"א), זימזון (ת"א), טברסקי (ת"א), יבנה (ת"א), כנסת (ת"א), מגנס י. ל. ע"ש, מוסד ביאליק, מס, מקיצי נרדמים, צ'צ'יק (ת"א), קרית ספר.

כרטיסיית הערכים נרשמה גם הפעם (כבתשי"ג ובתשי"ד) בידי הרב איסר פרנקל, לפי א"ב של שמות הספרים. הרושם נעזר באיסוף החומר באופן ניכר ע"י אחיו מר שמעון פרנקל. עורך "הספר" השלים את הרשימה (כ-16 ערכים), הוסיף מילואים (73 ערכים). במילואים דלגנו על 8 מספרים, ערך אחד כפול, חילק את הערכים לפי המדורים והתקנים לדפוס. הרב ד"ר ע. ב. פוזנר קרא בהגהות.

ה מ ע ר כ י ת

א. תנ"ך ומפרשיו

1. אברבנאל על נביאים ראשונים יפו, תורה ודעת, דפוס אלישע. ע"פ 638.
2. בינה במקרא הרב ישכר יעקבסון. עיונים בפרשיות התורה על פי הספרות הפרשנית. מהדורה שניה מתוקנת. ת"א, סיני, דפוס מל"ן. ע"פ 224.
3. הגיוני קדש הרב י. הלוי בארי. הגיונם ומושכלם של משלי שלמה בן דוד מלך ישראל. דפוס י. ע. איתא. שכ"ז ע"פ.
4. מגילת אסתר ת"א, סיני, דפוס בלאס. ע"פ 38.
5. מגילת אסתר בשפות: אנגלית, צרפתית, פורטוגזית, איספניולית. ת"א, סיני, דפוס בלאס. ע"פ 36.
6. מגילת אסתר זאב רבן (ציורים). כתב סת"ם. בתרגום: אנגלי, ספניולי, צרפתי. ת"א, סיני, דפוס בלומנטל. ע"פ 24.
7. מקראות גדולות נביאים וכתובים. (ראה "הספר" תשט"ו). מהדורה שניה.
8. מקראות גדולות תורה: בראשית עם ג"ב פירושים. לפי צילום דפוס ראם, תרצ"ה, ג' פירושים. ובמהדורה זו נוסף פי' הרשב"ם על פרשיות: בראשית, נח, לך ומנחת שי' על ה' מגילות. ת"א, פרדס, דפוס ש. מונזון ולוחות ע"י פוטו אופסט פיקובסקי [י"ם]. ע"פ 664.
- ע"פ של"ב ד', 112 ד'.
9. נעים זמירות ישראל יצחק גרשטנקורן. ילקוט מאמרי חז"ל ומפרשי התהלים הראשונים והאחרונים. ספר חמישי, חלק חמישי. בני-ברק, דפוס גוטרמן (ת"א). תע"ח ע"פ.
10. צילולי המקרא י. ל. נאמן. יסודות המוסיקה של הטעמים. ת"א, מורשת, דפוס אופסט פ. גידיס. 190 ע"פ (תוים).
11. שיר-השירים ע"פ "שפת-אמת" מרן רבי יהודה ארי' ליב מגור. עם "ליקוטי יהודה" אשר לקטתי ואספתי פנינים יקרים מאת אבותי הקדושים זצ"ל — יהודה ארי' היינה. בסיוע "מעין-החכמה", דפוס המערב. קכ"ה ע"פ. 16°.
12. תנ"ך הוצאת כ"ס. ת"א, סיני, דפוס בלומנטל. תר"ו ע"פ.

ב. חז"ל

13. אבות תלמוד בבלי וירושלמי. ת"א, עם עולם, דפוס אוריאל (רמת-גן). 208 ע"פ.

14. מכילתא דרשב"י עפ"י כת"י מהגניזה וממדרש הגדול ע"י י. ג. הלוי אפשטיין (ז"ל) והושלם ע"י תלמידו ד"ר ע. צ. מלמד. מקיצי גרדמים, דפוס מרכז. 303 ע"פ.
15. מסכת אהלות אברהם גולדברג. מהדורה מדעית ע"פ כ"י עם פירוש ומבוא. האוניברסיטה העברית (י. ל. מגנס), דפוס מרכז. 141 ע"פ.
16. משנה מסכת ברכות ערוך ומנוקד עפ"י מסורת יהודי תימן ע"י המו"ל הרב שלום הלוי וגלוח לו הסבר על הניקוד מאת יצחק שבטיאל. דפוס הפועל המזרחי. ל"ה, 80 ע"פ.
17. סדר עולם רבא התנא ר"י בן חלפתא עם הגהות הגר"א בצרוף תוספות מהרב מ. ד. ירושלמי וסדר עולם זוטא לרבנו יוסף טוב עלם. גיל, בסיוע מעין החכמה, דפוס המסורה. קי"ד ע"פ.
18. פסחים עפרש"י, רשב"ם ובעלי התוס', חלופי גירסאות, הגהות, ומראי מקומות, לקוטי מפרשי התלמוד, סימני פיסוק. ערוך ע"י הרב יוסף זהבי (גולדנבוים). מס, טורים. רכ"ב ע"פ.
19. תלמוד בבלי ברכות, עירובין, פסחים, שקלים, יבמות, ביצה, תענית, מגילה, מועד קטן, חגיגה, כתובות, גיטין, קידושין. ש"ס ירושלמי לפי דפוס ראם, וילנא. עם כל המפרשים (כולל הרי"ף), עם פירושים נוספים: כגון תוס' רי"ד וכו'. ת"א, פרדס, דפוס אופסט ש. מונזון ולוחות ע"י פוטו-אופסט פיקובסקי [ירושלים]. 2°.

ג. מפרשים ופוסקים

20. אדרת אליהו הגר"א על ויקרא (קיצור תורת כהנים) עם פי' ר' יצחק אייזיק חבר. תל-אביב, י. לגדא. 6, [1] ע"פ 45 דף (פורטרט).
21. בית הבחירה רבנו מנחם המאירי. חידושים על מסכת ביצה. ת"א, פרדס, דפוס ש. מונזון ולוחות פוטו-אופסט פיקובסקי [ירושלים]. ע"ט ד'.
22. בית הבחירה רבנו מנחם המאירי. על מסכת גיטין, עפ"י כת"י פארמא עם הערות מאת ק. שלזינגר. ת"א, סיני, חש"ד. 384 ע"פ.
23. בית הבחירה רבנו מנחם המאירי. על מסכת חגיגה. מהדורת הר"מ לאנגע והר"נ זק"ש. מוריה, דפוס הרב הרשקוביץ. ס"ב ע"פ.
24. דברי שלמה הרב שלמה קצין. חלק ב'. חד"ת. מ"ב ד'.

25. דרך החיים מהר"ל מפראג. חלק ד' מסידרת ספרי מהר"ל. פירוש על מסכת אבות. ת"א, פרדס, דפוס חברת ישראל-אמריקה להדפסת אופסט. 252 ע' (צילום).
26. הלכות מדינה הרב אליעזר יהודה ולדנברג. מחקרי הלכות ובירור דינים בדרכי הנהגת השלטון המדיני, גדרי וסדרי בחירה, תקנות והסכמות הצבור, גרים. חלק ג'. בסיוע מוסד הרב קוק, דפוס י. ע. איתאח. רס"ח ע'.
27. חדושי הגר"א [והוא ספר אמרי-נועם] הגאון ר"א מוילנה. המאור, חש"ד. קמ"ח ע'.
28. חדושי מסכת ביצה רבנו נחמן בן הרמב"ן. נדפס לפי כ"י בסוף ספר מחנה דוד (ירושלים תרמ"ט). חבר תלמיד-יחכמים, דפוס הרב הרשקוביץ. ס"א ע'.
29. חדושי רבנו יונה על מס' סנהדרין וחדושי תוס' שנו' על מס' מכות. מעין-החכמה, דפוס העברי. קל"ו ע'.
30. כפי אהרן הרב אהרן יצחק זסלנסקי. חקרי הלכה ואגדה. בסיוע מוסד הרב קוק, דפוס רפאל חיים הכהן. ר"ז ע'.
31. מאזניים למשפט הרב זלמן סורוצקין. שו"ת וחד"ת. דפוס המסורה. קי"ב ע'.
32. מכתב סופר רבי שמעון סופר. ח"ב. כולל שו"ת על ד' חלקי שו"ע וחדושים על הש"ס. סידר והו"ל בצירוף הערות — "באר מרים" — יוסף נפתלי שטרן. דפוס המסורה. קנ"ב ד'.
33. משנה ברורה רבי ישראל מאיר הכהן ("חפץ חיים"). ששה חלקים. ת"א, פרדס, דפוס ליטוגרפיה ש. מונזון (ירושלים). ח"א : 304 ע' ; ח"ב : 310 ע' ; ח"ג : 390 ע' ; ח"ד : 580-391 ע' ; ח"ה : 307 ע' ; ח"ו : 328 ע'.
34. משנה תורה להרמב"ם מהדורה מצולמת מרפוס רומי ר"מ עם מבוא מאת הרב י. ל. הכהן מימון. מוסד הרב קוק, דפוס אופסט ש. מונזון. 759 ע'. 2.
35. נתיבות הקדש הרב אברהם ישראל משה סלמן. חידושים וביאורים על מסכת זבחים. דפוס המערב. ק"ס ד'.
36. סדורו של שבת ר' חיים ממוהלוב. הוצאת ודפוס לוינאפשטין. ק' ד'.
37. ספר ארץ-ישראל הרב יחיאל מיכל טיקוצ'ינסקי. דיני ומנהגי הארץ. הוצאת ודפוס לוינאפשטין. קנ"ז ע'.
38. עונג שבת הרב שבתי פיין ז"ל. כולל מו"מ בכמה ענינים עמוקים בש"ס, רמב"ם ופוסקים ; קונטרס אחרון בענין ב' אוזוין ובספק ממון ותפיסה מאת בנו הרב ראובן פיין. חש"ד. 136 ע'.
39. פירוש וחי' רמב"ם למס' ר"ה יומא ותמורה. הרב י. א. קמלהר. מ. קמלהר, דפוס ויס. 152 ע'.
40. פני שלמה רבי שלמה גאנצפריד. על מס' בבא בתרא. מעין החכמה, חש"ד. הערות מאת הרב שאול קאצינלזון. קצ"ו, ה' עמ'.
41. צור-יעקב הרב יעקב הלוי הורביץ. שו"ת על ד' חלקי שו"ע וקונטרס "שארית יעקב" והערות "בשם מרדכי" מאת בן המחבר. בסיוע מעין-החכמה. חש"ד. רע"א ע'.
42. קול מבשר הרב משולם ראטה. שו"ת ת"א וקונטרס "בשורות אליהו" — הערות וביאורים על ספרי הגר"א. מוסד הרב קוק, דפוס המערב. רל"ו ע'. 2.
43. קיצור שולחן ערוך רבי שלמה גאנצפריד. עם הוספות חדשות. ת"א, סיני, דפוס מל"ן. 278 ע'.
44. קצורי דינים והלכות במצוות התלויות בארץ הרב ברוך ישר (שליכטר). ת"א, סיני, דפוס מל"ן. 23 ע'.
45. קצות החושן רבי אריה ליב הכהן. שני חלקים. ונוסף "קונטרס הספיקות" מאת הרב יהודה יוסף הכהן ומשובב נתיבות — השגות מאת המחבר על בעל "נתיבות". ת"א, פרדס, דפוס חברת ישראל-אמריקה להדפסת אופסט. חלק א : קב"ד ד' ; חלק ב : פ"ח ד' ; ק' א : י"ד ד' ; ק' ב : י"ב ד'. 2.
46. רביד הזהב הרב ד. משרקי ובנו הרב יחיה. שו"ת בצירוף מבוא ומפתח מאת הרב י. י. צובירי, הערות מאת הרב יוסף קרץ, ציונים והארות מאת יהודה ל. נחום. ת"א, הועד לחשיפת גנוזי תימן, דפוס מל"ן. קמ"ד ע'.
47. שבט מיהודה הרב איסר יהודה אונטרמן. חלק ראשון : ברורי סוגיות, חקרי הלכה וחדושי תורה. מוסד הרב קוק, דפוס י. ע. איתאח. שכ"ב ע'.
48. שיטה מקובצת רבנו בצלאל אשכנזי. "אסיפת זקנים". חידושי בבא-בבבא. ת"א, ציוני, דפוס יהלום. כרך א : רצ"ו ע' ; כרך ב : רצ"ז — תע"ד ע'.
49. שיטה מקובצת הג"ל. חידושי בבא-מציעא. כרך ב : תע"ה — תתל"ו ע' ; כרך ג : תתל"ז — תתש"ז ע'.
50. תורת השבת הרב ברוך ישר (שליכטר). דיני שבת, הלכותיה, הליכותיה ומנהגיה. ת"א, סיני, דפוס עתיד. צ"ד ע'.

ד. קבלה ופילוסופיה, מוסר ודרוש

51. אורות התשובה הרב א. י. הכהן קוק ז"ל. מהדורה מנוקדת עם כותרות-משנה, ובצירוף "התשובה לאור הסתכלותו של רבנו" לרב שמעון סטרליץ ז"ל. ת"א, בני עקיבא, דפוס תרבות. קמ"ב ע'.
52. באר הגולה המהר"ל מפראג. על אגדות חז"ל. ת"א, פרדס, (צילום) דפוס אופסט ש. מונזון (ירושלים). 155 ע'.
53. גבורות ה' מהר"ל מפראג. פי' על הגש"פ. חלק ג' בסידרת ספרי מהר"ל. ת"א, פרדס, דפוס חברת ישראל-אמריקה להדפסת אופסט. 202 ע'.
54. דורנו מול שאלות הנצח ד"ר אהרן ברט. קיום להשקפת עולם. מהדורה שניה מורחבת ומתוקנת. המדור הדתי במחלקה לעניני הנוער והחלוץ של ההסתדרות הציונית, דפוס מרכז. 240 ע'. 12°.
55. חיי נפש הרב ישראל אריה זלמנוביץ. דרוש והלכה. חלק א': בראשית-ויצא, דרשה לשבת חנוכה ושש תשובות. בני המחבר, דפוס המסורה. ירושלים. שני"ג ע'.
56. כתב סופר הרב אברהם שמואל בנימין סופר. על חמשה חומשי תורה, חלק ראשון: בראשית, שמות. ת"א, סיני, חש"ד. רע"ט ד'.
57. מעינה של תורה אלכסנדר זושא פרידמן (מלקט מסדר ועורך). אמרות מאת גדולי ישראל על פרשיות השבוע, ההפטרות, מועדי השנה ותר"ג מצוות. מאידיש (דער תורה קוואל) — מ. צבי. ספר בראשית. ת"א, פאר, דפוס ירום. רכ"ו ע'.
58. נצח ישראל מהר"ל מפראג. על הגאולה העתידה. ת"א, פרדס, דפוס חברת ישראל-אמריקה להדפסת אופסט. 140 ע' (צילום).
59. ספר הזוהר רבי שמעון בר יוחאי. חמשה חומשי תורה בשלשה כרכים. לפי דפוס ראש-דילגא, בתוספת מפתחות מזוהר גדול ומזוהר חדש. ת"א, פרדס, דפוס חברת ישראל-אמריקה להדפסת אופסט.
60. עיונים ביהדות ד"ר ישעיהו וולפסברג. אוסף מאמרים בשאלות היהדות. מוסד הרב קוק, דפוס איתא. 156 ע'.
61. עמודי המחשבה הישראלית הרב ש. ב. אורבאך. חלק ב': הרמב"ם — מורה נבוכים; ר' יוסף אלבו — עקרים. המחלקה לתרבות תורנית בגולה של ההסת. הציונית, דפוס העברי. 298 ע'.

62. פרקים במחשבת ישראל הרב שאול ישראלי (מלקט ועורך). מהדורה שניה מורחבת ומתוקנת. פרדס חנה (מדרשית נע"ם), דפוס תרבות (תל-אביב). 531 ע'.
63. צוואת יסוד ושורש העבודה רבי אלכסנדר מהוראדני. המוסד לספרי מוסר וחסידות. חש"ד. ס"ג ע'.
64. צוואת רבי נפתלי כ"ץ בעל "סמיכת חכמים" אבד"ק פוזנ. המוסד לספרי מוסר וחסידות. חש"ד. פ"ב ע'.
65. ציוני דרך ד"ר יצחק ברויאר ז"ל. פרקים במחשבת היהדות. תרגם מחדש: משה שפייזר; ערך: י. לנדאו. ת"א, עם עולם, דפוס שם. 164 ע'.
66. שיחות הסבא מסלבודקה צבי קפלן. שיחותיו של רבי נתן צבי פינקל זצ"ל שנרשמו ע"י תלמידיו. תל-אביב, ציוני, דפוס יהלום. 68 ע'.
67. שערי-תשובה, ספר היראה, יסוד התשובה רבנו יונה גירונדי. הוצאה ודפוס לוינ-אפשטיין. ספר א': קנ"ב ע'; ס"ב: כ"ב ע'; ס"ג: ו' ע'.

ה. תפילה ופיוט

68. הגדה שלמה הרב מנחם מנדל כשר. הגדה של פסח עם חלופי נוסחאות, הערות וצינונים וילקוט פירושים, מבוא על נוסח ההגדה ובירור ענינים הנוגעים לליל פסח בעריכת שמואל אשכנזי. מכון תורה שלמה, המדפיס ליפשיץ — דפוס מסורה. 224 קצ"ט ע'.
69. הגדה של פסח ת"א, סיני, דפוס מל"ן. 64 ע' (ציורים).
70. הגדה של פסח עם מי-מרום הרב יעקב משה חרל"פ. בית זבול, דפוס סלומון, צ"ה (8) ע'. 16°.
71. חמש תעניות כמנהג יהודי בבל. י. ע. בקאל, דפוס חורב. רכ"ד ע'.
72. על עשר לשונות התפלה ר' חיים מטשרנוביץ. גרינפלד. 324 ע"מ.
73. שערי תפלה כמנהג הספרדים, עם תרגום צרפתי. ת"א, סיני, דפוס גבירץ.
74. תקון יום העצמאות סדר תפלה, תקיני סעודה ושאר הליכות היום בתוספת מקורות באורים וילקוטים. המחלקה לחנוך ותרבות תורניים בגולה של ההסת. הציונית העולמית, דפוס יהודה. ס"ג ע'.

ו. חסידות

75. אוצר הסיפורים צ. מושקוביץ. קונטרסים "ביידי. כל קונטרס מכיל 32 ע'.

76. אנציקלופדיה של החסידות מ. ש. גשורי. הניגון והרקוד בחסידות. כרך א': רוסיה הגדולה (גפות אוקריינה ופודוליה, ליטה ורייסין). ת"א, נצח, דפוס בלוק. 304 ע' (תוים ותמונות).
77. אשד-הרב משה יחיאל הלוי אפשטיין (האדמו"ר מאזרייב). על אהבת ה', אהבת התורה, אהבת ישראל. ת"א, הוצ' למען "אשד-הרב", דפוס זוהר. תתקפ"ד (6) ע'.
78. באר החסידות אל שטיינמן. על אבות החסידות ושיטותיהם. סדרה שניה. ת"א, כנסת, דפוס מל"ן. 390 ע'.
79. גור יצחק אלפסי. המייסד, בעל "חדושי הרי"ם" — חייו, מחשבתו ותורתו. ת"א, סיני, דפוס בלומנטל. 207 ע'.
80. וילקט יוסף יוסף מנדלקורן. שיחות החסיד רבי בן ציון אוסטרובר. ב' חלקים. דפוס הרב הרשקוביץ. ש"ט ע' (חסרים העמודים ע"א-ק"ב).
81. זר זהב האדמו"ר ר"ז מסטריקוב. פירוש על חמשה חומשי תורה. ת"א, מסורה, דפוס יהלום. רל"ה ע'.
82. ישועות ישראל מ. מושקוביץ. על ר"י מרוזין. 70 ע'.
83. מגדולי החסידות הרב א. י. ברומברג. האדמו"רים לבית בלז. המכון לחסידות, דפוס המערב. קס"ח ע'.
84. מגדולי החסידות הרב א. י. ברומברג. האדמו"רים לבית צאנז. המכון לחסידות, דפוס המערב. קצ"ב ע'.
85. נוצר חסד הרב יצחק אייזיק יהודה יחיאל ספרין האדמו"ר מקומרנא. על מסכת אבות בתוספת הגהות חדשות וליקוטים מספריו. ת"א, הרב יהודה פרנקל, דפוס ספרא. ק"פ ע'.
86. נתיב לחסידות והשכלה אשר פריצקר. ת"א, דפוס תרבות. 291 ע'.
87. סיפורי חסידים הרב שלמה יוסף זיין. תקנ"ז ספורים, מכונסים ומסודרים לפרשיות השבוע. ת"א, ציוני, דפוס תרבות. 550 ע'.
88. ספר החסידות יצחק רפאל. מאה צדיקים, תולדות וכתבים. מהדורה שניה מורחבת ומתוקנת. ת"א, ציוני, דפוס יהלום. תקס"ד ע'.
89. עמוד האמת שיחות האדמו"ר מקוצק זצ"ל על תורה, נביאים, מועדים ועוד. עובד ע"י קבוצת אברכים חסידיים. ת"א, פאר, דפוס ירום. 144 ע'.
90. פנינים יקרים ר"ד הלחמי. לקט אמרים מגאוני ישראל לפרשיות השבוע, חגים ומועדים ועוד (האדמו"רים מגור, חרקה, אמשינוב והר"מ שפירא מלובלין). ת"א, נצח, דפוס יהלום. ק' ע'.
91. פרי הארץ רבי מנדלי מויטבסק. המוסד לספרי מוסר וחסידות. חש"ד. 38, 136 ע'.
92. צדקת הצדיק רבי צדוק הכהן (רבינוביץ) מלובלין. דברי חסידות. ת"א, פאר, דפוס-אופסט קשת (צילום). 156 ע'.
93. קונטרס הנהגות וסדר היום מצדיקי קרלין המוסד לספרי מוסר וחסידות. חש"ד. מ"ו ע'.
- ז. מחקר ומדע
94. אור חדש על ספר ירמיהו נגה הראובני. נתיבותיו של הנביא בנוף מולדתו. מהדורה שניה. קרית ספר. 150 ע' (מפה ותמונות).
95. בעלי התוספות אפרים א. אורבאך. תולדותיהם, חיבוריהם ושיטותם. מוסד ביאליק, דפוס ג'רוזלם פוסט. 599 ע'.
96. החי של התנ"ך יהודה פליקס. ספר הזואולוגיה המקראית בלוי 150 ציורים עתיקים וחדשים. ת"א, סיני, דפוס עתיד. 144 ע'.
97. הר"מ במזל הרב י. ל. מימון (עורך). קובץ תורני-מדעי ערוך ומסודר למלאת 750 שנה לפטירת הרמב"ם. מוסד הרב קוק, דפוס ויס. 268 ע' (16 משתתפים).
98. הרמב"ם חייו ומשנתו מנשה דובשני. ת"א, דביר, דפוס ישראל. 188 ע'.
99. יהודה וירושלים ג. קרסל (סידר מחדש בצירוף הערות ומבוא). עתונו של רבי יואל משה סלומון, תרל"ז-תרל"ח. מוסד הרב קוק, דפוס סלומון. 189 ע'.
100. יסודות התפלה אליעזר לוי. מחקר על תולדות התפלה, מקורותיה, מנהגיה וטעמיה עד עריכתה בימי הגאונים. מהדורה שלישית מורחבת. ת"א, ציוני, דפוס עזריאל. 340 ע'.
101. מסע בבל דוד סלימן ששון. בצירוף ענינים לתולדות הקהלה היהודית בבגדד; ערך מאיר בניהו. דפוס עזריאל. שי"ב ע' (תמונות).
102. תקופת הגאונים וספרותה הרב פרופ' שמחה אסף. הרצאות ושיעורים באוניברסיטה העברית ערוכים ע"י ד"ר מ. מרגליות. מוסד הרב קוק, דפוס העברי. 342 ע'.

ח. חינוך, שימוש והסברה

119. בשבילי המחשבה והמעשה משה אונא. מסות

ומאמרים. ת"א, מורשת. 272 ע'.

120. דורון לבר-מצוה חיים יצחק אברמוביץ (מלקט ומסדר). אוצר פסוקים ומאמרים מתנ"ך, תלמוד בבלי וירושלמי, זהר, פוסקים ראשונים ואחרונים, דינים והלכות, מנהגים ואגדות בעניני תפילין ובר-מצוה. ת"א, נצח, דפוס יהלום. ק"ס ע'.

121. דפים לחג הסוכות הרב מ. הכהן (עורך). מקורות, הלכות ומנהגות. המחלקה להדרכה ולהוי דתי במשרד לענייני הדת והמדפוס הממשלתי, דפוס הממשלה. 59 ע'. 32°.

122. דפים לט"ו בשבט הרב מ. הכהן (עורך). מקורות, הלכות ומנהגות. המחלקה להדרכה ולהוי דתי במשרד לענייני הדת והמדפוס הממשלתי, דפוס הממשלה. 51 ע'. 32°.

123. האי"ש וחזונו הרב קלמן כהנא. ציונים, מדבריו, קוים לדמותו של החזון-איש זצ"ל. דפוס יהודה. 74 ע'. 16°.

124. הרב בן-ציון עוזיאל שבתי דון-יחיא. חייו ומשנתו. המדור הדתי במחלקת לענייני נוער וחלוץ של ההסתדרות הציונית, דפוס ג'רוולם פוסט. 154 ע' (מצויר). 125. הרמב"ם — אמרות ודברים מ. צ. אפרתי (כותב ועורך). חייו ומעלליו, דבריו ואמרותיו. לתלמידים ולעם. ת"א, אברהם ציוני, דפוס נתיבה. 83 ע'.

126. התשובה במשנתו של הראי"ה קוק זצ"ל ישעיה ח. הדרי. המחלקה לחנוך ותרבות תורניים בגולה של ההסתדרות הציונית העולמית, דפוס יהודה. 63 ע'. 127. ויקרא דוד רחמני. חוברת לחזרה לתלמידי בתי הספר הדתיים. ת"א, ציוני, דפוס תרבות. 32 ע'. 128. טהרת בנות ישראל הרב שלמה קצין. דיני גדה וטבילה הלכה למעשה. הוצאה שניה. יפו, דפוס שם. כ"ד ע'.

129. ילקוט החברא קדישא תל-אביב-יפו והמחוז הרב מ. האגר (ז"ל) (ועוד 5). סקירה כללית על פעולותיה בעבר ובהווה. ת"א, חברא קדישא ת"א-יפו, דפוס הפועל המזרחי. קל"ו ע'.

130. ימים נוראים א. אסף חודש אלול, ר"ה, עשיית, יו"כ. ת"א, צי"ק, דפוס תושיה. 200 ע' (לוחות פקסימילים, צילומים).

131. לשבעים ולרעבים י. ל. אורליאן. קובץ מאמרים על הבעיה הסוציאלית לאור היהדות. תרגם מ. שנפלד. מהדורה שניה. ת"א, נצח, דפוס יהלום. 44 ע'.

103. אגדות המלך דוד שלמה סקולסקי. ציורים א.

אבדי. ת"א, ש. זימון, דפוס רוהלד. 129 ע'.

104. אגדות ירושלים אפרים צורף. עטורים א. לואיזאדה. גבעתיים, בינאור, דפוס תרבות (ת"א). 150 ע' (מנוקד).

105. אגדות מתנגנות דוד כהן. רשומים: יוסל ברגנר. אוסף סיפורים ואגדות מחיי ראשוני תנועת החסידות. ת"א, הקבוץ המאוחד, דפוס קואופרטיבי אחדות. 290 ע' (מנוקד).

106. אגדות שלמה המלך שלמה סקולסקי. ציורים. ת"א, ש. זימון, דפוס המרכז. 127 ע'.

107. אגרת פלאים מאיר צבי פרוש. סיפורי הבעל-שם טוב ותלמידיו. ת"א, פאר, דפוס קדמה. 91 ע' (מנוקד).

108. אוצר דברי חכמים ופתגמיהם אהרן הימאן. הדפס חדש. ת"א, דביר, דפוס חן. 564 ע'.

109. אוצר האגדה הרב מ. ד. גרוס. אוסף מאמרי חז"ל (האגדה התלמודית והמדרשית) לפי עניינים. כרך ג': אותיות צ"ת. מוסד הרב קוק, דפוס יהודה. 641 ע'. 4°. 110. אוצר לשון חכמים ק. א. פערלא. הדפס חדש. מס, דפוס המערב. 346 ע'.

111. אם בישראל שרה שנירר. חלק א': תולדות חייה, מאמרים, ספורים, מחזות. ת"א, נצח, דפוס יהלום. 179 ע'. 112. אם בישראל שרה שנירר. חלק ב', כנ"ל. 142 ע'. 113. אם בישראל שרה שנירר. חלק ג', כנ"ל, דפוס קדמה. 128 ע'.

114. אמנה מאסף לתרבות תורנית (10 משתתפים). המשרד לחנוך ותרבות — המחלקה לתרבות תורנית ע"י המדפוס הממשלתי, דפוס העברי. 53 ע'.

115. ארזי הלבנון הרב דוד ויסברוד (הלחמי). תולדות חייהם של גדולי תורה וחסידות שפעלו בשטח ההוראה, הפלפול והחסידות בשנים ש' — תשי"ד. ת"א, בימ"ס אל-תר-ברמן, דפוס יהלום. 272 ע' (מצויר).

116. בין ספר וספר מיכאל ששר. מרשימותיו של חבר הכשרה. המדור הדתי במחלקת לענייני הנוער והחלוץ של ההסתדרות הציונית, דפוס מרכז. 174 ע'.

117. בית-הכנסת הרב מרדכי הכהן (עורך). מאמרים ומסות (18 משתתפים). המשרד לענייני דת ע"י המדפוס הממשלתי, דפוס הממשלה. שני"ו ע' (52 ע' צילומים).

118. במדבר דוד רחמני. חוברת לחזרה והעמקה בתורה ומפרשים. ת"א, ציוני, דפוס תרבות. 42 ע'.

132. מולדתי ישראל דוד שיפמאן. חלק א', מהדורה ראשונה (עשירית). ת"א, יבנה, דפוס גוטנברג. 248 ע' (תמונות, מפות, מנוקד).
133. מימים ימימה מרדכי אליאב. ציונים לשיחה ולמסיבה. המדור הדתי במחלקה לענייני נוער וחלוץ של ההסתדרות הציונית, דפוס גירוסלם פוסט. 175 ע'.
134. מלין דרבנן החדש י. בן-חנוך. אלפיים פתגמים נבחרים מתלמוד בבלי. ת"א, סיני, דפוס הפועהמ"ז. 96 ע'.
135. נתיבות המקרא ד. שיפמן וצ. אריאלי. מנוקד ומלווה תצלומים. ת"א, יבנה, דפוס גוטנברג. יהושע: 56 ע'. שופטים: 64 ע'.
136. נתיבות המקרא ד. שיפמן וצ. אריאלי. מנוקד ומלווה ציורים ותצלומים. ת"א, יבנה, דפוס זילברברג. ספר בראשית: 88 ע'. ספר שמות: 72 ע'.
137. ספר המועד ד"ר יו"ט לוינסקי (עורך). (פורים, ל"ג בעומר, ט"ו באב) פרשת מועדי ישראל, כרך ו'. ת"א, עונג שבת (אהל שם) ע"י דביר, דפוס אילון. 531, ל"ב ע' (מצויר, תוים).
138. עומר הרב איסר פרנקל (עורך). קובץ תורני ספרותי (22 משתתפים). הלשכה התל-אביבית של "מפעל התורה", דפוס אלישע. 78 ע'.
139. על השיפוט הרבני בישראל זרח ורהפטיג. נאומים בכנסת. ת"א, מורשת, דפוס גירוסלם פוסט (י"ם). 80 ע'.
140. פני שבת הרב זאב א. רבינר. ת"א, בהשתתפות משרד הדתות, דפוס לידור. ס"א ע'.
141. פסיקות נ. מלומד ומ. צ. אפרתי (ראה ה"ספר" תשט"ו). מהדורות ד"ה.
142. פעולות משרד הדתות בשנת התקציב תשי"ד-תשט"ו, זרח ורהפטיג. נאום בכנסת. המדפיס הממשלתי, דפוס הממשלה. 8 ע'.
143. פרקי מנהג והלכה ד"ר עזרא צ. מלמד. מהותם, מקורם והתהוותם של כמה מנהגות והלכות בחיי בית ישראל. קרית-ספר, דפוס טורים. 200 ע'.
144. פרשיות מאגדות התנאים ד"ר עזרא ציון מלמד. פרקים נבחרים מאגדות התלמוד והספרות המדרשות על התורה. בצירוף מבוא. קרית ספר, דפוס טורים. 78, (ו), 134, (ו) ע' (מנוקד).
145. קונטרס השמות החדש הרב ד"ב טקף. כולל שמות אנשים בלמעלה מ-10 שפות לצורך כתיבתם הדייקנית בגיטין. חלק א'. ת"א, דפוס ירום. רפ"ו ע'.
146. קורות ישראל א. ח. ברנשטיין. מגלות בית ראשון עד שיבת ציון. הוצאה ודפוס חורב. ל"ב ע'.
147. ראשונים לציון יצחק אלפסי. הוגי הרעיון הדתי-לאומי וממשיכיו — חייהם ומשנתם. ת"א, ההנהגה הארצית של נע"ם בישראל, דפוס לידור. 160 ע'.
148. שאלות לעיון בנביאים ראשונים הרב יששכר יעקבסון. למורה — ספרית עזר לענייני חינוך והוראה. המחלקה לחינוך ותרבות תורניים בגולה של ההסתדרות הציונית העולמית, דפוס יהודה. 101 ע'.
149. שבילי רש"י אברהם רוזן (ליקט וביאר). מבחר פירושי רש"י לה' חומשי תורה. ת"א, יבנה, דפוס חן. קנ"ב ע'.
150. שבת ומועד לילדי ישראל ציורים: גבריאלה רוזנטל. חרוזים. מ. צ. פרוש. ת"א, פאר, דפוס-אופסט קשת. 32 ע' (מנוקד).
151. שי לבר-מצוה לקט ספורים, שירים, אגדות, מאמרים, אמרות ופתגמים על תפילין ובר-מצוה. ליקט י. רוטנברג. ת"א, נצח, דפוס אות (יפו). רצ"ב ע' (תמונות).
152. שמונה פרקים לרמב"ם הקדמת מסכת אבות. גיקד וביאר מ. ד. רבינוביץ. מהדורה מיוחדת לבתי ספר. מוסד הרב קוק, דפוס וינפלד. 75 ע'.
153. שמות דוד רחמני. חוברת לחזרה לתלמידי בתי הספר הדתיים. ת"א, ציוני, דפוס תרבות. 55 ע'.
- ט. ספרות יפה**
154. איש היה בארץ יעקב זיפר. אודות הבעש"ט. מיידיש: א. ד. שפיר. ציורים: י. ברנגר. 167 ע'.
155. בחדר עליון אליהו כ"טוב. גבורותיו ומעלליו של רמ"ל ססובר. "א", דפוס יהודה. רכ"ד ע'.
156. בלב המסתורין מלכה שפירא. סיפורים ופואמות. ת"א, נצח, דפוס יהלום. 230 ע'.
157. במעונות אריות אליהו כ"טוב. סיפורי חסידות ותיאורי אישה. "א", דפוס יהודה. רכ"ב ע'.
158. [עלילות] הגולם מפראג מ. צ. פרוש. ציורים רוזנטל. ת"א, פאר, דפוס ירום. 116 ע'.
159. יהודי ביער יחיאל גרנטשטיין. חוויותיו של פרטיון מאמין. מאידיש — נ. גנתון. ת"א, מורשת, דפוס תרבות. 187 ע' (מצויר).
160. כחודו של מחט אליהו כ"טוב (המשך ל"במעונות אריות"). "א", דפוס יהודה. רנ"א ע'.

161. כל שירי רבי יהודה הלוי. ת"א, מחברות לספרות. (7) 307 (ו) ע' (מנוקד).
 162. נוף וגזע י. ל. יונתן (טויבמאן). תיאורים מימי הילדות. ת"א, מסדה.
 163. רבי עקיבא מ. להמן. סיפור היסטורי (עברית; י. גליס). ת"א, נצח, דפוס זוהר. 195 ע'.

י. שונים

164. בעלי תריסין א. כ"ץ. מחיי הקדושה והחולין של גדולי עמנו בתקופת התלמוד. מגרמנית אביגדור המאירי. ת"א, סיני, דפוס עתיד. 141 ע'.
165. הברת האותיות כתיקונם ירחמיאל גינצבורג. על הצורך להגות את האות ה' וכו' כתיקונן. המחבר, דפוס העברי. ל' ע'.
166. הרמב"ם ז"ל מ. גוטפריד. סקירה כללית למהותו, גדולתו ומלאכת מחשבתו בכל ספריו ובפרט בספרו "יד החזקה". חלק ראשון. ת"א, דפוס לוריא. 20 ע'.
167. זכרונות קופמן שמואל ז"ל [תולדות ימי חייו]. ת"א, הובא לדפוס ע"י בניו: חיים, יהודה (אבן שמואל), משה, אליעזר, עטיה. הוצאת המשפחה, דפוס אופק. 480 ע'.
168. זכרונות מורנו רבי יעקב רוזנהיים. ת"א, שערים, דפוס זוהר. 328 ע' (מצויר).
169. טללי אורות הרב זאב א. רבינר. ממשנתו של הגאון רבי יצחק יעקב ריינס. ת"א, מורשת בסיוע מוסד הרב קוק, דפוס לידור. קס"ד ע'.
170. יד-מרדכי מרדכי הריס. הערות ל-72 ספרים בבקיות מלאה. דפוס העברי. ע"ב ע'.
171. יחידי סגולה הרב איסר פרנקל. תולדותיהם והליכותיהם של מ"ז מגדולי ישראל, תר"ם-תשט"ו. חלק א'. ת"א, אליף, דפוס אלישע. 276 ע'.
172. לוח ארץ-ישראל הרב י. מ. טיקוצ'ינסקי (ז"ל). דיני ומנהגי בית הכנסת לשנת תשט"ז בעריכת הרב ניסן טיקוצ'ינסקי. ישיבת עץ חיים, דפוס סלומון. 73 ע'.
173. לוח רציונלי נצחי צבי וואהל. בלי יום סתמי (יום בלי תאריך). (בחסות משרד לענייני דת והקונגרס היהודי העולמי), דפוס יהודה. 32 ע'. [גם מהדורה באנגלית].
174. "לחן" דין וחשבון מפעולות האגודה תשי"ד-תשט"ו. בשולי הדו"ח — ברוך שיין. תל-אביב, דפוס "הצפה". 16 ע'.

175. למען ציון לא אחשה הרב יהודה ליב הכהן מימון. פרקי זכרונות על הציונות. חלק ב'. מוסד הרב קוק, דפוס ויס. 212 ע'.
176. מדי חודש בחדשו הרב י. ל. הכהן מימון. פרקי זכרונות לחדשי ישראל. מוסד הרב קוק, דפוס ויס. 295 ע'.
177. נפלאים מעשיך רבי יוסף חיים בר"א מבגדד. י. ע. בקאל, דפוס טורים. רנ"ח ע'.
178. סדר הקבלה הראב"ד. גיל, בסיוע מעין החכמה, דפוס המסורה. נ"ג ע'.
179. סדר תרי"ג מצוות לרמב"ם דפוס המערב. מ"ח ע'.
180. ספר הישר ספורים על התורה. ת"א, בי"מ ס אלתר-ברגמן, חש"ד. 231 ע'.
181. עושה פלא השלם י. ע. בקאל, דפוס טורים. ת"ח ע'.
182. על היסוד לעם ולמדינת ישראל גרשון גינסברג. חש"ד. 16 ע'.
183. קובץ אגרות מאת בעל חזון אי"ש. הרב שמואל גריינמן. דפוס המסורה. 192 ע'.
184. רבי אליהו חיים מייזל א. י. ברז'ינסקי. תולדות הרב מלודז'. ת"א, דפוס הפועל-הצעיר. 156 ע'.
185. שבט-יהודה רבי שלמה הרוצא אבן וירגה. הוצאה ודפוס לוין-אפשטיין. ק"ד ע'.
186. שערים — גליון האלף של "שערים". העורכים: יעקב ברונר, יהודה נחשוני. ת"א, שערים, דפוס מל"ן. 132 ע'. 4°.

י"א. מילואים

188. אבות עם פירוש לר' שמחה מויטר. ת"א.
190. אבן האזל הרב א. ז. מלצר. חידושים ברמב"ם. ח"ח: מדע, אהבה, זמנים. 2°.
191. אוצרות ירושלים מאסף להלכה ואגדה בעריכת הר"צ מושקוביץ. י. חלקים.
192. אור הישר הרב ש. י. הילמן. הערות וצינונים למכילתא וספרי.
194. אמירה געימה הרב י. צ. הלוי. בירור ענייני הלכה למעשה בסדר א"ב. ח"א: אי"מ. מהדורא תניינא. 2°.
195. ארץ ישראל אנציקלופדיה טופוגרפית-היסטורית בעריכת י. פרס. כ"ד.

196. ארץ ישראל וישובה בימי השלטון העות'ומני
יצחק בן-צבי. עפ"י מקורות ראשונים. ציורים, תמונות,
טבלאות ומפות.
197. אשל אברהם הרב י. א. ניימרק. חידושים על
מסכתות : סנהדרין, מכות, שבועות, ע"ז והוריות. ת"א.
198. אשל אברהם הרב א. י. ניימרק. חידושים
למסכתות : ב"ק, ב"מ וב"ב. ת"א.
199. בית הבחירה לר"מ המאירי. על מס' מכות.
מהדורת ר"ש סופר.
200. בעלי הנפש לראב"ד עם השגות בעל "המאור".
הלכות גדה. והלכות גדה ו"אגרת הקודש" לרמב"ן.
201. בצל האינוקויזיציה ד"ר מ. להמן. קורות בית
אגור. מגרמניה — מ' צבי. ת"א, נצח.
202. גימטריא ונוטריקון רצ"ח זאלב. ב' מל"ב
מידות שהתורה נדרשת בהן.
203. גלות וגאולה ר' סעדיה מנצורה. מכת"י
המשורר, מהדורת א. יערי וי. רצהבי. ת"א.
204. דברי שלום לראש"ה לבר שטם מסטראפקוב.
(א) עה"ת המועדים ואגדות ; (ב) הגהות על ספרי הלכה ;
(ג) סיפורים.
205. דברת שלמה ר"ש לוצק, תלמיד המגיד
ממריטש. על התורה. מהדורה ב'.
206. דרכי הגמרא לר"י קנפסון. דרכי עיון מבעל
"חזון איש". חמו"ד ! ?
207. הגדה של פסח עם תירגום אנגלי — י. לוי
וי. גינז. ת"א.
208. הגדה של פסח עם מדור לילדים "הגדת לבנך"
— ש"ס. ת"א.
209. הגדה של פסח עם מדור לילדים "הגדת לבנך"
— ש"ס, עם תירגום אנגלי. ת"א.
210. הגדה של פסח מצוירת בידי זאב רבן. ת"א.
גם מהדורה צבעונית.
211. הגדה של פסח מצוירת בידי זאב רבן. עם
תירגום אנגלי. ת"א. גם מהדורה צבעונית.
212. המפתח ר"נ רגק. סדר הלימוד, החזרה והזכרון.
ח"ה, על ש"ס בבלי.
214. זוהר חדש עם פירוש "הסולם" להרי"ל אשלג.
ג"כ.
215. זכרון שלמה הרש"ז קליין. עה"ת. עם תוספות
מבנו הר"א קליין.
216. חזון איש הלכות עירובין מהדורה ב' מתווספת. 2°.
218. חדושי הר"י מיגאש על מסכתות : ב"ב ושבועות.
חדושים על מס' שבועות לר' שמואל יצחק בעל
"נאמן שמואל".
219. חידושים בש"ס לריש"ב גינס. הערות אחיו
המהדיר רש"ש שלזינגר.
220. חידושים וביאורים חיים גריינמן. עמ"ס
גיטין.
221. חיי עולם מוסר מלוקט מ"יד הקטנה" לר' דוב
גוטליב.
222. חקר הלכה ר"פ גרוסברג. עוגת המעשרות
בבנות.
223. טל אורות ה'א'ז'ר' ב' [רז"ו הלוי טירנוואר].
ל"ט מלאכות שבשבת עפ"י המקורות. ת"א. 2°.
224. טעם זקנים הרב א. ז. ורנר. שו"ת בהלכה.
קבלה, דרושים. ג"ח.
225. כולל העברים רע"י שלזינגר. חברה מחזירי
עטרה ליושנה (על ישוב ארץ-ישראל). מהדורה ב'.
226. מאמר שבע קהילות מ. גולדשטיין. יד ושם
לקהילות : איזנשטט, מטרסדורף, צעהלים, קויברסדורף,
לקנבך, פרינקירכן, קיצעה. ת"א.
227. מגדולי החסידות הרב א. י. ברומברג. ר'
אברהם בורנשטיין מסוכטשוב ("אבני נזר"). מהדורה ב'.
228. מגדיל ישועות מלכו ד"ת וסיפורים מתלמידי
הבעש"ט מסופרים בידי ראש"ה הורביץ מבארניב.
229. מדרש עשרת הדברות וצוואת ר' אליעזר הגדול.
עם עברייטייש.
230. מדרש רבה עם פי' מתנות כהונה, יד יוסף, ענף
יוסף ועץ יוסף. ב"כ. 2°.
231. מחשבות חרוץ רבי צדוק הכהן מלובלין.
232. מלון תלמודי אנציקלופדי משה סמבטיון.
כרך א : א — אתתא. ת"א.
233. מלכות בית דוד רד"א מלינובסקי. בהלכות
מלך וכהן גדול.
234. מנחת חנוך הר"י באבד. על ס' החינוך. תצלום
מהדורת ווילנא. 2°.
235. מעולפת ספירים ר"ש אלגוזי. ליקוטי-הזהר
על התורה העבודה וגמ"ח, מחולק לשלושים ימי החודש.
236. מעלות המידות ר' יחיאל הרופא מן
הענונים. מוסר מחז"ל וחכמי האומות.

237. מקור חיים הר"י מליסא. חידושים בהלכות פסח, הגהות לאורח, חידושים על כריתות. "מגן האלף" בהלכות פסח, "שם חדש" בדיני חדש, "עשרים גרה" הערות במג"א ובט"ז — הרא"ל מפלוצק. 2°.
238. מרומי שדה הנצי"ב מוולוז'ין. חידושים לתלמוד, ח"ב: פסחים, ביצה, ר"ה, יומא, סוכה, מגילה, תענית ותגיגה.
239. נצרותו של שלום אש חיים ליברמן. תגובה על כתביו המסיונריים של אש. תירגם דוד יוסיון. ערך, קידום והעיר צבי הר כבי. ת"א, נצח, דפוס גוטרמן. מהדורה שניה. 240 ע'.
240. נתיבות החיים רי"א וינוגרד. חידושים על הרמב"ם.
241. סורא ספר-שנה ישראל-אמריקאי למחקר בבעיות ישראל. העורך: הרב פרופ' ד"ר ש"ק מירסקי. כרך ב'.
242. עברית לעם ד"ר ב"צ רייך. ראשית הקריאה והכתיבה. מצוייר בידי מ. גפן.
245. פרקי דינים לוקטו בידי ד"ר י. ר. הלוי עציון [הולצברג]. ספר עזר לכתות א"ד.
247. צרור החיים ר"מ חגיז. על קידוש השם והלכות דיעות.
248. שבחי האר"י סיפורי נפלאות ר' יצחק לוריא.
249. שולחן ערוך אורח חיים עם "שתילי זיתים" לר"ד מזרחי מצנעא ו"שושנת המלך" [תמצית "פעולת צדיק"] לר"י צאלח ותוספות לר"ש חבשוש. מהדורה שניה. ג"כ.
250. שיטה לא נודע למי חידושי מסכת קידושין [לתלמיד הרשב"א ממונטפלייר]. מהדורה שניה. המהדיר — הרב נ. זק"ש.
- 250א. שישה סדרי משנה מנוקדים ומפורשים בפירושים מסורתיים. הוצאה ודפוס אשכול.
251. שעורי דעת הרי"ל בלוח. שיעורי מוסר של ר"מ דטלו. כ"ב. ת"א.
252. שער קריאת התורה הר"ד קראסיק. עפ"ד הגר"א ועוד. ת"א.
523. שערי הקדושה ר"ח ויטאל. עם ליקוטים מר"ש מאוסטרופולי.
254. תוספות הרא"ש רבינו אשר ברי יחיאל. על גיטין וכתובות. והשלמת חידושי הרמב"ן על גיטין. תצלום. ת"א.
255. תוספות רבינו פרץ על ב"ק. תצלום. ליורנו תקע"ט. ת"א.
256. תורה תמימה הרב ברוך עפשטיין. על חמישה חומשי תורה. תצלום. ג"כ. ת"א, עם עולם.
257. תקון שבעה באדר הרי"ח מבלל. ליום פטירתו של מרע"ה. ותיקון חמישה באב ליום פטירתו של האריז"ל. מהדורה שלישית.
258. תרומת הכרי מלוקט מכתבי הר"י כהנא אב"ד סיגט. על טוש"ע חו"מ. עם חידושים מנכדו. תצלום פ"ב תרי"א.
259. תלמוד ירושלמי סדר זרעים נוסחת הר"ש סיריליאנו. מהדורת הרח"י דינקלס. מס' דמאי.
260. תלמוד ירושלמי סדר זרעים נוסחת הר"ש סיריליאנו. מהדורת הרח"י דינקלס. מס' כלאים.

*

במילואים נסתייעתי בין השאר תוך כדי הדפסה ב"רשימת הספרים מדפוס ארץ-ישראל (ביחוד ירושלים) לבימ"ס של ר' משה שרייבר (ירושלים) תשט"ז, שנערכה ע"י הג"ל ור' שמואל אשכנזי והועמדה באדיבות לרשותי עוד בעליההגהה. מספרי תשט"ז נרשמו ב"רשימה" הג"ל 150 ספרים.

השמות: [261—266]: יחזקאל, א. ויזר. ילקוט פירושים לתורה, ד"ר י. ר. עציון (מה' ב'). מחסה ועז, הרב מ. עטייה. משניות: תרומות — בכורים, אל המקורות. שו"ע אורח [ג], הג"ל. תורת אדם להרמב"ן, לוין-אפשטיין (הוספות מרא"ז מלצר).

מפרשי התלמוד

הנמצאים בספריה על שם הרמב"ם בתל-אביב

מסכת עירובין *

מסכת הרמב"ם
תל-אביב

2°	תרל"ה	ורשה	יד—כה	ר"ע מקלימנטוב	אבן העזר	1
2°	של"א	קראקא	קנא—קס	ר"א זיסלין	אגודה	2
4°	תק"ב	ליורגו	לו—מג	ר"ע חי ריקי	אדרת אליהו	3
2°	תרמ"ט	וורשה	יט—כב	רא"י הורוויץ	אהל משה	4
8°	תרצ"א	ירושלם	סו	רב"מ לוין	אוצר הגאונים	5
8°	תש"ב	ברוקלין	קי—קלה	ר' אורי לנגר	אור האגדה *	6
2°	תש"א	ירושלם	כד—לה	רש"י הילמן	אור הישר	7
8°	תש"ג	ירושלם	ע—עג	מכ"י ב"סיני	אור הנעלם	8
2°	תקפ"ו	אוסטרהא	א—יז	רש"ז כהנא	אור הנערב	9
2°	תקל"ג	פפד"א	ז—ט	רב"ב קצנלבויגן	אור חכמים	10
8°	תרנ"ג	וורשה	מג—נא	רמ"צ טקסין	אורח ישרים *	11
4°	תרכ"ה	ורשה	כט—לד	ר"י עדעל	איי הים *	12
2°	תקט"ו	ברלין	יז—כט	רא"י פישל	אמרי צרופה	13
8°	תש"י	תל אביב	פג, רכ	רא"י ניימרק	אשל אברהם	14
2°	תר"ד	ווילנא	יח—כב	ר"א משכיל לאיתן	באר אברהם	15
2°	תרס"א	ווילנא	ו—י	ר"ח נוסנזון	באר מים חיים	16
4°	תקע"ט	מיץ	קלט—קמו	ר' אהרן ווירמייז	באר שבע	17
4°	תקי"ז	אמסטרדם	יכ—כ	ר"י הורוויץ	בגדי ישע	18
4°	תר"ן	פוד"מ	כה—כח	ר"א פולד	בית אהרן	19
2°	תרע"ג	וורשה	עח	ר' מנחם המאירי	בית הבחירה	20
2°	תק"ץ	זולקוב	סג	ר"י וואליער	בית יעקב	21
2°	תר"כ	וורשה	י—יג	ר"י מקוזניץ	בית ישראל	22
8°	תרס"ח	ווילנא	נח—סב	ר' משה קטן	בית ישראל	23
2°	תרמ"ה	וורשה	ו—ט	ר"מ פויזנר	בית מאיר	24
2°	תרס"ה	ירושלם	כג—כח	ר"ח מבגוד	בניהו *	25
8°	תרמ"א	וורשה	ח	ר' אביש מפפד"מ	ברכת אברהם	26
2°	תרמ"ו	פשמישל	ל—לג	ר' מתתיהו רבין	ברכת דוד	27
2°	תרכ"ג	לבוב	נח	ר"י כהנא	גאון יעקב	28
2°	תק"ץ	זולקוב	סג	ר"י וואליער	גבעת פנחס	29
2°	תרכ"ג	לבוב	מב—מט	מהר"ל מפראג	גור אריה	30
2°	תרע"ט	ווין	כד—ל	ר"י ענגל	גליוני הש"ס	31
2°	תרצ"ד	ברוקלין	מט—נח	רמ"א מיונישטר	גנון והציל	32
2°	תרצ"ב	בילגוריי	כח—מג	ר"א עפשטיין	גנזי יוסף	33

(*) ראה הנ"ל ב"הספר" א' על מס' ברכות וב"הספר" ב'ג' על מס' שבת. בספרים המיוחדים על מס' עירובין צוין מספר הדפים הכולל, ובספרים לכמה מסכתות — צוינו הדפים המוקדשים למסכת עירובין בלבד. בכוכבת (*) צוינו הספרים המיוחדים לאגדתא. בדפוסי ארץ-ישראל באו שמות הערים בפיוזר אותיות להיכר.

34	גפי אש	ר"א שטרן	עו	גלנטא	תרפ"ו	4°
35	גפן פוריה	ר"ש בן זקן	כא—כה	ירושלם	תרס"ב	2°
36	דברי יעקב	ר"ק קלצקין	יטז	דווינסק	תרצ"ב	2°
37	דברי נבא	ר' נחמיה דושניץ	יט—כד	אמ"ד	תמ"ח	4°
38	דברי מנחם	רפ"מ רבינוביץ	יג	וורשה	תר"ץ	2°
39	דבש תמר	ר' דוד טייטלבוים	לג—לו	וורשה	תרנ"ז	2°
40	דקדוקי סופרים	רנ"ג רבינוביץ	רטו	מינכן	תרל"ג	8°
41	דרוש וחידוש	ר' עקיבא איגר	טז—כא	שטטין	תרכ"ב	2°
42	" "	" " "	יד—יז	וורשה	תרנ"ה	2°
43	דרך הישר*	רצ"פ ליפשיץ	כד—כז	ווילנא	תרכ"ד	4°
44	דרכי חיים	רח"מ אדלר	מ	בודפשט	תר"פ לפ"א	8°
45	דרכי יהושע	ר"י טרייטל	יד—כח	וורשה	תרכ"ב	2°
46	דרכי יושר	רמ"י שארף	ויב	פשמשל	תרל"ב	2°
47	האלף לך שלמה	ר"י מאוליינוב	יז—לו	ירוסלב	תר"ע	2°
48	הברכי יהושע	ר"י טרייטל	כה	וורשה	תרנ"ב	4°
49	הגהות הב"ח	ר"י סירקיש	ט—יג	וורשה	תקפ"ד	2°
50	הגהות מהרש"מ	רש"מ שוודרון	יח—כה	סטורמרי	תרצ"ב	2°
51	הגהות	ר"צ דינר	מט	פפד"מ	תרנ"ד	4°
52	הדרת זקנים	ר' צבי מוויטבסק	ט—יב	דוברובנא	תקס"ב	4°
53	הוראת שעה	ר' שלמה ור"י	ו—ט	ברלין	תרכ"ה	4°
54	הלכה למשה	ר"מ ניימן	יז—יט	ווין	תרפ"ג	2°
55	המפתח	ר' נסים גאון	נח—סג	ווין	תר"ה	8°
56	זכרון אברהם	רא"ל דינר	יז—לה	ירושלם	תש"ג	8°
57	זכר יהוסף	ר"ז שטרן	לב	ווילנא	תר"ב	2°
58	זכרון מנחם	ר"מ מן	טו—כג	וורשה	תרל"ה	4°
59	זכרון שמואל	ר"ש לוינזון	ה—ח	ווילנא	תרמ"ה	2°
60	זרע אמת	ר' ישמעאל הכהן	יט	ליזורנו	תקמ"ו	2°
61	זרע ברוך	ר"ב מלבוב	יד—יז	וונזבק	ת"ץ	2°
62	חבורי לקוטים	ר"ז מרגליות	יב—יט	אמשטרדם	תע"ה	4°
63	חדושי	ריטב"א	עד	אמשטרדם	תפ"ט	2°
64	"	"	ס	פראג	תק"ע	2°
65	"	רמב"ן	א—ז	וורשה	תרי"ח	2°
66	"	"	א—ו	ירושלם	תרמ"ח	2°
67	"	רשב"א	מב	וורשה	תרי"ח	2°
78	ריב"ש	ר"י רטנר	כג—כח	ווילנא	תרס"ז	4°
69	" רמ"י	ר"מ יחזקאל	כח—לא	וורשה	תרנ"ג	2°
70	" ר"י	ר"י קונטרוביץ	סט—ק	ברוקלין	תש"ה	2°
71	חזון איש	רא"י קרליץ	עד	ווילנא	תרפ"ט	2°
72	" "	" "	מט—נב	ירושלם	תש"ח	2°
73	חזון קשות	ר"ד לובדגן	יב—טז	וורשה	תרנ"ט	2°
74	חיים לישראל	רח"ד גג	מז—נה	תוניס	תרס"ט	2°

4°	שע"ד	פראג	לה—מט	ר"מ הענדל	75 חכמת מנוח
4°	תרנ"ט	וורשה	ס—סו	ר"צ קוויאט	76 חמדת צבי
2°	תרס"ט	קניגסברג	כד	ר"מ פאדווא	77 חצי יהונתן
2°	תרפ"א	ווין	ה—י	ר' מאיר אריק	78 טל תורה
8°	תר"ע	לונדון	כב—עז	ר"י הורוויץ	79 יבא הלוי
2°	תרס"ז	פיוטרקוב	ה—ח	ר"מ גרפיל	80 יגיעות מרדכי
2°	תקנ"ט	אופיבך	מט—קו	ר"ד זינצהיים	81 יד דוד
2°	תר"ל	ווילנא	יב—טו	ר"י הכהן	82 יד יצחק
4°	תרע"ג	צ פ ת	כג—לד	ר"מ פריימן	83 יד מאיר
2°	תרפ"ב	סיגוט	מא—מה	ר"ג שטרן	84 ילקוט הגרשוני *
°	תרצ"ה	גיורק	יט—כ	ר"ש דריליך	85 ילקוט שלמה
8°	תפ"ט	אזמיר	כט—לב	ר"ח אבולפיא	86 ישרש יעקב
2°	תס"ז	המבורג	נב—נז	ר"ש וולף	87 כבוד הבית
8°	תרפ"א	פשמישל	כ—כד	ר"ש ברמן	88 כרם שלמה
8°	תרצ"א	קידן	פד	כול קאוונא	89 כתבי בית ישראל
4°	בהסגולה	ירושלם		הראב"ד	90 כתוב שם
2°	תצ"ג	אלטונא	יא—טז	ר"א הקשר	91 לוית חן
2°	תר"ע	פיוטרקוב	לב—לז	ר"ט רוזנברג	92 לקוטי מהרי"ט
4°	תר"ל	לבוב	י—יד	ר"א אנטשל	93 לקוטי מהרי"א
2°	תקנ"א	שלוניקי	כג—כט	רמב"ן	94 לקוטות
2°	תר"ס	פיוטרקוב	עז	ר' זאב מליזנסק	95 לשון הזהב
4°	תרל"ז	ווילנא	כו—כט	ר"א לנדא	96 לשמוע בלמודים *
4°	תק"ן	מיץ	טז—יח	ר' אהרן ווירמייז	97 מאורי אור
4°	תקנ"א	"	לז—לס	" " "	98 " ח"ב
4°	תקפ"ב	"	קעא—ב	" " "	99 " עוד למועד
4°	תקצ"ב	"	קסט—ט	" " "	100 " קן טהור
4°	תקפ"ז	"	קנו—ז	" " "	101 " בן נון
2°		ווילנא	א—ד	ר' שבתי כ"ץ	102 מאיר נתיב
8°	תשי"ד	ירושלם	יד—קב	רא"ש זליג	103 מגן שאול
8°	תרס"ו	אדעסא	א—ד	ר"ש שפוטשניק	104 מדרש יוסף
2°	תרמ"ט	לבוב	כב	ר"ז פוהרילס	105 מוסך שבת
2°	תקל"ז	ליורנו	א—ח	ר' ראובן מזמושץ	106 מחנה ראובן
2°	תרכ"ו	אזמיר	לד—לו	ר' חיים ח' מדינז	107 מכתב לחזקיה
2°	ת"ע	פפא"מ	כב—לב	ראנ"צ שפיץ	108 מלא רצון
2°	תק"ט	שלוניקי	יג—יד	ר"ש שלם	109 מלך שלם
2°	תרס"ט	לבוב	נא—פב	רמ"מ היילפרן	110 מנחם משיב נפש
2°	תרנ"ה	קראקא	סו	רד"ב שיף	111 מנחת זכרון
2°	תקכ"ח	אלטונא	כז—לב	ר"י שטטהגן	112 מנחת יהודה
2°	תרל"ז	וורשה	מא—מג	ר"י עפשטיין	113 מנחת יהודה
2°	תרס"ח	וואיטצן	קלד	ר"י רייך	114 מנחת ישראל ח"א
2°	תרע"ג	פאקש	קמו	" "	115 " " ח"ב

166	מנחת ישראל ח"ג	ר"י רייך	קח	ברדיוב	תרפ"ז	2°
117	מסילת הברזל	רג"ש הייפר	מז—סא	ווילנא	תרי"ח	2°
118	מעיל שמואל	ר"ש שפירא	כ—כח	ווילנא	תרנ"ג	2°
119	מפתח מנעולי התלמוד	רב נסים גאון	נה—סג	ווין	תר"ז	8°
120	מרומי שדה	רנצ"י ברלין	סד—פג	ירושלם	תשי"ד	2°
121	מרי צבי	רצ"ה מטימקוביץ	ז—י	אופיבך	תצ"ח	4°
122	נחל הערבים	ר' יונה מלומזה	עד	וורשה	תרכ"ז	2°
123	נחלה ליהושע, לפ"א	ר"י צונצין	ב—ז	קושטא	תצ"א	2°
124	נחלת יהושע	ר"י וידנר	ל—מז	ווין	תר"ן	8°
125	נטעי נתן	רג"נ זייציק	צב—קכה	ירושלם	תרצ"ה	2°
126	נצח ישראל	ר"י מזמושץ	כג—כח	פפד"א	תק"א	2°
127	נתיבי רש"י	רל"י מימינובסקי	ז—כח	ווילנא	תרמ"ח	4°
128	עדות בישראל	ר"א שטרן	סד—פד	מונטריאל	תשי"ד	8°
129	עולת אהרן *	ר"א זליג	ט—יא	אופיבך	תצ"ג	2°
130	עיון יעקב *	ר"י ריישר	יט—כא	ווילהרמסדורף	תפ"ט	2°
131	עין אליהו *	ר"א שיק	קסא—קפו	ווילנא	תרכ"ט	4°
132	עין יפה *	ר"י פאלאגו	פד—ו	אומיר	תרנ"ד	4°
133	עיני יצחק *	ר"א מוילקומיר	לד—לז	ווילנא	תרכ"ט	4°
134	עיני כל חי	ר"ח פאלאגי	יא—כ	אומיר	תרל"ח	2°
135	פירוש	רב נסים	עב—פ	ברלין	תרצ"ז	2°
136	פגי יצחק זוטא	ר"י מיאנוב	טז—כא	אמ"ד	תצ"א	2°
137	פנים מסבירות	ר"י חזן		פראג	תנ"ג	4°
138	פנס שלמה	רש"ז פינס	א—י	ווילנא	תרע"ע	4°
139	פרשת מרדכי *	רא"מ אלטשילר	קז—קכב	וורשה	תרנ"ו	2°
140	פשט הש"ס	ר"י היילפרן	יד	וורשה	תרמ"ה	2°
141	פתח עינים	רח"י אולאי	מח—נה	ליורנו	תק"ן	2°
142	פתח עינים	ר' עזריאל הלוי	יא—יג	לבוב	תר"ז	4°
143	פתח עינים *	רב"צ פריצי	א—י	ליורנו	תרל"ח	8°
144	פתחי שערים	ר"י מטשנסטחוב	ט—יד	בילגוריי	תרס"ט	2°
145	צבי קדוש	ר"צ ב"ר דוד	סז—עו	זולצבך	תק"ה	4°
146	צהר לבנין	ר"מ זונגשיין	עא—עד	פרשבורג	ת"ר	4°
147	צל"ח	ר' יחזקאל לגדא	נא—נז	וורשה	תרל"ח	2°
148	צמח צדק	רמ"מ שניאורסון	סב—סד	ווילנא	תרל"ח	2°
149	קב בשמים	ר"ר מרגליות	יז—כ	לבוב	תרע"ג	4°
150	קדש נפתלי *	ר"נ הלוי	סג—ל	פרשבורג	תרנ"א	2°
151	קול אריה	רא"ל חריף	א—י	ירושלם	תרכ"ו	4°
152	קיקיון דיונה	ר"י תאומים	כ—ל	אמסטרדם	תכ"ט	2°
153	קרן אורה	ר"י יצחק מקרלין	כג—נא	וורשא	תרמ"ד	2°
154	ראבי"ה	הוצ' אפטוביצר	רסה—שצג	ברלין	תרע"ד	8°
155	ראוי לבילה	ר' פנחס גרבר	טז—כט	לונדון	תרצ"א	2°
156	ראש יוסף	ר"י מפינטשוב	יא—יד	קיסן	תע"ז	2°

2°	ת"ר	ליחורנו	כד—לו	ר"מ בורדוגי	157 ראש משביר
2°	תקפ"ג	ליחורנו	כט—לא	ר"י עטייה	158 רוב דגן
2°	תע"ד	אמסטרדם	ז—י	ר"ש הלוי	159 רמת שמואל
2°	תרנ"א	פיוטרקוב	יד—כא	ר' אשר הכהן	160 שארית הברכה
2°	תרט"ז	ווין	כב—ל	ר"י גויטע	161 שדה יצחק ח"ד
2°	תקצ"ט	ווילנא	פב—קב	ר"מ שישקס	162 שביל הישר
4°	תקס"ו	ווילנא	לב—מד	ר"ל מדאגר	163 שלמי שמחה
2°	תרס"ג	ווילנא	סו	ר"ש דובינסקי	164 שם משמעון
8°	תרצ"א	לבוב	לב—מג	ר"ר מרגליות	165 שם עולם
12°	תקע"ג	ווילנא	יטו	ר' ברוך בר"צ	166 שמעתתא חדתא
2°	תרפ"ז	וורשא	צג—קיג	ר"ל אלטר מגור	167 שפת אמת
4°	תמ"ז	זולצבך	מה—מח	ר"ש אלגזי	168 תאוה לעינים *
4°	תקכ"ב	ליחורנו	כה—כט	ר"י הדאר	169 תולדות יצחק
2°	תרי"ח	קניגסברג	טו—כא	ר"א מקרוטונגן	170 תוספת אהרן
2°	תרל"ג	איידקוהנן	ג—ד	ר"ט מקפוליא	171 תוספת קדושה
2°	תרכ"ט	לבוב	א—יג	ר"י די טראני	172 תוספות רי"ד
2°	תרס"ח	סיגוט	ח—יז	ר"ח אוירבך	173 תוצאות חיים
2°	תצ"ד	פפד"א	סט—פב	רא"ח שור	174 תורת חיים
2°	תקצ"ד	סדילקוב	ע—פב	" "	175 " "
4°	תרס"ד	גיר"יורק	יח—כז	ר"מ פרימן	176 תורת מאיר
4°	תרנ"ו	קראקא	לו—מד	ר"ד פינק	177 תניבת יהודה

ספר שו"ת הר"ר מרגליות
הוצאת

מילואים למס' ברכות

2°	תר"כ	וורשא	א—ט	ר"י מקוזניץ	295 בית ישראל
2°	תרנ"ח	ירושלם	נט	ר"ח מבבל	296 בן יהוידע
8°	תרצ"ד	ירושלם	יג	ר"י לוביאנקר	297 ברכי יוסף
4°	תרנ"ד	ווילנא	א—יא	רצ"פ ליפשיץ	298 דרך הישר *
8°	תש"ג	ירושלם	יא—טז	ר"א דינר	299 זכרון אברהם משה
2°	תרס"ב	ירושלם	ז—יה	ר"ד זקש	300 זכרון יצחק
2°	תקמ"ו	ליורנו	א—ה	ר' ישמעאל הכהן	301 זרע אמת
2°	תרס"ד	שיקגו	א—ח	ר"א אניקסטר	302 חדושי אב"י
2°	תר"ס	טשרנוביץ	א—ו	רח"מ רוללר	303 חדושי בן יאיר
2°	תש"ה	גיוורוק	ז—טו	ר"א מיטניק	304 חדושי ריא"מ
4°	שע"ב	פראג	א—ז	ר"מ הגדל	305 חכמת מנוח
2°	תר"ל	ווילנא	ג—ו	ר"י הכהן	306 יד יצחק
2°	תקי"ג	אלטונא	א—ד	ר' שבתי הכהן	307 מאיר נתיב
2°	תשי"ד	ירושלם	כד	רנצ"י ברלין	308 מרומי שדה
4°	תקפ"ו	פיסא	קלב—קמד	ר"ש סינגוליא	309 מתת אלהים
2°	תר"ס	ווילנא	א—ח	ר"י יעווין	310 נטעי אור
4°	תרנ"ט	וורשא	צח	רא"י פיינזילבר	311 עבודת אהרן
4°	תרע"ב	וורשא	א—יד	ר"ש הולצברג	312 פרי שלמה
8°	תרל"א	פפד"א	א—י	ר"ד במברגר	313 קורא באמת
2°	תרצ"א	לונדון	ב—ט	ר' פנחס גרבר	314 ראוי לבילה
4°	תרפ"א	וורשא	א—יא	ר"א יוסטמן	315 שיח יצחק
2°	תרנ"ה	וורשא	עד	ר' עזריאל אריה	316 שלמה משנתו
2°	תרצ"ב	גירבא	א—יב	ר"צ כהן	317 שערי ציון

מילואים ותיקון למס' שבת

2°	תצ"ו	גיי חייט	ד—ז	אחי הטו"ז	87 חדושי ר' יצחק הלוי
4°	תרכ"ד	ווילנא	יא—כד	רצ"פ ליפשיץ	253 דרך הישר *
8°	תרל"ח	מגנצא	מט—נז	ר"ש במברגר	254 הגיון שלמה
8°	תש"ג	ירושלם	יז—לה	ר"א דינר	255 זכרון אברהם משה
2°	תרס"ב	ירושלם	יח—כח	ר"ד זק"ש	256 זכרון יצחק
4°	תקצ"ו	פרשבורג	סד	אוצר גחמד	257 חדושי הרמב"ן
4°	שע"ב	פראג	ז—לה	ר"מ הגדל	258 חכמת מנוח
4°	תרצ"ד	לובלין	יד—יט	ר"י דזילובסקי	259 יד יוסף
2°	תר"ל	ווילנא	ו—יב	ר"י הכהן	260 יד יצחק
4°	תרע"ג	צפת	ז—כג	ר"מ פרימן	261 יד מאיר
2°	תקנ"ג	אלטונא	רט—רטז	ר' שבתי הכהן	262 מאיר נתיב
4°	תקכ"ב	אלטונא	א—י	ר' יאקב קליף	263 שמן הקיק

בענין "המגילות הגנוזות"

קביעת זמן של "המגילות הגנוזות", יש בה גם משום בחינה ביבליוגרפית. ועדיין קביעה זו בגדר בעייה היא ואין, דומה, לפסוק בפשטות, "שאין כיום שום יסוד להטיל ספק בקדמות המגילות ולהסכים להנחותיו של צייטלין, שהן נתחברו בימי הביניים המאוחרים"...

לצייטלין ולסיעת המאחרים (שעמה גמנים בין השאר: י. ל. טייכר, קאסוטו [המנוח], טור-סיני, פ. ר. וייס, קאלה, גריבר, רוזנטאל, סטיפאן [מת] ועוד מכאן, וד"ר אבן-שמואל, יצחק לבני, ש"י עגנון ועוד מכאן) טענות חזקות כנגד הרוב בעולם המדע, המחזיק בקדמות "המגילות". מכלי-מקום יש עדיין פנים לכאן ופנים לכאן. גם פרשת גילוי המגילות סתומה בכמה מחוליותיה.

העורך גם הוא תרם משהו להבהרת הפרשה (ראה: J. Q. R. מיאנאר 51, שם אוקטובר 51, הארץ מכ' באדר תשט"ו, זמנים מ"ז מג"א תשט"ו, שערים מט"ו באלול תשי"ב, שם כ"ה בתשרי תשי"ג, שם ח' במרחשון תשי"ג, המודיע מכ"ח בסיון תשי"א, מעריב וטיימס בתחילת 49, ידיעות אחרונות חוהמ"פ תש"ט, ספר אלמליח [בדפוס] ועוד).

מחקרו של מר משה קוסובסקי מכאן וסיפורו של מר טוביה וכוס לר מכאן יועילו בלא ספק לבירור העניינים. שניהם — תמצית דבריהם בסימפוזיון על המגילות הגנוזות, שנתקיים בירושלים באור ל"ט במג"א תשט"ו, מטעם הספריה התורנית המרכזית לישראל, ושמלבדם לקחו בו חלק: צבי הרכבי, פרופ' ד"ר יהודה רוזנטאל (מדרשה, שיקגו), ד"ר יוסף ברילב (דראפסי, פילדלפיה), פרופ' ד"ר א. י. כ"ץ (אוניברסיטת ניו-יורק).

המערות

ויתבררונא הדברים.

משה קוסובסקי

מה הלשון אומרת *

(למגילת ספר ישעיהו "הגנוזה")

"... והסורה צמח היחס כחוצה, על גבי אש לבנה צאש שחורה שנא': קוצותיו תלתלים, שחורות בעורב. מה קוצותיו תלתלים? על כל קון וקון חילי חילים של הלכות, כיצד? כתוב צה: ולא תחללו את שם קדשי — אש אחת עושה חיי"ת-הי"א, אחת מחריב את העולם: כל הנשמה תהלל יה — אש אחת עושה ה"א-חיי"ת אחת מחריב את העולם; וכן שמע ישראל ה' א' ה' אחד — אש אחת עושה דלית-ריש, אחת מחריב את העולם; (שנאמר) כי לא תשתחוה לאל אחר — ואש אחת עושה רי"ש-דל"ת אחת מחריב את העולם; כחשו בה' — אש אחת עושה ביי"ת-כ"ף אחת מחריב את העולם; אין קדוש בה' — אש אחת עושה כ"ף-בי"ת אחת מחריב את העולם. ואש אחת כן כ"ש הציצה כולם. לכך נאמר: "קוצותיו תלתלים". (מדכש תנחומא נכאשית א')

פרופ' סוקניק (בהקדמתו למגילת ישעיהו "מגילות-גנוזות" מהדורה ב'), בדברו על השינויים שבין הטופס של המגילה ובין זה של המסורה, מסתייג מלכנותם "שינויי נוסחאות" וז"ל: "יש להזהר ממסקנות נמהרות על שינויי נוסחאות שהיו לפני המעתיק" ופרו' סוקניק לטעמו: "לפי שאין אנו יכולים לקבוע בודאות, בכל מקום, אם השינוי יסודו בשינוי נוסח או מקורו בטעות המעתיק".

פרופ' סגל, ב"השלוח" כ"ו על "מגלת ברית דמשק", מסכם את מאמרו בדברים הבאים:

• פרק מעבודת הגמר על "היחס הלשוני בין ברית-דמשק והמגלות הגנוזות" שמסרתי לפרופ' טור-סיני בחוג "לשון עברית" באוניברסיטה העברית בירושלים בשנת תשי"א.

הנה כי כן לשון הספר היא ברובה (גם בדקדוק, גם באוצר המלים) עברית מקראית, נוחה ומהירה וקלה, שמפוזרים בה זעיר שם, זעיר שם, גם מלים ובטויים ושמושים מאוחרים, שהם רגילים בלשון המשנה והמדרשים. אבל ניכר שלשון זו אינה טבעית למחבר, אלא היא מלאכותית. כלומר, זוהי לשון שלמד מתוך ספרים וסופרים. השמוש במליצות ובשברי פסוקים תנכיים שלא כהוראה המקורית מזכיר את דרך כתיבתם של המליצים העבריים בימי הבינים והעת החדשה, אך אין לראות בזאת ראייה נגד קדמות הספר כי כבר בסגנון זה השתמשו גם כל הספרים הגנוזים והחיצוניים שמוצאם מארץ-ישראל. בעברית כזאת נכתבו הספרים „בן-סירא“, „ספר החשמונאים“, „יהודית“ ועוד... וכל שאר הספרות הרחבה, שרק שרידיה המועטים נשארו לנו לפליטה, ורובם הגיעו אלינו בהעתקות שניות ושלישיות ובתרגומים נשחתים, בלשון זו נכתבה גם הברייתא ההס-טורית שנעתקה מאיזה ספר דבה"י אל תוך מסכת קידושין (דף ס"ו ע"א). בלשון זו נכתבו גם התפלות והמליצות הפזורות בספרות התלמודית. עכ"ל.

אולם אין זה מספיק לדבר בהכללה מופשטת ולסכם בצורה מוחלטת, כהצד-השוה שבזה ובזה ומהרי זה כהרי זה. עלינו לבחון היטב כל פרט לחוד, כל ספר בנפרד, כל מגלה לעצמה, ולבדוק אם אין גורם מיוחד, לשינוי הנוסח ולשגיאות האורתוגרפיות, בעיקר אולי נוכל, על ידו, לעמוד על אופיו של המעתיק או של המחבר ועל זמנו. וכאן ארמונו בעיקר למגילה השלמה של ספר ישעיהו ובה אתרכו בדבריי. אחרי עיון והסתכלות ברשימת השינויים שמביא פרופ' סוקניק, עפ"י מאמריו של BURROUS ב BASOR, הבחנתי בגורמים חשובים יסודיים שקבעו ועיצבו, לדעתי, את הצורה הכללית של „מגילת ספר ישעיהו“. יסודות אלה, מתגלים במקרים רבים, גם כמשפיעים, על קביעתן של צורות לשוניות ידועות ביתר המגלות וב„ברית-דמשק“. ואת"ל שכיונתי לאמת, אסיק מסקנה חשובה נוספת והיא: שהמגילה שלנו הועתקה ע"י שני אנשים שאחד מהם היה „מקריא“ ואחד „מעתיק“, ובמקרים רבים צמצם המעתיק או המקריא כמה הברות, או הרחיבן ב„היאטוס“, בעיקר בקולות הקרובים במבטא ובמוצא הלשון, ואף הסתמך לעתים קרובות על הבנתו הוא ועל כוח זכרונו ממקומות דומים אחרים, והעתיק, באר ושילב ענינים שונים במחרוזת חפזית ביותר.

ידוע מאמר חז"ל במסכת עירובין (דף נ"ג ע"ב): „אמרו ליה, גלילא שוטה [מאי בעית], חמר למירכב, או חמר למישתי, עמר למילבש או אימר לאיתכסאה“. מאמר זה הוא ראש-פינה להנחותיי ובנין-אב למסקנותיי בקשר לגורמים שהיוו יסוד לצורה הקלוקלת ולשיבושים הרבים של מגלתנו, ואף גראה על יסוד הדברים הבאים כי אכן כותב המגלה הוא בן הגליל או בן הצפון הרחוק יותר.

ואלה היסודות אשר מצאתי:

א) הבלעות גרוניות. ב) החלפות גרוניות. ג) החלפות שפתיות. ד) החלפות שורקות. ה) החלפות שיניות. ו) החלפות אותיות דומות בצורתן. ז) דיטוגרפיה. ח) קונטרקציה. ט) שימוש במלה עממית, או במלים עממיות לצרכי באור ופרוש. י) פירוש עברי למלה שראה בה המעתיק יסוד ארמי. יא) הרחבת ההברה הסופית במלה (על יסוד המבטא הקלוקל של הצפוניים). יב) החלפה „ה“ ב-„י“ ו-„י“ ב-„ה“ על יסוד חוסר הבחנה בין הקולות: A'I; E-(h)E ובין הקולות: A-YI או בין הקולות: O I ובין הקולות O-YI בכדוגמת המלים: מים-מהם; גוים-גואים (ראה להלן הערה 3 לפרק ל' פסוק ו'). והרי הדוגמאות עפ"י סדר המקראות:

* האספר, אינו מעכב את הקונטרקציה במבטא הגליל.

הערות	מסורה	מגילה *
(1) הבלעת "ע" (גרונית); (2) "וין[ע]שה" — צורה מלאה, נראית יותר להמון מן הצורה המקוצרת "ויעש".	ה' ד': "ויעש" באשים	"נשה"
(כמו הקרי המסורתי) — שמוש במלה עממית לצורך הבאור.	י"ג ט"ז: ונשיהם "תשגלנה"	"תשכבנה"
(1) חלוף "מ" ב"ב" (שפתיות); (2) מדרכי הבאור — ("דיבון" הוא השם המקורי); (3) התפארת בצימוד המלים לרציפות הצליל של אותיות דומות בשירה (אליטרציה), כב" דוגמת המסורה ה"מ" החוזרת ארבע פעמים בזו אחר זו: מי, דימון, מלאו, דם — נראתה כבר זרה בעיני המקריא או באזני המעתיק.	ט"ו ט': כי מי "דימון" מלאו דם כי אשית על "דימון" נוספות	"דיבון" ... "דיבון"
(1) הבלעת "א" (גרונית); (2) אמנם ת"י מפרש: "נצדיאו", ויתכן כי גם המקריא קרא: "נישמו" כדי להתאים עם הצלע המקבילה של הפסוק: "ונשאר אנוש מזער" — והרי כאן מדרכי הבאור. אף כי נראה יותר שהצלע הראשונה עומדת בפסוקנו כנפרדת ובלתי תלויה בבאות; ויש כאן משפט הכולל את החטא ועונשו: על כן אבלה ארץ — עונש; ויאשמו יושבי בה — חטא.	כ"ד ו': על כן אבלה (ס"א: אכלה) ארץ. ויאשמו יושבי בה, על כן חרו יושבי ארץ ונשאר אנוש מזער.	"נישמו"
(1) החלפת "ת" ב"ט" (שיניות); (2) מלת "תשפות" ב"ת" — הנדירה, נראתה זרה לכותב ובלתי מובנת.	כ"ו י"ב: ה' "תשפות" (ב" מובן תשים) שלום לנו	"תשפות"
כפילות "מס" — (דיטוגרפיה); חלוף "כ" ב"ב" (דימוי אותיות)	כ"ח כ': כי קצר המצע מהשתרע, "והמסכה" צרה "כהתכנס"	"והמס(מס)כה" ... "כהתכנס"

(1) חלוף "ד" ב"ר" (דימוי אותיות)
 (2) ויתכן כי המקריא נתפש לכוון
 את המלה להמשך: "והמציקים לה".
 והרי כאן מדרכי הבאור.

כ"ט ז': והיה כחלום חזון
 לילה המון כל הגוים
 הצובאים וכל צביה, ומצדקה
 והמציקים לה

ל' ז': משא בהמות נגב משא בהמות נגב בארץ צרה (1) תוספת המלה: "וציה" הובאה
 בארץ צרה וצוקה, לביא [וציה] וצוקה, לביא וליש כאן על יסוד זכרון המקריא (או
 "וליש מהם" אפעה ושרף [ואין "מים"] אפעה ושרף המעתיק) מפסוק דומה (בירמיה ב'
 ו'): "המוליך אתנו במדבר, בארץ
 ערבה ושוחה, בארץ ציה וצלמות
 וגו'"; 2 סופר המגילה העתיק אמנם
 את המלה "וליש", אולם גם פירשה
 כקונטראקציה של המלים "ולא —
 יש", בארמית: "ולא-אית" ובקצור
 ולית. (דוגמה דומה לפרוש פסוק
 על יסוד דימוי צורת המלה העברית
 לארמית מצינו בתרגום אונקלוס
 בפסוק (בראשית כ"א י"ז): "באשר
 הוא שם" — באתר דהוא תמן",
 ואבי מורי שליט"א ב"אוצר לשון
 התרגום" שלו הבדיל את הפסוק
 הזה בערך מיוחד):

(3) כן נתחלפה "ה" ב"י" אצל סופר
 המגילה, במלת "מהם", עפ"י
 היגוי בלתי מתוקן בגרוניות (*
 ME(H)EM (בדומה לחלוף של "י"
 ב"א" כבמלת "גוים" GOYIM המור-
 חלפת לרוב ב"גוואים" GO'IM
 במגלתנו ובמגלות האחרות והשוה
 את המאמר בבבלי תענית דף י' ע"א,
 (הכתוב בארמית "ירושלמית"):
 "אמרי במערבא, נהור ענני זעירין
 מוהי, חשוך ענני סגין מוהי" —
 "מוהי" במקום "מיא"; "סגין"
 במקום סגיאין". וכן דוגמה אחת
 מהרבה (תוספתא הוצאת ציקרמנדל)
 ב"מ ג כ"ה: "איסורין באין עליו"
 — "איסורין" במקום "יסורין".
 מענין המאמר במדרש תנחומא (פר-

(*) ה"אספר" אינו מעכב את הקונטראקציה.

שֶׁת בִּשְׁלַח י"ח): „נִסְפַּע מִשֶּׁה
אֶת יִשְׂרָאֵל מִיָּם סוּף וַיֵּצְאוּ מִדְּבַר
שׁוּר". מִדְּבַר שׁוּר — זֶה מִדְּבַר
כּוֹזֵב... (=מִכּוֹזֵב מִיָּמִינִי) וּלְצוּרֶךְ
הַדְּרִשָּׁה מֵבִיא הַמִּדְרָשׁ אֶת הַפְּסוּקִים
הַבָּאִים: (א) „הַמּוֹלִיכֶךְ בַּמִּדְּבָר
הַגָּדוֹל וְהַנּוֹרָא נָתַשׁ שְׂרָף וַעֲקֵרֵב
וַצִּמְאוֹן אֲשֶׁר אֵין מִיָּם וְגוֹי" (דְּבָרִים
ח' ט"ו);

(ב) „מִשָּׂא בַהֲמוֹת נֹגֵב בְּאַרְץ צֹרֶה
וְצִוְקָה לִבִּיא וְלִישׁ מִהֶם אִפְעָה וְשֶׂרָף
מִעוֹפֶף וְגוֹמ' ואִם כִּי הַמֶּשֶׁךְ הַדְּרִשָּׁה
הוּא לְצוּרֶךְ הַתְּאוּרָה שֶׁל הַמִּדְּבָר,
מִפְתִּיעָה הַסְּמִיכוֹת שֶׁל שְׁנֵי הַפְּסוּקִים
אֲשֶׁר בְּאַחַד כָּתוּב בַּמְּפֹרָשׁ „וְאֵין
מִיָּם" וּבַשֵּׁנִי „לִישׁ מִהֶם" — נִרְאֶה
לִי בִיּוֹתֵר כִּי הַשְּׂפָעָה אֶרְמִית מֵאוֹר-
חֶרֶת מִסְתִּירָה אֶף כֵּאֵן פִּירוּשׁ מֵאוֹחֵר
שֶׁל „לֹא יֵשׁ מִיָּם" בַּמִּלִּים „וְלִישׁ
מִהֶם".

(1) חֲלוּף „מ" ב"פ" (שְׁפָתִיּוֹת)

(2) שֶׁרֶשׁ „פִּלְט" רִגִּיל יוֹתֵר בִּלְשׁוֹן.

ל"ו י"ב: „וַיֹּאמֶר רַב־שָׂקָה „הָאֵלִיכְמָה" וְעַל אֲדוֹנִיכָה" (1) סְיוֹמַת עִם ה' (הַרְחַבְתָּ הַסּוּפִית);

(2) „וְעַל ע' בַּמָּקוֹם א" (גְּרוּנִיּוֹת);

(3) שִׁיכּוֹל הַסֹּדֵר שֶׁבַּמִּסּוּרָה גֵּרָם

לְקוֹנְטְרַאקְצִיָּה שֶׁל הַמִּלִּים:

„הָאֵל" וְ„הָאֵלִיכְמָה" וְנִתְקַבְּלָה

הַמִּלָּה הַחֲדָשָׁה: „הָאֵלִיכְמָה" בְּגִלְל

הַקּוּשִׁי הַפּוֹנִיטִי לִבְטָא: „הָאֵל אֵלִי-

כְּמָה. (מָקוֹם זֶה בִּלְבַד דִּיּוּ לִשְׁמֵשׁ

עֲדוֹת לְמִקְוִרִיּוֹת נֹסֶחַ הַמִּסּוּרָה).

חֲלוּף „י" ב"א" — הַחֲלֻפָּה הַהִבְרָה

A — בַּהֲבֵרָה YA (וְהַשׁוּה „גּוֹיִם" —

„גּוֹאִים"; „מִהֶם" — „מִיָּם")

וְשִׁדְמָה: „הַנִּשְׂרָף", „ר" בַּמָּקוֹם

„ד" (דְּמוּי אוֹתִיּוֹת); (2) „פ" בַּמָּקוֹם

„מ" (שְׁפָתִיּוֹת); (3) „לִפְנֵי קָדִים" —

„לִפְנֵי קָדִים"

ל"א ה': „פִּסּוֹחַ וְהַמְלִיט" וְהַפְּלִיט

הַפְּלִיט

הַפְּלִיט

הַפְּלִיט

הַפְּלִיט

הַפְּלִיט

הַפְּלִיט

הַפְּלִיט

הַפְּלִיט

הַפְּלִיט

הַפְּלִיט

הַפְּלִיט

הַפְּלִיט

הַפְּלִיט

הַפְּלִיט

הַפְּלִיט

הַפְּלִיט

הַפְּלִיט

הַפְּלִיט

הַפְּלִיט

הַפְּלִיט

הַפְּלִיט

הַפְּלִיט

הַפְּלִיט

הַפְּלִיט

הַפְּלִיט

הַפְּלִיט

הַפְּלִיט

הַפְּלִיט

הַפְּלִיט

הַפְּלִיט

הַפְּלִיט

הַפְּלִיט

(*) הַשׁוּה: נָאֵל אֵלִיכְמָה (נִחְזָקָל מ' ט"ו)

(מדרכי הבאור) ; 4) והשוה : "שדור"
 פות קדים" (בראשית מ"א כ"ג) —
 (זכרון המעתיק).

"ע" תחת "ח" (גרוניות)

חלופ "י" ב"א" — א במקום YA.

"פ" תחת "ו" (שפתיות) והשוה את
 השרשים : "חפר" ; "חור" *

(תוספת גרונית) בגלל חוסר ב-
 הירות במבטא שמע המעתיק מפי
 המקריא : "ממך" תחת "ממך"
 ובגלל חוסר הבחנה בגרוניות,
 החליפו ב"ממך" על יסוד פסוק
 דומה שנשתמר בזכרוננו. השוה : "כי
 אם אשר יצא ממעיך הוא יירשך"
 (בראשית ט"ו ד')

"א" תחת "צ" (שורקות)

(מדרכי הבאור)

מ"ב ב' : "פֶּקֶס אֲזַנִּים וְלֹא פֶתְחוּ אֲזַנִּים וְלֹא יִשְׁמַע" (1) שמוש בפועל רגיל יותר ;
 (2) פועל מוחלט מתקבל יותר על
 ההמון. ישמע

(מדרכי הבאור) מלה פופולרית
 יותר.

ל"ז ל' : "שחיס" "שעים"

ל"ז ל"א : "ויקספה" "ואקספה"

ל"ז י"ג : "שוייתי" עד בקר "שקיתי"

ל"ט ד' : "מבניך אשר יצאו" "ממ[צי]קה"
 ממך

מ"ב ב' : "לא יצעק" "לא יועק"

מ"ב י"ג : "יריצ אף יצריח" "יודיצ"

מ"ג ג' : "קדוש ישראל" "גואלך"
 מושיעך

* וכדאי להשוות את הפסוקים מ"מגלת ההודיות" : "ויפרו חצים לאין מרפא" (לוח 2, שורה 21) ;
 "ויפרו לאין תקוה" (לוח 8 שורה 33) : "ויפרו" משורש "פרר", כן קורא פרופ' סוקניק ב"מגלות גנוזות"
 מהדורה ב' ולא "ויירו" כגירסתו הראשונה ב"מגלות גנוזות" מהדורה א' ומסתייע בפסוק : "שלו הייתי
 ויפרנני" (איוב ט"ז ב') ולדעתי אין פסוק זה ענינו לכאן וכבר פירשו מורי הפרופ' טורסיני (עין פירושו
 שם) שהוא מלשון "הרוג מפרפר" (בבלי, סנהדרין ל"ז ע"א). והנה אם יש להשוות את "ויפרו חצים"
 לפסוק במקרא הרי הוא הפסוק : "חץ ברור" (ישעיהו מ"ט ב') ו"הברו החצים" (ירמיהו נ"א י"א) כתרגומו :
 "שנינו גריא" וכפרוש הרד"ק : "מלשון מריקה ולבון". חלופ ה"ב" ב"פ" — מקורו בהיגוי בלתי ברור
 של אותיות השפתים בפי מחברנו שבלי ספק היה אף הוא צפוני. אפשרות אחרת היא לראות את "ויפרו
 חצים" כשיבוש מ"ויורו חצים" (וכמובן לא "ויירו" כגירסת סוקניק ב"מגלות גנוזות" מהדורה א') — על
 יסוד הפסוק : "ויאמר אלישע ירה, ויור, ויאמר חץ תשועה לה' וחץ תשועה בארם" (מלכים ב', י"ג יז),
 וחלופ ה"ו" ל"פ" אף הוא, מקורו בהיגוי בלתי מתוקן של אותיות השפתים.

מ"ג י"ד: למענכם שלחתי למענכמה שלחתי בבבל" ("ב" השמוש במקום "ד" בסוף
 (= ל"ל" השמוש) שאינה תדירה.
 קבלה

מ"ג י"ט: "אף אשים במדבר" "נתיבות"
 דרך. בשימון נקרות
 (מדרכי הבאור) "התאמה עם הצלע
 הראשונה. (אמנם פרוש השבעים
 מתאים למגילה).

מ"ג ב': "כי נתתי במדבר" "כיא אתן"
 מים
 "אתן" עתיד רגיל במקום עבר
 נבואי מובן יותר להמון.

מ"ג כ"א: "עם זו יצרתי לי" "עם זה" ...
 תהלתי יספרו" "יומרו"
 (מדרכי הבאור) מלים פופולריות
 יותר — "זו" בהוראת "אשר", לא
 היתה ידועה למעתיק, והוא ראה
 במלה את הצורה המאוחרת "זו"
 (= זאת), ולכן תיקן וכתב "זה"
 להתאים עם השם "עם".

מ"ג כ"ג: "לא הביאת לי שה" "לוא הביאותה לי שה לעולה" (מדרכי הבאור)
 עלתיך חבחיך לא כבדתני ובזבחיכה לוא כבדתני ולא
 לא העבדיך במנחה ולא עשיתה ליא מנחה ולוא
 הוגעתך בלבונה הוגעתיכה בלבונה

מ"ד י"ז: "ושאריטו לאל" "לבלי" עץ"
 עשה לפסלו"
 אין ספק ש"לבלי" הוא קצור
 מ"לבקלי" ויש כאן גם פרוש וגם
 הבלעת ה"ע".

מ"ד י"ט: "לבול עץ" "לבלי"
 עין לעיל (יז) וכן, כנראה פירש
 המקריא את המלה "לבול".

מ"ה ב': "והדורים" "והררים"
 "ר" תחת "ד" (דמוי אותיות)

מ"ה ד': "עשה שלום ובורא" "טוב"
 רע"
 (מדרכי הבאור) "הקבלה ל"רע" ועין
 "קוה לשלום ואין טוב" (ירמיה
 ח' ט"ו)

מ"ז ב': "חשפי שכל" "שולף"
 יותר.

מ"ז ח': "ולא אנע שכול" "ולא אקא שכול"
 "חוסר הבחנה בין האותיות "ד"
 ו"ר".

מ"ז י': "ותבטחי קרסמן" "קרסמן"
 "ד" תחת "ר" (דמוי אותיות)

עתידי רגיל במקום עבר נבואי.
מתקבל יותר על ההמון.

מעין פרוש, כנראה ראה המעתיק
במלה: "בניך" הפך של: "מהרסיך
ומחריביך" לפיכך כתבה מליאת
"ו": "בניך" ואין להשוותו לפסוק:
"ורב שלום בניך" — אל תקרי בניך
אלא בוניך" שכבר פירשו פרופ'
טור-סיני כנגזר מ"בין".

(מדרכי הבאור)

(מדרכי הבאור) נפעל במקום פועל.
כפסיב, מקובל יותר על ההמון.

(מדרכי הבאור)

(1) "מוחצת" מלה פופולרית יותר.
(2) "ח" תחת "ח" (גרונות ודימוי
אותיות)

ואולי התכוין המקריא במלה "רחוב"
למקום ידוע. השוה: "רחוב לבא
חמת" (במדבר י"ג כא).

(1) (מדרכי הבאור) וכן גם בתר-
גומים; (2) יש כאן גם חלוף "א"
ב"ל" (וכנראה בטא המעתיק
נחמך).

(מדרכי הבאור) מלה פופולרית
יותר — המלה "את" מקובלת יותר
כאקוזטיב

כאן השפעה מאוחרת בולטת; השוה:
"אל תקרי בניך אלא בוניך" (בבלי
ברכות סד א)

(1) "ח" תחת "ע"; (2) בינוני פעול
כתואר מתקבל יותר על ההמון.

מ"ט ח': בעת רצון צניתיך "אצנכה...
וביום ישועה צורתיך" "אצנכה"

מ"ט י"ז: "מהרו בנניך מהר" "בניך"
סיך ומחריביך ממך יצאו"

מ"ט כ"ד: "ואם שבי צדיק" "צדיק"
ימלט"

מ"ט כ"ה: "גם שבי גבור" "ילקח"
ילקח"

נ"א ב': "ואברכהו וארפהו" "נאפהו"

נ"א ט': "המחצת נחב" "המחצת רחוב"

נ"א י"ט: "מי אנחמך" "מי ננחמך"

נ"ג ט': "ויתן את רשעים" "ועט עשיר במתיו"
קברו ואת עשיר במתיו"

נ"ד י"ג: "ורב שלום בניך" "ורב שלום בוניכי"

נ"ד י"א: "עניה סוברה" "ענייה סוברה"

מעין פרוש-מלה זו מתאימה יותר לצלע הקודמת.	שט: "הנני מרביץ בפורך, ויסודותיך" אבניך ויסדתיך בספירים"
(1) (מדרכי הבאור) - במשפט זה דרוש התואר יותר מאשר פועל מוחלט. (2) ואולי יש כאן קונטראקציה של "כי-גבהו" - "כגובה".	נ"ה ט': "כי גבהו שמים, כגובה" מארץ כן גבהו דרכי"
(מדרכי הבאור) - מלה פופולרית יותר.	נ"ה ב': "ובשלום תובלון" תלכו"
(מדרכי הבאור) - מלה פופולרית יותר.	סב' א': "למען ציון לא, אַחריש" אַחשה"
קונטרקציה וגם פירוש - שם הפועל נדרש כאן יותר מפועל מוחלט והשוה (לעיל נה ט)	ס"ב ה': "כי יקצל בחור, כקעול" בתולה"
(1) "ד" תחת "ת" אי בהירות בהיגוי אותיות השיניים; (2) השפעה מרא-שית הצלע.	ס"ג ב': "ויקנדיך קדך... קנד" קנת"
"ת" תחת "ט" (שיניות).	ס"ג ה': "ואין סומך" תומך"
(1) "ה" תחת "י" (ודוגמתו הרבה); (2) מדרכי הבאור - התאמה מלאה, בזמן ובגוף, לצלע הראשונה.	ס"ג ט"ז: "וישראל לא, הפיחנו" יפחנו"
"ע" תחת "ה" (גרוניות).	ס"ד א': "כקדח אש הקסים" עקסים"
"ת" תחת "ד" (שיניות).	ס"ד ח': "ואל לעד תזכור, לקצת" עון"
מעין פירוש- (להתאים עם הנושא).	ס"ד י': "בית מקדשנו ותפאר-היו... קנה" תנו... קנה לשרפת אש וכל מחמדינו קנה לחרבה"
מעין פירוש- (להתאים עם הנושא).	ס"ה א': "נדרשתי ללא שאלו, שאלונ" נמצאתי..."
(מדרכי הבאור) - מלה פופולרית.	ס"ה ה': "אל תגש כי" תגע"

„ז" תחת „צ" (שורקות)

ס"ה י"ד : ואתם תצצקו „תצצקו"
מכאב לב

ס"ו ג' : „שוחט השור מכה „כמכה איש" (סימילי) (מדרכי הבאור) „סימילי" מתקבל
איש (מטפור) יותר מ„מטפור" על ההמון.

ס"ו ט"ז : „כי באש ה' „יבא לשפוט" (מדרכי הבאור) „שם הפועל, מתקבל
נשפט" כאן יותר על ההמון, מבינוני נפעל.

מסקנות :

- (1) יש מעין באור בתוך הטקסט ונכתב לצורך ההמון.
- (2) שפת הכותב הנהירה לו ביותר קרובה לארמית גלילית.
- (3) הרבה ניבים וצורות דקדוקיות הרווחים במקרא, אינם מובנים לכותב, ד"מ „עבר נבואי".
- (4) צורות עבריות הקרובות לצורות ארמיות, נראו ארמית ופורשו על פי הוראתן בלשון זו.
- (5) החלופים המצויים לרוב באותיות השפתיות — ביחוד החלופין מן 'ו' לפ' או ב' / ומן ב' לפ' — רומזים על מבנה שפתיו של „הכותב" או „המקריא", שהיו כנראה עבות ביותר, וכאן מקום, לאנתרופולוגים לקבוע את גזעם, כי יתכן מאד שהמגילות לא נכתבו כלל ע"י יהודים.

טוביה וכסלר

„מגילת ההפטרות"

הידיעה על התגלות הגניזה החדשה נתפרסמה בעולם בראשונה בחורף 1947/8. אך בשבילי מתחילה היסטוריה של הגניזה הזאת כבר שנה לפני כן. בוקר אחד, בסוף שנת 1946 או תחילת 1947, כשהגעתי למוזיאון רוקפלר, בו עסקתי במחקר מדעי, ניגש אלי הספרן, מר סטפן המנוח (נוצרי ארמיני), והזמינני אל חדרו. שם הוא הציג לפני כומר זקן והראה לי מגילת עור גדולה שהלה מציע לו לקנותה בשביל המוזיאון. רצונו היה לשמוע ממני אם זה חפץ שראוי לעניין בו את הנהלת המוזיאון. התבוננתי במגילה וראיתי שזהו ספר תורה לא עתיק ביותר, לפי הכתב, ממוצא בבלי. פרשתי לפני את כל המגילה, והרי מה שנתגלה לפני. המגילה התחילה מ„בראשית ברא" ונמשכה עד אמצע פרשת נשא בספר במדבר, כאן הספר נפסק, ונצמד אליו חלק מספר תורה אחר, כתוב על קלף, דהיינו המחצית השניה של ספר בראשית אולם קרועה לשתיים, באופן שתחילה נצמדו הפרשיות האחרונות של ספר בראשית ואחריהן הפרשיות האמצעיות. ברור היה שצרוף משונה זה של גילי ספרי תורה נעשה על ידי גויים, שלידיהם באו חלקים קרועים מספרי תורה, והם סדרו מהם ספר אחד כביכול. אולם איך הגיעו הגוילים לידי הגויים? על זה קבלתי תשובה ברורה מאת המגילה עצמה. גמצאו עליה כמה כתמים של דם יבש, וניכר היה שהמגילה גוללה כשהדם היה עדיין טרי, כי הכתמים גמצאו זה מול זה משני צדי הגוילים. היה זה בלי ספק דם של יהודי, שנשחט על הספרים הקדושים שחוללו לנגד עיניו, לפי הנסיבות החלטתי שהמגילה מוצאה ממאורעות חברון של שנת תרפ"ט.

אמרתי לסטפן מה שאמרתי, ולמחרת של אותו יום נודע לי, שהמגילה נקנתה בעד שבע לירות מאת הכומר על ידי מר שווייג, אז הצלם של המוזיאון, שרצה לגאול את הגוילים הקדושים מידי הגויים.

מאז נחשבתי כנראה בעיני מר סטפן למומחה במגילות יהודיות, וכאשר כחצי שנה אחרי כן הציעו לו שוב לקנות מגילות בשביל המוזיאון, הפעם לא בתוך כתלי המוזיאון אלא באחד המנזרים שבעיר העתיקה, הוא ביקש אותי להילוות אליו. היה זה המנזר הסורי. כשהגענו אליו, נמצאו בחדר שבו נכנסנו הבישוף הסורי, הוא ראש המנזר, ואיש אחד שהוצג לפני בתור מי שאליו שייכות המגילות. האיש אמר לי שיש לו כתבים שהם בני אלפיים שנה. מניין לך גילם? שאלתי אותו. הוא ענה, שהם נתגלו במקום שלא היה קיים יישוב זה אלפיים שנה. בקשתי לראות את הכתבים. והנה הובאה לפני מגילה, שבירה בכמה מקומות מרוב יובש, וכשפרשתי אותה, הכרתי על אף הכתב המשונה מאד, שהיא מכילה את ספר ישעיהו בשלמותו. צורת האותיות הזכירה לי כתבי יד יהודיים מכורדיסטן שראיתי לפני כמה שנים. הכרתי שכתוב המלים סוטה מן המקובל ושישנן גם סטיות מהנוסח המסורתי של הספר, והצטערתי על שלא היה אתי וגם לא נמצא במנזר, כפי שאמר לי הבישוף, תנ"ך שעל פיו יכולתי לבדוק באופן שיטתי לפחות פרק או שני פרקים של המגילה. שעה קלה אחר כך הונחה לפני ליד מגילת ישעיהו מגילה שניה. אחרי עיון מה נוכחתי לדעת שהיא מהווה ספר הפטרות, או כמו שרגילים לומר "נביא". לפי צורת האותיות וכתוב המלים ואפילו לפי צבע הדיו שהיה בשתייהן אפור דהה, כרגיל בכתב יד ישראלי, נראה היה ששתייהן יצאו מבית מלאכה אחד בערך באותו זמן. אולם היו בין שתיהן גם הבדלים ניכרים. בעוד שהראשונה עשתה על המתבונן בה את הרושם שכאילו לא קרא בה איש מעולם, כי היא היתה לגמרי נקיה מבפנים ומבחוץ מהזיהום האפייני וממירוק הקלף, שנגרם על ידי המישוש התכוף באצבעות הקורא, נראה בעליל שבשניה השתמשו זמן ממושך ובאופן תדירי עד כדי התפוררות הקלף בכמה מקומות בשולי העמודים התחתונים. אך הדבר שהפתיעני ביותר — נמצאו בה בצדי העמודים הערות כתובות ביד אחרת שתכנן היה או תיקונים לגוף המגילה במקומות שזה סטה מהמקובל או השלמות הטכסט במקומות שהתפורר הקלף ויחד עם הקלף גם הטכסט — ההערות הללו היו כתובות, בניגוד לדיו הדהה של גוף המגילה, בדיו שחורה מבריקה כאילו נעשה הדבר רק אתמול.

אחרי שהתבוננתי במגילות כחצי שעה או יותר, קמתי ואמרתי לשלושה האנשים שהיו אתי בחדר בערך כלהלן:

קשה לי לקבוע, מה היתה דעתי על המגילה הראשונה אילו הראיתם לי רק אותה. יתכן, שהייתי מאמין שהיא עתיקה מאד. המגילה השניה, לפי כל הסימנים, שווה בגילה לראשונה. אולם ההערות בצדי העמודים של השניה — מתי יכלו להיכתב? הדיו השחורה שלהן הבולטת כל כך ליד הצבע האפור הדהה של גוף המגילה מעידה שהן נכתבו לפני זמן לא רב, לפני חמש שנים, עשר שנים, אך בודאי לא יותר מלפני חמישים שנה. אך אם כן, מתי נכתבה המגילה עצמה? בודאי לא יותר מדורות אחדים לפני כתיבת ההערות. הוזה אומר, שגוף המגילה נכתב לפני חמישים, מאה, מכסימוס מאתיים שנה. והואיל והמגילה הראשונה שווה בגילה לשניה, הרי גם היא מכסימוס מאתיים שנה. אני משער שאשתי המגילות מוצאן מהגניזה של איזה בית כנסת של אחת הארצות הסמוכות לארץ ישראל.

בהבעת דעה זו יצאנו שנינו, סטפן ואני, מהמנזר. נפרדתי גם ממר סטפן, וכמדומני לא ראיתיו יותר.

כל עניין המגילות יצא מלבי עד בערך חודש אפריל 1948, בהיותי בנוה יעקב הנצורה, כשהגיעני הידיעה כי נתגלתה במנזר הסורי שבעיר העתיקה מגילה בת אלפיים שנה (שוב אלפיים שנה!) שתכנה ספר ישעיהו. נזכרתי בביקורי באותו מנזר לפני כשלושה רבעי שנה ותמהתי: ומה בנוגע למגילת ההפטרות? אז התחלתי להבין, איזו שגיאה חמורה עשיתי, כשהסברתי לאנשים שהיו אתי במנזר את הנימוק שבגללו דחיתי את עתיקות המגילות: היה זה הצבע השחור של ההערות במגילת ההפטרות, והנה עשו הם דבר מחוכם ופשוט כאחד: הסתירו או השמידו את המגילה „החבלנית“ הזאת והוציאו למכירה רק את מגילת ישעיהו! כשבאתי בחודש מאי 1948 לירושלים, חשבתי שמחובתי לספר על העניין לפרופ' סוקניק המנוח, שכידוע החל אז לטפל בגניזה החדשה. כמו כן מסרתי את הפרטים למר צבי הרכבי והוא פירסםם בעתונות בארץ ובחו"ל. אך הבינותי, שאם לא אשיג עדות מן הצד לביקורי במנזר, לא יהיה שום ערך ואזון קשבת בעולם לעצם סיפורי, כי כנראה אין מה שנקרא בשם „עולם המדע“ מעוניין בו. והנה הצלחתי להשיג את כתבתו של מר סטפן, שגמצא בעת ההיא בקפריסין, והוא במכתב (ראה תצלומי כאן) אישר את ביקור שנינו במנזר וגם אישר שדחיתי את עתיקות המגילות, והוסיף עוד שהזהיר את הבישוף מפני העסק עם הסוחר שהוא לדעתו „אדם בלתי כשר“. אולם הוא לא הזכיר במפורש את מגילת ההפטרות. כאשר קבלתי את המכתב, זה היה כבר בפברואר 1949, החלטתי לפרסם בעצמי עניין ביקורי במנזר, בעיקר בקשר עם מגילת ההפטרות שנעלמה. שלחתי את מאמרי לאחד העתונים הגדולים של ארצנו, אך הוא הוחזר לי אחרי חדשים וחצי. שלחתי אותו שוב לאחד הירחונים שלנו, וגם זה הוחזר לי אותו אחרי משא ומתן על הדפסתו שנמשך כמה חדשים. לבסוף, בדצמבר 1949, גרס המאמר בעתון המרכזי של ההסתדרות הציונית „העולם“. שלחתי תדפיס ממנו בין השאר לפרופ' א. קרילינג, נשיא החברה הארץ-כימולוגית האמריקאית, וקבלתי ממנו תשובה (המתפרסמת כאן). שכפי שאמר לו פרופ' בירון, ראה את מגילת ההפטרות גם ד"ר טרבר, שעסק מטעם החברה בפיענוח וצילום הכתבים שנמצאו במנזר. באופן זה היו בידי כבר שתי עדויות בכתב לטובתי. בינתיים נתפרסם בכתב עת מדעי באמריקה מאמר של הבישוף, שהיגר לארה"ב כשהמגילות בידו לשם מכירה, וגם בו סופר על ביקורי במנזר ביחד עם מר סטפן, אך הוא לא הזכיר איזה מגילות ראיתי, וגם לא הנימוקים שבגללם דחיתי את עתיקותן. מאמרי שב„העולם“ הגיע בינתיים גם לפרופ' צייטלין, והוא פרסם מאמר שבו שאל בתוקף: איזה מגילת ההפטרות אשר ראה וכסלר? על שאלה זו באה התשובה מאת טרבר (שלא ידע כי קרילינג כתב אלי שהוא, טרבר, גם כן ראה את ההפטרות) ובתשובה זו תיאר אותי כאדם שאינו יודע קרוא ספר עברי (הוא טרבר, הגוי, יודע ספר עברי!).

אין ברצוני לייגע את קוראיי בפרטים, איד נחלץ טרבר מענין ביש זה שהסתבך בו (הוא טען שקרילינג טעה!). אוסיף, שלפי כל הסימנים הפנו המלומדים האמריקאיים עכשו את חיציהם כלפי הבישוף ודרשו ממנו או שיוכיח שלא ראיתי אצלו את ההפטרות או שיגלה את מקום הימצאן. וכאשר זה, בהתאמצו להחלץ ממצבו הבלתי נוח, הסתבך בשקרים, הוא נעשה בחוגי האמריקאיים, שמאד מאד מקפידים על דברים כאלה, „פרסונא נון גראטא“. הוא איבד את חינו וכמובן גם את רשות דריסת הרגל אצלם, וממילא נפסק אתו כל משא ומתן בדבר קניית המגילות שהביא אתו לארצות הברית. יתכן שהזיק לבישוף בעיני האמריקאיים גם גילוי העובדה, במאמר שפרסמתי באוקטובר 1952 שבאה לידיעתי קצת במאוחר, דהיינו שהמגילה הנוראה הראשונה, זו שקנה מר שווייג מידי הכומר הזקן, גם היא מוצאה היה מהמנזר סורי. לא בלי יסוד אפוא הובעה ההשערה, בראשונה על ידי פרופ' צייטלין, שגם מגילת ישעיהו ויתר

P.O.Box 164,
Nicosia, 8th January 1949.

S .H. Herrn Dr. R. Wechsler,
P.B. 358, Jerusalem.

Sehr geehrter Herr Dr. Wechsler !

Das war aber eine reine Freude, ungetrüb u. erhebend, Sie, verehrter Herr Doktor gesund zu wissen ! Wie freue ich mich darüber ! Und die Traurigkeit, die mich betrübte, als ich in d. Zeitung las, dass Ihre Kolonie verwüstet worden ist, kann ich nun als Wahnidee belächeln. Na also, Sie sind gesund.

Die Frage mit der Geniza, die der syrische Bischof uns auflegte, und die wir beide aus Gewissensgründen nichtso beantworten konnten, wie es ihm lieb war, dürfte Sie nicht länger beunruhigen. Ich hatte s.Zt. erfahren, dass der Händler kein koscherer Mensch war, und betrachtete das Ganze mit einem kritischen Blick. Dreimal, zu verschiedenen Zeiten, bat ich den Bischof, sich damit nicht zu befassen. Aber er hatte ja andere Pläne u. zeigte uns nur die "jüngere" Geniza, Sommer 47. Auch Ihre Autorität wollte ihn nicht vom Kauf abschrecken : wusste er ja, dass das Ältere Exemplar besser war. Je nun, ich habe anderswie von seiner passiven Resistanz leiden müssen.

Ihr Brief kam ganze 40 Tage nach seiner Aufgabe an : "Spät kommt ihr, doch ihr kommt". Ich war etwa zehn Tage lang krank u. bin nun wohl : Herzleiden sind so eine penible Sache. Sonst schreibe ich, wenn ich's eben tun kann u. lese in den sechs Bücherein. Aber welcher Unterschied : alle zusammengenommen erscheinen armselig gegenüber der unseren in Jerusalem.

Ein Fremder darf hier keine Arbeit unternehmen od. annehmen. Jerusalem ist wirklich nicht teurer als Nicosia: Geldgier ist menschlich u. bedauerlich.

Was tun Sie nun, verehrter Herr Doktor, mit Ihrer kostbaren Zeit ? Ich lese und lese u. muss so viel denken, weil ich ja keine entsprechende Lektüre habe : So muss man immer jedes sich stellende Problem durchdenken. Was meinte Goethe ? "Es haben denkende Leute alles schon geschrieben u. gesagt, dass uns nichts mehr übrig bleibt" (So, oder ähnlich).

S schreiben Sie mir, bitte, nochmals. Die Geniza-Frage kann Schweig, dem ich mich bestens empfehle, Ihnen besser explizieren. Freundliche Grüsse an alle Bekannte. Beste Grüsse u. viel Erfolg

S tets Ihr ganz ergebener

J.H. Stephan

צילום מכתב סטיפאן על המגילות הגנוזות

(סוף מעמוד 32)

המגילות שהוצעו למכירה על ידי הבישוף מוצאן מהפוגרום בחברון. זוהי, לדעתי, הסיבה האמתית לכך שהבישוף נאות למכור את המגילות ליהודים, למדינת ישראל. אומרים, שהערימו על הבישוף כאשר קנו מידו את המגילות, שלא אמרו לו כי הקונים הם ישראלים. לדעתי, הוא היה מאושר מאד שסוף-סוף קיבל משהו — ה"משהו" היה סכום הגון מאד בעדן ויהא מי שיהא הקונה.

AMERICAN SCHOOLS OF ORIENTAL RESEARCH
JERUSALEM AND BAGHDAD

Drawer 93A Yale Station
New Haven, Connecticut
23 January 1950

Mr. T. Wechsler
22 Zephania Street
Jerusalem, ISRAEL

Dear Mr. Wechsler :

I am happy, indeed, to acknowledge your kind letter of December ninth and to have in hand the reprint of your article in Haolam.

The content of the article is naturally of the greatest importance for us in our efforts to establish the facts about the scrolls from the Dead Sea cave. I am bringing this at once to the attention of Professor Burrows who is in charge of the publication of the manuscripts here. From conversations with Professor Burrows I learn that Mr. Trever was also shown the Haphtaroth, that he recognized it as late and was told it did not come from among the finds in the cave. I cannot speak with personal knowledge on this matter but expect that you will hear in it from Mr. Trever, to whom I am sending a translation of your important contribution. Thank you for placing it at my disposal.

With kindest greetings,

Sincerely yours,

(—)

Carl H. Kraeling
President

CHK :hkl
Airletter

מכתב טרילוג המאשר, שגם טרבר ראה "מגילת ההפטרות"

„מכתבים אנטי-ציוניים מאת גדולי ישראל” — מזויפים הם !⁽¹⁾

כשאר ההלכות שנשנו בדברי חז”ל בחלוקי דעות, גם מצות העליה לא”י אחרי החורבן לא יצאה מן הכלל. כבר בתלמוד מוצאים אנו מחלוקת בדבר. רב יהודה אם כי חביבה לו ארעא דישראל (ברכות מ”ג א’) אומר בכל זאת (בכתובות ק”י): „כל העולה מבבל לא”י, עובר בעשה”. והחולקים עליו המה דוקא מתלמידיו: ר’ זירא אשר „אישתמיט מיני’ דרב יהודה, דבעה למיסק לארעא דישראל” (שם בכתובות); ר’ אבא תלמידו, שלא עשה כהוראת רבו וסליק לא”י (ביצה ל”ח א’).

תופעה זו של חלוקי דעות בהלכה זו עצמה, חוזרת ונשנית גם בימי בעלי התוספות. רבי חיים כהן תלמידו של רבנו תם סובר בנוגע לשכירות לנכרי, כי „ביתך” שבתורה — גם בזמנה”ז — חל רק על ארץ ישראל⁽²⁾. בכל זאת, בשאלה, אם הבעל רוצה לעלות ואשתו לא, האם כופין לאשתו לעלות בהתאם לברייתא דכתובות (קי עב): „הוא אומר לעלות והיא אומרת לא וכו’” — הוא פוסק, שתוקף דין הברייתא היה רק בזמן, „שהיה שלום בדרכים. אבל עכשו, שהדרכים משובשים, אינו יכול לכופה, דהוה ליה כמו חפץ להוליכו למקום גדודי חיות וליסטים”⁽³⁾. ועד כדי כך טעו מתלמידיו בדעתו של רבי חיים כהן, שתלמיד טועה דלאו בר סמכא הביא בשמו: „דעכשו אינה מצוה לדור בא”י, כי יש כמה מצוות התלויות בארץ וכמה עונשין, דאין אנו יכולים ליהרר בהם ולעמוד עליהם”⁽⁴⁾.

והנה רבי שמשון משאנץ, תלמידו של רבי חיים כהן, עלה לא”י והודות לכך זכינו לפירושיו על זרעים, שהגהו יסוד מוסד להלכות התלויות בארץ. הרמב”ן פסק, שמצות ישוב ארץ ישראל והעליה לתוכה, מצות עשה דאורייתא היא, והוא עצמו עלה ארצה ויסד בה מחדש את הישוב. ואמנם מצאה דעתו זו בר-פלוגתא, את מהר”י די-ליאון בעל „מגלת אסתר” החולק עליו מכל וכל⁽⁵⁾. וכך נטושה מחלוקת זו במשך כל התקופות. חלק מרבתינו פוסקים לא לעלות ותלמידיהם אינם עושים כהוראותיהם ועולים. מחלוקת זו עברה בפישוט צורה גם לתקופה הציונית. חבל רבנים, וביניהם גדולי תורה, אשר את תורתם אנו לומדים ובאבק רגליהם אנו מתאבקים, אסרו את הציונות ואפילו את העליה לא”י, וחבריהם ותלמידיהם חלקו עליהם ועבדו עובדות דלא כוותיהו, דבעי למיסק ארעא דישראל.

בדומה לכך מצאנו גם בהלכות אחרות. רבנו הקדוש חולק על אביו ואומר: נראין דבריי מדברי אבא” (ערובין ל”ב). גם הפוסק הגדול הרמב”ם כתב: „אבא מארי מן האוסרין ואני מן המתירין” (הלכות שחיטה פ”א). ומכש”כ בדברים התלויים בסברה, בשיקול דעת — בודאי מותר לתלמיד לחלוק על רבותיו; וכבר דשו בזה רבים: כך במהרשד”ם חו”מ ס’ א’, בברכי יוסף יו”ד רמ”ב, בתשובה מאהבה ח”ג שע”ד, ועוד ועוד.

בנוגע לציונות, בודאי ובודאי שאנו יכולים לאמור: נראין דבריינו מדברי רבים

(1) ראה ב„סיני” מתשרי-חשון תשי”ג, גליון קפ”ט-ק”ץ את מאמרי „זיוף ספרות”.

(2) תוספות ע”ז כ”א ד”ה אף.

(3) הגהות מרדכי כתובות ס’ שי”ג.

(4) תוספות כתובות ק”י ע”ב ד”ה הוא אומר לעלות, וראה מהרי”ט ח”ב כ”ח.

(5) ספר המצוות לרמב”ם עם תוספותיו של הרמב”ן והשגות בעל מגלת אסתר.

מרבתינו. הן, נראים הם לכל מי שחנן אותו בורא העולם בראיה טובה ובהגיון בריא. לכן לא „אנטי-ציונותם“ של „המכתבים“ המיוחסים לגדולי ישראל, שנתפרסמו בגליונות „נטורי קרתא“ בירושלים היא שקבעה את זיופם. וגם לוא היו אמיתיים — לא היתה זוה ההלכה למעשה לגבינו. ובכן מאי אהני ליה לזייפנא זייפנותיה ! ואנו את עצם הזיוף באנו לקבוע.

בגליונות „נטורי קרתא“ „ילקוט מאמרים משמרת חומתנו“ תשט"ו — הופיעה תחת הכותרת: „קול חוצב להבות אש, קול גאוני ישראל נגד הציונות“, כמה מכתבים המיוחסים לגדולי ישראל, נגד הציונות. אחרי שידידי הסופר ר' צבי הרכבי עמד בראשונה (בירחון „קול תורה“ בירושלים תשי"ב) על זיופם של שני מכתבים מאת בעל „חוות דעת“ זצ"ל ומהרי"ץ חיות זצ"ל שפירסם (בירחון „הפוסק“, ת"א, תשי"ב) חיים בלאך (מניו-יורק) ואחרי שהוכחתי את הזיוף בראיות בירחון „סיני“⁶, עוררו בי גם „המכתבים“ הללו חשש שמוזיפים הם.

כפי ש„נסתנן“ מחוגי מערכת אותו עלון, גם מכתבים אלה סופקו ע"י הנ"ל. בדקתי אחדים מהם והבחנתי גם בהם סמני זיוף. מהם שזיופם ניכר מתוכם בהבחנה מקופיא ומהם שבאתי לידי הכרה על זיופם מתוך הוכחות עקיפין על יסוד אומדנא דמוכח. וגם יתר ה„מכתבים“ שנאמנות מקורם מפוקפקת לכתחילה, עורערה בינתיים אוטנטיותם ואכמ"ל.

בדקתי חמשה מכתבים :

- (א) מכתב מיוחס להגאון רבי שלמה קלוגר זצ"ל.
- (ב) מכתב מיוחס למהרש"ם הגאון מבערזאן זצ"ל.
- (ג) מכתב מיוחס לבעל שפת אמת האדמו"ר מגור זצ"ל.
- (ד) מכתב מיוחס להרב צירלסון זצ"ל הי"ד.
- (ה) מכתב מיוחס לרבי שמואל סלנט זצ"ל רבה של ירושלים.

סממני זיוף כלליים

אוצר הנמוקים של הזייפן מוגבל הוא. סובב הוא במעגל הטענות והראיות, שהוא מיוחס לגדולי ישראל, בקרנה קצרה למדי וכמעט שאינן משתנות ממכתב אחד למשנהו. כל המכתבים הם בעלי קונצפציה רעיונית אחת, כאילו כולם התנבאו בסגנון אחד.

גם במכתבים אלה מצאתי את הסמנים הכלליים, שציינתי במאמרי על שני המכתבים הראשונים שבדקתי : אחד המיוחס להגאון ר' יעקב מליסא בעל „חוות דעת“ ואחד המיוחס להגאון ר' צבי הירש חיות בעל „שו"ת מהר"ץ“. מצאתי בשניהם, עם הבדלי התאריכים, מבנה אחיד, הנמקה שווה, ואותם הדברים חוזרים ונשנים גם „במכתבים“ האחרונים.

ציינתי במאמרי הנ"ל כהנמקה שווה :

(א) הסתמכות על הדברים שבע"פ מרבתיים וקודמיהם של הגאונים, שלהם מיוחסים המכתבים ;

(ב) השוואת תנועת חיבת ציון לתנועת שבתי צבי ;

(ג) הטענה, שגדולי ישראל בדורות קדומים ולאחריהם, לא עלו ארצה ;

(ד) שהגאולה לא תהיה בדרך הטבע.

(6) ראה הערה 1.

ועתה נתוספו נקודות שוות חדשות, המופיעות כמעט בכל המכתבים ואשר בחובן מה גם קובעות את זמן זיופם :

(א) טענות נגד הקמת מלוכה.

(ב) מרד בעמים.

הסתמכות על דברים שבע"פ מרבותיהם של „כותבי“ המכתבים במכתב המיוחס לר' יעקב מליסא :

„ואדע נאמנה מפי מו"ר ר' משולם ז"ל“.

במכתב המיוחס לרצ"ה חיות :

„בילדותי היה לי מו"מ בענין הגאולה עם מו"ר הגאון החסיד ר' אפרים זלמן מרגליות“.

וכן גם בסריה המכתבים החדשים.

במכתב המיוחס לרבי שלמה קלוגר :

„שמעתי מפי מו"ר הקדוש בעל משנת חכמים“.

במכתב המיוחס למהרש"ם הגאון מברעזאן :

„וזכור אזכור מה ששמעתי כי הגאון האמיתי ר' יוסף שאול גטנזון“.

במכתב המיוחס לבעל „שפת אמת“ :

„ונמצא בידי העתק של מרן זקני — — — ואז"ק חידושי הרי"ם מביא דברים נוראים“.

במכתב המיוחס לר"ש סלנט :

„וזה מקרוב אמר לי גם הרב דק"ק יפו“.

ההשואה לתנועת שבתי צבי

טענה זו מופיעה בשני המכתבים — במיוחס לרבי יעקב מליסא ובמיוחס לרצ"ה חיות והיא מופיעה גם במכתב המיוחס (מעשה : במהמיו"ח) לרבי שלמה קלוגר :

„ובמח"כ של ר' צבי עוררתיו שבמסקנות כאלה באו גם תלמידי ש"ץ ימ"ש“.

במהמיו"ח לבעל „שפת אמת“ :

„והרבנים האלה כבימי ש"ץ“.

במהמיו"ח להרב צירלסון :

„ואפשר תועיל ההשתדלות אצל הממשלה שיאסרו את מפלגת שבתי צבי החדשה“.

הטענה שגדולי ישראל לא עלו

במהמיו"ח לרבי יעקב מליסא :

„אנשי מעשה וצדיקים באמת ובלב שלם ביראת ד' זעים וחרדים מלעלות“.

במהמיו"ח, לרצ"ה חיות :

„כי גדולי החכמים והחסידים לא חשבו העליה לא"י בין יסודי עיקרי הדת וגם לא עלו“.

במהמיו"ח לר' שלמה קלוגר :

„מה אתם בוששים מלעלות ומה אתם עושים הלום ומה לכם הלום? הלא עליכם להיות מן הזרזים לעלות ובואו וראו כי רוב גדולי תורה ויראה עמודי עולם לא עלו“.

במהמיו"ח לבעל „שפת אמת“ :

ואני יודע מגאוני וצדיקי קשישאי — — — ומשמע איסור להעלות מכל הארצות".

במהמיו"ח להגאון מברעזאן :
 "ועיין מהר"מ שיק יו"ד ס' רכ"ה ושם השאלה מדוע לא נסעו בעלי התוספות לא"י".

הטענה שהגאולה לא תהיה בדרך הטבע
 טענה זו מופיעה בשני המכתבים — במיוחס לר' יעקב מליסא ורצ"ה חיות —
 והיא מופיעה גם במכתב המיוחס לר' שלמה קלוגר :
 "ועתה נשארתי כאבן דומם בראותי ביקרת מכתבו שגם כבוד קדושתו נוטה
 לדעתו של ר' צבי שהגאולה תבוא בדרך הטבע".

במהמיו"ח להגאון מברעזאן :
 "אין תקוה לנו על דרך הטבע והרשב"א מגילה פ"ב כתב שלא תהי' הגאולה
 שלמה עד זמן המשיח".

במהמיו"ח לבעל "שפת אמת" :
 "וחלילה להעלות על הדעת שע"י הציונים תבוא הגאולה וישועה לישראל
 ועד שלא ישלח ד' גואל אמת על כל אחד מאתנו להיות מתאנח ומיצר".
 במהמיו"ח לר' שמואל סלנט :
 "שכל היגיעה אשר הציונים יגעים ללוא היא, ייגעו ויעלו חרס וכימי השמים על
 הארץ יארך הגלות אם לא ישלח הקב"ה את משיח בן דוד".

שתי נקודות שוות חדשות :

(א) נגד הקמת מלוכה

במכהמיו"ח לר' שלמה קלוגר :
 "זלעפה אחזתני, כי הוא אומר פשוט שעיקר מגמתו לייסד מלוכה".
 במכהמיו"ח להרב צירלסון :
 "נאחזים הם הבריונים האלה בחוטי עכביש ושכל תקותם להקים מלוכה בפאלאסטינא".
 במכהמיו"ח לר' שמואל סלנט :

" — אני פונה — — לשמור את עצמם מכל אלה החושבים ליסד מלוכה, — —
 העיקר — — שלא לכתוב — — שהיהודים דורשים שיחזירו להם את הארץ, נחלת
 אבותם, וליסד מלוכה — — וזה מקרוב אמר לי גם הרב דק"ק יפו שהוא מביט בעצבון
 ודכאון רוח על המגמה ליסד מלוכה ולהוציא את אחינו מארצות גלותם".

(ב) הטענה של מרד בעמים

במכהמיו"ח לר' שלמה קלוגר :
 "כי לא בקשתם ובחרבם ירשו ארץ ולא בסוס ורכב".
 במכהמיו"ח להגאון מברעזאן :
 "כי באו עי"ז לידי מרד ח"ו".
 במכהמיו"ח לבעל "שפת אמת" :

"ואם יוסיפו הציונים להפיץ בעזות מצחם עלילות שאנחנו ח"ו מורדים בהעמים
 וכו' — — כי לא בכח יגבר איש כי רק החטא גורם ללמדם מלחמה והם לא ישבו בארץ
 ד' כמבואר בהושע, כיון שהם מטמאים אותה לא ישבו בה, כי אין הארץ סובלת זמן
 רב עובדי ע"ז ודי בזה".

במכהמיו"ח להרב צירלסון:

"כי אז לא היו מפיצים בעולם דבות רעות שעניי עמנו מורדים ומפריעים סדרי המדינות" — — "שאחינו בני ישראל מורדים חלילה בעמים וממלכות".
במכהמיו"ח לר' שמואל סלנט:
"וזה מקרוב קבלתי תכריך כתבים — — שאם לא יחזירו להם את הארץ, היהודים ימרדו באומות ובממלכות".

מענינת גם הראיה שאין מצוה לעלות בזמה"ז: "כי אילו היתה מצוה חיובית, למה יש צורך בנדר ושבועות כדי לזרז לעלות הלא מושבעים ועומדים מהר סיני".
ראיה זו נמצאת במכתבים המיוחסים לר' יעקב מליסא ולר' צבי הירש חיות והיא מופיעה גם במכתב המיוחס להגאון מברעזאן.

במכהמיו"ח לר' יעקב מליסא:
"אם נאמר שהעליה בזמן הזה מצוה חיובית למה לנו נדר ושבועות לעלות, הלא מושבעים מהר סיני, ואיך מהני התרה על שבועה לקיים המצוה?"
במכהמיו"ח לרצ"ה חיות:
"ואם נאמר שחיוב הוא לעלות למה היה לו לראובן לנדר ואיך מהני התרה, הלא הנשבע לקיים המצוה אינו יכול לשאול על שבועתו?"
במכהמיו"ח להגאון מברעזאן:

"מה שבא באריכות כי מצות יש"י היא מדאורייתא וחיוב גם בזמה"ז. אשיב בקיצור: הרמב"ם כתב בספ"ק דנזיר דמי שנדר בחו"ל בזמה"ז לעלות לא"י כופין אותו לעלות ואם נאמר שחובה היא מאי בעי נדר הלא נשבעתי ואקימה כתיב ומושבע ועומד מהר סיני הוא?"

גם ההסתמכות על "לחם הפנים" מופיעה בשני מכתבים: במכתב המיוחס לר' שלמה קלוגר ובמכתב המיוחס לבעל "שפת אמת". ואמנם, דבר זה מצד עצמו, היינו להסתמך על ראיה שאינה ראיה כלל, אינו ממדת גדולי התורה אלה, שהמכתבים מיוחסים להם, כי בעל "לחם הפנים" מחייב את העליה, אלא פוטר מעליה בזמן שהדרכים משובשות וא"י מבולבלת. וכך היא הראיה מ"תרומת הדשן".

סממנים כלליים אלה עוברים כבריה תיכון את רוב המכתבים שבדקתי. כנראה, לא היה בכח הזיפן ל"ייצר" יותר ראיות והוכחות מאשר התאימו לידיעותיו המוגבלות, ובאין ברירה חזר עליהן בפנים שונות בכמה מכתבים.
לכאורה, מספיקים סממנים כלליים דלעיל לקבוע ולאשר את זיופם של המכתבים, אך ליתר שאת כדאי לבדוק את המכתבים כל אחד לחוד בדיקה קפדנית יותר.

א. המכתב המיוחס להגאון רבי שלמה קלוגר

מכתב זה (י) נושא את התאריך תרי"ב וכתוב לרבי אליהו גוטמאכר, מדובר בו, "על מה שכבוד קדושתו בא לעורר ולהחזיק בישיבה של ארץ הקדושה ע"י אחינו, כתבתי כבר לידידנו הרב רבי צבי מטהארן נ"י — — ועתה אגלה את לבי שאחרי שלפני כמה חדשים השגתי מכתב מר' צבי נ"י ובקראי דבריו זלעפה אחזתני,

(7) נתפרסם בגליון "משמרת חומתנו" מאנשי נטורי קרתא מיום ה' בשלה, י"א שבט תשט"ו, ע' (ב) רנב.

כי הוא אומר פשוט שעיקר מגמתו לייסד מלוכה — — — ובמח"כ של ר' צבי עוררתיו שבמסקנות כאלו באו גם תלמידי ש"צ ימ"ש — — — ונכון יהיה אם כבוד קדושתו יבקש מר' צבי שישלח לו את מכתבי הארוכים בזה. — — — ועתה נשאיתי כאבן דומם בראותי ביקרת מכתבו שגם כבוד קדושתו נוטה לדעתו של ר' צבי שהגאולה תבוא בדרך הטבע — — — ומה שכתב קדושתו מדייק ממאמרים בש"ס וזה"ק שמחויב כל איש מישראל לעזוב את מקום מגורו ולעלות לא"י. — — — יש לדייק שאין חוב לעלות מארצות הגולה, רק איסור להיושבים לצאת. — — — ויראה נא דברי הגאון בעל לחם הפנים בהלכות נדרים ס' רכ"ח שהכריע להלכה שיותר טוב לשבת בארץ רוסיה ולהרביץ תורה בישראל מאשר ללכת לא"י, כי לעת עתה א"י מבולבלת עד מאד. והכרעה זו מבוארת גם בתרומת הדשן בפרקים וכתבים ספ"ח וכו'. — — — ועל יתרעם עלי כ"ק על שאני מתמיה, דאם אתם חושבים הישיבה בחו"ל לחטא והמצוה לעלות — — — מדוע אתם בוששים מלעלות — — — רוב גדולי תורה ויראה עמודי עולם לא עלו. — — — הבעש"ט והגאון החסיד מוילנא זצ"ל חזרו מאמצע הדרך וכו'. — — — וגם הצדיקים המפורסמים בדורנו ר' ישראל מרוזין ור' מאיר מפרעמישלאן ז"ל לא עלו. — — — ושמעתי מפי מו"ר הקדוש בעל משנת חכמים וכו'".

(א) והנה התאריך: יום ג' — — — תרי"ב. כל חוקרי תולדות רבי צבי הירש קאלישר מסתמכים על הידוע, שבשנות תרי"ב — תרי"ד דן רצ"ה קאלישר רק בענין הקרבת קרבנות בזמן הזה. רק בנושא זה התוכח עם רצ"ה חיות ועם ר' נתן אדלר מלינדון ועל חילופי הדעות ביניהם מוסר רצ"ה קאלישר בעצמו בספרו "דרישת ציון".

גם רבי אליה גוטמאכר לא התחיל בשיתוף פעולה עם רצ"ה קאלישר, אלא אחרי שרצה"ק בקש ממנו את הסכמתו לספרו "דרישת ציון", היינו בשנת תרכ"א (תאריך ההסכמה), ורק אז, וביחוד עם יסוד האגודה ליישוב ארץ ישראל ע"י הד"ר לוריא, התחילו שניהם ביחד בפעולות למטרת ישוב ארץ ישראל — ולא קודם לכך. ידוע כמו כן שרצה"ה קאלישר יצא להתוכח עם יריבי השקפתו. הוא התוכח עם ר' דוד פרידמן ממוהילוב, עם ר' יעקב אטלינגר בעל "ערוך לנר", עם ר' מאיר אורבך ור' יוסף שווארץ מירושלים. הוא עצמו מביא את דעותיהם, נושא ונותן בהן ומפרסמן בספרו.

ואם כן האין זה מתמיה, שאין רצה"ק מזכיר כלל את "המכתבים הארוכים בזה" של רבי שלמה קלוגר? האם גאון תורה זה, אשר החת"ם סופר מתארו⁸ כ"הגאון המופלג ומפורסם", לא היה נחשב בעיני רצה"ק לראוי להתוכח עמו ולהזכירו? ואמנם, המסקנה ברורה: רבי שלמה קלוגר לא כתב שום מכתב בשנת תרי"ב לרצ"ה קאלישר, כי רצה"ק גם לא עשה שום פעולה בזמן ההוא בענין ישוב א"י, וממילא לא היה צריך רצה"ק להתוכח אתו ולענות.

(ב) כאמור, לא פירסם עוד רצה"ק בשנת תרי"ב את השקפתו בנוגע לגאולה ובנוגע ליישוב א"י ומכש"כ שלא הביע את דעתו ש"מגמתו היא לייסד מלוכה".

(8) חת"ס או"ח קמ"ה, יו"ד רנ"ו, אה"ע מ"א, חו"מ קצ"ט.

(ג) התואר „כבוד קדושתו“ מידי רבי שלמה קלוגר, חשוב מאד. מי שעבר אי פעם על תשובותיו של ר"ש קלוגר, יודע שהתואר המקובל עליו, הוא „רו"מ“ (רום מעלתו). התואר כבוד קדושתו נתחדש אצל החסידים לגבי אדמו"ריהם וקשה מאד להניח שר"ש קלוגר השתמש בו⁹.

(ד) על יסוד הנ"ל חשוב מאד גם התואר „הצדיקים המפורסמים“ אשר במכתב הזה לגבי ר' ישראל מרוזין ור"מ מפרעמישלאן, אילו ר"ש קלוגר היה כותב המכתב. בתשובתו של ר"ש קלוגר לר' ניסן ב"ק¹⁰ הוא משתמש לגבי ר' ישראל מרוזין בתואר „הרב המפורסם המנוח מו"ה ישראל מרוזין“. ובאותה תשובה עצמה, כאשר הוא מדבר על אדמו"רים הוא מתארם: „הרבנים החסידים“ ולא „הצדיקים“.

(ה) ומתוך כך הפסקא: „הבעש"ט והגאון החסיד מוילנה“, הקדמת הבעש"ט להגאון, חשובה גם היא. גם התואר לגאון „הגאון החסיד“, השגור אמנם בין תלמידי הגר"א בני ליטא, לא היתה דרך קולמסו של ר"ש קלוגר. הוא מזכיר את הגאון בתואר: „הוגד לי בשם קדוש מוהר"א מוילנא“¹¹.

(ו) הדברים ההחלטיים שבמכתב זה, שאין חוב לעלות, תמוהים הם, אילו ר"ש קלוגר כתבם. בשלש תשובות רצופות¹² — וכנראה כולן מזמן אחד¹³ — דן ר"ש קלוגר בשאלת העליה לא"י. ואף במקום אחד אין החלטיות ואין הכרעה שאין מצוה לעלות. על פגיעתו של ר' ניסן ב"ק, החסיד הרוזינאי הקיצוני המחרים גדולי תורה שפגעו ברבו, בר"ש קלוגר שכאילו טעה בדבר משנה (ברייטא) „שכופין לאשה לעלות מחו"ל לא"י אם בעלה עלה“ (כתובות ק"י), עונה ר"ש קלוגר: „מה שדננו כטועה בדבר משנה דמחו"ל לא"י כופין — — — אם הוי סוגיין דעלמא כדעת הסוברים דבזמא"ז כופין לעלות דמצוה היא, למה אין עולין הרבנים החסידים לא"י אשר בכחם ודאי לעלות והרב המפורסם המנוח מו"ה ישראל מרוזין ז"ל למה לא נסע לא"י הוא ובניו שליט"א? ובע"כ סוגיין דעלמא הוי כדעת הסוברים אין מצוה“.

אמנם, כל זה לא בא אלא לשם הקושיא על הרוזינאי כעקיצה לר' ניסן ב"ק, שדן את ר"ש קלוגר כטועה בדבר משנה, אך תיכף אחרי זה נחית ר"ש קלוגר לעומק הדין ומברר באריכות את דעתו ופסקו שהאשה אינה צריכה לעלות, בעיקר לדעת הסוברים דכופין לעלות והוי מצוה, ואינו מחליט כלל שאין לעלות. אדרבה, מתוך

(9) ראה לדוגמא „טוב טעם ודעת“ על הלכות טרפות, מהדורא תנינא, בקונטרס אחרון, תשובה ע"ח: „אנן מה נענה אבתרי' בזמנים הללו שהתורה כרוכה בקרן זווית וכ"א פונה רק לרבו. זה פונה לרבי זה. זה פוסל רבו של זה וזה פוסל רבו של זה. זה אומר אני צדיק וזה אומר אני צדיק והצד השווה שכולם למראה עיניהם ישפטו ולא עפ"י הגמרא וש"ע. ואנחנו מעוטא דמעוטא יתר הפליטה המחזיקים בתורתנו ובאמת, אנן נחזיק בשלנו רק עפ"י הש"ס והש"ע ובאמונת חכמים הפוסקים עפ"י התורה“.

(10) האלף לך שלמה, ס' ק"ח.

(11) קנאת סופרים, בהשמטות לחבור שנות חיים, ס' ק"ד.

(12) האלף לך שלמה, ס' ק"ח, ק"ט, ק"ב.

(13) בתשובה ק"ח נזכר ר' ישראל מרוזין, שנפטר בתר"י, בברכת המתים — הרי לכל הדעות אחרי זמן זה. בתשובה ק"ט הוא כותב: הגני מעתיק לו משי"כ בקצרה בשנה זו לאה"ק.

הדיון משמע שאמנם מצוה לעלות, אלא שהאשה פטורה ללכת אחרי בעלה מתוך נמוקים אחרים.

ז) ההסתמכות על בעל "משנת חכמים" בצורה: "שמעתי ממור הגאון בעל משנת חכמים זצ"ל" גם היא תמוהה. בתשובות "האלף לך שלמה" (יו"ד סוף ס' ר"ן) מביא ר"ש קלוגר את בעל משנת חכמים בצורה זו: "ועיין בס' משנת חכמים להרב מזאמאשטץ ז"ל" מבלי התואר "מור". למרות שבתשובה זו הוא דן בכבוד אב, ואילו היה מחזיק את רבי יוסף הוכגלרט בעל משנת חכמים לרבו, היה מתעורר לתאר את תואר זה מתוך נושא הדיון עצמו.

ב. המכתב המיוחס להגאון מהרש"ס הרב מברעזאן¹⁴
המכתב הזה מכיל רבים מהסמנים הכלליים שמניתי לעיל, ומספיקה השוואה קלה להיווכח, עד כמה שיש בו גם מהתאמה המלולית.

א) במכתב המיוחס לר' יעקב מליסא כתוב: "אם נאמר שבעליה בזמן הזה מצוה חיובית למה לנו נדר ושבועות לעלות, הלא מושבעים ועומדים מהר סיני".
ובמכתב זה: "אם נאמר שחובה היא (העליה) מה בעי נדר הלא נשבעתי ואקימה כתיב ומושבע ועומד מהר סיני הוא".

ב) ההסתמכות על דברים שבע"פ מרבנים קודמים: "וזכור אזכור מה ששמעתי מהגאון האמתי".

ג) הטענה שגדולי ישראל לא עלו: בעל המכתב מסתמך על תשובה במהר"מ שיק יו"ד ס' רכ"ה: "ושם השאלה מדוע לא נסעו בעלי התוספות לא", כי כל נסיון לעזוב הגלות יגרום להסתרה ח"ו".

ד) בשולי המכתב תאריך והוא: יום ג' — — — כ"ה (או כ"ח) תמוז תר"ס. והנה כ"ה תמוז תר"ס היה ביום א' ולא יום ג'. כ"ח תמוז היה ביום ד' ולא ביום ג'.

ג. המכתב המיוחס לבעל "שפת אמת"¹⁵
בכותרת: מכתב מהגאון הקדוש ר' ארי' ליב אלטר זצ"ל בעל שפת אמת משנת תר"ס.

במכתב כתוב: — — — בקש יעקב לישב בשלוה, קפץ עליו רוגזם של הציוניים. בחמלת ד' עלינו הוטב מצבנו בעולם והעיקר שיש לנו היכולת לעבוד את ד' אלקינו ולקיים מצוות תוה"ק — — — והנה בא השטן ועירבב את העולם — — — ואם יוסיפו הציונים להפיץ בעזות מצחם עלילות שאנחנו מורדים בעמים — — — נבואתם הרעה תתקיים ח"ו. ונמצא בידי העתק ממכתב של מרן זקני חידושי הרי"ט להרב הגאון ר' צבי הירש קאלישר ז"ל. — — — ולא יועילו כל פקחות וערמות לכבוש ארץ אבותינו ועד שלא ישלח ד' גואל אמת — — — ואז"ק חידושי הרי"ט

14) נתפרסם "במשמרת חומתנו" מה' תצוה, ט' אדר תשט"ו, ע' (ו) רפ"ח.

15) נתפרסם שם מה' תרומה, ב' אדר תשט"ו.

מביא דברים גוראים בשם הקדוש רמ"ע מפאנו בספרו כנפי יונה ח"ד סי"ב וז"ל: יודע כי הדר בא"י בחורבנה כמו שאין לו אלוף ואז"ק הסביר למה כתב המקובל הקדוש כך באריכות — — — ואם ראשי הציונים לא ישובו מדרכם הרעה שבחרו להם, מרה תהיה ח"ו ולשונאי ישראל לא תהיה תקומה. — — — וממש הם דורשים שידחקו היהודים מתוכם וכל בר דעת יבין שהם נותנים יד לשונאי ישראל בעוה"ר — — — והראיה היותר חזקה על הסכנה הגדולה שהם גורמים ח"ו בידיעה שקבלתי מהחכם השתדלן ר' צבי הילדסהיימר נ"י מברלין, כי ראש הציונים התאגד עם מומרים ובוגדים — — — וכדאי לדעת שהר"צ הילדסהיימר הוא חובב ציון מפורסם — — — וכתב את דבריו אלו בהסכמת אביו המפורסם שליט"א — — — ותכהינה עינינו מראות כי איזה רבנים התחברו לאלה — — — והרבנים האלה כבימי ש"ץ מפתים אחב"י התמימים. — — — וכבר כתבתי לש"ב הרה"צ מוהר"י מג"ש שליט"א — — — כי רק המקבל על עצמו לשמור ולקיים מצוות התלויות בארץ, אין לו לחוש לעלות לארץ ולמצוה יחשב לו, וראיתי בספר חשוב לחם הפנים לגאון וקדוש מלפני מאות שנה — — — ואני יודע מגאוני וצדיקי קשישאי שהסכימו לדברי הרי"ף — — — ומשמע איסור להעלות מכל הארץ עד שתחפץ. — — — אנחנו מאמינים אמונה שלמה בדברי ישעי' (16) והיה ביום ההוא לא יוסיף עוד שאר ישראל ופליטת בית יעקב להשען על מכהו ונשען על ד' קדוש ישראל באמת.

בשנת תר"ס יצא לאור ספר בשם „אור לישרים“ — — — נגד השיטה הציונית. עורכיו מדגישים בהקדמתם „ראש דבר“: „אז נדברו יראי ד' איש לרעהו פה קאוונא — — — וכאשר נדברנו וטכסנו עצה עלה בהסכם — — — לפנות בדבר הזה אל זקני גדולי דורנו גאוני התורה, לשמוע מהם דעת תורה ודעת נוטה, בראשונה פנינו במכתבינו אל גדולי גאוני עמנו הזקנים המפורסמים — — — ולעוד גדולי הדור אוהבי עמם. — — — הבענו לפניהם אנחות שלומי אמוני ישראל כפי המכתב הנדפס בזה — — — ולהרבה מהם שלחנו גם מכתבים מיוחדים בסגנונים שונים פעם בארוכה פעם בקצרה“. ומתוך זה יובנו „תשובותיהם של הגאונים הצדיקים אשר נתכבדנו בתשובתם וגלוי דעתם ורצונם והסכמתם לפרסם את דבריהם לזכות את הרבים“ (17). בספר זה נדפסו תשובותיהם של רבי אליהו חיים מייזל מלודז, רבי דוד פרידמן מקרלין, רבי חיים הלוי סולובייטשיג מבריסק, רבי יוסף רוזן מדוינסק, רבי אליקים שלמה שפירא מהורודנא, רבי שלום דובער מליובאוויץ ודרשה מרבי נפתלי אדלר הכהן מלונדון.

ועתה, אם שלחו המעוררים העורכים את מכתביהם „לגדולי גאוני עמנו הזקנים המפורסמים ולעוד גדולי הדור אוהבי עמם“, הרי ברור ששלחו גם לגאונים כגון: רבי צבי האב"ד בקובנה אז, המקום „שיראי ד' נדברו בה איש לרעהו“ וכן לרבי יצחק בלאזר, לרבי ישראל סלנטר, לבעל חפץ חיים, לרבי חיים עוזר גרודזנסקי, לרבי מאיר שמחה מדוינסק, לרבי יוסף זכרי' שטרן בשוואל, לרבי אליעזר גורדון בטלז, לרבי מאיר אטלס, לרבי דוד רבינוביץ (האדר"ת) במיר, לרבי משה מרדכי אפשטיין בישיבת סלבודקה, וברור שפנו גם לבעל שפת אמת האדמו"ר מגור. ואם לא נדפסו מגאונים אלה שום מכתבים בספר „אור לישרים“ ודאי הוא, שהם לא כתבו ולא הסכימו לתת „דעת תורה ודעת נוטה“ נגד הציונות.

(16) י" כ'.

(17) „אור לישרים“ נגד השיטה הציונית, ורשה, תר"ס, ע' 6.

ואם איפוא, בעל שפת אמת כתב בתר"ס, היינו באותה שנה ממש אשר נתבקשו גדולי התורה לתת את חוות דעתם, את המכתב הנ"ל המיוחס לו, מדוע לא בא מכתב זה בספר ההוא? עכ"פ לפי המכתב הזה היתה דעת התורה ודעת הנוטה של בעל שפת אמת מתאימה לדעת עורכי הספר "אור לישרים", ואילו כתב הוא את המכתב הנ"ל, הרי היתה גם הנכונות וההענות לפרסם את דעותיו. ונשאלת איפוא השאלה, איך זה העלימו הם ואנטי-ציוניים אחרים את המכתב הזה, שהיה לו ערך תעמולתי רב גם אחרי מלחמת העולם הראשונה בפולין? ואמנם התשובה יכולה להיות פשוטה בהחלט: כמו יתר הגאונים שמנינו לעיל, גם הגאון בעל שפת אמת לא השיב וגם לא כתב את המכתב הזה. והבה ונבדוק את המכתב עצמו.

(א) ההבאה "מ"ן זקני חידושי הרי"ם". ספר שפת אמת מצוי הוא אצל חסידי גור ובכלל אצל חובבי דברי תורה חסידיים. יטריחו עצמם אלה שהספר נמצא בידם ויבדקו את כל חלקיו ויוכחו: בכל פעם שבעל שפת אמת מביא איזה הבאה בשם זקנו, וכמעט שאין עמוד בספר, שלא יביאו, הנוסחא הוא: אמר"ו ז"ל, מו"ז ז"ל, אא"ו מו"ר ז"ל, אא"ו ז"ל. אף פעם לא תמצאנה מבלי האותיות ז"ל. ובמכתב זה שלש פעמים ישנה הבאה בשם זקנו ואף פעם לא נוספו שתי אותיות אלו. בכל ההבאות בספר שפת אמת לא נזכר זקנו אף פעם בהבאה כמחבר חידושי הרי"ם ובמכתב זה פעמיים.

(ב) הרמב"ם באגרת תימן כותב¹⁸: "אם כן לא יאות לאדם שיקח ראייה מדבר נגזר ממה שלפניו ואחריו. ולו היה נכון זה, — — — אכן היה יכול לומר שהאל יתברך צונו לעבוד עבודה זרה, באמרו ועבדתם אלהים אחרים". ולא פחות מאשר עבירה על דברי הרמב"ם האלה מייחס הווייפן לבעל שפת אמת. ההבאה במכתב הזה בשם הספר כנפי יונה לרמ"ע מפאנו נקטע על ידו מלפניו ומאחריו. ההבאה בשלימותה היא: "ולבקר בהיכלו זה ישוב א"י בקביעות — — — ודע כי הדר בא"י בחורבנה, דומה כמי שאין לו אלוך אבל בבנינה דומה שיש לו אלוך ובחוצה לארץ כמו שאין לו אלוך בכל זמן".

(ג) הרב רבי עזריאל הילדסהיימר נזכר במכתב הזה בהוספת שליט"א אחרי שמו. ואם המכתב נכתב בתר"ס, הרי רבי עזריאל שב"ח כבר בתרנ"ט, וכפי שידוע כבר לפני תרנ"ט לא היה במצב בריאות כזה, שיכול היה להסכים או לא להסכים למשהו^{18א}.

(ד) בעל המכתב מסתייע: "וכבר כתבתי לש"ב הרה"צ מוה"ר מג"ש שליט"א, כי רק המקבל על עצמו לשמור ולקיים מצוות התלויות בארץ אין לו לחוש לעלות לארץ ולמצוה יחשב לו". והנה הרה"צ מוהר"י מג"ש (מורגנשטרן) לא היה שאר בשרו

18) אגרת תימן, הוצאת הלקין, ניו יורק, תשי"ב, ע' 47, תרגום אבן חסדאי.

18א) בהספד שנדפס ב"ויער יודישע פרעססע" 1899, גליון 27, ע"י הרב פ. פישר, רבה של שארושפאטאק (אונגריה), נאמר: "אם מודעים לנו הודעה עצובה, עפ"י מכינים אותנו לכך לאט לאט. הכאב האוחז אותנו באופן פתאומי עלול למוטט אותנו. ואמנם גם כהו הרוחני היוצר של הילדסהיימר כבר נשבר זה שנים — — בכל זאת גדול הכאב, עמוק הצער שנגרם ע"י פטירתו".

של בעל שפת אמת ובמכתבים שנדפסו מבעל שפ"א אליו הוא כותב את הנכון: „אהובי מחו' " „ידידי מחו' " (19).

ואמנם בעל שפת אמת כתב את הדברים דלעיל. והם מובאים מלה במלה. לא כמי שכותב את תוכן הענין לפי הזכרון, אלא כמעתיק מתוך מכתב הנמצא לפניו. ודבר זה עשה הזיפן, אלא שנכשל. המכתב מבעל שפת אמת למוהר"י מג"ש נדפס בספר חידושי הרי"ם וגור אריה ע' 61. ממנו מביא הזיפן בצורת עבר „וכבר כתבתי“ ונותן למכתבו תאריך של שנת תר"ס. ואילו המכתב שממנו הובאו הדברים נושא את התאריך: י"א למב"י תרס"א. פורתא לא דק!

(ה) מסורת קבלה בידי חסידי גור שרבותיהם נוהרים מלהביא פסוק בשלמותו. מחשש כתיבה בלי שרטוט (וראה גיטין ו' ע"ב ותוספות שם ד"ה א"ר יצחק). המעיין בשפת אמת יוכח שאין שם באמת הבאת פסוק שלם. והנה במכתב שלפנינו הפסוק בישיבתו י' כ' מובא בשלמותו.

ד. המכתב המיוחס להרב צירלסון הי"ד (20)

במכתב כתוב: „הציונים נתנו בקולם, קול עוז נורא לפני כל עמי עולם: לאום אנחנו כשאר לאומי עולם — — — ובתחבולות ומעשי להטים מעוררים העמים שאנחנו יושבים ביניהם בשקרים וכזבים כי מרגישים אנחנו אותנו כשבוים ביניהם. — — — מי לא ירגיש בדאבון לב כי נאחזים הם הבריונים האלה בחוטי עכביש ושכל תקומתם להקים מלוכה בפאלאסטינא וסיריען כפי המפה שלהם תהיה הוא. — — — ראשי הציונים מופקרים לשחרות לבם, עוברים על כל אלה דברי התורה אשר עם ישראל הערה בכל עת ועידן את נפשם למות עליהם ומטרידים בהבל שוא שהם רוצים להציל את הדור החדש מהתחבולות ואסימילאציה והלא הם עצמם מתחבוללים נטמעים ונטמאים ר"ל — — — כל דרכיהם בוז והוללות והם באים בדלטוריות ומסירות ועלילות ברשע על אחינו בני ישראל. — — — אבירי לב אלה חכמים להרע רוצים להרבות השנאה לישראל בעולם, כדי שהעמים יקראו לנו צאו צאו מורדים. — — — אם הדר. הרצ"ל כותב בספרו המפוגל „יודענשטאט“, כי כאשר נעזוב הארצות שאנחנו שוכנים בהם כל העמים יתקעו כף מרוב שמחה — — — וידע כבוד מעלתו כי הנאווי וורעמיע הביאה ידיעה בשם המליץ ששהעוכר ישראל מאקס נארדוי אמר שעלינו לריב עם שונאינו בחנית ורומח ובמלחמת תנופה ובדקתי את הדבר ובאמת הודיע זאת „המליץ“ מיום 22 ביולי 1897. הבריונים האלה מושכים פשוט את סכינם על אחינו בני ישראל. — — — כתבתי אליו והוא כתשובה שלח לי את „המליץ“ מיום 19 יולי 1897. — — — לכבוד מעלתו השפעה גדולה — — — ועליכם שם לעשות השתדלות גדולה אצלם — — — ואפשר תואיל השתדלות אצל הממשלה שלכם שיאסרו את מפלגת שבתי צבי החדשה.“

זהו המכתב וזהו סגנונו. והנה:

(א) על המכתב אין תאריך. אבל לפי מה שהובא בו „המליץ“ מיום 22 ביולי 1897 וכן שנית: „המליץ“ מיום 19 ליולי 1897, הרי התאריך נתון, היינו תרג"ז או תרג"ח. וחשוב לקבוע את הדבר. כי אם כתוב במכתב: „בשקרים וכזבים כי מרגישים

(19) בס' חידושי הרי"ם ובס' גור ארי' נדפסו שני מכתבים כאלה בע' 61.

(20) נתפרסם „במשמרת חומתנו“ מיום ה' יתרו, י"ח שבט תשט"ו.

אנחנו אותנו כשבויים ביניהם", קשה להאמין שהרב צירלסון יכתוב דברים כאלה. הרב צירלסון היה למדן ופוסק חשוב וכמעט שאין תשובה בספרו שלא יסתייע בכת"ם סופר. והנה בכת"ם, חלק ששי ס' פ"ה בד"ה ואם יאמר האומר, כתוב מפורש: "והנה אנחנו כשבויים ממלחמת החורבן". ואם תמצא לומר, שלא ידע על כך, הרי במאמרו "שפטו צדק", שהופיע בהמליץ גליונות 94-99 שנת תרנ"ט (1899), מסתייע הוא בתשובות אלה שבחלק הששי העוסקות בריפורמה, הופך בהן ומצטט מהן⁽²¹⁾.

(ב) בתרס"ב הופיע ספר "דרך סלולה", קובץ מאמרים — — — מאת יהודה ליב צירלסון, מסודרים ומתוקנים בידי המחבר. רוב המאמרים שבאו בספר זה נדפסו מקודם "בהמליץ" בשנים תרנ"ו — תרנ"ט. כמעט שאין עמוד בספר זה שלא תבוא בו הסתמכות על עתון "המליץ".

בכל ההבאות האלה הוא מציין את גליונות "המליץ" בתאריך העברי, היינו: "המליץ גליון קמ"ב, ש' נ"ז" (שם ע' 30), "המליץ גליון ז' וח' טבת תרנ"ו" (שם ע' 38) וכן מציין הוא את ההבאות מ"הצפירה" רק בתאריך העברי ובלי יוצא מן הכלל. במכתב זה המיוחס לו באה פעמים הסתמכות על "המליץ" ובכל פעם התאריך הוא נוצרי: יולי 1897.

(ג) בהעתיקי כמה קטעים מהמכתב הזה, הדגשתי כמה שורות בו, בכדי לעשות הקבלה קטנה בהשוואת הסגנון והתוכן בין מכתב זה ובין הכתוב במאמריו שנדפסו "בדרך סלולה", שעברו את בקורת המחבר, סודרו ותוקנו על ידו בשנים ההן ממש, שהמכתב מתייחס אליהן.

"ומי לא ירגיש שכל תקותם להקים מלוכה בפאלאסטינא וסיריען — — — תהוה הוא". "בדרך סלולה"⁽²²⁾ נמצא: "על כן בגשתנו לנטות קו בדמיוננו לכונן מדינה יהודית בחסדי הממשלות יר"ה, עלינו לקחת ליסוד וגם לאמת הבנין את הלאומיות הטבעית והאמתית — — — וגם לשכללו באופן שיהי לבנין עדי עד".

וכן: "לו יתגלם באמת בימיהם דמיונם בתמונת 'מדינה יהודית' שעתותיה תהיינה בידם לרגל עבודתם הרבה והעצומה בתור מחולליה ומהיותם גם מוכשרים לזה עפ"י השכלתם הפוליטית והדיפלומטית — — — את המומים ההם הנה רואים צופי הלאומיות הטבעית. על כן נעו ועמדו במערכה מתנגדת וכה יתנגדו רק להמומים ולא לעצמות הציונות הצרופה"⁽²³⁾.

מאמר זה נתפרסם קודם "בהמליץ" שנת תרנ"ח, היינו בשנה שהמכתב הנ"ל מתייחס להרב צירלסון.

(ד) במכתב מובא: "ראשי הציונים מופקדים — — — עוברים על כל אלה דברי התורה — — — ומטרידים בהבל שוא, שהם רוצים להציל — — — מהתבוללות ואסימילאציה והלא הם עצמם מתבוללים נטמעים ונטמאים ר"ל — — — כל דרכיהם בוז והוללות". והנה הקבלה קטנה ממאמר הנ"ל משנת תרנ"ח: "והנה ענן החזיון הזה לא יאפיל בכל זאת הרבה על נוגה הדר' הרצל וסיעתו וגם לא ישבית כל שמחתנו

(21) וראה גם ספר "דרך סלולה" מהרב צירלסון (ע' 87) וגם שם נדפס מאמר זה ואני משם הבאתי.

(22) דרך סלולה, ע' 54.

(23) שם, ע' 62.

על ענקי הרוח והמעלה כאלה ששבו לגבולנו וישימו על ישראל שמם והדרתם, אחרי שגם את מעשיהם הבלתי רצויים הנם עושים לפי מושגם הם מאהבת הלאום ולטובתו" (24).

(ה) הבטויים „ספרו המפוגל יודענשטאט" או „העוכר ישראל מאקס נארדוי", אינם בהחלט של הרב צירלסון. הוא לא השתמש בכאלה. הוא כתב על נורדוי „כנביא הציוניות ומשנה נשיאה, שהקדיח את תבשילו ברבים" (25).

(ו) בכלל מתנגד הרב צירלסון לנוסח של חרופים וגדופים ומוכיח בשער על כך ודוקא בקשר עם הציונות. הוא כותב: „כשאני לעצמי צר לי מאד על נלהבי התנועה (הציונות), אשר כשמעם כי פלוני — לו גם היה גדול דורנו ורב פעלים (כהגאון החכם ר' אליהו חיים נ"י מלאדז) — או אחד הסופרים המפורסמים בהשכלתם ובמתינותם (כמו מר „אחד העם") יתנגד להרעיון, מיד ימלא כעס ומכאובות ויאספו עליו לבקרו בעט סופרים או לשפוך על פניו קיתון של דיו מהול בחרפות וגדופים. לא אחים! הבו לנו ציונים סבלנים אבל לא ציונים טורקבומדים! רעיון נעלה ומרומם הנפש כהציוניות לא יוכל לסבול בקרב שום אינקוויזיציא. גם תהי' אינקוויזיציא ליברלית" (26).

כזה היו הרב צירלסון וסגנונו והזיזפן עושהו לרתחן, מחרף ומגדף ומלשין.

ה. המכתב המיוחס לרבי שמואל סלנט (27)

במכתב הזה נקט הזיזפן שיטה חדשה בדרכי זיזפיו. לקח את אחד ממכתביו של רבי שמואל, השאיר בו את כל המליצות, את התוכן הענייני החליף בתוכן אנטי-ציוני ויצא מכתב מידי רבי שמואל סלנט נגד הציונות.

בשנת תרנ"ן (ת"ש) הוציא הועד הכללי לנדבות רמבעה"ן בירושלים חוברת תעמולה לקופת הגמ"ח שעל שם רבי שמואל סלנט בשם „אוצר החסד קרן שמואל". בחוברת תיאור ביוגרפי של רבי שמואל כתוב בידי הסופר המנוח ר' דב נתן ברינקר ובו גם מספר מכתבים שנכתבו או הוקדאו ע"י רבי שמואל.

בתיאור הביוגרפי נזכרו גם מנהגי התפלה שלו: „בתור אחד מתלמידי תלמידיו של הגר"א מוילנה, הנהיג בירושלים את דיני ומנהגי הגר"א. במנין המיוחד שבביתו לא אמרו יוצרות ופיוטים — גם — לא למנצח לפני תקיעת שופר, והגני העני לפני תפלת מוסף וכו'" (שם ע' 19).

בעמוד 22 נמצא המכתב אשר את מליצותיו העתיק הזיזפן מלה במלה. בסוף המכתב הכניס את מנהגי התפלה, כאילו כתשובה על שאלה, ויכתוב כמכתב הראשון ככל הכתוב על הספר הזה.

(24) שם, ע' 61.

(25) שם, ע' 70. מאמר זה נדפס קודם ב„הצפירה" בשנים תרנ"ח-תרנ"ט בהמשכים.

(26) שם, ע' 52. מאמר שנתפרסם ב„המליץ", בגליונות 93-97, שנת תרנ"ח.

(27) נתפרסם „במשמרת חומתנו" מיום ה' משפטים, כ"ה שבט תשט"ו.

ההקבלה הבאה תעיד על כך :

מכתב רבי שמואל מיום ט"ב אב שנת תר"ן
נגד מוציאים דבה על הועד הכללי :

ממרום הר בת ציון אקרא לשלום לכל
אוהביה ודורשיה וכו' בימים אלו הובא
לפני מכתב נדפס — — — — —
הזה כוונתו להזיק להישוב כולו — —

ומה מאד ידוה לבי בראותי לנגד עיני
מעשי ידי — — — — — טובעים בים ביד
משחיתים ומהרסים אשר מקרבנו יצאו.
ואף כי זה פעמים אשר אנשים רעים
וחטאים יצאו לחרף מערכות אנשים
צדיקים ונקיי כפים

הם אומרים : שאנשי הועד הם כמוכסים
העומדים מאליהם ועוד דברים בדויים
כאלה אשר רק מלב כסיל ובער או מלב
רע ושנאה ליראי ד' ולשומרי תורתו
ומצוותיו המה יוצאים.

על כן אמרתי עת לעשות ולצאת בעצמי
השערה נגד כל קהל ישראל שאהבת אה"ק
ויושביה קשורה בנפשם, ולהגיד להם קבל
עם : הטו נא אזניכם לדברי איש זקן
ושבע ימים העומד על מפתן עולם האמת,
ושמעו אמרות טהורות היוצאות מלבו
החרד מאד על הישוב האדיר הקדוש הזה,
לב ל יהי' מרמס לרגל זדים האומרים
להבנות מחורבנה של ירושלים והלא תדעו
הלא תשמעו, כי חורבן הועד הכללי הוא
חורבן הישוב כולו הוא.

מתוך התיאור הביוגרפי : בתור אחד
מתלמידי תלמידיו של הגר"א הנהיג
בירושלים את דיני ומנהגי הגר"א — —
— במנין המיוחד שבביתו לא אמרו יוצרות
ופיוטים — — — — — ולא למנצח לפני תקיעת
שופר והנני העני לפני תפלת מוסף

המכתב שנדפס ב"משמרת חומתנו" :

ממרומי הר ציון אני פונה לכל אוהבי
ארה"ק ודורשים בשלומה, לשמור את
עצמם מכל אלו החושבים לייסד
מלוכה — — — — —

מאד ידוה לבי על המלשינות, שהם כותבים
והם נמנים על המשחיתים והמהרסים אשר
מקרבנו יצאו

ולא יוסיפו לחרף מערכות צדיקים
ונקיי הדעת

וזה מקרוב קבלתי תכריך כתבים —
ובהם דברים בדויים אשר רק מלב כסיל
ובער או מלב רע ושנאה ליראי ד' המה
יוצאים, שאם לא יחזירו להם את הארץ,
היהודים ימרדו בעמים ובממלכות.

על כן, אמרתי עת לעשות לצאת בעצמי
השערה ואדברה נגד כל קהל ישראל
שאהבת ישראל וחבת ארצנו הקדושה
קשורה בנפשם ולהגיד להם שכל היגיעה
אשר הציונים יגיעים ללא הוא וכו' — —
— הטו נא אזניכם לדברי איש זקן ושבע
ימים העומד על מפתן עולם האמת ושמעו
אמרות היוצאות מלבו החרד והכאוב מאד
על גורל ארצנו לב ל יהי' מרמס לרגל
זדים האומרים להבנות מחורבנה של
ירושלים חלילה לפרוץ פרצות בבית
ישראל בגולה.

ועל שאלתו, אני מודיע שבעל פאת השולחן
ותקלין חדתינן זצ"ל הנהיג כפי הוראות
רבו מרן הגר"א זצ"ל שלא לומר יוצרות
ופיוטים גם לא למנצח קודם תקיעת שופר
והנני העני ממעט, וכך נוהגים כל תלמידי
תלמידיו של הגאון

זיוף "המכתבים" גלוי לעין-כל, ודי בזיון !

ע נ י נ ו ת

מחבר ספר „מגן שאול“ *

ב„הספר“ (קונטרס ב' ג', עמ' 9, מס' 47) נרשם ברשימת ספרי תשי"ד: „מגן שאול הרב שאול הכהן, חידושים וביאורים בש"ס“. הרושם הוא כאילו המחבר הוא רב בלתי-ידוע מבני דורנו. בשער הספר נמצא שם המחבר יותר מפורט: „הרב רבי אהרן שאול זליג הכהן ז"ל“. וגם מסדר שער הספר לא יצא ידי חובתו כלפי הרב המחבר, שהיה גאון מפורסם בדורו וידוע בשם „דער פרוינער“, היה רב בעיר דינבורג (דווינסק) ושם מת בשנת תרל"ט.

ואמנם, הרב הראשי הגר"א הלוי הרצוג בהסכמתו כותב עליו:
„הגאון האמתי, שהיה מפורסם בדורו, דור דיעה, לאחד מגדולי הזמן, מרנא ורבנא ר' אהרן שאול זליג הכהן (המכונה הפרוינאי, דער פרוינער) זצ"ל למשפחת מאירוב. חלק קטן מתשובותיו להלכה למעשה נדפס בשם „תשובות לשואל“ בשנת תרפ"ט, זמן רב לאחר פטירתו, והם עשו רושם כביר בישרות הסברות ובבקיאות העצומה, ונתחבבו על רבנן ותלמידיהם...“
נכד המחבר, ד"ר יהודה מאירוב, מספר, כי בעל „החזון איש“ זירז אותו להוצאת הספר.

הרב אהרן קוטלר כתב (בירושלים, ביום ב' ואתחנן תשי"ד):
„ראיתי את הספר היקר „מגן שאול“ מהגאון העצום ר' אהרן שאול זליג הכהן זצ"ל אב"ד דדווינסק, שהיה מפורסם בדורו לאחד מגדולי הדור. החידושים הם מקצת מכתבי-יד הנמצאים ביד נכדו החכם הנעלה ר' יהודה הכהן מאירוב הי"ו. הספר אין צריך להסכמתו, כי חידושו מעידים על עצמם, שהם מצויינים בחריפות ובסברה ישרה, ויען כי אצל נכדו הנ"ל נמצאים הרבה כתבי-יד של הגאון הנ"ל ודבריו ראויים להאיר עיני חכמים, מצוה רבה היא להוציאם לאור, וכל המסייעים לזה יתברכו בברוך אשר וגו'“.
ש. ח. קוק [ז"ל]

על ר' ש. ח. קוק ז"ל

מר א. קוק, בנו של רש"ק ז"ל, כותב לנו בענין פירסומי אביו וספרייתו:
(א) מספר פירסומיו, הגדולים עם הקטנים, מגיע ל-400 בקרוב. הגדולים שבהם, ואלה שעד כמה שידוע לי העריך אבא ז"ל ביותר, הם: „ישוב יהודי בדן“ („התור“, תרפ"ו; הופיע גם בחוברת נפרדת), „לתולדות היהודים בעכו“ (הופיע בהמשכים ב„התור“ תרפ"ג), „תקונים והשלמות לכתבי הגניזה“, „ר' יחיאל מפריז וא"י“ („ציון“, תרצ"ג).
(ב) מספר אכסניותיו: כ-40, ביניהן: „קריית ספר“, „תרביץ“, „סיני“, „ידיעות החברה לחקירת א"י“, „התור“, „ציון“, „מזרח ומערב“, „ההד“, „במישור“, „לוח ירושלים“, „גנזי קדם“, „תלפיות“ (ניו-יורק), „נרות שבת“, „הפוסק“, „אוצר החיים“, „הצפה“, „הארץ“, „המשפט העברי“, „כתובים“ וכו' וכו'.
(ג) אין כל העתקים מאגרותיו ואילו המכתבים שקיבל מאישים שהעריכם שמורים בידי המשפחה.

* רשימה זאת שלח רש"ק ז"ל להדפסה ב„הספר“ בסמוך לפטירתו ואנו מקיימים את דברי המת. לאחר מותו נודע לנו, כי הרב בעל „מגן שאול“ מת בדווינסק ביום בו הוכנס לבריתו של אאע"ה רש"ק — יליד גרינא הסמוכה לדווינסק, ועל שמו נקרא שאול-חנא (ראה במדור „בנות קול“ להלן רשימה על רש"ק).

בסמוך למותו מסר רשח"ק ז"ל לידי עורך „הספר” מכתבו המקורי של החכם ד"ר אברהם אליהו הרכבי ז"ל, שכתבו מפטרבורג להגראי"ה קוק זצ"ל ביפו, בצום אסתר התרט"ו (המכתב מתפרסם במלואו במקום אחר). הכותב על מחקרו הראשון, שנשלח אליו בעילום שם מחברו: "...עיינתי לפום רהיטא במאמר ע"ד מהרי"ח מהעלם המשכיל ונבון דבר וראיתי בו סימני חכמה, ומובטחני שיהי' מבקר וחוקר בספרות ישראל. יעלה ויצלח!..." וברכת ראא"ה ז"ל נתקיימה ברשח"ק ז"ל.

י. ג.

משהו על „תדפיסים”

אינני יודע אם עסק כבר מי שהוא בקורות התדפיסים בהספרות העברית. בכל אופן אני חפץ למשוך בזה את תשומת לב „יודעי-ספר” למקצוע זה. ואני רושם בזה שני תדפיסים של שד"ל הנמצאים ברשותי, ואפשר שהם מהראשונים שהופיעו אצלנו: א. „ספר הפלאה שבערכין”, להרב ישעיהו ברלין ז"ל נדפס בוויין בשנת 1859. בוכדורקעריי פאן אדאלבערט דעללא טאררע. והוא תופס קי"ג דפים. אחר זה באה הוספה מאת שד"ל בדפים קי"ד-ק"כ.

ונמצא אצלי תדפיס מיוחד מהוספה זו, אמנם בלי שער מיוחד, אבל בפגיניציה מיוחדת (דפים א"ו). גם „סימני חיבור הקונטרסים” בשולי הדפים הם אחרים. בסוף דף ז' ע"ב נדפס Stamperia A della Torre. וזה אין בדפוס המקורי לגמרי, אף לא בשערי הספר.

ב. בסוף ספר „מעשה אפד” לפריפוט דוראן הלוי, וויין תרכ"א, בא בעמודים 211-221 „מכתב גדול על יסודי דקדוק” מאת שד"ל. ויש לי תדפיס עם שער מיוחד בשם: „מאמר ביסודי דקדוק לה"ק מהחכם... שמואל דוד לוצאטו. נספח ונצמד לס' מעשה אפד...” בעמוד הראשון ישנם שינויים קטנים: א) בתוארים של שד"ל, ב) תחת ההערה חותם: „המו"ל” (במקום: „המעריכים”).

בשולי עמוד 213, בדפוס המקורי, נמצא הסימן: 28. בתדפיס סימן זה איננו.

הרב יהודה אבידע

תאריך לידתו ופטירתו של שפ"ן הסופר ז"ל

ג. קרסל מעיר לנו במכתבו מ"ז באייר תשט"ו:

„למען השם לתקן את תאריך פטירתו של שפ"ן הסופר, הוא לא נפטר בתרפ"ט, כנאמר בדברי ד"ר ח. בר-דיין [בהקדמתו ל„דפוס ראם בוויילנא”, „הספר”, א', עמ' 27], אלא בתרצ"ב, בכ"ו באדר-ב'. ראה למשל: הנקרולוג הקצר ב„הארץ” גל' 3871 (י"א בניסן תרצ"ב מיהודה אפל) וגל' 3880 (כ"ג בניסן תרצ"ב, מב"צ כ"ץ).”

בז' ניסן תרצ"ב הודיע „הארץ” על פטירתו בכ"ו אדר שני תרצ"ב. בתרצ"א ביקר אצלו מר ב"צ כ"ץ בוויילנא, כפי שסיפר לי.

ובענין גילו של שפ"ן: ב„ספר עלבונה של תורה” („וזרח השמש”, עמ' 8, בסוף) הוא מציין, כי נולד בער"ח אדר תקצ"ח (1838). ושוב שם, בתרפ"ט, כותב: „כי זקנתי מאד-מאד (צ"ב)... כי נכנסתי לשנת צ"ב”. במכתבו לאפל (הובא ב„הארץ” מ"א בניסן תרצ"ב) מ"ז בטבת תרצ"ב חותם „ש"ש פייגנזאהן בן ארבע ותשעים שנה ת"ל”. באמצע נובמבר 1927 כותב עליו רייזין כעל בן 90. מניין לו איפוא לד"ר ח. בר-דיין שנולד בתקצ"ו וממילא היה במותו בן 96?

שפ"ן הסופר

המדפיסה דבורה ראם מווילנא

וקושי ביבליוגרפי בשער „ספר עלבונה של תורה“, המטעה בענין תאריך פטירתו: מכאן רשומה שנת תרפ"ט ומכאן ז"ל בסמוך לשם המחבר. ברור, שהספר יצא עוד בחיי המחבר (על הופעתו כתב לאפל בכ"ז מנ"א תרצ"א), אם כי גלגולים רבים עברו על הדפסתו. ושוא השער שבידינו נדפס אחרי מותו? או ה"ז"ל" מכון לאביו בלבד?

ואין להחליף את שפ"ן — שמואל-שרגא פייגענזאהן — בנש"ף — נפתלי-שרגא פייגענזאהן (מחבר: הגהות על „צהר התיבה“, אוצר שרשי לשון רוסייה, דקדוק לשון עבר, מכתב משולש).

צ. ה.

השלמה לביבליוגרפיה של כתבי ר"ש קליין (עוד 42 ערכים)

הערתי הקצרה, בה השלמתי את הביבליוגרפיה של שמואל קליין ז"ל בחמשה מאמרים הונגריים (קרית ספר, כרך כ"ח, תשי"ב-תשי"ג, עמ' 415), עוררה התענינותו של צבי הרכבי („הספר“, תשט"ו, עמ' 59-60). אמנם נקי אני בדבר החסר שהוא טוען כנגדי. הרי לא הטלתי על עצמי למנות את ההוצאות וההוספות שלביבליוגרפית ר"ש קליין כולן. בהערתי הנ"ל אני רק ליקטתי נתונים הונגריים נוספים שנשכחו לגמרי. ואלה באמת לא הובאו עדיין ע"י שום איש אחר. התענינותי בעבודתו הספרותית של ש. קליין לא פגה גם מאז. שוב ליקטתי מעתונים, תוך חקירותי הביבליוגרפיות השונות. ניתן לי לעבור רק על אותם הכרכים והמספרים של כה"ע JÜDISCHE VOLKSZEITUNG (פרשבורג). השמורים בספריית המוזיאום הלאומי ההונגרי. ההשלמה נשלחת לפירסום ב„הספר“*.

אלכסנדר שייבר (בודאפשט)

דוד יוסיפון

תערוכת הרמב"ם

בין הפעולות של שנת הרמב"ם, במלאות 750 שנה לפטירתו, תופסת מקום מיוחד התערוכה שסודרה בבית מוסד הרב קוק בירושלים, שחולקה לייג מזורים והכילה כ-1500 ספרים וכתבייד, שרבים מהם הם יקרי המציאות, דפוס עריסה (איקונאבולה) ודפוסים ראשונים.

בכניסה לתערוכה סומנו הערים בהן נדפסו כתבי-הרמב"ם, מספר המהדורות ושנותיהן. שני הספרים הראשונים של הרמב"ם שזכו לדפוס היו „מדע“ ו„אהבה“, שנדפסו בליסבון ב-1475 וב-1478. רק דפים בודדים נשארו מהם והם הוצגו בתערוכה. מניחים שיש טופס שלם מהג"ל. בשנת ר"מ נדפס כבר „משנה-תורה“ כולו ברומי (בתערוכה הוצג הדפוס המקורי וגם צילום שהוצא לקראת פתיחת התערוכה על ידי מוסד הרב קוק). עשור בשנים לאחר כך הופיע „משנה-תורה“ בשונצינו ובויניציא נדפסו מספר מהדורות ממנו. כל המהדורות של „משנה-תורה“, ללא יוצאת מן הכלל, הוצגו בתערוכה במדור מיוחד. שימת-לב משכה ביחוד מהדורת שאנחיי 1945 (גם „פירוש המשניות“ של הרמב"ם נדפס בשאנחיי באותה שנה) ו„מורה-הנבוכים“ שיצא בספרדית במדריד 1930. במדור כתבי-היד: כתבייד צנעא, תימן, משנת 1320 של ספרי „מדע“, „אהבה“ ו„זמנים“; „ספר-המצוות“ בכתבייד במקור הערבי (באותיות עבריות), מהמאה השש-עשרה; כתבייד תימני על קלף מן המאה הארבע-עשרה, הוא הפירוש למשנה בערבית ובאותיות עבריות; כתבייד אחד של „משנה-תורה“ מ-1409.

* הרשימה הגיעה לידינו והיא בודאי תתפרסם, אם באכסניה זו או במקום אחר. — המע'

ברגיל הושמטו מתוך כתבי-היד של "משנה-תורה" הספרים "זרעים", "קרבנות", "עבודה", הדנים במצוות התלויות בארץ ובזמן הבית, מאחר שלא היה להם ערך "שימושי". אך בכתבי-יד תימני שנכתב בצנעא בשנת קס"ו (הוצג בתערוכה) נמצאים גם הספרים הנ"ל.

כתבי-יד ספרדי-מערבי של "מורה-נבוכים" מן המאה השש-עשרה נמצא כאן. וה"ה — צילום של פירוש-המשנה מעצם כתבי-ידו של הרמב"ם בערבית שהוציאה ממשלת דניה (כתבי-יד אוכספורד, ששון). בשנות שי"ח — שכ"ג הפיעו ששת ספרי-המשנה בכריכות מיוחדות עם פירוש הרמב"ם. הספרים הופיעו בסביגוניה והוצגו בתערוכה. הדפוס הראשון של "ספרי-המצוות" הוא מקושטא רע"ז ובו נפתח המדור החמישי של התערוכה — מהדורות "ספרי-המצוות". כן הוצגו "תשובות הרמב"ם" שהוציא פריימן. הרמב"ם מזכיר בכתביו פירוש על התלמוד שכתב. אולם נמצאו רק פירושו למסכתות ראש-השנה ושבת ולאחרונה הוציא ש. ליברמן את פירוש הרמב"ם על הירושלמי מתוך הגניזה, עם צילום של כתבי-יד הערבי. כל הספרים הוצגו בתערוכה.

ב-1940 הוציאה הממשלה המצרית את הספר "שמות-הרפואות" של הרמב"ם, והוא הוצג כאן. כמוכן הוצג הספר הרפואי "פרקי-משה" בלטינית שיצא בבזל בשנת 1579. בתוך המדור השמיני של התערוכה, הוא מדור ספרי-הרפואה של הרמב"ם, מצאת הרבה צילומים של כתבי-יד, כמו: "קיצורי גלינוס" בערבית ובאותיות עבריות: כתבי-יד פריז 1503 שצילמו השלם נמצא בידי הד"ר ז. מונטנר; כתבי-יד בהיר להפליא של ה"מאמר על הטחורים" (צילום כת"י מינכן); ספר "הנהגת-הבריאות" בלטינית שיצא בפלורנץ ב-1479 (דפוס-עריסה).

המדור השביעי של התערוכה כלל ספרים שונים לרמב"ם — נוסף על ספריו הגדולים, פירוש המשניות, משנה תורה, ספר המצוות ומורה הנבוכים, שלכל אחד מהם הוקדשו מדורות מיוחדים. במדור הנ"ל נכנסו גם מספר ספרים ה"מ י ו ח ס י ם לרמב"ם, אך ללא ודאות יתירה.

המהדורות של "משנה-תורה" סודרו בסדר כרונולוגי, לפי שנות הופעתן ומספרן הכולל בתערוכה הוא 26.

במדור מיוחד הוצגו הוצאות מדעיות השוואתיות של חלקי "משנה-תורה". בלט "ספר המדע" שיצא בניו-יורק בתרצ"ו ע"י מ. חיימזון על פי כתבי-יד אוכספורד. מעניין צילום חתימת-ידו של הרמב"ם שבה על כתבי-היד, לאמור: "הוגה מספרי, אני משה ברבי מיימון".

כבר הזכרנו שבכתבי-יד רבים חסרים הספרים מ"משנה-תורה" העוסקים במצוות התלויות בארץ וכו'. כן בולטות הוצאות חלקיות של "משנה תורה" של הספרים הדנים בהלכות הנהוגות בכל התקופות כמו "מדע", "אהבה", "זמנים", הלכות שחיטה והלכות מאכלות אסורות מספר "קדושה". רבים מהדפוסים הללו, שהופיעו בתקופות שונות, הוצגו כאן, וביניהם מענינים ביותר.

בתוך התרגומים השונים של "משנה-תורה" בולטים ספר "מדע" וספר "אהבה" שהופיע ב פ ט ר ב ו ר ג בתרגום ג ר מ י .

בתערוכה הוצגו כל המהדורות של "פירוש המשנה" לרמב"ם. כאן "שמונה פרקים" משונצניו רמ"ד; הספר "באב מוסי" בערבית-רומית שיצא באוקסאניא (אוכספורד) ב-1654 — תי"ה, הכולל את כל ההקדמות של הרמב"ם לספרי-המשנה; פירוש המשנה עם תרגום רומי שנדפס באמסטרדם בשנת 1700; בתוך הש"סים עם פירוש המשנה לרמב"ם, נמצא אחד מוּיניציא רפ"ח (מתוך ספריתו הפרטית של הרב מיימון), שיש בו הגהות בכתבי-ידו של ר' בצלאל אשכנזי בעל "שיטה מקובצת" בשולי כל דף ודף. פרט לפירוש המשניות עם תרגומו של אבן תיבון, נמצאו כאן מסכתות שונות שהחלו להופיע בברלין משנת תר"ל ואילך יחד עם המקור הערבי מאת מתרגמים שונים (מעניין שבש"ס פראג תצ"ט נקראת כל מסכת בשם "הלכות", כגון: "הלכות ברכות", וכו').

מדור גדול הוקדש לפירושים וחידושים על "משנה תורה". מדור זה חולק לשנים: ספרים שהוקדשו לרמב"ם במיוחד וספרים בהם דנים על "משנה תורה" בתוך שאר עניינים. הספרים היו ערוכים

לפי שנות הופעתם. כדאי לציין את הספר "תבונה" מאת הרב יצחק אייזיק קראסילשציקאוו, רבה של פולטווא שנדפס בפולטווא בשנת תרפ"ו.

כאן הוצג כרך גדול ועבה אחד של "משנה-תורה" בכתב-יד של ר' יונה היילברון, איש חיפה, שכתב ארבעה-עשר כרכים כאלה על כל חלקי "משנה-תורה".

נמצאו כאן כל המהדורות של "ספר המצוות" שהופיעו בדפוס ביום מן הימים ומספרן תשע-עשר. יש לציין את שתי המהדורות הבאות בלוית המקור הערבי: פריס תרמ"ח וברסלוי תרמ"ה. בתוך המדור התשיעי, המוקדש לליקוטים מספרי הרמב"ם (פירושים לתנ"ך, הלכות, אגדה ומוסר, אמרות ופתגמים), נמצא כתב-יד תימני אחד ובו סדר לימוד הרמב"ם אצל התימנים בצורת שאלות המורה ותשובות התלמידים.

בתוך הצילומים השונים של כתב-היד הרפואיים בעברית ובערבית, יש לציין את "הנהגת-הבריאות", כתב-יד ברלין, בתרגומו של אבן-תבון וכן "סמיה-מוות" בתרגום אבן-תבון. ספר "הקצרת" נמצא כאן בתרגומו של בנבנישתי ו"פרקי-משה" בתרגומו של נתן המאמי. בולט צילום כתב-יד שנכתב על-ידי בן אחותו של הרמב"ם בנכחותו של דודו הגדול בשנת 1204: "פרקי משה, כללי רפואה". כמו-כן נמצאו כאן דפוסים עתיקים בלטינית של "פרקי-משה" ו"הנהגת-הבריאות".

מדור מיוחד הוקדש לספרים בשאלת "קידוש החודש" לפי הרמב"ם. גם מ"מורה-הנבוכים" נמצאו כאן כל המהדורות שהופיעו בדפוס, הן במקור הערבי והן בתרגומים המצויים של אבן תבון ושל אחריו והן התרגומים בשפות לועזי: אנגלית, גרמנית הונגרית (הופיע רק החלק השלישי של "מורה נבוכים"). במדור זה שהוא המדור הששי בתערוכה, באו גם הספרים החשובים ביותר שנכתבו מסביב ל"מורה הנבוכים".

המדור של "ספר המצוות" כולל, מלבד הספר עצמו במקור ובתרגום עברי ובשפות אחרות, גם את הספרים על מגין המצוות לפי הרמב"ם, לפי סדר הפרשיות, מגין המצוות בחרוזים, מגין המצוות בסדר א"ב, ופירושים ל"ספר המצוות".

רבים הם ספרי התולדה והמחקר על הרמב"ם בעברית ובלועזית במדור העשירי. המדור האחד-עשר כולל את חקר הרמב"ם בכתבי-עת ומאספים, ספרי יובל, ספרי-היסטוריה, אנציקלופדיות, ספרי-כנס וספרי ביבליוגרפיה. המדור השנים-עשר כולל את הפרסומים שהופיעו בשנת תרצ"ה, במלאת 800 שנה להולדת הרמב"ם, בתוכם חוברת מנוקדת, של מנחם מדברי הרמב"ם, שיצאה ע"י צבי-הרכבי בסופיה (בולגריה).

מעניין ביותר היה המדור האחרון, שהדגים את עבודת מוסד הרב קוק בהוצאת כל ספרי הרמב"ם. ברשות המוסד נמצאים לשם כך צילומים כמעט מכל כתב-היד של "משנה-תורה" המצויים בעולם, בתוכם צילום כתב-יד אוכספורד משנת ד' תקמ"ה שנכתב על-ידי היחיני עוד בחיי הרמב"ם. מספר צילומי כתב-היד הנמצאים ברשות המוסד מגיע לשלשים וחמשה. בתוכם צילום כתב-יד קופמן הידוע מבודפשט. רובם של כתב-היד לוקחו ממשרד החינוך של הממשלה ופותחו ממיקרופילם על-ידי מוסד הרב קוק. כעשרים דוגמאות מכתב-יד הוצגו כאן.

הוצג כאן דף של העבודה הנעשית במוסד ובו השוואה בין כתב-יד אוכספורד לדפוס קושטא רס"ט, הנחשב לדפוס המלא ביותר. כמו-כן ניתן כאן לדוגמא דף ובו השוואת כל השינויים הבאים בכל כתב-היד לדף זה ב"משנה-תורה". דף נוסף הדגים עבודת חברי-המלומדים העובדים בחיפוש מקורות הרמב"ם ל"משנה-תורה".

במדור מיוחד רוכזו ספרי הרמב"ם שיצאו לאור בהוצאת מוסד הרב קוק, והמחקרים על הרמב"ם שהופיעו על ידו.

כעשרים חוקרים, אנשי תורה ומדע עובדים במוסד על הוצאת כל ספרי הרמב"ם במהדורות שונות, וביניהן מהדורה עממית של "משנה-תורה" מנוקדת, עם פירוש קצר בארבעה עשר כרכים וכרך נוסף של "ספר המצוות" בתרגום חדש מהמקור עם ניקוד ופירוש קצר; מהדורה מדעית של "משנה

תורה" עם שינויי נוסחאות עפ"י כת"י ודפוסים ראשונים וציון המקורות. גם למהדורה זו יצורף "ספר המצוות" ומבוא מקיף על חיי הרמב"ם ומפעלו מאת הרב י. ל. הכהן מימון; "פירוש המשניות" בתרגום חדש של הרב יוסף קאפה, מהדורה מדעית; "מורה הנבוכים" — מהדורה מדעית מנוקדת, עם פירוש ומבואות מאת ד"ר יהודה אבן שמואל; "מורה הנבוכים" בתרגום חדש מהמקור הערבי של הנ"ל; כתבי הרפואה, מכינם לדפוס עם הערות ומבואות ד"ר ז. מונטנר. מוצגי התערוכה היו מן הספריות: משל הרב מימון, משל מוה"ק, התורנית המרכזית לישראל, הלאומית, ע"ש הרמב"ם בת"א, משל הרב קאפה, משל ד"ר מונטנר, משל ד"ר מלמן ועוד. ערך את התערוכה מר זאב בלומנצווייג.

בנות קול

רש"ח קוק ז"ל

ליברמאן מניו-יורק בעד מהדורת ספרו בעברית ("נצרותו של שלום אש"): "אמיתי שמצד תשובת המשקל נגד הכבוד (לאש) שפזרו בארץ, ובתל-אביב בפרט, יש להכריע לטובת הספר (של ליברמאן)..." באותו כ"ג בתמוז שלח אלי הרש"ח ק"ז תוספת להערותו על מחבר הספר "מגן שאול", הגאון ר' אהרן זליג הכהן מאירוב זצ"ל אב"ד דווינסק, מגדולי הדור. הוא זירזני לפרסם את הערתו בקונטרס הסמוך של "הספר" (ההערה מתפרסמת ב"הספר" הזה — המע'). והנה, רק אחרי פטירת הרש"ח ק"ז נודע לי, כי המנוח ז"ל נקרא על שמו של אותו גאון ז"ל. בעניווחו לא רמז לי הרש"ח ק"ז על כך אפילו ברמז קל. החוקר הדגול הלך לעולמו בשקט, בלא רעש, כדרך הליכתו בעולם הזה.

לחכמת ישראל הנאמנה, לשוחרי תורה, לסופרים הדתיים, לאנשי רוח הותיקים בישוב, לציונות הדתית, לחוג הידידים, לבני המשפחה הכבודה — לכל אלו תחסר ימים רבים דמותו החביבה של החוקר התורני הנאמן. **צבי הרכבי**

(הצופה, ה' באול תשט"ו, במדור המוקדש למלאות שלושים לפטירתו, בהשתתפות הרב י. ל. מימון, ד. יוסיפון ועוד).

הוא היה מגדולי החוקרים. הערתו-הארתו — בקיצר, בדיוק, לענין, וכל עבודתו בחכמת ישראל במשך יובל שנים — הערות-הערות. ומהן — מחקרים שלמים. והן מקור מדעי מוסמך. מוסבות על עניינים שונים, פרטים ופרטי-פרטים, לבנים לבנין גדול; בירור תאריכים ועובדות, נוסחאות וגירסאות, פיענוח געלמות: בספרות ובתולדה, בכתבי-יד ובדפוסים בלתי-ידועים. ביחוד, התעניין בכל הנוגע לארץ ישראל, בתולדות ישובה המחודש. מאות הערות-הארות-מחקרים פיזר, כבארבעים אכ"סניות. ודבריו צריכים כינוס, כנס בחכמת ישראל. והוא הדין אגרותיו, ממנו ואליו, לגדולי-גדולים ומגדולי-גדולים. על כך דיבר עמי בפגישתנו האחרונה, שבועות מספר לפני פטירתו. וזו חובת המשפחה — ותעשנה!

עסקן חרוץ בעסקי ציבור ובעסקי-אמונה. מראשי המזרחי וממסדי הפועל המזרחי, ממסדי איגוד הסופרים הדתיים בישראל ומראשי (יו"ר אס"ד בת"א). ממסדי ספריית הרמב"ם בתל-אביב — והוא הלא בעצמו חובב ספר, אספן וביבליוגראף.

מן המעצבים של פרס הרב קוק מטעם עת"א, כשהוא שופט משך כל שנות קיום הפרס. ועדות על ערותו בענייני הפרס, כי בכ"ג בתמוז ש"ז, והוא חולה, כתב לאחר מידידיו בענין הענקת פרס הרב קוק לחיים

אספן-הספרים פרינץ ז"ל

ספרן ספרייתנו הרב ד"ר עקיבא-ברוך פוזנר פירסם ("הצופה", י"ב במרחשון תשט"ז) רשימה על ראל פרינץ ז"ל, אשר אוסף ספריו גמצא בהחזקת ספרייתנו. הרשימה מובאת להלן:

יליד הולאנד היה פרינץ ובא בגיל העמידה לפראנקפורט על נהר מיין ונשאר שם עד יומו האחרון. עוסק בתורה, במצוות ובספריו הרבים. כחובב ספרים הכניס לאוצרו ספרים יקרי ערך,

בי"ג במרחשון תשט"ז תמלאנה ארבעים שנה לפטירתו של חובב ספרים, אוהב תורה ומחקר, מוקיר רבנן ונאמן לעמו ותורתו ולתחית ארץ ישראל — ר' אליעזר ליפמן פ. פרינץ ז"ל.

אוסטרובסקי ז"ל.

מאות מאמרים ועשרות ספרים נכתבו במשך הזמן הזה מתוך שימוש בספריה הזאת ואספיה השונים, לרבות הספריה הפדגוגית וספרית התלמידים במקום. מספר הספרים מגיע כעת ל-18 אלף ספר, הטובים שבהם — מעובדו ר' א"ל פרינץ.

אולם הקריאה בספריה משמש זה שנתיים גם כאלם הקריאה של הספריה התורנית המרכזית לישראל, שהיא המחזיקה בספרית בימ"ד למורים מזרחי. וחבל שצומצם הזמן, בו הספריה פתוחה לקהל. רבים מתאוננים מר על זה, מאחר שפיהם מלא שבח על ספרית פרינץ, שערכה גדול מאוד בכלל וכעת בפרט, כשהספריה בהר הצופים אינה לרשות הקהל.

ביום הזכרון יזכר לטוב האספן הנכבד !

הוצאות ראשונות של מפרשי הש"ס ושל שו"ת, אוסף רב של סידורים והגדות ומבחר גדול של כתבי-עת.

אף הוא בעצמו עבד בשדה הספרות בספרו על אבודיהם ועוד. נזכר לשבח גם בהוצאה הגדולה של ש"ס ראם בחילגא ובסידור „אוצר התפלות“, מלבד מאמרים רבים מפוזרים פה ושם.

תמך בכל תנועה לתחית עמנו ולהתיישבות בארץ והיה ציוני נלהב וחבר טוב של המזרחי מנעוריו.

כשנפטר בימי מלחמת העולם הראשונה הובא גופו לקבר אבות לאמשטרדאם וספריו נטמנו והגיעו רק בשנת תרצ"ב לירושלים. מאז הם מכונסים — כ-7000 ספר — בבנין של בית-המדרש למורים מזרחי בירושלים ומלפני שלוש שנים — באולם גדול ומרווח, שנבנה לזכר הרב משה המאירי.

הדים על „הספר“ (קונטרס ב' ג')

בין ההדים הרבים שהופיע בעתונות ובכתבי-עת בארץ ובחו"ל עם הופעת רבעוננו, מעניינת ביקורתו של מ. מרחב („הצופה“ מכ"ג באדר תשט"ו), שאנו מביאים אותה להלן בשלמות (בהשמטת פליטת קולמוס אחת בלבד) :

אינו נרשם. לעומת זאת, סופר דתי הכותב ספר על נושא כללי מבחינה דתית — הרי הספר נרשם. וודאי, בכגון זה יש פנים לכאן ולכאן. ואנו להסביר את פנינו באנו. והחולק יחלוק.

אבל דומה, שלפנינו הקריטריון המשונה ביותר לרישום ספרים. יש פה שרירותיות מדהימה וגם סתימת פיות המתנגדים מבלי ליתן להם אפשרות להביע דעתם — „והחולק יחלוק“. ואנו לא בבמה פרטית עסקינן אלא בבמה ציבורית שאבן פינתה הם מוסדות רשמיים בישראל — הרבנות הראשית ומשרד הדתות.

ואנו שואלים ברורות, מי הוא הדן והקובע איזה דיון כשורה הוא ואיזה לא ? מי מכריע, מי הוא סופר דתי ומי לא ? מי הוא הבודק בציניותם של יוצרים ומזכה אותם בהכשר ? וכלום תיתכן תמונה נאמנה של הספרות הדתית, כשעוברים על פני יצירות, בלתי מקובלות אמנם על הרוב הדתי, אבל זהותן הדתית ברורה ? הרי לדוגמא, ספרו של לייבוויץ, „תורה ומצות בזמן הזה“, ספר שעורר פולמוס רב אך עורר גם מחשבה ויצירה נוגדת. האפשר לעבור עליו ? ואם „דקנו ומצאנו“, מה פסול בספרו של

יצא לאור הקונטרס השני של „הספר“, הרבעון הביבליוגרפי בהוצאת הספריה התורנית המרכזית. הקונטרס הראשון נתקבל בברכה רבה, קטעי ביקורת חיובית מועתקים במדור „בנות קול“ (עמודים 64—65) שבקונטרס הנוכחי.

אף הקונטרס החדש מועטר בשורה ארוכה של נושאים חשובים ומעניינים. הרב ראובן מרגליות ממשיך בסדרתו על מפרשי התלמוד — והפעם על מסכת שבת. דוד יוסיפון מתאר את מחזור „זקת השבי“ — מחזור שנכתב בידי ר' מרדכי גליק בהיותו בשבי ברוסיה מתוך הזכרון. נמשך הדיון בעניין הגניזה החרסוגית, ניתן הדו"ח על מסע הצלת הספרים באירופה בשנת תשי"ד ובאים פרקים נוספים של שפ"ן הסופר על דפוס ראם בחילגא. גולת הכותרת של הקונטרס — הרשימה הביבליו-גראפית של הספרות התורנית-הדתית בישראל בשנת תשי"ד. לדברי העורך : „דומה, דקנו ומצאנו. נראה שנרשם כל מה שראוי היה להירשם“. הוא מצהיר : „אנו רושמים כל הספרים התורניים וכל הספרים הדתיים (לרבות ספרות יפה, ספרי לימוד, הסברה וכו'), לא הנושא קובע אלא הגישה. הספר הדן — כולו, ברוכו או בחלקו — בעניין דתי שלא כהלכה

הרישום. פתרון של "פלגין דיבורא" — ששפורטש כשר ותשבי פסול — לא יתכן!

בדיקה יסודית יותר תגלה בוודאי עוד כהנה וכהנה. ואנו לא באנו אלא להעיר, כי לא יתכן להשתלט על כל הספרים של סופרים דתיים והרישום ע"פ שיקול דעת שרירותי אינו מן השם. יש להגדיר את הנושאים המתאימים לרישום מסוג זה, ולרשום את כל הספרים העוסקים בהם בין לטוב בין למוטב.

קלאר "מחקרים ועיונים" ? ו"דרכי האגדה" להיינמן למה נפסל ? ואם הקריטריון הוא ספר של סופר דתי, למה לא נכנסו ספריו של מ. ז. סולה ?

יתר על כן, נדרשת מן העורכים גם כנות ועקביות. "ציצת נובל צבי" לר' יעקב ששפורטש נרשם. אבל נמחק שם המהדיר, י. תשבי, שמבואו בן מ"ד עמודים בא בראש הספר והערותיו מעטרות הספר כולו. בלי רישום עבודות אלה מתקפח ערך

על כך השיב עורך "הספר" ברשימה, ביבליוגרפיה תורנית דתית כיצד ? (הצופה, ט"ז ניסן תשט"ו), המובאת להלן :

ברם, לא בדרך קיסרוג. ולטענת הכותב, שספר שבו גופו הובעו דיעות נפסדות אלא מכיוון שעורר הוא את המחשבה הדתית ליצירה נוגדת לו, ראוי הוא להירשם כספר דתי — נשיב : לשיטתך גם ספריו של אותו מסית לשמה, שרומאניו הכריסטולוגיים מיתרגמים לדאבוננו לעברית בישראל, ראויים להוכר בביבליוגרפיה של הספרות התורנית-הדתית בבמה ציבורית מיסודם של הרבנות הראשית ומשרד הדתות — מכיוון שספריו אלו עוררו את המחשבה הדתית ליצירה נגדית, כגון : ספרו של אותו עתונאי-מסאי מגניזבורק...

ובענין "ציצת נובל צבי" — אמנם : "פלגין דיבורא" ! ספרו של ר' יעקב ששפורטש, לוחם בשבתאות — כשר בודאי, ומבואו של אותו תלמיד האסכולה האוהדת את השבתאות ושוללת קדושת המס' תורין בישראל, אינו מן השם שירשם. אגב, שם המהדיר האמיתי-המקורי נרשם דווקא.

אנו נרשום את הספרים העוסקים בתורה רק לטוב.

...נחפרסמה בקורת על רישום הספרות התורנית הדתית הנהוגה ברבעון "הספר", היוצא מטעם הספריה התורנית המרכזית בישראל.

אמנם, דרך זו הוסברה היטב בדברי המערכת שהוקדמו לסקירה הביבליוגרפית של תשי"ד (ראה "הספר", קונטרס ב"ג, אדר תשט"ו, עמוד 7). הביבליוגרפיה אינה רישום מכני-אוטומאטי. יש לה מגמה חינוכית-שימושית. היא צמודה למטרה, לאידיאה.

ביבליוגרפיה תורנית-דתית רשאית, מחויבת, לרשום רק את הספרים שבתחומה. ספרים על נושאים דתיים שלא כהלכה, בניגוד להלכה — אסור לה לרשום בצדם של ספרים כשרים. אולי כדאי לרשום לחוד עם ציון אופיים הבלתי לגיטימי. ברם, כל זמן שאין הערכות לספרים, אין מקום למדור כזה. מטעמים אלו לא נזכרו גם הפעם כמה ספרים. ויש שנשמטו מידענותו ספרים שמקומם ברשימותינו. אנו עושים כמיטב שיקול דעתנו, ברם אין אנו פוסקים אחרונים. ויש אולי מקום לחלוק ולהעיר.

לעומת זאת מותח מ. קורא (דגלנו, אייר תשט"ו) את ביקורתו על רשימת הספרים של "הספרות התורנית-הדתית בישראל בתשי"ד" וכותב :

"המערכת חייבת להמנע מלהכליל במסגרת ספרות תורנית ספרים שאין עטרה זו הולמנתם. ובניגוד לכך נהג בכמה מקרים מאסף הרשימה הנ"ל [הרב איסר פרנקל]... ומותר להביע משאלה ותקווה שהמערכת תשמור על מידת האובייקטיביות ולא תתפס לצרות עין..."

הרהורים ביבליוגרפיים

במדינה (כ"1000 בתשי"ד לעומת כ"700 בתשי"ג), אלא שהספרות הכשרה-הנאמנה הגדילה לעשות. והרי הפירוט לפי הסוגים-המקצועות :

יבול הספרות התורנית-הדתית בישראל אשתד (תשי"ד) מסתכם במספר 291 ספרים (לעומת 129 בתשי"ג). אמנם חל גידול כללי בתפוקת הספרים

שגנון המדינה מפרסם בכל חדישים, רשומים למטה מ-50% מכל הספרים המופיעים למעשה. ועוד: עורכי אותן "הרשימות" אינם בקיאים ב"אותיות הקטנות" ורישומם איננו מוסמך. הנה, למשל, ברשומם שער הספר "חסרונות הש"ס" (הופיע בהוצאת "סיני" ללא ציון מאיזה דפוס צולם!), מעתיקים הם את השער מן העטוף דוקא ומשום כך נכשלים בהערכת טעות דפוס בלא להבחין בה ("חדושי הלכות ובה"א מהרש"א" וצ"ל וכך בשער: ובח"א היינו: ובחידושי אגדות)...

גם התקופונות (הפרידיקה) הדתית צמחה גדולה השתא. 57 פירסומים תקופתיים (פרידיים) נרשמו בתשי"ד (לעומת 29 בתשי"ג). מהם ממשיכים ותיקים, מהם חדשים. והמספר גדל חרף הפסקת הופעתם של כמה תקופנים. הנה נפסק "הפוסק" עם פטירת עורכו ז"ל.

4 עתונים יומיים (מתוך 15 בעברית בכלל), מהם 2 בירושלים (מתוך 3 בעברית בכלל). לשלושה מהם שבועונים לילדים (חבל ששבועון לילדים אחד הפסיק בינתיים את הופעתו).

והרי מספרי התקופונים:

44 כתבי-עת — שבועונים, ירחונים, רבעונים. אחד באידיש, אחד באנגלית, 2 באונגרית (בינתיים נפסק אחד מן השניים). סימן הוא שיהודי-התורה, לרבות העולים, אינם נזקקים לעזר במדינת ישראל. בתוך כתבי-העת — רבעון המוקדש לביבליוגרפיה של הספר התורני-הדתי.

9 שעורים-בכתב בלימודי-הקודש, מהם בהסברה בלעז ליהודי-הגולה. חייל גדול ורב!

גם תפוצת הספר התורני-הדתי גדלה וה"ה תפוצת התקופונות. הנה ספר "המועדים בהלכה" לרב ש. י. זיין זכה לשתי מהדורות (שניה ושלישית) תוך שנה אחת. והנה ספרו של חיים ליברמן (בעברית) נגד אש המסית אזל במהדורתו הראשונה תוך חודש.

ושוב: אם נשווה את יבול ספרותנו — הכללית וב-תוכה הדתית — למספר הספרים העבריים שיצאו בתפוצת הגולה הגדולה והחשובה ביותר (ארצות הברית — קנדה) בשנתיים (תשי"א — תשי"ב). לפני רשימתו של הביבליוגרף והסופר ע. בן-עזרא, שהו-עמדה לעיוני באדיבותו של מר שלמה שונמי, עורך "יד לקורא", נראה עד כמה ישראל משמשת מרכז הספר העברי בכלל והתורני בפרט.

א. תנ"ך ומפרשיו	13
ב. חז"ל (תלמודים, מדרשים)	13
ג. מפרשים ופוסקים	45
ד. קבלה ופילוסופיה מוסר ודרוש	34
ה. תפילה ופיט	22
ו. חסידות	22
ז. מחקר ומדע	25
ח. חינוך, שימוש, הסברה	68
ט. ספרות יפה (סיפורת, שירה)	13
י. שונים	36

ובכן קשת מגוונת בכל מקצועות הספרות. אמנם, עדיין דל חלקנו בספרות היפה. בסיפורת ההיסטורית מתפרנסים אנו בעיקר מתרגומים מן הסופרים הח"דים באשכנז, שכתבו גרמנית. ודוקא בשירה הופיעו המשוררים שירה בקודש במכונס, בקובצים שיש בהם בנותן טעם לשבח: "אמונים" — מכאן ו"מן המצר קראתי" — מכאן.

גם במו"לות הדתית חל בתשי"ד שינוי לטובה. התפוקה, כאמור, גדלה. רוב המו"לים הדתיים נצטרפו להתאחדות המו"לים העבריים בישראל. והדבר גרם לפירסומם של הספר הכשר בקהל הרחב, אם כי סכנת השטטוש אורבת לשיתוף זה. נוספו מו"לים דתיים חדשים, כגון: "הפרדס", "עם עולם" ועוד. התפתחה מלאכת צילום הספרים, בעיקר בדפוס אורי-צל ברמת-גן.

מרכזי הרפסת הספר הדתי בישראל נשארו ירושלים ותל-אביב (לרבות יפו ורמת-גן). בחיפה נדפס בתשי"ד בס"ה ספר תורני אחד (!).

הביבליוגרפיה הכללית ממשיכה להתעלם מן הספר התורני. לדוגמא: בסקירה על ספרי תשי"ד בשנתון "הארץ" לתשס"ו צוין ספר תורני אחד וגם הוא בטעות (!), כי יצא בתשי"ג.

קשיי הביבליוגרף הרוצה לרשום את כל הספרות התורנית-הדתית בישראל, עדיין גדולים הם. לא כל הספרים מגיעים לידי ולידי הספריות התורניות. לכאורה, יש "חוק טופסי חובה", המחייב כל מחבר, מו"ל ומדפיס למסור 5 טפסים מכל ספר חדש למוסדות הממשלה וספריות מוכרות (2) — לספריה הלאומית, 1 — לספריית הכנסת, 1 — לספריית גנון המדינה, 1 — למשרד החינוך. ברם, החוק אינו מתבצע בשלמותו. והראיה — ברשימות ספרי חובה,

4	14	ילדים, נוער
9	20	כתבי-עת
2	4	קבצים

והרי מספרי בן-עזרא כנ"ל :
בס"ה יצאו תוך שנתיים כ-200 ספרים עבריים שם,
והם מתחלקים לפי הסוגים-המקצועות :

הסוג	המס'	מהם הכללי דתיים
דרוש מוסר, הלכה, שו"ת	77	77
מחקר, עיון, מסה	33	13
ספרות יפה	15	4
לימוד, שימוש	35	15

וזהו לאחר שטפון-הצילום שהציף את השוק
בצילומי ספרים, מהם חשובים ומהם משובשים.
ובסיכום : הספרות התורנית-הדתית בישראל אין
לה ב"ה להתבייש בהישגיה!

(שערים, ער"ן טבת תשט"ו)

ספר בלטרסטי משנת תש"ט נחשב למקור אוטנטי משנת... תק"ן

מענינים ומעסיקים אותו באותה שעה : אם מעניני
הפרטיים הנוגעים לו ולמשפחתו, ואם מעניני
הקהילה שהיה הרב ואב"ד שלה, ואם מענינים
הנוגעים לקהילות אחרות, או לכלל ישראל במדינת
ליטא. ובודאי רשם הרב את הדברים האלה רק
לו וליוצאי חלציו בלי שום כוונה לפרסם אותם
אחרי כן בדפוס ולעשותם לקנין הרבים.

עיינתי ברשימות האמורות ומצאתי שיש בהן
ברכה וענין היסטורי כמפצות אור על החיים
הרוחניים והדתיים של אחינו בני ישראל במדינת
ליטא בתקופה הנ"ל, אף כי הרב לא מצא לנחוץ
להשאיר לזכרון אלא מה שהיה מעניין אותו כרב
ואב"ד בישראל וכפי הרושם שעשו הדברים עליו.
מהזכרונות שלו אנו למדים פרטים מענינים
בתקופתו בנוגע לרבנים ולדיינים, לפרנסים
ולגבאים, לשוחטים ולמנהלים, לאברכים מופלגים
ולתלמידי ישיבות, למקובלים ולמגידי עתידות,
למגידי ולמוכרי ספרים, לבתי מדרשות ולישיבות ;
הכלל — לכל אלה שהיה להם איזה תפקיד
בקהילה ושייכות לחיים הדתיים והרוחניים של
אנשי הקהילה.

ובידעי שרבים המה אלה המשתוקקים והמת-
אווים לדעת דבר-מה מחיי אבותינו במדינת ליטא
בדורות עברו, העמסתי עלי העבודה לבחור
מהכתבים של הרב הנ"ל את הזכרונות היותר
חשובים שיש בהם ענין אפילו למי שאינו תורני
ואינו מצוי ורגיל אצל הספרות הרבנית, ומסרתי
אותם לדפוס בתקוותי שהקוראים ימצאו חפץ
בהם.

הביבליוגרף מ. זלאטקין מזנבה, בעל "שמות
הספרים העבריים", פירסם בפארין בהוצאת "מחברות"
(של הסופר יעקב פינק ז"ל), חש"ד [תש"ט], 294
עמ', 8° : "מספר זכרונות של רב ליטאי, ה' אלפים
תקמ"ח — תק"ן לבריא. פרקים נבחרים. נערכו,
נסדרו ונמסרו לבית הדפוס ע"י מנחם מענדיל
זלאטקין".

אמנם בהקדמתו כותב זלאטקין :

"בדרך מקרה, שאין כאן המקום לספר אותו
בפרוטרוט, באה לידי חבילה של כתבים מעשה
ידיו של אחד הרבנים במדינת ליטא, בתקופת הגאון
דוילנא, ר' אליהו זכרונות לברכה. והכתבים האלה,
כפי שנודע לי, היו שמורים דורות רבים בידי
יוצאי חלציו של הרב הנ"ל, והיו נמסרים מאב
לבן, דור אחר דור. בחינת הכתבים האלה איפשרה
לי לקבוע בודאות, שהנם מעשה-ידי של הרב ר'
שלמה דור, שהיה רב אב"ד ומחזיק ישיבה
ברדושקוביץ, עיר לא גדולה במדינת ליטא, במחוז
מינסק. והרב הנ"ל חי במחצית השנייה למאה
הששית, בתקופת הגאון דוילנא.

בין הכתבים האלה, שרובם נמנים על סוג הספ-
רות הרבנית : חידושים על התלמוד, שאלות ותשו-
בות, דרושים וביאורים לתנ"ך, משכו את עיני עלי-
הם ביחוד קונטרסים רבים, המכילים רשימות זכור-
נות, ספורי מאורעות ומקרים, ורעיונות ומחשבות
על ענינים שונים שהיו קרובים ללב הרב ומשפטו
עליהם. ונוכחתי לדעת שהרב הנ"ל היה רושם
מוזמן לזמן על הגליון לזכרון את הדברים שהיו

ביומנו הוא מספר פרטים מעניינים על הספרים שהיה קונה כל שנה ושנה, פעם אחת בשנה, אצל מוכר-ספרים נודד, גם הוא איש-ספר מובהק, שהיה נוסע ומבקר בקהילות רבות, ואפילו בארצות שונות, ומוכר לרבנים, בעיקר לחובבי-ספרים אחרים את אשר הזמינו אצלו בשנה הקודמת. מלבד ספרים חדשים שנדפסו מקרוב, היה המסחר מיוסד — בעיקרו — על חליפין: זה גותן ספר מספריתו ומקבל תמורתו ספר אחר מספרית חברו, הרחוק או הקרוב, וכן הלאה. אבל המו"ס הנודד, ר' גרונם, היה איש חכם-הליכות, קולט ידיעות מכל הנעשה בתפוצות ישראל ומספר על כך ללקוחותיו, הידדים שלו, ונמצא שהיה בחינת שנתון מהלך לידיעות ולקורות בעולם בכלל ובקרב עמו בפרט. הרב שלמה דוד, בעל היומן שלפנינו, מספר דברים מעניינים מאד מפי המו"ס הנודד.

יעוד פרשה מעניינת ביומנו של הרב, הלא היא פרשת האמונות התפלות הנפוצות בקהילות. מסופר כאן בפרטי פרטים על הרדיפה אחרי קמיעות, לחישות ותרופות אליל — כל פעם שחלה איזה ילד, או גם אחד מן המבוגרים. הרב עצמו נלחם בחשאי באמונות אלה ובתרופות „הבדוקות והמנוסות“ של ההמון, נלחם בדרכי דיפלומטיה ובטכסיסים של „לך ושוב“.

פרק מעניין אחר בספר מוקדש למחלוקת המפורסמת בין ר' יעקב עמדין ור' יהונתן אייב שיץ. בעל היומן קורא בספריהם, מחווה את דעתו עליהם, מתווכח ומתפלמס עם עצמו, והוא מספר על כך בלשון נקיה, תמימה ומושכת מאוד. הדברים נקראים כפרק מתוך ספר בלטרסטי טוב [הפזור משלנו — המע'].

היומן כתוב בדרך כלל ברצינות ובכובד-ראש. ודוקא משום שהזמן מפריד בינינו לבין תקופתו של המחבר והשקפות העולם הנבדלות שלו — קבל הספר „טעם“ פיקאנטי מיוחד, נוסף על החומר ההיסטורי ופרקי-ההוי שבו.

ובאנו להעמיד את הטועים על טעותם.

ברם, כל הקורא עמוד אחד בספר זה, עומד על כך, שלפנינו, יצירה בלטרסטי, שברצונה לשחזר חיי עיירה בישראל בריסן-ליטא כלפני 200 שנה, בימי הגר"א. רב בשם ר' שלמה-דוד לא ידענו כאב"ד ור"מ ברדושקוביץ בשנים אלו כשם שלא ידוע חותנו ר' נתן הדיין בבריסק. וכל המימוארים משכיל דורנו כתבם. והאם יעלה על הדעת, שהוא הגיעו מימוארים כאלו לידי החוקר, ולאטקין, לא היה מפרסמם כיקר המציאות ללא כל בחירה, עריכה, סידור וכו', אלא כמות שהם במקוריותם ובשלמותם. ואמנם ולאטקין אישר למד ח"ד פרידברג, שהוא מחבר הספר והלה ציין בבע"ס בערכו (מהדורה שניה, כרך ב' מ"ם, מס' 2675): „...חיבר (פזור משלנו — המע') ה"ר מנחם מנדל ולאטקין“.

ב"6.56.18 כותב ולאטקין לד"ר מ. ג. גלבר בירושלים בנוגע לספרו: „...ספרי איננו היסטוריים... סיפור מארעות שקרו במקום ידוע ובזמן ידוע ובאישיות ידועה... סמכתי על הקורא שידע להבחין בין זכרונות ממשיים ובין (ספר) שנכתב בצורה של זכרונות...“

עם זאת נכשלו טובים וחשובים בכך.

בספר „רדושקוביץ“ (ירושלים, תשי"ג) נפל על „המציאה“ העורכים — ד"ר מרדכי רבינון [ז"ל], ד"ר ישראל רובין ובצלאל איזקסון — ופירסמו שני פרקים מן הספר בשלמות ותמצית הספר כולו בקצרה, כמסמך אוטנטיקאלי מפי עד ראיה משנות תקמ"ח-תק"ן.

ולפח בלתי-טמון זה נפל גם המבקר ישראל זמורה, אשר כתב ב„מעריב“ (11.2.55) על יומנו של רב ליטאי:

„העובדה כשלעצמה יש בה משהו מן הפיקאנטי טיות: רב בישראל, שחי לפני 175 שנה לערך, היה כותב יומן ורושם בו כל מה שהיה מתרחש בביתו ובקהילתו ראדאשקאוויץ אשר בליטא. אך נוסף על כך, הרבה מן הכתוב ביומן זה יש בו שוב משום פיקאנטיות, מכמה וכמה בחינות. קודם-כל: הרב, ר' שלמה דוד, היה חובבי-ספרים מובהק, והיה מוציא לרכישתם סכומים גדולים.

י ד י ע ו ת

מאמרו של ד. יוסיפון, על מחזור "זעקת השבי", שנכתב במחנה עבודה סובייטי בסיביר בתש"ד ע"י ר' מרדכי גליק לפי זכרונו, שפורסם ב"הספר" קונטרס ב'ג', בצירוף פקסימילים, היה לו הד עצום בכל העתונות היהודית בארץ ובחו"ל, בעברית ובאידיש ובשפות שונות. מדור השידורים "באהלי תורה", שחודש ב"קול ישראל" בשלהי תשט"ו, נפתח בהקראת המאמר הנ"ל. בעקבות השידור פורסם בעתונות: "חודש המדור", "באהלי תורה" בשידור "קול ישראל", שישודר בכל יום ב' (מ"ז עד 5,15 אחה"צ) ויהא מוקדש לספרות התורנית הדתית. השידור יערך מתוך מגע וקשר עם מחברים, מו"לים (כ־20 מו"לים דתיים פועלים כיום בישראל) וספריות תורניות (הספריה התורנית המרכזית לישראל בירושלים, ספרית הרמב"ם בת"א ועוד). השידור הראשון הוקדש ברובו להקראת תיאורו של מחזור "זעקת השבי" המופלא בכתב־יד.

בתחילת תשט"ז שודרה במדור הנ"ל שיחתו השניה על הספריה התורנית המרכזית לישראל, של מנהל הספריה (שיחתו הראשונה על נושא זה שודרה בתשי"ד ופורסמה ב"הספר" א').

על הרב משה פסח ז"ל מעיר וולף (יוון) ופרשת ספרייתו, שבחלקה התורני גמסרה לספרייתנו, עוד ידובר בפרוטרוט. עורך "הספר" יפרסם אי"ה מרשמי ביקורו אצל הרמ"פ בתרצ"ב. בינתיים ראה על כך: שמואל מודיאנו (American Jewish Year Book, V. 54, p. 297). מ. גאון, מפי מר ד. בנבנשתי ומר מ. בניהו ("מחברת" 50:48).

הרב י.א. וולגלונטר, מזכירה הראשי של הרבנות הראשית לישראל, ביקר בספריה על כל מחלקותיה. בשיבה עם מנהל הספריה נקבעה תכנית פעולה משותפת. בימים אלו יצא כרוז לכל הרבנים בעולם מטעם הרבנים הראשיים לישראל הקורא לגיוס ספרים לספרייתנו.

במסיבת ברית עברית עולמית בירושלים לכבוד מר י. ל. ביאלר, חבר קורטוריום הספריה, למלאות 30 שנה ליצירתו, העריכו כאיש־הספר, אספן, ספרן, ביבליוגרף ומציל ספרים שרידי השואה [300.000 ספר!] מנהל־הספריה. יתר המעריכים היו מר ש. ברוך ומר ד. יוסיפון.

בישיבת קורטוריום־הספריה, שנתקיימה בלשכת סגן שר־הדתות בג' בסיון ש"ז, נמסר דו"ח חצי־שנתי ע"י מנהל הספריה:

המספר הממוצע של הקוראים והשואלים באולם הקריאה, הפתוח רק 10 שעות לשבוע, הוא 300 לחודש. בסקר שנעשה בניסן ש"ז נקבע, כי 187 ספרים נדרשו והובאו לאולם הקריאה מאוצר־הספרים שברח' חברון בלבד. נרשמו ורושמו כ־9000 ספרים. 31 פרסומים תקופתיים דתיים מתקבלים בקביעות: בעברית — 24; באידיש — 2; באנגלית — 3; בספרדית — 1; בצרפתית — 1. נתקבלה ספריית הרב משה פסח ז"ל (פרטים עליה יבואו). עומדים להגיע ספרים מפולין ומויאנא. מתנהל מו"מ על העברת ספריה תורנית חשובה מאד מחו"ל. מר מ. פולאק מקנדה תרם 50.000 ל"י במיוחד לספריה.

לפי הצעת מר ז. ורהפטיג סגן שר הדתות ויו"ר קורטוריום הספריה, הוחלט על שורת פעולות (14 סעיפים), למען הבטיח גיוס ספרים וספריות לספריה, מיחידים וממוסדות־צבור, בארץ ובחו"ל; לזרז את זרימת הספרים ממקורות הקבועים; רכישת ציוד הולם לשמירת כתבי־יד וספרים יקרי־ערך; להגדיל היקף הכריכה שע"י הספריה.

בשלהי תשט"ו נתקיים בירושלים מטעם הספריה סימפוזיון על "המגילות הגנוזות" אשר בו השתתפו: מנהל הספריה מר צבי הרכבי, ד"ר יהודה רוזנטאל (פרופ' וספרן במדרשה, שיקאגו), מר משה קוסובסקי (מוסמך האוניברסיטה העברית, מהדיר בשגיה הקונקורדנציה על המשנה עם אביו הרח"י קוסובסקי), מר טוביה וכסלר (ראה מאמרו ומאמר קוסובסקי ב"הספר" הזה), ד"ר יוסף בר־לב (מוסמך האוניברסיטה העברית ודראפסי קולג', מרצה בגרץ קולג' בפילדלפיה). ד"ר א. י. כ"ץ (פרופ' באוניברסיטת־ניו־יורק) שלח את דבריו בכתב, לרגל מחלתו, שבסיומו נאמר: "...יש מקום לעיון מדעי, רציני ושקט, בנושא הזה והמחלוקת, שבה עומדים בראש המחנות שני המלומדים — ידידי: פרופ' אולברייט מחכמי אומות העולם ופרופ' צייטלין מחכמי ישראל — היא, לדעתך, לשם שמים, ועדיין יש פנים לכאן ולכאן, וכל בירור גוסף של הפרשה יבורך".

ה ס פ ר

רבעון לביבליוגרפיה מטעם הספריה התורנית המרכזית לישראל

בעריכת צבי הרבבי

המערכת והמנהלה: ירושלים, רחוב חברון, טלפון 63643

קונטרס ב"ג, תשרי—אדר תשס"ו

1. בשער "הספר" — העורך; 2. הספרות התורנית הדתית בישראל בתשי"ד — הרב א. פרנקל; 3. מילואים להנ"ל — צ. הרבבי; 4. מפרשי התלמוד (מס' שבת) — הרב ר. מרגליות; 5. מחזור "זעקת השבי" (מתוך הזכרון, רוסיה תש"ד) — ד. יוסיפון; 6. עוד בענין "הגניזה התרסונית" — הרב מ. שניאורסון [האדמו"ר מליובאוויץ שליט"א]; 7. ועוד בענין הנ"ל; 8. מסע הצלת ספרים (וויגא תשי"ד) — י. ל. ביאלר, ש. שוומי; 9. דפוס ראם בחילנא (מכת"י פרקים: ה' — י"ד) — שפ"ן הסופר [ז"ל]; 10. הערה בשולי "הספר" א' — ד' סדן; 11. מי חיבר את הפארודיה "התיקון"? — צ. ה.; 12. גלגולי ביבליוגרפית ר"ש קליין ז"ל — הנ"ל; 13. צילום ספרים וחוק הגבלת ייצוא ספרים יקרים — ד"ר יש. קלויזנר; 14. תערוכת-ספרים שזכו בפרס הרב קוק — ד. ברודסקי; 15. בנות קול — צ. קפלן, י. גולדשלג, ט. פרשל ועוד; 16. ידיעות; 17. מודעות; 18. פקסימילים ממחזור "זעקת השבי".

המחיר עם המשלוח: — 2 ל"י; בחו"ל — \$ 2

קונטרס א', אייר תשי"ד

1. בשער "הספר" — צ. ה.; 2. דברים על הספריה — הרב הראשי לישראל י. א. הרצוג, השר מ. שפירא, סגן-השר ז. ורהפטיג; 3. הספרות התורנית-הדתית בישראל בתשי"ג — הרב א. פרנקל; 4. מילואים להנ"ל — צ. הרבבי; 5. מפרשי התלמוד (מס' ברכות) — הרב ר. מרגליות; 6. עליית ספרים — י. ל. ביאלר; גזילין נשרפים ואותיות פורחות — ד"ר ש. ז. כהנא; 7. בענין "הגניזה התרסונית" — הרב מ. שניאורסון [האדמו"ר מליובאוויץ שליט"א]; 8. דפוס ראם בחילנא (מכת"י פרקים: א"ד) — שפ"ן הסופר [ז"ל]; 9. בנות קול — י. אבן-חן, ג. אילון, ג. ברכיה ועוד; 10. בספריה התורנית המרכזית לישראל; 11. הספריה התורנית בחיפה; 12. בשולי הקונטרס.

המחיר עם המשלוח: — 1 ל"י; בחו"ל — \$ 1

לחברנו רי"ל ביאלר איש-הספר

לתקופת 30 שנות יצירה — בשירה במסה ובמחקר היסטורי-ביבליוגרפי

ברכת נאמנה

קורטוריום הספריה

מערכת "הספר"

אנציקלופדיה תלמודית

ירושלים, רח' בן יהודה 2, טלפון 4188

בעריכת

הרב שלמה יוסף זיין

בהשתתפות גדולי התורה והחכמה
בא"י ובהר"ל

מסכמת באופן תמציתי את הספרות
התלמודית-ההלכתית, בסדר א"ב, החל
מן התנאים עד לימינו אלו. כוללת
את כל ההלכות והמשפטים, מצוות
ודינים, מונחים ומושגים, מנהגים
ותקנות, על כל מקורותיהם הקדומים
והאחרונים — בהרצאה שיטתית
ובסגנון עברי קל ושוטף.

הופיעו 7 כרכים, הכרך ה'8'
(המתחיל אות ה"א) - בדפוס

נדפס בישראל • 5716 (1956) Printed in Israel

דפוס סלומון, ירושלים

אוצר לשון התלמוד

קונקורדנציה לתלמוד בבלי

חיים יהושע קאסאווסקי

יצאו לאור ונמצאים למכירה

כרך א (א-אט)

וכרך ב (אי)

מחיר כל כרך: 20 ל"י

בחול - 10.50 דולרים

לפנות למחבר -

קרית משה, ירושלים

עם סיום שנת הרמב"ם

יצא בסיוע

מוסד הרב קוק

מקורי הרמב"ם לרש"ש

לרבי שמואל שטראשון ז"ל

מווילנא

מהדורה שלמה בפעם הראשונה

ההדיר והוסיף: מבוא, תולדות המחבר

ולקט שמועות הרמ"ש לרבי מתתיהו ז"ל

בן הרש"ש עפ"י עד שמיעה

צבי הרכבי

הרש"ש לשיטתו — הרב רפאל קצנלבוגן

המחיר: 3 ל"י; בחול - 3 דולרים

בהזמנות לפנות אל

"הוצאת הספרים הארץ-ישראלית"

ירושלים ת.ד. 7031 טלפון 2963

היכל שלמה

הספריה התורנית המרכזית לישראל

"הספר"

בתביעת לביבליוגרפיה בעריכת צבי הרכבי

שנה ז' / קונטרס ח'

ב"ה ירושלים, שבט תש"ך

התוכן

1	עם "הספר" / העורך
3	הספרות התורנית-הדתית בישראל בתשי"ט / י. יוסף כהן
21	מפתחות
64	השמטות
27	מפרשי התלמוד (מס' פסחים) / הרב ראובן מרגליות
	מילואים למס' ברכות, שבת, עירובין
	איגל, משפחת מו"סים וביבליוגרפים (1795—1939) /
35	ד"ר ג. מ. גלבר
39	תערוכת ההגדות / א. ח. אלחנני, דוד יוסיפון
46	עניינות / צ. ה. ג. אלגרו, פרופ' ג. סלושץ, הרב שלמה כהן
	א. דרך חוקר-ספרן ביבליוגרף יהודי צרורה במסמך ממשלת-הצאר
	ב. עוד משהו בענין "מגילת ההפטרות" הגנוזה
	ג. לפרט: מגיאר אתה...
	ד. עוד משהו על דפוס האלמנה והאחים ראם
	ה. רבי אמיקוש (אמיכוש) מלוסינא
	ו. תגובה ל"תגובה"
	ז. בספריות היהודיות הגדולות בעולם
	ח. "כל המחזר על הגדולה גדולה מקרבתו ומחזרת עליו"
	טעות-סופר או טעות-דפוס?
63	ידיעות
64	השמטות נוספות
65	פירסומי היכל שלמה
66	תוכן ז' קונטרסי "הספר"
	צילומים ופקסימילים:
	א. רבי מתתיהו שטראשון ז"ל
47	ב. "סופס השירות" לרא"ה
56	ג. מצבת רבי אמיקוש מלוסינא
61	ד. הסכם יו"א עם הספריה

רבי מתתיהו שטראשון ז"ל
שרידי ספרייתו בוילנא יגיעו מיוז"א בניו יורק לירושלים

עם „הספר“

לאחר הפסקה ממושכת — קונטרס „הספר“ דיו יצא בשלהי תשס"ז — מופיע קונטרס זה, השמיני. גבינתיים, עברה הספריה למעונה הקבוע והמפואר בהיכל שלמה, כאחד מאבריישיעוריקומתו.

דבו הקוראים והנזקקים לספריה, מבפנים — רבניסדיינים — ומבחוץ, רחחו אולמות הקריאה וכליהם, רחבו בתיאוצלות הספרים, שנס הם בעצמם נתרבו בכמות ובנדירות. גדל צוות הספרנים. הספריה פתוחה בכל יום-חול חצי-יממה מסש, ללא הפסק.

ועת חידוש הופעת „הספר“ כשנתון הגיעה.

הספריה עומדת להתעשר בנכס-צאן-ברזל — שרידי ספריית ר' מתתיהו שטראשון ז"ל עומדים להגיע אליה מייחא בניירורק, שזכה להצילם מידי שונאיישראל ותורתו, בתוך שאר „כפולי אוסף ווילנא“, שייחא מעניקה באדיבותה לספרייתנו.

והלא דבר הוא זה.

ושח לי ד"ר יהודה אבן-שמנאל (קניפמן), מפרש ומתרגם „המורה“ שזכה השנה בפרס-הרב-קוק : בבוא ספרי שטראשון, אבוא ללסף כל ספר בפני עצמו...

„הספר“ נפתח, כדרכנו, ברשימה ביבליוגרפית של הספרות התורנית-הדתית בישראל בתשי"ט. הפעם דקנו יותר והוספנו מפתחות ממפתחות שונים, הכל למען הקל על המעיין.

ומשום דיוק : מילואים, השמטות ונוספות. ובס"ה רשמנו 320 ספרים (המספר הסידורי האחרון, בעמ' 64, הוא 311, 12 ערכים כפולים הם, 3 השמטות חלו במספרים).

עדיין לא הגענו לרישום דברייתורה באכסניות כלליות. גם יבול הספרות התורנית-הדתית בגולה לא נרשם עדיין על ידינו. לע"ע צימצמנו את עצמנו באותיות עבריות ובישראל המדינה.

אכסניה נכבדה להוצאת מוניטין לספר היהודי — בעברית, באידיש, באנגלית — הוא „שנתון הספר היהודי“ היוצא בארה"ב. בכרך הי"ז שיצא מקרוב, סוקר דניאל פרסקי את יבול הספרות העברית באמריקה, בשנות תשי"ח-תשי"ט (וראה גם מאמרו ב-„הדואר“, ג' בכסלו תש"ך). והוא מסיק, כי רוב הספרים העבריים הנדפסים באמריקה נמנים עם הספרות הרבנית לענייניה ולסוגיה.

בס"ה יצאו בשנתיים הנ"ל 141 ספרים עבריים בארה"ב. מהם 84 ספרי הלכה, פרשנות, דרוש ומוסר ; 18 — מחקר, עיון וביקורת (בחלקם תורניים) ; 6 — ספרות יפה ; 18 — מאספים וכתביעת (רובם תורניים) ; 15 — מקרא לנוער, לימוד ושימוש.

וטוב שנדע זאת ושידעו.

הרב ראובן מרגליות ממשיך בקונטרס זה בפירסום מפרשיהתלמוד, וכבר עמדנו על חשיבות ביבליוגרפיה זו, הערוכה בידי ביבליוגרף תורני מובהק זה, שכשנותיו כן ספריו — עד מאה ועשרים !

בקונטרס גם פנים חדשות הפעם : שני ספרנים צעירים משלנו — מכאן, והיסטוריון-הציונות ויהדות פולין ותיק וזקן-החוקרים בתולדות ישראל ובספרותו — מכאן.

מעל דפי „הספר“ התחילו להתפרסם פרקים מן הספר בכתב-יד, שהיה סמון כחצי יובל-שנים בידי ד"ר ח. ברידיון, „דפוס-ראם בחילנא“ לשפ"ן הסופר. פירטמנו רק י"ד פרקים מתוך מ'. כעת נמצאה אכסניה נכבדה

לספר כולו — בכרך א' של „יהדות ליטא“, שהופיע הדר בתחילת השנה. מי יתן ויסוים המפעל המונו-מנטאלי על שלושת כרכיו, שבהם מוקדש חלק נכבד ליהדות התורנית שבליטא ולגדוליה, כשבראשם הגר"א זצ"ל.

השנה היא שנת המאתיים להסתלקותו של בעל-שמיטוב זצ"ל, מוסד החסידות. ציון השנה יגרום בודאי להגברת פירסום ספרות החסידות ולכינוסה. יש מונים בה ועליה עד כה כ-6,000 ספרים. ויתכן שספרייתנו תערוך תערוכה מספרי חב"ד — דפוס „תניא“.

דומה, שבין התופעות הבולטות בספרות התורנית השתא יש לציין: התגלות שיעור-קומתו של הגאון הרוגצ'ובי בעל „צפנת פענח“ ע"י פירסום כתביו בידי הרב מ. כשר. שליט"א (צ"פ על מס' מכות, בגמרא שלמה של מס' פסחים, מפענח צפונות) ותחילת פירסום „ש"ס וילנא“ (צילום ראם בתבניתו המקורית) עם הוספות (מכת"י רח"ו זצ"ל ובנו, מרן רבנו הגר"א קוק זצ"ל ועוד). גם גילוי גנזי רוסיה — מאורע קובע בחישוב אוצרות התורה הסמונים מעבר למסך הברזל. נמסר סוכ"ס לדפוס כרך ראשון של הש"ס הישראלי השלם. הופיעה כבר מס' עירובין של התלמוד המנוקד, מיסודו של ד"ר רפאל רבינוביץ.

לעומת זאת פשה בישראל ובחו"ל נגע הצילומים — ללא ביקורת הסכמה, ציון-מקור — ויש למצוא לו תרופה לאלתר.

ברכת תנחומים על מות האח ז"ל למורנו הגדול הגרש"י זיין שליט"א, חבר קורטוריוס-הספריה. לא יוסיף לדאבה עוד.

ברכה שלוחה לידידנו ההומניסט ד"ר ק. וורמן — יו"ר אס"י מנהל בית-הספרים הלאומי והאוניברסיטאי ובית-הספר לספרנות באוניברסיטה העברית — במלאות לו שישים שנה. כה לחי!

עם תחילת פירסום הכתבים מעזבונו של גאון הדור וצדיקו מרן הגר"א הרצוג ז"ל, ראש הרבנים בישראל וראש כל בני הגולה, יפציע אור תורתו. כ-10 כרכים בכת"י בכל מקצועות התורה מחכים לגאולתם.

העורך

הספרות התורנית-הדתית בישראל בתשי"ט

כל הספרים שנרשמו ברשימה זו היו לעיני הרושם בספריה התורנית המרכזית לישראל בהיכל שלמה ובבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, שבו נתקבלו בתוקף חוק ספסיי חובה.

הרשימה נסגרה בין כסה לעשור תש"ך, בהגהות נוספו בה מילואים. היא כוללת 283 ערכים: המספר הסידורי האחרון הוא 274, 12 ערכים כפולים, 3 השמטות במספרים [ד"ר ח. ברדיין רשם ב"שנתון הממשלה" תש"ך 52 ספרים תורניים בלבד (מתוך 772 ספרים בכלל), בתשי"ט (עד ניסן)].

צוינה רק תבניתם של הספרים הגדולה מ-8 השכיחה. רק הספרים שנדפסו ויצאו לאור מחוץ לירושלים, נרשמו מקומ-דפוסם והוצאתם, פרט למקרים שהמו"ל בירושלים והדפוס בעיר אחרת או להפך. והוא-הדין במפתח המו"לים — חידוש שנתחדש על-ידינו, יחד עם מפתח כולל-מילוני לשמות הספרים ושמות המחברים-העורכים וכו'. ביחד. מפתח זה מקיל את חיפוש-הספר ברשימה המחולקת לפי המקצועות, בחלוקה הנהוגה ב"הספר" החל מקונטרס ב' ואילך, ומציג לאלתר את יבולו של כל מחבר ומו"ל בשנה הנידונה. שיטת הרישום הפעם שופרה מבחינה ביבליוגרפית — הרישום הוא העתקה, בהשמטות, של שערי-הספרים גופם. התארים צוינו במידה שהופיעו.

התקופונות נרשמה ברשימה, עד כמה שתחילת הופעת התקופון חלה בתשי"ט. לא נכנסו לרשימה זו כמה מספרי-רומ"ל סטיריאופייים-שכיחים. וה"ה פירסומים, שמגמתם תעמולת-בחירות לכנסת הרביעית והופיעו בשלהי תשי"ט בכמות גדולה למדי.

ספרים וקבצים שרק בחלקם — בתכנם או ברוחם — שייכים לספרות התורנית הדתית, לא נרשמו כאן [נראה להלן בקונטרס זה תשובתנו להשגות בעתון "חרות" על דרכנו הביבליוגרפית ב"הספר"].

ספרות תורנית-דתית לא באותיות עבריות, שהופיעה במדינת ישראל בתשי"ט, לא נרשמה כאן [נגון: Zorach Warhaftig. Specific performance of contracts in Hebrew law and in the positive law effective [today in the state of Israel...]

הרשימה נרשמה הפעם בידי הספרן-הביבליוגרף מר יצחק יוסף כהן. כמה ספרים הוצאו מן הרשימה וכמה נוספו עליה וכמה מהם הוחלף מדורם ונוסף פרט — על דעת העורך.

המ ע ר כ ת

א. תנ"ך ומפרשיו

1. חמשה חומשי תורה עם תרגום אונקלוס ופירוש רש"י... עם פירוש אוננים לתורה מאת הרב זלמן... סורוצקין. ספר במדבר. (דפוס התחיה). ד, קצג, [3], שער, לא ע'. ל"אונים לתורה" ספירה מיוחדת שנשתלבה לתוך עמודי הפנים, שנדפסו מאמהות.

2. חזון המקרא סוגיות בתנ"ך על פי עיונים בהפטרות השנה. יששכר יעקבסון. (כרך ב). ת"א, "סיני" (דפוס מל"ן). 464 עמ'.

3. חמש מגילות עם שנים עשר פירושים... לויך אפשטיין. [3], כ, כט, י, ס, ג דף. נדפס מאמהות.

4. הפץ חיים על נביאים וכתובים... מהגאון ישראל מאיר הכהן... לוקט מספריו ומאמריו... ע"י שמואל חרל"פ. "אוצר המדרש", בסיוע "מעין החכמה" (דפוס המערב). 8, קלו ע'.

5. יהושע עם רש"י ועיקר מצודות. עם פירוש דעת סופרים... הרב חיים דוב רבינוביץ. מהדורה שניה. ת"א, "ספריית" ; ירושלים (דפוס התחיה). ער ע'.

6. בתר התורה ה"תאג" הגדול... כולל חמישים מפרשים... ספר רבינו יונה בן גינאה, נחל קדומים, חומת אנ"ך... חלק א : בראשית. י, חסיד וש. סיאני. [2], יב, ד, שפב, [2], כה, [1] ע'. 4°.

7. מגילת רות עם פירוש נחלת יוסף... יוסף זאב ב"ר ברוך הלוי ליפוביץ. ת"א, א. ציוני (דפוס מל"ן). קכב ע'.

8. מקראות גדולות בראשית—שמות ומגילת אסתר עם רשבים ואור החיים. מהדורה ישראלית. ת"א, פרס ; (ירושלים, דפוס מוגזון). [9], 134, 16, [20] ; 136, 8, 9, 14, [35] דף.

9. מקראות גדולות... עם תרגום אונקלוס... פירוש על תרגום יונתן ופירוש על אבן עזרא מ' שלמה זלמן נעטער... חלק א : בראשית—שמות. חלק ב : ויקרא—דברים. ירושלים—ת"א, שוקן ; (רמת-גן, דפוס אורצל). 12 ע', 166, [19], 168, [32] ; [2], 96, [25], 108, [15], 111, [41] דף. "מהדורה מיוחדת לקוראי הארץ". דפוס-צילום מתוקן לפי הוצאת וינה תרי"ט.

10. פירוש נביאים וכתובים לרבינו ישעיה מ"סראני... על פי כתבי-יד עתיקים עם הערות, מקורות ומבוא... על ידי אברהם יוסף... ורטהימר. "כתב וספר" — מכון לעריכת והוצאת ספרים וכתבי-יד עתיקים (דפוס התחיה). רסו ע', פקסימילים.

11. פירוש התורה לרבינו משה בן נחמן... על פי כתבי-יד ודפוסים ראשונים... הערות ומראי מקומות מאת הרב חיים דב שער ועל. כרך א : בראשית—שמות. מוסד הרב קוק (ת"א, דפוס מ. גרינברג). 14, [2], תקמו, [6] ע'. פקסימילים. עם שער נוסף והקדמה באנגלית.

12. פני דוד... רמזים, פירושים, הערות על התורה בסדר הפרשיות... מו"ה חיים יוסף דוד אזולאי... (דפוס התחיה). רמ דף.

13. תולדות יצחק פירוש על התורה להחכם... כמנה"ר יצחק קארו... (דפוס ורדי). פב דף.

ב. חז"ל

13. גמרא שלמה מסכת פסחים... חלופי נוסחאות... באור נוסחאות... אוצר הראשונים... פרושי הגאונים והראשונים... צפנת פענח לרבינו יוסף רוזין. חלק א. ברוך גאה... בעריכתו הראשית של הרב מנחם מנדל כשר, עם מבוא... מפעל גמרא שלמה ליד מכון תורה שלמה, דפוס התחיה. [26], לב, קד ע'. 22. עד לוף ט.

14. מדרש רבה מפורש פירוש מדעי חדש בצירוף "עין הדרש" — מראה מקומות לכל מאמרי המדרש. מאת משה אריה מירקין. בראשית רבה חלק ד : (פרשה פד—ק). ת"א, "יבנה" (דפוס "הארץ"). 297 ע'.

15. מדרש רות החדש... הנקרא מדרש הנעלם. עם הגהות וביאורי הגר"א... עם הקדמה... אודות דרך לימודו והנהגותיו של הגר"א מהרה"ג אברהם שמחה מאמציסלאו... בני-ברק, "צפונות", בסיוע ועד להוצאת ספרים נחוצים ללומדי תורה (דפוס אופסט ליאון). [5], לז, [1] דף.

16. מסכת בבא בתרא תיגרם ופירש שרגא אברמסון... (ת"א), "דביר" ו"מסדה". 210 ע'.

בני-ברק; ת"א- דפוס אופסט ישראל-אמריקה [תשי"ט].

[7] נח, כ, [3] ע'.

כ העמ' האחרונים: קונטרס הארות...

במסכתות שבת, פסחים, ביצה... מנכר המחבר [ר']

חיים קלקשטיין]. עם שער מיוחד ונדפס

בירושלים (דפוס "ספרא").

25. ארבעת-המינים הידורם והכשרים... מתוך

ספרי הפוסקים על פי הכרעת ה"משנה ברורה"...

יצא לאור ע"י י. כהן... (דפוס יהודה). ס ע'.

26. בית הבחירה על מסכת יומא לרבינו מנחם

ב"ר שלמה... המאירי... (דפוס "ספרא"). [4].

קנה ע' דפוס-צילום מהוצאת ירושלים תרמ"ה.

27. בית הבחירה על מסכת סוכה [מהנ"ל]...

(דפוס "ספרא"). [4] קכת ע' דפוס-צילום מהוצאת

ווארשא תרע"ג.

28. בית הבחירה על מסכת בבא מציעא [להנ"ל]

... על פי כתב יד פארמא. עם מראי מקומות

והערות על ידי קלמן שלזינגר. "מקיצי גרמים"

(דפוס "טורים"). טו, 442 ע' שער נוסף בלטינית.

29. גבורות שמונים... ביישוב קושיא אחת

ויתרץ הקושיא היא בשמונים פנים... יוסף

ענגיל... בני-ברק; (גבעתיים) דפוס "קולמוס".

קסג ע'.

30. זר תורה קובץ חידושי תורה. מסכת שבת. יוצא

לאור על ידי בית מדרש גבוה לתורה ולהוראה

"עטרת שלמה". (דפוס "העברי"). קיד ע' העורכים:

ר' זלמן ור' רפאל רייכמן.

31. חידושי חתם סופר על מסכת בבא קמא...

רבינו משה סופר... מתוך כתבי ידיו... ומתוך

... ספרי מרן המחבר... מכון להוצאת ספרים

וחקר כתבייד על-שם החתם סופר. ח, קיח, [1] ע'.

2°. (חידושי חתם סופר השלם).

32. חידושי מהר"י כ"ץ... חידושים וביאורים

בסוגיות הש"ס... מרן יהושע כ"ץ אב"ד

ווערפעלעט... מעצם כתבייד-קודש בתוספת הערות,

הארות וביאורים. מכון להוצאת ספרים ע"ש החתם

סופר (דפוס התחיה). קסו, [10] ע', פקסימילים.

מע' קה ואילך: תולדות רבינו יהושע כ"ץ...

מאת אברהם הלוי שישא לעטשורטה... עם

שער מיוחד.

17. משניות סדר נזיקין. מפורש פירוש חדש עם

מבואות, הספות והשלמות בידי חנוך אלבק.

(מהדורה שניה מתוקנת עם הוספות חדשות). מוסד

ביאליק (ת"א, דביר, דפוס אחדות). [7] 520 ע'.

מהדורה א בהשתתפות מרדכי מרגליות, תשי"ג.

18. משניות סדר טהרות. מפורש... בידי חנוך

אלבק... מוסד ביאליק; ת"א, דביר (דפוס ש.

בלאס). 612 ע'.

19. ספרא דבי רב הוא ספר תורת כהנים...

עם פירושי רבותינו הראב"ד והר"ש משאנץ ועל

שוליו הגהות וביאורי הגר"א מכת"י שלא נדפס

עדיין... "ספרא" (דפוס אופסט ישראל ודפוס

התחיה). [4] 8 ע', קכו, כר, י דף, 2°.

גוף הספר דפוס-צילום מהוצאות שונות.

20. קונטרסים ללימוד המשנה היומית

וההלכה היומית... ערוך ומבואר בידי פנחס קהתי.

היכל שלמה, המחלקה להפצת תורה בעם, בסיוע

הקרן להנצחת ר' מרדכי לוינזון (ת"א, דפוס

"העשור"). מופיע בכל שבוע. חוברת א: כ"ז

מרחשון — ב' כסלו תשי"ט. בשנים תש"ט-תש"ז

הופיע בשם "קונטרס יומי ללימוד המשנה וההלכה".

21. שמות רבה מפורש פירוש חדש, עם מבוא,

הקדמה, הערות ומפתחות בידי א. א. הלוי. ת"א,

מחברות לספרות (דפוס "קול"). 656, [2] ע'.

22. תוספתא [עם פירוש] חזון יחזקאל... גוף

התוספתא... ביאור חדש... חידושים... ציונים

ומראה מקומות... יחזקאל... אברמסקי.

מסכת גזיר. (דפוס "העברי"). [2] מב דף.

ג. מפרשים, פוסקים

23. איסור והיתר הארוך חובר מאחד מגאונים

קדמונים... ר' יונה גירונדי... עשיתי עליו

זר זהב... לברר וללבן את דבריו... אברהם...

ברוין (תברת, מפיצי אור"). כמו דף. דפוס-

צילום מהוצאת ווילנא תרנ"א.

24. אמונת זרעים... על כל סדר זרעים...

נקבצו ונסדרו ע"י יהודה ליב מענדילזאהן...

בסוף קונטרס עיני יוסף מבנו של המחבר...

33. חידושי הר"מ על מסכת גיטין... יצחק מאיר
[אלתר]... ת"א, י. א. ל. אלתר (דפוס "מוריה").
ע"י [2] ע'.
34. חידושי הר"מ על מסכת בבא מציעא [להג"ל]
... מכתב ידו הקדושה... ת"א, י. א. ל. אלתר
(דפוס "מוריה"). רסט, [3] ע'.
35. חידושי הרמב"ן על... ברכות, שבת, עירובין,
פסחים, ר"ה, יומא, סוכה, מו"ק, חגיגה, תענית,
מגילה, יבמות, גיטין, קידושין, ליקוטי חידושי
הרמב"ן מספר תורת האדם על סדר מועד ונשים
ושער הגמול ומשפט החרם. בניברק; גבעתיים.
דפוס "קולמוס". [4] שצו ע' 2°.
36. חידושי הרשב"א על חמש עשרה שיטות...
רבינו שלמה בן אדרת. חלק א: ברכות, שבת, ר"ה,
סוכה, מגילה, חולין, נדה. חלק ב: יבמות, כתובות,
קדושין, גדרים, ב"ק. חלק ג: גיטין, שבעות,
ביצה. לוין אפשטיין. [2] קה; [1] קג; נח דף. 2°.
דפוס צילום מהוצאת ווארשא תרמ"ג.
37. טור חשן משפט... עם בית יוסף [ושאר
המפרשים הרגילים]... ועתה הוספנו... חידושי
וביאורי מהרש"ל, חידושי וביאורי מהר"ן שפירא
[מתוך כתביו]... עם הערות והשוואות מאת הרב
שמואל ברוך ורנר. חידושי פני יהושע...
קונטרס את דבר המשפט מאת אלי דוד ראבי-
נאוויץ-תאומים, הערות וחידושים מספר
הרצבי מאת... מרן צבי פסח פראנק. אל
המקורות (דפוס לוין אפשטיין). [4] רו; קסה דף. 2°.
חלק א: סימנים א—קעה. גוף הספר עם הפירושים
המסורתיים דפוס צילום מהוצאת ווארשא תרמ"ב.
ההוספות החדשות נסדרו מחדש בדפוס.
38. ים של שלמה ממסכת חולין... מוהר"ר שלמה
לוריא. בניברק. "הספר". [2] קי; [1] מה דף.
2° מה הדפים האחרונים: ים של שלמה ממסכת
קידושין, עם שער מיוחד. דפוס צילום.
39. כנסת בית יצחק קובץ לחידושי תורה...
לזכר... רבי משה ברנשטיין... יוצא לאור
ע"י ישיבת "כנסת בית יצחק" מקמניץ דליטא. (דפוס
התחיה). [5] קסה, [7] ע'.
40. מגדני אשר חידושים והברקות בש"ס בבלי
וירושלמי ומסכתות קטנות. פניני מוסר... אשר בן
- ר' אברהם רוזנבוים... (ת"א, דפוס הפועל
המרזחי). קנט ע'.
41. מוהר"ל... כמהר"ר יעקב בכמ"ר משה הלוי
[מולין]... מנהגי ק"ק אשכנז... ומנהגים הנוהגים
בק"ק פראנקפורט ואגפ"י... בניברק, "המאור"
(גבעתיים, דפוס "קולמוס"). קעג ע'.
41. מלחמות שבת לביאור סוגית מלחמה בשבת
במקורות ההלכה ולברור העובדות בתולדות ישראל
... משה צבי נריה. היכל שלמה (ת"א, דפוס
"העשור"). קג ע'.
42. ספר המצות... רבינו משה בן מיימון והחוגים
עליו: השגות הרמב"ן... מגלת אסתר... הרב
חנניה גבריאל. ת"א, "נצח" [גבעתיים] (דפוס
"קולמוס"). קצה, [1] ע'.
44. מרומי שדה חידושי הנצי"ב מחלאוין... מרן
נפתלי צבי יהודא ברלין... חלק ה: סדר קדשים
וטהרות. (דפוס התחיה). [4] קו דף.
45. משנה תורה... רבינו משה בן מימון. ערוך
ומבואר בידי יוסף שכטר. מהדורה שלישית. כרך
א: מדע, אהבה, זמנים, חיפה, בית הספר הריאלי
(דפוס "אות"). [4] 246, [1] ע' (ספרי מופת לבתי
ספר, 12).
46. משנה תורה... מהדורה מנוקדת עם פירוש
לעם. ספר ו: הפלאה. מפורש עלידי הרב שמואל
תנחום רובינשטיין. ניקד מרדכי דב
חבינוביץ. מוסד הרב קוק (דפוס ר. ת. הכהן).
10, שלה; [1] ע'.
47. משנה תורה... מהדורה מנוקדת עם פירוש
לעם. ספר יא: נזיקין. ניקד מרדכי דב רבינוביץ.
מפורש עלידי ד"ר אברהם ארזי. בעריכת הרב
משה רייך. מוסד הרב קוק. (דפוס ר. ת. הכהן).
11, שכו; [2] ע'.
48. משנה תורה... ספר יב: קנין. ניקד מרדכי
דב רבינוביץ. מפורש עלידי הרב שמחה
בונם אורבאך. בעריכת הרב מרדכי יהודה ליב
זק"ש. מוסד הרב קוק (דפוס ר. ת. הכהן). 14,
[2] תסב; [1] ע'.
49. נועם במה לבירור בעיות בהלכה. ספר שני.
מכון "תורה שלמה" (דפוס התחיה). 4, שכד ע'.

50. נחלת דוד חידושי הלכות על מסכת בבא קמא ובבא מציעא... מוהר"ר דוד טעביל מק"ה מינסק... [חש"מ]. רסד ע'.
51. נתיבות המשפט חידושים וביאורים על חושן המשפט אשר חיבר... מוהר"ר יעקב [לוברבוים] אב"ד דק"ק ליסא... חלק א—ב. בניברק, "הספר" [חש"מ]. [1], קו, פ דף. 2°.
52. עבד המלך... על תורה גביאים וכתובים. לבאר כל המצות... בין שבאו במנין תרי"ג ובין... שלא באו... עם נתיב מצותיך... שמואל הומינער. חלק שני: ספר שמות. דפוס "חורב", תשי"ג [צ"ל: תשי"ט]. קטז דף.
53. עינים למשפט על מסכת מכות... שיטה מקובצת מכל הפוסקים... יצחק אריאלי. בסיוע מוסד הרב קוק (דפוס רונלד). [4], קמד ע' 2°.
54. עמודי גולה... רבינו יצחק מקורביל... נקרא בשם ספר מצות קטן... [עם הערות מאת] דוד הארפעניס... חמ"ד, חברת "מפיצי אור". כד, שכו ע'. דפוס-צילום מהוצאת סאטומארע תרצ"ה.
55. הערוך... המלות הזרות הנמצאות בתלמוד בבלי וירושלמי... רבינו נתן בן יחיאל... ומוסף הערוך... ספר המעריך... וספר הפלאה שבערכין... (ת"א, דפוס אופסט "ישראל-אמריקה") חש"ד. קעו, קסח דף. דפוס-צילום מהוצאת לובלין תרל"ד.
56. פאת השלחן... הלכות ארץ ישראל... פאה, הלכות לקט... שכחה... מ"ע [=מעשר עני]... דמאי... שביעית... ישראל [בן שמואל משקלוב]... "פרדס" (ת"א, דפוס מל"ן). [4], יא, קלו דף. עם תולדות המחבר מאת בנימין מ"נץ.
57. פירוש מחר"ל מפראג... לאגדות הש"ס על גדרים, נזיר, סוטה, קידושין ובבא מציעא... מתוך כתב-יד. עם מבוא והערות משה שלמה כשר ויעקב יהושע בלכרוביץ. "גנוי ראשונים", בהשתתפות מכון "תורה שלמה" (דפוס "התחיה"). 40, [6], קסד ע', פקסימילים.
58. פירוש מחר"ל מפראג... לאגדות הש"ס. חלק ב: שבת וראש השנה... עם ציונים והערות [מהנ"ל]... מכון "תורה שלמה", בהשתתפות "גנוי ראשונים" (דפוס "התחיה"). [8], קפח ע', פקסימילים.
59. [צ"ל"ח] ציון לנפש חיה לסדר נזיקין וליקוטים... מכתב-יד... רבינו יחזקאל סג"ל לנדא... (הביא לבית הדפוס בנימין זאב גרינוואלד. ערך, העיר, סידר והקדים הרב שמואל דוד מונק). "אושא" (דפוס התחיה). [10], רלד ע' 2°.
60. צ"ל"ח... חידושי... רבינו יחזקאל סג"ל לנדא... על מסכת פסחים... (רמלה), תורת אמת (רמת גן, דפוס אורצל). [1], קז דף. צילום מוקטן מהוצאת לעמבערג תרל"ו.
61. קובץ שעורים חלק א: מסכת פסחים, ביצה, כתובות, קידושין, ב"ק וב"ב... רבי אלחנן כונם ווסרמן... (גבעתיים), א. ש. וסרמן (דפוס "קולמוס"). שלה ע'.
62. קיצור שלחן ערוך על הלכות שבת... ע"פ מנחת שבת... שמואל הכהן מו"צ בעיר שיטאווא. (ת"א, דפוס אופסט "אמריקה-ישראל"). [תשי"ט]. קעח דף. דפוס-צילום.
63. קרן אורה חידושי הלכות על מסכת נזיר וסוטה... רבינו יצחק [בן אהרן] מקארלין. (מ). שיינברגר, דפוס ש. מונזון. [2], ע: [מב] — סה דף. 2° דפוס-צילום מהוצאת חילנא תרכ"ט.
64. שולחן ערוך אורח חיים... עם פירוש באר היטב מהרב... יהודה אשכנזי מטיקטין. חלק א—ב. ת"א, "מוריה" (דפוס "מוריה"). שלה; שלו ע'.
65. שיטת הקדמונים על מסכת ביצה. כולל: חידושי הרא"ה [=ר' אהרן הלוי מברצלונה], תוספות רבינו ישעי' הזקן, חידושי רבינו יצחק אבוהב (גלאנטי). "אורייתא" (דפוס התחיה). קנו ע'.
65. שירי מנחה הערות וחידושים על ספר מנחת חינוך מאת הרב... רבי משה מרדכי שטגר. חלק א. הובא לדפוס ע"י בנו יעקב שטגר. נמכו תורה שלמה (דפוס התחיה). 168 ע'.
66. שנת השבע קלמן כהנא... מהדורה שלישית מתוקנת ומורחבת. ת"א, מכון לחקר התקלאות שע"י פועלי אגודת ישראל (דפוס מל"ן). רלס ע', פקסימיל.
67. שערי דורא השלם הנקרא איסור והיתר. חלק א. חברו רבינו יצחק מדורא... ועל שפתו: הגהות מהרא"י... מבוא שערים... מכוונת ועטרת

שלמה... שערי בינה ואמרי בינה... [ירושלים?] חש"ד. [5] צה דף. 4. דפוס צילום מהוצאת וראנוב ת"ש.

68. שרידים מפירוש הר"א על תענית... מתוך כת"י... עלידי דוד הלבני (ויס). מוסד הרב קוק; (ניירורק) דפוס "בלשן". 88 ע" פקסימיל.

69. תולדות יוסף... חידושי גפ"ת על מסכתות הש"ס... ר' יוסף ישכר בעריש הכהן מחמעליק... עי"ד בנו... אברהם הכהן מנטליק... מעין החכמה" (דפוס "העברי"), [8] קנז ע'.

70. תוספות הרא"ש על מסכת בבא מציעא לרבינו אשר בן יחיאל... מתוך שני כתבי יד. עם מראי מקומות, הערות והארות על ידי משה הרשור ויהושע דוב גרודניצקי. (דפוס התחיה). רפה ע' פקסימילים.

71. תוספות רי"ד לרבינו ישעיה הראשון מטרנא על מסכת בבא מציעא (מהדורה תליתאה)... עם הארות והערות... ניסן זק"ש... "מעין החכמה" (דפוס "העברי"), צא ע'.

71. התורה והמדינה במה לבירורי הלכה בעניני המדינה בישראל... בעריכת הרב שאול ישראל... קובץ ט"י. כפר הרא"ה (ת"א) דפוס העשור. [3] תרצט, [3] ע'.

72. תורת הטור ביאור הלכה על חמשה חומשי תורה על פי ארבעת חלקי הטור. עם הערות (נחדושים)... משה הלוי שטינבהג... (ת"א) דפוס אש"ל. שגב ע'.

73. תורת השמיטה... קובץ הלכות ועיקרי דינים בהלכות שביעית... מהדורה שניה מורחבת ומתוקנת. חובר על ידי חנוך זונדל גרוסברג... (דפוס התחיה). מד ע'.

74. תפארת יוסף חידושים ופולולים בסוגיות הש"ס... יוסף פרעסבורגער ראב"ד מאטערסדארף... פתיחה בשם בית דוד ובסופו קונטרס בית שמעיה... ישראל טויסיג... (דפוס התחיה). רעה, [5] ע' 2°.

75. תקפו כהן... מהר"ר שבתי [בן מאיר] כ"ץ... כללי דינים על תיקון ופלוגתא דרבוחתא... וטענת קים ל... בתוספת קונטרס "כללי קים ל"...

ד. שאלות ותשובות

77. שו"ת אבני נזר חלק חושן משפט. ולקוטי שו"ת. בענינים שונים... מרן אברהם [בורנשטיין]... מסאכטשאב... מהדורה חדשה בתוספות רבות. (דפוס יהודה). רכח ע' 2°.

78. שו"ת בית חדש החדשות [ר' יואל סירקיש]... (י. ד. ובנו ז. שטיצברג) דפוס "ספרא". רצו ע'.

79. שו"ת בנימין זאב... מהר"ר בנימין בכה"ר מתתיה... כרך א: סימן א-ר. כרך ב: סימן רא-תנ. (י. ד. ובנו ז. שטיצברג) דפוס "ספרא". תפא: תסד ע'.

80. דעת מרדכי שאלות ותשובות וביאורי סוגיות והערות... הרב מרדכי יצחק אייזיק רבינוביץ. חלק ב. מוסד הרב קוק (דפוס יהודה). קטז ע' 2°. עם מבוא ביוגרפי על המחבר מאת [ש"ב] זאב אריה רבינר.

81. שו"ת מהרי"מ... מוהר"ר יוסף בן משה מטרנאני... (לפי מהדורת למברג תרכ"א). חלק א. ת"א; גבעתיים, דפוס "קולמוס". [10] רעט ע' 2°.

82. שו"ת מהר"ם אל אשקר... כמהר"ר משה ב"ר יצחק אל אשקר... (י. ד. ובנו ז. שטיצברג) דפוס "ספרא". שלג ע'.

83. נא"ה משיב... שאלות ותשובות על ד' שלחנות... נסים בנימין אוחנה... "מעין החכמה" (דפוס התחיה). קצו ע' פורטרט.

84. שו"ת רבי שאול משה על ארבעה חלקי שולחן ערוך ודרוש לשבה"ג... מוהר"ר שאול משה [זילברמן]... הוגה ונסדר ע"י בנו... מוה"ר יהושע זילברמן... ת"א חש"מ. קצב ע' 2°.

מאמר על דבר לימוד היראה ... תלמידו הרב יצחק בלאזער ... בניברק (ת"א, דפוס אופסט ישראל-אמריקה). צב דף. דפוס-צילום מהוצאת חילנא תר"ס.

95. אור הצפון מאמרי מוסר ... מרן נתן צבי פינקל ... חלק א. מסודר לפי פרשיות חומש בראשית. מוסד "השכל" ע"י ישיבת חברון (דפוס "התחיה"). 2, שא [2] ע'.

96. אור שרגא פנינים יקרים ... בפסקי התורה ונ"פ ... וגם בסוגיות הש"ס ... ר' שרגא פייש פישמן, אב"ד דק"ק סיקסא, קלויזנבורג ואח"כ מגיד מישרים בפרשבורג ... חלק א. (ת"א, דפוס אש"ל). 34, תכד ע'.

97. אמרי יהודה על פרקי אבות ... רבינו יהודה סג"ל ראזנער אב"ד דק"ק סעקעלהיד ... ע"י תלמידיו אודים מוצלים מאש ... כפר גדעון; בני ברק. דפוס סלאוויטא. [16], רנג. [9] ע'. על השער: תשי"ח. אך "הבעת תודה" של הרב אלעזר קליין מכפר גדעון: ד' תולדות תשי"ט.

98. אמרי קודש צוואת ר' יואל פרומקין מאמצילב ... ע"י משה ב"ר זאב הכהן. בניברק, (דפוס הרשקוביץ). [תשי"ט]. נג ע'.

99. אתם ראיתם ספר ראשון [מתוך ארבעה]: פרשת מתן תורה פשטים ודרשים על ידי שמואל יוסף עגנון. ת"א-ירושלים, שוקן (ת"א, דפוס הארץ). [3], רכז. [2] ע'. 2°. לקט מקורות על פרשת מתן תורה. בהקדמה נותן המחבר סקירה ביבליו-גרפית על "ספרים שחורזים מתורה שבכתב לתורה שבעלפה ולהיפך".

99. במלכות היהדות פרקי הגות ומחשבה. הרב אברהם חן. מוסד הרב קוק (דפוס "העברי"). יד. 346 ע'. עם הקדמה: "האור והכלים" מאת הרב ש. י. זיין. [המלבה"ד — צבי קפלן].

100. ספר ברוך ... מאמרים שונים ... תוכחות מוסר. חלק ב: משאלות הזמן ... (לעילוי נשמת ברוך צבאט ... מלוקט ע"י אביו [חיים צבאט]). [כפר אתא]. חש"מ. [16]; 23 ע'.

101. ברית מנוחה מהרב המקובל ... אברהם מרימון הספרדי ... על הנקודות שם בן ארבע ... (דפוס ורדי). נו דף.

85. שו"ת רחש לבב חידושים וביאורים בסוגיות חמורות שבש"ס ... מוהר"ר חיים שמואל הלוי בירנבוים, עם תולדות המחבר ... יו"ל בפעם הראשונה מכתבי-יד ... מכון "חתם סופר" (דפוס התחיה). טז, קמח ע'.

86. שו"ת הר"י מיגאש ... עם הוספות. לה דף. [חש"מ]. ההפצה הראשית: ח. גיטלר, ת"א.

87. שאלות ותשובות רבינו יום טוב בן אברהם אלאשבילי (הריטב"א) ... על פי כתבי-יד יחיד בעולם. בתוספת מבוא והערות מאת יוסף קאפח. מוסד הרב קוק (דפוס יהודה). 16, 285 ע'.

88. שאלות ותשובות ... מוהר"ר יוסף בן לב ... בתוספת מראי מקומות ... מבוא לתולדות המחבר וספריו, הערות ותקונים. חלק א. "גנוי קדם" (דפוס התחיה). שי ע'.

89. שאלות ותשובות והלכות שחיטה ובדיקה וחידושי דינין ... מהר"ר יעקב ווייזל ... חידושי מוסר אגודה ונימוקי מהר"ר מנחם מרזבורק ... תשובות רבות שלא נדפסו בדפוסים המאוחרים. י. וואלף, שטיצברג ובניו (דפוס התחיה). ג, קפח ע'.

90. שאלות ותשובות ... רבינו שלמה בן אדרת ... חלק ג. בניברק (גבעתיים, דפוס "קולמוס"). ח, רסט ע'.

91. ספר התשובה ... [שו"ת] כמוהר"ר שמעון בן צמח [דוראן] ... חלק א-ד. ת"א, דפוס אופסט-ישראל-אמריקה [תשי"ט]. [4], סה; מט; כו; לד; יד דף. 2°. חלק ד מחולק לטור א, ב, ג. דפוס-צילום מהוצאת לעמבערג תרנ"א.

92. תשובות הרשב"א המיוחסות להרמב"ן ... ת"א, דפוס אש"ל, רמא ע'.

ה. קבלה, פילוסופיה, מוסר ודרוש

93. אהל יעקב על חמשה חומשי תורה ... ר' יעקב [קראנץ] מדובנא ... כרך א: בראשית-שמות, כרך ב: ויקרא-דברים. [ירושלים? חש"ד]. קה, עז; פא, סב, פב דף. דפוס-צילום מהוצאת חארשא.

94. אור ישראל ... קבוצת מכתבים ומאמרים ... מרגא ורנא ישראל לייב קין [=ליפקין] ...

110. יסוד ושורש העבודה של התפלה והתורה והמצות... רבי אלכסנדר זיסקינד במו' משה... מהדורה חדשה מתוקנת (עם דבר הקדמה וקוים לתולדות המחבר מאת הרב שאר ישוב כהן). מכון הרי פישל (דפוס התחיה). 36, תצו' אוא ע'. ביוגרפיה באנגלית — הרב ח. ש. גולדשטיין.
111. ספר היראה לרבינו יונה גירונדי עם ביאור מקור היראה מאת בנימין יהושע זילבר. מהדורה שניה. (דפוס התחיה). [4] פט, [1] ע'.
112. הכוזרי... עם שני ביאורים... קול יהודה... אוצר נחמד... (ת"א, דפוס אופסט ישראל-אמריקה) [תשי"ט]. עה, צה, עה, ע דף. דפוס-צילום.
113. ספר המדות מאת רבינו יעקב [קראנץ מ]דובנא. עם הקדמה מאת תלמידו מו"ה אברהם בערוש פלאהם. ת"א, "נועם" (דפוס "זהר"). 240 ע'.
114. מורה הנבוכים לרבינו משה בן מימון... הוצאה מנוקדת ומוגה... מבואות, הערות ומראי מקומות ומפורשת על-ידי יהודה אבן-שמואל... חלק א, כרכים א—ב. חלק ב, כרך א. מוסד הרב קוק (דפוס טורים). 88, 224, ל; 56, 226—524, פט; קלב, 320 ע'. הכרכים א—ב מחלק א: מהדורה שניה. בדפוס-צילום עם תיקונים והשלמות.
115. מכתב מאליהו... הרב אליהו אליעזר דסלר. מבחר מתוך כתביו בתורת המוסר וההשקפה. בעריכת אריה כרמל, אלטר האלפרן. מהדורה שלישית. (דפוס התחיה). גדפס מאמהות.
116. מקראי תשובה ילקוט מקורות בעניני תשובה... למרצים, למורים, למדריכים ולמעיינים. מאת חיים ליפשיץ. משרד החינוך והתרבות, המחלקה לתרבות תורנית. 13, 118 ע'. בשיכפול.
117. הנאום והמאמר דרשות, הרצאות ונאומים... על פרשיות השבוע... הרב דוד צבי זילבר-שטיין... ת"א, דפוס לוריא, כ ע'.
118. שני לוחות הברית... על שתי תורות בכתב ובעל פה... רבי ישעיה ברבי אברהם הלוי הורוויץ... המפעל להוצא השל"ה (ת"א, דפוס אופסט ישראל-אמריקה). עג, עז, קח, מה, טו דף. דפוס-צילום מהוצאת יאזעפאף תרליט.
101. ספר הגאולה לרבינו משה בן נחמן, הוא ספר הקץ להרמב"ן (מ)גירונדי. יוצא לאור על-פי כתבי יד עתיקים בצירוף מראי מקומות, פיסוק והערות על ידי יהושע משה אהנסון, מרבני פתח-תקוה. (ת"א, ספריית), ירושלים (דפוס יהודה). קמא ע', פקסימילים. מע' עג ואילך: ישועת משה מבוא ואחרית לספר הגאולה עם תולדות הרמב"ן.
102. דבר [=דובר] ישרים ורושים, ביאורים, רמזים... על סדר חמשה חומשי תורה והמועדים... חיים דוד זילבר-מרגליות... ת"א (גבעתיים) דפוס "קולמוס". [12] רעה, [1] ע'.
103. דברי אשר הערות והארות בפרשיות השבוע, ש"ס וזהר... אשר רוזנבוים... (ת"א, דפוס הפועל המזרחי). קס ע'.
104. דרשות מהר"ל מפראג... על התורה ועל המצות... זכר צדיק — הספד על פטירת חכם. עם מבוא מאת משה שלמה כשר. "תורה שלמה" (דפוס "ספרא"). 69, צי, קים, יז ע'.
105. הגיונות מקרא ישראל אלדד [=שייב]. "סולם". שג, [1] ע'.
106. ודע מה שתשיב לאפיקורוס תשובות ברורות מהתנ"ך עצמו... נסים בננימין אוהנה... (דפוס "העברי"). 50, [1] ע'.
107. חבור הדרוש לתפילין של בר מצוה. יוסף חסיד. (דפוס "חורב") [תשי"ט?]. 7 ע'.
108. חובות הלכות רבנו בחיי בן יוסף אבן פקודה בתרגומו של ר' יהודה אבן תבון... עם מבוא והערות מאת א. צפרוני. נקד י. טופורובסקי. (ת"א), מחברות לספרות בסיוע מוסד הרב קוק (דפוס "קול"). 648 ע'. (אוצר המחשבה של היהדות).
109. חתם סופר דרשות ומאמרים מרבינו משה סופר... מכתבי יד המחבר שעדיין לא ראו אור הדפוס. עם מראי מקומות, ציונים והערות בשם "שערי יוסף" על ידי נפתלי שטרן... כרך שלישי. מכון "חתם סופר" (דפוס התחיה). קכו, [4] ע'. 2.
- כרך זה הוא המשך לדרשות חתם סופר שגדפסו בקלויזנבורג, תרפ"ט.

119. שנים עשר דרושים ל... רבינו נסים [ב"ר יעקב מקירואן]... ויש מיחסים אותו ל... רבינו נסים ב"ר ראובן... [גירונדן]. הוספנו מפתח ענינים. ערוך ע"י הרב משה שטרן. (דפוס ורדי). [2] מד. לד דף. לד הדפים האחרונים: שנים עשר דרושים מהרב... מהר"י מינץ, עם שער מיוחד. דפוס-צילום מהוצאת ווארשא תרל"ה ותל"ו.
120. שערי תשובה לרבינו יונה [גירונדי] עם ביאור זה השער [מאת ר' בנימין יהושע זילבר?]. בני-ברק; ת"א, דפוס אש"ל. רמב ע'.
121. תורת המוסר מבחר שיחותיהם, אמרותיהם ותולדותיהם של גדולי המוסר. בעריכת דוד זריצקי. ת"א, "מוריה" (דפוס מ. גרינברג). 223 ע'.
122. תקון כרת סדר הלימוד לתקון כרת כפי סדר הרב חיד"א... עם ביאור המלות ואדרא רבא ואדרא זוטא... העורך והמו"ל צאלח ב"ר יעקב מנצור. ירושלים, חש"מ. קסב, קלת, פו ע'.
- ו. תפלה ופיוט
123. אבודרהם השלם חיברו רבינו דוד ברבי יוסף אבודרהם... שינויי-נוסחאות... עם ביאורים והערות מאת רבי שלמה אהרן ורטהימר... ("אושא" דפוס התחיה). 7, תטו, [1] ע'.
124. אגדתא דפסח [=הגדה של פסח] כמנהג עולי תימן. עם ארבעה מפרשים: א. הקדום אשר לא נודע שם מחברו. ב. מהר"ב, ר' יחיא בשירי. ג. מהר"י, ר' יצחק ונה. ד. עץ חיים, ר' יחיא צאלח. הואר והוגה ותורגמו הפירושים... לעברית על ידי יוסף קאפח. יו"ל בפעם הראשונה. האגודה להצלת גנוי תימן, בסיוע מוסד הרב קוק (דפוס י. ע. איתאח). 16, קעו ע'.
125. אוצר פירוש הגדה של פסח מאת רבינו חיים יוסף דוד אזולאי. והם ששה ספרים... שמחת הרגל... זרוע ימין... גאולת עולם... שפה אחת... פה אחד... בתי הנפש... (ח. צ. עהרענרייך, דפוס התחיה). [2], צח; כ; יד; יג; יג; י דף. לכל ספר שער מיוחד המנוסח בהתאם לשער המקורי.
126. הגדה של פסח עם פירוש ילקוט שמעוני... שמעון בצלאל ניימאן... גרפס מחדש פעם שלישית ע"י חתנו חיים אדר. (דפוס ש. מונזון). [3], 3, קב, [5] דף. דפוס-צילום.
127. הגדה של פסח עם ציורים מאת א. אל-חנני. דפוס ליפשיץ [תשי"ט]. 32, [2] ע', תמונות. עברית ואנגלית, עם שער נוסף באנגלית.
128. הגדה של פסח עברי-כורדי... עש"ב אבדני. (דפוס מרכז). עב ע'. עברית ותרגום כורדי בעמודות מקבילות.
129. הגדה של פסח עם לקוטים... מספרי תלמידי... רבינו ישראל בעש"ט... יו"ל ע"י אברהם נתן בערנאטה. ירושלים, חש"מ. ס ע'.
130. הגדה של פסח... הוצאת "ירושלמי" [תשי"ט]. [80] ע', תמונות. דפוס-צילום שלי אחת מהוצאות ליורנו, בתוספת כמה ענינים.
131. הגדה של פסח... ת"א, "יבנה", [תשי"ט]. לב ע'.
132. מחזור כנסת ישראל ע"פ מטה לוי, כנסת ישראל. נוסח אשכנז. ת"א, "תפארת" [תשי"ט]. 280; 448; 327; 336; 280 ע'. על כל השנה בחמשה כרכים.
133. סדר מנחת ערב תפלות מנחה ומעריב לחול ולשבת עם קריאת התורה למנחה בשבת ולתענית ציבור (הביא לבית הדפוס מאיר חובב). המדור הדתי לעניני הנוער והחלוץ של ההסתדרות הציונית (ת"א, דפוס "הארץ"). 208 ע'.
134. סדר התנאים והכתובות שבין ישראל לאביהם שבשמים מהרב ישראל ג'ארא... אקדמות ע"פ מטה לוי... (ב. צ. דייטש) [תשי"ט]. [8] ע'.
135. סדר עבודת ישראל עברית ואנגלית בעמודים מקבילים, שער באנגלית. סיני, ת"א. דפוס-צילום. [2], 446 ע'.
136. פרי עץ הדר סדר ט"ו בשבט... העורך צאלח ב"ר יעקב מנצור. חש"מ. נו ע'.
137. שבת מלכתא כולל התפילות והזמירות לשבת עם באור ומקורות התפילות עם פרקי ברכי נפשי וס"ו שירי המעלות. הרב יצחק חי הכהן מו"א ה... גן-יבנה (ירושלים, דפוס סלומון). [10], קמו-תנו. [32] ע'.

147. כנסת ישראל... לקוטים יקרים... הרב הצדיק ישראל מרוזין ואחריו מבניו... ע"י ראובן בהרב צבי דוד... הוצאה חדשה... ע"י הרב הרשקוביץ. בני ברק, דפוס "סלאוויטא" חש"ד. צה, [1] ע'.

148. גם ההצלה של הרבי מגור סיפורו של עד ראה. משה יחזקאלי [=פראגר-מארק]. "ישורון" (דפוס "ספרא"). 119 ע', תמונות, פקסימיל. (הצלת התורה בימינו, 1).

149. על אדמו"רי פולין תורות, שיחות וסיפורים. אליעזר שטיינמן. ת"א, "כנסת". 382 ע'. (באר החסידות).

150. צבי לצדיק... ביאורים וחיידושים והגהות על ספר תיקוני הזוהר... מגוף כתב יד... רבינו צבי הירש [אייכנשטיין] מוידוישוב... ישעיה אשר זעליג מרגליות. (דפוס התחיה). נו ע', קח דף, פקסימילים.

151. קיצור לקוטי מוהר"ן השלם... העצות נפלאות... הכתובות בספר קיצור ליקוטי מוהר"ן הישן ובספר לקוטי עצות הראשון ובספר לקוטי עצות מהדורא בתרא... "חסידי ברסלב" (דפוס "ספרא"). [4], ז, [1] ע', קעד דף.

152. הרבי מקאצק וששים גבורים סביב לו... גדולי תלמידיו וצאצאיו עד הדור האחרון. ערוך בידי: יחזקאל רוטנברג — משה שנפלד. ת"א, "נצח" (דפוס "ארוי"). [8], שלו ע'.

153. שבחי צדיקים... מזמורין פיה מעשיות חקיקין ומעזבין זדאד די עמרהום מא תכתבו בלערבייא והומא מן רבותינו הקדושים והצדיקים... (דפוס "המערב") [תשי"ט]. 93, 95 ע'. בערבית באותיות עבריות.

154. שומר אמונים... לחזק הלבבות לאמונה... ולבטחון וקבלת עול מלכות שמים... מרן אהרן ראטה... חלק א—ב. (דפוס התחיה). [8], רמד; [2], רמז—תכה, [3] דף. המו"ל: חתן המחבר ר' אברהם יצחק הכהן קאהן.

155. שם משמאל על סדר פרשיות התורה ומועדי קודש... מו"ה שמואל בן אברהם [בורנשטיין]. ספר במדבר. מהדורה שניה. ת"א, "נזר" (ירושלים, דפוס יהודה). תית, [2] ע'.

138. סדר התפלות והתודיות ליום הזכרון לגבורי מלחמת הקוממיות... וליום חג העצמאות... משרד הדתות. ח' [1] ע'.

ז. חסידות

139. אות ברית... העצות הקדושות השייכים [1] לענין שמירת ברית קודש... מהצדיק ר' נחמן מברסלב ומספרי תלמידיו ר' נתן [שטרנהרץ]... "חברת חסידי ברסלב" דפוס "ספרא", עא, [1]. סד ע'. סד העמ' האחרונים: תקון הכללי.

140. אילנה שלוחה חדושי תורה ורוזין דארייטא... רבינו נפתלי [הורביץ] אבד"ק ראפשיץ... קונטרס לקוטי מהר"ם... מו"ה מנחם מענדיל אבד"ק ליסקא, אביו של המחבר... ע"י הלל גרינפלד (ת"א, דפוס "מגן"). צו ע'.

141. אילן ה"בעל שם טוב" השתלשלות האדמו"רים מהבעש"ט עד ימינו... מהדורה שלישית. ת"א, "בית יעקב", חש"מ. [1] דף. הופיע בשני גדלים שונים: 70:70 ס"מ ו-35:30 ס"מ. המחבר: מאיר שצ'רנסקי.

142. באר מים חיים עה"ת רבינו חיים [בן שלמה] מטשערנאויץ... ע"י הלל גרינפלד. (שמות—דברים). ת"א, דפוס "אשל", [1], קמב, קלו דף.

143. בית ספינקא תולדות האדמו"ר... מרן יוסף מאיר ווייס... בעל "אמרי יוסף"... מאת יהודה לייב לוין. פרק שיחות ואמרות מאת ישראל חיים ברקוביץ. אגודת חסידי ספינקא בא"י (דפוס "ספרא"). 180 ע', פורטרטים.

144. בית קוצק האריות שבחבורה. כתב וערך יהויה לייב לוין. חלק א—ב. "נחליאל" (דפוס "ספרא"). קעט; קפ ע'.

145. גדולת רבינו ישראל בעל שם טוב... מספיק וממקורים נאמנים ואשר שמעתי... אברהם נתן בערנאטה... (דפוס התחיה). קח ע'.

146. התגלות הצדיקים וסיפורים נוראים... וקצת חד"ת... מרביתנו הצדיקים... (דפוס התחיה). עז, סג ע'. סג העמ' האחרונים: שבחי צדיקים, עם שער מיוחד.

156. שפתי צדיק... מו"ה פנחס מנחם אלעזר [יוסטמן]... הבאנו מחדש לדפוס... שמעון אלתר, אברהם מרדכי רוטבלט, יהודה ארי' לייב היינה. חלק ב: שמות. (דפוס "העברי"). קפ ע'.
157. אבני קודש שרידי בתי-כנסת בפולין. רישומים: יוסף צמפלה. דברי פתיחה: דוד דוידוביץ. ת"א, דביר (דפוס אופסט ישראל-אמריקה). [8] ע' 18 לוחות-תמונות. 2°.
159. ארשת ספר שנה לחקר הספר העברי. א. בעריכת נפתלי בן-מנחם, יצחק רפאל. מוסד הרב קוק (דפוס טורים). 512, [3] ע' פקסימילים.
160. בן סירא השלם כולל כל השרידים העבריים שנתגלו מתוך הגניזה... עם מבוא, פירוש ומפתחות מאת משה צבי סגל. מהדורה שניה. מוסד ביאליק (דפוס מרכז). 16, 72, שער ע'.
161. בנתיב היחיד חיי חולם ולוחם בעיר המקובלים. אפרים טובנהוויז. עם מבוא מאת נחום סלושץ. חיפה, "מצודה" (ת"א, דפוס הפועל המזרחי). 405, [2] ע' 29. ביוגרפיה של אביו ר' מאיר טובנהוויז, מותיקי צפת.
162. גלויות סנהדרין פרק בדברי ימי ישראל. מנשה בן-חיים (קניג). פתח תקוה (ת"א, "נצח", דפוס "זהר"). [תשי"ט] 95 ע'.
163. דרכי אישות ומנהגיה על פי תורת ישראל. אריה ליב אפשטיין. ת"א, י. צ'צ'יק (דפוס מל"ן). 216 ע'. הספר תורגם מאנגלית.
164. חגי ישראל ומועדיו (מנהגיהם וסמליהם). נחום וואהרמאן. עיטורים בידי מנחם גפן. "אחיאסף" (דפוס "המערב"). 223, [1] ע' תמונות.
165. חכמת ישראל במערב אירופה ערך שמעון פדרבוש. ירושלים-ת"א, "עוגן" שליד ההסתדרות העברית באמריקה בשיתוף עם הוצאת ספרים מ. גיומן (ת"א דפוס מל"ן). 562 ע'. כ-50 מונוגרפיות על אישים שונים וכן על כמה כתבי-עת לחכמת ישראל.
166. ספר החיד"א קובץ מאמרים ומחקרים בעריכת מאיר בניהו. מוסד הרב קוק בשיתוף מכון בן-צבי (דפוס טורים). רב ע'. נשלם בדפוס עוד בשנת תשי"ז אך לא הוצא למכירה אלא בשנת תשי"ט עם גמר ספר "רבי חיים יוסף דוד אזולאי".
167. רבי חיים יוסף דוד אזולאי חלק א: תולדות חייו. חלק ב: מחקרים ומקורות מאיר בניהו. מוסד הרב קוק בשיתוף מכון בן-צבי (דפוס טורים). תרה ע', פורטרט, פקסימילים. חלק ב. מע' רפה ואילך, עם שער מיוחד.
168. החפץ חיים חייו ופעלו. הרב משה מאיר ישר. כרכים א-ב. ת"א, "נצח" (דפוס "ארוז"). תשפ ע', פורטרטים, פקסימילים.
169. יהדות ליטא תמונות וציורים (איסוף התמונות והציורים: י. ד. קמזון). נפתלי בן-מנחם: חכמי ליטא, ציורים לתולדות חייהם ורשימת ספריהם. מוסד הרב קוק (דפוס ג'רוסלם פוסט). כב, 256, 16 ע' תמונות.
170. כפתור ופרח... רבי אשתורי הפרחי. עם הערות ומראה מקומות... ומפת ארץ ישראל... (דפוס ש. מונזון ודפוס התחיה). 14, 127, 52, 21 ע', פקסימילים. גוף הספר דפוס-צילום מהוצאת ברלין תרי"א. מראי המקומות (21 הע' האחרונים) נסדרו מחדש בדפוס.
171. כתבים רפואיים, רבינו משה בן מימון. כרך ב: פרקי משה ברפואה בתרגומו של ר' נתן המאיתי... על פי כתבי יד. עם מבוא, ביאורים והוספות עלידי זיסמן מונסטר. מוסד הרב קוק, בהשתתפות ההסתדרות הרפואית (דפוס התחיה). 24, 470, 32 ע'.
172. לבעיית הגמול במקרא מסות ושאלות עיון. הרב יששכר יעקבסון. ת"א, "סיני" (דפוס מל"ן). 187 ע'.
173. הלשון והרקע הלשוני של מגילת ישעיהו השלמה ממגילות ים המלח. יחזקאל קוטשר. הוצאת ספרים ע"י ל. מאגנס (דפוס גולדברג). כ, 529, 12 ע'. עם שער נוסף, תוכן וסיכום באנגלית.
174. מבוא למשנה תנוך אלבק. מוסד ביאליק (דפוס מרכז); ת"א, דביר. ת. 295 ע'.

175. מבוא למשפט העברי (משפט עברי א). רשימות על פי הרצאותיו של מנחם אלון... מפעל השיכפול של הסתדרות הסטודנטים. [4], 125 ע'. בשיכפול.
176. מגדולי התורה והחסידות ספר טו: ראשוני הרבנים בורשה: הגאון ר' שלמה זלמן ליפשיץ... ר' חיים דוידזון. אברהם יצחק ברומברג. המכון לחסידות (דפוס התחיה). קלב ע'.
177. מגילות מדבר יהודה מנוקות בצירוף מבוא כללי, הקדמה לכל מגילה, השלמות, פירושים והערות וקונקורדנציה. על ידי אברהם מאיר הברמן. (ת"א), מחברות לספרות (דפוס "עמל", דפוס "קול" ודפוס "דבר"). 213, 175, 16 ע'. תמונות פקסימילים.
178. מדי חודש בחדשו פרקי זכרונות לחדשי ישראל. הרב יהודה ליב הכהן מ'מון. מחזור ה. מוסד הרב קוק (דפוס ווייס). 168 ע'. (כתבי הרב י. ל. הכהן מ'מון, כרך יא).
180. המקדש בתקופת הבית השני שמואל ספראי. הסוכנות היהודית/המחלקה לעלית ילדים ונוער / מדור להדרכה (דפוס למודי ירושלים). מד ע'. (עיונים למדריך ולמורה, חוברת כח).
181. המשנה בבבלי ובירושלמי השוואות נוסחותיה. אלימלך שכטר. (הביא לבית הדפוס אברהם דרום), מוסד הרב קוק. 52, שלו, [7] ע'. שער נוסף והקדמה באנגלית.
182. משפט עברי ב' (דיני מכירה) רשימות שנערכו בשנת הלימודים תשי"ט לפי הרצאותיו של זרחן ורהפטיג... מפעל השיכפול של הסתדרות הסטודנטים. [4], 69, יא דף, 70—142 ע', [2], 143—197 דף. 2°. בשיכפול.
183. נר לבואור ציונים והערות, תקונים ובאורים לספר אור החיים מרבינו חיים בן עטר... מאת ראובן מהגליות. מוסד הרב קוק (ת"א, דפוס הפועל המזרחי). כח; כד; כה; סז ע'.
184. סופרים וספרים שורת מאמרים על הספרות התלמודית-ההלכותית שהופיעה בדורנו. הרב שלמה זיין. גאונים/ראשונים/תשובות. ת"א, א. ציוני (דפוס מל"ן). 334 ע'.
185. סופרים וספרים [כנ"ל]... פסקים/פירושים וחינושים. כנ"ל. 414 ע'.
186. סופרים וספרים [כנ"ל]... מדרש וזוהר/ מחקרים/קבצים/חב"ד/אנציקלופדיה/שונים. כנ"ל. 367 עמודים.
187. סמלי אשה במקורותינו העתיקים, בספרותנו החדשה ובספרות העמים. מחקרי תורה ואמונות, מנהגים ופולקלור. מלוקט, ערוך ומבואר עם הערות רבות מאת הרב ד"ר יעקב נאכט. ת"א, ועד תלמידיו וחניכיו של המחבר (דפוס "המסדר", דפוס "העשור"). ש, [2] ע'.
188. הספרים החיצוניים מפורשים פירוש חדש בצירוף מבואות על ידי א'ליהו [שמואל] הרטום. (חשמונאים א—ד), ת"א, "יבנה" (דפוס "הארץ"). 104; 88; 36; 46 ע'. לכל חלק שער מיוחד.
189. עיונים ומחקרים (מקרא ולשוני) משנה ותלמוד, כתבים חיצוניים, מדרשי הלכה ואגדה, ספרות הגאונים והראשונים, הלכה ומנהג. [שנאול] [חנא] קוק. ספר א. מוסד הרב קוק (דפוס "המעריב"). יט, 376 ע'. פורטרט. המביא לבית הדפוס: נפתלי בן-מנחם.
190. ספר קראקא עיר ואם בישראל. בעריכת אריה באומינגר, מאיר בוסאק, נתן מיכאל גלבר. מוסד הרב קוק בהשתתפות ארגון יוצאי קראקא (דפוס ר. ח. הכהן). 429 ע'. פורטרטים, תמונות, פקסימילים. 4°.
191. קרני אורה ממשנתו של הרב יצחק יעקב ריינס ותולדותיו. מאת הרב זאב אריה רבינר. מוסד הרב קוק (ת"א, דפוס לידור). רו, [1] ע'.
192. שירת יהודי התרגום פרקי עלילה וגבורה בפי יהודי כורדיסטן. רשמם ממסורת שבעל-פה ותירגמם לעברית ופירשם והקדים להם מבוא יוסף יואל ריבלין. מוסד ביאליק (דפוס הממשלה). 315 ע'.
194. תולדות החסידות מהבעש"ט ועד זמננו. יצחק אלפסי. ת"א, "ציון" (דפוס הפועל המזרחי). 176 ע'.
195. תורה שבעל פה הרצאות בכינוס הארצי הראשון לתורה שבעל פה. בעריכת הרב קהודה

- שופטים, שמואל א וב, מלכים א. בשיכפול.
204. אמת לקוט מאמרים על גודל מעלת האמת. בנות ירושלים [תשי"ט]. [1] 18 דף. כל הטכסט באידיש. בשיכפול.
205. אנציקלופדיה תלמודית לעניני הלכה... בעריכת הרב שלמה יוסף ז'יין... כך ט: הטמנה — הפה שאסר הוא הפה שהתיר. הוצאת אנציקלופדיה תלמודית, המרכז העולמי של המזרחי והפוחמ"י, בסיוע מוסד הרב קוק (ת"א, דפוס מ. גרינברג), 15, [1] ע', תשנה עמודה, [3] ע' 4°.
205. בצאת השנה לקט מקורות, סיכום פעולות המחלקה להלכות התלויות בארץ ובחקלאות שע"י הרבנות הראשית לישראל בשנת השמיטה תשי"ט. היכל שלמה, בהשתתפות מכון הרי פישל (ת"א, דפוס "העשור"). קכו, [2] ע'.
206. דפי תלמוד לשנת הלימודים התשיעית בבית הספר הממלכתי, כיתה ראשונה של בית-הספר התיכון... ערוך, מסודר ומבואר ע"י ישראל א. הרלינג. "קריית ספר" (דפוס טורים), 12, קלה ע'. קטעים ממסכת בבא מציעא ובבא בתרא.
207. הלכות תו שין כף דינים מנהגות ודברי עיון. הותקנו והובאו לדפוס בידי מאיר תובב, (היכל שלמה, דפוס גירוסלם פוסט), פ, 151 ע', תמונות. דינים ומנהגות — אליעזר אליגור.
208. הלכה לעם התפלה, קריאת התורה, בית הכנסת, ברכות. הלכות מוסברות ומבוארות על פי המקורות... מאת יעקב ברמן. ת"א, א. ציוני (דפוס נתיבה). רלא, [1] ע'.
209. הלכות כבוד אב ואם ודרך ארץ מיוחדת לתלמידות בבתי חנוך חרדים מסורתיים לבנות. בנות ירושלים. חש"ד. [1] ת, 18 דף. כל הטכסט באידיש. בשיכפול.
210. חוקי הקרבנות עיקרי דיני עבודות הקרבנות וסדר הקרבנות בשפה קלה... ערוך ומסודר ע"י שאול שפר. (דפוס התחיה), 139, [5] ע', תמונות.
211. ידיעות לתלמידים [של אוניברסיטת בראילן]. שנת הלימודים תשי"ט. (רמת-גן, אוניברסיטה בר-אילן; ת"א, דפוס ניאוגרפיקה) [תשי"ט]. 52 ע'.

לניב] הכהן מימון. מוסד הרב קוק (דפוס חיים). קיג ע', תמונות.

196. תחנות בספרות ישראל תולדות ספרות עם ישראל מזמן חתימת התלמוד עם אנתולוגיה מבוארת. יהודה ליב גירשט. חלק ב: מזמן ראשית הצמיחה של ספרות ישראל בספרד המוסלמית עד דורו של ר' יהודה הלוי. "ישורון" (דפוס "ספרא"). 288 ע'. נתפרסם מקודם ב"המודיע" ונדפס מאמהות.
197. תקופת הגאונים וספרותה והרצאות ושיעורים מאת הרב שמחה אסף. ערוכים על-ידי מרדכי מרגליות. (הדפסה שניה). מוסד הרב קוק (דפוס ש. וינפלד), 340, [2] ע'. על השער: תשט"ו, אולם מעבר לשער: הדפסה שניה, תשי"ט.
198. התשובה מסה פסיכולוגית. מאת יצחק רפאל הלוי עציון (הולצברג). מהדורה שניה. ת"א, א. ציוני (דפוס מל"ן), 36 ע'.

ט. חינוך, ספרי-שימוש והסברה

199. אוצר לשון המשנה ספר המתאימות — קונקורדנציה לשה סדרי משנה... חיים יהושע קאסאווסקי. מהדורה מתוקנת ע"י המחבר וע"י בנו משה. כך ג: אותיות כ—ע. ירושלים, "מסדה" (רמת-גן, דפוס "מסדה"). [5] 912—1438 ע'.
200. אוצר מאמרי הלכה (כחמשה ושלישים אלף מאמרי חז"ל מתוך שני התלמודים, המדרש והזהר בסדר א"ב. בצורף מפתח עניני מפורט). ישראל יצחק חסידה. כרכים א—ב (אותיות א—מ). (דפוס התחיה). [12] ע', שצב, [4] ; [4] ע' שיו ע'.
201. אוצר מאמרים על התורה נלקטו ונערכו ע"י אליעזר ליפמן לבי"א (יזכירוביץ). ת"א, "מוריה". שיט ע'.
202. אוצר עמי... אגדות מן התלמוד והמדרשים מעובדות לילדי ישראל בידי ידידיה ספרא... בין אדם לחברו. ת"א, "עמיחי" (דפוס "הגליון"). 160 ע', תמונות.
203. אידישע געשיכמע פון ג"ך לויט די ערשטע מפרשי המקרא. טייל 1—5. בנות ירושלים, מרכז לחנוך חרדי מסורתי לבנות בארץ-ישראל. [1], 24 ; 43 ; [1], פו ; [1], עו ; [1], צו דף. כולל: יהושע,

221. על השמיטה אליעזר אלינר. המופיט הממשלתי (דפוס הממשלה). 39 ע'. בראש השער: משרד החינוך והתרבות, אגף החינוך הדתי.
222. פורים פרק לימוד ושיחה, תאורי הוי ומנהגים. לקט למחנכים במרכזים תורניים ולמתנדבים לפעולה בישובי עולים. [המלקט יעקב רוטשילד]. משרד החינוך והתרבות, המחלקה לתרבות תורנית [חש"ד]. [5] 40 [4] דף, תמונות. (סדרת מועדים). בשיכפול.
223. פרקי מקרא הלכה ואגדה, דברי עיון, תאורי הוי ומנהגים... [חוברת א—ד]. [המלקט יעקב רוטשילד]. משרד החינוך והתרבות, המחלקה לתרבות תורנית. חש"ד. [4] 72; [2] 28; [5] 67; [10] 38 דף. לראש השנה, יו"כ, סוכות וחגנוכה. בשיכפול.
224. הפתיחות למדרש איכה רבה לקט מקורות לתרגיל של דב נוי. הפקולטה למדעי הרוח, החוג לספרות עברית, האוניברסיטה העברית. [3] 77 ע'. בשיכפול.
225. קונקורדנציה לתנ"ך... שלמה מאנדעל-קערן. מהדורה רביעית עם מילואים והוספות [בעריכת משה גושן-גוטשטיין]. שוקן (רמת-גן, דפוס "אורצל"). 18, 1565 ע'. דפוס-צילום.
226. שבת מלכתא והלכותיה חלק א. בנות ירושלם. [2] מב דף. הטכסט באידיש. בשיכפול.
227. שמיטה מקורות, הלכה וטעמים (העורך צוריאל אדמנית). "אמנה", חש"מ. 62, [1] ע'.
228. שערים לתורה ורש"י חוברות לעבודה ולחזרה לזמן הלימודים ולימי החופש. [משה] צ[בין] אפרתי וא[לקנה] ביליק. ספר שמות, חוברת א: שמות—יתרו. 40, [1] ע'.
229. תאיר נרי מבאר דברי חכמים וחידותם, כל דרשות "אל תקרי" ... הרב משה שמעון סובול... (יפו, דפוס "הספר החדש"). עב, יו, [4] ע'.
229. תהליכי התמורה והגאולה פרקים בבעיות המדינה והתהוותה. [שלמה] [נלמן] שרגאי. מוסד הרב קוק (דפוס ר. ת. הכהן). 560 ע'.
230. תקופת הפרושים בזמן בית שני. בנות ירושלים. [1] 37 דף הטכסט באידיש. בשיכפול.
212. יהדות התורה והמדינה בירור רעיוני בשאלת היחס לציונות ולמדינה עם קצת פרקי היסטוריא מן העבר הקרוב. א. גיטלין [=אוריאל צימר]. (דפוס יהודה). 50, [1] ע'. מבחינת אידיאולוגיה הקרובה לנטורי-קרתא.
213. יונה אמתיו ואליהו להוראת ספר יונה על פי המקורות. יהושע בפרך. המדור הדתי במחלקה לענייני הנוער והחלוץ של ההסתדרות הציונית (דפוס מרכז). [4] 190 ע'. (צא ולמד; ספרית עזר ללומד ולמעיין, ה).
214. ספר הישר אגדות התורה לפי מסורות עתיקות... מהדורה מתוקנת וערוכה בידי [נחום] בנארי. ציורים: בינה גבירץ. חלק א—ב. מ. ניומן (דפוס קרמה). [1] 337 ע'. גרסא מאמהות.
215. מאיר בת עין הלכות ואמרות טהורות של התנא רבי מאיר בעל הנס... במשנה בתלמוד ובמדרש... העורך והמוציא לאור צאלח ב"ר יעקב מנצור. חש"מ. קס ע'.
216. מבוא למחשבת ישראל הרב משה וינטורה... ת"א מחברות לספרות. 287 ע'.
216. המדינה והיהדות הדתית נאומים והרצאות. [אריה] [לניב] גלמן. מוסד הרב קוק (דפוס "העשור"). [6] לו, 164 ע'. פורטרט.
217. מדרשי ארץ ישראל אוצר מדרשי חז"ל מענייני ארץ ישראל ושבתה. סודר ומבואר בידי הרב יוסף גולדנבום-זהבי. חלק א. מכון "תהלה" (דפוס ש. וינפלד). [16] רכד ע'.
218. מדרשי הזהר לקט שמואל פירושי הזהר... בדרך הפשט על תורה נביאים וכתובים המפורזים בזהר, תקוני זהר ובזהר חדש... על ידי שמואל קיפניס. חלק ב: נביאים (דפוס התחיה). [16] 216 ע'.
219. די סדר-נאכט "בנות ירושלם" [תשי"ט]. [1] כה דף. בשיכפול.
220. עבודות בתורה וברש"י לשנת הלמודים השביעית: ויקרא, במדבר. לשנת הלמודים השמינית: דברים. מנחם בקר. ת"א "עמיחי" (ירושלים, דפוס התחיה). 115, [1] 83; [1] ע'.

י. ספרות יפה

זסלנסקי. בהשתתפות המועצה הדתית (דפוס "העברי"). [8] קנט, [1] ע'.

241. תהיידון התנ"כי שבועון. העורך עדו אבינרי. גליון 1: ר"ח ניסן תשי"ט. (ת"א, דפוס ורד).

242. ידיעות אגוד המושבים של הפועל המזרחי. חוברת א: אייר תשי"ט. ת"א, חש"מ. 27, [1] ע'. פנימי. לא למכירה.

243. יהודי פרס. חנינא מזרחי. (ערך יומטוב לוינסקי). ת"א, "דביר" (דפוס "עתיד"). 223, [12] ע' תמונות. (דביר לעם סידרה ג, לה-לו).

244. ר' יצחק זקם ז"ל חמש עשרה שנה לפטירתו. תרכ"ח-תש"ד. (בעריכת אברהם גוטפרוינד). ת"א, "ספרית ראשונים" תש"מ. 31 ע'. בין השאר קטעים מההספדים של ר' י. א. הלוי הרצוג ור' מ. א. עמיאל.

245. ספר הישר של מלחמות הסלע. העברית... קובץ תדפיסים בעניין שם המטבע העברי. יוסף אבן-אודם. הרצליה (ת"א, דפוס ד. גוטסמן). 50 ע' תמונות.

246. לוח לארץ ישראל לשנת תש"ך דיני ומנהגי השנה רבי יחיאל מיכל טוקצינסקי... ע"י בנו ניסן אהרן טוקצינסקי. דפוס סלומון [תשי"ט]. 54, [18] ע'.

247. ר' מאיר בר-אילן עשר שנים לפטירתו. הלשכה הראשית של הקרן הקימת לישראל (דפוס "אחיה"). 62, [1] ע' פורטרט.

248. מגלת מרדכי... מעט מן התלאות... תחת ידי הנאצים ימ"ש... וגודל הנסים אשר נעשו עמדי... מרדכי מילר... (דפוס "התחיה"). נב ע'.

249. פרשת אלה מסעי תמונה חיה ומקיפה על עיר הקודש והמקדש... רבי משה חאגיז... (דפוס התחיה) [תשי"ט ז]. כט, [11] ע'.

250. שדה אילן ספר זכרון לר' מרדכי צבי אילן. ביה"ט "תחכמוני" (דפוס "רונלד"). 185, [4] ע'. שער נוסף ותוכן באנגלית.

251. תיקון עולם... נגד שיטת המתחדשים שהם ציונים מזרחים, אגודים ישוביסטען... משה

231. אוסף סיפורים מהורזים שנתחברו בין המאות הי"ב והי"ד. חומר לסמינריון של תי"ב שירמן. האוניברסיטה העברית, החוג לספרות עברית. [1] 127 דף. מיצירותיהם של: ר' שלמה ו' צקבל, ר' יוסף זבארה, ר' יהודה ו' שבתי, ר' ברכיה הנקדן, ר' יהודה אלחריזי ועוד. בשיכפול.

232. אורות מאופל [סיפור מחיי יהדות פולין בפרוס מלחמת העולם השניה]. יחיאל גרנסשטיין. "קרית ספר" (דפוס הטורים). 257 ע'.

233. בארמנות ספרד שלשה סיפורים מתקופת הזהר. הספרדית ע"פ מקורות. [שמואל] חגי [=קריוזר]. י. מרכוס (דפוס התחיה). 204 ע' תמונות.

234. גדולי ישראל א' הרב אברהם יצחק הכהן קוק. ב' הרב אביגדור משה עמיאל. ג' הרב גדליה שמלקיס. ד' הרב משה חרל"פ. ה' הרב יהודה ליב הכהן מימון. מאת מרדכי גוטספריד. ת"א, חש"מ. 32 ע'.

235. ספר הזהר שיר... מאת מרדכי גוטספריד. ת"א, (דפוס לוריא). 32 ע'. (ספר קנ"א).

236. ר' יהודה הלוי מבחר שירי חול, שירי ציון ושירי קודש [בעריכת] יונה דוד. ש. זק (דפוס טורים). 114, [2] ע'. פקסימיל.

237. להבות במולדת [סיפורים לנוער]. מ. אבסליה. הציורים: מ. אריה. ת"א, א. ציוני. 131 ע' תמונות.

238. ספורי פלאים אגדות וגוזמאות עבריות מימי קדם. זאב יעבץ. רישומים יוסף ברגר. מבוא ישראל זמורה. [ת"א], מחברות לספרות (דפוס "קול"). 201, [1] ע' תמונות.

239. עולם התיקון שירים מיוסדים על הפילוסופיה של הקבלה והחסידות. מרדכי גוטספריד. ת"א, (דפוס לוריא). 24 ע'. (ספר קנ"ג).

יא. שונים

240. אגרות הריא"ז שי להגאון רבי יצחק אייזיק הלוי הרצוג בהגיעו לשיבה. מאת הרב אהרן יצחק

ישראל... (ת"א, דפוס "מוריה"). 141 ע', תמונות.
259. ילקוט פרקי אבות הסדיר והסביר [ישראל]
אנדרסן זיידמן. הקדים שלמה קודש. "קרית
ספר" (דפוס טורים). ה' 57 ע'. (חוברות לימוד
לאולפנים לעברית, חוברת ו').

260. יסוד העבודה... לקרב לבבן של ישראל
לאביהם שבשמים... מו"ה אברהם [וויינגרג]
מסלאנים. מהדורה חדשה. ישיבת בית אברהם (דפוס
אופסט ישראל ליצוא). [4] קמז, סג, [2] דף. דפוס
צילום מהוצאת ווארשא תרג"ב, בהוספת דפים מספר
בסידור חדש.

261. כתבי קודש עשרים וארבעה... (עם
תרגום יונתן בן עוזיאל ופירוש רש"י ועם...
מצודת דוד ומצודת ציון). חלק א—י: יהושע—דברי
הימים. ת"א, פרדס, חש"ד. 10 כרכים. דפוס-צילום
מוקטן.

262. מסלת ישרים... עניני מוסר ויראת ה'
חיברו מוהר"ר משה חיים לוצאטו. ונלוה עליו
ספרו דרך עץ חיים... אגרת המוסר... מהרמב"ן,
אגרת הגר"א... אגרת המוסר מאדמו"ר ר' ישראל
סלנטער. ליון-אפשטיין. מח דף. נדפס מאמהות.

263. נזב המורה בטאון הסתדרות מורי אגודת
ישראל בא"י. (העורך י. רוזנברג). ת"א, גליון
1: תמוז תשי"ט. גליון 3: אלול תשי"ט.

264. הניגון והריקוד בחסידות כרך בג: רוסיה
הגדולה (המשך). מאת [מאיר] [שנעמן] גשורי.
ת"א, נצח (דפוס אריאל). 230; 220 ע'. תמונות.

265. הסמיכה בזמן התלמוד שלם תרהפטיג.
[מוסד הרב קוק, דפוס חייס]. קמ—קעו. ע'. תדפיס
מסיני, כרך מה.

266. הסניגוריה במשנת הרב קוק מאת הרב
בנימין אפרתי. מוסד הרב קוק (דפוס ר. ה.
הכהן). 107 ע'.

266. ספר המעשיות מלוקט מספרים ומפי השמועה
ומתוקן לדפוס בידי מרדכי בן-יחזקאל. ספר
חמישי [מתוך ששה]. דביר, ת"א (דפוס קואפרטיבי,
ת"א). 444 ע'.

ספר א — תשי"ז; ספרים ב, ג, ד — תשי"ח.

גאלדשטיין... [ירושלים? תשי"ט?]. [8] קסה.
[9] ע'. דפוס-צילום מהוצאת מונקאטש תרצ"ו. 9 ע'
האחרונים צולמו מקונטרס "שומר אמונים" מאת
אלישע רוזנפלד (מישקאלץ תש"א).

יב. מילואים

252. אוצר לשון התלמוד ספר המתאמות (קונ'
קורנצניא) לתלמוד בבלי. כרך ז: אות ב (ב—בן).
חיברו חיים יהושע קאסאוסקי. משרד החינוך
והתרבות ובית המדרש לרבנים באמריקה, דפוס
רונלד. [4] 540 ע'. 4. כרכים ה—ו עדיין לא
הופיעו.

253. איש וביתו הליכות והלכות בתורת הבית
היהודי. מאת אליהו כ"טוב [=א.א. מוקוטובסקי],
ירושלים. "א" מכון להוצאת ספרים. (דפוס יהודה).
שנ ע'. מהדורה חדשה מתוקנת. המהדורה הראשונה
יצאה לאור בשנת תשי"ח.

254. בית יעקב ירחון לעניני חינוך, ספרות ומחשבה
[בעריכת משה פראגר-מארק] (יוצא לאור ע"י מרכז
בית יעקב באר"י). גליון 1: ר"ח סיון תשי"ט.
הגליון האחרון בתשי"ט: 5 (ערב ר"ה תש"ך).

255. דרכי המשנה התוספתא, מכילתא, ספרא וספרי
להר"ר... זכריה פראנקעל. עם נוספות ומפתח
לדרכי המשנה... בידי הרב... יצחק נייסנבוים
... ת"א, סיני (דפוס ש. בלאס). 8, 392 ע'. דפוס
צילום מהוצאת ורשה תרפ"ג.

256. הגדה של פסח עם העתקה רוסית והערות
מאת ברנהרד סג"ל... ת"א, סיני. 89 ע'. תמונות.
השער גם ברוסית. עברית ורוסית בעמודים מקבילים.
דפוס-צילום מהוצאת אודיסה תרע"ב. חמ"ד.

256. הגהות הרש"ש [שמואל שטראשון]
על ספרי [דברים] הביא לדפוס מכתבי-יד
בראשונה הרב ד"ר צבי הרכבי [ירושלים]. 35
הגהות. תדפיס מאור המזרח שנה ו', [4] 4.

257. זר כסף [על מסכת נגעים, פרק א—ו]. מאת
יחיאל אברהם זילבר... בני ברק (דפוס
"סאלאוויטא"). פ ע'.

258. ידיעת הטבע ספר למוד לכיתה החמישית
בבית הספר היסודי... טוביה כהנא. ירושלים.

274. תורת הקרבנות... מאתים ושמונה ושמונים הלכות בתורת הקרבנות. הפנים מלשון רבינו הרמב"ם והביאור... בשם אור ציון... מאת יוסף צבי הלוי... חלק א. חמ"ד, חש"מ. [4] רח ע'. 2.

השמטות *

275. אברהם אליהו הרכבי [מונוגרפיה] צבי הרכבי. ת"א. מ. ניומן (דפוס מל"ן). 22 ע'. 4.

276. אישים ודמויות בחכמת ישראל באירופה המזרחית לפני שקיעתה. ערך שמואל ק. מירסקי. [ת"א] "עוגן" ליד ההסתדרות העברית באמריקה (מ. ניומן, דפוס מל"ן). 437, [2] ע'. 4. שער נוסף באנגלית.

277. כל סיפוריו של שמואל יוסף עגנון ת"א—ירושלים, שוקן. 7 כרכים. (מהדורת "הארץ"). נדפס מאמהות בדפוס "הארץ", מהדורות שונות. בסיפור "מעגלי צדק" יש שינויים.

278. מלחמת מצוה נתבארו השגיאות שכתב המערער על המהר"י ט"ב [=ר' יואל טייטלבוים בספרו קונטרס שלוש תשובות] מאת יצחק יחיאל הכהן גראסס... (דפוס חורב) נא [1] ע'.

279. תקנות הגאונים ת"י] טיקצינסקי. תירגם [מגרמנית] לעברית בצירוף תקנות נוספות והערות מאיר חבצלת... סורא, ירושלים וישיבה אוניברסיטה, ניו-יורק. בשיתוף... עם הוצאת... מ. ניומן, ת"א—ירושלים. (דפוס ארזי, ת"א). 142 ע'. תש"ך, ברם בשער האנגלי: [5719] 1959, ובהקדמה: ר"ח אד"א תשי"ט.

280. אחבה בתענוגים ילקוט מאמרי חז"ל ומפרשי מגילת שיר השירים הראשונים והאחרונים עם תולדותיהם והקדמותיהם. מאת יצחק גרשטן קורן... חלק ג. בני-ברק (ת"א, דפוס א. סטרוד). שכו, [1] ע'.

281. בגלגולי השנה אגדות וסיפורים. שז"ך [=שמואל זנוויל כהנא]. ת"א, "ציון" (דפוס הפועל המזרחי). 262 ע'.

* נוספו עד ט"ו בכסלו תש"ך וסומנו במפתחות דלקמן.

267. ספרי... על פי ברכת הגר"א והגהות וביאורים לחכם קדמון ספרדי וביאור עמק הנצי"ב מאת רבינו... נפתלי צבי יהודה ברלין... חלק א. 2. "יו"ל ע"י הועד להוצאת כתבי הנצי"ב מחאלאזין, ברוקלין". שער נוסף באנגלית.

268. קרן אורה... על מסכת יבמות והוריות... מוהר"ר יצחק (בן אהרן) אב"ד דק"ק קארלין... ירושלים (מ. שיינברגר; ת"א, דפוס אופסט ישראל-אמריקה). [3] צב דף. 2. דפוס-צילום מהוצאת ווילנא תרי"ב.

269. שלשה עדרי צאן מאת מנחם מנלי סופר (סיפורי מעשיות... משלושה גדולי עולם... מוה"ר שלמה מקרשנוב... מוה"ר דוב בעריש מאשפיצין... ומוה"ר אריה ליביש ליפשיץ... בעל המחבר שו"ת אריה דבי עילאי... מהדורה מתוקנת בצירוף לוח של כל צאצאיו של המתבר על-ידי נכדו משה גולדשטיין... בצירוף הערות מאת נפתלי בן-מנחם). ת"א, סיני (דפוס מל"ן). 72, [2] ע', פקסימילים. על השער: תשי"ח, אך נדפס בשנת תשי"ט.

270. שערי שמחה על המשה חומשי תורה וגלוה אליו ספר אהל רחל, דרושים ופתיחות לבני הישיבה. חיברו... מה"ו שמחה בוגם סופר בעל שו"ת שבט סופר... ת"א, סיני (דפוס ש. בלאס). [6], שנג דף. דפוס-צילום מהוצאת כרטיסלבה תרפ"ג. לאהל רחל שער מיוחד.

271. שערי תורה קובץ תורני מרכזי לבני הישיבות (המערכת: א. גנחובסקי, ג. זוכובסקי, ר. טיקוצינסקי, א. קבלקין ומ. ח. קרנשטיין). בני ברק; ירושלים, דפוס נוער. עו ע'. קובץ א: תמוז תשי"ט.

272. שערי תשובה, ספר היראה, יסוד התשובה להחסיד רבינו יונה גירונדי. לויך אפשטיין. קנב; כב; ו ע'. נדפס מאמהות, מהוצאת ווארשא תרפ"ו. לספר היראה וליסוד התשובה שערים מיוחדים.

273. תורה נביאים וכתובים הוצאת קורן ירושלים. התנ"ך הראשון המסודר ומודפס בנקודות וטעמים בארץ-ישראל (ספר א: תורה. הוגה על ידי דניאל גולדשמידט, אברהם) מ[איר] הברמן, מ[איר] מ[דן]. (דפוס ש. מוגוזן). [3], שכו ע'. 2.

הרב ראובן מרגליות. ת"א. ספרייתי (דפוס זהר).
חש"ד. 204, [1] ע'.

287. מערכת הקנינים... ר' שמעון יהודה הכהן
שקופ. כולל משא ומתן בעניני קנינים מעכשיו
ולאחר זמן, קנין פירות... [ירושלים]. ב. עה. ב. ע.
4. בשיכפול.

בהגהה העירנו הר"ר מרגליות על
ספרים דלקמן, שלא ראינום עדיין:

288. אש דת, ח"ח, הרב מ. י. הלוי אפשטיין.
289. דעת קדושים, עה"ל מליחה ובב"ח (צילום?).

290. חלקת יוסף ב, ביב.

291. משפטי בני אדם, ח"ה, הרב גליק.

292. יקר הערך על מס' שבת.

293. יסוד יוסף ותקנת השבים (צילום?).

תיקונים

בהקדמה צ"ל: הרשימה... כוללת 302 ערכים:
המספר הסידורי האחרון הוא 293.

19 להוסיף בסוף: הראב"ד ממהדורת ספרא של א. ה.
ווייס, ויין תרכ"ב עם הסכמת הרב אליעזר הורוויץ
ז"ל.

184 צ"ל: הרב שלמה יוסף זיין

196 למחוק: נדפס מקודם ב"המודיע"

207 צ"ל: הליכות תו שין כף

256 * צ"ל: [4] ע'

282. בת עין... מו"ה אברהם דוב מאוריטש...
אשר יצא מפיו קדשו מידי שבת בשבתו ותג בתג...
נדפס מחדש על פי מהדורת ירושלים (תר"ז) בהוספת
המאמרים ושוי"ת מדפוס זיטומיר (תרכ"ט) ובסופו
קונטרס תולדות א'ד'ם' קיצור תולדות רבינו על
ידי חיים שמואל רייפמן. (דפוס סלומון). שלו
ע'. נוסף צילום השער של דפוס ירושלים תר"ז.

283. הידושי הר"מ על מסכת בבא קמא, (בבא
בתרא, שבועות). מאת... מוה"ר יצחק מאיר
[אלתר]... מכתב ידו הקדושה... ת"א, י. א. ל.
אלתר (דפוס "מוריה"). סה; סב; סה; [5] ע'. לכל
מסכת שער מיוחד.

284. סיפורים ואגדות מאת שמואל יוסף עגנון.
ערוכים ומבוארים בידי יחיאל בן-נון. מהדורה
שנייה. ירושלים—ת"א, שוקן (דפוס מ. ור. גרואר).
151 ע'. (ספרי מופת לבתי ספר, 6).

285. ספר הישר לרבינו ת.ם. חלק החידושים.
יוצא לאור על פי שני כתבייד עם מראי מקומות
והערות ע"י שמעון שלמה של זינגר. (נפטר...
ולא זכה לראות בגמר הדפסת הספר). קרית ספר
(דפוס טורים). 491, [1] ע'.
נדפס בשלמותו פעם אחת בלבד בווינה, תקע"א,
בשיבושים. וח' שו"ת יצא ע"י מקיצי גרמים
בתרנ"ח.

הוספות

(לא צוינו במפתחות)

286. דברים בעתם חומר דרושי לשבתות השנה,
מועדים והזדמנויות שונות... לנשואין, שבוע הבן
והספר, לחיזוק התורה, חנוך הבנים ובנין הארץ.

מפתח שמות הספרים, המחברים, העורכים, המהדירים *

בית חדש (ב"ח) 78	איסור והיתר 23	לאבדורהם, דוד 123
בית יעקב 254	איש וביתו 253	אבוהב, יצחק (גלאנטי) 65
בית ספינקא 143	אישים ודמויות בחכמת ישראל 276	אבטליה, מ. 237
בית קוצק 144	אל-חנני, א. 127	אביגרי, עדו 241
בכרך, יהושע 213	אל-אשקרי, משה 82	אבן-אודם, יוסף 245
בלור, יצחק 94	אלבק, חנוך 17, 18, 174	אבן-שמואל, יהודה 114
בלכרוביץ, יעקב יהושע 57, 58	אלדד, ישראל (שייב) 105	אבני נזר 77
במלכות היהדות 99	אלון, מנחם 175	אבני קודש 157
בן-חיים, מנשה 162	אלינר, אליעזר 207, 221	אברהם מרימון ספרד 101
בן-מנחם, נפתלי 159, 169, 189	אלכסנדר זיסקינד בן משה מהורדנה 110	אברהם בן דוד מפוסקיר (ראב"ד בעל השגות) 19
בן-יחזקאל, מרדכי *266	אלפסי, יצחק 194	אברהם דוב מאזריטש 282
בן-נון, יחיאל 284	אלתר, יצחק מאיר (רי"מ) 33, 283, 34	אברהם שמחה מאמציסלב 15
בן סירא 160	אלתר, שמעון 156	אברמסון, שרגא 16
בנארי, נחום 214	אמונת זרעים 24	אברמסקי, יחזקאל 22
בניהוי, מאיר 166, 167	אמרי יהודה 97	אגותא דפסחא 124
בנימין בן מתתיהו 79	אמרי קודש 98	אגרות הריא"ז 240
בנימין זאב (ספר) 79	אנציקלופדיה תלמודית 205	אדמנית, צוריאל 227
בנתיב היחיד 161	אסף, שמחה 197	אדרת, שלמה בן אברהם * (רשב"א) 36, 90, 92
בצאת השנה *205	אפרתי, בנימין 266	אהבה בתענוגים 280
בקר, מנחם 220	אפרתי, משה צבי 228	אהל יעקב 93
ברוין, אברהם 23	אפשטיין, אריה לייב 163	אהל רחל 270
ברוך (ספר) 100	ארבעת המינים 25	אהרן הלוי מברצלונה 65
ברוך מגרמיוזא 76	ארוי, אברהם 47	אהרנסון, יהושע משה *101
ברית מנוחה 101	ארשת 159	אוחנה, נסים בנימין 83, 106
ברלין, נפתלי צבי יהודה (נצי"ב) 267, 44	אריאלי, יצחק 53	אוסף סיפורים מחורזים 231
ברומברג, אברהם יצחק 176	אשכנזי, יהודה מטיקטין 64	אוצר לשון המשנה 199
ברמן, יעקב 208	אשר בן יחיאל (רא"ש) 70	אוצר לשון התלמוד 252
ברנסה, אברהם נתן 129, 145	אשתורי הפרחי 170	אוצר מאמרי הלכה 200
ברקוביץ, ישראל חיים 143	אתם ראיחם *98	אוצר מאמרים על התורה 201
בשירי, יחיאל 124		אוצר עמי 202
בת עין 282		אוצר פירוש הגדה של פסח 125
	באומינגר, אריה 190	אור ישראל 94
	באר מים חיים 142	אור הצפון 95
הגאולה (ספר) *101	בארמנות ספרד 233	אור שרגא 96
גבורות שמונים 29	בגלגולי השנה 281	אורבך, שמחה בוגם 48
גבריאל, חנניה 43	בוסאק, מאיר 190	אורות מאופל 232
גדולי ישראל 234	בורגשטיין, אברהם מסוכטשונ 77	אות ברית 139
גדולת רבינו ישראל בעל שם טוב 145	בחיי בן יוסף * פקודה 108	אזולאי, חיים יוסף דוד 12, 125, 166, 167
גוטפריד, מרדכי 234, 235, 239	ביליק, אלקנה 228	אידישע געשיכטע 203
	בירנבוים, חיים שמואל 85	איכנשטיין, צבי הירש מזיטשטוב 150
גולדשטיין, חיים שמשון 110	בית הבחירה (יומא) 26	אילה שלוחה 140
גולדשטיין, משה (מגרוייד) 269	בית הבחירה (סוכה) 27	אילן הכעל שם טוב 141
גולדשמידט, דניאל 273	בית הבחירה (כבא מציעא) 28	

- גושן (גוטשטיין), משה 225
 גיטלין, א. [=צימר, אוריאל] 212
 גירונדי, יונה 23, 111, 120
 גירשט, יהודה ליב 196
 גלבר, נתן מיכאל 190
 גלויות סנהדרין 162
 גלמן, אריה ליב 216*
 גמרא שלמה 13*
 גנחובסקי, אברהם 271
 גנאח, יונה 6
 גרודזיסקי, יהושע דוד 70
 גרום, יצחק יחיאל 278
 גרוסברג, חנוך זוגל 73
 גרינוולד, בנימין זאב 60
 גרנטשטיין, יחיאל 232
 גרשטקורן, יצחק 280
 גשורי, מאיר שמעון 264
 גשטטר, נתן 75
 דברי אשר 103
 דובר ישרים 102
 דוד, יונה 236
 דוד טעבל ממינסק 50
 דוידוביץ, דוד 157
 דוראן, שמעון בן צמח 91
 דסלר, אליהו אליעזר 115
 דעת מרדכי 80
 דעת סופרים 5
 דפי תלמוד 206
 דרום, אברהם 181
 דרכי אישות ומנהגיה 163
 דרכי המשנה 255
 דרשות מהר"ל מפראג 104
 דוברמן, אברהם מאיר 177, 273
 הגדה של פסח 124, 125, 126
 127, 128, 129, 130, 131, 256
 הגהות הרש"ש על הספרי 256*
 הגיונות מקרא 105
 הומיגר, שמואל 52
 הורביץ, ישעיה בן אברהם 118
 הורביץ, נפתלי מרופשיץ 140
 היינה, יהודה אריה 156
 הליכות תו שין כף 207
 הלכה לעם 208
 הלכות כבוד אב ואם 209
 הלפרן, אלטר 115
 הרטום, אליהו שמואל 188
 הרכבי, אברהם אליהו 275
 הרכבי, צבי 256*, 275
 הרלינג, ישראל א. 206
 הרפניס, דוד 54
 הרשליר, משה 70
 התגלות הצדיקים 146
 וואהרמאן, נחום 164
 ורע מה שתשיב לאפיקורוס 106
 ווייל, יעקב 89
 וויינברג, אברהם מסלונים 260
 וייס, יוסף מאיר מספינקא 143
 וינטורה, משה 216
 ונה, יצחק 124
 ונתן לכהן 75
 וסרמן, אלחנן בונם 61
 ורהפטיג, זרח 182
 ורהפטיג, שלם 265
 ורטהיימר, אברהם יוסף 10
 ורטהיימר, שלמה אהרן 123
 ורנר, שמואל ברוך 37
 זבבי (גולדנבוים), יוסף 217
 זוין, שלמה יוסף 99, 184, 185, 186, 205
 זיידמן, ישראל איסר 250
 זוכובסקי, נתן 271
 זילבר, בנימין יהושע 111, 120
 זילבר, יחיאל אברהם 257
 זילבר-מרגליות, חיים דוד 102
 זילברמן, יהושע 84
 זילברמן, ישראל משה 84
 זילברשטיין, דוד צבי 117
 זמורה, ישראל 233
 זסלנסקי, אהרן יצחק 240
 זק"ש, מרדכי יהודה ליב 48
 זק"ש, ניסן 71
 זר כסף 257
 זר תורה 30
 זריצקי, דוד 121
 זבור הדרוש לתפילין 107
 חבצלת, מאיר 279
 חגי ישראל ומועדיו 164
 חגי [=קרויזר], שמואל 233
 חגיז, משה 249
 חובב, מאיר 133, 207
 חובות הלבבות 108
 חוקי הקרבנות 210
 הוץ, יחזקאל 22
 חזון המקרא 2
 החידון התנ"כי 241
 חידושי הרי"מ (גיטין) 33
 חידושי הרי"מ (ב"מ) 34
 חידושי הרי"מ (ב"ק) 283
 חידושי הרמב"ן 35
 חידושי הרשב"א 36
 חיים בן שלמה משרנוביץ 142
 חבמת ישראל במערב אירופה 165
 המש מגילות 3
 חמשה חומשי תורה 1
 חן, אברהם 99
 חסיד, יוסף 107
 חסידה, ישראל יצחק 200
 החפץ חיים 168
 חפץ חיים (על ג"ך) 4
 חרל"פ, שמואל 4
 חתם סופר (דרשות) 109
 חתם סופר (על ב"ק) 31
 לוונהויז, אפרים 161
 טויסיג, ישראל 74
 טופרובסקי, ישראל 108
 טוקצינסקי, יחיאל מיכל 246
 טוקצינסקי, ניסן אהרן 246
 טיקוצ'ינסקי, חיים 279
 טיקוצ'ינסקי, רפאל 271
 טור חושן משפט 37
 ידיעות אגוד המושבים 242
 ידיעות לתלמידים 211
 ידיעת הטבע 258
 יהדות ליטא 169
 יהדות התורה והמדינה 212
 יהודה בן שמואל הלוי 236
 יהודה אבן-תבון 108
 יהודה ליזא בן בצלאל (מהר"ל מפראג) 57, 58, 104
 יהודי פרס 243
 יום טוב בן אברהם (ריטב"א) 87
 יונה אמתי ואליהו 213
 יוסטמן, פנחס מנחם אלעזר 156
 יוסף מיגאש 86
 יוסף 88
 יוסף בן משה מטראני (מהרי"ט) 81
 יחזקאלי [=פראגר-מארק], משה 148, 254
 ילון, חנוך 18
 ילקוט פרקי אבות 259
 ים של שלמה (חולין, קידושין) 38

- מגדלון, יהודה ליב 24
 מגדלקרן, שלמה 225
 מנחם מנדל מליסקא 140
 מנחת ערב 133
 מנחת שבת 62
 מנטליק, אברהם 69
 מנטליק, יוסף יששכר בעריש 69
 מסלת ישרים 262
 מנצור, צאלח בן יעקב 122,
 215, 136
 המקדש בתקופת הבית השני 180
 מקורות הלכה 43
 מקראות גדולות 8, 9
 מקראי תשובה 116
 מרגליות, ישעיה אשר זעליג 150
 מרגליות, מרדכי 17, 197
 מרגליות, ראובן 183
 מרומי שדה 44
 משה בן מימון 42, 45, 46,
 47, 48, 114, 171
 (משה בן נחמן) רמב"ן 11, 35,
 92, 101*
 המשנה בבבלי ובירושלמי 181
 משנה תורה 45, 46, 47, 48
 משפט עברי 182

 נאה, ברוך 13*
 נא"ה משיב 83
 הנאום והמאמר 117
 נג'ארה, ישראל 134
 נוי, דוב 224
 נועם 49
 נחלת דוד 50
 נחלת יוסף 7
 נחמן מברסלב 139, 151
 נטר, שלמה זלמן 9
 ניב המורה 263
 ניימן, שמעון בצלאל 126
 הניגון והריקוד בחסידות 264
 ניסגובים, יצחק 255
 נכט, יעקב 187
 נס ההצלה של הרבי מגור 148
 נסים בן ראובן (ר"ן) 119
 נר למאור 183
 נריה, משה צבי 41*
 נתיבות המשפט 51
 נתן בן יחיאל מרומי 55

 לוצאטו, משה חיים 262
 לוריא, שלמה (מהרש"ל) 38
 ליבקין [=ליפקין] סאלנטר,
 ישראל 94
 ליפוביץ, יוסף זאב 7
 ליפשיץ, חיים 116
 לנדא, יחזקאל 59, 60
 לקט שמואל 218
 הלשון והרקע הלשוני של מגילת
 ישעיהו 173

 לזאיר בראילן (ספר) 247
 מאיר בת עין 215
 מאירי, מנחם בן שלמה 26, 27,
 28
 המאתי, נתן 171
 מבוא למחשבת ישראל 216
 מבוא למשנה 174
 מבוא למשפט העברי 175
 מגדולי התורה והחסידות 176
 מגדני אשר 40
 מגילות מדבר יהודה 177
 מגלת מרדכי 248
 מגילת רות 7
 מדי חודש בחדשו 178
 המדינה והיהדות הדתית 216*
 מדין, מאיר 273
 מדרש רות 15
 מדרש רבה 14, 21
 מדרשי ארץ ישראל 217
 מדרשי הזהר 218
 מהרי"ט (שו"ת) 81
 מהרי"ל מולין, יעקב בן משה
 הלוי 41
 מהר"ם אל-אשקר (שו"ת) 82
 מונטנר, זיסמן 171
 מונק, שמואל דוד 60
 מוקוטובסקי, אברהם-אליהו 253
 מורה נבוכים 114
 מוצ"ה, יצחק חי 137
 מורח, חנינא 243
 מילר, מרדכי 248
 מימון, יהודה ליב הכהן 178,
 195
 מינץ, בנימין 56
 מינץ, יהודה 119
 מירקין, משה אריה 14
 מכתב מאליהו 115
 מלחמת מצוה 278
 מלחמות שבת 41*

 יסוד ושורש העבודה 110
 יסוד העבודה 260
 יסוד התשובה 272
 יעבץ, זאב 238
 יעקב בן אשר 37
 יעקבסון, יששכר 2, 172
 יצחק מדורא 67
 יצחק זקס (ספר) 244
 יצחק מקורביל 54
 יצחק בן אהרן מקרלין 63, 268
 היראה (ספר) 11
 ישועת משה 101*
 ישעיה הראשון מטראני 10, 65,
 71
 ישר, משה מאיר 168
 ישראל משקלוב 56
 ישראלי, שאול 71*

 כהן (קאהן), אברהם יצחק 154
 כהן, ישראל מאיר 4
 כהן, שאר ישוב 110
 הכהן, שמואל משיטאווא 62
 כהנא, טוביה 258
 כהנא, קלמן 66
 כהנא, שמואל זנוויל 281
 כוזרי 112
 כי טוב, אליהו ראה מוקוטובסקי
 אברהם-אליהו
 כל סיפוריו (עגנון) 277
 כנסת בית יצחק 39
 כנסת ישראל 147
 כנסת ישראל (מחזור) 132
 כפתור ופרח 170
 כ"ץ, יהושע 32
 כרמל, אריה 115
 כשר, מנחם מנדל 13*
 כשר, משה שלמה 57, 58, 104
 כתבים רפואיים 171
 כתר התורה 6

 לביא (יוזבוביץ), אליעזר ליפמן
 201
 הלבני, דוד 68
 לבעיית הגמול במקרא 172
 להבות במולדת 237
 לוברבוים, יעקב 51
 הלוי, א. א. 21
 הלוי, יוסף צבי 274
 לוח לארץ ישראל 246
 לוי, יהודה ליב 143, 144
 לוינסקי, יום טוב 243

- ר"א 68
 ראובן בן צבי דוד 147
 רבי חיים יוסף דוד אזולאי 167
 הרבי מקאצק 152
 רבי שאול משה (שו"ת) 84
 רבינוביץ, חיים דוב 5
 רבינוביץ, מרדכי דוב 46, 47
 רבינוביץ, מרדכי יצחק אייזיק 80
 רבינוביץ-תאומים, אליהו דוד (אדר"ת) 37
 רבינו, זאב אריה 80, 191
 רובינשטיין, שמואל תנחום 46
 רוזין, יוסף 13*
 רוזנבוים, אשר 40, 103
 רוזנברג, י. 263
 רוזנפלד, אלישע 251
 רוזנר, יהודה 97
 רוט (ראטה), אהרן 154
 רוטבלט, אברהם מרדכי 156
 רוטנברג, יחזקאל 152
 רוטשילד, יעקב 222, 223
 רחש לבב 85
 ר"י בן לב (שו"ת) 88
 ר"י מיגאש (שו"ת) 86
 ריבלין, יוסף יואל 192
 ריטב"א, (שו"ת) 87
 רייך, משה 47
 רייכמן, זלמן 30
 רייכמן, רפאל 30
 ריינס, יצחק יעקב 191
 רייפן, חיים שמואל 282
 רפאל, יצחק 159
 רשב"א (שו"ת) 90
 רשב"י צדיקים 146
 שבחי צדיקים (בערבית) 153
 שבת מלכתא 137
 שבת מלכתא והלכותיה 226
 שבתי בן מאיר הכהן (ש"ך) 75
 שדה אילן 250
 שולחן ערוך או"ח 64
 שומר אמונים 154
 שטגר, משה מרדכי 65*
 שטגר, יעקב 65*
 שטיינברג, משה 72
 שטיינמן, אליעזר 149
 שטרן, משה 119
 שטרן, נפתלי 109
 שטראשון, שמואל 256*
 פאת השלחן 56
 פדרבוש, שמעון 165
 פורים 222
 פינקל, נתן צבי 95
 פישמן, שרגא פייש 96
 פלאהם, אברהם בערוש 113
 פני דוד 12
 פראגר-מארק, משה ראה :
 יחזקאל, משה
 פראנק, צבי פסח 37
 פראנקל, זכריה 255
 פרומקין, יואל מאמציסלב 98
 פרי עץ הדר 136
 פרסבורגר, יוסף 74
 פרקי מקרא 223
 פרשת אלה מסעי 249
 הפתיחות למדרש איכה 224
 צאלה, יחיא 124
 צבאח, חיים 100
 צבי לצדיק 150
 צימר, אוריאל ראה : גיטלין א.
 צל"ח (פסחים) 60
 צל"ח (סדר נזיקין) 59
 צמפלה, יוסף 157
 צפרוני, א. 108
 קאפת, יוסף 87, 124
 קארו, יצחק 13
 קבלקין, אברהם 271
 קהתי, פנחס 20
 קובץ שעורים 61
 קודש, שלמה 259
 קוטשר, יחזקאל 173
 קונטרס הארות 24
 קונטרסים ללימוד המשנה היומית 20
 קונקורדנציה לתנ"ך 225
 קוסובסקי, חיים יהושע 199, 252
 קוסובסקי, משה 199
 קוק, שאול חנא 189
 קיפניס, שמואל 218
 קיצור ליקוטי מוהר"ן 151
 קיצור שלחן ערוך 62
 קלקשטיין, חיים 24
 קראנץ, יעקב מדובנא 93, 113
 קראקא (ספר) 190
 קרן אורה (נזיר, סוטה) 63
 קרן אורה (יבמות, הוריות) 268
 קרני אורה 191
 כג"ל, ברנהרד 256
 סגל, משה צבי 160
 די סדר-נאכט 219
 סדר התנאים והכתובה 134
 סובול, משה שמעון 229
 סופר, מנחם מגלי 269
 סופר, משה (חת"ס) 31, 109
 סופר, שמחה בונם 270
 סופרים וספרים 184, 185, 186
 סורוצקין, זלמן 1
 סירקיש, יואל 78
 סלושץ, נחום 161
 הסמיכה בזמן התלמוד 265
 סמלי אשה 187
 הסניגוריה במשנת הרב קוק 266
 ספורים ואגדות 284
 ספורי פלאים 238
 ספר הזהר (שיר) 235
 ספר החיד"א 166
 ספר הישר (אגדות) 214
 ספר הישר מלחמת (הסלע) 245
 ספר הישר (לרבינו תם) 285
 ספר המדות 113
 ספר המעשיות 266*
 ספר המצוות (רמב"ם) 42
 ספרא, ידידיה 202
 ספרא דבי רב 19
 ספרא, שמואל 180
 ספרי 267, 256*
 הספרים החיצונים 188
 עבד המלך 52
 עבודת ישראל (סידור) 135
 עבודות בתורה וברש"י 220
 עגנון, שמואל יוסף 98*, 277, 284
 עולם התיקון (שירים) 235
 עיונים ומחקרים 189
 עיני יוסף 24
 עינים למשפט 53
 על ארמו"רי פולין 149
 על השמיטה 221
 עמודי גולה 54
 ענגלי, יוסף 29
 עציון (הולצברג), יצחק רפאל 198
 הערוך 55

תורה שבעל פה 195	שנת השבע 66	שטרנהרץ, נתן 139
תורת הטור 72	שעוועל, חיים דוב 11	שיטת הקדמונים 65
תורת כהנים 19	שערי דורא 67	שייב, ישראל ראה : אלדד, ישראל
תורת המוסר 121	שערי שמחה 270	שירי מנחה *65
תורת הקרבנות 274	שערי תורה 271	שירמן, חיים 231
תורת השמיטה 73	שערי תשובה 120, 272	שירת יהודי התרגום 191
תחנות בספרות ישראל 196	שערים לתורה ורש"י 228	שישא, אברהם הלוי 32
תם, יעקב בן מאיר 285	שפירא, נתן 37	שכטר, אלימלך 181
תפארת יוסף 74	שפר, שאול 210	שכטר, יוסף 45
התפלות וההודיות (ליום העצמאות) 138	שפתי צדיק 156	שלושה עדרי צאן 269
תקון כרת 122	שצ'רנסקי, מאיר 141	שלוזינגר, קלמן 28
תקון עולם 251	שרגאי, שלמה זלמן *239	שלוזינגר, שמעון שלמה 285
תקופת הגאונים וספרותה 197	שרידים מפירוש הר"א 68	שלמי הח"ג 43
תקופת הפרושים בזמן בית שני 230	ר'איר נרי 229	שם משמאל 155
תקנות הגאונים 279	תהליכי התמורה והגאולה *239	שמיטה 227
תקפו כהן 75	תולדות החסידות 194	שמשון משאנץ 19
התרומה 76	תולדות יוסף 69	שני לוחות הברית 118
תשבץ 91	תולדות יצחק 13	שנים עשר דרושים (ר"י מינץ) 119
התשובה 198	תוספות הרא"ש (ב"מ) 70	שנים עשר דרושים (ר"ן) 119
תשובות הרשב"א 92	תוספות רי"ד (ב"מ) 71	שנפלה משה 152
	תוספתא 22	119
	התורה והמדינה *71	

מפתח שמות המו"לים

- ניומן, מ. (ת"א) 165, 214, 275, 276
 נצח (ת"א) 43, 152, 162, 168, 264
 הסוכנות היהודית 180
 סולם 105
 סורא 279
 סיני (ת"א) 2, 135, 172, 255, 256, 270
 הספר (בני-ברק) 38, 51
 ספרא 19
 ספרית ראשונים (ת"א) 244
 ספרייתי (ת"א) 5, 101*
 ע'הרענרייך, ח. צ. 125
 עמיחי (ת"א) 202, 220
 עוגן 276
 הפועל המזרחי (איגוד המוש"ב) 242
 בים (ת"א) 242
 פרדס (ת"א) 8, 56, 261
 ציון (ת"א) 194, 281
 ציוני, א. (ת"א) 7, 184, 185, 186, 198, 208, 237
 צ'צ'יק, י. (ת"א) 163
 קורן 273
 קרית ספר 206, 232, 259, 285
 הקרן הקימת לישראל 247
 ש'וקן 9, 98*, 225, 277, 284
 שטיצברג ובניו 78, 79, 82, 89
 תהלה (מכון) 217
 תורה שלמה 13*, 49, 57, 58, 65*
 תורת אמת (רמלה) 59
 תחכמוני (בי"ס) 250
 ישיבה-אוניברסיטה (נ"י) 729
 כנסת (ת"א) 149
 כתב וספר 10
 לוין-אפשטיין 3, 36, 42, 262, 272
 הלאור (בני-ברק) 41
 המדפיס הממשלתי 221
 מוסד ביאליק 18, 174, 192
 מוסד הרב קוק 11, 53, 68, 80, 87, 99, 108, 114, 124, 159, 166, 167, 169, 171, 178, 181, 183, 189, 190, 191, 195, 197, 205, 216*, 239*, 265, 266
 המועצה הדתית 240
 מוריה (ת"א) 121, 201
 מחברות לספרות (ת"א) 21, 108, 177, 216, 238
 מכון בן-צבי 166, 238
 מכון לחסידות 176
 מכון ע"ש החתם סופר 31, 32, 85, 109
 מסדה (ת"א) 16, 199
 מעין החכמה 4, 69, 71, 83
 מפיצי אור 23, 54
 מפעל להוצאת של"ה 118
 מפעל השיכפול של הסתדרות הסטודנטים 175, 182
 מצודה (חיפה) 161
 מקיצי נרדמים 28
 מרכוס, י. 233
 משרד החינוך והתרבות 116, 222, 223, 252
 נועם (ת"א) 113
 נור (ת"א) 155
 נחליאל 144
 "א" מכון להוצאת ספרים 253
 אגודה להצלת גנוי חימן 124
 אגודת חסידי ספינקא 143
 אוניברסיטת בראילן 211
 האוניברסיטה העברית 224, 231
 אוצר המדרש 4
 אורייתא 65, 75
 אושא 60, 123
 אחיאסף 164
 אל המקורות 164
 אמנה 227
 אנציקלופדיה תלמודית 205
 ארגון יוצאי קראקא 190
 בית יעקב (ת"א) 141
 בנות ירושלם 203, 204, 209, 219, 226, 230
 גנוי קדם 88
 גרינפלד, הלל 140, 142
 דביר (ת"א) 16, 17, 18, 174, 243, 266*
 דייטש, ב. צ. 134
 הוצאת ספרים ע"ש מאגנס 173
 היכל שלמה 41*, 205*, 207
 ההסתדרות הציונית 133, 213
 ההסתדרות הרפואית 171
 הרי פישל (מכון) 110, 205*
 השכל 95
 זק, ש. 236
 חסיד, י. ; ש. סיאני 6
 חסידי ברסלב 139, 151
 "בנה (ת"א) 14, 188
 יד ושם 250
 ישורון 148, 196, 258

מפרשי התלמוד *

מסכת פסחים

1	אבן נזר	ר' זכריה שפירא	א—ז	חוראנוב	תרפ"ח	2°
2	אבן העזר	ר"ע מקלימנטוב	כה—לב	ורשה	תרל"ח	2°
3	אבני חפץ	ר' צבי פיליפ	כג—לד	לבוב	תר"ע	2°
4	אברהם יגל	ר"א הכהן	מד	ליחורנו	תר"ן	2°
5	אגודה	ר"א זיסלין	קס—קסז	קראקא	של"ו	2°
6	אגודת אוזוב	רמ"ז בורנשטין	ב—יב	ורשה	תרס"ד	2°
7	אדרת אליהו	ר"ע חי ריקי	מג—נא	ליחורנו	תק"ב	4°
8	אהל דוד	ר"ד דייטש	ה—יז	אונגוור	תרכ"ז	4°
9	אהל מועד	ר"י יאסקי	כב—לב	פפד"מ	תקכ"ג	2°
10	אהל משה	ר"א"מ הורוויץ	כב—כז	ורשה	תרמ"ט	2°
11	אוצר הגאונים	רב"מ לוין	צג	ירושלים	תרצ"א	8°
12	אוצר הכבוד	ר"ט אבולעפיא	יג—יח	ורשה	תרל"ט	4°
13	אור הישר	רש"י הילמן	לו—מח	ירושלים	תש"א	2°
14	אור הנעלם	ר"י אלטשולר	קכט—קלו	ב"סיני	תש"ג	8°
15	אור הנערב	רש"ז כהנא	יז—כג	אוסטרהא	תקפ"ד	2°
16	אור חדש	ר"א קליר	קכד	פראג	תקמ"א	2°
17	" "	" "	קכד	אוסטרהא	תקפ"ד	2°
18	" "	" "	פט	סדילקוב	תקצ"ה	2°
19	" "	" "	קיח	ורשה	תרמ"ד	2°
20	אור לישרים	ר"ד יפה	יז—כ.	דיהרנפורט	תקל"ח	2°
21	איגרא רמה	ר' משולם איגרא	א—ח	לבוב	תרל"ג	2°
22	איי הים *	ר"י עדעל	לד—מה	ורשה	תרכ"ה	4°
23	אילת אהבים	רא"ל תאומים	כג—לח	זולקוב	תקס"ב	2°
24	אמרי בינה	ר"מ אייזנשטדט	יד—לה	אונגוור	תרכ"ו	2°
25	אמרי צרופה	רא"י פישל	כט—מו	ברלין	תקט"ו	2°
26	ארבע שיטות	ר' יהושע שפירא	נב	פפד"מ	תקל"א	2°
27	ארבעה טורי אבן	ר"א אלעזר	י—כב	פיוטרקוב	תר"ע	2°

* הנמצאים בספריה ע"ש הרמב"ם בת"א [על ערכה הביבליוגרפי-הכללי של רשימה זו — ראה בדברי עורך "הספר" בשער קונטרס ב—ג.]. ראה הנ"ל על מס' ברכות [294 ערכים] ב"הספר" א (יצא גם כתדפיס); על מס' שבת [252] ב"הספר" ב—ג; על מס' עירובין [177] ב"הספר" ד—ז (בתדפיס 181) ושם מילואים על מס' ברכות [295—317 (319)] ועל מס' שבת [253—263 (266)]. ולהלן שוב מילואים למס' ברכות-שבת-עירובין.

בספרים המיוחדים על המסכת, צוין מספר הדפים הכולל, ובספרים על כמה מסכתות — צוינו הדפים המוקדשים להמסכת בלבד. בכוכבת (°) צוינו הספרים המיוחדים לאגדתא. בדפוס ארץ-ישראל באו שמות עריהדפוס באותיות מרים להיכר.

28	אשל אברהם	ר"א ברוידא	מט	פפד"מ	תק"ו	2°
29	אשל אברהם	רא"י ניימרק	קמג—קנו	תל-אביב	תש"י	8°
30	באר מרדכי	ר"מ בנעט	מח—צו	חיין	תקע"ג	2°
31	באר אברהם	ר"א בעל "משכיל לאיתן"	כב—לו	ווילנא	תר"ד	2°
32	באר טוב	ר"ד ב"ר אורי	ח—טז	אלטונא	תצ"ז	2°
33	בגדי ישע	ר' ישעיה הורוויץ	כ—לט	אמשטרדם	תק"ז	4°
34	בית אברהם	ר"א מטשכנוב	כג—לז	ורשה	תרנ"ט	2°
35	בית הבחירה	ר' מנחם המאירי	עג	ניר-יורק	תש"ו	2°
36	בית ישראל	ר"י מקוזניץ	א—ח	ורשה	תרל"ז	4°
37	" "	" "	ל	ורשה	תר"מ	4°
38	בית מאיר	ר"מ פויזנר	ט—יז	ורשה	תרמ"ה	2°
39	בן משק	ר"ש קאמונדי	ה—כא	שלוניקי	תקל"ב	2°
40	בני אהרן	ר"א משוחאבאך	כג—מה	מונקטש	תרס"ז	2°
41	בניהו *	ר"ח מבבל	כט—לד	ירושלם	תרס"ה	2°
42	בנין דוד	ר"ט טאוב	ג—כה	פיוטרקוב	תרצ"ג	2°
43	ברוך שאמר	ר"ב תאומים—פרנקל	א—ט	פיוטרקוב	תרס"ה	2°
44	ברך משה	ר"מ ך' אדרת	א—כט	שלוניקי	תקע"ה	2°
45	ברכת אברהם	ר' אביש מפפד"מ	לט	ורשה	תרמ"א	2°
46	בת עיני	ר' ישכר דב מזלוטשוב	א—יד	דובנא	תקנ"ה	4°
47	גור אריה	מהר"ל מפראג	מט—עז	לבוב	תרכ"ג	2°
48	גור אריה	ר' מסעוד צרפון	ו—טז	ליחורנו	תרי"א	2°
49	גליוני הש"ס	ר' יוסף ענגל	ל—מה	חיין	תרפ"ט	4°
50	גנזי יוסף	ר"י בלוך	יד—כ	לבוב	תקנ"ה	2°
51	גנזי יוסף	ר"א עפשטיין	יג—סב	בילגוריי	תרצ"ב	2°
52	גפי אש	ר"א שטרן	פג	גלנטי	תרפ"ו	4°
53	גפן פוריה	ר"ש בן זקן	כה—כז	ירושלים	תרס"ב	2°
54	דבק מאח	ר' אורי רוז	ו—טז	ברלין	תקכ"ז	2°
55	דברי יעקב	ר"ק קלצקין	טז—כ	דזינסק	תרצ"ה	2°
56	דברי ישכר	ר"ד ברנד	ב—יח	קראקא	תרפ"ד	2°
57	דברי פנחס	רפ"מ רבינוביץ	יג—טו	ורשה	תר"ץ	2°
58	דבש תמר	ר"ד טייטלבוים	לג—לז	ורשה	תרנ"ז	2°
59	דגן שמים	רצ"י מיכלזון	א—כט	פיוטרקוב	תרס"א	4°
60	דעת נבונים	רמ"י כהנא—שפירא	קלג	ירושלים	תרפ"ח	2°
61	דקדוקי סופרים	רנ"ג רבינוביץ	ר	מינכן	תרל"ד	8°
62	דרוש וחידוש	ר"ע איגר	כא—כד	שטטין	תרכ"ב	2°
63	" "	" "	יז—כא	ורשה	תרנ"ב	2°
64	דרך אניה	ר"מ שיף	מו—נב	פיורדא	תקנ"ח	2°
65	דרך הישר	רצ"פ ליפשיץ	כב—כו	ווילנא	תרכ"ד	4°
66	דרך המלך	ר' מאיר קיש	א—ז	פראג	תקפ"ד	2°
67	דרכי יושר	רמ"י שארף	יב—כב	פשמישל	תרל"ב	2°

68	האלף לך שלמה	ר"י מאוליינוב	לז—מג	ירוסלב	תר"ע	2°
69	הגהות מהרש"ם	רש"מ שבדרון	כה—מו	סטורמרי	תרצ"ב	2°
70	הלכה ברורה	ר"מ כהן	א—ו	מיץ	תקמ"ו	2°
71	הלכה למשה	ר"מ ניימן	יט—לא	ווין	תרפ"ג	2°
72	הלכות עולם	ר"מ מייזלש	כב—כט	זולצבך	תקס"ו	4°
73	הלכות עולם	ר"ד קרסיק	א—יא	זיטומיר	הרב"ח	4°
74	המאור שבתורה	ר"מ לסיין	שצג—תסו	ניוירוק	תשט"ז	8°
75	הפלאה	ר' פנחס הורוויץ	יד—כד	חילנא	תר"מ	2°
76	הרי בשמים	רא"ל הורוויץ	רפד—שו	ירושלים	תשי"ח	2°
77	ושב הכהן	ר"י כהנא	יח—לב	ורשה	תרל"ט	4°
78	זבד טוב	ר"ז פופרש	יח—כח	פשמישל	תרנ"ט	2°
79	זכר יהוסף	ר"ז שטרן	כט—מד	ורשה	תר"כ	2°
80	זכרון אברהם	ר"מ דינר	לה—נב	ירושלים	תש"ג	8°
81	זכרון יצחק	ר"א פריידיגר	י—כ	פרשבורג	תרנ"ו	2°
82	זרע אברהם	ר"א הכהן	א—יא	המבורג	תקנ"ט	4°
83	זרע אמת	ר' ישמעאל הכהן	יט—לב	ליוורנו	תקמ"ו	2°
84	זרע ברוך	ר"מ מנלי	יו—כה	חונזבק	ת"ס	2°
85	זרע יצחק	ר"י לומברונו	ר"י לומברונו	תוניס	תקכ"ח	2°
86	זרעו של יצחק	ר"א חגיז	י—לה	ירושלים	תרמ"ט	2°
87	חבורי לקוטים	ר"ז מרגליות	יט—כו	אמשטרדם	תע"ה	4°
88	חדושי רד"ד	רד"ד מייזלש	עב	ורשה	תרנ"ז	4°
89	חדושי ר"י	ר"י קנטרוביץ	ק—קנ	ברוקלין	תש"ח	2°
90	חדושי ריא"מ	ר"י מוסניק	כו—לו	ניוירוק	תש"ה	2°
91	חדושי ריב"ש	ר"י רטנר	כה—לט	חילנא	תרס"ז	4°
92	חדושי הרי"מ	ר"מ אלטר מגור	צה—קח	ורשה	תרמ"ב	2°
93	חדושי הרמב"ן	רמב"ן	סג	ורשה	תרכ"ד	4°
94	" "	"	ו—יא	ורשה	תרי"ח	4°
95	" "	"	ה—ט	ירושלים	תרמ"ח	2°
96	חדושי הר"מ ברבי	ר' מאיר ברבי	יט—כד	זיהרנפורט	תקמ"ו	2°
97	" "	" "	יט—כד	ורשה	תרמ"ה	2°
98	חדושי רמ"י	ר"מ יחזקאל	לא—לה	ורשה	תרנ"ג	2°
99	חדושי מהר"מ	ר"מ חלאוה	סח	ירושלים	תרל"ג	4°
100	חדושי מהר"ץ	רצ"ה מדאמברובה	כ—טו	קראקא	תרמ"ב	4°
101	חזון איש	רא"י קרליץ	נט—עא	ירושלים	הרצ"ז	2°
102	חזון איש	רא"י קרליץ		בניברק	תשי"ז	2°
103	חזות קשה	ר"ד לוברנץ	טז—כד	ורשה	תרל"ו	2°
104	חיי עולם	ר"ג גליק	כד—ל	מיהל פאלחא	תרנ"ט	2°
105	חיים לישראל	ר"ח'ד גג	נה—ע	תוניס	תרס"ט	2°
106	חכמת מנוח	ר"מ הענדל	נ—סה	פראג	ש"ע	4°

107	חמדה גנוזה	רמ"צ מיוזלש	יו—לג	לבוב	תרל"ה	4°
108	חמדת צבי	ר"צ מלוקטש	א—כא	מאהליב	תקפ"ב	2°
109	חקת הפסח	ר"ז פוהרילס	לב	לבוב	תר"ן	2°
110	חתם סופר	ר"מ סופר	מט—נג	ירושלים	תרנ"ד	2°
111	טל תורה	ר' מאיר אריק	ו—ט	חין	תרפ"א	2°
112	יבא הלוי	ר"י הורוויץ	עט—קט	לונדון	תק"ע	8°
113	יגיעות מרדכי	ר"מ גרפיל	ח—כ	פיוטרקוב	תרס"ז	2°
114	יגל יעקב	ר"י פייתוסי	סג—ק	ליורנו	תקע"ה	2°
115	יד דוד	ר"ד זינצהיים	קו—קט	אופיבך	תקנ"ט	2°
116	יד יהודה	ר"י אשכנזי	ו—כה	שלוניקי	תקע"ו	2°
117	יד יוסף	ר"י דזלובסקי	כא—ל	לובלין	תרצ"ד	4°
118	יד יצחק	ר"י הכהן	טו—יט	ווילנא	תר"ל	2°
119	יד מאיר	ר"מ פריימן	לה—מה	צפת	תרע"ג	4°
120	ילקוט הגרשוני *	ר"ג שטרן	נג—עח	סיגוט	תרפ"ב	2°
121	ילקוט שלמה	ר"ש דריליך	כ—לג	ניו-יורק	תרצ"ח	2°
122	יריעות שלמה	רש"ז אולמן	א—יט	מונקטש	תרע"ג	2°
123	ישרש יעקב *	ר"ח אבולעפיא	לב—לז	אזמיר	תפ"ט	8°
124	כבוד הבית	ר"ש וואלף	נז—סז	המבורג	תמ"ז	2°
125	כרם שלמה	ר"ש ברמן	כד—נו	פשמישל	תרמ"א	8°
126	כתוב שם	הראב"ד	15—25	ירושלים	בהסגולה	4°
127	כתר שלמה	רש"א קראהן	כח—מח	פיוטרקוב	תרצ"ב	2°
128	לוית חן	ר"א הקשר	סז—כג	אלטונא	תצ"ג	2°
129	לחם מצה	רמ"צ הורוויץ	א—ו	לודז	תרע"א	2°
130	לחמי תודה	ר' צבי הורוויץ	קפג—קצ	אופיבך	תקע"ו	2°
131	לקוטות	רמב"ן	יא—טו	שלוניקי	תקנ"א	2°
132	לקוטי הלכות	ר"מ בעל "חפץ חיים"	פז—פט	פיוטרקוב	תרס"ט	4°
133	לקוטי מהרי"ט	רי"ט רוזנברג	לז—סה	פיוטרקוב	תר"ע	2°
134	לקח נחמד	רמ"א רבינוביץ	ד—כד	ווילנא	תר"ל	4°
135	לשמוע בלימודים *	רי"א לנדא	כט—לה	ווילנא	תרל"ו	4°
136	מאורי אור	ר' אהרן מחירמיין	יט—כד	מיץ	תק"נ	4°
137	" " "	" " "	א—ח	מיץ	תקנ"ג	4°
138	" " " עוד למועד	" " "	קעב—קעט	מיץ	תקפ"ב	4°
139	" " " קן טהור	" " "	קמז—קעד	מיץ	תקצ"ב	4°
140	" " " בן נון	" " "	קנז—קסג	מיץ	תקפ"ז	4°
141	מאיר נתיב	ר' שבתי כ"ץ	רי—רטז	אלטונא	תקנ"ג	2°
142	מאמר מרדכי	ר"מ מינקס	יא—כ	זיסומיר	תר"ד	2°
143	מגדי חיים	ר"ח פימשיין	קיד—קמו	תל-אביב	תשי"ג	2°
144	מגיני שלמה	ר' יהושע מקראקא	א—יז	ויניציאה	תק"א	4°
145	" " "	" " "	א—י	לבוב	תקע"ו	2°
146	מגן שאול	רא"ש זליג	קג—קפג	ירושלים	תשי"ד	8°

8°	תרמ"ז	פרשבורג	פג	ר"ד פרוסניץ	147 מחנה דן
2°	תרע"ז	ירושלים	ס—סד	ר"ד נחמיאש	148 מחנה דן ת"ד
2°	תקע"א	אופיבך	ו—יג	ר"צ הורחין	149 מחנה לוי
2°	תקל"ז	ליורנו	ח—כה	ר"ר מזמושץ	150 מחנה ראובן
2°	תרע"א	לודז	א—ו	ר"י איש הורחין	151 מטעמי יצחק
4°	תר"כ	ברסלוי	יב—ל	ר"י גלדר	152 מטעמי יצחק
2°	תק"כ	זולקוב	ב—כ	ר"מ בר"ן	153 מים עמוקים
2°	תרכ"ו	אזמיר	לו—מד	רח"ח מדיני	154 מכתב לחזקיה
2°	ת"ע	פפד"מ	לב—לח	ראנ"צ שפיץ	155 מלא רצון
2°	תרכ"ב	שלוניקי	ז—יט	ר"ש קמחי	156 מלאכת שלמה
4°	תפ"ט	פפד"א	לד	ר"י ברש"ן	157 מנחיל יעקב
2°	תרס"ב	לבוב	פב—קה	רמ"מ היילפרן	158 מנחם משיב נפש
2°	תרל"ז	ורשה	ג—סד	ר"י עפשטיין	159 מנחת יהודה
2°	תק"א	פיורדא	ה—יא	ר' אברהם ברוידא	160 מנחת כהן
2°	תרצ"ו	בילגוריי	ח—יט	ר"ג ווייל	161 מנחת נתנאל
2°	תרי"ן	ווין	טז—כ	ר"ד ב"ר סיני	162 מנחת עני
2°	תרמ"ח	ווילנא	מא—מח	רנ"ש היילפר	163 מסלות הברזל
2°	תרנ"ג	ווילנא	כו—מא	ר"ש שפירא	164 מעיל שמואל
2°	תרצ"א	לודז	יא	ר"ב גלברד	165 מפתח
2°	תרס"א	ורשה	לט—מט	רצ"א סלוצקין	166 מצא חן
2°	תקמ"ב	גובידוואר	א—ט	ר"י העשיל	167 מצמיח ישועה
4°	תקס"ג	ברלין	יז—כא	ר"א אש	168 מראה אש
2°	תקע"ה	ליורנו	סג—ק	ר"י פייתוס	169 מראה אופנים
2°	תקע"ו	שלוניקי	פז—צה	ר"ד אשכנזי	170 מראה עינים
2°	תשט"ו	ירושלים	א—יח	רנצ"י ברלין	171 מרומי שדה
2°	תק"ו	פפד"א	יג—כ	ר"א זעליג	172 משחת אהרן
2°	תרס"ו	מונקטש	סח	רש"כ ניימן	173 משיב נפש
8°	תרפ"ג	קראקא	צו	" "	174 משיב נפש תנינא
2°	תרכ"ב	ליורנו	יז—מג	ר"א יצחקי	175 משמרת כהונה
2°	תקע"ט	שקלאב	כט—מו	ר"א מסלונים	176 משנת דר' אליעזר
2°	תקמ"א	פיורדא	ז—טו	ר"ע איגר מפרשבורג	177 משנת דר' עקיבא
2°	תרפ"ד	ברלין	א—כז	ר"א ברוידא	178 גאון יהודה
2°	תשי"ט	ניו יורק	א—יד	ר' משה ראזין	179 נזר הקודש
2°	תרצ"ז	גרוסחרדין	ט—גב	רנ"צ אולמן	180 נחלת צבי
2°	תר"ס	ווילנא	יב—יח	ר"ג יעחנין	181 נטעי אור
2°	תרצ"ה	ירושלים	קכו—קנב	ר"ג זיציק	182 נטעי נתן
8°	תרל"ט	ירושלים	ל	רש"ז שניאורסון	183 נמוקי שזב"י
2°	תק"א	פפד"א	כו—לו	ר"י מזמושץ	184 נצח ישראל
2°	תרכ"ח	ליורנו	ז—נג	ר"ד גיג	185 נר דוד
8°	תרמ"ח	ווילנא	כה—לד	רש"י מימבוסקי	186 נתיבי רש"י
2°	תקנ"ג	ברלין	ית—כו	ר"י רוז	187 עבודת הלוי

8°	תש"ד	מונטריאל	סד—צו	ר"א שטרן	188 עדות בישראל
2°	תצ"ג	אופיבך	יא—יב	ר"א זליג	189 עולת אהרן *
2°	תרס"ז	פיוטרקוב	נו—עז	ר"י זיסמן	190 עזרת ישראל
2°	תרע"ג	ירושלים	ו—כג	ר"א פרנקל	191 עטרת אליהו
4°	תרל"א	לבוב	ט—טו	ר"א קנשיגר	192 עטרת זקנים
2°	תקכ"ג	זולקוב	א—כד	ר' נח צבי	193 עטרת צבי
2°	תפ"ט	ווילהרמסדארף	כא—כד	ר"י ריישר	194 עיון יעקב *
4°	תרל"ט	ווילנא	קפו—ריט	ר"א שיק	195 עין אליהו *
4°	תרס"ז	פיוטרקוב	נו—עז	ר"י לנדא	196 עין הבדולח
4°	תרנ"ד	אזמיר	פו—צ	ר"י פאלאגי	197 עין יפה *
4°	תרל"ד	ווילנא	לג—מא	ר"א מחילקומיר	198 עיני יצחק *
2°	תרל"ח	אזמיר	יב—טו	ר"ח פאלאגי	199 עיני כל חי
2°	תצ"ח	זולקוב	פו	ר' פרץ אורבך	200 פאר הלכה
8°	תרכ"ח	פריס	קטז	ר' חננאל	201 פירוש
8°	תרע"א	ברסלוי	רגט—רסט	לרש"י	202 פירוש מכת"י
8°	תרס"א	ברלין	לב	הו' קראנר	203 פיהמ"ש להרמב"ם
8°	תר"ס	צפת	מח	הו' ר"מ טולידאנו	204 " "
2°	תרמ"ג	ורשה	א—טז	ר"א'ל צונץ	205 פני אריה
2°	תרכ"ב	לבוב	כה	ר' יעקב יושע	206 פני יהושע
2°	תרמ"ג	ורשה	צז—קלו	" " "	207 " " "
2°	תרנ"ב	מונקטש	ב—יב	ר"י וויינברגר	208 פני יצחק
2°	תצ"א	אמשטרדם	כא—ל	ר"י מיאנוב	209 פני יצחק זוטא
4°	תנ"ג	פראג	כד—לב	ר"מ חזן	210 פנים מסבירות
4°	תר"ע	ווילנא	יא—כו	רש"א פינס	211 פנס שלמה
8°	ת"ש	בודפשט	קלד	רד"צ קטצבורג	212 פרחי כהונה
4°	תר"ס	ורשה	יח—לו	ר"א רבינוביץ	213 פרי דוד
4°	תרכ"ז	ווילנא	טו	ר"י לאנג	214 פרי יהושע
2°	תרס"ד	ורשה	יד—כו	ר"י היילפרן	215 פשט הש"ס
2°	תר"ע	ורשה	קד	ר"א טיקטין	216 פתח הבית
2°	תק"ן	ליזרנו	נה—סד	רח"ד אזולאי	217 פתח עינים
4°	תר"ז	לבוב	יב—יט	ר' עזריאל הלוי	218 פתח עינים
2°	תרס"ט	בילגוריי	יד—כה	ר"י מטשנסטחוב	219 פתחי שערים
2°	תרמ"ו	ורשה	א—ו	ר' ישעי' פוקס	220 פתחי תבונה
4°	תרמ"ט	ורשה	א—ו	" " "	221 " " "
4°	תר"ר	פרשבורג	י—טז	ר"מ זוננשיין	222 צהר לבנין
2°	תקפ"ד	זולקוב	צ	ר"י לנדא	223 צל"ח
2°	תרל"ח	לבוב	קז	" " "	224 " " "
2°	תרל"ח	ווילנא	סד—סח	רמ"מ שניאורסון	225 צמח צדק
4°	תרע"ג	לבוב	כא—כו	ר"ר מרגליות	226 קב בשמים
2°	תרנ"א	פרשבורג	ל—מח	ר"נ הלוי	227 קדש נפתלי *
2°	תר"ז	ווילנא	יח—לג	ר"י מקרלין	228 קהלת יעקב

4°	תרס"ו	ירושלים	יב—יז	רא"ל חריף	229 קול אריה
2°	תקפ"א	ליחורנו	צט—קב	ר' אלי' שמאע	230 קרבן אשה
2°	תרכ"ה	ווילנא	לב	ר' אביגדור מאמדור	231 קרבן תודה
2°	תרכ"ד	ווילנא	ק	רמ"א קחנר	232 קרני ראם
8°	תרע"ד	ברלין	צב	הו' אפסוביצר	233 ר'אבי"ה
2°	תרצ"א	לונדון	כט—לט	ר' פנחס גרבר	234 ראוי לבילה
2°	תע"ז	קייסן	א—יז	ר"י מפינטשוב	235 ראש יוסף
2°	ת"ר	ליחורנו	לז—נא	ר"מ בורדוגי	236 ראש משביר
2°	תרמ"ב	ורשה	כת	רא"ל בינקוביץ	237 ראשון לציון
2°	תקס"ג	ליחורנו	לד—לה	ר"י עטייה	238 רוב דגן
2°	תע"ד	אמשטרדם	י—יח	ר"ש הלוי	239 רמת שמואל
4°	תרכ"ג	ליק	מז—סא	ר"ב ב"ר שמואל	240 שארית בנימן
2°	תרנ"א	פיוטרקוב	כ—כה	ר' אשר הכהן	241 שארית הברכה
8°	תרס"ג	דעש	נ—נו	רמ"ש גלזנר	242 שביבי אש
2°	תרס"ג	מונקטש	לא—נה	רע"י רובין	243 שדה העיר
2°	תר"ו	ליחורנו	כה—ג	ר"י גויסה	244 שדה יצחק
4°	תש"י	ניו-יורק	רפ	לדף ב—גח	245 שטה מקובצת
4°	תשי"ד	ניו-יורק	סז	לדף נח—עג	246 " "
4°	תקמ"א	פיורדא	א—ו	ר"י מקראקא	247 שיח יצחק
4°	תרפ"ח	ורשה	לב—לט	ר"א יוסטמן	248 שיח יצחק
4°	תקס"ו	ווילנא	מד—מט	ר"ל מזאגר	249 שלמי שמחה
4°	תקס"ב	זולקוב	כ—מג	ר"א מלאקטש	250 שלשה שיטות
2°	תקט"ו	זולקוב	ז—יב	ר"א מטרבולי	251 שם אהרן
8°	תרצ"א	לבוב	מד—ג	ר"ר מרגליות	252 שם עולם
2°	תרס"ח	ס. ווארל	א—מו	ר"ש גנצפריד	253 שם שלמה
2°	תקע"ב	פראג	נב	ר"א מינץ	254 שמן רקח
12°	תקע"ג	ווילנא	טו—לט	ר' ברוך בר"צ	255 שמעתתא חדתא
2°	תקמ"ט	ברונא	עב	ר"ל אשכנזי	256 שער אשר
2°	תשט"ז	ירושלים	לח—מג	ר"ר מרגליות	257 שערי זהר
2°	תרל"ז	סיגוט	ד—כח	ר"ל ספיר	258 שער יהודה
2°	תרי"ט	פרשבורג	יט—כו	רח"ז זליגפרוינד	259 שערי חיים
2°	תרע"ג	גריבה	א—יט	ר' משה מאגוז	260 שערי תורה
2°	תרצ"ח	ורשה	נה	ר"ל אלטר מגור	261 שפת אמת
2°	תרפ"א	פרשבורג	עו	רא"א הרצל	262 שפתי חכמים
4°	תמ"ח	זולצבאך	מח—נב	ר"ש אלגוי	263 תאוה לעינים *
2°	תל"ו	פפד"א	מא—מו	ר"י מטרנוגרוד	264 תבנית אות יוסף
2°	תרמ"ו	פשמישל	כח	ר"א חריף	265 תולדות אברהם
2°	תר"ה	ירושלים	ו—לז	רמ"ד אשכנזי	266 תולדות אדם
4°	תקכ"ב	ליחורנו	כט—ג	ר"י חדאד	267 תולדות יצחק
2°	תרי"ח	קניגסברג	כא—לב	ר"א מקרוטינגן	268 תוספות אהרן
2°	תרכ"ט	לבוב	יז—כג	ר"י מטראני	269 תוספות רי"ד

2°	תשט"ז	ירושלים	קפג	והגהות האדר"ת	270 תוספות ר"ש משגן
2°	תרל"ג	איידקוהנן	ד—יא	ר"ס מקפוליא	271 תוספות קדושה
2°	תרמ"ח	סיגוט	יח—ב	ר"ח אורבך	272 תוצאות חיים
2°	תרנ"ג	קראקא	מו	ר"א לייכטג	273 תורת אליהו
2°	תקצ"ב	סדילקוב	קטו—קיו	רא"ח שור	274 תורת חיים
2°	תרנ"ט	פאקש	מח—ק	ר"י סגל	275 תורת יחזקאל
4°	תרצ"ט	ורשה	א—ל	ר"א הכהן	276 תורת כהן ח"ב
4°	תרמ"ד	ניו־יורק	כח—לד	ר"מ פרידמן	277 תורת מאיר
2°	תשי"ג	ניו־יורק	כב	רמ"מ כשר	278 תכנית לפירוש חדש
4°	תרנ"ו	קראקא	מד—גב	ר"ר פינק	279 תנובת יהודה

מילואים

למסכת בהכות

2°	תשי"ח	ירושלים	עז	רד"ס ממינסק	320 דברי דוד
8°	תשט"ז	ניו־יורק	קטו	ר"מ לסין	321 המאור שבתורה *
2°	תשי"ח	ירושלים	לה	רמ"י אלטשולר	322 זאת מנוחת
4°	תרס"ז	ווילנא	ב—יא	ר"י קסנר	323 חידושי ריב"ש
2°	תשי"ג	בני־ברק	כג—מז	רא"י קרליץ	324 חזון איש
2°	תשי"ג	תל־אביב	מה	ר"ח פימשיין	325 מגדי חיים
8°	תשי"ח	ירושלים	קמ—קנז	ר"ג שמלקיס	326 מלואים למסורת הש"ס
8°	תר"ן	ווין	כו	רבינו נסים	327 מפתח מעדולי התלמוד
8°	תש"ח	ירושלים	סג	מכת"י קדמון	328 הגר
2°	תשי"ד	ירושלים	לב	רא"י ווינד	329 שארית יעקב
2°	תשט"ז	ירושלים	ג—כה	ר"ר מרגליות	230 שערי זהר

למסכת שבת

8°	תשט"ז	ניו־יורק	רלב—שנב	ר"מ לסין	267 המאור שבתורה *
8°	תשי"ח	ירושלים	פ	קובץ חדושים	268 זר תורה
4°	תשי"ז	ירושלים	לד	בשם הגר"א	269 חדושי הלכות
4°	תשי"ז	ירושלים	א—ד	ר"ש כהנא	270 חדושי מהר"ש
2°	תשי"ז	בני־ברק	ג—צג	רא"י קרליץ	271 חזון איש
2°	תשי"ח	ירושלים	כד	רמ"מ עפשטיין	272 לבוש מרדכי
2°	תשי"ג	תל־אביב	צז—קיג	ר"ח פימשיין	273 מגדי חיים
8°	תשי"ט	ירושלים	קנז	מהר"ל מפראג	274 פירוש אגדות *
4°	תרפ"ח	ורשה	טו—כט	ר"א יוסטמן	275 שיח יצחק
12°	תקע"ג	ווילנא	א—ט	ר' ברוך בר"צ	276 שמעתתא דרב

למסכת עירובין

2°	תשט"ז	ניו־יורק	שכט—שצב	ר"מ לסין	182 המאור שבתורה *
2°	תשי"ג	תל־אביב	צז—קיג	ר"ח פימשיין	283 מגדי חיים
12°	תקע"ג	ווילנא	י—טו	ר' ברוך בר"צ	184 שארית יעקב
2°	תשט"ז	ירושלים	לו—לח	ר"ר מרגליות	185 שערי זהר

איגל — משפחת מו"סים וביבליוגרפים בלבוב

(1795—1939)

בעיר ואם בישראל — לבוב — היתה קיימת משפחה יהודית של מוכרי ספרים ישנים-עתיקים שבית-מסחרה היה ידוע ביותר בפולין. המשפחה היתה מפורסמת גם בגלל ידיעותיה המקיפות בביבליוגרפיה הפולנית, והיתה סוחרת אך ורק בספרים ישנים הנוגעים לפולין. בכל שטחי תרבותה.

אנשי-מדע וסופרים פולנים בכל פולין — גליציה, פולין קונגרסאית, פוזנא — הכירו את כתובתה והיו פונים אליה בהצעות קניה וחליפין. ולא פחות מזאת — בשאלות, כשהיו בספק בנתונים ביבליוגרפיים באיזה דפוס ישן.

בעלי בית-המסחר, שניהלוהו במשך ארבעה דורות רצופים, היו יהודים חרדים, שומרי-מצוות בכל דיקדוקיהן, לבושים — לבוש יהודי מסורתי, והם בעלי זקן ופיאות, ובשבת — חובשי-„שטריימל“ ולובשי-„בעקישע“.

דוד איגל הוא המיסד של השושלת האנטיקווארית, ואת יסודות-מסחרו הניח עוד בשנות השמונים למאה הי"ח, כשיסד בלבוב חנות צנועה בביתו והיה מבקר בבתי האצילים והמנזרים, קונה ספרים עתיקים ומציעם ללקוחותיו, שהיו מעונינים להשיג דברים ביבליופיליים.

בית מגוריו היה ברובע היהודי ברחוב רוז'ניצקא (הקצבים).

את מסחרו הגדיל ב-1782, בה חיסל הקיסר יוסף II את המנזרים ומיסדרי הנזירים. במנזרים נמצאו ספריות ענקיות ואלו הוחרמו וצורפו לספריות האוניברסיטאיות, או נמכרו במכירות פומביות.

בסוף שנות השמונים של המאה הי"ח למספרם התחילו השלטונות האוסטריים לרכוש בלבוב את הספריות שהובאו מהמנזרים בגליציה: של האוגוסטינים — ברדומישל, וויטקוב, זאלוזצה, זידאצוב; של הבאויליאנים — בצורטקוב, לוקי, פטריץ, סקיטה, סמולניצה, שפאס, טופלונצה, טרמבובלה, זאוואלוב, זבארא; של הבנדיקטינים — בטיניאץ; של הברנאדינים — בבוכניא, קאלווארה; של הדומיניקנים — בבלז, יארוסלב, מושצ'יסקה, אושביאנצים, רוהאטין, סאמבור, סיאניאווה, שניאטין; וכן של יתר המיסד-רים — פראנציסקאנים, קאפוצינים, כרמליטים, פאולינים, פיארים, רפורמאטים. בסך הכל הוחרמו 40,000 ספרים, ובתוכם דפוסים יקרים נדירים בשפות שונות, גם בשפה העברית, דפוסי-עריסה בעלי ערך אגדתי.

על הספרן של הספריה האוניברסיטאית בלבוב, המדען הידוע היינריך גוטפריד ברט-שניידר (1737—1805) ועוזרו, הכומר מרטין קוראלט, הוטל הסידור והמיון של משלוחי הספרים וניתנה להם ההוראה המפורשת: את הספרים יקרי הערך להעביר לספריה הקיסרית בווינה; ויתר הספרים, לאחר שיוציאו את הספרים פחותי-הערך (ספרי-אמונות-הבל) — לספריה הלבובית; כפולים ושאינם נחוצים לאוניברסיטה — למכור במכירה פומבית.

הכנת הרשימון נמשכה חמש שנים ובשנת 1790 קויימה המכירה הפומבית הראשונה. ללקוחות נמסר: *Catalogus librorum qui in bibliotheca Universitatis Leopoliensis exponuntur.*

בשנת 1791 התקיימה המכירה השניה ולציבור נמסר: *Catalogus librorum quorum auctio publice Leopoli est instituenda.*

נתקיימו עוד שתי מכירות פומביות — האחרונה בשנת 1803.

במכירות אלו הוצגו למעשה דפוסי-עריסה, דפוסים מבאזל, וויניציאה ואמשטרדם ודפוסים פולניים מן השנים 1515—1516, 1558 — במחירים מ־20 עד 34 קרייצר לכרך. פרט לביבליופילים והאספנים הידועים בלבוב מחוגי האצולה, הפקידות והאינטליגנציה האקדמאית, היו הקונים הפעילים ביותר: יוסף מכסימיליאן אוסולינסקי, המיסד של הספריה המפורסמת „אוסולינאום“ בלבוב והיהודי — ר' דוד איגל.

האספנים לא השתוממו לכך, כי הכירו אותו ולא פעם קנו ממנו ספרים יקרי-ערך. במכירות אלו קנה ר' דוד איגל לאלפים כל מיני דפוסים, מכל שטחי הספרות, בכל לשון ולשון והביאם אל דירתו.

הוא ידע, כי פרופיסור ברנרד בארון יקנה ספרי-המשפט הרומאי והכנסיתי; והכמרים ראדקיביץ והרניביצקי — ספרים תיאולוגיים; וכל חברי הפקולטות, שהיו לקוחותיו הקבועים — מהספרות היפה.

בהודמנויות אלו העשיר ר' דוד איגל את מחסנו והוא בעצמו היה קורא ומתעמק בספרים שרכש והעמיק את ידיעותיו הביבליוגרפיות.

אולם ר' דוד איגל לא הסתפק רק בקניות במכירות הפומביות. הוא ואחיו, ר' מנדל, היו עוזבים את העיר ויוצאים לערי השדה, מבקרים בארמונות ובחצרות האצילים, בעלי האחוזות, בהם נמצאו ספריות מדורי-דורות ובתוכן גם כתבי-יד ודפוסים נדירים.

בהעדרו מלבוב, ניהלה את העסק אשתו מאטיל. האחים איגל סיירו לא רק בגליציה אלא גם בוואלין, פודוליה והגיעו עד קיוב. מנסיעות אלו הביאו איתם אוצרות ביבליופיליים. כבר בשנים האלה ידעו למיין את הספרים ברשימונים מסודרים.

עד 1816 נתקלו האחים איגל בקשיים מצד השלטונות, מחמת חוסר חוק המסדר את מקצוע מוכרי-ספרים, וביחוד — ספרים ישנים. ב־14 ביוני 1816 פורסם חוק זמני בנידון והמסחר בספרים נתבסס על משפט. אמנם, בגינו היו בעלי בתי-מסחר-ספרים נתונים לפיקוח הצנזורה הממשלתית.

משני בניו — ר' יוסף ור' שלמה הנקרא זלמן — הכניס למסחרו את זלמן, שנולד לו בשנת 1813, ובעודו נער עזר כבר לאביו. אחרי חתונתו, התישב ר' זלמן בוואלין, במגמה לספק מכאן ספרים, שהיה קונה בכל רחבי השטח הרוסי, שהיה פעם ברשות פולין. חיפושים בספריות האצילים בסלאוויטה, ווישניוביץ, לוצק ובמנזרים היו מוצלחים והעשירו את האוצרות הביבליופיליים של בימ"ס אביו. בכל פעם היה זלמן בא לבובה מצוייד באוצרות חדשים. אביו והוא היו הספקים הקבועים לא רק של אספנים פרטיים, אלא גם של אוסולינאום והספריות בלבוב, קראקא וגם בפולין הקונגרסאית. הוא היה „האנטיקוואר“ היחידי בפולין.

אחרי מותו של ר' דוד ניהל את העסקים ר' זלמן, שהתישב בלבוב בשנת 1855. בשנת 1869 הוציא הוא רשימון, שנתקבל באהדה רבה ע"י הביבליופילים והביבליוגרפים

הפולניים, עקב דייקנותו ועושרו בפרטים ונתונים ביבליוגרפיים. זלמן איגל הקים גם הוצאת ספרים, בה פורסמו הוצאות חדשות של דפוסים ישנים וגם מחזות תיאטרליים של מחזאים פולניים ידועים, כגון: פרדרו (המכונה "מולייר פולני"), קורזניובסקי ואחרים.

בשנות המרד הפולני (1830/1831, 1863) ביקרו בחנות לא פעם בלשי המשטרה האוסטרית לחפש ספרות פולנית מהפכנית, עלונים וכרוזים, שהיו אסורים בגליציה איסור חמור. למרות זאת, היו ר' דוד ובניו מביאים בנסיעותיהם עלונים וכרוזים של הממשלה הלאומית הפולנית גנוזים בכריכות הספרים הישנים.

משפחת איגל, עם התנהגותה באורח-חיים לפי המסורת היהודית, אהודה היתה על חוגי הפולנים, שהעריכו את מומחיותה וישרה במסחר. ר' זלמן איגל גפטר בלבוב בשנת 1870 והשאיר ארבעה בנים: אברהם-הירש, אריה-לייב, יוסף ומוניש. את העסקים ניהל אברהם-הירש, יחד עם אחיו והרחיב את העסקים. יוסף ומוניש גפטרו בגיל צעיר ונשארו אברהם-הירש ואריה-לייב. אברהם-הירש היה, כדוגמת אביו, נוסע בכל רחבי פולין ומחפש ספרים יקרי-ערך. כך הצליח לקנות בלנציץ אחד הספרים הנדירים ביותר: "כרוניקה עולמית" של הפולני באלסקי משנת 1551, שלא ידע עליו אפילו הביבליוגרף הפולני הידוע ביותר פרופ' אסטרייכר. שני האחים התמחו בחיפושים אחרי אוצרות ביבליופיליים מהמאות ט"ו, ט"ז וי"ז למספרם והגיעו עד לפוזנא ואוקראינה לקנות שם כתבי-יד, אוטוגרמים של מלכי פולין, אוספי-הספרות הפוליטית מהמאה הי"ח ודפוסים נדירים מהמאות הקודמות.

בשנת 1872 נסעו האחים לפוזנא למכירה פומבית של ספרית הכומר פרושינובסקי, שהכילה מספר רב של דפוסים נדירים מהמאות ט"ז וי"ז. למכירה זו באו גם מגדולי המו"סים: אשר מברלין, ליסנר מפוזנא. מתוך חשש להתחרות, השתדלו מתחריהם שהמכירה תערך בשבת — והצליחו. האחים איגל היו בבית-הכנסת ולא עזבו את התפילה, הגם שידעו כי מתחריהם יקנו את הדפוסים המבוקשים על ידיהם, וחזרו לבובה בלי כלום, כי לא רצו לחלל את השבת.

אחרי מותו של אברהם-הירש בשנת 1895, נשאר אריה-לייב הבעלים היחיד של העסק. הוא חשב תחילה לחסלו, אולם שינה את דעתו ועוד הרחיב את היקף עסקיו. בשנת 1898 הקים בקראקא ב"מ שני בהנהלת בנו דוד — דבר שנתקבל באהדה ע"י חוגי המדענים הפולניים בעיר.

מומן שפרופ' סטניסלב אסטרייכר התחיל להוציא את הביבליוגרפיה הפולנית שלו, היה איגל מיועציו הקבועים. איגל בעצמו הוציא רשימונים של בית-מסחרו, שהיו בעלי ערך ביבליוגרפי-מדעי.

את עסקו ניהל עד מותו בספטמבר 1917. את ביהמ"ס בלבוב ניהל עד פרוץ מלחמת העולם השנייה בנו זיגמונט (!) עם שני בנים. אחד מהם הצליח להמלט מידי הנאצים והגיע לארץ-ישראל. פה פתח גם הוא — הדור החמישי — ב"מ ספרים בתל-אביב.

הענף השני של משפחת איגל הם בניו של מנדל — אחיו של המיסד ר' דוד — ברל ושמואל איגל. גם הם בחרו במקצוע אביהם ודודם.

ברל היה משנת 1842 מספק ספרים לאוסולינאאום ואחיו שמואל פתח ב"מ ספרים בלבוב (רחוב רוסקא). מבניו של שמואל בחר רק אחד — מנדל-אייזיק — במקצוע אביו.

אחיו אליעזר (1825—1892) הלך כבר בדרך אחרת לגמרי — מנוגדת למסורת המשפחה. הוא למד כבר בגימנסיה ואחרי בחינת הבגרות, נסע לאיטליה ושם למד בבית-המדרש לרבנים (Collegio Rabbinico) פאדובה (Padova) בהנהלתו של שד"ל. אחרי גמר לימודיו והכתרתו לד"ר פילוסופיה חזר בשנת 1849 לבובה, נתמנה למורה דת בגימנסיה ולמרצה לשפות שמיות באוניברסיטה הלבובית. פירסם בזמן שהותו בלבוב 4 ספרים:

- 1) Jubal Schai, Drei theologische Thesen (1849).
- 2) Variae interpraetationes criticae et grammaticales de Biblia, Veteris Testamenti (1851).
- 3) Michtavim Schonim. Theologische Abhandlungen (1850).
- 4) Syrischer Wegweiser zur Beordnung des syrischen Sprachstudiums (1851).

הוא השתדל לקבל את משרת המטיף בהיכל הנאורים בלבוב — אחרי התפטרותו ממשרה זו של ד"ר מ. לונטל (1849), אולם לשוא. בשנת 1854 הוזמן ע"י הקהלה בצ'רנוביץ כרבינער ועזב את עיר מולדתו. בשנת 1851 נתמנה גם ל"רב המדינה" של בוקובינה. בצ'רנוביץ ישב על כסא "רבנות-המדינה" עד מותו ב־20 במרס 1892. בדעותיו היה שמרני ברוח השקפות מורו שד"ל.

הוא היה "יוצא דופן" במשפחת מו"ס איגל החרדה, ששלטה בעולם מוכרי-ספרים עתיקים — בלועזית בעיקר — בפולין קרוב למאה וחמישים שנה.

אמר עורך "הספר":

בנוגע לד"ר אליעזר-אליהו (הלוי ?) איגל — העירני ידידי הסופר ר' מרדכי בן-יחזקאל על מאמר עליו ממתיהר-שמחה ראבענער (דודו, אחי-אמו של איגל הנ"ל) ב"אוצר הספרות" (לש"א גראבער, קראקא, שנה ג', תרמ"ט—י, עמ' 103—108), המונה את פירסומיו בעברית ובגרמנית (13 חוברות — נוסף למה שצוין ע"י ד"ר גלבר).

"מכתבים שונים" היא חוברת בעברית (באורים על קצת מקראות, ועוד, 29 ע'. 16°) חלק מן השער הוא בלטינית (בלא גרמנית כלל): Variae interpraetationes וכו' (ראה ספר (2) במאמרו של ד"ר ג.) יצא בשנת 1850 [כלומר: ספר (2) וספר (3) ברשימת ד"ר ג. הם היינו הך!]. "יבל שי" — גם הוא ספר עברי, ותכנו: שלוש תשובות שהשיב למורו ר' מרדכי שמואל גירונדי.

"מורה דרך לסורית" (בגרמנית) הוא רק חלק אחד מהספר, מתוך שלושה, שיצא לאור.

והעירני הספרן-הביבליוגרף ידידי ר' יוסף כהן, מעוררי בספרייתנו, שהכין רשימת דפוסי צ'רנוביץ (סערנאזיטש), כי ר' אליהו איגעל (חתן ר' משולם היללער) ומיורשי זכויותיו בדפוס שם, הדפיס במשך 5 שנים (תרכ"ב—תרכ"ו) כ־20 ספרים בצ'רנוביץ.

יש להוסיף מקורות לתולדות משפחת איגל-איגעל, להחליף תאריכים לפי הלוח העברי ולזהות שמות עיירות פולין-גליציה כפי שנקראו בפי היהודים.

תערוכת ההגדות

בפרוס פסח תשי"ט ערכה הספריה התורנית המרכזית לישראל באולמיה תערוכת ההגדות. התערוכה היתה פתוחה עד פסח שני וביקרו בה כ־20,000 איש ואשה, מכל החוגים. היא עוררה תהודה בעתונות היהודית במדינה ובגולה. ידיעות עליה שודרו ב"קול ישראל", לרבות שיחת מנהל הספריה (באידיש) — לעולים החדשים ולמאזיני חו"ל).

ח"כ מר ז. ורהפטיג, יו"ר קורטוריום הספריה, ישב ראש בטקס הפתיחה. במסגרתה הרצו על ההגדות: ד"ר דניאל גולדשמידט, מר י. ל. ביאליק ומנהל הספריה ד"ר צבי הרכבי.

בפתיחת התערוכה אמר מנהל הספריה בין השאר:

כוונת התערוכה — לא ארכיאולוגית-ביבליוגרפית-פולקלוריסטית, אלא הצגת מצוות השם, בכתב ובע"פ, "והגדת", החייה והמחייבת תמיד מאז ועד עתה. ומשום כך תחילת התערוכה הצנועה הזאת — מן הפסוק, דרך המשנה והתלמודים, ואחר-כך רי"ף, ורמב"ם, ו"כלבו", ומחזור ויטרי. לאו דוקא התפתחות, אלא נוסחאות ממקור אותה אגדתא הנזכרת בגמרא (התימנים כותבים: אגדה, אגדתא — באלף בתחילה) ואותה הגדה המשמשת מקור בפני עצמו כבר לבעלי התוספות.

סמי מכאן סטיות, החל משומרונים וקראים וגמור ב"שמרנים" וריפורמיים למיניהם (אגב, "בני מקרא" לא מתו, וגם בימינו נשמע קולם פעם בהצנע בחדרי חדרים — אבל לתוך המיקרופון! — ופעם במכונס בפני רבים), פרודיות וקריקטורות לסוגיהן, מעין הגדות של פורים שבדו להם מליכם, הכמה בעצם להגדה של ממש... כל "ההגדות" האלה לא יכירן מקומן בתערוכה זו. אגב, אפילו מיסיונרים שלחו יד בהגדה לצרכיהם, ואין כאן מקום להאריך.

ההגדות סודרו מויינו לפי ארצות וערים-אמהות דפוסי ישראל, החל מאיטליה, אשכנז, פולין (ורשה) על עשרות הגדותיה תוך מאה השנים האחרונות — המרכז התוסס יהדות של גולת אירופה (!), עד כלכותא ועד שנחאי, וכמובן דפוסי ארץ-ישראל, בעיקר — ירושלים, ומעבר לים — שתי האמריקות.

וציורי מוטיבי ההגדה בעיצוב המודרניזם מכאן ולעומתו הרנסנס הישן מכאן: ארבעה בנים, לדוגמא, של שיק (ירושלים תש"ז) ובהגדת אמשטרדם (תנ"ה).

ואחר כך ההגדה עם תרגומים בשנ"תריסרי שפות, באותיות עבריות (עברייטיש ולאדינו, ערבית וגם פרסית ואיטאליאנו) ובאותיות יוניות, לטיניות, גוטיים וקיריליזה וגם מאראסיות. הגדת אנוסי פורטוגל, שהוחזרו בגלוי ליהדות ע"י בארוס באסטו (יארץ ימים!) מפורסה, עורך "הלפיד".

והגדות לחיילים יהודים של פראצ'יוזף ושל ניקולאי השני ושל חילהלם, וכמובן של צה"ל. גם תוים ומנגינות. ההגדה, לרבות ל"אוך-קאברייטקו" (והוא חד-גדיא בלאדינו) מאת המלחין יצחק ציון הי"ד, שפירסמתי בירחוני "ישראל" בשלוניקי בתרצ"ב.

וכתבייד. אנו מציגים, בפרודוקציות: את כתבייד הגדת דארמשטאדט (על הטופס המקורי של כתב-היד עברו גלולים משונים בימי היטלר ימח-שמו ואחרי מפלתו ורק ב־1951 הוחזר מאופנבאך — היא

אפיכאך בדפוסנו העתיקים — למקומו כביכול — כי מקומו בעצם בירושלים! על כך ספר לי באחרונה בניוירוק מרדכי וולחל ברנשטיין בעל „גישט דערבערנטע שייטן“, וגם דפים מהגדת קויפמן; וגם הגדה אינקונאבולה והגדת פראג. וכתביד תש"ד שנכתב ביערות בלגיה ע"י אפרים זאב יקונס (ברוך השם, האיש חי איתנו בארץ בקיבוץ „עין הנצי"ב“). וכתבי יד תימן ועדן מלפני מאה שנים וגם כתב יד אשכנזי („שאלה ודרישה“) מלפני מאה וחמישים שנה.

מוצגות כאן הגדת בודאפשט תש"ב באותיות ירושלים (של הגדת נחום ליפשיץ תר"ץ) — „...למען פעל על הדור עם אותות יציאת מצרים ונפלאותיה ולהורות לו דרך אל הגאולה הפלאית...“ והגדות שארית הפליטה, היודעת ש...ניטא קיין שלעכטער און גוטער גלות, יעדער גלות פירט צום אונטערגאנג...“

וידענו, שאנו מציגים רק „מעין תיקון פסח“ (על משקל: „תיקון שבועות“) מיבול 2780 מהדורות ההגדות שיצאו משנת רמ"ב (בוואדי אלחגארה, אוסף שוקן, בספריה הלאומית) עד שנת תשי"ט. ומה שהוא על ביבליוגרפיה של ההגדות. כידוע רשם בן יעקב, כלפני מאה שנים, 129 (מאה עשרים ותשע) הגדות בלבד. בא ר' שמואל חיינר בתרס"א ורשם 995 (תשע מאות ותשעים וחמש) הגדות, שנדפסו ב-91 (תשעים ואחד) מקומות דפוס עד תר"ס, עד כמה שידע. בא אברהם יערי בתר"ץ והשלים ב„קריית ספר“ רשימת חיינר (עד תר"ס), ואחריו באו: אברהם דוקר, ויצחק ריבקינד, וחיים ליברמאן הליובאוויצ'י, ושמש, ושוב יערי (כולם ב„קריית ספר“). ריבקינד רשם את הספרות על ההגדה ומנה 130 ערכים עד תרצ"ה. יערי הכין ביבליוגרפיה שלמה על ההגדות (2,700 ערכים) ומשום מה עדיין לא נדפס מחקרו היסודי. עוסק בהגדה במיוחד ובתפילה בכלל (ולא רק להלכה) ידידנו ד"ר גולדשמידט שהגדה עם מבוא והסברו יצאה אצל שוקן ב-37 בגרמניה ובעברית בארץ-ישראל.

כדאי לציין את אספי ההגדות בארץ: בספריה הלאומית (1700, מזה קיבלנו כ-25 לתערוכה זו), שוקן, הרב יהודה לייב הכהן מיימון, סגן יו"ר הכנסת יעקב גרינברג ומר נתן שטיינר מתל אביב. (הצופה, שערי ים, ניסן תשי"ט)

א. ח. אלחנני

המצוה לספר ביציאת מצרים לבשה צורה ופשטה צורה בכל דור ודור, אם כי המהות היתה תמיד אחת. דומה, כי אין ענין שהיהדות הפכה והפכה בו כה הרבה כבהגדת עצמאות זו, אשר מבעד לנוסחים, הצורים והעיסורים, ההערות והתרגומים, הפירושים והנעימות — משתקפים בה חי עמנו בנדודיהם, בימי טובה ובימי רעה. זהו הספר העברי, שהופיע, כמדומה, במספר המהדורות הגדול ביותר — לפי האומדן יצאו עד תשי"ט כ-2780 מהדורות של הגדות. אין פלא, שהמהדורות הרבות עוררו מעין „תחביב“, שמוסדות ויחידים מטפלים באיסופן. הספריה הלאומית שלנו מונה בין כתליה כ-1700 מהדורות. ידועים האספים בספרית שוקן, בספריות של הרב י. ל. מימון, וד"ר י. גרינברג, נתן שטיינר, הרב זווין, ר' אליעזר סירקיס ז"ל ואחרים.

הראשון שהדפיס ביבליוגרפיה על ההגדה היה שמואל וינר מפטרבורג (תרס"א—1901). מוסד ביאליק עומד להוציא שלושה כרכים על ההגדה של פסח: „תולדות ההגדה“ מאת דניאל גולדשמידט, „עיסורי ההגדה במרוצת הדורות“ מאת פרופ' ב. ססיל רות, וביבליוגרפיה של ההגדה מאת אברהם יערי. ההגדה הראשונה שנדפסה היא האינקונבולה — „דפוס העריסה“ — משנת רמ"ב (1482) — כלומר עשר שנים לפני גירוש ספרד — שנדפסה בוואדי אל-חגארה בספרד. ברשותנו מצויים אך ששה דפים מהוצאה זו. שפע המהדורות מעידות, כי בכל מקום, ויהיה זה הנידח ביותר, בו דרכה רגל יהודית

— שם הופיעה ה"הגדה", אם בכתב־יד ואם בדפוס, בימי פריחת התרבות והאמנות ובימי רדיפות אנוסים, ביערות ובבונקרים ובמחנות־השואה, בירכתי תימן ובערבות רוסיה.

כמעט מדי שנה מזכה אותנו ב־ת־נכות או ספריה בתערוכה של מוצג־פסח ומהדורות שונות של הגדות. השנה זיכה אותנו במצוה זו מנהל הספריה התורנית ב"היכל שלמה", ד"ר הרכבי, המציג כאלף מהדורות לפי המדורים: רפרודוקציות של כתבי־יד, הגדות שהופיעו בתקופה השואה, ההגדה בתורה שבכתב ובתורה שבעל־פה, ההגדות באספקלריות הערים והארצות, העיטורים והציורים של ההגדה, התרגומים, המנגינות, ההגדות הצבאיות.

הנה רפרודוקציה של הגדה בכתב־יד מעדן, תרגום לערבית, משנת שש"ן (תרנ"ו); וכתב־יד נוספים מעדן, עם פירושים וסיפורים בערבית, מלחיים ציורים על חג הפסח ויתר חגי ישראל; "הגדה שאילה ודרישה" לר' מרדכי בער קורנפלד מלפני למעלה ממאה שנה; רפרודוקציה של הגדה בכתב־יד המצוי בדארמשטאדט מן המאה ה־י"ד — המקור נעלם בימי מלחמת־העולם השנייה, וכתום המלחמה נמצא באחד מבתי החרושת לעורות בגרמניה; הגדה אחרת בכתב־יד, הוצאת פראג (1527), מלחה הערות על מנהגים שהיו קיימים בקהילות שונות. למשל, כשאמרו "לא לנו ה'", לא לנו, כי אם לשמך... — הוסיפו הערה: לא לנו, שאמרת להביא משיח, לא למעננו עשה, אלא למענך, בשביל דיבורך".

מדור מיוחד מהווה שורה של הגדות־פסח, שנדפסו בימי השואה, במחנות־ההסגר, בבונקרים, ביערות ובמקומות נידחים, בהם עברו יהודים ונדדו כפליטים. הנה הגדה שהודפסה בכודפס (תש"ב—1942) תחת שלטון הנאצים בה השתתפו ארבעה עורכים, ועל כל טופס של ההגדה חתמו ארבעתם. בין היתר, נאמר בשער: "חברת הסיוע למען יהודי הונגריה מוציאה לאור את ההגדה בשנת תש"ב לבריאת העולם, היא שנת 1942 למספרם, למען פעל על הדור עם אותות יציאת מצרים ונפלאותיה ולהורות לו דרך אל הגאולה הפלאית... ההקדמה לספר כתב ד"ר משה רברי; את המחקר "לקראת ליל הסדר" והמדור העוסק באמנות — ד"ר משה מונקטשי; התרגום — מאת ד"ר אליעזר קאהן, שצירף גם הערות; עיטורים אמנותיים — בידי הגרפיקן גאנדר; ד"ר בן צבת אביגדור סבולטשי ליקט את תוי הנגינות; אותיות הדפוס העברי — לפי דוגמת ההגדה, שהופיעה בירושלים בשנת 1930 בהוצאת נחום ליפשיץ. הגדה אחרת, הכתובה בכתב־יד על מחברת פשוטה, היא של אפרים זאב יאקונט בהיותו נודד בימי השואה ביערות בלגיה; הוא שעשה גם את העיטורים והציורים, אם כי לא הגיע אלא עד "נשמת". כיום האיש הוא חבר קיבוץ עין־הנצי"ב.

הגדות אחרות נדפסו במחנות פרנחאלד ובמינכן עם תרגום באידיש; הגדה אחרת הודפסה על־ידי פליטים יהודים בשנחאי — "עם מאתים שלושים ושמונה פירושים והוספות, שאנכאי, תש"ו"; הגדה שהדפיס הגוינט בשווייץ בשביל יושבי המחנות; והגדות אחרות שהופיעו מיד אחר השחרור.

כל ארץ בגולה מצוינת באוסף ההגדות שלה. הדפוסים הראשונים באיטליה נושאים שמות שונים: הגדה בשם "זבח פסח", והגדה "מדרש בחידוש" מלפני 310 שנה. האופייני בנו האחרונה, שהיא מספרת על קיום אגודה, שקראה לעצמה בשם הצנוע "עלובים": "אלה הדברים היוצאים מפי החברים אשר בשם עלובים נקראים, והנם בעיר רייו דרים". נמצא רב באיטליה, שהשתמש בשם מושאל וקרא לעצמו "ארנן", שעמד בראש האגודה הזו עם עשרים וארבע שמות "עלובים", המופיעים בשער האגדה; משמת אחד החברים, נמחק שמו מהספר; בין היתר נאמר שם: "מי שיש לו דרך לטעום אל ימנע עצמו מלהביא מדרש הגדה זו אל ביתו והיתה עמו וקרא בו ותתענג בדשן נפשו". הגדות אחרות נדפסו בליחורנו, ונציה, מנטובה, קרימונה, דיטרונטה, חרונה.

מדור ההגדות של ארצות אשכנז משופע בהוצאות מגוונות, בהן "מעלה בית חורין" עם "פירושים גדולים מארבעה עמודי־עולם — ה"ה מהר"ם אלשיך, ומהר"י בעל של"ה, וגבורת ה' ועוללות אפרים", וכן פירוש "מטה אהרן" על חד־גדיא, והכל באותיות יפות ומאירות בהגהה מדויקת מאד", נדפסה

ביוהאניסבורג בפרוסיה, דפוס ירמיה שטיין, לפני 98 שנה. קהילות פולין ובמרכזן וארשה משופעות אף הן בהוצאות. הגדה אחת מלפני מאתיים ושבעים שנה ערוכה בידי גרצדק באמשטרדם, והיא מלוחה גם מפה של מקומות הנדידה וארץ־ישראל "עם פירוש יפה וציורים נאים מהאותות והמופתים שעשה הקב"ה לאבותינו. וגוסף על כל זה, המסעות במדבר עם חלוקת הארץ לכל שבטי ישראל וצורת בית המקדש חרות על לוחות נחושת על־ידי הבחור כמר אברהם בר יעקב ממשפחת אברהם אבינו".

הנה הגדה שהודפסה באי קורפו ; והגדה מאי גרבה ; ואחרת שהודפסה בלינעוויץ, צרפת, לפני כמאה וחמשים שנה על־ידי אברהם פריזעק. שורה של הגדות שנדפסו בלונדון. אחת בשם "ספר לחם עוגי" מאת הצעיר רפאל חסאן — "לפי מנהגי ספרדים ואשכנזים", הוה אומר מיזג ראשון של הגדות ספרדים ואשכנזים כמאה ושמונים שנה לפני "מיזג" ההגדות לצה"ל אשתקד. כאן מהדורות של הגדות מספרד, יוון, תורכיה, בגדד, אלכסנדריה, תוניס, כלכותה (מלפני מאה ושמונה־עשרה שנה), בומביי, קאזאבלנקה, בואנוס־אייירס. פרשה לעצמה מהוות ההגדות של דפוסי ירושלים, מהן שהופיעו "תחת ממשלת אדונינו המלך החסיד הרחמן, שולטן עבד אי עזיז יר"ה" לפני תשעים ושבע שנים.

אף מהציורים והעיטורים לומד אדם על חיי היהודים לארצותיהם ועל הרמה האמנותית בדורותיהם. כאן "עשר המכות", "ארבעת הבנים", האותות והמופתים ויתר המראות. להרבה שפות תורגמה ההגדה : לאידיש ולגרמנית, ללאדינו ולספרדית, לאיטלקית ולאיטליאנו, לערבית ולפרסית — באותיות עבריות ובאותיות לטיניות. וכן ללשונות : אנגלית, רוסית, פולנית, הונגרית, רומנית, צ'כית, סלובקית, דנית, הולנדית, יונית, ואף ללשון המארטית, אחד הדיאלקטים של הדור.

אתה מוצא כאן הגדות, שהוציאו לאור אנוסים, ובהם של די בארוס הישישי, בשמו העברי בן־ראש, שהיה גנרל בפורטו והוציא לאור את הירחון העברי "הלפיד". הוא יחד עם קבוצת אנוסים, פרסם הגדה של פסח בשנת 1928. ו"סדר הגדה של פסח" אחר, צילום מכתב־יד, שכתב "לשם נדבה" אחד מתלמידיו של ה"חתם סופר" ותרגמה לאידיש לכבוד הרבנית, אשתו של "חתם סופר". ספר הגדה שהופיע בגרבה בשם "זכרנו לחיים", לפי כתבי המקובל ר' שמשון מאוסטרופולי, מעיד על השפעת פולין באי זה, שהיה נידח בימים ההם. כמו כן מופיע ה"קמיע", שהוציא לאור שמעון די גילדר, סבו של היינה, שהשתמש בתורתו של המקובל ר' שמשון מאוסטרופולי לצרכי לחשים, ובו הערה, כי "המעין בסוד נורא ונפלא זה ניצל בכל אותה שנה מכל כשלון".

מדור מיוחד מהוות ההגדות הצבאיות — למן מלחמת־העולם הראשונה (יש עם תמונת פראנץ יוסף וקיסר וילהלם בכריכת הספר, הוצאת ברלין) ועד מלחמת העולם השנייה — של היחידות הישראליות באיטליה, ושל חיילים יהודים בצבאות בריטניה במדבר המערבי, ועד ההגדה של צבא ההגנה לישראל שהופיעה אשתקד. בכל אחת מהן טבוע חותם הדור, על שאיפותיו, מאוייו וכיסופיו.

(דבר, ערב פסח תשי"ט)

דוד יוסיפון

כשהוזמנתי על־ידי ידידי, הד"ר צבי הרכבי — מנהל הספרייה התורנית המרכזית לישראל ב"היכל שלמה" בירושלים, יוזם ועורך תערוכת ההגדות — לבקר בתערוכה, ניסיתי להשתמש מביקור זה, לרגל טרדות שונות, אך ביחוד משום שידעתי, כי ההגדה של פסח נשתמרה בצורתה המקורית, כמעט מימי המשנה והמדרשים, ובעלי התוספות כבר מזכירים את ההגדה כמקור ספרותי בפני עצמו, ולפיכך חשבתי תחילה, מה עניין הוא לראות מהדורות ממהדורותיה השונות ? איזה יהודי והוא הגיע לגיל

הבינה והעצה, לא ראה בימיו, באקראי ואגב אורחא, מהדורות שונות של ההגדה בהודמנו ל"סדרי" פסח שרבים המסובין בהם? הן על שולחן "סדר" אחד בלבד נראה לפעמים עשרות מהדורות שונות מדפוסים שונים, מערים ומארצות שונות. אף זאת שיערתי שכתביד עתיקים של הגדות במקורם, מספרם לא רב ביותר בירושלים, ואל נכון לא אמצא מהם בתערוכה, פרט אולי לכתביד תימניים מאוחרים. אך מש"נתפיתי" סוף-סוף ובאתי ל"היכל שלמה" המפואר, נוכחתי לדעת עד מה טעיתי באומדן והשערה שטחיים שלי שבראשונה.

נכונה היתה השערת שמתוך 900 ההגדות העתיקות בכתביד הידועות לנו, לא תמצא כאן אף אחת, במקורה, פרט לרפרודוקציות מספר. אך תמצא כאן את הרפרודוקציה של הגדת דארמשטאדט המהודרת מן המאה ה"ד, והיא המפורסמת ביותר מכל כתביהיד, הידועים עד כה. הגדה זו מרהיבת עין ביפיה.

כן נמצאים כאן דפים מספר מהגדת סאראייב, אותם צילם והדפיס לאחרונה הפרופסור סויעטוואר ראדושיץ מאוניברסיטת בלגרד, בשנת 1953, עם הקדמה על ערכה האמנותי. כתביד זה "מצטיין" בתוך השאר בתמונות עירום שלו, עד כדי צרימת עין, בשל הקטביות שבין תוכן היצירה לקישוטיה.

לא תמצא כאן גם את כל 2781 המהדורות המודפסות של ההגדה, הידועות להרכבי. אברהם יערי עמד לפרסם את מחקרו הביבליוגרפי היסודי בנידון. גם בבית השכן ל"היכל שלמה" המארח כיום את בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, לא תמצא יותר מ-1700 מהדורות של ההגדה. בתערוכת "היכל שלמה", מוצגות "רק" כ-1000 מהדורות שונות. כאן היתה הכוונה, לא להפגין את הכמות אלא את תולדות הדפסת ההגדה בישראל, ואת הרעיונות, המאויים, הכיסופים והשאיפות של כל דור ודור בארצות הגולה ובארץ ישראל, שהשקיע והטביע בשולי ספר ההגדה. ואכן, בשטח זה יש ללמוד רבות, ולא תספקנה שעות אחדות של סיור בתערוכה, כדי ללמוד את כל הניתן כאן ללמוד על יחסו של הדור והמקום להגדה.

כאן הוצגה רק ההגדה המסורתית של העם. כל מיני הגדות של כיתות בישראל לפנים והיום, כגון: של שומרונים וקראים ו"מתקנים" למיניהם, או הגדות של קיבוצים החילוניים בישראל, פרי יצירה מקומית-שרירותית — מקומן לא יכיר כאן. היטיב להגדיר זאת עורך התערוכה, הד"ר צבי הרכבי, באימרה קולעת: "אנו הצגנו רק הגדות של פסח ולא הגדות של... פורים".

בין הרפרודוקציות אנו מוצאים כאן גם צילום 2 עמודים מדפוס-עריסה (אינקונאבולה) של ההגדה הראשונה שנדפסה בוואדיאלי-חגארה שבספרד בשנת רמ"ב (1482) — במקורה נמצאת באסף שוקן בספריה הלאומית. יש לציין, שבין 900 כתביהיד העתיקים יש עשרות מלחי ציורים.

ההגדות בתערוכה זו מסודרות לפי הארצות שבהן נדפסו, וקשה למצוא ארץ, שבה היתה פעם תפוצת ישראל, וההגדה לא נדפסה בה. והרי רשימת מקצת מן הארצות ומקומות הדפוס: כלכותה, בומביי, שאנחאיי, ספרד, יוון, תורכיה, בגדד, אלכסנדריה, תוניס, קובלנקה ובואנוס-אירס. אך אין ארץ שתשוה במספר מהדורות ההגדה לרו"פ=רוסיה ופולין.

במדור התרגומים אנו מוצאים את ההגדות מתורגמות ל-42 לשונות. מהן — באותיות עבריות. כך נדפסו לא רק התרגומים לאידיש; אלא גם התרגום ללאדינו, התרגומים לערבית ולפרסית, ואף התרגום לאיטאליאנו, שכן היו נוהגים יהודי איטליה להשתמש עד כלפני מאה שנה, עד תקופת גריבלדי, באיטלקית באותיות עבריות. התרגומים יצאו בכתבים: קיריליצה, יווני, לאטיני, גוטי, ערבי ואף בכתב סנסקריטי. בין השפות, להן תורגמו ההגדות המצויות כאן: אידיש, גרמנית, לאדינו, ספרדית, פורטוגזית, איטלקית, רוסית, פולנית, הונגרית, רומנית, צ'כית, סלובקית, דנית, יוונית, ערבית, פרסית והודית (מאראטית) ועוד.

שלא יש בזה מן הענין להעיר כאן, כשביקש אשתקד הארכימנדריט הרוסי-הסובייטי בירושלים הגדה עם תרגום רוסי, כשהוזמן ל"סדר" יהודי (אם כי הוא יודע קצת עברית), לא מצא אף טופס אחד של הגדה כזאת בבתי-המסחר לספרים, ואילו השנה הדפיסה הוצאת "סיני" את ההגדה עם צילום תרגום רוסי באלפי טפסים, והרבה מהם נמכרו ערב פסח זה...

הדפוס האחרון של ההגדה שראיתי כאן, הוא הוצאת הרב החכם התימני, רבי יוסף קאפה, שהופיעה רק לפני פסח של שנה זו, ודווקא בה מצאתי שינוי נוסח כלשהו, לגבי הנוסח המקובל אצלנו, לאמור: במקום "מרור זה שאנו אוכלים", אומרים התימנים: "מרורים אלו שאנו אוכלים".

תצויין ההגדה שהוציא הגנרל בארוס באסטו, ראש אנוסי פורטוגל, עורך הירחון "הלפיד" בפורטוגזית, שחנך והחזיר רבים מאנוסי פורטוגל ליהדות. יצא בפורטוגזית בשנת 1928 בפורטו.

מעניינת היא גם ההגדה שהוצאה בידי גר באמשטרדם בשנת תנ"ך, עם פירוש יפה וציורים נאים מהאותות והמופתים שעשה הקב"ה לאבותינו (ההדגשה שלי — ד. י.). ונוסף על כל זה, המסעות במדבר עם חלוקת הארץ לכל שבטי ישראל וצורת בית המקדש חרות על לוחות נחושת על-ידי הבחור כמר אברהם בר יעקב ממשפחת אברהם אבינו. גר זה עיטר את הגדתו בציורים ובמפת ארץ-ישראל ובמסעות במדבר.

הגדה אחת שהופיעה באי ג'רבה, בשם "זכרנו לחיים", היא לפי כתבי המקובל ר' שמשון מאוסטרופול. ומוצג בצידה גם דף אחד, שתכנו הוא דברי קבלה של מקובל זה, על דצ"ך וכו', שסבו של היינה, שמעון די גילדר, הפכו לקמיע על ידי כך שהוסיף בשולי הדף את ההערה: "המעין בסוד נורא ונפלא זה ניצל וכו'". ... (ר' יהודה-לייב באילר, הוא שגילה בזמן האחרון, כי הערה זו של שמעון די גילדר היא לא של ר' שמשון מאוסטרופול, כפי שמקובל היה הדבר עד כה, כי ר' שמשון לא השתמש בתורתו למטרה "שימושית" כזו).

אין ההגדות המוצגות כאן חסרות גם קוריוזים:

בהגדה אחת שנדפסה בוויניציאה בתפ"ד, אנו מוצאים ליד המלים "פרישות דרך ארץ", ציור גדול לכל רוחב העמוד, של חדר שינה יהודי טיפוסי מימי הביניים, לכל פרטיו, ובו הבעל ואשתו ישנים במיטות נפרדות ומרוחקות זו מזו, כשבין המיטות חוצצים שולחן, מנעלים וכלים אחרים. האיש חבוש כיפה לראשו והאשה — שבים והם מכוסים היטב בשמיכות, עד למעלה מהסנטר. פרט לרעיון שאותו התכוון לסמל כנ"ל, מעניין הציור גם כשהוא לעצמו בתארו ריהוט מלא של חדר שינה יהודי באותה תקופה.

בהגדה אחרת מדפוס אופנבך תרפ"ז אנו מוצאים את סדר ארבעת הבנים כדלהלן: רשע, חכם, תם ושאנו יודע לשאול. הקדימו משום מה את הרשע לחכם כאן, בניגוד למקובל.

מדור מיוחד מוקדש להגדות שהוצאו על ידי שלטונות הצבא של מדינות שונות בשביל חיילים יהודים, בתקופות שונות. הראשונה היא של פראנק-יוסף בימי מלחמת העולם הראשונה, הוצאת ברלין. בכריכת הספר באות תמונות פראנק-יוסף וילהלם. יש גם הגדה של וילהלם לחוד שהוציאו הגרמנים ב-1916, כשכבשו את לידא ברוסיה. יש כאן הגדה שהוציאו האנגלים בימי מלחמת העולם, הראשונה והשנייה, של הבריגדה הישראלית באיטליה, של החיילים היהודים בצבאות בריטניה במדבר המערבי, ועד ההגדות של צבא ההגנה לישראל בנוסח אחד עבור כל העדות בישראל (הספרדית, התימנית והאשכנזית), שהופיעו אשתקד.

אך אם יש מדור בתערוכה, המביא אותך לידי התרגומים של ממש, הרי זהו המדור של ההגדות שנדפסו בימי השואה, ביערות, במחנות שארית הפליטה.

כתב יד תש"ד נכתב ביערות בלגיה, על ידי אפרים זאב יאקונט, בכתב ברור, בהיותו נודד בימי השואה עם פרטיזנים. האיש חי כיום בישראל, בקבוץ "עין הנצי"ב" כחבר בו. הוא עצמו עיטר את כתב־ידו גם בציורים, אך לא הגיע אלא עד "נשמת". נסיבות המקום והזמן שבאו עליו כחתף לא איפשרו לו לסיים את הגדתו.

בבודפשט נדפסה בשנת תש"ב הגדה באותיות של הגדת נחום ליפשיץ מירושלים תר"ץ. ארבעה עורכים השתתפו בעבודה, וכולם חתמו על כל טופס. המעניין ביותר הוא השער בהגדה זו, שנדפסה, כאמור, ב־1942 למספרם: "למען פעל על הדור, עם אותות יציאת מצרים ונפלאותיה ולהורות לו דרך אל הגאולה הפלאית"...

ראיתי כאן הגדה שיצאה בבוקרשט ב־1947. הגדות אחדות נדפסו במחנות. הגדה אחת הודפסה על־ידי פליטים יהודים, "עם מאתים שלושים ושמונה פירושים והוספות, שאנכיי, תש"ד". כן יש עוד הגדות שנדפסו מיד אחרי השיחרור.

מזעזעות השורות, הכתובות בשער הפנימי של אחת ההגדות הללו: "ניטא קיין שלעכטער און גוטער גלות, יעדער גלות פירט צום אונטערגאנג. מיט בלוט פון אונדזער הארצן, באם ליכט פון אונדזער גלויבן און מיט דער לעצטער האפנונג, וועלן מיר דורכברעכן יעדע וואנט, דורכברעכן און עולה זיין".

מדור מיוחד בתערוכה הוקדש לתווים ומנגינות של ההגדה.

לא חסרים כאן גם כתבי־יד, אלא שברובם אינם אלא כתבי־יד תימניים, גם מעדן וממרוקו מלפני מאה שנה, אך יש גם כתבי־יד אשכנזי בשם "שאלה ודרישה", מלפני מאה וחמישים שנה.

הספרים הושאלו במקצתם גם מספריות ופרטים: הגרש"י זווין, ר' י. ל. ביאלר, ספריית ר' אליעזר סירקיס ז"ל (ישיבת שפת אמת), מר נתן שטיינר מתל־אביב, וגם מהספריה הלאומית.

יש לציין כי נמצאים בירושלים כמה אספי הגדות יקרי ערך ברשות־יחידים: בספריית הרב י. ל. מיימון ובספריית שוקן.

ויצוין עוד, שבמסגרת התערוכה, שביקרו בה למעלה מעשרים אלף איש, הושמעו הרצאות על ההגדה, מאת הד"ר זרח וורהפטיג, הד"ר צבי הרכבי, י. ל. ביאלר וד"ר דניאל גולדשמידט.

הביבליוגרף יצחק ריבקינד רשם ב"קרית ספר" את הספרות על ההגדה עד תרצ"ה ומנה עד אז 130 ערכים. אך "טוב מראה עיניים" מכל אלה. במדור לביבליוגרפיה הוצגה כל הספרות על ההגדות במעודכן. אך דומה שביקור עיוני בתערוכה הזאת של ההגדות מאלף מכל המחקרים וכל המבקר בה בא על שכרו וסיפוקו הנפשי הרב. אכן לא בכדי טרחו טרחיאל באירגון התערוכה הנאה הזאת.

(תקופנות יהודית בחו"ל, גט באידיש)

עניינות

א

דרך חוקר-ספרן ביבליוגרף יהודי צרורה במסמך ממשלת-הצאר

מקרב הגיע לידינו מלנינגראד, מסמך רשמי ברוסית של ממשלת הצאר מ-1910: טופס-השירות של החוקר-הספרן-הביבליוגרף המפורסם, פרופיסור ד"ר אברהם-אליהו הרכבי ז"ל (תקצ"ו-תרע"ט). במסמך ה"יבש" משתקפת דרכו המדעית-הספרנית על כל תחנותיה במשך 42 שנים (1868-1910). במסמך גם כמה פרטים אישיים (אשה שניה, משכורת, רכוש), ויש לו ערך היסטורי-תרבותי יהודי וכללי.

אשתקד מלאו 40 שנה למות ראא"ה, השנה נמלא 125 שנה להולדתו, בתשכ"א ימלאו 100 שנה לתחילת פירסומיו. בימים אלו פירסמתי מונוגרפיה עליו — תדפיס מן הקובץ "אישים ודמויות בחכמת ישראל במזרח אירופה לפני שקיעתה" בעריכת הרב ד"ר ש. ק. מירסקי ושם נסמנה כל הביבליוגרפיה על האיש ופעלו.

המסמך, שהגיע לידי בעזרת מר מנחם ריינין, ניתן להלן כולו בפקסימיל ובתרגום עברי, שבתרגומו נעזרתי ע"י ידידי מר דוד יוסיפון.

המוקף בתרגום בסוגריים מרובעים — משלי הוא.

טופס השירות

של ספרן הספריה הקיסרית הציבורית, יועץ-המדינה, אברהם בן יעקב הרכבי.

מס. 650
13 באפריל שנת 1910
העתק זה ניתן למר הרכבי לשם הצגתו בפני הסנאט.

המזכיר: — (חתימה)

יועץ-המדינה, אברהם בן יעקב הרכבי, ספרן הספריה הקיסרית הציבורית, נולד ב-15 [ללוה היוליאני וכן להלן] בנובמבר שנת 1839 [באמת בכ"ב במרחשון תקצ"ו (1835)].
בן הדת היהודית.

בעל [6] אותות שנקבעו ללא-נוצרים [ברוסיה]...; מחו"ל: ... אות-פרשים ספרדי...

מקבל [לשנה]:

משכורת	1000 רובל
דמי-כלכלה	900 ר'
דמי-דיוור	600 ר'
גימלה	960 ר'

3460 ר' [= 10.000 ל"י בערך במטבע שלנו כיום. פי"4 מהכנסתו של מורה-גימנסיה ברוסיה באותם הימים]

Копія

ФОРМУЛЯРНЫЙ СПИСОКЪ

С Л У Ж Б Ъ.

Библиотекарь ИМПЕРАТОРСКОЙ ПУБЛИЧНОЙ Библиотеки, Статскаго Совѣтника Авраама Яковлевича ГАРКАВИ.

№ 650
Вайтманъ В.И.

Настоящая копія выдана Г. Гаркави на предметъ представленія въ Правительствующій Сенатъ.

Секретарь:

מקסימיליאן מסופם השירות

I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	IX.							
Число, имя, отчество, фамилия, должность, дата отъезда, впрочем, исповѣданіе, знаки отличія и почетное содержаніе.	Изъ какого званія произо- исходитъ?	Есть-ли иждивеніе:			Гдѣ получалъ воспитаніе и окончилъ ли изъ заведеній военный курсъ наукъ: когда въ службу вступилъ, какими чинами, въ какихъ должностяхъ и гдѣ проходилъ службу; не было-ли какихъ особенныхъ по службѣ дѣл или отлучекъ; не былъ ли особенно, кромѣ чина, чина награжденъ и въ какое время; сверхъ того, если, находился подъ судомъ или сѣдствіемъ, былъ оправданъ и признанъ невиннымъ: то когда и за что именно былъ преданъ суду и чѣмъ дѣло кончилось?	Годы.	Мѣсяцы.								
		У него само-го и у ро-дителей.	У жены, если женатъ.	Родные.				Иждивеніе-третей.							
Статскій Совѣтникъ Абраамъ Яковлевичъ Г А Р К А В И, Бюро- текаръ ИМПЕРАТОРСКОЙ Публичной Библиотеки, родился 15 ноября 1839 г. вѣроисповѣда- нія іудейскаго. Имѣетъ орденъ для не- христіанъ установлен- ные: Св. Владимира 4 ст., Св. Анны 2 и 3 ст. Св. Станислава 2 и 3, ме- дали въ память цар- ствованія ИМПЕРАТОРА АЛЕКСАНДРА III; ино- странный: Испанскій кавалерійскій крестъ ордена Изабеллы Като- лической. Получаетъ; Жалов. 1000 р. столов. 900 р. кварт. 800 р. пенсіи 360 р. 3460 р.	Изъ дворянъ	Нѣтъ	Нѣтъ	Нѣтъ	Окончилъ курсъ наукъ въ ИМПЕРАТОРСКОМЪ СПЕ. Университетѣ со степенію кандидата. . . . . ВЫСОЧАЙШИМЪ приказомъ по Министерству Народнаго Просвѣщенія за № 3 командированъ за границу, съ ученою цѣлью на два года съ. . . . . Удостоенъ степени Магистра исто- ріи Востока. . . . . На основаніи представленнаго и публично защищеннаго разсужденія подъ заглавіемъ: О первоначальномъ обитаніи Семитовъ, Индо-Европейцевъ и Хамитовъ, удостоенъ заступательствомъ восточныхъ языковъ ИМПЕРАТОРСКАГО СПЕ. Университета ученою степени Доктора Исторіи Востока и утверждёнъ въ этой степени Совѣтъ ИМПЕРАТОРСКАГО СПЕ. Университета. Приказомъ г. Министра Народнаго Просвѣщенія за № 23 причисленъ къ Министерству Народнаго Просвѣщенія Правительствующимъ Сенатомъ по Департаменту Герольдіи утверждёнъ по степени Доктора: въ чинъ Коллежскаго Лексесора со старшинствомъ съ . . . . . ВЫСОЧАЙШИМЪ приказомъ по Министерству Народнаго Просвѣщенія за № 7 командированъ за границу съ ученою цѣлью на пять мѣсяцевъ.	1868	Мартъ 13	1868	Висентъ 20	1878	Февраль 25	1878	Демаръ 25	1878	Сентъ 21

Приказомъ г. Министра Народнаго Просвѣщенія за № 3 опредѣленъ сверхштатнымъ Библиотекаремъ ИМПЕРАТОРСКОЙ Публичной Библиотеки съ отчисленіемъ отъ Министерства Народнаго Просвѣщенія.	1876	Июль 9
Указомъ Правительствующаго Сената отъ 22 августа 1877 г. за № III про изведенъ за выслугу лѣтъ въ Надворные Совѣтники со старшинствомъ. .	1878	Декабрь 25
Съ разрѣшенія г. Министра Народнаго Просвѣщенія командированъ отъ ИМПЕРАТОРСКОЙ Публичной Библиотеки на IV Археологическій сѣздъ въ городъ Казани.	1878	по 20 Января
Опредѣленъ въ штатъ Библиотекарей ИМПЕРАТОРСКОЙ Публичной Библиотеки	1878	Мартъ 1
За отличіе-усердную службу и особые труды ВСЕМИЛОСТІВѢИШЕ пожалованъ орденомъ св. Станислава 3 ст. для не христіанъ установленнымъ. . . .	1878	Декабрь 26
Указомъ Правительствующаго Сената отъ 30 апрѣля 1881 г. за № 15 про изведенъ за выслугу лѣтъ въ Коллежскіе Совѣтники со старшинствомъ. .	1880	Декабрь 25
За отличіе-усердную службу ВСЕМИЛОСТІВѢИШЕ награжденъ орденомъ св. Анны 3 ст. для не христіанъ установленнымъ.	1881	Заваръ 30
Былъ командированъ въ 1884 г. на VI Археологическій сѣздъ въ Одессу	1884	Сентябрь
ГОСУДАРЬ ИМПЕРАТОРЪ по всеподданнѣйшему докладу г. Министра Народнаго Просвѣщенія въ 27 день сентября 1884 г. удостоивъ благосклоннаго принятія составленнаго имъ " Исслѣдованія о новооткрытыхъ рукописяхъ Вѣтнаго Завета въ пергаменныхъ свѣткахъ найденныхъ на островѣ Родосѣ " ВСЕМИЛОСТІВѢИШЕ соизволилъ повелѣть благодарить ГАРКАВИ за поднесеніе означеннаго изслѣдованія.	1884	Сентябрь 24
Указомъ Правительствующаго Сената отъ 23 августа 1885 г. за № 28 про изведенъ за выслугу лѣтъ въ Статскіе Совѣтники со старшинствомъ. .	1884	Декабрь 25
За отличіе-усердную службу и особые труды ВСЕМИЛОСТІВѢИШЕ пожалованъ орденомъ св. Станислава 2 ст. для не христіанъ установленнымъ. . .	1884	Декабрь 26
ВЫСОЧАЙШИМЪ приказомъ по Министерству Народнаго Просвѣщенія отъ 15 апрѣля 1886 г. за № 4 командированъ съ ученою цѣлію за границу на четыре мѣсяца съ 1 мая по 1 сентября 1886 г. съ выдачею въ одновременное пособіе четырехсотъ руб. изъ оборотовъ предназначенныхъ на образованіе евреевъ.	1886	Августъ 45
Избранъ въ Корреспонденты Королевской Мадридской Академіи Исторіи и получилъ дипломъ на это званіе. . . .	1887	

<p>Испанскій король по ходатайству Королевской Мадридской Академіи Исторіи пожаловалъ г. ГАРКАВИ орденъ <i>Isabel la Catolica</i> на принятіе и ношеніе котораго въ 25 день апрѣля 1889 г. послѣдовало ВЕСОЧАЩЕЕ соизволеніе. . . . .</p> <p>Согласно удостоенію Комитета г. Министровъ ВСЕМИЛОСТИВѢШЕ пожалованъ орденъ Св. АННЫ 2 ст. для не христіанъ установленнымъ. . . . .</p> <p>Г. Директоромъ ИМПЕРАТОРСКОЙ Публичной Библіотеки согласно прошенію оставленъ на службѣ при Библіотекѣ по выслугѣ 25-лѣтняго срока еще на пять лѣтъ съ 18 апрѣля 1889 г. . .</p> <p>Вслѣдствіе представленія г. Директора Библіотеки, по выслугѣ 25-лѣтняго срока службѣ назначена Временно Управляющимъ Министерствомъ Народнаго Просвѣщенія пенсія пенсіе на основаніи Св. Зак. т. III. изд. 1896 г. уст. о пенсіяхъ и единовр. пос. ст. 308, 321, 323 и 332 въ размѣрѣ восьмисотъ / 800 / руб. въ годъ. . . . .</p> <p>За отличнѣе-усердную службу и особые труды ВСЕМИЛОСТИВѢШЕ награжденъ орденъ Св. Владиміра 4 ст..</p> <p><u>Опредѣленіемъ Правительствующаго</u></p>	<p>1889 <i>Апрѣль 25</i></p> <p>1890 <i>Деканбръ 28</i></p> <p>1899 <i>Апрѣль 18</i></p> <p>1899 <i>Апрѣль 18</i></p> <p>1900 <i>Деканбръ 17</i></p>	<p>Сената 20 декабря 1901 г. за № 562 признанъ въ потомственномъ дворянскомъ достоинствѣ. . . . .</p> <p>Г. Директоромъ ИМПЕРАТОРСКОЙ Публичной Библіотеки, согласно прошенію, оставленъ на службѣ при Библіотекѣ по выслугѣ 30 лѣтняго срока, еще на 5 лѣтъ съ. . . . .</p> <p>Г. Министромъ Народнаго Просвѣщенія отъ 28 февраля 1906 г. за № 2784 назначена пенсія за 30 лѣтнюю службу по ученой части Министерства Народнаго Просвѣщенія, въ добавокъ къ получаемой пенсіи 800 р. одну пятую доли оной по 160 р. въ годъ. . . .</p> <p>ДИРЕКТОРЪ:</p> <p>СЕКРЕТАРЬ:</p>	<p>1901 <i>Деканбръ 20</i></p> <p>1904 <i>Апрѣль 18</i></p> <p>1906 <i>Деканбръ 9</i></p> <p><i>Рубинко.</i></p> <p><i>Ваша</i></p>
---	--	---	---

X.	XI.	XII.	XIII.	XIV.
<p>Былъ ли въ походѣхъ, въ сраженіяхъ и въ сѣвѣхъ сраженіяхъ, и когда именно?</p>	<p>Былъ ли въ стражахъ, подъ сѣвѣхъ или судомъ; когда и за что именно преданъ суду; когда и чѣмъ было окончено?</p>	<p>Былъ ли въ отпускахъ, когда и на сколько времени; являлся ли на срокъ и если просрочилъ, то когда именно явился и была ли причина просрочки признана уважительною?</p>	<p>Былъ ли въ отставкѣ съ награжденіемъ чиномъ, или безъ оного, когда и съ котораго по какому именно времени?</p>	<p>Ходилъ ли женатъ, на комъ; имѣлъ ли дѣтей, кого именно; годъ, мѣсяцъ и число рожденія дѣтей; гдѣ они находятся и какого въроисповѣданія?</p>
<p>Не былъ.</p>	<p>Не былъ.</p>	<p>Въ отпуску былъ въ 1875 году на мѣсяцъ и двадцать одинъ день.</p>	<p></p>	<p>Женатъ вторымъ бракомъ на вдовѣ Цивилъ Вульфи Монозонъ, віроисповѣданіе Иудейскаго.</p>

מוצאו מן האצולה [?].

אין לו כל רכוש שבא לו כמורשה. רכש לו בית-עץ [בפטרבורג]... ברחוב בולשאאי פושקארסקאיה, בית מס. 47, אשר נישום בחברה לביטוח הדדי ב-4,100 רובל. לאשתו אין כל רכוש.

סיים לימודיו במדעים באוניברסיטה הקיסרית בפטרבורג בתואר קאנדידאט [בוגר (B. A.)].

לפי צו גבוה ממשרד החינוך, מס. 3, נשלח לחוץ-לארץ לשנתיים, למטרה מדעית, ב-13 [היינו 25 ללוח גריגוריאני. ההפרש בין הלוחות במאה ה-19 היה 12 יום] במרס 1868. הוענק לו תואר מאגיסטר [מוסמך (M. A.)] לתולדות המזרח, ב-20 באוקטובר 1868. על סמך עבודה, שהגיש והגן עליה, בשם: "על מוצאם של בני שם, חס ויפת", הוענק לו על ידי המכון למדעי המזרח שבאוניברסיטה הקיסרית בפטרבורג, התואר דוקטור לתולדות המזרח ותואר זה אושר לו ב-30 באוקטובר 1872 על ידי מועצת האוניברסיטה הקיסרית בפטרבורג.

לפי צו האדון שר החינוך, מס. 23, סופח למשרד החינוך ב-23 בדצמבר 1872. על-ידי הסנאט (מחלקת התארים) אושר בתואר דוקטור: בדרגת תואר אססור [מסוג שמיני] עם זכות בכורה, ב-23 בדצמבר 1872.

לפי צו גבוה מאת משרד החינוך, מס. 7, נשלח לחוץ-לארץ למטרה מדעית לחמישה חדשים, ב-21 ביוני 1873.

לפי צו האדון שר החינוך, מס. 3, מונה כספרן שלא מן המניין בספריה הקיסרית הציבורית, תוך פטורין ממשרד החינוך, ב-9 ביאנואר 1876.

לפי צו הסנאט מ-21 באוגוסט 1877, מס. 111, מונה למלאות שנות כיועץ-החצר עם זכות בכורה, מ-23 דצמבר 1876.

ברשותו של האדון שר החינוך, נשלח מטעם הספריה הקיסרית הציבורית לוועידה הארכיאולוגית [הכל-רוסית] הרביעית בעיר קאזאן, מ-20 ביולי עד 20 בספטמבר 1877.

בעד שירות מצויין וחרוץ ובעד עבודות מיוחדות, הוענק לו ברוב חסד אות סטאניסלב... דר' 3, שנקבע ללא-נוצרים, ב-26 בדצמבר 1877.

לפי צו הסנאט מ-30 באפריל 1881, מס. 15, מונה למלאות שנות שירות, כיועץ [מסוג שיש], עם זכות בכורה, מ-23 בדצמבר 1880.

בעד שירות מצויין וחרוץ, הוענק לו ברוב חסד אות אנה... דר' 3, שנקבע ללא-נוצרים, ב-30 ביאנואר 1881.

בשנת 1884 נשלח לוועידה הארכיאולוגית [=הכל-רוסית] השישית באודיסה, מ-1 באוגוסט עד 1 בספטמבר.

הקיסר, לפי דו"חו של האדון שר החינוך מיום 27 בספטמבר 1884, זיכהו בהסברת פנים, עם קבלו את חיבורו "מחקר על כתבי-יד של תנ"ך במגילות-קלף שנתגלו מקרוב ברודוס", והואיל ברוב חסדו לצוות להודות להרכבי על הגשת המחקר הנ"ל.

לפי צו הסנאט, מס. 28, מ-23 באוגוסט 1885, מונה למלאות שנות שירות, כיועץ-המדינה [מסוג חמישי] עם זכות בכורה, מ-23 בדצמבר 1884.

בעד שירות מצויין וחרוץ ובעד עבודות מיוחדות, הוענק לו ברוב חסד ב־26 בדצמבר 1884, אות סטניסלב... דר' 2, שנקבע ללא־נוצרים ב־26 בדצמבר 1884.

לפי צו גבוה מאת משרד החינוך מ־15 באפריל 1886, מס. 4, נשלח לחוץ־לארץ למטרה מדעית לארבעה חדשים, מן 1 במאי עד 1 בספטמבר 1886, וניתן לו סיוע חד־פעמי בסך ארבע מאות רובל, מתוך הסכומים [ממסים?] שנועדו להשכלתם של היהודים, ב־15 באפריל 1886 [ביקר בארץ־ישראל ובמצרים].

נבחר ככתב האקדמיה המלכותית להיסטוריה במדריד וקיבל תעודה על תואר זה ב־1887.

מלך ספרד, בהמלצתה של האקדמיה המלכותית להיסטוריה במדריד, העניק למר הרכבי את אות איזבל... ועל קבלתו וענידתו ניתנה רשות מגבוה [מצד הרשות הרוסית] ביום 25 באפריל שנת 1889 [אות זה לא רכש ולא ענדה, כמובן].

בהתאם לכיבודו של ועד האדונים השרים, הוענק לו ברוב חסד ביום 28 בדצמבר 1890, אות אנה... דר' 2, שנקבע ללא־נוצרים. האדון המנהל של הספרייה הקיסרית הציבורית, לפי בקשה, השאירו בשירות הספרייה, לאחר סיום תקופת שירות של 25 שנה, לחמש שנים נוספות, מיום 18 באפריל 1899.

עקב הגשת האדון מנהל הספרייה לאחר תום תקופת שירות של 25 שנים, נקבעה לו על ידי המנהל הזמני של משרד החינוך, גימלה, על סמך ספר־החוקים (כרך ג', הוצאת שנת 1896, תקנות גימלאות וסיוע חד־פעמי, סעיפים: 308, 321, 323, 332), בגובה של שמונה־מאות 800/ רובל לשנה, ב־18 באפריל 1899.

בעד שירות מצויין וחרוץ ובעד עבודות מיוחדות, הוענק לו ברוב חסד אות וולאדימיר... דר' 4, ב־1 ביאנואר 1900.

לפי החלטת הסנאט מ־20 בדצמבר, שנת 1901, מס. 562, מאושר כאציל לדורות.

האדון מנהל הספרייה הקיסרית הציבורית, לפי בקשה, השאירו בשירות הספרייה, בתום 30 שנות שירותו, ל־5 שנים נוספות, מ־18 באפריל 1904.

האדון שר החינוך קבע לו ב־28 בפברואר שנת 1906, מס. 2784, גימלה בעד שירות של 30 שנה באגף המדעי של משרד החינוך, כתוספת לגימלה של 800 רובל שהוא מקבל, עוד חומש מזה, היינו — 160 רובל לשנה, מ־9 ביאנואר 1906.

לא השתתף במלחמה נגד האויב.

לא נקנס, לא נחקר ולא נשפט.

היה בחופשה בשנת 1875 במשך חודש ועשרים ואחד יום [במשך 34 שנות שירות! כנראה, בגין שמירת שבת וחגים, בהעדרו בהם מהספרייה].

בנישואיו השניים נשא את צביה בת וולף מונוסזון, בת הדת היהודית.

חתומים:

המנהל — (חתימה)

[חותמת הספרייה הקיסרית עם סמל המלוכה]

המזכיר — (חתימה)

צ. ה.

ב

עוד משהו בענין "מגילת ההפטרות" הגנוזה

טוביה וכסלר העיד על "מגילת ההפטרות" שראה אותה במנזר הסורי (כך! ולא אשור, כפי שמשתבשים רבים) ב-1947, לפני פרופ' סוקייניק המנוח, יחד עם "מגילת ישעיהו" הגנוזה השלמה.

וכסלר קבע לאלתר, לדעתו, את "צעירות"ה של "מגילת ההפטרות" ועל-פיה גם של "מגילת ישעיהו".

"מגילת ההפטרות" נעלמה לאחר מכן ולא הגיעה לידי החוקרים עד היום. טטיפאן וד"ר טרבר העידו שגם הם ראוה. טרבר אח"כ חזר בו מעדותו (וראה ב"הספר" ד-ז את דברי וכסלר ודבריי בנידון וגם את מכתבו של פרופ' קרילינג).

והנה נוספה הוכחת-אגב, לקיום "מגילת ההפטרות" והעלמותה, בדברי אלגרו המובאים דלקמן כלשונם:

...This gentleman [Khalil Iskander Shalhin, known locally as Kando and who undertook to deal with the scrolls] now began to get scared since he was afraid that the news of the illegal excavations would leak out, and he would rightly be held responsible by the authorities. He therefore took the precaution of burying *some of the largest fragments* from the cave in his garden at Bethlehem! Unfortunately, the soil of Kando's back garden is somewhat different from the parched dust of the Qumran caves, and when later he went to retrieve them, he found only several lumps of sticky glue...

(The Dead Sea Scrolls, John M. Allegro, Penguin Books, 1956, P. 19).

צ. ה.

ג

לפרט: מגיאר אתה...

בין 5.800 ספרי ד"ר עמנואל לעף (1854—1944) המנוח, חוקר צמחיית ארץ-ישראל המפורסם (והוא רבינער ניאולוגי בסיגד, במקום אביו ליאופולד — מראשי הריפורמה בהונגריה), שבחלקם הגדול כבר הגיעו לספריית "היכל שלמה" מהונגריה, נמצא ש"ס דפוס ווילנא-אראם תרמ"ו, על נייר ריגאל, כרוך הדר (גב ופינות עשויים עור).

בכרך א, מסכת ברכות, מצאתי "אדריסא" שהודבקה לפני שער המסכת, ללא ספק ע"י ד"ר לעף בעצמו. גודל ה"אדריסא" כמעט פוליו והיא נכתבה בשלושה צבעים (שחור, אדום, כחול).

• גאולת ספרים אלו היא פרשה לעצמה ואכמ"ל. ספרנו הרב ד"ר ע. ב. פוזנר הכין מאמר על לעף ועל ספריו שהגיעו אלינו, מהם רבים עם הערותיו בכתב-ידו. וראה מאמר על לעף מאת ד"ר יוסף שינדלר ב"חכמת ישראל במערב אירופה" בעריכת הרב ד"ר ש. פדרבוש.

בניקוד הפרט — על מי"ם, גימ"ל, רי"ש, תי"ו — נפלה טעות, כי הש"ס גופו נדפס בתרמ"ו ואי־אפשר היה, כמובן, להגישו שי בתרמ"ג. ד"ר לעף היה למטיף בסיגד מתרל"ח. ה"פרט" מעיד הן על מגיש השי והן על זה שלו הוא מוגש (והוא משמרו כ־60 שנה!) והן על הסביבה והתקופה; והבן!

והרי נוסח ה"אדריסה":

להרב המטיף
החכם והבלשן
ד"ר
ע מ נ ו א ל ל ע ף
בן יכבד אב וממלא מקומו
ביום חתונתו וביום שמחת לבו
ט"ו טבת
לפרט מ'ג'יאר' את'ה
מאת אוהבו ומכבדו
בערנהארד רייכער
ויוזכה להגות בו ללמוד וללמד ולהפיץ תורה וחכמה
בעדתו ובכל קהל ישראל:
BERNHARD REICHER

צ. ה.

ד

עוד משהו על דפוס האלמנה והאחים ראם

ר' דוד בן ר' יוסף־ראובן ראם (בעלה של דבורה המדפיסה) מת בפורים דשונן תר"ך (1860) — "ראה" אחרית דבר" [לשפ"ן הסופר] בשלהי מס' גידה בש"ס ראם תרמ"ו [והברמן העתיקו במהדורתו של "מאמר על הדפסת התלמוד"] וב"דפוס ראם בוויילנא" [להג"ל, תחילה י"ד פרקים ראשונים ב"הספר", א—ג, וכעת כולו ב"יהדות ליטא" *].

* וחבל שד"ר יש. קלויזנר וד"ר ח. ברדיין חוזרים בספר זה, ללא אסמכתא, על העלילה על רמ"ש, וגיסו ר' יוסף־בצלאל, דודה ואביה של דבורה ראם, כאילו גם הם חתמו על פניית קבוצת משכילים בוויילנא לממשלה לאסור על יהודים ללבוש בגדים ארוכים... וכבר הופרכה הבדותא, ואכמ"ל.

והנה א. יערי, ב"מחקרי ספר", ע' 272, בעקבות הברמן [נשים עבריות בתור מדפיסות], תרצ"ג*, בטעות מציין, שרד"ר מת בתרל"ב (1872).

ר' דוד ראם מת שנתיים לאחר מות אביו, ר' יוסף-ראובן ראם, שמת בפורים תרי"ח. וכבר תמהתי [ק"ס, ל"ד] על יערי, על שרשם 5 ספרידיק (בתרי"ט, תר"ל, תרל"א) בדפוס... יוסף-ראובן ראם. עד שבא ר' חיים ליברמן [ק"ס, שם] וקבע, שעד תרל"א ומקצתו המשיכו מדפיסי ראם להדפיס על שערי-ספריהם: "בדפוס יוסף ראובן ראם", פרט לספרים ברוסית שעליהם נדפס אז: "בדפוס מנחם-מן בר' יוסף-ראובן", ורק מאמצע תרל"א ואילך נקרא הדפוס על שם האלמנה והאחים ראם, ושכנראה, שפ"ן הסופר "באחרית דבר" הנ"ל הטעה את כולם — את פרידברג, את האנציקלופדיות בערך "ראם".

וגם אני (ב"לחקר משפחות", ע' 42, הערה 63) טעיתי אחריו — לציין, שמתרכ"ג נקרא הדפוס על שם האלמנה והאחים, ולא היא.

צ. ה.

ה

רבי אמיקוש [אמיכוש ?] מלוסינא

בשובי אשתקד מארצות-הברית לישראל דרך מערב-אירופה, בשליחותי בענייני ספרייתנו, סרתי גם למדריד לבקשת האדמו"ר מליובאוויטש שליט"א.

בהפגשי שם עם פרופיסור פראנצישקו קנטירה, העומד בראש המכון הממשלתי ע"ש אריאס מונטאנו ללימודים עבריים בספרד, הגיעו לידו תצלומי מצבה, שנמצאה בלוסינא (=אליסאנה, ע"י קורדובה, עיר ישיבתו של הרי"ף).

יחד פיענחנו את נוסח ההלצה (=כתובת-המצבה) ופירסמתי (ב"שבט ועם", ד', מע' 84, שמערכתה באדיבותה השאילה לי גלופות התצלומים המתפרסמים כאן), לאחר שהפרופ' קנטירה באדיבותו שלח לי לירושלים את תצלומיה.

בינתיים פירסם קנטירה בנידון מאמר ב־SEFARAD, כרך XIX (1959), לאחר שביקר בלוסינא וראה את אבן-המצבה במקומה.

אפשר כעת לסכם:

א. האבן נמצאה משוקעת בקיר בית. יתכן שהובאה לכאן... מבית-הקברות היהודי ויתכן שלא נגמרה מלאכתה ולא שימשה מעולם לצורך-מקומה, כי אין בה תאריך וצידה השני נפסק באמצע חיקוקו, כנראה משום צירוף השם עם "ישן [ב?] שלום" בשורה אחת, והאותיות הקטנות שבשורה זו לעומת הגדולות שבהמשך — ההיפך מן הדרוש. אמיכוש היינו אמיקוש.

ב. מבחינה פלאוגרפית, המצבה היא לא לפני המאה ה-11 ומבחינה היסטורית לא מאוחרת מ-1148 — כיבוש לוסינא ע"י האלמוהדיים [השווה: פ. קנטירה, קינת אבן עזרא על נפילת לוסינא (בספרדית, 1933, SEFARAD, XIII)].

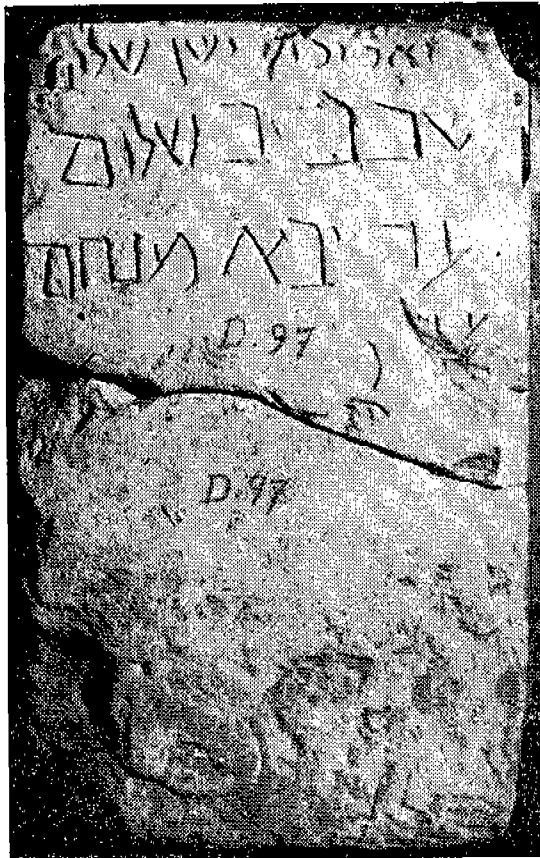
* על מדפיסות יש להוסיף: את הרבנית ביילה-הינדה מלצר, אשת הגאון ר' איסר-זלמן זצ"ל, כמסייעת לו בהוצאת "אבן האול" כרשום בהקדמתו; מוציאות-לאור בארץ ועוד.

ג. אין לנו כל עדות נוספת על חכם זה, שחי בדור דיעה בספרד בעיר חכמים ורבי מתקרא. ידענו במאה ה-15 יהודים בכינוי AMIGO והוא מעין AMICOS=AMIGUS שלנו.

ד. בכל שורה חוץ מהראשונה, מופיע שלום. ובשלפני האחרונה [6] — או שהאחרונה [7], היינו בשלום, שייכת אליה, או שלום שלפניה [5] משלימה לכאן, לאחר שיש בשורה זו [5] שלם.

אני מתקן את קריאתי ב"הלצה" וקורא, בעקבות קנטירה, כעת כך:

אחורי המצבה

1. רבי [א]מיכוש ישן בשלום
2. שכב בשלום
3. עד יבא מנחם
4. [מ?]

פני המצבה

1. רבי [א]מיכוש
2. ישן בשלום ושכב
3. בשלום עד יבא מנחם
4. משמיע שלום בשער
5. שלם לבשר שלום
6. ויאמר [ר?] [לו?] [מ?] שכבו
7. בשלום

ו

תגובה ל"תגובה"

"הספר" ד—ז זכה בדרך כלל להערכה עניינית-חיובית, כקונטרסיו הקודמים, בתקופונות ובספרות המקצועיות*.

כיוצאת דופן היתה "תגובה" של ט. פ. (חירות, י' אלול, אותה שנה), שלא היתה בגדר ביקורת עניינית, אלא פגיעה** באכסניה והנוכרים בה, לרבות אישיות שהכל חייבים בכבודה במדינה. באדיבות עורך "חירות", השבתי בוי"ב במקום (בי"ז אלול), ודומה, יש ענין לדברים גם כיום, ביחוד לדברי פרופ' נחום סלושץ, לאור קביעתו המחודשת של טייכר (ש"הגנוזות" נתחברו במאה הרביעית לספירתם ע"י כת נוצרית. וראה ב"עניינות" ב דלעיל). בין היתר כתבתי [והשווה דבריי ב"הדרום", אלול תשי"ט] שם:

א. הערכות על ספרים להדרכת הקורא — דבר נחוץ הוא ומועיל, ברם כל הבא לשלול כליל את עצם הרישום הביבליוגרפי (ותמיד בפירוט תוכן וקביעת סוג הספר) של סוג מסוים של ספרות, מעיד על עצמו שאין הוא מתמצא במקצוע הביבליוגרפיה כל עיקר. ההערכה הקצרה ביותר של 300 ספרים — יכול שגתי ממוצע של הספרות התורנית-הדתית בישראל — דורשת לפחות הכפלת היקף כתביהעת, דבר שאינו ניתן לביצוע במסגרת התקציבית. בה אנו נתונים.

* הנה מרכזי ה. בערנשטיין — ביבליוגרף, איש "בונד", מעובדי ייח"א — בספרו "דער ספר אונדזער פאן (בוענאס-אירעס, תשי"ז) כותב:

... דער "הספר" איז פון די יינגסטע און גייסטע צווייגן פון אונדזער ביבליאגראפישער ליטעראטור — יונג אין צייט און ניי אין כאראקטער. אלע אונדזערע ביבליאגראפישע אויסגאבעס, וואס מיר האבן געהאט און די וואס זענען נאך עדיהיום פאראן, זענען אלגעמיינע — טיילן נישט אויס קיין ספעציעלן כבוד דער אדער יענער צווייג פון אונדזער בוך און פעריאדיק-פראדוקציע. זיי זענען, ווי אומעסום אין די פאלן, פון א כל"ב (אין גוטן זין) כאראקטער. דער "הספר" האט זיך אבער געשטעלט פאר א ציל אפצוגעבן זיך נאר מיט דער רעליגיעזער בוך-און פעריאדיק-פראדוקציע.

"הספר" ווערט ארויסגעגעבן דורך דער צענטראלע תורה-ביבליאטעק (אפשר וועט עס ריכטיקער דארפן אנגערופן ווערן רבניש-רעליגיעזער ביבליאטעק) אין ישראל, וואס געפינט זיך אין ירושלים און איז געגרינדעט געווארן דורך דעם הויפט-ראבינאט (הרבנות הראשית), רעדאקטאר פון "הספר" איז צבי הרכבי.

ווי אלע אונדזערע ביבליאגראפישע צייטשריפטן (אין נישט דוקא ביי אונדז) פארנעמט דעם גרעסטן טייל פון דער אויסגאבע נישט די רעגעסטראציע פון די אקטועלע ביבליאגראפישע דערשיינונגען נאר די פארשונג פון דער געשיכטע פון יידישן רעליגיעזן ספר, פון כתב-ידן, געשיכטע וועגן פארשידענע דרוקערייען, ביבליאטעקן, יחידים (ארויסגעבערס, מוכרי ספרים, זאמלערס), הכלל — אלץ וואס גייט אריין אין דעם גדר פון ביבליאפיליע...

** וכך כתב (בט"ו באלול) לנו בנידון הספרן-הביבליוגרף-המבקר-משתתף ב"חירות" יוחנן פוגרבינסקי ז"ל: "... ודאי שנעשה... עולל בביקורת החוליגנית (ההדגשה של י. פ.)... אני אדבר על כל שלוש החוברות (א—ז) [של "הספר"]... ואציין את החיוב שבהן. ממילא זו תהא תשובה לדברי הקיסרוג... וגם אז לא אכנס עמו בוויכוח — זה למטה מכבוד...".

ב. ספר המבוסס על ספרות שו"ת ונכתב ע"י איש מכבד מסורת ראוי להרשם ברשימתנו. לעומת זאת לא נכללו בה כמה ספרים על נושאים דתיים שיש בהם דברים שלא כהלכה ויהיו המחברים והמוציאים מי שיהיו. אם לזאת יקרא „אבק קטורת מסעם” — נחא.

ג. רישום מאמרים על נושאים דתיים בכתבי-עת כלליים — הצעה נאה היא, ברם דורשת מנגנון שאינו ברשותנו. אגב, רבעון ביבליוגרפי ותיק כ„קריית ספר” של הספריה הלאומית, הנהיג רישום מעין זה מתוך כתבי-עת רק לאחר שנים רבות לקיומו.

ד. המשווה את רשימותינו הביבליוגרפיות למחירונים, לרשימותיהם של כתבי עת המוקדשים למסחר-ספרים — לא הזיק לנו. כל ביבליוגרף יודע, כי הרשימות הנזכרים לעיל לגנאי גם הם נכס ביבליוגרפי ועל פי רוב ערוכים הם בידי ביבליוגרפים מומחים וגם אנו — לסיוע הפצת הספר התורני בישראל ומישראל — עינינו. ברם, ברשימתנו ימצא המבין משהו למעלה מזה.

ה. כל מה שמצא „המגיב” לנגח, אין בו בנותן טעם לפגם. מה פגם בהדפסת הדים מן העתונות היומית, שהקורא ב„הספר” — אפילו בישראל ועאכו”כ בחו”ל — אינו מצוי אצלה? מה פגם ברשימתו המצוינת של דוד יוספון על תערוכת הרמב”ם מסעם מוסד הרב קוק? הלא רשימה ביבליוגרפית כזו על התערוכה לא פורסמה בשום מקום עד כה! אמנם, העורך טרח ותרם משהו משלו בחוברת המבוקרת. צריך היה לדונו לגופם של דבריו הבאים בה ולגופם של פעולותיו הנזכרות בה. במקום זאת הלך „המגיב” וספר כמה פעמים נזכר או נרמז שמו — למען עקוץ...

ו. ואחרון-אחרון — עניין „המגילות הגנוזות אליבא דצייטלין”. העניין לא נראה ל„מגיב” כביבליוגרפי ולנו הוא נראה כך. סיפורו של טוביה וכסלר בליווי צילומי מסמכים ופקסימילים הובא כאן בראשונה והפעם בשלמות ובאכסניה מדעית-רצינית. ולגבי מחקרו החשוב ביותר של משה קוסובסקי (כנו של בעל הקונקורדנציות של המשנה, התלמוד וכו’) והוא חלק מדיסטריציה שלו באוניברסיטה העברית אצל פרופ’ טורסיני, ובו אין „המגיב” רואה כל שייכות (!) לקביעת זמנן של המגילות. לא כן קוסובסקי בהקדמת מחקרו, האומר, שע”י מחקרו „נוכל לעמוד על אופיו של המעתיק או של המחבר ועל זמנו”.

והרי דברי הפרופסור נחום סלושץ בנידון:

„ת”א, ח’ באלול תשס”ז

מר מ. קוסובסקי — היקר,

אני מודה לך על משלוח החוברת בדבר „המגילות”. קראתי בענין רצין את מאמרך „מה הלשון אומרת” ואני מוצא בהצעתך ומסקנותיך פתרון שיטתי חדש לחידה שטרם גילו את מערומיה (תרחי משמע) ויש להמשיך בדרך זו ביחוד בנוגע לכתבים שאינם מן התנ”ך (אור וחושך, הודיות וכו’). דווקא העדד טפטים מן החיצוניים הוא סימן לחוסר קדמותם. בתחילה נדמה לי, כי הכל מזויף — ויש במחקרך והנלווה אליו טעמים חדשים המקיימים זאת — אבל דווקא מהקטעים שמחויף לתנ”ך, החילותי לחשוב שיש פה קיבוץ דפים שנשארו מהכתות שקירקסני (ראה גרץ-הרכבי) מספר על אודותן, מהמאה הח’ בערך. אבל פרטים ועובדות שמר וכסלר מביא מטילים שוב ספק בתגליות, וימים ידברו. בכל אופן לא מן הנמנע שהשתמשו בשיירי גניזה של עדה או כיתה שהחזן-הסופר ובעל התפילה שלה — היה עם הארץ, לא ידע את המסורה וכתב בשביל התלמידים על פי הזכרון וזה יוצא מכמה שגיאות, ועל כן כדאי שתמשיך בעיונים כאלה.

הצד השווה שבדבר הוא, כי כל "השמות" האלה אינם מעלים ומורידים או משנים במובן לשוני והיסטורי מכל המקובל והגלוי, ועלובים החוקרים המורים בחומר מגושט כזה הלכות שלא היו ולא נבראו. וזהו הדין ביחס לשם בריכוכב שבאחת מן ה"מציאות" שכותבן כתב עברית ממש כגוי לא לומד. וימים ידברו...".

ז. ה.

ז

בספריות היהודיות הגדולות בעולם *

אחת המטרות של מסעי היתה שליחות מטעם הספריה התורנית המרכזית לישראל וטיפול בענייניה ובתוך כך ביקור בספריות הגדולות בעולם, כדי לעמוד על מה שמתרחש ומה שמתחדש בשטח הספרני בספריות הללו, מגע עם הספרנים בכלל ועם הספרנים העוסקים ביודאיקה בפרט, היכרות עם האוצרות היהודיים בכל המוסדות הללו, גיוס ספרים בשביל הספריה התורנית.

ההישג החשוב בגיוס הספרים הוא חתימת ההסכם עם יו"א בניו-יורק (פקסימיל ההסכם ניתן בזה), שעל פיו, יו"א נותנת לספריהנו מתוך "אוסף ווילנא" שבידה, את הכפולים מן הספרות התורנית, בהם כלולים שרידי ספריית שטראשון ** [בינתיים נגמר ביו"א רישום ספרי האוסף הנ"ל בתאריך שהוסכם -- ר"ח טבת תש"ך -- והספרים עומדים להגיע לירושלים בקרוב].

הישג אחר ענינו: קשרי חילופין עם הספריות היהודיות הגדולות בעולם, הן אלו הקשורות במוסדות יהודיים והן אלו המהוות מחלקות יהודיות בספריות כלליות.

כמו כן קיימתי מגע עם חוגים תורניים, כדי להסביר להם את תפקידי הספריה התורנית ב"היכל שלמה".

נפגשתי עם נציגי ארגון הספרנים היהודיים בארה"ב (קרי: מנהלי הספריות היהודיות) אשר מונה כמאה חברים בארה"ב ולמעלה משלושים בניו-יורק גופה. רצונם לבוא בקשרים עם אס"י כשם שרוצים בכך הספרנים היהודיים במערב אירופה. לדעתי, הגיע הזמן להקים ארגון עולמי של ספרנים יהודיים שמרכזו יהיה במדינת ישראל, בראשות

* מתוך הרצאה לספרני ירושלים ב"היכל שלמה" בכ"ד בשבט תשי"ט. וראה "יד לקורא", כרך ה', חוב' ד' ו"עם וספר", תשי"ט.

** על ר' מתתיהו שטראשון: הרב י. ל. מימון, סיני, טבת תש"ך; ובסוף "מקורי הרמב"ם לרש"ש", על ספרייתו -- מ. ברגר, החינוך והתרבות העברית באירופה בין שתי מלחמות העולם, בעריכת ז. שארפשטיין.

בספריה היו ערב השואה כ-70,000 כרכים -- 50,000 הובאו לגרמניה ע"י הנאצים והושמדו שם, 10,000 הובאו ללנינגרד והפכו נייר, 10,000 החשובים ביותר שרדו בגרמניה וניצלו ע"י יו"א בניי. להסכם היתה תהודה בתקופות היהודית. ראה בין השאר: ידיעות פון יו"א, 69; חיים ליברמן, פארווערטס (5.12.58); מ. א. טארנער [=אונגר], טאג-מארגען זשורנאל (15.12.58); ש. איזבאן, אמעריקאנער, (2.1.59); ש. בן צבי [=ד"ר פורבוש], הוואר (כ"ב טבת תשי"ט); גיאויש-כרוניקל (16.1.59); מנחם ברש, ידיעות אחרונות (כ"ח אדר תשי"ט).

אס"י. בהודמנויות שונות ניתן לי לספר על ספרים וספריות בישראל, ועל אס"י ופעולותיו.

בניו־יורק ביקרתי בכל הספריות היהודיות החשובות: בשיבת־אוניברסיטה, בסמינר התיאולוגי, בספריית יצו"א, במכון מיסודו של ווייס, בארכיון הציוני, וכן בספריה העירונית. כמו כן ביקרתי אצל המו"לים היהודיים הגדולים: בלוך, שולזינגר, היברו פאבלישינג קומפאני, עוגן, שמהם קיבלתי אינפורמציה מעודכנת על מצב הספר העברי והיהודי בארה"ב, נוסף לידיעות שקיבלתי בעניין זה ממו"סים יהודים חשובים ומנציגות המו"לים בישראל הפועלת בארה"ב. עסקתי גם בהחדרת ספריות עבריות סטנדרטיות מישראל מטעם המועדון העולמי לספריות עבריות שבחסות הממשלה והסוכנות.

ביקרתי בספריות הקונגרס בווישינגטון (11,000,000 ספרים, 2,500 ספרנים). הד"ר אלעזר (לורנץ) מארוויק, הידוע בציבורנו מביקוריו בישראל, עומד בראש המחלקה העברית. הוא נעזר עלידי מזכירה טכנית (לא ספרנית) ועוזר — מר חיים ויינשטיין. אולם הקריאה של המחלקה היהודית הוא חדר מעבר לספריה המזרחנית... שולחן עם 10 כסאות עומד לרשות הקוראים. ספרים עבריים רבים, ביניהם תורניים, שהגיעו לספריה לפני שנים לא זכו עדיין לרישום כל שהוא. הרב כהנא והרב טובר (הראשון יליד שיקגו, שהה בארץ; השני יליד הארץ) עוסקים בחריצות ברישומן הספרים העבריים. נדמה שהמחלקה העברית, השוקדת על קניית ספרים עבריים ויהודיים כראוי, זקוקה לטיפול ולהרחבת המנגנון, למשיכת קוראים, ולאמצעים להספקת ספרים לדורשיהם מחוץ לווישינגטון הבירה.

אסכם בקצרה רשמים אחדים מביקורי בספריות אירופה:

פריס: הספריה הלאומית העתיקה עשירה ביודאיקה וזו מפוזרת בין מחלקות הרבה. מטפל בה הספרן הד"ר ישראל אדלר (יליד גרמניה, חניך ישיבת פתח־תקוה), והוא נעזר בספרנית־עוזרת ישראלית. ספרית "אליאנס" בת 100 שנים עשירה ביודאיקה צרפתית ובכתבי־יד. בראשה עומדת הגב' בער (חניכת המוסד המפורסם שבראשו עומד הרב אשכנזי, ביקרה בארץ ולמדה במחיצתו של הרב צ. י. קוק).

מדריד: כמאה חוקרים יודעי עברית, והם ספרדים קתולים, עוסקים ביהדות בספרד. מהם עשרים חוקרים במכון ע"ש אריאס מונטאנו, הפרופ' פרנסיסקו קנטירה, שעמו שוחחתי ארוכות במכון במדריד (למכון גם סניפים בברצלונה, בולנציה, ועוד) מסר לי על חיפושם, ריכוזם, ורישומם של כתבי־יד עבריים מלפני הגירוש. רשימות ביבליו־גרפיות של כתבי היד, הן אלה שברשות המכון והן אלה שאינם ברשותו, מתפרסמות בקבצי Sefarad. בספריה השימושית של המכון מצאתי אוסף מעודכן של כתבי־עת ישראלים: תרביץ, סיני, קרית ספר, הספר.

לונדון: לא אחדש — אם אספר על הרושם שעושה ה"בריטיש מוזיאום" על מבקרו בכללותו ואולם הקריאה שבו במיוחד. ב"ג'וס קולג'" בן מאת השנים ספריה נכבדה. כותרות הכרטיסים ברשימון הספרים העבריים כתובות בתעתיק לטיני... ראויה כאן לציון הספרנית רות להמן, תלמידת־חכם מומחה לספרנות, המשמשת ביעילות את המוסד לחינוך רבנים ומורים לדת בבריטניה הגדולה.

אמשטרדם: נפגשתי עם מר לייב פוקס (תלמיד "תחכמוני" בוורשה, פרטיון אנטי־נאצי בהולנד, חוקר אידיש ידוע) והוא הממונה על ה"רוונטאליאנה" (שבספריה האוניברסיטית טאית), כששני סטודנטים לתיאולוגיה לא־יהודיים עומדים לעזרתו. הוא גם ממונה זה

פקסימיל של ההסכם

ידישער היסטארישער אינסטיטוט - ירושלים
VIVO INSTITUTE FOR JEWISH RESEARCH
DEVOTED TO THE SOCIAL SCIENCES AND THE HUMANITIES

1048 FIFTH AVENUE NEW YORK 28, N. Y. • LEhigh 5-6700 • Cable: VIVO, NEW YORK

הסכם צה"ש דעם דרישן היסטאפמלעכן אינסטיטוט-ירושלים, ירושלים, מדינת ישראל

דער היסטאפמלעכן אינסטיטוט איז דערגרייכט געווארן צו צוויי דעם עקסעקוטיוו-סקערטאר פון דרישן היסטאפמלעכן אינסטיטוט, פונם שווארץ און דעם ביבליא-סקערטאר פון דער דאז-ביבליאסקע מענדל עלקין פון אין זיין און דעם פארשאלטער פון דער הספריה החורנית המרכזית לישראל, "היכל שלמה" ר"צ צבי הרכבי פון דער צה"ש דעם 26סטן נאעמבער 1968 (יג בכסלו תשי"ט).

1. די ביבליאסקע פון דרישן היסטאפמלעכן אינסטיטוט זאגט צו אפצוגעבן דער הספריה החורנית המרכזית לישראל, "היכל שלמה" רבנישע ספרים, האט געטיינען זיך אויפן לאגער פון דער ביבליאסקע אי דובליקאטן (אין עקסעלואר).

2. די ביבליאסקע פון דרישן היסטאפמלעכן אינסטיטוט זאגט צו זיך צו טיילן מיט דער הספריה החורנית המרכזית לישראל, "היכל שלמה" באלד נאך דעם הי די ביבליאסקע פון דרישן היסטאפמלעכן אינסטיטוט פאר דער סטראשן-ביבליאסקע.

3. די דאזיקע סחנה העט אפגעטיקט הערן קרן ירושלים אויפן אדדעס פון דער הספריה החורנית המרכזית לישראל, "היכל שלמה" באלד נאך דעם הי די ביבליאסקע פון דרישן היסטאפמלעכן אינסטיטוט העט פארטיקט הערן מיטן קאמאלעגירן די טיילנער ביכער-ירושלים.

4. די הוצאת פאר עקספערירן די דאזיקע ספרים נעמט אויף זיך די הספריה החורנית המרכזית לישראל, "היכל שלמה" (די סעכ-נישע פרייט העלן ארוםגעקערט הערן באזונדער).

די אונטערגעשריבענע פארשטייערס פון דרישן היסטאפמלעכן אינסטיטוט און פון דער דאז-ביבליאסקע האבן, או די דאזיקע ארבעט העט זיין פארענדיקט אין מען פון יאר 1969.

די ספרים העלן איבערגעגעבן הערן דער הספריה החורנית המרכזית לישראל, "היכל שלמה" דורך דער דאז-ביבליאסקע נישט אויפן יסוד פון העלבע-נישט-איז חביעות, נאר בחור סחנה פון דרישן היסטאפמלעכן אינסטיטוט צו דער פרייט-דערמאנטער ספריה.

אונטערגעשריפט:

פ. שווארץ
עקסעקוטיוו-סקערטאר
(פארן דרישן היסטאפמלעכן אינסטיטוט)

פ. שווארץ

מענדל עלקין
(פאר דער דאז-ביבליאסקע)

מענדל עלקין

ר"צ צבי הרכבי, סנהל
הספריה החורנית המרכזית לישראל, "היכל שלמה"

צבי הרכבי

שלוש שנים על הספריה המפורסמת „עץ חיים“ של הספרדים (מספריה „עץ חיים“ של האשכנזים נשארו כמה אלפי ספרים בבנין הקהילה ללא טיפול ראוי, בחלקה אבדה ובחלקה נקנתה ע"י מוכר ספרים ירושלמי) ועל ידי כך ניצלה מאבדון. בספריה זו ראיתי בפנקס הקהל של עדת אמשטרדם הספרדית את רישום ההרמתו של ברוך שפינוזה... (הרישומים בפנקס נעשו בפורטוגזית באותיות לטיניות).

קופנהגן: המחלקה היהודית בספריה המלכותית היא הספריה היהודית החשובה ביותר במערב אירופה, חוץ מאנגליה. כאן ה„סימונסניאנה“ וכאן אוסף גולדשמידט, מתרגם התלמוד לגרמנית, שעוד בחייו מכרו לד"ר רפאל אידלמן מיודענו. הד"ר אידלמן — שרבים מספרנינו הכירוהו בביקורו בישראל — גם הוא — כספרנים בארצות-הברית — הביע את המשאלה להקמת ארגון עולמי של ספרנים יהודיים.

ז. ה.

ח

„כל המחזר על הגדולה גדולה מקרבתו ומחזרת עליו“ — סעות סופר או סעות דפוס?

באחד מביקוריו בספריתנו, העירנו החכם הבלשן, מר ניסים ברגרין, חבר האקדמיה ללשון העברית, על קיומה של גירסא מוזרה ומרפסא איגרי של מאמר חז"ל ב„ערוך השלם“. תחת השורש חזר, ובין הדוגמאות של הפועל, מביא בעל „ערוך השלם“: „עירובין י"ג סוף ע"ב כל המחזר על הגדולה גדולה מקרבתו ומחזרת עליו (כן הוא בכתב-יד מינכען ואקספרד ובדפוס שאלוניקו ובעין יעקב ובילקוט כתב-יד, עין דקדוקי סופרים עירובין צד כ)“.

ברגרין מניח ש„גירסתו“ של בעל עה"ש נובעת מקריאתו הבלתי-נכונה במנגנון של בעל „דקדוקי סופרים“, שהשוואתו צריכה להראות, שבמקום „כל“ ו„מחזרת אחריו“ שבנוסח הדפוס נמצא בנוסח הכ"י „וכל“ ו„ומקרבתו ומחזרת עליו“. קאהוט לא הבין את ההשוואה וחשב, שהיא באה להראות על קיום הגירסא בכ"י: „כל המחזר על הגדולה גדולה מקרבתו ומחזרת עליו“.

והרי ההשוואה שבד"ס:

נוסח הדפוס	נוסח כ"י
(כל) המחזר על הגדולה: (פ)	[וכל]:
גדולה (מחזרת אחריו): (צ)	גדולה [מקרבתו ומחזרת עליו]:

הגהות

(פ) וכן הוא בכתב-יד אקספרד ובדפוס שאלוניקו וויניציא רפ"ח. (צ) ומלת מחזרת עליו היא גם בכתב-יד אקספרד ובדפוס שאלוניקו ובילקוט כתב-יד ובאגדות התלמוד ובעין-יעקב:

קאהוט לא עיין במקורות שבעל ד"ס מביא בהגהותיו והוא מביא שכן הוא בכ"י מינכען ובעין-יעקב. והלא בכ"י מינכען הגירסא היא: „וכל המחזר על הגדולה גדולה בורחת ממנו וכל הבורח מן הגדולה גדולה מקרבתו ומחזרת עליו“, ובעין-יעקב: „וכל המחזיר אחר הגדולה גדולה בורחת ממנו וכל הבורח מן הגדולה גדולה מחזרת (עליו) [אחריו]“.

עד כאן ברגרין בדעת קאהוט.

ולי נראה ליישב כך: הקדר שגה בפסחו על שתי נקודות (...), שהן סימני השמטה במובאות ארוכות, שבהן השתמש קאהוט ב"ערוך השלם". אצל קאהוט היה רשום כך: כל המחזור על הגדולה.. גדולה מקרבנו ומחזרת עליו. וכוונתו לא להראות על קיום גירסא שונה, אלא על הוספת מילת מקרבנו, שאינה בדפוס וגם על שימוש במילת-היחס "על" אחרי הפועל — מחזרת "על" ולא מחזרת "אחרי".

אמנם, השגיאה נשארה גם במהדורה השנייה של "ערוך השלם", ופרופ' שמואל קרויס ועוזריו — דוד גיגור, לוי גינצבורג, עמנואל לעף ובנימין מורמלשטיין — ב"תוספות הערוך השלם" לא הרגישו בכך. והכל בגלל שתי נקודות. ותו לא.

הרב שלמה כהן

ידיעות

עם ייח"א בניוירק (ראה בקונטרס זה). עם בוא ספרי ייח"א-ווילנא-שטראשון, יגיע מספר הספרים ב-ספריה ל-40,000.

הספריה פתוחה כיום 12 שעות רצופות (9-9) בכל יום-חול. מספר הקוראים — כ-1,500 לחודש, מספר הספרים הנדרשים — כ-5,000 לחודש.

מנהל הספריה הוזמן לייצגה בכינוס העולמי של הפולקלוריסטים (ת"א, כ"ח אב-ו' אלול תשי"ט) והרצה בו על הנושא: שמות ספרים בישראל. ההרצאה תודפס. אסיי קבעה תכנית לבחינות לספרנים מטעמה. תכנית הבחינות בספרנות תורנית נמסרה לעיבוד לד"ר יעקב רוטשילד (הספריה הלאומית) ולמנהל הספריה. תכנית זו אושרה ע"י אסיי ונדפסה.

הספריה רכשה צילומי-16 מכתבים בענייני חכמת ישראל מאוסף שבדרון בספריה הלאומית. מאת הרב חיים ברלין, שלמה בובר (5), רש"י פין, א. ב. גוטלבר (3), ד"ר י. חזנוביץ ועוד.

הספריה עומדת לקיים מסיבות חזשיות לחוג יודעי-ספר, ולפתוח שוב שיעורי-השתלמות לספרנות תורנית.

בצוות הספריה, מלבד המנהל, נמצאים כיום 4 ספרנים: הרב ד"ר עקיבא-ברוך פוזנר, מר יצחק-יוסף כהן, הרב שלמה כהן, הרב עמנואל פילץ. לשירות הספריה עומדים משרדי "היכל שלמה" ומנגנון הסכני.

נוסף לאספים הקודמים שבספריה — גנון ההנצחה לקהילות-הקודש הי"ד, וע"ש ז"ל של הרב ישראל רוזנברג, הרב משה פסח, ר' ישראל הרשמן, ד"ר עמנואל לעף; של קהילות ברוסיה ואדריאנופול; ספרי נהרי, ועוד — נוסף לה אוסף הרב חמל"ה (ר) חיים מנחם לייב הלוי) לוי ז"ל, סבו של הסופר היהודי-האמריקאי חיים זליג (הרמן) ווק, המכיל כאלף כרכים מן הספרות התורנית, מהם נדירים. בחז"מ של סוכות תש"ך נמסר האוסף באורח חגיגי במעמד קהל-מוזמנים ע"י מרת אסתר ווק, אמו של הסופר, שבאה לשם כך לישראל. לכבוד המאורע דיברו: ד"ר ז. וורהפטיג, יו"ר הקורטוריום, מר מ. א. יפה, המנהל הכללי וד"ר צ. הרקבי, מנהל הספריה.

בתחילת תשי"ט יצא מנהל הספריה בשליחותה לחדשים לארה"ב ולמערב-אירופה. הוא ביקר בספריות היהודיות הגדולות בעולם המערבי, קשר קשרים וחתם הסכם

השמטות נוספות

להספרות התורנית-הדתית בישראל בתש"ט

182. להוסיף: ערך א' מרגליות. הרשימות מתפרסמות מבלי שנבדקו ע"י המרצה ושלא על אחריותו.
294. אוצר אמרי אבות אנציקלופדיה לתלמודים ולמדרשים ולספרי ראשונים... (כרך א [מתוך ה]). הרב צבי לרינמן. ר. מס. (דפוס אופטימוס, בואנוס-איירס והושלם נדף השער והדף האחרון, בצילום ובשינוי בלבד, בדפוס ליכנהיים ובנו, ירושלים, 10, 432 ע' כפול-עמודים. (1959).
- א—אתתך. בעצם יצא בתשי"ג בכ"א בשינוי-השער: ספר אספיצבי.
295. האמונות והדעות רבינו סעדיה גאון. תרגום ר' יהודה אבן תבון. [לפי רשימון משה שרייבר, סבת תש"ך. להלן: (ש)].
296. חדושי הרמב"ן על תלמוד בבלי... חלק שני: ב"מ, ב"ב, שבועות, סנהדרין, מכות, ע"ה, חולין, נדה. קונטרס דינא דגרמי... בני ברק: גבעתיים, דפוס קולמוס. תמס ע'. 2. חלק א ראה לעיל מס' 35.
297. חומת אנ"ך על התורה וחמש מגילות. חיד"א. (ש).
298. חיי אדם והוא קיצור שלחן ערוך עם פירוש עברי טייטש. [ירושלים?] חש"ד. מס דף. דפוס צילום מהוצאת פיעטרקוב תרס"ג.
299. מהרת המשפחה בישראל בעריכת הרב מרדכי הכהן. משרד הדתות, המדפיס הממשלתי. קסו ע', מפות. מאמרים, דינים והלכות ממחברים שונים. ע' קמו—קנס: ביבליוגרפיה על סהרת המשפחה.
300. מנורת זתב [דברי חסידות]. ר' זושא מאניפוליא. (ש).
301. מערכי לב דברי תשובה לצעירים בעניני השקפה. הרב אלימלך בר"ש אול. (ש).
302. משמרת שלום ר' שלום מקאידונוב. דינים ומנהגים מסודרים על פי סדר שלחן ערוך אורח חיים.
- חש"מ. 88, 72 ע'. דפוס-צילום (לפי הקונטרס הביבליוגרפי, תשרי תש"ך).
303. משנתו של הגאון רבי עקיבא איגר בגליון חש"מ למסכתות ברכות, שבת ועירובין. עם מבוא, ביאורים והערות מאת הרב חיים דוב שער ועל. ירושלים, מוסד הרב קוק; גיריורק (דפוס האחים שולצינגר). 16, תרצא ע'. שער נוסף באנגלית.
304. הצבי מנחם על התורה. תנחום בן מנחם הלוי יעקב ב"י. כפר הס. [19] דף. 2. בשיכפול.
305. קהלות יעקב... משא ומתן, ביאורים ופולפולים על כמה ענינים וסוגיות עמוקות ממסכת נדרים ובסופו קצת מעניני שביעית (הרב יעקב קניבסקי). בני ברק (גבעתיים, דפוס קולמוס). מ דף. 2.
306. רבינו יוסף בכור שור לספר דברים. יו"ל פעם ראשונה מכת"י עם הערות ע"י הר"ח גד. (ש).
307. שואלין ודורשין ידיעות והוראות לפסת. [הרב ש. אפרתי. הביא לדפוס מ. קליין]. הרבנות הראשית לישראל, מחלקת הכשרות (דפוס טורים). 43 ע'.
308. שושני יעקב ליקוטים וחידושים על תנ"ך וחז"ל מאת ר' יעקב אס"ס. (ש).
309. תורת הזבח... הרה"ג נסים בנימין אוחנה... הלכות שחיטה ובדיקה משו"ע יורה דעה, מכל הפוסקים ראשונים ואחרונים... חלק א: חלק ב: כל הלכות שחיטה וטריפה ובדיקת הריאה... (דפוס העברי). נב ע'.
310. תשובה להלכה בדבר אכילת (הדבש) טוני רויאל, גילה רויאל. (אלעזר בריזל). (ש).
311. וזאת ליהודה חידושים וביאורים בש"ס ופוסקים ותשובות הלכה למעשה בד' חלקי שו"ע. יהודה לייב זלצר. בני ברק, דפוס "סלאחיסא" [8] רסח, [13] ע'. משא יהודה דרשות. מהדורה שניה. [4] נג ע'.

פרסומי היכל שלמה

1. הקונטרסים ללימוד המשנה היומית

ביאור וניקוד — פינחס קהתי

חתימה לשנה — 12 ל"י

2. מלחמות שבת —

הרב משה צבי נריה

במקורות ההלכה ובעובדות בתולדות ישראל

3. בצאת השנה

לקט-מקורות וסיכום פעולות המחלקה להלכות

התלויות בארץ ובחקלאות בשנת השמיטה תשי"ט

2.50 ל"י

4. הליכות תושין-כף (שנחון)

הביא לבית הדפוס מאיר חובב

2.— ל"י

5. הספר — כתביעת לביבליוגרפיה

בעריכת הרב ד"ר צבי הרכבי

נוסד בתשי"ד, ח' קונטרסים

כ"א 2.— ל"י

(סוף מעמ' 64)

השמטות למפרשי התלמוד מס' פסחים

280. המכתם	ר' דוד מנרבונא	גר	ניו-יורק	תשי"ד	8°
281. קובץ שעורים	ר' אלחנן ווסרמן	ט—גב	גבעתיים	תשי"ס	8°

להערת העורך בעמ' 38

הגיע לידי באחרונה ספרו של מ. אופאלק בפולנית (לבוב, 1928) על מו"ס איגל בלבוב :

Stotrzydzieści lat wśród książek (1795—1928). M. Opalek.

ובו צילום-ציור בית-מסחרם (מן הרחוב).

להערת העורך לעמ' 46, אחר "אישים וכו'"

ד"ר הלל זיידמן, במאמרו על בלבן, תלה באא"ה בוקי סריקי : "כזריות" (?) מוצאם של יהודי רוס'פ מתוך הסתמכות על סלאוויזמים (?) באידיש. ולהד"ם ואכמ"ל.

הספר.

כתביעת לביבליוגרפיה, סמנים הספריה התורנית המרכזית בישראל

קונטרס א', אייר תשי"ד

1. בשער "הספר" — צ. ה.; 2. דברים על הספריה — הרב הראשי לישראל י. א. הרצוג [ז"ל]; השר מ. שפירא, סגן-השר ז. ורהפטיג; 3. הספרות התורנית-הדתית בישראל בתשי"ג — הרב א. פרנקל; 4. מילואים להנ"ל — צ. הרכבי; 5. מפרשי התלמוד (מס' ברכות) — הרב ר. מרגליות; 6. עליית ספרים — י. ל. ביאלר; 7. גווילין נשרפים ואותיות פורחות — ד"ר ש. ז. כהנא; 8. בענין "הגניזה החרסונית" — הרב מ. שניאורסון [האדמו"ר מליובאוויץ שליט"א]; 9. דפוס ראם בחילנא (מכת"י. פרקים: א"ד) — שפ"ן הסופר [ז"ל]; 10. בנות קול — י. אבן-חן, נ. אילון, ג. ברכיה ועוד; 11. בספריה התורנית המרכזית לישראל; 12. הספריה התורנית בחיפה; 13. בשולי הקונטרס.

קונטרס ב"ג, תשרי-אדר תשט"ו

1. בשער "הספר" — העורך; 2. הספרות התורנית-הדתית בישראל בתשי"ד — הרב א. פרנקל; 3. מילואים להנ"ל — צ. הרכבי; 4. מפרשי התלמוד (מס' שבת) — הרב ר. מרגלית; 5. מחזור "זעקת השבי" (מתוך הזכרון, רוסיה תש"ד) — ד. יוסיפון; 6. עוד בענין "הגניזה החרסונית" — הרב מ. שניאורסון [האדמו"ר מליובאוויץ שליט"א]; 7. ועוד בענין הנ"ל; 8. מסע הצלת ספרים (חינא תשי"ד) — י. ל. ביאלר, ש. שונמי; 9. דפוס ראם בוויילנא (מכת"י. פרקים: ה"י) — שפ"ן הסופר [ז"ל]; 10. הערה בשולי "הספר" א"ד. סדן; 11. מי חיבר את הפארודיה "התיקון"? — צ. ה.; 12. גלגולי ביבליוגרפית ר"ש קליין ז"ל — הנ"ל; 13. צילום ספרים וחוק הגבלת ייצוא ספרים יקרים — ד"ר יש. קלויזנר; 14. תערוכת-ספרים שזכו בפרס הרב קוק — ד. ברודסקי; 15. בנות קול — צ. קפלן, י. גולדשלאג, ט. פרשל ועוד; 17. פקסימילים ממחזור "זעקת השבי".

קונטרס ד"ה'ו'ז', ניסן תשט"ו-תמוז תשט"ז

1. עם הספר — העורך; 2. הספרות התורנית-הדתית בישראל בתשט"ו — הרב איסר פרנקל; 3. מילואים להנ"ל — צבי הרכבי; 4. מפרשי התלמוד: מס' עירובין ומילואים למס' ברכות ולמס' שבת — הרב ראובן מרגליות; 5. "המגילות הגנוזות" — צבי הרכבי, משה קוסובסקי, טוביה וכסלר; 6. "מכתבים אנטי-ציוניים מאת גדולי-ישראל", אשר חיים בלון מניו-יורק מפרסם בעלון "נטורי קרתא" בירושלים — מזויפים הם! — שמואל הכהן וויינגרטן; 7. עניינות — ש. ה. קוק [ז"ל], י. ג., הרב יהודה אבידע, צ. ה., אלכסנדר שייבר; 8. תערוכת הרמב"ם — דוד יוסיפון; 9. בנות קול — הרב ד"ר ע. ב. פוזנר, מ. מרחבי, י. זמורה, צ. הרכבי; 10. ידיעות; 11. צילומים ופקסימילים: א. בית הרבנות הראשית לישראל; ב. מכתב סטיפאן על "הגנוזות"; ג. שפ"ן הסופר; ד. דבורה ראם.

המחיר כ"א עם המשלוח: — 2 ל"י; בחו"ל — 2 \$

קונטרס הספר התורני

כתב-עת לביבליוגרפיה בעריכת צבי הרכבי

הוצאת מ. ניומן בע"מ. בסיועם של משרד הדתות ושל מוסד הרב קוק

המערכת: ירושלים, ת"ד 7031

— [מופיע מתשי"ד] —

ב"ה ירושלים   תשכ"א   [קונטרס ט]

התוכן

- 1 עם "קונטרס הספר" / העורך
- 3 הספרות התורנית-הדתית בישראל כתש"ך / הרב אלעזר הורביץ
- 32 מפתחות:
  - א. מפתח שמות הספרים, המחברים, העורכים, המהדירים
  - ב. מפתח המו"לים
  - ג. מפתח הדפוסים
  - ד. מילואים לתשי"ט
- 41 מפרשי התלמוד (מס' יומא) / הרב ראובן מרגליות
- 42 מילואים למס' ברכות, שבת, עירובין, פסחים
- 47 כתב-יד מהגאון מ"ר מאיר פישלס ז"ל / ישראל תא-שמע
- 50 עניינות / הרב כ. י. הירש, הרב אברהם פאליעס
  - א. חסרונות ה"ביבליוגרפיה של הגדות פסת" לאברהם יערי
  - ב. "לכסיקון" מיותר של ה"מביא לדפוס" [מאיר חובב]
  - ג. [58] דפוסי שגגה
  - ד. הגרמנים והיום על פרשת שוד הספרים
- 56 בנות קול
  - אכסניות לביבליוגרפיה בישראל / דניאל פרסקי
  - על "הספר" ח / דוד יוסיפון, ש. ר.
  - חשובה לשמחה רז ("הפועל-הצעיר" — "מצפה")
- 60 שרידי ספריית שטראשון
- 62 בשולי י"ג דברים
  1. עוד סיכומים ביבליוגרפיים מתש"ך; 2. הר"ש גורן ופרופ' ר"י קוטשר —
  - חתני פרסי ישראל תשכ"א; 3. עוד על "מעגלי צדק" לעגנון; 4. קונקורדנציה
  - לירושלמי — בירושלים? בני-יורק? במוסקבה? 5. כינויי הספרותיים של
  - ר' מתתיהו שטראשון; 6. חיים בלוח ב"העתיקי כתב-יד" מכשיל גם את
  - ד"ר נ. מ. גלבר! 7. ר' חיים ליברמן מוכיח שגיאתו של פרופ' ג. שלום;
  8. טעות ב"פשט" ברוסית בק"ס; 9. אוטוביוגרפיה של רב בקארלסרוא;
  10. "עין רואה" על חיקה"ן לרב אליעזר הרכבי; 11. הבעש"ט — ר' ישראל...
  - ט ל י ת מ א כ ע ר; 12. במועצת אסי'; 13. "שנתון הממשלה" לתשכ"ב יפרסם
  - ביבליוגרפיה (של שנתיים)!

1123 א

מוסד הרב קוק

ירושלים, ת.ד. 642

ספרים חדשים

המחיר

הירושלמי המפורש מהדורה

חדשה ומתוקנת עם פירוש חדש —

מאת הרב ש. גורן, כרך א' — 10 ל"י

שאלות דרב אחאי גאון

עם שני פירושים קדמונים מכת"י

במהדורה מדעית — של הרב פרופ'

ש. ק. מירסקי, כרך ב' — 9 ל"י

מנורת המאור לרבנו יצחק

אבוהב על פי דפוסים ראשונים

עם הערות וציורים — מאת י. פריס

חורב ז"ל — 12 ל"י

תורת משה והנביאים מחקרים

במקרא ובתולדות ההלכה — מאת

הרב ד. ש. שפירא — 5 ל"י

מכלול המאמרים והפתגמים

ילקוט כולל ומדריך למקורות

התלמודים, המדרשים, הקבלה,

השירה וההגות, עם הארות וביאור

רים — מאת הרב מ. סבא, כרך א' — 10 ל"י

מדרי חודש בחדשו — מאת

הרב י. ל. הכהן מימון, כרך ז' — 4 ל"י

תורה שבעל-פה הרצאות בכינוס

הארצי השלישי לתורה שבע"פ — 3 ל"י

משרד ההפצה:

תל-אביב, רח' אלנבי 87, טלפון 65036

אמ"ת

איחוד מפעלים תורתיים-ספרותיים

בירושלים

מאגד:

1. האנציקלופדיה התלמודית

2. מכון להוצאת התלמוד הישראלי

השלם מיסודו של הרב מאיר בר אילן ז"ל

3. מוסד לתחוקה תורנית

4. בית מדרש לדיינים (שופטים

רבניים) של "מכון הרי פישל"

★

המטרה:

א. להגיש עזרה תורנית-מדעית למפעלים

המשותפים באמ"ת

ב. להקים בנינים מיוחדים למכונים הנ"ל,

שבצירופם יחד יהיו את "קרית-אמ"ת"

בבית-וגן בירושלים

★

המשרד:

ירושלים, רח' בן-יהודה 2, טלפון 24188

עם "קונטרס הספר"

האכסניה לביבליוגרפיה התורנית בישראל ממשיכה בקיומה והקונטרס מופיע בעתו. מצאנו דרך להתגבר על העיכובים. חל שינוי במו"ל ובמסייעים. לא חל שינוי בדרך העריכה, ללא התערבות ו"צנזורה", כשהאחריות העורך עליה.

וכך נמשיך גם להבא אי"ה. ודעת מביני הדבר החיובית — שכרנו. ולכל המעודדים — תודה!

"קונטרס הספר" גפתח כדרכנו, ברשימה ביבליוגרפית על הספרות התורנית-הדתית בישראל בתש"ך. הפעם עשאה הרב אלעזר הורביץ שהגיע לי-450 (!) ערכים (וראה פתיחתו להלן על סיכומיה). עם שיא היבול הספרותי בספרות התורנית בישראל יצוין, כי בימי המדינה זכינו ל-14 מהדורות ש"סים בישראל (מהם 4 כבר הושלמו) — והלא בס"ה ידענו על 70 מהדורות הש"ס בעולם מתחילת הדפוס.

לעומת זאת סיכום הספרים העבריים באמריקה מסתכם בתש"ך כך: בס"ה הופיעו באמריקה בתש"ך 79 ספרים עבריים — מהם 2 בקנדה (מונטריאל, טורונטו), 1 במכסיקו (מכסיקו-סיטי) והשאר בארצות הברית (ניו-יורק, ברוקלין). 14 ספרים מאת סופרים או מו"לים היושבים באמריקה נדפסו בישראל. מתוך אלו ספרות תורנית-דתית (הלכה, פרשנות, תפילה, דרוש, מחקר, לימוד ושימוש) — 66, ספרות יפה — 7, מחקר — 9, קריאה-לימוד-שימוש — 11. מהדורות צילום — 32. תקופונות — 14 (במפוזר — התורנית): אור המזרח (רבעון), בצרון (ירחון), הדואר (שבועון), הדרום (רבעון?), המאור (ירחון), גיב(?) , הפרדס (ירחון), פרקים(?) , קול ירושלים(?), הרופא העברי (חצי-שנתי), שבילי החינוך (רבעון), שנתון הספר העברי (המדור העברי), תלפיות(?), חורב (שנתון?), הד הקבוצה(?) [בדטרויט, שאר ה-13 — בניו-יורק].

ושוב: רוב הספרים העבריים ומחצית התקופונות העברית באמריקה — נמנים עם הספרות התורנית לסוגיה.

וכבר סיכמתי במשהו את יכול תש"ך במקומות אחרים (במאמרי ב"שנה בשנה" תשכ"א ובעקבותיו ב"הצופה" וב"שערים", תשרי ש"ז). במאמרי הנ"ל ב"שנה בשנה" — ביבליוגרפיה של כתבי הגרמני-קוסובסקי ז"ל ופירוטי מסמכים, שהצגתי בתערוכה ב"היכל שלמה" בירושלים (ח' תמוז — ה' מנ"א תש"ך).

הרב ראובן מרגליות ממשיך, כמובן, בקונטרס זה בפירסום מפרשי-התלמוד — אי"ה יזכה ונוכה למפתח זה לכל התלמוד הבבלי (וראה דבריי בשער "הספר" ב-ג). מכאן שלוחה לו ולחבריו הספרנים בספריית-הרמב"ם בת"א ברכתנו לחנוכת דירת-הספריה, שמספר ספריה עבר בינתיים את 40,000.

ומכאן ברכת חנוכת-הבית לבית-הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, שעבר למשכנו המפואר בקרית האוניברסיטה העברית בירושלים — תרבה תורה בתוכו!

בקונטרס פנים חדשות: ישראל תא-שמע — צורב-חוקר-מפענח כת"י. הפעם משהו במהדורתו מגנזי הספריה התורנית המרכזית לישראל (אוסף לעף).

אנו בדידן: נרשמים בקונטרס הספרים על נושאים תורניים-דתיים הדנים בכך בשלמותם כהלכה. וכבר הסברנו היטב את בחינתנו.

הנה, לדוגמא, השנה יצאה אנציקלופדיה "מאיר נתיב" — "להלכות, מנהגים...". (מסדה, מעריב). ובראשה הסכמה, בהסתייגות ועל סמך ערכים אחדים שראה ותיקן, מאת רב גדול שליט"א והזכרת שם רב"א-ב"ד

חשוב אחר שליט"א שערך בדק כמה ערכים. והעורך "המחבר" מבטיחנו, כי הספר "הולך הוא בדרך המסורת השלמה".

ולא היא.

הוא משובש ברובו בפרטי המצוות והוא משובש בדיעות. לדוגמא: בערך "חמישה חומשי תורה" כתוב בין השאר: "... במשך דורות רבים שלטה האמונה (ההדגשה שלי — צ.ה.) כי התורה היא מן השמים...".

כמובן, "מאיר נתיב" לא נרשם בין הספרים התורניים-הדתיים של תש"ך. כשם שלא נרשמו כמה קבצים חשובים לחכמת ישראל הדנים על שבתאות — כאילו היתה זרם ליגיסטימי ביהדות (וראה מאמרי בספר היובל לידידי הרב ד"ר ש. פדרבוש על עלילה שבתאית בימינו על רמח"ל זצ"ל).

נוסף על עשרת הספרים הבולטים בתש"ך שצינתי ב"שנה בשנה", הרי יש לציין כמפעל ביבליוגרפי פונדאמנטאלי-מסכם את הביבליוגרפיה של הגדות פסח לאברהם יערי. כמובן, גם הוא תנא ושייר. ויש מי שכבר רשם למעלה מ-150 חסרונות (וראה בנידון גם ב"עניינות" בקונטרס זה). הגדתו של ד"ר ד. גולדשמידט (ראה ברשימה) זכתה בפרוס פסח זה למהדורה נוספת. גם ההגדה השלמה לרב מנחם מנדל כשר שליט"א יצאה בימים אלו מחדש בתוספות.

תרומה חשובה לביבליוגרפיה של הפירסומים באותיות עבריות בברית המועצות תהא עבודתו של י. י. כהן הנדפסת והולכת. ידועה רשימתו בנידון של ב. נורובין בק"ס ה' לפני למעלה מ-30 שנה. באחרונה העתיקה בעיקר א.א. גרשוני בספרו (ראה הרשימה).

"גנזים" בעריכת אליקים-גצל קרסל שהופיע באחרונה ו"ארשת" בעריכתם של נ. בורמנחם ויצחק רפאל — נכסים הם בתחומנו.

הפסקת פירסום הביבליוגרפיה של הפירסומים בישראל ב"שנתון הממשלה" האחרון — מעוות שחייבים לתקנו.

הלך לעולמו מקרוב הגאון רצ"פ פראנק זצ"ל. והוא השאיר ירושה ספרותית גדולה: כחצי-רבבה של תשובות שהשיב במשך 63 שנה מירושלים ל-77 ארצות שמהן נשאל; והן מפורזות בכתב-יד וב-480 אכסניות (מהן 35 תקופונים) וירוכו א"ה ב-18 כרכים (מפי רכו מערכת להוצאת כתביו — הצורב הצעיר שבתי רוזנטאל. וראה עוד ב"בנות קול" בקונטרס זה).

מקרוב הלך לעולמו בת"א והוא ישיש בעל "בית-עקד ספרים" ועוד — ר' חיים-דוב פרידברג ז"ל, שכולנו בבית-עקדו לנים ומרוב שימושנו בו, כבספריסוד, מדקדקים עמו טובא. ועד יקים לנו ה"מפעל הביבליוגרפי" ספר שלם-מושלם תחתיו, לא ימוש בע"ס משולחנו של כל ביבליוגרף-ספרן-חוקר. זכרה נא לו אלוקים זאת לטובה!

ויזכר כאן גם ר' ליפא שוואגר ז"ל — מו"ס יודע טיב ספרים — גם הוא הלך לעולמו מקרוב בת"א. הוא שגילה את הטופס-היחיד של ההגדה מדפוס-העריסה — רמ"ב, ואדי אל-חגארה Guadalajara, מכרה לר' זלמן שוקן ז"ל והיא נמצאת בבית-הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים (פקסימלה מצורף לספרו הנ"ל של יערי). אספן הספרים ד"ר ישראל מהלמן העלה זכר שוואגר ב"הצופה".

בר' בטבת השתא מלאו 75 שנה לפטירתו של ר' מתתיהו שטראשון ז"ל מוילנא. זמן קצר לפני כן הגיע חלק משרידי ספרייתו, שנתגלגלו לייח"א בניו-יורק, ונמסרו ע"י יורש-העזבון כמתנה לספריה התורנית המרכזית לישראל. טקס פתיחה האוסף לציבור נערך באור לו' טבת ש"ז ב"היכל שלמה" מלווה בהרצאות (ד"ר מ. דבורצקי, ד"ר ישראל קלוזנר) ובתערוכה (פרטים ב"דיעות" בקונטרס זה). העולם היהודי במדינה ובגולה ציין תאריך פטירתו של הגאון-החוקר-האספן-הביבליוגרף בהרצאות, מאמרים ושידורים (הח"מ מפרסם מונוגרפיה על רמ"ש ב"ארשת" ג').

יזכר לטובה הדפוס — דפוס לימודי, קרית נוער, ירושלים — שהדפיס את הקונטרס בזריזות ובסעם.

ה ע ו ר ך

ב"ה, ירושלים, בפרוס פסח תשכ"א.

הספרות התורנית-הדתית בישראל בשנת תש"ך

תש"ך היתה שנת שיא בהדפסת ספרי-קודש וספרות דתית בישראל. ונדמה שבכל תולדות ישראל על כל תקופות הזוהר בהדפסת ספרי-קודש במרכזים הגדולים באירופה, לא היה יכול מבורך כל כך בשנה אחת, בכמות ובאיכות.

כבר לפני השואה התחילו גדולי ישראל להביע חרדתם לגורלם של ספרי-הקודש. לדוגמא — דבריו של הגאון ר' חיים עוזר גרודזנסקי זצ"ל, בהקדמתו ל"אחיעזר", בתרפ"ב: "מחשבות תוגה מתרוצצות בקרב לב חושב: האם שעת חירום כזאת מכוונת להוציא ספרים לאור עולם? הלא ישאל השואל: עם ישראל טובע בים של דמעות ואתם אומרים שירה? ואתם באים לפאר את היכליו בצעצועים ופרחים? היכל ה' כולו בוער באש, הלהבה אחזה את ארון-הקודש, הלוחות והגווילים משוקעים באש — ואתם מתעסקים בקישוט פרחי-חמד?" והנה עינינו רואות כי לא אלמן ישראל, ובישראל הוחזרה עטרת הספר, וגם ספרו של ר' חיים עוזר יצא השנה במהדורה חדשה בהידור.

מספרם של ספרים תורניים-דתיים בשנה זו, מגיע לפי רשימתי בסקר זה ל-450 ספר (מספר הערך האחרון 447; 4 כפילים המסומנים בסימן * ודילוג אחד). אם נחסיר ימי שבתות וחגים, נמצא שבישראל יוצאים לאור — שני ספרים תורניים בכל שלשה ימים!

בסיווג מתחלקים ספרי תש"ך כדלקמן: א. תנ"ך ומפרשיו — 20 ספר; ב. חז"ל — 44; ג. רמב"ם ומפרשיו — 10; ד. מפרשים, פוסקים 62; ה. שולחן ערוך ומפרשיו — 31; ו. שאלות ותשובות — 27; ז. קבלה, פילוסופיה, מוסר ודרוש — 48; ח. תפלה ופיוט — 17; ט. חסידות — 43; י. מחקר, מחשבה ועיון — 42; יא. חינוך, שימוש, הסברה ולימוד — 57; יב. ספרות יפה — 11; יג. מוסיקה דתית — 5; יד. קבצים ושונים (והשמטות) 33.

הספרות התורנית של השנה מקיפה את כל מקצועות התורה. נציין במיוחד: שתי ההוצאות החדשות מההודרות של הש"ס — משל "פרדס-אל-המקורות" ומשל "התלמוד הגדול"; השלמת הדפסת ה"סור"; וכן "שולחן ערוך" — אבן העזר וחושן משפט, בהוצאת "פאר התורה". במלאת 200 שנה להולדת הבעל-שם-טוב יצאה ספרות חסידית ענפה, ועל הבעש"ט כעצמו נתפרסמו 12 ספרים. למספר מהדורות-שיא הגיע השנה "קיצור-שולחן-ערוך" — 11 מהדורות!

עם חדירתן של מכוונות צילום-אופסט לישראל, התרבתה הדפסת מהדורות חדשות של ספרים ישנים, עפ"י ללא כל תיקונים ושיפורים. אולם לעומת זה הרבה ספרים יצאו במהדורות חדשות ומתוקנות ובהשוואות עם דפוסים ראשונים וכתבי-יד. בתש"ך הופיעו בהדפסה כ-340 ספר ובצילום כ-100. ירושלים תפסה את המקום הראשון בהדפסה, ובעיקר בהוצאת ספרים או מהדורות משוכללות-מחדשות של ספרים ישנים. תל-אביב-יפו וסביבתה תפסו את המקום הראשון בדפוס-הצילום ללא שינוי.

ואם בשנת תקצ"ה כתב אחד מראשי העדה בירושלים, ר' הלל ריבלין משקלוב: "גם המעט ספרים יקרים שנשארו לי משלי יכלו, כי מוכרח אני לתן לכל מי שרוצה, כי אין שום ספרים זולתם; ואם לא אחלק באופן הנ"ל — ודאי חיי אינם חיים" ("ציון", מאסף, תרצ"ג) — הרי בשנת תש"ך הופיעו בירושלים כ-270 ספרים, ברבבות טפסים, והגיעו לכל דורש. בת"א וסביבתה הופיעו 140 (חוץ ממסופקים), ובצפת, ערש הדפוס העברי בא"י, רק ספר אחד!

רבים ממצלמי הספרים החסירו את שנות הדפוסים שמהם צילמו ושמות המדפיסים — דבר המקשה את זיהוי מהדורות המקור של הספרים, וגם מקפח זכות הראשונים. וכדאי להתריע על דרך זו של מהדורות מסחריות.

דבר חדש נפל השנה בישראל — מהדורות-כיס. בתבנית 8X12 ס"מ, יצאו לשוק במחירים עממיים ובהידור רב: ש"ס (כרכים: ברכות ושבת), חקלישראל, משניות (בשתי מהדורות, מהן אחת מנוקדת), עין יעקב, מדרש-רבה, שולחן-ערוך—אורח-חיים, קיצור שולחן ערוך, מסילת ישרים ועוד. מהדורת כיס של משנה תורה להרמב"ם הולכת ונדפסת. ספרייסוד אלו במהדורות-כיס — לעוברי-דרכים הותקנו.

בשנה זו הופיעו גם ספרי-שואה וזכרון לקהילות ישראל. לא תמיד בשלמותם שייכים הם לתחומינו, ברם מופיעים בהם דברים על גדולי ישראל וחיי תורה, לכן אמנה כאן מספרים אלו שיצאו בתש"ך ולא נכללו ברשימתי: 1. ביבליוגרפיה על הספרים העבריים על השואה ועל הגבורה; 2. התועים בדרכי המוות, הווי והגות בימי הכליון; 3. יהדות ליטא; 4. ספר הזכרון לקהילת אוסטרוב-מזוביצק; 5. ספר זכרון גוניונדז; 6. פנקס קלצק; 7. קהילת הורודלה; 8. קהילת זארקי; 9. קהילת שרפץ [=שעפס]; 10. קורות עיירה אחת, קהילת סופוסקין.

צינתי רק תבניתם של הספרים הגדולה מ-8" שהיא התבנית השכיחה. רק הספרים שנדפסו ויצאו לאור מחוץ לירושלים נרשם מקום-דפוסם והוצאתם (וה"ה במפתח המו"לים), פרט למקרים שהמו"ל בירושלים והדפוס בעיר אחרת, או חילופיהם. רשמתי תקופונים שהתחילו להופיע השנה, או שהופעתם איננה קבועה. נוסף למפתחות הספרים והמחברים ומפתח המו"לים, נוסף הפעם גם מפתח הדפוסים.

ראשי התיבות השכיחים כאן הם: ת"א — תלאביב. ד"צ — דפוס צילום. ד"ס — דפוס סטיריאופ. חש"ד — חסרה שנת דפוס. חש"מ — חסר שם מדפיס. חמ"ד — חסר מקום דפוס.

מנית אני שהבאתי ברשימה זו רובם ככולם של הספרים התורניים-הדתיים שהופיעו בשנת תש"ך. ואם יחסרו אחדים — האשם תלוי באי-מילוי אחר הוראות חוק טפסי-חובה עלידי מחברים ומו"לים...

לצורך הכנת סקר זה עברתי על "קרית ספר" וגם על מודעות, הודעות ומאמרי-ביקורת שהופיעו בעתונות הדתית בתש"ך. מיעוטא דספרים לא היו לפני ושאבתי את הידיעה עליהם מכלי שני תוך כדי הדפסת רשימה זו.

את רוב הספרים ראיתי בספריות ובתי-מסחר ספרים דלהלן: בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים, בעזרתו הלבבית של הספרן-הביבליוגראף מר יצחק יוסף כהן, וגם ע"י מר אברהם לוי; הספרייה התורנית המרכזית שבהיכל שלמה בירושלים — הספרן הרב עמנואל פילץ; ספריית מכון התלמוד הישראלי השלם בירושלים; אוצר הספרים של ישיבת "עץ חיים" בירושלים — הספרן ר' פנחס המבורגר; בימ"ס יוסף דוב ובנו זעליג שטיצבערג בירושלים; בימ"ס והוצאת "ספריית" בת"א — מנהלו מר חיים גיטלר; ספרייתו של חובב-הספר הרב ר' יוסף הופמן שליט"א בירושלים. תודתי העמוקה נתונה לכולם על עזרתם. כן נתונה תודתי לצעיר מר שמעון גפנר, שעזרני בעבודה זו.

תודתי כלולה ממילא לד"ר צבי הרכבי הי"ו, שהזמינני וקירבני לעבודה זו ושהערותיו — הערות-ערך — שוקעו בגוף רשימתי.

סיימתי רשימת הספרים בער"ח ניסן תשכ"א. זכרני ה' לטובה.

אלעזר הורביץ

א. תנ"ך ומפרשיו

שמות—ויקרא. יו"ל ע"י י. חסיד ומר שלמה סיאני.

ו ע'; שכה דף; ד ע'; ריס דף; מד ע'. ד"ס. 4°.

11 כתר התורה ה"תאג" הגדול. כנ"ל. חלק ד—ה:

במדבר—דברים. ה, רס, [1] ע'. כ דף. לג, [5] ע'.

קנט עמודות. רעא דף. ד"ס. 4°.

12 מגיד מישורים וכו' ביאורים על חמשה חומשי תורה,

מגילת רות, ישעיה, תהלים ומשלי. יוסף קארו.

יו"ל בהגהה מדויקת ע"פ הדפוסים הראשונים ובתוספת

מפתחות שבדפוס אמסטרדם שנת תס"ח. אורה (דפוס

התחיה), 2°, קסח ע'.

מבוא מאת אהרן סורסקי.

13 פירוש התורה לרבנו משה בן נחמן (רמב"ן)

ע"פ כ"י ודפוסים ראשונים, בצירוף הערות ומראי

מקומות מאת הרב חיים דב שיעור על. כרך ב:

ויקרא, במדבר, דברים. מוסד הרב קוק. (ת"א, דפוס

מ. גרינברג). תקל, [1] ע'. בראשית—שמות יצא מקודם.

14 פירוש לספר תהילים חברו רבינו מנחם ב"ר שלמה

המאירי. הוציאו לאור מכ"י יוסף ב"ר חיים כהן.

מהדורה שניה. (דפוס-אופסט ש. מוגוון) VIII, 204 ע'.

ד"צ הוצאת "מקיצי נרדמים", ירושלים, תרצ"ו.

15 פירוש על נביאים וכתובים חברו... דון יצחק

אברבנאל. ת"א, הוצאת ספרים אברבנאל, דפוס

אלישע. תרח ע'. נדפס ראשונה פיזור ר"פ.

16 ראשון לציון על יהושע, שופטים, שמואל א וב,

ישעיה, משלי. מאת... ר' חיים בן עטר... המ"ד,

חש"מ [תש"ך]. 35, [1] דף. ד"צ לפי הוצאת ורשה

תרנ"ז.

17 תהלים עם פירוש מצודת ציון. הובא לדפוס על ידי

משה העניג. ת"א, מוריה (דפוס אסתר). ה, קסח,

דף. ד"צ מוקטן. מהדורת כ"ס.

18 תהלים עם פירוש תפילת דוד בעברייטיש. לוין-

אפשטיין. קמא, נו דף.

19 תנ"ך ישראל הגיה הרב מרדכי ברויאר.

מ. ניומן, ירושלים—ת"א, (ת"א, דפוס אחדות). 1390,

[2] ע'. ד"ס.

הדפסה שלישית. הדפסה ראשונה תשי"ח, הדפסה

שניה תשי"ט.

20 תנ"ך מדויק היטב על פי המסורה. ת"א, סיני, (דפוס

מ. את ר. גרואר). 1384, [2] ע'. ד"ס.

1 דברים (כרך א) מפורש ע"י הרב דוד צבי הופמן,

(תרגום: צבי הר-שפר). ת"א, נצח, (דפוס הפועל

המזרחי). [6], רעט, [1] ע'.

2 ההפטירות לכל השנה; מקרא ותרגום יונתן בן

עוזיאל עם חלק הדקדוק השלם למהרי"ץ [= יחיא

בן יוסף צאלח], ופרוש מלוקט מהרד"ק. סודר ותוקן

מחדש. י. חסיד (דפוס ורדי). [4], 16, 17, [1], 13,

69, [1] ע'.

ההפטרות בדפוס צילום. השאר מסודר מחדש.

3 הפטרה מפורשת אליעזר לוי. [תש"ך]. ת"א,

סיני, (דפוס מל"ן). 312 ע'. ד"ס.

4 חמשה חומשי תורה עם פירוש רש"י ותרגום

אונקלוס. [תש"ך]. ת"א, סיני, חש"מ. 238, 441, 27;

414, 312 ע'. וסידור תפילה בלי מיספור. ד"ס.

5 חמשה חומשי תורה עם הפטרות לכל השנה,

בצירוף תפילה לכל שבתות השנה. [תש"ך]. צ. מנצור,

חש"מ. 221 דף. 508—309 ע'. ד"ס.

6 חמשה חומשי תורה ע"פ רש"י ותרגום אונקלוס,

הפטרות וחמש מגילות. לוין אפשטיין. ס, צו, צו דף.

4°. ד"ס.

7 חמשה חומשי תורה ע"פ רש"י ותרגום אונקלוס,

הפטרות וחמש מגילות. תלפיות, (דפוס אופסט ישראלי

ליצוא). רכח ע'. 4°. ד"צ.

8 חמשה חומשי תורה, ספר דברים. עם תרגום

אונקלוס ופירוש רש"י... עם פירוש אונג'ל לתורה

מאתי זלמן... סורוצקי. (דפוס התחיה). [4],

קי דף. שנו ע'. [1], טז דף.

ל"אונג'ל לתורה" ספירה מיוחדת שנשתלבה לתוך

עמודי הפנים, שנדפסו מאמהות. מקודם יצא על

בראשית — במדבר.

9 חתם סופר על התורה. ספר במדבר. מרבינו משה

סופר. יו"ל מכ"י ע"י יוסף גפתלי שטרן. מעין

החכמה, (דפוס התחיה). ט, קצד ע'. 4°.

10 כתר התורה ה"תאג" הגדול... עם חמשים

מפרשים... ספר רבינו יונה בן ג'אנח, נחל קדומים,

חומת אנ"ך, אבן עזרא, מרפא לשון וכו'. חלק ב—ג:

ב. חז"ל

ב א ב ע ר. חסר שם מו"ל. (דפוס אופסט ש. מונזון).

לה, קכב; קיא ע'. ד"צ מהדורת לבוב.

27 מדרש לקח טוב המכונה פסיקתא זוטרתא. כרך ב: ויקרא—במדבר—דברים. נדפס... עם ביאור הראב"ן מאת משה פאדווא מקארלין. חסר שם מו"ל, (דפוס אופסט ש. מונזון). קמג, סט ע'. ד"צ מהדורת וילנא תרפ"א"ד.

28 מדרש רבה על התורה [חלק א—ה] ע"פ מתנות כהונה מאת... ישכר כ"ץ. נוסף עוד... אסיפת אמרים מאת... צבי זאב ראבינשטיין. ת"א, מוריה, (דפוס אופסט אסתר). רכא; קטז; כח; קא, עט; קעד, כא; מ, קלב דף. ד"צ. מהדורת כיס.

29 מדרש רבה [כרך א—ב] על חמשה חומשי תורה וחמש מגילות, עם פירוש מתנות כהונה, עץ יוסף, ענף יוסף ויד יוסף. לוינ אפשטיין. קפת, גח, קמו, קלת דף. 4°. ד"ס.

30 מדרש רבה. מפורש פירוש מדעי חדש בצירוף "עין הדרש" — מראי מקומות לכל מאמרי המדרש, מאת משה אריה מירקין. (ו: שמות רבה חלק ב: [פרשה כז—נב]), ת"א, "יבנה" (דפוס הארץ). 219 ע'. הפנים מנוקד.

31 מדרש שוחר טוב על תהלים, שמואל, משלי. עם פירוש מהר"י כהן. הוצאת "מדרש", (דפוס אופסט ש. מונזון). קב, כד, טז ע'. ד"צ.

32 מדרש תנחומא על חמשה חומשי תורה, ע"פ עץ יוסף, ענף יוסף, מאת מו"ה חנוך זונדל. לוינ אפשטיין. קלו, [1], קכו, [1] דף. ד"ס.

33 מכילתא דרבי ישמעאל עם חלופי גרסאות והערות מאת חיים שאול האראוויטץ, ואחרי פטירתו נערכו והושלמו ע"י ישראל אברהם רבינ. מהד' ב. במברגר את ואהרמן, (דפוס ש. מונזון). [2], 360, [4] ע'.

ד"צ הוצאת פרנקפורט ענ"מ תרצ"א. כולל ההקדמה בגרמנית והשער הלטיני.

34 ספרי חלק שני, על פרשיות שלח—מסעי. עם נוסחת הספרי עפ"י גירסת הגר"א והגהות ובאורים לחכם קדמון ספרדי. ובאור רחב... עמק הנצי"ב לרבינו נפתלי צבי יהודה ברלין. (יול ע"י הועד להוצאת כתבי הנצי"ב, ברוקלין נ"י ארה"ב). (ירושלים, דפוס סלומון). [7], שנת, [2] ע'. שער באנגלית, 4°.

21 אוצר הספרא להגאון רבי מנחם זעמבא הי"ד. (נס ציונה), מאורות, (ת"א, דפוס א. בן-חור). [תש"ך]. לח ע'.

22 סדר אליהו רבה וסדר אליהו זוטא (תנא דבי אליהו). נספחים לסדר אליהו זוטא. ע"פ כ"י עם הוספות באורים ומבואות מאת מאיר איש שלום. מהדורה שניה. במברגר את ואהרמן (דפוס ש. מונזון). 10, 105, 200, א, [3], 23, 56, [6] ע'. פקסמיליות. שער נוסף באנגלית.

ד"צ, הוצאת וינה תרס"ב—תרס"ד כולל השערים המקוריים וכן ההקדמות בגרמנית.

23 גמרא שלמה מסכת פסחים מן תלמוד בבלי חלק א [דף ב—ט מדפי הגמרא]. עם שלש מערכות: חלופי נוסחאות... באור נוסחאות... אוצר הראשונים... מאת ברוך... נא ה. העורך הראשי של מערכת באור נוסחאות ומחבר המבוא הרב מנחם מנדל כשר. הוצאת מפעל גמרא שלמה ליד מכון תורה שלמה (דפוס התחיה). כז ע', ט דף; מט, קנד, [10] ע'. פקסמיליות. 2°. ראה "הספר" ח ערך 13*.

24 ילקוט שמעוני אוסף מדרשי חז"ל לעשרים וארבעה ספרי תנ"ך. [כרך א—ב]. עם הקונדרים האחרון והוא לקט מאמרי תלמוד ירושלמי וילמדנו מיסודו של רבינו שמעון הדרשן. עם זית רענן לר' אברהם אבלי. דברי מבוא על הילקוט ומחברו מאת בצלאל לנדוי. חסר שם מו"ל. (דפוס התחיה, דפוס אופסט ש. מונזון). חלק א, חמשה חומשי תורה: 24, 688 ע'. ח"ב, נביאים וכתובים: 691—1098, 44 ע'. צילום מוקטן מהד' ורשא תרל"ח. הקונ' האחרון מאמרי הירושלמי צילום מס' שרידי הירושלמי לגינצבורג, נ"י תרס"ט, עמ' 311—343. קונדרים האחרון מאמרי הילמדנו סודר מחדש בדפוס וכן המבוא.

25 מדרש ויקרא רבה מבוא נספחים ומפתחות מאת מרדכי מרגליות. הוצאת קרן יהודה ליב ומיני אפשטיין, שע"י האקדמיה למדעי היהדות בארה"ב. ירושלים, (דפוס מרכז), 138 ע'. שער באנגלית.

26 מדרש לקח טוב המכונה פסיקתא זוטרתא על חמשה חומשי תורה, יסדו רבינו טוביה בר' אליעזר. כרך א: בראשית—שמות. יוצא לאור ממני שלמה

א. ש. טרוביב, כנדפס בורשא תרל"ה, והשוואות שינויים והשוואות לפי כ"י רומי והגהות ומ"מ להג"ר מהר"ע הילדסהיימר כנדפס ברלין תרמ"ח; ספר הישר לרבינו תם, לפי הוצאת הרב שמעון שלמה שלזינגר; גליוני הש"ס לר' יוסף ענגיל; טל תורה הערות והגהות לרבי מאיר אריק; קשות מיושב, חידושי הש"ס, אומר השכחה לר' ישעיה פיק; חזות קשות לר' עקיבא אב"ד לובראנץ; חידושי מהרי"ל דיסקין מלוקט מספר תורת האהל ושו"ת; חידושי מו"ה ר' יוסף שאול הלוי נתנזון, הועתק מספר אמרי בינה; חידושים על המהרש"א לקט מגדולי ישראל מספר "אמרי בינה" להג"ר עקיבא דומ"צ קלאסנא; השגות הראב"ד על הרי"ף והמאור, לר' אברהם ב"ר דוד מפרשקירא, יו"ל ראשונה מכ"י; תיקוני טעויות: דפוס שנשתרכבו בכל הדפוסים האחרונים. תשובת רב שרירא גאון. הוצאת "התלמוד הגדול", ירושלים (מהדורה מיוחדת בהוצאת "דאס אידישע ליכט", — שבועון חרדי בלתי תלוי. יו"ל במלאת עשר שנים להופעתו הסדירה של השבועון תש"י — תש"ך. אופסט ישראל אמריקה, ת"א, ההוספות החדשות נדפסו בדפוס התחיה, ירושלים). סד, לו, סו, נה, כה, לא דף. 2°.

מהדורה זו יצאה בהוצאת התלמוד הגדול, ד"צ מהדורת וילנא. כמות מסויימת נקנתה ע"י הוצ' העתון "דאס אידישע ליכט" והם הוסיפו את כל ההוספות החדשות, שבחלקן ד"צ וחלקן סודרו מחדש בדפוס.

40 מסכת עירובין מן תלמוד בבלי. כנ"ל. עם ההוספות: הלכות גדולות, ארחות חיים לה"א מלוגיל; ספר הישר לר"ת, גליוני הש"ס, טל תורה, תיקוני טעויות דפוס, קשות מיושב, חידושי הש"ס, אומר השכחה, חזות קשות, חידושי מהרי"ל דיסקין, חידושי הגאון רי"ש נתנזון, הגהות הגאונים ליקוט גדולי האחרונים בביאור דברי המהרש"א, הועתק מש"ס דפוס ווינא, השגות הראב"ד. דפוס והוצאה כנ"ל. קל, לב, נ, יב דף. ד"צ כנ"ל. 2°.

41 מסכת פסחים מן תלמוד בבלי ומסכת שקלים מתלמוד ירושלמי. כנ"ל. עם ההוספות: הלכות גדולות, תשובות הגאונים לר' שרירא גאון ורב האי גאון, הועתק מספר שע"ת ליוורנו תרכ"ט, ספר הישר לר"ת, הרמב"ן בענין ברכת ההלל הועתק מחידושו על מסכת פסחים, גליוני הש"ס, טל תורה, חידושי הש"ס,

35 עין יעקב כולל כל האגדות מתלמוד בבלי וירושלמי, שאספם... ר' יעקב ב"ר שלמה ן' חביב... עם פירוש רש"י בשלמותו ובאורים אחדים מהתוספות, המהרש"א, הרי"ף, עיון יעקב... מראי מקומות בתנ"ך ובש"ס... ת"א, מוריה, (דפוס אופסט ישראלי ליצוא). [1] רח; [1] רלב; [1] רטז; [1] רנו דף. ד"צ מוקטן הוצאת וילנא תרפ"ב. מהדורת כיס.

36 תוספתא עם פירוש חזון יחזקאל שבועות, מכות. כל אלה עשתה יד יחזקאל אברמסקי. (דפוס העברי). לג, לד דף. 4°.

37 מסכת ברכות מן תלמוד בבלי עם כל המפרשים [כבמהדורת וילנא] ונוספו לכרך זה: אגרת רב שרירא גאון; פירוש רבנו יהושע מלוגיל על הרי"ף מתוך כ"י; תוספות רבנו יהודה החסיד; ספר חיים שנים ישלם פירושים וחידושים מאת הגאון רבי חיים ויטאל ובנו רבי שמואל, מתוך כ"י; חידושי רבנו יעקב ריישר; מאיר נתיב שחיבר הגאון רבנו שבתי זוסמן הכהן [צילום]; הערות וחידושי רבנו ישעיה פיק על הש"ס ועל הרי"ף, מרדכי ותוספתא, מכ"י; חידושי רבינו יהושע לייב דיסקין מתוך כ"י; הגהות חזון איש גלקטו מספריו; תשלום יפה עינים על משניות זרעים; תיקוני טעויות וחסרונות הש"ס. תשי"ט [תש"ך]. ירושלים, אל המקורות — ת"א, פרדס (דפוס אופסט ישראלי ליצוא). ח ע'י. סד, נח, לו, סו, [4], נה, כח דף. י, לד, ג, [5], יד ע'.

ד"צ מהדורת וילנא. ההוספות החדשות (חוץ ממאיר נתיב), סודרו מחדש בדפוס. 2°.

38 מסכת שבת מן תלמוד בבלי עם כל המפרשים [כבהוצאת וילנא] ונוספו לכרך זה: פירוש ר' רבנו יהונתן מלוגיל; חיים שנים ישלם; חידושי רבי יוסף זונדל מסלאנט; מאיר נתיב; חידושים והערות על הש"ס, רי"ף ומרדכי ותוספתא לרבנו ישע' פיק; נחלת יעקב חידושים מאת הגאון מליסא; טוב ראייה חידושי הגאון רבנו אברהם יצחק הכהן קוק; הגהות חזון איש; חסרונות הש"ס. תשי"ט [תש"ך]. ההוצאה כנ"ל. קצב, עג, פז, ח דף. לג, [23] ע'.

39 מסכת ברכות מן תלמוד בבלי, עם כל המפרשים [כבהוצאת וילנא]. ומצורפים ראשונה למהדורה זו: אגרת רב שרירא גאון; הלכות גדולות המיוחס לרב יהודאי גאון, לפי דפוס ורשא תרל"ה, בהוספת

את המתרגם בתיקונים והשלמות. הכל באותיות חדשות ומצהירות בהגהה מדויקת ע"פ דפוסים ישנים ובהשלמת ההשמטות שנשמטו בדפוסים האחרונים). הוצאת ועד הישיבות בארץ ישראל (דפוס התחיה). [4], רכט, רכה דף. 2°.

49 מסכת גיטין מן תלמוד בבלי עם כל המפרשים כאשר נדפס מקודם. ירושלים, הפצת תורה, (ת"א, אופסט ישראל אמריקה). ד"צ מוקטן ממהדורת וילנא. 4°.

50 מסכת יבמות מן תלמוד בבלי עם כל המפרשים. ירושלים, הפצת תורה (ת"א, אופסט ישראל אמריקה). ד"צ מוקטן ממהדורת וילנא. 4°.

50* מסכת קדושין מן תלמוד בבלי. כנ"ל. 4°.
51 מסכת ברכות מן תלמוד בבלי עם פרש"י ותוספות. "מוריה" (דפוס אופסט אסתר). אין מיספור עמ'. מהדורת כיס. ד"צ מהדורת למברג תר"כ.

ד"צ מהדורת למברג תר"כ.
52 מסכת שבת מן תלמוד בבלי עם פרש"י ותוספות. מוריה (דפוס אופסט אסתר). אין מיספור עמ'. מהדורת כיס. ד"צ כנ"ל.

53 מסכת ברכות שבת מן תלמוד בבלי בפיוסוק מלא. עם כל המפרשים אשר נדפס מקדם ועם הוספות חדשות [מן המפרשים רק: מהרש"א, מהר"מ, מהרש"ל. רא"ש ורי"ף יבואו בסוף הש"ס], ירושלים תובב"א. הוצאת מכון "תבל" בישראל בני ברק זכרון מאיר (דפוס-אופסט קורנרייך-גרבל [ת"א]). (עורך התלמוד המפוסק הרב משה ציוני). [3]. סד, טו, לא, סו; קנט, נב דף. 4°.

צילום מוקטן ממהדורת וילנא ונוספו סימני פיוסוק בכתב-יד, והקדמת העורך.

54 משניות ווילנא השלם [יכין ובוועז] זרעים כרך א'. עם פ"א הוספות. ונתוספו עתה בפעם הראשונה במהדורה זו: א) קול הרמ"ז מאת הג"ר משה זכות א. ב) קול סופר מאת הג"ר חיים סופר. ג) אמרי דעת מאת הג"ר נתן ליברמן. ד) גליוני הש"ס מאת הג"ר יוסף ענגיל. מעין החכמה. (ירושלים, דפוס המערב, [ת"א, אור-צל]). [7], טו, קפג, יד, י, [1], כב, ט ע'. 4°.

ד"צ מהדורת וילנא. ההוספות סודרו בדפוס.
55 משניות ווילנא השלם [יכין ובוועז] זרעים כרך ב'. [עם ההוספות כנ"ל, ונוסף:] הון עשיר מאת הג"ר עמנואל חי' א' ריקי, לפי הוצ' אמסטרדם תצ"א; הגהות אבני נזר להג"ר אברהם מסוכסוב.

קשות מיושב, אומר השכחה, חזות קשות, חידושי מהרי"ל דיסקין, הגהות הגאונים, חידושי ר"ש נתנון, חידושים על המהרש"א לקוט מגדולי ישראל, תיקוני טעויות. תש"ך. דפוס והוצאה כנ"ל. קלט, מא, מח, כג, [2], יט דף. 2°.

42 מסכת קדושין מן תלמוד בבלי. כנ"ל. עם ההוספות: עינים למשפט מאת מוהר"ר יצחק אריאלי; הלכות גדולות; סדר פדיון הבן להגאונים, הועתק מספר שעת' ליוורנו תרכ"ט; דרכי הקנינים להרמב"ן, הועתק מחידושו עמ"ס קדושין; ספר הישר, גליוני הש"ס, טל תורה, קשות מיושב, חידושי הש"ס, אומר השכחה, חזות קשות, חידושי מהרי"ל דיסקין, חידושי ר"ש נתנון, חידושים על המהרש"א, השגות הראב"ד תיקוני טעויות. תשי"ט [תש"ך]. דפוס והוצאה כנ"ל. צו, טז, יד דף. טז ע'. 2°.

43 מסכת יבמות מן תלמוד בבלי. עם ההוספות כנ"ל. ונוסף: ציורים, ביאור להבנת דברי רש"י דף ט, ב ד"ה והאמר (מצולם מספר באר יעקב). דפוס והוצאה כנ"ל. קמה, מג, מז, י, ה, כו. 2°.

44 מסכת בבא בתרא מן תלמוד בבלי [עם פירוש רש"י, תוספות, מהרש"א, מהר"ם ומהרש"ל]. הוצאת ועד הישיבות בא"י (דפוס ורדי). קפ, מד דף. 4° ד"ס.

45 מסכת בבא מציעא מן תלמוד בבלי [ע"פ רש"י, תוספות, מהרש"א, מהר"ם, מהרש"ל]. הוצאת ועד הישיבות בא"י (דפוס המערב). קמו דף. 4° ד"ס.

46 מסכת גיטין מן תלמוד בבלי [עם פירוש רש"י, תוספות, מהרש"א, מהר"ם ומהרש"ל]. הוצאת ועד הישיבות בארץ ישראל (דפוס ש. וינפלד). קיד דף. 4° ד"ס.

47 מסכת כתובות מן תלמוד בבלי [עם פירוש רש"י, תוספות, מהרש"א, מהר"ם ומהרש"ל]. הוצאת ועד הישיבות בארץ ישראל (דפוס ש. וינפלד). [1], קלח דף. 4° ד"ס.

48 מסכת שבת מן תלמוד בבלי עם כל המפרשים (ע"פ רש"י ותוספות ותוספות ישנים והחונים עליהם... מסורת הש"ס, עין משפט ונר מצוה, תורה אור. עם הגהות והוספות הג"מ ישעיה (פיק) ברלין, הגהות הב"ח, הגהות הגר"א, גליון הש"ס. וגלו אליהם פסקי תוספות... רבינו אשר... פיהמ"ש להרמב"ם... חכמת שלמה... מהרש"א... מהר"ם שי"ף, חידושי המבאר (לא נדפסו בחילנא)... הרש"ש. גם הוספנו

אפרים לר' אפרים הכהן לאפ; מערכת הערוך להג"מ
בנימין מוספיא; הגהות הרש"ש. דפוס והוצאה כנ"ל.

נט, כה, לג, כת, ב, יג, כו, כ דף. נה ע'. ד"צ. 2°.

61 תלמוד ירושלמי. כנ"ל. כרך ג: שבת, עירובין,
פסחים. דפוס והוצאה כנ"ל. צב, ו, יא, סה, עא, ה,
[יו] דף. ד"צ. 2°.

ג. רמב"ם ומפרשיו

62 אגרות רבינו משה בן מימון ערוכות ומבוארות
בצירוף מבואות, מאת מרדכי דב רבינו ביץ.
(מהר"ב). מוסד הרב קוק, (דפוס ש. וינפלד). 405,
[3] ע'. הפנים מנוקד.

63 באר המלך חידושים ובאורים על הלכות גולה
ואבידה להרמב"ם. חלק ב (פי"א—י"ח). מאת אברהם
דוד רוזינטל (הוצאת המחבר, דפוס העברי).
[2] ע' דף. 2°.

64 ברכת אברהם הוא ספר התשובות לרבינו אברהם
בן הרמב"ם. הובא לדפוס בפעם הראשונה בהשתדלות
אליעזר זילברמן בשנת "אחרית" השנה. חסר
שם מו"ל, (דפוס אופסט ש. מונזון). 14, 68 ע'.
ד"צ מהדורת תר"ך.

65 בשער המלך על הקדמת הרמב"ם ז"ל. כולל ציונים
ומקורות ובאורים בדברי הרמב"ם והראב"ד... ובסופו
תשלום יפה עינים לסי' טהרות. חברתו... שי"ח
בהגר"י [קניבסקין] שליט"א. ת"א, דפוס אשל (ההפצה
בידי חיים גיטלר, ת"א). מז דף.
בשער: נדפס על ניר שאין בו חשש חילול שבת ח"ו.
הקדמה מאת הרב... אברהם וולף מנהל סימניון
בית יעקב.

66 חדושי רבינו חיים הלוי חושים וביאורים על
הרמב"ם מרבינו חיים הלוי סאלאווייץ.
חש"מ, חסר שם מו"ל. קיב, [5] ע'. 4°. 5 הע' האחרונים
מפתחות מאת אלטר האלפערן במכונת כתיבה
ומצולמים. ד"צ.

67 מורה נבוכים להרב רבינו משה בן מימון
בהעתקת הרב ר' שמואל אבן תיבון. עם...
אפודי, שם טוב, י' קרשקש, אברבנאל. צולם ונדפס
מחדש בעיה"ק ירושלם. חסר שם מו"ל (דפוס אופסט
ש. מונזון). קלג, צו ע'.
ד"צ מהדורת וילנא.

מעין החכמה. (ירושלים, דפוס התחיה, [ת"א, אור-צל]).
[4], קלה, [1], ה, טז, לב דף. ע' ע'. 4°.

56 משניות ששה סדרי משנה, עם פירוש רבנו עובדיה
מברטנורה ועם עיקר תוספות יום טוב לר'
משלם בהרב יואל כהן צדק... (אי"ב, גיד, ה"ו).
ת"א, מוריה, (דפוס אסתר). [3], 75, [2], [1], 98, [2],
83, [1], 103; [2], 102, [1], [1], 130 דף.
מהדורת-כיס (9: 13). ד"צ מוקטן לפי הוצאת שטטין
תרכ"ב—תרכ"ג, או אחת מתולדותיה.

57 ענף עץ עבות הוא מסכת אבות עם פי' הר"ע
מברטנורה ועם שני ביאורים ענף יוסף ועץ יוסף.
ועתה יוצא בהידור רב כמו שנדפס רק פעם אחת
בורשא תרנ"ב. חסר שם מו"ל. (דפוס ורדי). נב דף.
ד"ס.

58 קונטרסים ללימוד המשנה היומית וההלכה היומית...
ערוך ומבואר בידי פנחס קהתי. היכל שלמה /
המחלקה להפצת תורה בעם, בסיוע הקרן להנצחת...
ר' מרדכי... לוינזון ז"ל. שבת—במות, קונטרסים
לחצו. (ירושלים), (ת"א, דפוס העשור). 766, 56 ע'.
חש"ד. מופיע בכל שבוע עם תאריך.

59 תלמוד ירושלמי עם... קרבן העדה... ושירי
קרבן... לסדרי מועד ונשים... פני משה... ומראה
הפנים... נר מערבי... גליון הש"ס וציון וירושלים...
פירוש הרידב"ז ותוספות הרי"ד... על כל אלה הוספנו
יותר מחמישים וחמש תוספות... כרך א: ברכות,
פאה, דמאי, כלאים, שביעית. הגהות וביאורי הגאון
רבינו אליהו מוילנא. ירושלים, (מפעל ירושלמי: עם
עולם-אור התורה; ת"א, דפוס אופסט ישראל אמריקה).
קודם שער מקוצר. פגינציות מרובות. 4°.
ד"צ הוצאת ראם, וילנא.

60 תלמוד ירושלמי כנ"ל. כרך ב: תרומות, מעשרות,
מעשר שני, חלה, ערלה, בכורים. עם ההוספות: תורתן
של ראשונים; שינויי נוסחאות ע"פ כ"י וספרי
ראשונים; באורי הגר"א; גליון אפרים מר' אפרים
דב כ"ץ; רוח זקנים; גליוני הש"ס לג"מ יוסף ענגיל;
פי' הג"מ אליהו מפולדא; תוספות מהרא"פ; כבר לאדן
מהחיד"א; הגהות מהר"מ די לונזאנו; הגהות יפ"מ
להג"מ מרדכי יפה מרגליות; חידושי רד"א, ר' דוד
אופנהיימר; חידושי חת"ם סופר לר' משה סופר;
טוב ירושלים להג"מ אליהו דוד ראבינוויטש תאומים;
עמודי ירושלים להג"מ ישראל אייזנשטיין; גליון

- 68 משנה תורה, הוא היד החזקה לרבינו משה בן מימון. מהדורה מנוקדת עם פירוש לעם. (ספר ה: ספר קדושה. ניקד מרדכי דב רבינו ביץ. מפורש ע"י הרב אריה קרלין בעריכת הרב משה רייך). מוסד הרב קוק (דפוס ר. ח. הכהן). 13, שפד ע'.
- 69 משנה תורה הוא היד החזקה לר' משה בן מימון. מהדורה מנוקדת עם פ' לעם. ספר קרבנות. ניקד מרדכי דב רבינו ביץ. מפורש ע"י הרב זבולון זק"ש, בעריכת הרב מרדכי יהודה ליב זק"ש. ירושלים, מוסד הרב קוק, (תל אביב, דפוס העשור). 10, [2], שז ע'.
- 70 קיצור משנה תורה להרמב"ם. ליקט, עיבד והוסיף המקורות המקראיים ודברי אגדה הרב משה וינסורה. ספר א: האדם ואלהיו. ת"א, א. ציוני, (דפוס מל"ן). 96 ע'.
- 71 תשובות הרמב"ם יו"ל בפעם הראשונה במקור הערבי... מוגהות ומתורגמות בתוספת הערות מאת יהושע בלאו. כרך ב. מקיצי נרדמים (דפוס מרכז). [10], 450 ע'. [המספרים הם המשך מכרך א.]
- ד. מפרשים, פוסקים**
- 72 אגלי טל חלק ראשון. כולל ביאור הלכות מאחת עשרה מלאכות שבסדר הפת וגלוה עמם מלאכת גוזה... שחברתי... אברהם... [בורנשטיין חופ"ק סאכטשאב. מהדורה רביעית. חסר שם מו"ל, (נדפס מאמחות בדפוס יהודה). [2], 286 ע'. ד"ס. מהדורת פיעטרקוב תרס"ה?
- 73 אור יעקב חלק א. ביאורים וחידושים במסכתות שבת, פסחים, סוכה... אברהם יעקב זלזניק. יו"ל בסיוע מדרש בני ציון (דפוס התחיה). [2] ע', ק דף. 2°.
- 74 ארי שבחבורה חידושי הלכות על מסכת כתובות, מאת... מוה"ר ארי ליב שהיה אב"ד קרעשוב ושינאוא. בהוצאת חברה לסא"ז (להוצאת ספרן אדונו זקנו), (דפוס התחיה). 12 ע', עז דף. 2°.
- 75 ארץ החיים [מאת] מוה' חיים... אב"ד בק"ק טשרנאווין ובאטישאן [ממאהלוב]. ועתה יוצא לאור במהדורה מתוקנת... [א"ב]. (ש. בידרמן, דפוס התחיה). התכן: א: חידושי הלכות ואגדות על מסכת ברכות. [2], 140 ע'. ב: ליקוטים: תהלים, ישעיה, מגילת אסתר, שיר השירים, איכה. 56 ע'.
- נדפס לראשונה צ'רנוביץ תרכ"א.
- 76 אשל אברהם וכו' שלשה שריגים: "פירות גנוסר" על ענינים שונים; "גותרין דגושרין" על מסכת חולין; "מנחת מרחשת" חי' והערות בס' "מנחת חנוך"... מאתי אברהם יעקב ניימרק. (ת"א, דפוס אשל). [4], 148 ע'.
- 77 בית אהרן עיני שבת ומועדות ושביעית ויובל. חלק א. הרב אהרן כהן. (ירושלים, דפוס התחיה). 12, [1] ע'; כד, קנד דף. [1] ע'. 2°.
- 78 בית הבחירה על מסכת ברכות וקונטרס בית יד, דיני נטילת ידים, לרבינו מנחם ב"ר שלמה... המאירי, ע"פ כת"י פארמא. ציונים, מקורות והערות מאת שמואל דיקמן. מכון התלמוד הישראלי השלם (דפוס התחיה). 36, 234, 25 ע'. 25 הע' האחרונים: נוסח המשנה ופירוש המשנה להרמב"ם (לברכות), אף הם ע"פ כ"י פארמא.
- 79 בית הבחירה על מסכת גיטין, לרבינו מנחם... המאירי. יו"ל ע"פ כ"י פארמא עם מראי מקומות והערות ע"י קלמן שלזינגר. מהדורה ג (ת"א, המהדיר); ירושלים, חש"מ. 10, [ד], 382, [1] ע'. שער נוסף באנגלית. ד"ס מוגה לפי מהדורה ב.
- 80 בית זבול חלק ד. שיעורים בהלכה על מסכתות ב"ק וב"מ. מאת הרב יעקב משה חר"ל פ. מדרש גבוה לתלמוד "בית זבול", (דפוס העכרי). [7], 221, [1] ע'. 2°.
- 81 בכורי חיים על מסכתות פאה, דמאי מסדר זרעים מאת חיים עוזר כ"ץ. פתח תקוה. ל, נג, [2] ע'. בשכפול. 2°.
- 82 בן אברהם חידושי תורה על מס' חולין, ע"ז ועל כ' דפים במסכת נדרים. [הרב אליהו מייזעס]. [תש"ך?]. נעתק והוכפל ע"י י. ברנשטיין. קכח, פ, נג ע'. 4°.
- 83 בעלי הנפש לרבינו... הראב"ד [=אברהם בן דוד מפוסקיר (ראב"ד השלישי)] עם השגות רבינו זרחיה הלוי... והלכות גדה להרמב"ן. ובסופו אגרת הקודש להרמב"ן. מוגה ומתוקן מחדש. [תש"ך?]. אשכול, (דפוס אשכול). 192 ע'.
- ד"ס הוצאת ירושלים תשט"ו.
- 84 ברכת אבות פירוש על פרקי אבות... בדרך פשט ורמז למרנא יוסף חיים בן אליהו מבגדה. הוצאה ב.

ארבעת אלפים ושמונה מאות ושבעים ליצירה. הוכן הוא והוגה ע"י יוסף... ק א פ ח. יו"ל פעם ראשונה ע"י האגודה להצלת גנוי תימן, בסיוע מוסד הרב קוק, (דפוס ש. וינפלד), 12, קיד ע'.

92 זהב הארץ [חלק שני] חידושים ביאורים ופירושים על הירושלמי סנהדרין, שבועות, מכות. הרב דב מלאכי (אנגלנד), בסיוע מוסד הרב קוק, (דפוס יהודה), [6], קלג ע'.

93 חידושי הגר"א על מסכת שבת, ה"ה מורנו... אליהו (הגר"א) מוילנא, [תש"ך]. הוצאת דברי חכמים ירושלים (ת"א, דפוס אלישע), בסוף נדפס ספר מעשה רב מרנא ורבנא אליהו. קיב ע'.

94 חידושי המאירי על מסכת שבת לרבינו מנחם המאירי, [תש"ך—תשכ"א], חסר שם מו"ל, (ת"א, דפוס ליטראופסט ליאון), פח דף, ד"צ.

95 חידושי הראנ"ח מהמאור הגדול כמהר"ר אליהו נ' חיים, על מסכת כתובות, יו"ל במהדורה מהדורת ובהגה מדויקת, (הוצאת) יוסף דב ובנו זליג שטיצברג, דפוס התחיה), 237 ע'.

נדפס לראשונה קושטא חש"ד [ש"ע] בסוף שו"ת הראנ"ח ח"א.

96 חידושי הרי"מ על מסכת קדושין, מאת כבוד אדמו"ר... מוהר"ר יצחק מאיר, ת"א, בהוצאת קלט, [8] ע'.

יהודה ארי' ליב אלתר (דפוס הפועל המזרחי).

97 חידושי הר"ן על מסכת ראש השנה, שבועות, עבודה זרה, חיברו רבינו נסים בר' ראובן, (חידושי ע"ז ע"פ מהדורת ר' שלמה אהרן ווערס היימר עם הערותיו דבק שלמה, ומהדורת אלי' מארדר תרס"ג), חסר שם מו"ל, (דפוס המערב), נה, עח, [1], מח דף.

98 חידושי הרשב"א על מסכת בבא בתרא לרבינו שלמה בן אברהם בן אדרת ז"ל, מהדורה שניה, אושא, (דפוס התחיה), רעב ע', 4°.

נדפס מאמהות, מהדורה ראשונה, תשי"ז, ע"י הרב ישראל זיסל דבורץ, בהוצאת מוסד "השכל" שע"י ישיבת חברון.

99 חידושי מהר"א"ל על מסכת שבת גיטין, ארין[ה] ליב צינץ, ת"א, (דפוס זהר), 85 ע'.

החידושים על מסכת שבת נדפסו לראשונה בילגורייא תרצ"ו.

ירושלים, ("אריה") [=] י. כ. עביד, חש"מ [תש"ך]. 181, [3] ע', עם הפנים. הוצאה קודמת: ליוורנו תרכ"ה.

85 דבר שמועה ביאורים חידושים והערות על כמה ענינים וסוגיות ממסכת בבא מציעא. חברתי ליפא דב... וינטרוב, ובראשו קונטרס בעניני מוסר מאמור"ר ז"ל (מוהר"ר שמואל), בני ברק, גבעתיים, דפוס קולמוס. בתחלה נוסף עוד קונטרס ציון לנפש זכרון והתעוררות. תולדות אבי המחבר, ובראשו: בס"ד נכ' על נייר כשר יום ג' ט"ז מא"ב ה' תש"ך, [5], יא, לח. דף, 2°, בשער: נדפס על נייר שאין בו חשש חילול שבת ח"ו.

86 דרכים למשה חלק א. חידושים בש"ס ופוסקים... איזה שו"ת וגם דרושים, מאת... משה מרדכי... עמרמי, ת"א, (דפוס א. בן חור), 31, קמד ע'.

87 האגור השלם לרבינו יעקב ברוך... לנדא, עם ספר החזון השלם, עם מבוא, ציונים והערות ע"י משה הרש"ל, (הוצאת מאזניים, דפוס קרית נוער), רנח ע', פקסמיליות.

88 הליכות עולם מהרב ישועה הלוי בן ר' יוסף מארץ תלמיסאן, ועל דגלו כללי הגמרא ממרן יוסף קארו... ועליהם יבין שמועה להרב שלמה אלגאזי, ובסופו מפתחות לשלשת הספרים מלאכת... מלאכי הכהן... "תלפיות" (ת"א, דפוס אופסט ישראל ליצוא), 82 דף, 4°.

דפוס צילום לפי הוצאת ורשה 1883.

89 הפלאה חידושים וביאורים על מסכתות. ח"א: ברכות, שבת, פסחים, יומא, סוכה, ביצה (עם מעט חידושים על שו"ע או"ח), חולין (עם הלכות בשר בחלב והלכות נדה), ח"ב: יבמות, גיטין, נדרים. ח"ג: ב"ק, ב"מ, ב"ב, סנהדרין ושו"ע חו"מ. פנחס הלוי איש הורוץ. הוצאת הפלאה (דפוס אופסט ש. מונזון), [2], מב דף; iv ע', לט דף; vi ע', נט דף, 2°.

ד"צ מהדורת וילנא תר"ס.

90 הרוקח הגדול חברו... רבינו אלעזר מגרמיזא על דרכי התורה החסידות ותשובה... יוצא עתה לאור במהדורה משוכללת עם מבוא חדש ועם הוספות חשובות. (נדפס מאמהות בדפוס ש. וינפלד, ירושלים), 27, שלד ע'.

91 הרי"ף למסכת חולין [רבינו יצחק פאסין] עם פירוש בשפה הערבית לאחד מחכמי יהדות תימן משנת

הוצא לאור מחדש ע"י בניו וחתנו (יחזקאל רייך, יצחק רייך ומאיר יודא קראוס). דפוס אופסט ש. מונזון. 16 ע'; קלג, [1] דף. 4°.

ד"צ מהדורת וואיטצען תרס"ח. הקדמה למהדורה תנינא סודרה בדפוס.

110 מקדש דוד חלק שני. מיוסד על עניני קדשים. אשר חנן ה' אותי הצעיר דוד הכהן רפופורט. נדפס בחיי המחבר בשנת תרצ"ב. מהדורה שניה. [נס ציונה], מאורות, (ת"א, דפוס אלקנה בן חור). [2], ר ע'.

111 מראית העין חידושים וביאורים על הש"ס... מהגאון... חיים יוסף דוד אזולאי. (י"ל ע"י "המאמין", דפוס התחיה). [4], קמא דף.

112 משפטי שבועות לרבינו האי גאון. במהדורה מתוקנת, במראי מקומות והגהות והוספות. אור זרוע, (דפוס התחיה). [תש"ך?], 109 ע'. נדפס ראשונה ויניציאה שס"ב.

113 ספר החנוך י"ל על פי הדפוס הראשון ויניציאה רפ"ג, וגלוה לו הגהות בעל משנה למלך ור' ישעיה פיק. עם מבוא, חילופי גירסאות, הערות וביאורים מאת הרב חייב דב שוועל. מהדורה רביעית עם הוספות. מוסד הרב קוק (דפוס ורדי). [4], תשצד, [4], תתיד ע'. ד"ס.

114 ספר עמודי גולה הם שבעה עמודי עולם הנקרא ספר המצות קטן או קצר (סמ"ק) לרבינו יצחק מקורביל מבעלי התוספות. והחוננים עליו הגהות הר"ף לרבינו פרץ ב"ר אליהו; ביאורים מכת"י מיוחס לרבינו משה מצוריק; הגהות חדשות להגאון... יהושע צייטלש. ועליהם נוסף... צביון העמודים אשר חנני... צבי... שפירא. חלק ראשון (דפוס התחיה). טז, רנב ע'. 4°.

115 פירוש מהר"ל מפראג הוא רבינו ליוואי ב"ר בצלאל, לאגדות הש"ס. חלק ג: ב"ק, ב"ב, מכות ושבועות. עם הערות משה שלמה כשר ויעקב יהושע בלכרוביץ. גנזי ראשונים בהשתתפות מכון תורה שלמה, (דפוס התחיה). 23, [1] 212 ע'.

116 פלס חיים חידושים וביאורים על פרק ראשון דגיטין וסוגיות הש"ס מאת... רבינו חיים סופר. עם הערות ותיקונים. (הוצאת דברי סופרים, דפוס התחיה). לב, קעט, [5] דף. 2°.

נדפס ראשונה וויען תרי"ד.

100 חידושי נמוקי יוסף על מסכת כתובות לרבינו יוסף בר חביבא ז"ל. חסר שם מו"ל (כל הזכויות שמורות להמו"ל), (ת"א, דפוס אשל). קלז ע'. נדפס ראשונה ליוורנו תקנ"ה.

101 חידושי רבי זרח איידליץ על מסכת ביצה, מה שהשאיר אחריו... מוה"ר זרח איידליץ... תלמידו של רבי יהונתן אייבשיץ... מתוך כתב יד. מכון... חתם סופר, (דפוס התחיה). [2], 85 ע'.

102 חידושים ובאורים בבא מציעא. חיים שאול... גריינימן. (גריינימן, בני ברק, ירושלים, דפוס התחיה). [ד], מו דף. 2°.

103 חמרא וחיי [על] מסכת סנהדרין חיים [בן ישראל] בנבנשתי... כמוהר"ר בנימין רפאל חיים מורינו טרח ויגע לסדר דברי הרב ולהגיהם. חסר שם מו"ל, (דפוס ספרא). 467, [1] ע'. נדפס לראשונה ליוורנו תקס"ב.

104 חסדי אבות וראשי אבות חידושים וביאורים על מסכת אבות מהגאון יוסף דוד אזולאי. (י"ל ע"י "המאמין", דפוס התחיה). לו ע'. מכורך עם ספר מראית העין.

105 ים התלמוד חברו... מוהר"ר משה יהושע העשיל אורנשטיין האב"ד לבוב. עם הגהות ותוספות חידושים, מאת מהר"ר מרדכי זאב סג"ל (איטינגא) וה"ה הרב יוסף שאול (נאטאן זאהן)... בשם... "מפרשי הים". אמרי שפר, (תל-אביב, דפוס אופסט ישראלי ליצוא). [2], 8, 86 דף. ד"צ הוצאת הלברשטט תרכ"ב?

106 מדרש שמואל ביאור... על פרקי אבות מהרב... שמואל דיאזידא. ונוסף עוד פירוש... ונקרא עליו שם רש"י ז"ל. חסר שם מו"ל (דפוס אופסט ישראלי ליצוא). קלז דף.

107 ים של שלמה על מסכת בבא קמא, ביצה... לרבינו שלמה לוריא (ועד להוצאת ספרים נחוצים ללומדי תורה, בני ברק, ת"א, ליטראופסט ליאון). [1], קכ; [3], לה דף. 2°.

108 מחנה אפרים חלק א—ב. שאלות ותשובות וחידושי דינים על סדר הרמב"ם... אפרים גבון. [תש"ך?]. חסר שם מו"ל, (אופסט ישראלי ליצוא). פט, נז דף. ד"צ הוצאת לודז.

109 מנחת ישראל על מסכת עירובין, אשר חיברתי... ישראל רייך, אב"ד באטארקעס. חלק ראשון.

- ד"ס לפי הוצאת ירושלים, תשט"ז, עם שינוי בדפוסה ובע' [3] ו[4].
- 125 שאגת אריה אשר חיבר הארי הגדול... אריה ליב... ב"ר אשר. לוין אפשטיין. קג דף. ד"ס. 4°.
- 126 שיח יצחק על מסכת יומא, ופירוש ותיקון הגירסא תוספות ישנים יומא וביאור לשונות הרמב"ם (כל אלה חבירו... [ע"י] יצחק נויס וואיס). נדפס פעם שניה, (דפוס ספרא). [4], 117 דף. 2°.
- 127 שיטה מקובצת נדרים, ביצה, נזיר, סוטה, אשר קבצם בצלאל אשכנזי. אמרי בינה, (דפוס אופסט ש. מוגוון). פח, ט, מא דף. 2°.
- דפוס צילום מהדורת ברלין תרי"ט. סוטה סודר בדפוס.
- 128 שערי הציון בו יצוינו כל המקומות אשר בהם ידובר מעיקרי סוגיות הש"ס בשני התלמודים... הכינותיו... חיים יעקב... מאסמינא. וגלוח אליו קוני מחזה אברהם... סוגיות הש"ס בפוסקים ובמפרשיהם (חברו... אברהם... וואליר שטיין). חמ"ד חש"מ, [תש"ך]. 36 דף.
- ד"צ הוצאת וילנא תרל"ז.
- 129 שערי דורא השלם הנקרא איסור והיתר. חלק ב. חבירו רבינו יצחק מדורא ועל שפתו... מבוא שערים... מכונות ועטרת שלמה. חסר שם מו"ל חש"ד. [תש"ך]. מ—פא דף. בסוף נוסף ספר תורת השלמים חלק שני והוא ביאור... על השלחן ערוך ועל קונטרס הספיקות [ר' יעקב ריישר]. כא דף.
- ד"צ מהדורת פיעטרקוב תרס"ג.
- ובסוף נוסף ספר איסור והיתר לרבינו ירוחם. ז דף.
- ד"צ, נדפס גם בסוף חלק ב רבינו ירוחם. ראה מספר...
- 130 שערי ישר חקרי הלכות בדיני הספיקות רובא וחזקה ובדיני עדות. מאת שמעון יהודה... שקא פ. כרך שני. שער ה—ו. הוצאה שלישית. יו"ל ע"י הועד להוצאת ספרי הגאון ר' שמעון. ניו יורק. (ירושלים), דפוס למודי קרית נוער). שג, [6], ע' 2°.
- 131 תוספות רי"ד לרבינו ישעיה הראשון מטרנאני (מהדורה תליתאה). בבא בתרא חלק א. עד פרק ו. עם הערות והארות ביאורים ומקורים מאת הרב ניסן... זק"ש. מעין החכמה, (דפוס העברי). [3], קס ע'.
- נדפס לראשונה לבוב תרכ"ב.
- 117 פני אפרים חידושים וביאורים על מסכתות הש"ס. שבת, פסחים, ביצה, יבמות, נדרים, גיטין, קידושין, ב"ק, ב"מ, ב"ב ודרשות. מאת... יהושע אפרים בומבך זצ"ל אב"ד ליוזנסק וקרעשוב. (הובא לדפוס ע"י נכדי המחבר). ת"א, דפוס אשל. שב, [4] ע'.
- 118 פרדס הגדול וספר האורה שחיבר רש"י [=רבינו שלמה יצחקי]. [תש"ך?]. מפיצי אור, (דפוס אופסט ישראלי ליצוא). סא דף. 4°.
- ד"צ הוצאת שנת תר"ל.
- 119 פרושי ונמוקי רבנו עזריאל [על הכריכה: עזרא]. מסכת נזיר. (מהדורה מדפוס ראשון ליוורנו תקל"ד, שטמ"ק לנזיר) עם הערות והארות ביאורים ומקורים מאת הרב ניסן... זק"ש. מעין החכמה, (דפוס העברי). [4], קטו ע'.
- 120 קהלות יעקב על מסכת גיטין, כולל מו"מ וביאורים וליקוטים נכבדים בעינינים שונים. [הרב יעקב קניבסקין]. ערב ראש השנה דשנת תשכ"א. בני ברק. (דפוס קולמוס, גבעתיים). [4], יא—לח: ר. דף. 2°.
- 121 קובץ שיעורים חלק ב. ביאורים והערות בעינינים שונים. עם קונטרס דברי סופרים ממרן אלחנן בונם וסרמן. הוצאת בן המחבר הרב אלעזר שמחה. (גבעתיים, דפוס קולמוס). קכב, [2] ע'. בשער קונטרס דברי סופרים: שנת תרפ"ד.
- 122 קיצור נחלת שבעה כולל דיני שמות אנשים וגשים, וכתובת תנאים וכתובות, ושטרות שונות, והלכות אירוסין ונשואין... נתוספו בהוצאה זו... ברכת המזון וברכת הנהנין. מעין החכמה, חש"מ. מח, [14] ע'.
- ד"צ מהדורת אוהאראד—אונגוואר תרפ"ו. ברכת המזון צילום מסידור, כנראה.
- 123 ראש יוסף על מסכת חולין, על גמרא רש"י ותוספות... אשר חיבר הרב יוסף בהרב מאיר מלבוש... ממשפחת תאומים. חלק א—ב. ירושלים, אורה, (ת"א, דפוס אופסט ישראל-אמריקה). 80, 81 — 150 דף. 4°.
- ד"צ לפי הוצאת פיעטרקוב תר"ע.
- 124 ריח דודאים על מסכת מגילה, השאיר אחריו... אדומ"ר... צבי אלימלך שפירא האב"ד זק"ק דינאב. אשכול (דפוס אשכול). [4], 92 ע'.

י"ל ע"י בנו ניסן אהרן. ניסן תש"ך (דפוס סלומון).
שסג, [2]; רלס; צג ע'.

139 חוקות שדה הלכות כלאי זרעים והרכבת אילנות
על פי הכרעת הרמב"ם, סור ושלחן ערוך... וזר
זהב... בשם תלמי שדה... אוסף הלכות והערות
מאת חנוך זונדל גרוסברג. (דפוס התחיה).
8, 84 ע'.

140 חיי אדם בו נקבצו ובאו בסדר נכון כל המצוות
אשר יעשה אותן האדם בימי חללו. חברו... אברהם
דאנציג. ליון אפשטיין. קטע דף. ד"ס.

141 חכמת אדם כולל כל דיני שו"ע יורה דעה. וצמוד
לו ספר בינת אדם, חברים אברהם דאנציג.
ונוסף לו קונטרס "בית ישראל" מר' ישראל אברהם
לערנער. ליון אפשטיין. קמב, לו, ז ע'. ד"ס.

142 טור אורח חיים חלק ב, [סימנים רמב—תרצז].
עם בית יוסף [ושאר המפרשים הרגילים]. ועתה
הוספנו... חידושי וביאורי מהרש"ל; חידושי וביאורי
מהר"ן שפירא [מתוך כ"ן], עם הערות והשוואות
מאת הרב שמואל ברוך ורגר; הגהות הגאון
ר' יצחק דב הלוי במברגר אב"ד וירצבורג
... והוספות הגאון ר' זעקל הלוי במברגר; והגהות
ר' אברהם מסאכטשוב; הערות וחידושים מספר הר
צבי מאת... מרן צבי פסח פראנק. אל המקורות,
(דפוס ליון אפשטיין). שער, [1], כו דף. לב ע'. 2°.
גוף הספר ד"צ מהדורת ורשא תרמ"ב. ההוספות
החדשות נסדרו מחדש בדפוס.

143 מפתחות הענינים מארבע חלקי שולחן ערוך.
בסדר א"ב, נסדרו ע"י משה אביגדור חייקין.
ומפתח פרקי המשניות בסדר א"ב, צבי מאשקאוויטש
(דפוס למודי קרית נוער). תש"ד. ל"א ע'.

144 משנה ברורה והוא פירוש... על שו"ע א"ח...
עוד צרפתי בצדו... "ביאור הלכה"... גם "שער
הציון". כל אלה חברתי... ישראל מאיר... הכהן
מעיר ראדין [=ה"חפץ חיים"]. (א—1). ירושלים,
תורה לעם; [תל-אביב], דפוס אופסט ישראל ליצוא.
151, [1]; [1]; 155; [1]; 195; [1]; 196—290; 153,
[1]; 164 דף.

ד"צ לפי הוצאת ורשה—פיעטרקוב תרנ"א—תרס"ו.

145 קצור שלחן הערוך והוא הוצאה חדשה של קש"ע
בדיוק ובדקדוק הלשון ובשאר הוספות הנפרסות
השלם מאת ר' שלמה גאנצפריד, בפניש חדשות

132 תוספות ר"י הלבן על מסכת יומא, מרבינו ר'
יצחק... מביהם, הנקרא הלבן. י"ל ע"פ כ"י
יחידי, עם הערות ומראה מקומות ע"י הרב פנחס
יעקב הכהן. י"ל בעזרת הוועד להוצאת ספרים
שע"י התאחדות החרדים בלונדון, בסיוע קרן התרבות
של ועדת התביעות. (ירושלים, דפוס אחוה). [2].
עב ע'.

133 תשובות פסקים ומנהגים ר' מאיר ב"ר ברוך
(מהר"ם) מרוטנבורג. אוסף שלם מתוך ספרי דפוס
וכ"י לפי סדר השו"ע, עם ביאורים ומקורות מאת
יצחק זאב כהנא. חלק ב. מוסד הרב קוק, (דפוס
יהודה). רצ, [4] ע'. שער באנגלית.

ה. שולחן ערוך ומפרשיו

134 ארצות החיים על שו"ע א"ח, הלכות יציאת
ותפילין. מהגאון... מאיר ליבוש מלבי"ם. (מבוא
מאת שלמה אליעזר מרגליות). (המו"ל שמעון
אלי קרישבסקי, דפוס אופסט מונזון). 14, פו, מא ע'.
ד"צ מהדורת ורשא תר"ך. המבוא סודר בדפוס.

135 בית מרדכי ליקוטים והערות על אורח חיים ועוד.
מאת מרדכי הרי"ם. (דפוס התחיה). קטז ע'.
(סמני הספר: א. א"ח; ב. על מס' נדרים; ג. ספר
המנהיג; ד. ספר מגדל עז על הרמב"ם; ה. ספר
פרנס; ספר אמרי נועם על התורה).
בשער: הנייר הוא נייר של חוצה לארץ.

136 בני ציון ביאור רחב על שו"ע אורח חיים. חלק ה.
אשר חברתי... בן ציון הלוי ליכטמן. בסיוע
מוסד הרב קוק (ובסיוע מעין החכמה). דפוס המערב.
שלא ע'. 2°.

137 גבול ראשונים דרכי השחיטה והניקור, מיוסד ע"פ
הוראת גאוני ירושלים. מזכרת משה ילקוט להלכות
מליחה וטריפות. חובר ע"י נחום כהן לוי. (דפוס
העברי). נא, קצה ע'.

138 גשר החיים בשלשה חלקים [א—ב; ג]. א. דינים
ומנהגים הנהוגים בתקופת מעבר החיים. ב. תשובות
וביאורים לענינים הדורשים דין מיוחד. ג. הסתכלות
על גשר החיים המגשר את שני עבריו. מאת הגאון
הרב יחיאל מיכל סוקצ'נסקי. י"ל ע"י המחבר
בשנת תש"ז. מהדורה שניה עם הוספות ותיקונים...

155 קצור שלחן ערוך עם סיפורים חסידיים. שיעורים בהלכה ובחסידות, הלכות אישות וכו'. נערך בידי הרב יעקב חיים רוטר. כולל אלף וארבע מאות סיפורים ומאמרים חסידיים. מהדורה שניה. "המכון לחקר החסידות". (דפוס לימודי, קרית גוער). יב, [5], י—קכ, [4] סה—רכו, [2] ע'.

156 שלחן הטהור כולל קיצורי דינים משו"ע או"ח ויו"ד כדעת הבית יוסף. אספם מוה"ר יוסף פארו. ונתוסף בו ע"י הרב ר' צבי פרעמסלא. וכעת נדפסו הגהות הרמ"א... גם הגהות מו"ה אברהם בר' בנימין מוילנא. הוצאת "שלחן הטהור", (ליטר-אופסט ליאון). צח דף. מהדורת כיס. ד"צ מוקטן. נדפס ראשונה אמסטרדם תמ"ו.

157 שולחן ערוך אורח חיים [חלק ד—ה, ו], אשר חיבר... מו"ה יוסף קארו. עם חידושי דינים... משה איסרליש, ע"פ באר היטב מהרב יהודה אשכנזי. [סימנים: שמה—תכח; תכט—תקסט; תקל—תרצו]. ת"א, מוריה, (דפוס מ. גרינברג). [5], קעג; [5], רצה; שוב ע'. מהדורת כיס.

158 שולחן ערוך אורח חיים. חלק א. מכ"ק מו"ה שניאור זלמן. הוצאה שניה, יו"ל ע"י מערכת "איצר החסידים" ברוקלין, סניף אה"ק ת"ו — כפר חב"ד, (דפוס-אופסט עזרא, כפר חב"ד). VII, וא, קנב, לו, [2] ע'. ד"צ מוקטן.

159 שלחן ערוך אבן העזר [כרך א: סי' א—קח]. [עם המפרשים הרגילים כבמהדורת למברג—בלאבן תרמ"ו]. ונוסף: בית מאיר הכינו מוהר"ר מאיר פוזנר; יד אפרים מהרב אפרים זלמן מרגליות. פאר התורה, (תל אביב, אופסט ישראל אמריקה). [2], קסד, פ, ג, דף. 2. ד"צ מהדורת למברג—בלאבן תרמ"ו. "בית מאיר" ד"צ מהדורת לבוב תרכ"א?

160 שלחן ערוך אבן העזר כרך שני [סי' קיט—קעח]. [עם המפרשים הרגילים כבמהדורת למברג—בלאבן תרמ"ו]. ונוסף: הגהות והערות מהרש"א על ה"בית מאיר"; בצלעות הבית מבצל "בית מאיר"; בדק הבית מהרב אברהם חיים שור; חידושי הגרשוני מהגאון... ראובן אשכנזי; יד אפרים מ' אפרים זלמן מרגליות; משכנות יעקב; פתחי תשובה מהגאון... אברהם צבי איזנשטאדט; כללי השו"ע והרמ"א מהרב מלאכי הכהן. פאר התורה, (אופסט ישראל אמריקה).

בהקדמה. סודר ונערך על ידי מנחם מגדל ברעסלויצר. ת"א, סיני, (דפוס מל"ן). תרח [5] ע'.

146 קצור שלחן ערוך מאת שלמה גאנצפריד. עם הערות המחבר ז"ל פאת השלחן. לוין אפשטיין. [6], תקעב, [1] ע'. ד"ס. מהדורה מוקטנת.

147 קצור שלחן ערוך לרבי שלמה גאנצפריד. מהדורה חדשה מתוקנת, בתוספת קיצור דיני א"י מאת הרב י[חיאאל] מ[ניכאל] טיקוצינסקי. לתולדות הש"ע וקונטרס ברכת הארץ מאת הרב י. ל. הכהן מ"מון. מוסד הרב קוק (מהדורה רביעית), (דפוס המערב). 19, תקסט, סד ע'. ד"ס.

148 קצור שלחן ערוך מאת רבי שלמה גאנצפריד. (חלק [א]—ב). (תל אביב, חיים גיטלר); ירושלים, (דפוס התחיה). 12, 486; [3], 487—932 ע'. מהדורת-כיס. ציון ה"מפיץ" והדפוס רק בכרך א. 149 קצור שלחן ערוך השלם מאת רבי שלמה גאנצפריד. ת"א, מוריה, (דפוס ציון). 543 ע'. מהדורת כיס.

150 קצור שלחן ערוך השלם... מאת שלמה גאנצפריד. עם ב' הוספות מהגאון המחבר... (א) מאה דינים... (ב) פאת השלחן. ת"א, סיני (דפוס שאול בלאס). קלח [9] ע'. ד"ס. 5 עמודי: הוספות שהוסיף הג"ל, סודרו מחדש בדפוס.

151 קצור שולחן ערוך על הלכות שבת והחונה עליו ספר מנחת שבת מאת שמואל הכהן מו"צ שיטאווא. (המכירה הראשית אצל דוב גינצבורג, ת"א), (ת"א, אופסט ישראל אמריקה). קעח ע'. ד"צ.

152 קצור שלחן ערוך על הלכות יו"ט ונשיאת כפים וחול המועד. וסביב לו ספר מנחת יום טוב מאת שמואל הכהן בארשטיין רב שיטאווא. [תש"ך]. (ת"א, אופסט ישראל אמריקה). ד"צ.

153 קצור שלחן ערוך על הלכות נטילת ידים לסעודה מהרב... שלמה גאנצפריד וסביב לו ספר שערי עדן מאת שמואל הכהן בארשטיין. לד ע'.

ד"צ מהדורת תרע"ב. מכורך עם חלק על הלכות יו"ט.

154 קצור שלחן ערוך עם סיפורים חסידיים. שיעורים בהלכה ובחסידות. ימים טובים. נערך בידי הרב יעקב חיים רוטר. מהדורה שניה. יו"ל ע"י המכון לחקר החסידות, (דפוס לימודי, קרית גוער). יב, [5], י—רעט, [1] ע'.

והערות ומבוא מאת שמואל קלמן... מירסקי.
בראשית, חלק א. יו"ל ע"י המכון למחקר ולהוצאת
ספרים סורא ושיבה אוניברסיטה בני"י, בהשתתפות
מוסד הרב קוק, (דפוס סלומון). [4], 41, [8], קמו,
[2] ע'. שער באנגלית.

166 שו"ת אבקת רובל לרבן של ישראל מרן יוסף
קארל. עם מבוא (מאת בצלאל לנדוי). חסר
שם מו"ל, (נדפס באופסט מונזון, והחלק שסודר
מחדש נדפס בדפוס התחיה). י, [4], רט ע'.
ד"צ מהדורת לייפציג תרי"ט, בתוספת הסכמות
שבמהדורת שאלוניקי תקנ"א.

167 שו"ת מהר"ח אור זרוע למרגא... חיים... יצחק
אור זרוע מווינא. הוציא לאור יהודה... ראזנברג
מ"ס. חסר שם מו"ל. (דפוס אופסט ש. מונזון).
xiv ע', צא דף, ח ע'.
ד"צ מהדורת לפסיא תר"ך.

168 ספר אור עולם הוא... מאיר נתיבים... חלק
א: שאלות ותשובות מאת... מאיר מרגליות.
חש"מ. [5], 204 ע'. 4°.
נדפס מקודם פולנאה תקנ"א.

169 אור עולם מאיר נתיבים. חלק ב. מאת...
מאיר... מרגליות... (להשיג הספר אצל:
אליהו ויינבערגער, ירושלים). (דפוס התחיה). 10,
קיח ע'. 4°.
הודפס מקודם פולנאה תקנ"א.

170 שו"ת אחיעזר ביאורי סוגיות, הערות והארות
בכמה מקצועות בהלכה בחלקי שו"ע ובעניני קדשים.
מאת חיים עוזר גראדזענסקי. (חלק א—ג).
חסר שם מו"ל. (ליטר-אופסט ליאון). [4], פח; קד;
צ, [2] ע'.

ד"צ מוקטן ממהדורות שונות. חלק א: וילנא תרפ"ב;
חלק ב: ירושלים תש"ו. (בהשמטת הקדמת המו"ל:
שמריה קרליץ). חלק ג: וילנא תרצ"ט.

171 שו"ת בית הלוי חידושי הלכות וביאורים. ג חלקים.
יוסף דובער... הלוי (סולובייצ'יק). חסר
שם מו"ל, (ת"א, דפוס אופסט ישראלי ליצוא). פח,
עח, יט, עח דף. 4°.

ד"צ, ח"א מהדורת ורשא, ח"ב מהדורת ורשא
תרל"ד, ח"ג מהדורת ורשא תרנ"א.

172 שו"ת בית יוסף לענינים שבחלק אבן העזר שבטור,
וחידושים ושיטות למס' קידושין, כתובות וגישין.

צט, מד, יג דף; יב ע'; ח, [1] דף. חלק ד"צ וחלק
סודר בדפוס. במהדור זו נכרכו גם כן — השו"ע בכרך
אחד וההוספות בכרך אחר.

161 שלחן ערוך חשן המשפט [כרך א: ס"א—עד]
[עם המפרשים הרגילים לפי מהדורה שלישית
למברג—בלאבאן] ונוסף: תוספות השלחן—כולל עשר
הוספות חדשות וחשובות: שער המשפט... הם
ביאורים... אשר חיברתים... ישראל איסר בא"א...
זאב וואלף... יושב וויניצא; משובב נתיבות מהרב
אריה ליב הכהן. פאר התורה, (ת"א, אופסט
ישראל אמריקה). רד, פה, ח דף. 2°.

ד"צ מהדורת למברג—בלאבאן תרנ"ה. שער המשפט
ד"צ מהד' קאניגסברג תר"ך. משובב נתיבות ד"צ
מתוך קצות החשן.

162 שלחן ערוך חשן המשפט [כרך ב: ס"א—עה—קע]
כנ"ל. ונוסף: מפתחות על הקצות; קונטרס
הספיקות מהרב יהודה הכהן [אהי בעל ה"קצות"].
תש"ך. (נדפס בירושלים בליטוגרפיה ש. מונזון בשנת
תשט"ו?). [1], רה—שסד, נב, [2], ב, פו—קנב, [2],
יח, 2°. ד"צ כנ"ל.

ההוספות ד"צ מתוך ספר קצות החשן.

163 שלחן ערוך חשן המשפט [כרך ג: ס"א—קעא—תכנ].
כנ"ל. ונוסף: משכנות יעקב להגאון ר' יעקב אב"ד
קארלין; תקפו כהן כללי קים לי מרבינו שבתי
כהן; דגול מרבבה מהרב יחזקאל לנדא;
יד אפרים מהרב אפרים זלמן מרגליות;
תיקוני טעויות והשמטות מהרב ישראל מתתיהו
אויזערבוך; כללי קים לי מרבינו יעקב
ריישר; כללי השו"ע והרמ"א מהרב מלאכי
הכהן, גלקטו מספרו יד מלאכי. תש"ך. (נדפס
בירושלים בליטוגרפיה ש. מונזון בשנת תשט"ו).
[2], נג—דלט, פז, יו, קנב—קעה דף. ג—יד, ד' ע'. 2°.
רוב ההוספות סודרו מחדש בדפוס.

164 שערי הוראה והוא מפתח על שו"ע יורה דעה.
מאת... אברהם ב"ר שרגא דרושקאוויץ.
חמ"ד, חש"מ, [תש"ך]. [6], 77 ע'.
דפוס צילום לפי הוצאת קובנה—סלובודקה תרצ"ג.

165 שאילתות דרב אחאי גאון, עם שני פי' קדמונים
ו. שאלות ותשובות
מכ"י ועם חילופי נוסחאות ע"פ עשרה כ"י. וביאורים

180 שו"ת כתב סופר חלק אורח חיים, מאת... רבינו אברהם שמואל בנימין סופר. יו"ל בהוספות רבות ע"י מכון חתם סופר, (דפוס אופסט ש. מונזון, החלק הנדפס סודר ונדפס בדפוס התחיה), [4], קסא דף. 4°. ד"צ בחלקו.

181 שו"ת כתב סופר חלק אבן העזר, חלק ראשון וח"ב, כנ"ל. קלא ע"י. 4°.

182 שו"ת כתב סופר חלק חושן משפט, כנ"ל. ונוסף אליו קונטרס סופר מהיר על עשרה סוגיות הש"ס מאת יצחק לייב סופר בן המחבר. [4], מה, כב, לב, [2] דף. 4°.

ד"צ מהדורת דראהביטש תרנ"ז. ההוספות סודרו בדפוס.

183 שו"ת כתב סופר חלק יורה דעה, חלק ראשון וח"ב, כנ"ל. קנז דף. 4°.

184 מאור חיים כולל תשובות וחידושי הלכות... מאת מאיר חיים אונגר. יו"ל בתוספת הערות והארות "מאורות נתן" ע"י... נתן געשטעטנער. חלק א'. המהדיר, (דפוס התחיה), 11, [5]—36, 112 ע"י. 2°.

185 שו"ת מאיר נתיבים חלק ראשון, לר' מאיר... מרגליות אב"ד אוסטרעהא. חסר שם מו"ל, (דפוס התחיה), רד ע"י. 2°.

186 שאלות ותשובות מוה"ר יוסף בן לב. חלק שני. מהדורה חדשה בהגהה דייקנית ובתוספת מ"מ לש"ס ופוסקים. "גנוזי קדם". (דפוס חורב). רמ ע"י. 187 שו"ת מהר"י ברונא המאור הגדול... ישראל מברונא, עם מבוא מאת משה הרש"ל (הוצאת "תפארת התורה", דפוס לימודי, קרית נוער). רו, [1] ע"י.

188 שו"ת משכנות יעקב [חלק א—ב]. חלק א: אורח חיים יורה דעה. חלק ב: אבן העזר חושן משפט. מאת... יעקב אב"ד דקארלין. ("קרן אורה", דפוס התחיה), [8], רצו, קפא ע"י. 2°.

189 שו"ת שלמת חיים חלק א'. על שו"ע אורח חיים. מאת... רבי יוסף חיים זאנונעפלד... אשר השיב לשואלו שלמה... כאבעל. בסיוע מעין החכמה, (דפוס העברי), פ, טז ע"י.

190 תמים דעים קובץ שאלות ותשובות ופסקים להנשר הגדול הראב"ד [=אברהם בן דוד מפוסקיר (ראב"ד שלישי)]. וגלוה לבסוף הספר הגהות בן ארי

מרן יוסף קארו. עם מבוא מאת בצלאל לנדוי. (תפארת התורה, דפוס התחיה), [4], 15, תז ע"י. נוסף צילום השער של דפוס שאלוניקי שנ"ח. נדפס ע"פ דפוס שאלוניקי שנ"ח, והוגה ע"פ שאר ההוצאות.

173 דעת תורה [שו"ת מהרש"ם] הגהות וביאורים חידושים ופסקים על שו"ע אורח חיים. חלק שני (קנ—רמא). מהגאון... שלום מרדכי הכהן. ובסופו שו"ת על סדר השו"ע שבחלק זה. יו"ל בפעם הראשונה... ערוך ומסודר ויוצא לאור ע"י נכדו שלום מרדכי הכהן שברון. בסיוע מעין החכמה, (דפוס התחיה), יב, קצב, ק, [4] ע"י. 2°.

174 שאלות ותשובות החדשות לרבינו יצחק בר ששת ועוד שו"ת מחכמי דורו עפ"י כ"י לידען... עם מ"מ והגהות ותיקונים מאת הרב דוד פרענקיל. מהד' ב. "ראשונים" (דפוס ש. מונזון), [1] 56 דף.

ד"צ לפי הוצאת מונקאטש תרס"א.

175 שו"ת היכל יצחק אבן העזר חלק א. מאת רבינו יצחק אייזיק הלוי הרצוג. אגודה להוצאת כתבי הגרי"א הרצוג, (דפוס העברי — חורק), 24, קצב [3] ע"י. 2°. שער ופתח דבר באנגלית.

176 שו"ת הראב"ח מהמאור הגדול כמהר"ר אליהו ך' חיים. יוצא לאור במהדורה מהודרת ובהגהה מדויקת. (הוצאת) יוסף דב ובנו זליג שטיצברג, דפוס התחיה), [2], תקנ ע"י. [ח"א].

נדפס לראשונה קושטא חש"ד [ש"ע].

177 שו"ת הר"מ גאלנטי מהרב משה גאלנטי. במהדורה מהודרת ובהגהה מדויקת (יוסף דב ובנו זליג שטיצברג, גבעתיים, דפוס קולמוס), רח ע"י. מבוא מאת אהרן סורסקי. נדפס ראשונה בויניציאה.

178 שאלות ותשובות הר"ן אשר השיב רבינו נסים גירונדי. "תלפיות", (תל אביב, דפוס אופסט ישראלי ליצוא), [1], 68, [3] דף.

ד"צ הוצאת קניגסברג תרכ"ב, ונוספו לו ארבעה מכתבים מאת הר"ן, ללא ציון מקורם.

179 שו"ת יביע אומר חלק שלישי. כולל שו"ת וחקרי הלכים ובירורי דינים להלכה ולמעשה על ד' חלקי שו"ע... חברתיו... עובדיה יוסף. יו"ל ע"י הישיבה "פורת יוסף", בסיוע מוסד הרב קוק (דפוס המערב), [8], שנח ע"י. 2°.

- עם שינויים הוספות ותיקונים, (בהוצאת מוסד "השכל" ע"י ישיבת חברון ירושלים, דפוס התחיה). שלו ע'.
- 197 אור צדיקים ודרך סעודה חיברם מאיר פאפירש. חסר שם מו"ל. [תש"ך]. (אופסט ישראלי ליצוא). פד דף. ד"צ.
- 198 אור רש"ז על חמשה חומשי תורה. ח"א בראשית. נלקט מתוך מאמרי רבי שמחה זיסל זיו מקעלם. [המהדיר: חיים שרגא לוי, בני ברק]. (ירושלים, דפוס לימודי, קרית נוער). רסד ע'.
- 199 ארחות צדיקים הוא ספר המדות... המיוסד להורות ולהשכיל את לב האבן והטפש ולהוציאו דרך טיט ורפש. ת"א, מוריה, חש"מ. רנד [1] ע'. מהדורת כיס.
- 200 ארחות צדיקים הוא ספר המדות. לוי אפשטיין. ר, [1] ע'. ד"ס.
- 201 בעקבות היראה דברי מחשבה. הרב אברהם אליהו קפלן. מוסד הרב קוק. (דפוס וויס). 8, ריד, [4] ע'. צילומי תוי נגינה. [המהדיר: צבי קפלן, הבן].
- 202 דברי יהונתן על התורה ומועדים... מאת רבינו יהונתן אייבשיץ. הוצאתי לאור והוספתי דרוש לקנין תורה בשם דברי יעקב, הצעיר יעקב שענקיל בהגאון זאב דוב מ"מ דק"ק טארנא. [תש"ך?]. חסר שם מו"ל, חש"ד חש"מ. קנו [3] דף.
- 203 דברים בעתם חומר דרושי לשבתות השנה, מועדים והזמנויות שונות. ראובן מרגליות. [תש"ך]. ת"א, ספרייתי, (דפוס זוהר). 204, [1] ע'.
- 204 דברים נחמדים חידושים על משניות וגמרא ודרושים על ישעיה, תהילים, משלי... פירוש מסכת אבות... בהוספת שתי תשובות ועוד. מהד' ב. [תש"ך]. אשכול, (דפוס אשכול). 96 ע'. זהה להוצאת ירושלים תשי"ז.
- 205 דברי נועם על התורה (מדרשים, רש"י, ראב"ע וכו'). מאת הרב דב מלאכי (אנגלנד). (דפוס יהודה). [5] ע'. נה ע'.
- 206 הנאום והמאמר א. דרשות, הרצאות ונאומים; ב. דיוקים על פרשיות השבוע... ג. מאמרים נבחרים שונים... דוד צבי זילברשטיין. ת"א, (דפוס לוריא). רלב ע'.
- 207 זהר חדש על פרשיות התורה והמגילות... מהתנא האלקי רבי שמעון בר יוחאי. עם הביאורים: הסולם, מאורות הסולם [מאת הרב אשלג]. חלק יט.
- על אורח וחור"מ מהרב זאב וואלף [בן אריה]. "ראשונים", (דפוס ש. מונזון). [1], 66, [1] דף. דפוס צילום מוקטן הוצאת ורשה תרנ"ז.
- 191 תשובות הגאונים כולל ארבע מאות תשובות מגאוני קדמאי... עם ביאורים מאת... מרדכי אליהו רבינו ביץ אב"ד איזבלין. וכעת נדפס מחדש עם תוספות... הארות והערות מגאוני ירושלים... ע"י צבי מאשקאוויטש. (דפוס לימודי, קרית נוער). קיב ע'. נדפס ראשונה קושטאנטינא שלי"ה.
- ז. קבלה, פילוסופיה, מוסר ודרוש
- 192 אהבה בתענוגים ילקוט מאמרי חז"ל ומפרשי שיר השירים. חלק ד. מאת יצחק גרשטנקורן. בני ברק, (ת"א, דפוס א. סטרוד ובניו). רצד, [2] ע'.
- 193 אהבת חסד... הוא חיבור מיוסד על כל עניני החסד... ישראל מאיר... הכהן [=החפץ חיים]. הוצאת אהבת חסד (המכירה הראשית בידי בימ"ס ספרים גולדברג את פריד, פ"ת). (דפוס אופסט ישראלי ליצוא). [2] גו דף. בסוף: קונטרס עמוד החסד לקט אמרים, שיחות דינים והנהגות... של... מרן רבי ישראל מאיר הכהן בעל ה"חפץ חיים", נערך ע"י אברהם הלל... גולדברג. מוריה, חש"מ, חמ"ד 24 ע'.
- גוף הספר ד"צ. קונטרס "עמוד החסד" סודר בדפוס.
- 194 אור חדש מהרב הגאון... רבינו יהודה לואי [=מהר"ל מפראג], ביאור... על מגילת אסתר... נוסף אליו חלק שני נר מצוה על נר חנוכה. ראשונים, (דפוס אופסט ש. מונזון). xvi, עב דף. ד"צ מהדורת לייפציג תרי"ט.
- 195 אורח לחיים זה ספר תולדות אדם הגדול בענקים... הן כל אלה פעל ועשה ותיקן וחיבר במחברת הקודש על מחברתו מדי שבת בשבת... אברהם חיים אב"ד זלאטשוב. בהוצאת זאב וואלף מארה"ב — יוסף דוב ובנו זליג שטיצברג. (גבעתיים, דפוס קולמוס). שצו ע'.
- נדפס לראשונה תקע"ב.
- 196 אור יהל מאמרי מוסר, דעת ויראת ה'. א. לפי סדר הפרשיות; ב. מערכת התשובה. כרך שני. מאת... מרן יהודה לייב חסמן. נרשמו נערכו וסודרו ע"י שלום מרדכי הכהן שברון. מהדורה שנייה

215 מסילת ישרים כולל כל עניני מוסר ויראת ה'. חברו הגאון... משה חיים לוצאטו. ונלוה עליו ספרו דרך עץ החיים; ונוספו עליהם אגרת המוסר מרבן הרמב"ן; אגרת הגר"א מהגאון ר' אליהו מוילנא; אגרת המוסר מהאדמו"ר ר' ישראל סלנטער. לוינ אפשטיין. מח דף.

216 מסילת ישרים לרבי משה חיים לוצאטו. ת"א, מוריה, (דפוס ציון). קעב ע'. מהדורת כיס.

217 מצות וידוי כולל ביאור מצות וידוי וכו'. יו"ל ביזמת ובהשתדלות הוצאת חכמה ומוסר, בני ברק. (ירושלים, דפוס התחיה). לה ע'.

218 משבצי שלמה דרושים וחידושים על חמשה חומשי תורה, נו"כ ועל כמה מאמרים בתלמוד. מאת יחיאל שלמה מינצברג. ת"א, (דפוס ארזי). רכז ע'.

219 משך חכמה ביאורים ופירושים, רעיונות ודרושים, הערות וחידושים על חמשה חומשי תורה... מאת מאיר שמחה כהן מדווינסק. [תש"ך]. אשכול, (דפוס אשכול). שלו ע'. ד"ס מהדורת תשי"ד.

220 ספר הזהר [חלק א—ה] על חמשה חומשי תורה מהתנא האלהי רבי שמעון בר יוחאי (ז"ל) עם ספרא דצניעותא אודרא רבא וזוטא, רעיא מהימנא, מדרש הנעלם, סתרי תורה, רני דרוזין ותוספתא... ונלוה עליהם הגהות ניצוצי זוהר... ראובן במוה"ר משה מרגלית. מהדורה שלישית עם הוספות ומילואים, "באר אליעזר" לרב אליעזר סופר [=הרכבי] אב"ד זאסלאב [שע"י מינסק] [מכתב יד], מוסד הרב קוק. (נדפס מאמהות, דפוס טורים). [ח], ח ע'; רסו [1] ד'; 13, [1] ע'; [1], רעח ד'; 9, [1] ע'; [1], שט ד'; 9 ע'.

221 ספר חסידים שחיבר רבינו יהודה החסיד, עם פירוש מדברי רבי סעדיה חלאוונה, רבי דוד גרינהוט ורבי דוד אפטרוד. ברית עולם מאת ר' חיים יוסף דוד אזולאי; מקור חסד—מקורות וציגונים ופירושים מאת ראובן מרגליות. מוסד הרב קוק. (הדפסה שניה מאמהות, דפוס מ. גרינברג ת"א). [4], תריא ע'. ד"ס.

222 עץ חיים אשר חיבר... הרב חיים וויטאל. הוגה מכמה... כת"י [עם] פירושים והגהות מהרב מהר"ם מטרנאן מחילופי גירסאות ותיקון גירסאות ותיקון הלשון... "השמש" והוא הגהות וביאורים

מפרשת בראשית עד יתרו. (יו"ל ע"י חברת "סולם הזהר", ת"א; דפוס ורדי, ירושלים). [6], רנת, לג, כד, יא, יז, יג, טו ע'.

208 זהר על התורה הרמ"ז, מקדש מלך ושם מלך. חלק ג'. ספר ויקרא. (הוגה ע"פ ספרים מדויקים והובא לדפוס ע"י הרב מרדכי עטייה, ירושלים). (שנת תשי"ט—תש"ך). קטו, כ דף. 4°.

ד"צ מהדורת ליורנו תרי"ח.

209 זהר על התורה הרמ"ז, מקדש מלך ושם מלך. חלק ג'—ה: במדבר—דברים. כנ"ל. קיז—רצט, ד, טו, [7] דף. 4°.

210 זכר לחיים מאת יצחק מרדכי כהנא. דפוס חורב. סב, [2] ע'.

211 חפץ חיים על ה' איסורי לשון הרע ורכילות... מאת ישראל מאיר הכהן. הפנים יקרא מקור חיים וביאור באר מים חיים; שמירת הלשון; שפת תמים; חובת השמירה; מאמר כבוד שמים. ועתה הוספנו קונטרס אהבת ישראל מהחפץ חיים. עיקרי דינים מהר"ר שמואל הומינער; הוספות מתוך ספר תוספות חיים מאת אברהם מרקוס. (הוצאת אגודת חכמי סלויטא, בני ברק). חש"מ. קסו, קלה, יא, [1], מג, ד ע'; כד דף. [6] ע'. כמעט כל הספר, חוץ מ"אהבת ישראל", "עיקרי דינים" ו"תוספות חיים" ד"ס מהדורת תשס"ו דפוס הרב הרשקוביץ.

212 כל כתבי רמח"ל (א. ספרי האמונה והמוסר) מסילת ישרים, דעת תבונה, דרך אדוני [צ"ל: דרך ד']. משה חיים לוצאטו. מבוא: ד"ר ישעיהו וולפסברג. מוסד הרב קוק; מחברות לספרות. (נדפס בישראל 1960), (ת"א, דפוס פאר). 199, 213, 198 ע'. ד"ס. מסילת ישרים לפי הוצ' תש"ט; דעת תבונות לפי הוצ' תש"ח; דרך ד' לפי הוצ' תש"ט.

213 כרם ד"ל רמזים, פירושים, חידושים על התורה, מאת דניאל לוי. (דפוס בצלאל, ת"א). [10], תקנב ע'.

214 מדרשי הזהר לקט שמואל פירושי הזהר... שנאמרו בדרך הפשט על תורה נביאים וכתובים המפורזים בזהר, תיקוני זהר ובוהר חדש. עם ביאור ותורה אור... ע"י שמואל... קיפניס. (חלק ג: כתובים). (הועד למען הדפסת ספרי הגרש"ק, דפוס התחיה). 12, 367 ע'.

- מהרב שלום שרעבי...; "הגהות ומ"מ" מבעל מחבר ספר "מעלות הסולם" [יהודה צבי ברנדווין]. חלק א—ב. (ת"א, "הוצאת כתבי רבינו האר"י ז"ל", דפוס אשל). [6], 26, 338; [6] 417 ע'.
- 223 פנינים... שולה... מספר הזוהר... מוהר"ר יששכר בער ב"ר נפתלי כ"ץ... וקרא החיבור בשם מראה כהן. ועתה נדפס בסידור חדש. "פנינים" (דפוס התחיה). 12, 316 ע'.
- נדפס לראשונה קראקא שמ"ט.
- 224 פצעי אוהב מאת הרב אברהם יצחק הכהן קוק. "אמונת אמן", [תש"ך]. 7, [1] ע'. על השער ערה תשכ"א.
- 225 צפנת פענח על התורה. מאת רבינו יוסף ראזין [הרואצ'ובי], מתוך כ"י קדשו. בראשית. עם ציוני המקורות וביאורים — מכון "צפנת פענח" בני-יורק, בעריכת מנחם מנדל [כשר]. הוצאת מכון "צפנת פענח" ע"י ישיבת רבינו יצחק אלחנן, ניו יורק. ירושלים, (דפוס התחיה). 75, [1], קצה, [3] ע'.
- שער באנגלית.
- 226 קול דוד פירוש על התורה על דרך הפרד"ס. [נדרושים למועדים]. ר' דוד פתחיה ויינשטוק הי"ד. [המלבה"ד בן אחי המחבר ישראל וינשטוק]. (דפוס מרכז). תרסח ע'.
- 227 קיצור שני לוחות הברית עם מהדורא בתרא. העתק הנהגות טובות וישרות... עם הגהות וחיידושי דינים... מה שלא נמצא בספר הנחמד של"ה הנ"ל. אשר איזן ותיקן... יחיאל מיכל... עפשטיין. בתוספת מפתח ותולדות המחבר [מאת בצלאל לנדוי]. חסר שם מו"ל. (דפוס התחיה). 8, רעב ע'.
- 228 קצור חובת הלבבות מרבינו מנחם בן-זרח תלמיד הרא"ש עם ביאור. (בני ברק, הוצאת חכמה ומוסר), (ירושלים, דפוס התחיה). עב ע'.
- 229 ראשית דעת לחנך בו נערי בני ישראל להכיר יסודות האמונה ועיקרי המצווה. מאת יצחק אליהו מנחם אסקול. עם הערות והוספות מאת שמחה בונם... שטיין. הוצאה רביעית. (ההפצה הראשית "ספריית", חיים גיטלר, ת"א). (ת"א, דפוס זהר). 150 ע'.
- נדפס ראשונה ליורנו תר"א.
- 230 שבילי אשר בתורת הרמב"ם; הברקות בש"ס, פניני מוסר וחכמה של גדולי ישראל. מאתי אשר... 32 ע'.
- רונבוים. (ת"א, דפוס הפועל המזרחי). 148 ע'.
- 231 שיחות רא"ם על התורה והפטרות. ספר בראשית. מאת י. אלטר הלוי מאיר. יו"ל ע"י האחים מאיר, ת"א. (דפוס המרכז). 190, [1] ע'.
- 232 שערי אורה אשר חיבר... יוסף גיקטליא... פתח גדול ומאיר עינים בחכמת הקבלה (דפוס אופסט ש. מונון). (כל הזכויות שמורות... הוגה עפ"י ספרים מדויקים ע"י הרב מרדכי עטיה). קו ע'.
- ד"צ מהדורת ורשא תרמ"ג.
- 233 שערי תשובה ספר היראה, יסוד התשובה, אגרת התשובה. להחסידי רבינו יונה גירונדי. ונוסף עליו ארחות חיים להרא"ש, אגרת הגר"א. מוריה. חש"מ. רנו ע'. מהדורת כ"ס.
- 234 שערי תשובה לרבינו יונה ז"ל עם זה השער. הוצאה שניה עם הוספות, אלול תש"ך. (הוצאת חכמה ומוסר בני-ברק, דפוס התחיה, ירושלים). רמב ע'. בסוף: מפתח לספר שערי תשובה לפי סדר התורה נביאים וכתובים ש"ס בבלי וירושלמי מאת יעקב אברהם מרקוס. ס"ו ע'. לפני המפתחות מכורך ספר ארבע כתות מן שערי תשובה עם ביאור "זה השער", הוצאת שנת תשי"ח.
- 235 שפת הי"ם ביאורים ודרשות לפרשיות השבוע ומועדים יחזקאל מנחם זיסקינד סג"ל. יו"ל ע"י בני המחבר. (דפוס התחיה). [6], רנד ע'.
- 136 תורה אור והיא אגרת קודש... מדובר בה ממעלות לימוד התורה וקדושתה... ועל החובה... לקבוע עתים לתורה. מאת... מרן צבי הירש הכהן וואלק. (דפוס העברי). טז ע'.
- 237 מאמר תורת הבית בו יבואר גודל חיוב האדם ללמוד תורה בביתו בכל עת שהוא פנוי... עוד צירפתי בסופו מאמר עלבונה של תורה. חובר מאת... ישראל מאיר הכהן בעל ה"חפץ חיים". יצא לאור מחדש בהגהה מדויקת. תורה ודת (פתח תקוה), (ירושלים, דפוס חורב). צ"ד, [2] ע'.
- הוצאה ראשונה פיעטרקוב תרס"ה.
- 238 תיקון היסוד... עם כל היחודים לתיקון היסוד המובא בכתבי... האריז"ל הנמצא בסידור אשר סידר רבינו שר שלום מזרחי, ידיע שרעבי. יו"ל פעם רביעית בהרבה תיקונים. צ. מאשקאוויטש, חש"מ. 32 ע'.

ביאליק, (ת"א, דפוס הארץ), 11, 144 ע'. תמונות פקסמיליות. 4°.

246 הגדה של פסח ותרגום לערבית מנוקד, והלכות בלשון ערבית. בתוספת פיוטים לאחר ההגדה. ירושלמי, חש"מ [תש"ך], 73 דף. ד"צ לפי אחת מהוצאות ליוורנו.

247 הגדה של פסח [בתרגום אנגלי]. ת"א, סיני, (דפוס קדמה), 64 ע'.

248 חקת עולם סידור תפילה לכל השנה, לפי מנהגי ספרד... בצירוף סדר לימוד לחדש ניסן, הוצאת בקאלי, חש"מ. תקנ"ב ע'. ד"ס.

249 מחזור מעשה חכמים לראה"ש ויו"כ, ע"פ מטה לוי ועברייטיטש. ליון אפשטיין. קיט, רלב ע'.

250 מחזור שערי רצון לימים הנוראים. [תש"ך]. ליון אפשטיין. מיספור שונה. ד"ס.

251 סדר היום והוא פירוש... על התפלות, כלול מארבע סוגי החכמה פרד"ס, ובסוף פירוש על מגילת קהלת, חברו משה נ' מכיר, ריש מתיבתא בע"ן וית'ון מצפת. [תש"ך?]. מפיצי אור, (דפוס אופסט ישראלי ליצוא), סג ע'. ד"צ.

252 סדר חמש תעניות תפלת ישרים השלם לצום גדליה, עשרה בטבת, צום אסתר וי"ז בתמוז וסדר תשעה באב כמנהג הספרדים... העורך והמוציא לאור צאלח מנצור. (דפוס ורדי), רסג, טז ע'.

253 ששון ושמחה יחי ראובן. ספר שמחות לברית יצחק, פדיון הבן, בר מצוה, שבע ברכות, חנוכה הבית ופזמונים. הוצאה שלישית. יו"ל ע"י... ראובן גבאי. (דפוס "הספר" — "עדין"), 64 ע'.

254 סדור אור מציון. נוסח ספרד. ליון אפשטיין. מיספור שונה. ד"ס.

255 סדור קרבן מנחה סבלונות השלם עם רב פנינים. ליון אפשטיין. מיספור שונה. ד"ס.

256 תפלת מנחה ומעריב לימי החול, ע"פ נוסח האר"י ז"ל. הוצאה רביעית. קהת, המרכז לענייני חינוך, ברוקלין נ"י, סניף אה"ק — כפר חב"ד. (כפר חב"ד, ב"ס לדפוס "יד החמשה"). [1], לג דף. ד"צ.

מ. חסידות

257 אוצר המעשיות חלק ד. מעשיות נפלאות... מהבעש"ט, האר"י, ר"ח בן עטר וכו'. לוקט חובר

239 תקוני הזהר ספר תקוני הזהר עם הביאור מעלות הסולם... גם עם מסורת הזהר, מראי מקומות לכל ענין... וגם עם חילופי גירסאות [מאת] (הרב יהודה צבי ברנדווין. א). (ת"א, המחבר, דפוס עתיד), [10], 393 ע'. המשך של הוצאת הזהר ע"י הרב י"ל אשלג.

ח. תפלה ופיוט

240 אוצר התפלות נוסח ספרד [חלק א—ב] הברכות וההודאות התשבחות והתהלות... עם עץ יוסף, דובר שלום, עיון תפלה, תיקון תפלה ועוד הוספות רבות. (חוברו ע"י אריה ליב נ' שלמה גורדון, חנוך זונדל בהר"ב יוסף). ירושלים, נהורא דאורייתא, (ת"א, דפוס אופסט ישראל אמריקה), ההפצה בידי חיים גיטלר. [14], שצא; שצב—תקצ, קכ, לא, יא, [10], טז, [4], יב, ע'. מיספור שונה.

241 הגדה של פסח עם ביאור חדש מדרש הגדה (מאת) [על-פין מאיר ליבוש מלבים]. עם עשרה מאמרות, ועם הערות בביאורי מאמרי חז"ל, מאתי נפתלי... משכיל לאיתן. חמ"ד וחש"מ, [תש"ך?]. דף 34

ד"צ הוצאת ורשה תרמ"ג.

242 הגדה של פסח עם מאתים שלשים ושמונה פירושים והוספות. חמ"ד, חש"מ [תש"ך]. [1], 67, [4] דף. בשער: פאדגורזע תרס"ז. ד"צ לפי הוצאה זו.

243 הגדה של פסח עם פירוש הרשב"א. יו"ל לראשונה בשלמותו מתוך כ"י חסר שם מו"ל, [תש"ך]. דפוס סלאוויטא, הרב הרשקוביץ, בני ברק. [4], עה, [16] ע'. מצורף לזה גוף ההגדה בדפוס צילום.

244 הגדה של פסח ע"פ אמרי שפר ודרוש אחד לחג הפסח מרבינו... נפתלי צבי יהודא ברלין. מהדורה ג' בהוספת קונט' אמרי חיים. ת"א, (הרב ישראל איסור שפירא). (דפוס אופסט ישראלי ליצוא), לו, יד ע'.

ההגדה ד"צ, הקונטרס סודר בדפוס.

245 הגדה של פסח מקורותיה ותולדותיה במשך הדורות, בצירוף הנוסח הבדוק ותצלום ההגדה העתיקה ביותר מן הגניזה הקאהירית עם דפידוגמא מתוך הגדות כתובות ומודפסות יקרות-המציאות. מאת דניאל גולדשמידט. ירושלים, מוסד

אלימלך שפירא. ת"א, (ירושלים, דפוס ספרא).
[10], קצד, 28 ע'. פקסמיליות.

265 באר החסידות אדמורי גליציה והונגריה. תורות,
שיחות וסיפורים מאת אליעזר שטיינמן. [תש"ך].
ת"א, כנסת, (דפוס מל"ן). 379, [4] ע'.

266 גנזי יוסף אשר חיבר רבי יוסף ב"ר אברהם
משפחת בלוח. (י"ל ע"י הלל גרינפלד ת"א,
ומ. ד. בלום, ירושלים). (ת"א, דפוס העשור). תרג ע'.
נדפס לראשונה לבוב תקנ"ב.

267 הבעש"ט ותלמידיו תולדות חייהם ופעלם ותולדות
החסידות בארץ ישראל. מוקדש לרגל מלאת מאתיים
שנה לפטירת... רבנו ישראל בעל-שם טוב.
מאת דוד הלחמי ויסברוד. ת"א, ה'ים, סיון
תש"ך, (דפוס הפועל המזרחי). 174, [2] ע'.

268 הדרת קודש תולדות מרן אברהם יהושע פריינד
אבדק"ק אינטערדאם-נאסאד. קבצם וסדרם... אפרים
[פרידמן]. נדפס מחדש עם הערות והוספות ע"י צבי
מאשקאוויטש. הוצאת המהדיר. (דפוס לימודי,
קרית נוער). 96 ע'. מהדורה א': גראטווארדיין תש"ב.

269 הלכות והליכות בחסידות. הרב ד"ר אהרן
ורטהיים. מוסד הרב קוק, (דפוס ווייס). 236 ע'.

270 הצלת הרבי מבבל מגיה ההריגה בפולין. מסופר
מפי עדידיה. [מאת] משה יחזקאלי [=פראגר-מארק].
ישרון, (כל הזכויות שמורות למרכז לספרות חרדית
בא"י, דפוס ספרא). 135 ע'. תמונות.

271 ספר חסידישע מעשיות פון אברהם ב"ר ישכר
שטערין. אמת'ע ערציילונגען פונם בעש"ט און
זיינע תלמידים. תליאביב, חש"מ. [2], 99, [11] ע'.
ד"צ ע' 1—99 לפי "חוסים משולשים" חלק א.
11 הע' האחרונים לפי "קבוצת כתבי אגדה", ע'
497—507.

272 כתר שם טוב (השלם) והם כל דברי... מוהר"ר
ישראל בעש"ט [=בעל שם טוב] אשר הובאו
[בספרי]. תלמידו יעקב יוסף מפולנאה... נדפס
מחדש כמש"נ בסלאוויטא. ת"א, ש. ז. זארסקי ומ. מ.
רוזנברג. (דפוס ארזי). [8], רסה, [ד] ע'.

273 ליקוטי אמרים — תניא. עם אגרת התשובה.
י"ל ע"י מערכת "אוצר החסידים" ניו-יורק, סניף
אה"ק — כפר חב"ד, (אופסט ישראלי ליצוא). רז ע'.

274 לישרים תהלה ארבעה מסיבי לכת... מו"ה יעקב
יוסף הכהן אבדק"ק פולנאה... אלימלך מליזענסק

וסודר ע"י ראובן יעקב גענה. בהוצאת המתנדבים
לשמותם מעבר לך. חש"ד. [4], קצג—רגו.

258 אוצר משלי חסידים רבי ברוך מקוסוב, רבי
אברהם המלאך, רבי זאב מויטומיר, רבי חיים חייקל
מאמזור, רבי שמואל שמלקה מניקלשבורג. מאת
דוד זריצקי. ת"א, ציוני, (דפוס מל"ן). 114, [6] ע'.

259 אוצר משלי חסידים רבי לוי יצחק מברדיצ'וב,
רבי בנימין מזלוויץ, רבי נחמן מברסלב, רבי שלמה
מלוצק, רבי אברהם חיים מזלוז'וב, מאת דוד
זריצקי. ת"א, ציוני, (דפוס מל"ן). 112, [8] ע'.

260 אילה שלוחה עטרת זקנים, שהוצאתי לאור מחד"ת
של בני המנות... נפתלי. ספחתי אליהם חד"ת אשר
הגיע לידי כתי קדושת חותני שהי' זקנו של בני
ז"ל, הגאון... אריה ליבש ינקרא שמו עטרת
זקנים. הק' יחזקאל שרגא הלברשטאם. (י"ל
בהוצאה חדשה ע"י יחזקאל שרגא פרנקל, דפוס
אופסט ישראלי ליצוא). [2], מח, ל, [2] דף.
ד"צ מהדורת תרכ"ה.

261 אמרי נועם על מועדים וחדשי השנה. חלק שלישי.
דברים נפלאים, מו"ה מאיר הורוויץ אבדק"ק
דזיקוב. י"ל מחדש ע"י אברהם יהושע העשיל
ליברמן. ת"א, (דפוס אופסט ישראלי ליצוא). [2],
ק [1] דף. בסוף אמרי חיים ליקוטי חידושי תורה...
חיים הלוי ליברמן אב"ד דוברא. המוציאים לאור
בני המחבר: אברהם יהושע העשיל, אלטר ישכר דב,
(ת"א, דפוס המרכז). טז ע'.

ד"צ מהדורת מונקאטש תרנ"ו. הקונטרס סודר בדפוס.

262 אמרי שאול כולל מאמרותיו על ימים נוראים,
מועדים, חגים ושבתות ועוד ענינים, מאת שאול
ידידיה אלעזר [טאוב] זצוק"ל ממודיץ. סודרו
לדפוס ע"י בנו הרב שמואל אליהו טאוב האדמו"ר
ממודיץ. ת"א, שמ ע'.

263 אש דת על אהבת ה' אהבת התורה ואהבת ישראל.
חלק תשיעי. הרב משה יחיאל הלוי אפשטיין
האדמו"ר מאודירוב. (הוצאת המחבר, ת"א, דפוס זהר).
חשט, [10] ע'.

264 אש קודש אמרות טהורות משנות השואה...
שנאמרו בשבתות וי"ט בגיטו ורשא. מאת... קלונמוס
קלמיש... האב"ד פיאסעצנא (ותולדותיו). י"ל
ע"י ועד חסידי פיאסעצנא בראשות בן אחי המחבר...

מאהלוב... הספר להשיג: הלל גרינפלד, ת"א; מ. ד. בלומ, ירושלים. (ירושלים, דפוס התחיה). קצא, [3] ע' 2°.

284 ספר הבעש"ט [=רבי ישראל בעל שם טוב] מאמרים ומחקרים בתולדות החסידות ומשנתה. י"ל במלאת מאתיים שנה להסתלקות הבעש"ט. בעריכת הרב י. ל. הכהן מימון. מוסד הרב קוק (דפוס וייס). שיט ע'. צילומים.

285 פרי צדיק על התורה ור"ח וחנוכה. לר' צדוק הכהן. חלק א [בראשית] ונספח בו ספר קדושת שבת וקונטרס שביתת שבת ובסופו קיצור קונטרס עת האוכל. אורות החסידות (נדפס ע"י אורצל). מח, קכ, [11] ע'.

ד"צ מהדורת לובלין תרס"א. הטופס ששימש לצילום מהדורה זו שרד מבית עקד הספרים של ישיבת חכמי לובלין והובא לארה"ק אחרי השואה. והמצלמים השאירו גם את פתק הספרייה ושם מנדב הספר שגרשם שם.

286 צבי לצדיק ביאורים וחידושים על ספר תיקוני הוזהר, העתקתי מגוף כתי רבינו צבי הירש מזידיטשוב. בהוספות וביאורים אור זרוע לצדיק, אשר ראיתי להעתיק ולסדר ישעיה אשר זעליג מרגליות. (דפוס התחיה). נה, [2] קח ע'.

287 קונטרס חידושי תורה שנשמעו מכ"ק אדמו"ר שליט"א מסאטמאר [=יואל טיטלבוים] מו תמוז תשי"ט עד זמנ"א תשי"ט. כ"א כסלו תש"ך, בני ברק. י"ל ע"י חסידי סאטמאר בני ברק. (הכפלה: יוסף מאיר שטאובר בני ברק). נו ע'.

288 רבי יעקב יצחק מפשיסטה "היהודי הקדוש", תולדות חייו, תורתו והשקפתו. מאת צבי מאיר רבינוביץ. ת"א, ציוני, (דפוס מל"ן). 142 ע'. מהדורה ראשונה הופיעה פיטרקוב תרצ"ב.

289 הבעל שם טוב יוחנן טברסקי.

290 רבי ישראל בעל שם טוב סיפור חייו של יוצר החסידות. מאת משה פראגר. ירושלים, ישורון, (ת"א, דפוס בי"ס תיכון למקצועות הדפוס). 230, [2] ע'.

291 רבי ישראל בעל שם טוב תכונותיו העילאיות. גוסטריד. מחקר פסיכולוגי. ת"א, (דפוס לוריא). 24 ע'. [פירסום קנ"ו של המחבר].

... חיים חייקא מאמדור... מרדכי אבד"ק נעשחיו... לקוטי אמרי שפר... גם מעשה תקפם וגבורתם נאספו ע"י משה חיים קליינמאן. מהר' חדשה ומשוכללת. ירושלים, אביחיל, חש"מ. 80 דף. ד"צ. 275 לקוטי מהרין ותולדות יצחק בן לוי אשר אסף וליקט ישראל... בן... לוי יצחק... אב"ד דק"ק ברדיטשוב. מהדורה מתוקנת ומשוכללת. (י"ל ע"י הלל גרינפלד, ת"א וע"י מ. ד. בלום, ירושלים). (ת"א, דפוס העשור). רצו ע'. צילום שער מהדורה ראשונה.

נדפס ראשונה ברדיטשוב תקע"א.

276 מאור עינים על התורה, עם ישמח לב על אגדות הש"ס... מנחם נחום מ"מ דק"ק טשארנאביל. (תפארת התורה, דפוס התחיה). [4], 357 ע'. עם שערים מיוחדים לשני הספרים, כניסה דפוס סלאוויטא תשנ"ח.

277 מבוא לתורת החסידות מנחם אקשטיין. ת"א, נצה, (דפוס ארזי). (תנאי הנפש להשגת החסידות, מהדורה חדשה). קכ, [1] ע'.

278 מגדולי התורה והחסידות אברהם יצחק ברומברג. ספר טז: הגאון רבי יוסף שאול נתנזון מלבוב. המכון לחסידות (דפוס התחיה). 164 ע'.

279 מגן דוד דרושים נחמדים ותוכחות מוסרים וכו' [על התורה ומועדים] מהרב החסיד... דוד [=אדמו"ר דוד'ל טאלנער]. (מהדורה שביעית, המו"ל הרב יוחנן טברסקי, ירושלים). הודפס בעה"ק תל-אביב ארץ ישראל. ת"א, ליטוואפסט ליאון. 232 ע'. ד"צ מהדורת זיטאמיר תרל"ג. 3 עמודים אחרונים סודרו בדפוס.

280 מליץ יושר פון דעם הייליגען צדיק... לוי יצחק פון בארדיטשוב. הוצאת בני ישראל, נדפס בארץ ישראל. [תש"ך?]. חש"מ. מח ע'.

281 מספורי החסידים. ברל רכ"ט. מהדורה חדשה מושלמת. ת"א, נצה, (דפוס ארזי). סד ע'.

282 נועם אלימלך הובא לבית הדפוס ע"י אליעזר ליפמן ויעקב דב רייס. [תש"ך]. אמרי שפר, (אופסט ישראלי ליצוא). [8] ע', קט דף, [4] ע'. ד"צ מהדורת תקמ"ח.

283 סידורו של שבת חלק ראשון וח"ב שחיבר... רבנו חיים. בהמנוח מוה"ר שלמה שהיה אב"ד

טו ל י ד א נ ו . מוסד הרב קוק. מקורות א"י / ז.
(דפוס וייס). 237 ע'.

301 אליהו הנביא בספרות ישראל, באמונתו ובחי
רוחו. אליעזר מרגליות. קרית ספר, (דפוס
טורים). 189 ע'.

302 אנציקלופדיה לתארי כבוד בישראל אוצר
תארים וכנויים לסוגיהם, מימי המקרא עד סוף ימי
הגאונים. הרב א. אורנשטיין. כך שני: בריב-חננא
דבי נשיאה. ת"א, נצח, (דפוס ארזי). [8] ע', 585—
1222 עמודות.

303 אנציקלופדיה של הציונות הדתית אישים,
יהודה. מוסד הרב קוק, (דפוס יהודה). א ע',
יצחק רפאל; עור(ך)ת] משנה: גאולה בת-
מושגים, מפעלים. חלק שני, אישים (ה-). בעריכת
544 עמודות. שער באנגלית.

304 ארשת ספר שנה לחקר הספר העברי. ב. בעריכת
נפתלי בן-מנחם, יצחק רפאל. מוסד הרב
קוק, (דפוס רפאל חיים הכהן). 448, [4] ע'.

305 בהלכה ובהגדה עיונים ובירורים. מאת צבי בן
רא"א [=אברהם אליהו] קפלן. (דפוס וייס).
קמא, [1] ע'.

306 בפרדס החסידות והקבלה (כתבים מקובצים) הלל
צייטלין. ת"א, יבנה, (דפוס דבר). 297 ע'.

307 בצבת הדורות מימי הביניים לזמנים חדשים. משה
אביגדור שולואס. הוצאת עוגן ע"י ההסתדרות
העברית באמריקה, בשיתוף עם הוצאת ספרים מ.
גיומן, תל אביב — ירושלים. (ת"א, דפוס מל"ן).
402 ע'.

308 בתי כנסיות בפולין וחורבנם דוד דוידוביץ.
מוסד הרב קוק ויד ושם, (דפוס רפאל חיים הכהן).
96, 7 ע'. 4. שער והקדמה באנגלית.

309 גלויות סנהדרין פרק בדברי ימי ישראל. ממני
מנשה בן חיים (קני). פתח תקוה, ארץ ישראל
[תש"ך?]. (ת"א, נצח, דפוס זוהר). 95 ע'.

310 החת"ם סופר רבי משה סופר, חייו ויצירתו.
הרב ד"ר אליעזר כ"ץ. מוסד הרב קוק, (דפוס
התחיה). 126, [3] ע'. תורגם מכתה"י באנגלית ע"י
דוד יוסיפון. (הובא לדפוס בידי פ. פלאי).

מפתח לשו"ת חת"ם סופר בסוף הספר [השווה ד"צ
של השו"ת שהופיע בניוירוק].

311 המדרש כהלכה הלכות מחודשות בתורת האדם
למקום ולחברו... ממדרשי אגדה והליכות חז"ל.

292 רבי ישראל בעל שם טוב פרשיות מתולדותיו,
חינוכו, התגלותו, שיטתו, תורתו והנהגתו. מלוקט
משיחותיהם ומאמריהם של רבותינו נשיאי חב"ד
לדורותיהם. שנת המאתים להסתלקותו תק"כ—תש"כ.
ליקט וסידר תרגם וערך הרב אברהם חנוך
גליצנשטיין. קה"ת. יו"ל ע"י מערכת "אוצר
החסידים" ניו יורק. סניף אה"ק ת"ו: כפר חב"ד
(י"ד החמשה — ב"ס מקצועי לדפוס כפר חב"ד).
252 ע'. [בסופו אגרות הבעש"ט מן "הגניזה
החרסונית" המזויפת].

293 ר' ישראל בעל שם טוב. הרב מ. גוסמן.
מהדורה חדשה.

294 ר' ישראל בעל שם טוב ותנועת החסידות. פרקי
למוד וקריאה לבתי הספר ולעם. כתב וערך בנימין
צביאלי. ת"א, מורשת, (דפוס העשור). 76 ע'.

295 שבחי הבעש"ט עם הוספות: אגרת הקודש, ליקוטי
כתר שם טוב, צוואת הריב"ש, מאירת עינים, פאר
לישרים. מבוא מאת בנימין מינץ. ת"א, תלפיות.
תשכ"א. (דפוס מל"ן). 45, רפב ע'.

בסוף המבוא: מהדורה זו... נדפסה בקיץ תש"ך.
296 שם משמאל על סדר פרשיות התורה ומועדי קודש.
ספר דברים. מאת מו"ה שמואל... בנו יחידו אשר
מילא מקום אביו אברהם... הגאב"ד סאכטשאב.
מהדורה שניה מתוקנת. חסר שם מו"ל. (דפוס קרית
נוער). רס ע'.

297 שערי ציון שחבר הרב נתן נטע בן משה, עם
הוספות קודש על קיצור תיקון סעודה וספר יצירה.
גם הוספנו קונטרס תיקון הכללי, וראה זה חדש...
פותח שערים, שערי אורה, מעין טוב. הוצאת
בני ישראל, נדפס בארץ ישראל [תש"ך?]. חש"מ
ומו"ל. קצו, מח, 12, ד"צ.

298 תמימי דרך סיפורים מעולם החסידות מאת אורי
הניס. "אחיעזר".

299 תפלה למשה על התורה, מלא מוסר ויראת ה'.
אשר חבר הרב... משה אחיו של הרב צבי הירש
מזידיטשוב [הוצאה חדשה ירושלים]. (הו"ל
הלל גרינפלד, ת"א). (דפוס התחיה). [6] קסב ע'.

י. מחקר, מחשבה ועיון

300 אוצר גנוזים אוסף איגרות לתולדות א"י, מתוך
כ"י עתיקים, עם מבואות והערות מאת יעקב משה

323 לשעה ולדורות דברי הגות לחגים ומועדים ושמחות משפחה; מסות על אישים בישראל; תשובות בהלכה ומחקרים. אשר חנן ה' את עבדו: ברוך... ישר (שליכטר). עכו. (ת"א, דפוס העשור). קנ, [2] ע'.

324 מגן וחרב חיבור נגד הנצרות... יהודה אריה ממודינא. יו"ל בפעם הראשונה ע"י שלמה סימונסון. מקיצי נרדמים, (דפוס טורים). וא 78, [1] ע'.

325 מדי חדש בחדשו פרקי זכרונות לחדשי ישראל, מחזור שני. מאת הרב יהודה לייב הכהן מימון. מוסד הרב קוק, (דפוס המערב). 272 ע'. ד"ס מהדורת תשט"ז.

326 מדי חודש בחדשו פרקי זכרונות לחדשי ישראל, מחזור שני. מאת הרב יהודה לייב הכהן מימון. (כתבי הרב י. ל. הכהן מימון: יב). מוסד הרב קוק, (דפוס ווייס). 144 ע'.

327 מדריך ביבליוגרפי לספרות ציונית-דתית. מאת יצחק רפאל. מוריה, ירושלים-ניוירוק, (ירושלים, דפוס התחיה). צח ע'.

[תחילה ב"חזון תורה וציון"]

328 מורי דעה קורות חייהם ומפעליהם של גדולי ישראל. אביעזר בורנשטיין. ציורים: מ. אריה. ת"א, ציוני, (דפוס מל"ן). 117 ע'.

329 מצוה ולב דברי בירור והגות ממקורות הלכה ואגדה במצוות ומושגים. א. ערוכים בידי אלימלך בר-שאל (שאולזון). ירושת"ו — רחובות. מהדורה שלישית. ת"א, ציוני, (דפוס מל"ן). 214 ע'. ד"ס.

330 ספר הברית השלם כולל חידושי תורה, מוסר השכל, וחכמת האמת... פנחס אליהו בן מאיר מק"ק וילנא. (חלק א—ב). (בני ברק), אורה [תל אביב], (דפוס אופסט ישראל אמריקה). קצו דף. על השער: ירושלים. ד"צ לפי אחת מהוצאות ורשה. ח"א: "כתב יושר" על ענינים שונים ממדעי הטבע, הגאוגרפיה והפילוסופיה. ח"ב: "דברי אמת" על הדת, המוסר והקבלה.

331 ספר תהילים כדרך יצירתו מחקר לפי מקור ומסורת: המהדיר זכריה פרידמן. הוצאת המחבר, ת"א, (דפוס משה שהם). [8], קכד ע'.

332 ערים ואמהות בישראל מצבת קודש לקהלות ישראל שנחרבו במלחמת העולם האחרונה. כרך ז': בריטסלבה (פרשבורג). שמואל הכהן וינברטן.

ישראל... בארי (קילודגר). מכון תפארת [נס ציונה] בסיוע מוסד הרב קוק (ת"א, דפוס א. בן חור). [5], שמד ע'.

312 המועדים בהלכה מאת הרב שלמה יוסף זרין. מהדורה ז. ת"א, א. ציוני, (דפוס מל"ן). [3], 379, [1] ע'. ד"ס.

313 המורה לדורות רבינו משה בן-מימון. מאת מאיר אוריין. מוסד הרב קוק, (הדפסה שניה מאמהות, שנת תשט"ז, דפוס ורדי). 288, [4] ע'.

314 המחשבות הישראליות מלוקט ומסודר ע"י הרב יוסף צבי הרץ. המהדיר: ברוך קרווא. ת"א, י. צ'צ'יק, (דפוס מל"ן, 1960). 192, [4] ע'. שער נוסף באנגלית, עם תולדות המחבר.

315 הנודע ביהודה ומשנתו לאור פסקיו ודרושו. מאת אריה ליב גלמן. מוסד הרב קוק, (דפוס ווייס). 15, קיב ע'.

316 הרמ"א רבי משה איסרלש, מאת אשר זיו. מוסד הרב קוק, (דפוס ורדי). 144 ע'. ד"ס מהדורת תשי"ז.

317 התפילה במחשבת חז"ל (לקט מקורות). ערך, ליקט והקדים מבוא הרב יוסף היינימן. על מהות התפילה: מסה מאת אברהם (יהושע) השל. ירושלים, אמנה, (ת"א, דפוס העשור). 15, 3—68, [1] ע'.

מאמרו של השל הועתק מ"בצרון" תש"א, ע' 346—353.

318 חזון תורה וציון מאמרים לתולדות הציונות הדתית. בעריכת הרב ד"ר שמעון פדרבוש. ירושלים, מוסד הרב קוק ו"מוריה", ניוירוק, (ירושלים, דפוס התחיה). 453 ע'.

319 חקר ועיון קובץ מאמרים מאת קלמן... כהנא חפץ חיים. ת"א, (דפוס מל"ן). רסג ע'.

320 יסודות ההלכה מחקר על השתלשלות ההלכה מימי קדם עד זמן התלמוד. אליעזר לוי. ת"א, סיני, (דפוס ש. בלאס). [1], 246 ע'. ד"ס.

321 כתבי מהר"ל מפראג מבוחר. סידר, ערך והקדים מבוא אברהם קריב. כרכים: א—ב. מוסד הרב קוק, (ת"א, דפוס מ. גרינברג). נו, 288; 328 ע'.

322 לחקר שמות וכינויים בתלמוד מאת ראובן מרגליות. מוסד הרב קוק, (ת"א, דפוס מ. גרינברג). עב ע'.

יא. חינוך, שימוש, הסברה ולימוד

342 **אוצר לשון המשנה** ספר המתאימות—קונקורדנציה לששה סדרי משנה. חיים יהושע קאסאווסקי. מהדור מתוקנת ע"י המחבר וע"י בנו משה. כרך ד: פ—ת. מסדה, (רמת גן, דפוס מסדה). [4], 1439—1882, [2] ע' 4.

343 **אוצר לשון הרמב"ם** קונקורדנציה לספר משנה תורה הוא הי"ד החזקה לרבנו משה בן מימון. כרך א, אות א—אי. מן — מי כמוך אב הרחמים — עד שיחזרו לאיתן התורה. חברו דוד אסף. חיפה. (ת"א, דפוס העשור). [8], תכו, [9] ע' 4. שער והקדמה באנגלית.

344 **אוצר לשון התלמוד** ספר המתאימות (קונקורדנציה) לתלמוד בבלי. חברו... חיים יהושע קאסאווסקי. כרך ה: אות א (אמר — אסר). בהוצאת משרד החינוך והתרבות של ממשלת ישראל ובית המדרש לרבנים באמריקה. (דפוס המערב). [4], 2085—2611 ע' 4.

345 **אוצר לשון התלמוד** ספר המתאימות (קונקורדנציה) לתלמוד בבלי. חברו הגאון ח"י קאסאווסקי זצ"ל. כרך ו: אות א (אסר — אתת). בהוצאת משרד החינוך והתרבות של ממשלת ישראל ובית המדרש לרבנים באמריקה. (דפוס רונלד). [6], 2613—3142 [1] ע' 4.

346 **אוצר מאמרי הלכה** (כחמשה ושלשים אלף מאמרי חז"ל מתוך שני התלמודים המדרש והזהר בסדר א"ב בצירוף מפתחות). מאת ישראל יצחק חסידה. כרך ראשון א—ל. מהדורה שניה מתוקנת לקוראי [עתון] "הארץ". יו"ל בשיתוף עם הוצאת ראובן מס. (דפוס התחיה). [7], רז ע'.

347 **אוצר מאמרי הלכה** כחמשה ושלשים אלף מאמרי הלכה מן התלמודים, המדרשים וספר הזהר בסדר א"ב, בצירוף מפתח עניני מפורט. ישראל יצחק חסידה. כרך ב (אותיות מ—ת, המפתח). (דפוס התחיה). [4], שסו, [2] ע'.

מהדורה שניה מתוקנת לקוראי [עתון] "הארץ". יו"ל בשיתוף עם הוצאת ראובן מס. מהדורה א יצאה בג' כרכים.

348 **בין אורח למדינה** עשר שיחות למדריך, מאת יונה כהן. המדור הדתי במחלקה לעניני הנוער והחלוצים בסוכנות היהודית, (דפוס גירוסלם פוסט). 57 ע'.

בעריכת הרב י.ל. הכהן מימון. מוסד הרב קוק, (דפוס יהודה). 184 [6] ע' שער באנגלית.

333 **רבי יעקב אלישיר** וחיבורו מגילת פרס, על קורות קהילת בצרה בשנות תקל"ה—תקל"ט. מאת מאיר בניהו. מכון בן-צבי, האוניברסיטה העברית בירושלים, (דפוס אחוה). קלה ע'.

334 **רבי משה בן מימון** תולדות חייו ויצירתו הספרותית. מאת הרב י.ל. הכהן מימון. מוסד הרב קוק, (דפוס העברי יחיאל ורקר). שגא ע'.

335 **רב סעדיה גאון** חייו ופעלו. יוסף אונא. ליון אפשטיין, (דפוס יהודה). 84 ע'. ביוגרפיה עממית.

336 **שבעים שנה בירושלים** תולדות... רבינו שמואל סלנט. מאת יעקב גליס. ספרית "ירושלים", (דפוס ספרא). צה ע'. תמונות.

כמעט כל הספר נדפס בהמשכים בעתון "המודיע" ומאותו הסיפור עימדו ספר זה בשינויים קטנים.

337 **שם הגדולים** חיים יוסף דוד אולאי [=חיד"א]. והוספנו מספריו: העלם דבר (מכתב יד), שבחי הרב חיד"א ואגרת רב שרירא גאון. (המכירה הראשית: דב גנזבורג, ת"א. דפוס קולמוס, גבעתיים). סד; גח; גט ע'.

גוף הספר ד"ס, השאר סודר בדפוס.

338 **שנות חיים** א. ישראל גוי אחד, ב. שפת אמת, ג. רופא כל גפש השב בתשובה, ד. ארץ ישראל, ה. לב טוב. אהרן ששון נחום. דפוס י.ע. איתאה. לב ע'.

339 **תולדות גדולי ישראל** (יריעות שלמה). אור בהיר בתולדות גאוני ישראל. עם הערות וביאורים בספר הערוך. שלמה יהודה ליב ראפאפארט. חסר שם מו"ל. (דפוס ורדי). 128 ע'.

ד"ס מהדורת ורשא תרס"ד.

340 **תורה שבעל פה** פה הרצאות בכינוס הארצי השני לתורה שבעל פה ב, ירושלים תשי"ט. הרב י.ל. הכהן מימון. מוסד הרב קוק, (דפוס חיים). 131 ע'.

341 **תקנות הגאונים** [חיים] סיקוצינסקי. תרגום לעברית בצירוף תקנות נוספות והערות מאיר חבצלת. מכון "סורא" ושיבה אוניברסיטה גיר יורק, בשיתוף פעולה עם... מ. גיומן, תל-אביב—ירושלים; (יפו, דפוס ארזי). 42, [1] ע'. שער נוסף באנגלית.

ע' "הספר" ח', רשימת תשי"ט, מס' 279.

קנופל ע"ך. עזר על ידו אליהו כי טוב [=אברהם מוקוטובסקין]. "א" מכון להוצאת ספרים. (דפוס יהודה). ת ע'.

359 לא תלבש שעטנז. יו"ל ע"י "מבדקת שעטנז", בני ברק. ת. ד. 156.

360 לקט דינים בכתיבת סת"ם מספרי קסת הסופר, משנה ברורה, קול יעקב ועוד. בהוצאת משרד הדתות. (דפוס וייס). 45, [1] ע'.

361 לשבתות ולחדשים תדריך למחנכים במרכזים תורניים ולמתנדבים לפעולה ביישובי עולים. לפרשיות השבוע. חוברות 1—14. משרד החינוך, המחלקה לתרבות תורנית. [תש"ך]. שכפול.

362 מדברי ראשונים במצוות התורה ובמחשבת ישראל, ערוכים לבתי ספר תיכוניים, ע"י יהושע בכרך, משה ארנז. ה: מקראי קודש (לקט מצוות מתוך ספר החינוך). המחלקה לחינוך ולתרבות תורניים בגולה של ההסתדרות הציונית העולמית. 48 ע'. בשכפול. המעטפה בדפוס. (שנת ההוצאה על המעטפה: תשי"ט).

363 מדריך הכשרות לחג הפסח תש"ך... ודבר השמיטה ידיעות נחוצות לשומרי השמיטה גם אחרי שנת השמיטה. חוברת ד ע"ח ניסן תש"ך. חש"מ. 34, [2] ע'.

364 מורי דעה קורות חייהם ומפעליהם של גדולי ישראל. מאת אביעזר בורשטיין. ציורים: מ. ארמיה. ת"א, ציוני, (דפוס מל"ן). 177 ע'. מנוקד.

365 מצוות התלויות בארץ מצוות החקלאי. מערכי שעורים. תדריך למחנכים תורניים ולמתנדבים לפעולה ביישובי עולים. סדרת מקורות. משרד החינוך והתרבות המחלקה לתרבות תורנית. [תש"ך]. 13, [8] ע'. שכפול.

366 מקראי תשובה ילקוט מקורות בעניני תשובה מסודרים לפי נושאים למרצים, למורים, למדריכים ולמעיינים. הסדיר וערך חיים ליפשיץ. מהדורה שניה. משרד החינוך והתרבות המחלקה לתרבות תורנית. 13, קיח ע'. שכפול.

367 משנה והלכה ליקוטים מתוך המקורות המבארים את מהותן וערכן של המשנה וההלכה. הוצאת ועד עולמי למען ה"משנה היומית" ו"ההלכה היומית", (דפוס התחיה). 32 ע'.

349 בעיות החינוך (זרמים ושיטות). כתבי רבי יהודה לייב אורליאן. מורשת ספרים, (דפוס התחיה). 258 ע'.

350 החנוך העל-יסודי הדתי עובדות, הצעות תכנון (ירושלים), המרכז לחינוך הדתי בישראל [המזרחי וההמזין]. [2], 18, 72 דף. 4°. בשכפול.

351 היכל רש"י מכיל את חידושי רש"י וצירופיו הלשוניים, פירושו למלים ולביטויים... מלוקט מתוך פירוש רש"י למקרא ולתלמוד בבלי... ערוך, מבואר ומוגה בידי יצחק אבינרי. כרך רביעי. הוצאת המחבר בעזרת משרד החינוך והתרבות של ממשלת ישראל. ת"א, (סודר בדפוס ורד, נדפס בדפוס דוד). תפג ע'.

352 המצוות והדינים באגדות חז"ל (ספר עזר לחינוך הדתי בלימוד הדינים בכיתות ה—ו של בתי הספר הממלכתיים-דתיים). מאת משה רוז'ה, בעריכת י. רפאל הלוי עציון. 32 ע'.

352* הרמב"ם רבינו משה בן מימון חייו ופעלו. מאת אפרים טובנהוויז. ת"א, סיני, (דפוס קדמה). 119 [1] ע'. 4°.

353 חוברות לעבודה בתלמוד פרק השואל את הפרה. אברהם יהודה ליכט. ציוני, ת"א, (דפוס מל"ן). 28 ע'.

354 טפה מן הים האגדה התלמודית בשאלות ותשובות. בנימין קוסובסקי. הוצאת "שלהבת", (דפוס רונלד). 181 ע'.

355 ילדותנו לראשית לימוד השפה בת"ת ובתי ספר החרדים. מהדורה חמישית. א. וולף, ה. ליברמן ופ. כהנא [=לוין]. המרכז לספרות חרדית בא"י. 120 ע'. ד"ס.

356 ילדותנו... ילקוט ספרותי-חרדי. ליקט וערך משה פראגר בהשתתפות הנ"ל ליברמן ופנחס כהנא. ספר ח: לשנת הלימודים השמינית. ישרון, (דפוס ספער). [3]—356 ע'.

357 ילקוט פירושים מדברי הראשונים והאחרונים על בבא קמא, פרק ארבע אבות. מאת י. בן אפרים. י. שקלאר.

358 כפתור ופרח אמרי חז"ל ערוכים לפי נושאים ומבוארים באר היטב. ליקט וערך ארי לייב

החינוך והתרבות המחלקה לתרבות תורנית. 20 ע'.
שכפול.

379 שעה ונצח בירורים בשאלות דת, הציונות והמדינה.
מאת ש[למה] ז[למן] ש[רגא] י. מוסד הרב קוק,
(דפוס רפאל חיים הכהן). 407, [1] ע'.

379 * תורת חיים דיני ישראל ומנהגיו לאב ולבן. הרב
ברוך ישר (שליכטר). מהדורה מחודשת. ת"א,
גיב, (דפוס מופת). רה, [3] ע'.

380 תלמוד מנוקד לתלמידי ביה"ס התיכון. גיטין
ליקוטים מפרק המביא גט עם פירוש רש"י. ד. בר
ספרא. ת"א, הוצאת המחבר, (דפוס בני שאל).
מג דף.

381 תלמוד מנוקד לתלמידי ביה"ס התיכון. בבא בתרא
ליקוטים מפרק השותפין עם פירוש רש"י. ד. בר
ספרא. ת"א, הוצאת המחבר, (דפוס בני שאל).
כד ע'.

382 תלמוד מנוקד לתלמידי ביה"ס התיכון. סנהדרין
ליקוטים מפרק דיני ממונות עם פירוש רש"י.
ד. בר ספרא. ת"א, הוצאת המחבר, (דפוס
סמוכיאן). כב ע'.

383 תלמוד מנוקד לתלמידי ביה"ס התיכון. בבא מציעא.
ליקוטים מפרק שנים אוחזין, עם פירוש רש"י.
ד. בר ספרא. ת"א, הוצאת המחבר, (דפוס בני
שאל). 26 ע'.

384 תפלה ערך וביאר הרב מרדכי הכהן. ילקוט
מלוה פירושים וביאורים למחנכים במרכזים תורניים
ולמתנדבים לפעולה בישובי עולים, סדרת מקורות.
משרד החינוך והתרבות המחלקה לתרבות תורנית.
[תש"ך]. 22 ע'. שכפול.

385 בין אדם לחבירו הלכות והליכות. סדרה ראשונה.
לקט מקורות לתלמיד; סדרת מקורות. משרד החינוך
והתרבות, המחלקה לתרבות תורנית. [2], 24 ע'.
[תש"ך]. שכפול.

386 בין אדם לחבירו הלכות והליכות. סדרה ראשונה.
הסברים ללקט מקורות. תדריך למחנכים במרכזים
תורניים ולמתנדבים לפעולה בישובי עולים. סדרת
מקורות. משרד החינוך והתרבות המחלקה לתרבות
תורנית. [תש"ך]. 11 ע'. שכפול.

387 בין אדם לחבירו הלכות והליכות. סדרה ראשונה.
חוברת סיפורים. תדריך למחנכים במרכזים תורניים
ולמתנדבים לפעולה בישובי עולים. סדרת מקורות.

368 ספר האגדה מבחר האגדות שבתלמוד ובמדרשים,
סדרות לפי הענינים ומפורשות. חניים [נחמן]
ביאליק, [הושע] חננא רבניצקי. חלק א—
ג; ד—ו. תל אביב, דביר; (בתיים, דפוס לויך
אפשטיין). [16], 392; [4], 393 — [2], 48 ע'.
פורט. 4° ד"צ.

369 ספר המלים הוא קונקורנציא החדש, האוצר כל
השמות והפעלים, גם מלות הבאים בספרי הקדש,
מאת שבי"ל [=שלמה גלבולום]. ת"א, סיני, (נרמת גן),
אוריאל. [2], 377, [1] דף.
ד"צ הוצאת וילנא תרנ"ה.

370 ספר התודעה לדעת חוקי האלקים ומצוותיו חגי
ישראל ומועדי. ספר א: תקופת השנה; כרך ב:
ניסן-אלול. אליהו כ"טוב [=אברהם מוקוטובסקי].
"א" — מכון להוצאת ספרים, (דפוס יהודה). תמא,
[6] ע'.

371 עיונים במקרא [ב]: שמות. יהודה מוריאל.
ת"א, ציוני, (דפוס מל"ן). [2], 136, [5] ע'.

372 עיונים בפרשת השבוע סדרה חמישית (תשי"ט)
מאת נחמה ליבוביץ. תשי"ט. [על העטיפה:
תש"ך]. המחלקה לחינוך ולתרבות תורניים בגולה,
(דפוס יהודה). לכל פרשה מיספור חדש.

373 עמודים לחינוך (תל אביב), הקיבוץ הדתי, (דפוס
העשור). העורך: מנחם ערמון. חוב' א: טבת.
35, [1] ע'. תוספת לעמודים מס' 164. חוברת
"לנסיון".

374 עשרה שעורים לדוגמא מספר בראשית [ע"פ
רש"י ומפרשים אחרים]. בעריכת יצחק רפאל הלוי
עציון [=הולצברג]. ת"א. 72 ע'.

375 פרקי-אבות פרק א' לקט פירושים וסיפורים. תדריך
למחנכים במרכזים תורניים ולמתנדבים לפעולה
בישובי עולים. סדרת מקורות. משרד החינוך והתרבות
המחלקה לתרבות תורנית. [תש"ך]. שכפול. 39 ע'.

376 פרקי מנהג והלכה מאת ע. צ. מלמד. קרית
ספר.

377 רבי עקיבא חייו ומפעליו, דבריו ואמרותיו. כתוב
וערוך בידי מ. צ. אפרתי. הצוירים: מ. אריה.
ת"א, ציוני, (דפוס מל"ן). 141, [6] ע'.

378 שבת בשבתו פרשת צו. תדריך למחנכים במרכזים
תורניים ולמתנדבים לפעולה בישובי עולים. משרד

יב. ספרות יפה

- משרד החינוך והתרבות המחלקה לתרבות תורנית.
תש"ך. 52 ע'. שכפול.
- 388 בין אדם לחבירו הלכות והליכות. סדרה ראשונה.
חוברת שיחות. תדריך למחנכים במרכזים תורניים
ולמתנדבים לפעולה בישובי עולים. סדרת מקורות.
משרד החינוך והתרבות המחלקה לתרבות תורנית.
[תש"ך]. 60 ע'. שכפול.
- 389 דמויות בתרבות ישראל מרב סעדיה גאון ועד
האר"י הקדוש. חוברת שיחות. תדריך למחנכים
במרכזים תורניים ולמתנדבים לפעולה בישובי עולים.
משרד החינוך והתרבות המחלקה לתרבות תורנית.
[תש"ך]. 104 ע'. שכפול.
- 390 דמויות בתרבות ישראל מרב סעדיה גאון ועד
האר"י הקדוש. חוברת עזר למדריך. תדריך למחנכים
במרכזים תורניים ולמתנדבים לפעולה בישובי עולים.
משרד החינוך והתרבות המחלקה לתרבות תורנית.
[תש"ך]. 28 ע'. שכפול.
- 391 דמויות בתרבות ישראל מרב סעדיה גאון ועד
האר"י הקדוש. חוברת לחניך. מקורות, מפות
ותמונות. משרד החינוך והתרבות המחלקה לתרבות
תורנית. [תש"ך]. 13 ע'. שכפול.
- 392 האם כמחנכת סדרת שיחות ע"פ המקרא ודברי
חז"ל. משרד החינוך והתרבות המחלקה לתרבות
תורנית. [תש"ך]. 27 ע'. שכפול.
- 393 המשפחה במקרא משרד החינוך והתרבות המחלקה
לתרבות תורנית. [תש"ך]. 43 ע'. שכפול.
- 394 חגים וזמנים (1) שבתות מיוחדות; הלולא דרבי
מאיר בעל הנס; ל"ג בעומר; ט"ו באב; עשרה בטבת.
משרד החינוך והתרבות המחלקה לתרבות תורנית.
[תש"ך]. 28 ע'. שכפול.
- 395 חגים וזמנים (2) שבתות מיוחדות, חודש אלול
ומועדי תשרי. משרד החינוך והתרבות המחלקה
לתרבות תורנית. [תש"ך]. 47 ע'. שכפול.
- 396 טעמי המצוות בימינו אליעזר גולדמן. אמנה,
(ת"א, דפוס העשור). מס ע'.
- 397 ימים נוראים חוברת לימוד והדרכה למדריך.
למחנכים במרכזים תורניים ולמתנדבים לפעולה
בישובי עולים. משרד החינוך והתרבות המחלקה
לתרבות תורנית. [תש"ך]. 45 ע'. שכפול.
(דפוס א. מוזס). 94, [2] ע'.
- 398 ברקוד כנגד הלבנה מאיר בוסק. ת"א, רגנים.
- 399 גראף אסטרטגיה סיפור. נ. אהרמן. עברית:
מ. צבי [מאיר צבי פרוש]. ת"א, נצח, (דפוס ארזי).
127 ע'.
- 400 הכתב האבוד [סיפור מתקופת בעל הנודע ביהודה]
זאב ליפסקר (למד וואו). עברית: ישראל
שפיגל. מורשת ספרים, מפעל להנצחת יצירותיהם
של הסופרים החרדיים שנספו בשואה. (דפוס התחיה).
145 ע'.
- 401 יחיד בין רבים אידיליה מחיי היהודים בכפר
פולני. יצחק ענפי. ת"א, יבנה, (דפוס הפועל
המזרחי). [5], 216 ע'.
- 402 כל סיפורי ש"י עגנון 7 כרכים. שוקן, ירושלים
ות"א (מהדורת "הארץ"). נדפס מאמהות בדפוס
הארץ ממהדורות שונות. תע, [2]; תקנ, [3]; תצ, [1];
445, [3], 607, [4]; 289, [2]; שצה, [2] ע'.
- 403 מי יתן בוקר סיפור מאת שרגא קדרי. ת"א,
עם עובד, (דפוס דבר). 675 ע'.
- 404 מנגינה עילאית שירי קודש בשני חלקים: שבת
המלכה (חלק ראשון) ציור היסטורי תרבותי מחיי
ישראל סבא, מאת מרדכי גוספריד. ת"א, חש"מ.
[פירסום קנ"ה של המחבר]. 32 ע'.
- 405 משלי החפץ חיים מלוקט ע"י דוד זריצקי.
מאידיש: [נפתלי] גינתון. מהד' ג, חלקים: [א]—ב.
ת"א, ציוני, (דפוס מל"ן). 75; [3], 77—199 ע'.
- ד"ס מהדורה א, הוצאת ביתן הספר תשי"ב ומהדורה
ב תשי"ח.
- 406 משה סיפור מקראי. בן ציון פירר. בהוצאת
המושב השתופי ניר-גלים (חוף אשדוד). (ת"א, דפוס
זוהר). 311 ע'.
- 407 משפחות סופרים פרצופים. ר' בנימין [=יהושע
רדלר-פלדמן]—התלמן. (בהוצאת הועד הצבורי להוצאת
כתבי ר' בנימין. הסדיר: דב סדן; ליקט: אלעזר
הורביץ; הביא לדפוס והתקין מפתחות: מאיר
חובב. דברים מאת ש"י עגנון). (דפוס רפאל
חיים הכהן). xvii, 403 ע'.
- כרך שני: כנסת חכמים הופיע בינתיים (בתשכ"א).

יג. מוסיקה דתית

417 גאולת ישראל במשבר המדינה שבתי בן דב.

הוצאת "המתמיד", (צפת, דפוס המתמיד), 335 ע'.

418 גן שמואל ספר זכרון למורנו הר"ר שמואל גדלי
ניימן ר"מ בישיבת "עץ חיים". יוצא לאור ע"י
בנו אליעזר צבי ניימן, (דפוס לימודי קרית נוער).
183 ע'.

419 דו"ח מהועידה החמישית אגוד המושבים של
הפועל המזרחי בישראל. [העורך י. נתן גרדי].
כ"ו—כ"ח סיון. כפר-פינס. (ת"א, דפוס העשור).
51 ע'.

420 דפים ועובדות הסתדרות אגודת ישראל העולמית
(מחלקת ההסברה. מנחם אב תש"ך). (דפוס ספרא).
[בענין הצטרפות פא"י לממשלה]. 50 ע'.

421 המרד הקדוש שמואל חיים לנדוי ופעלו. מאת
ש[בתאן] דו"ח חייא [=דניאל]. ת"א, מורשת,
(דפוס העשור). 228 ע'.

422 הספר כתביעת לביבליוגרפיה. שבט תש"ך. בעריכת
צבי הר כבי. היכל שלמה, הספריה התורנית
המרכזית לישראל. (דפוס יהודה). 66 ע'. צילומים
ופקסימילים. חלק עם שער באנגלית.

יצאו כתופסים: הספרות התורנית-הדתית בישראל
בתשי"ט — י. יוסף כהן. מפרשי התלמוד (מסכת
פסחים) — הרב ר. מרגליות. טופס שירות
(1868—1910) של ד"ר א. א. הרבני — ד"ר צבי
הר כבי (עם פקסימילים).

423 יד ושם לנשמת ר' ישראל זבולון בן-טובים.
(שנה למותו). בעריכת אשר וייזר. ת"א, הוצאת
המשפחה, (דפוס העשור). 90 ע'.

424 ישיבת קישינוב [מכיל מאמרים על ישיבת קישינוב
ותולדותיה ועוד]. ת"א, איגוד תלמידי ישיבת קישינוב,
(כפר חב"ד, בית ספר מקצועי לדפוס "יד החמשה").
191, [1] ע'. 26 ע' של לו"ת ופקסמיליות.

425 יחי ראובן לזכר, לדמות ולעילוי גר"ן של הבן
יקיר ראובן שילוח ז"ל, מאת האב השכול...
אהרן יצחק זסלנסקי. (התמורה עבור הספר
מוקדשת ל"בית היתומות הכללי"). (דפוס העברי,
לפנים דפוס לונץ). 14, [2] קפו ע'.

426 לבטי החקלאות ובעיותיה מאת מ. חוני.
בעקבות הרצאה בועידת המושבים של הפועל
המזרחי בכ"ו—כ"ח סיון תש"ך. ת"א, חש"מ. 15 ע'.

408 דוכן מאסף למוסיקה יהודית-דתית. א. (המערכת:
י"ל ביאלר, מרדכי ברויאר, הרב זאב גוטהולד, ד"ר
אסתר רוזנקוויי. מרכז המערכת: אביגדור הרצוג).
המכון הישראלי למוסיקה דתית, חנוכה תש"ך, (דפוס
קרית נוער). 70, [2] ע'. דוגמאות בתוים.

409 ידיעות המכון הישראלי למוסיקה דתית. עלון
לענייני המוסיקה הדתית בישראל ובתפוצות. העורך
והאחראי: מ. ש. גשורי. כסלו—תשרי. [2], 112
ע'. הכפלה.

410 רגנות דפים לשירה ולמוסיקה דתית בעריכת אביגדור
הרצוג. 7. המכון הישראלי למוסיקה דתית.
ירושלים, [תש"ך]. (ת"א, דפוס פ. גייטס ובנו). 8 ע'.

411 שירי שלמה חלק ב. מחזור לחזן לימים הנוראים.
רציטטיבים לחזן חיבורי החזן והמלחין ר' שלמה
זלמן רייבלין. הוצאת מכון ומקהלת "שירת
ישראל", (דפוס מולטיליט "הכתב"). יו, 120 ע'.

412 תו—רון שירים למקהלה לבית הספר ולזמרה
בציבור. צבי טלמון (מונסון). הוצאת "תוית",
(דפוס ב"מפעל השכפול"). 32 ע'.

יד. קבצים ושונים

413 אגרת שלמה ספר היוחסין של הרב שלמה
פרוכטר, הרב מרדכי שטרן, הרב אברהם אדלר,
ילדי טשורטקוב, בני ביתו של הרב צבי הירש
הורוויץ... חלק א—ב. [תש"ך]. (דפוס התחיה). 138,
[1] 4 ע'.

414 אין געראנגל פאר יידישקייט עסייען. [שלמה]
זלמן] שרגא. פארלאג "לעצטע נייעס", ת"א,
(דפוס הכרמל). 188 ע'.

415 אם בישראל ספר זכרון לשרה שנירר. (כינוס
ועריכה: יחזקאל רוטנברג. תרגום וסגנון: מ.
צבי [=מאיר צבי פרוש]. בני ברק, נצח, (ת"א,
דפוס ארוי). 225 ע'.

416 ברור דברים בקשר להצטרפותם של פועלי אגודת
ישראל לקואליציה הממשלתית. חוב' מס' 1. ת"א,
הסתדרות פועלי אגודת ישראל, הועד הפועל, חש"מ,
[תש"ך]. 32 ע'.

416 בעיות הזמן קובץ מאמרים ממרן... ר' רפאל
ראובן גרוזובסקי. נצח, בני ברק. 79 ע'.

מילואים והשמטות

- 435 משניות סדר זרעים, א. עם אחת וחמשים הוספות חדשות, כבמהדורת וילנא. נדפס מחדש. המרכז לספרי קודש. (אורצ'ל). [8], טז, קפג דף. ההוספות במיספור שונה. 4.
- 436 משניות סדר זרעים, ב. כנ"ל. קלח, לב דף. 4.
- 437 משניות [ג]. מועד, א. כנ"ל. [6], כ, קלח, לט, כ, י, [1] דף.
- 438 משניות [ד]. מועד, ב. כנ"ל. קח, לב, כח דף.
- 439 משניות [ה]. נשים, א. כנ"ל. [4], קא, לו, כג דף.
- 440 משניות [ו]. נשים, ב. כנ"ל. [4], פט, [1], כט, כג דף.
- 441 סדור סדר תפלה ישרה וכתר נהורא השלם בשני חלקים. מהדורה חדשה עם הוספות רבות... כמשיג בברדיטשוב. (בני ברק, א. נ. בערנאטה. אופסט ישראלי ליצוא). [13], 18, 232-2, [12], 40, 20, [1] דף.
- 442 גבורת ארי תולדות רבינו הקדוש מוהר"ר ליב שרה'ס, תהלוכותיו בקודש... עם מכתבי קודש ממרן הקדוש הבעש"ט ותלמידיו. חש"מ [תש"ך]. 21 דף. ד"צ הוצ' לבוב תרצ"א. מכורך עם "קהל חסידים חדש".
- 443 קהל חסידים החדש [יצחק דב בר בן צבי הירש]. והוא חיבור כולל שני מאות סיפורים... אשר סיפרו ארבעה מטיבי לכת... מו"ר יצחק אייזיק מקאמרני, מו"ר יצחק מנעסחין, מו"ה משולם מרגליות אבד"ק ברדיטשוב, מו"ה שמואל משינאווי. חסר שם מו"ל, חש"מ [תש"ך]. 48 דף. ד"צ הוצ' לבוב 1902.
- 444 רבי ישראל בעל שם טוב מאת אליעזר שטיינמן. המחלקה לחינוך ולתרבות בגולה של ההסתדרות הציונית, (דפוס גולדברג). 159 ע'. משפט עברי ב' [זרח] ורהפטיג. סיכום הרצאותיו, כפי שנערכו ע"י יצחק יעקב שוויילי. הרשימות נבדקו על-ידי המרצה. מפעל השכפול של הסתדרות הסטודנטים. [3], 94 דף. 2. בשכפול.
- 446 חיי הרב קוק אפרים צורף. מונוגרפיה אמנותית מוסמכת. הוצאת הספרים הארץ-ישראלית [ד"ר צבי הרכבין] ע"י הוצאת מ. ניומן, ירושלים—ת"א. מהדורה שלישית מתוקנת (הותקן מחדש והובא לדפוס בידי ד"ר צבי הרכבי; קראו בכת"י והעירו: הרב רצ"ה קוק, מאיר מוהר). תשכ"א (5720). דפוס הגליון, ת"א. 192 ע'. צילומים ופקסימיל.
- ד"ס [בשינויים-תיקונים]. מהדורה א' — תש"נ.
- 447 קורות בית-הכנסת ביד אליהו (זבלאחי) ת"א. בעריכת י. מ. אשל — משה בן-מנחם. בהוצאת הנהלת ביהכ"נ. חש"מ. 31 ע'.

427 לוח לארץ ישראל תשכ"א דיני ומנהגי השנה. ע"י... יחיאל מיכל טוקצינסקי... מופיע ע"י בנו ניסן. דפוס סלומון. 54, [18] ע'. גם כלוח-קיר. מופיע מתר"ס...

428 משואות קובץ לחידושי תורה בהלכה ואגדה, מאת חכמי ורבני הישיבה... פורת יוסף, ירושלים. בעריכת הרב שבתי אטון. חוברת א, אלול תש"ך. המו"ל הנהלת הישיבה, (דפוס הספר — עדין). 101, [2] ע'.

429 נעם במה לבירור בעיות בהלכה. ספר שלישי. מכון תורה שלמה, (דפוס התחיה). בסוף גוסף שער הלכה פסקי הלכות שנתפרסמו בספרי שו"ת בחו"ל בשנים האחרונות. שער והקדמה באנגלית. 4, שכ, 24, [2] ע'.

430 רבי עקיבא ותורתו דברי הספד. ילקוט אגרות. קונט' רבי עקיבא ותורתו. לזכרו של... רבינו עקיבא סופר גאב"ד ור"מ דק"ק פרשבורג. ערוך... ע"י יוסף ליברמן. בהוצאת ישיבת פרשבורג "שבס סופר", (דפוס התחיה). רלב ע'.

431 שנה בשנה ספר שנה תשכ"א להלכה למחשבה ולבעיות היהדות ועליו לוח דינים ומנהגות. בעריכת הרב שאול ישראלי. (הובא לדפוס ע"י דוד גלט). יו"ל ע"י המחלקה הדתית של הקהק"ל וקרן אידית ויצחק חולפסון, (דפוס גרוסלם פוסט). 400 ע'. בחלק מהטפסים הושמטו העמ' 371—400 (מדור הקהק"ל ותוכן הענינים).

432 שערי תורה קובץ תורני מרכזי לבני הישיבות. קובץ ב: טבת תש"ך; קובץ ג: (המערכת: אברהם גנחובסקי, נתן זוכבסקי, רפאל טיקוצינסקי). ירושלים—בני-ברק, (ירושלים, דפוס לימודי, קרית נוער). מח ע'.

433 הבאר קובץ תורני. חוברת יא. אלול תש"ך. האחראי הרב רפאל שפירא. יו"ל ע"י בית אולפנא ישיבת באר יעקב, (ירושלים, דפוס לימודי קרית נוער). 57 ע'.

434 המסילה בטאון בני הישיבות יוצאי תימן בישראל. גליון ה. תשרי תש"ך. העורך: יוסף קאפה. יו"ל ע"י "אגוד תלמידי הישיבות יוצאי תימן בישראל", בסיוע המדור הדתי שע"י המחלקה לנוער בסוכנות היהודית והמחלקה לתרבות תורנית במשרד החינוך, ירושלים, דפוס לימודי קרית נוער. 22 ע'.

א. מפתח השמות של הספרים, המחברים, העורכים, המהדירים וכו' *

אבות 57, 204	אורנשטיין, אברהם 302	ארחות חיים להרא"ש 233
אבינרי, יצחק 351	אורנשטיין, משה יהושע העשיל 105	ארחות חיים 40
אבלי, אברהם 24	אור עולם — מאיר נתיבים 168,	ארחות צדיקים 199, 200
אבן העזר 159, 160, 172, 181	169	אריאלי, יצחק 42
אבן עזרא 10	אור צדיקים ודרך סעודה 197	אריה ליב ב"ר אשר 125
אבקת רוכל 166	אור רש"י 198	אריה, מ. 328, 377
אברבנאל, דון יצחק 15	אזולאי, חיים יוסף דוד (חיד"א) 104, 111, 221, 337	אריק, מאיר 39
אברהם בן הרמב"ם 64	אזנים לתורה 8	ארי שבחבורה 74
אברמסקי, יחזקאל 36	אחאי גאון 165	ארמיה, מ. 364
אגודת ישראל 420	אחיעזר (שו"ת) 170	ארנז, משה 362
אגלי טל 72	אסון, שבתאי 428	ארץ החיים 75
אגרות 62	איונשטאדט, אברהם צבי 160	ארצות החיים 134
אגרת הגר"א 215, 233	אייבעשיץ, יהונתן 202	ארשת 304
אגרת המוסר 215	איידליץ, זרח 101	אש דת 263
אגרת הקודש 295	איונשטיין, ישראל 60, 61	אשכנזי, בצלאל 127
אגרת התשובה 233, 273	אילה שלוחה 260	אשכנזי, יהודה 157
אגרת רב שרירא גאון 37, 39	אין געראנגל פאר יידישקייט 414	אשכנזי, ראובן 160
אגרת שלמה 413	איסור והיתר 129	אשל אברהם 76
אדלר, אברהם 413	איסרליש, משה (הרמ"א) 156,	אשלג, י"ל 207, 239
אהבה בתענוגים 192	157, 163, 316	אש קודש 264
אהבת חסד 193	איש שלום, מאיר 22	באבער, שלמה 26
אהבת ישראל 211	אליהו הנביא 301	באר אליעזר 220
אהרמן, נ. 399	אלישר, יעקב 333	באר החסידות 265
אודרא רבא וזוטא 220	אלגאזי, שלמה 88	באר יעקב 43
אויפערבוך, ישראל מחתיהו 163	אליהו, פרץ בן 114	באר המלך 63
אומר השכחה 39, 40, 41, 42	אם בישראל 415	בארי, ישראל 311
אונגר, חיים 184	מאמדור, חיים חייקא 274	בארשטיין, שמואל הכהן 151, 152,
אופנהיימר, דוד 60, 61	אמרי בינה 39	153
אוצר גננים 300	אמרי חיים 244, 261	בבא בתרא 44
אוצר המעשיות ד. 257	אמרי נעם 135, 261	בבא מציעא 45
אוצר הספרא 21	אמרי שאול 262	בדק הבית 160
אוצר התפלות 240	אמרי שפר 244, 274	בהלכה ובהגדה 305
אוצר לשון המשנה 342	אנציקלופדיה לתארי כבוד בישראל 302	בומבך, יהושע אפרים 117
אוצר לשון הרמב"ם 343	אנציקלופדיה של הציונות הדתית 303	בוטק, מאיר 398
אוצר לשון התלמוד 344, 345	אונקלוס 4, 6, 7, 8	בורנשטיין, אביעזר 328
אוצר מאמרי הלכה 346, 347	אסיפת אמרים 28	ביאליק, חיים נחמן 368
אוצר משלי חסידים 258, 259	מאסמינא, חיים יעקב 128	ביאלר, י. ל. 408
אור זרוע (שו"ת) 167	אסף, דוד 343	מביהם, יצחק (הלבן) 132
אור זרוע לצדיק 286	אסקול, יצחק אליהו מנחם 229	בינת אדם 141
אור חדש 194	אפטרוד, דוד 221	בין אדם לחבירו 385, 386, 387,
אורח חיים (שו"ע) 135, 158,	אפרתי, מ. צ. 377	388
173, 180, 189	אפשטיין, משה יחיאל הלוי 263	בין אורח למדינה 348
אורח לחיים 195	ארבע כתות 234	בית אהרן 77
אור יהל 196		בית הבחירה 78, 79
אוריין, מאיר 313		בית הלוי (שו"ת) 171
אור יעקב 73		בית זבול 80
אורליאן, יהודה לייב 349		בית יוסף (שו"ת) 172

* ה"א הידיעה לא הובאה בעיקר בחשבון הא"ב. וה"ה מ"ם השימוש. תארים הושמטו.

- דברי יהונתן 202
 דברי יעקב 202
 דברים 1, 8, 11, 13, 27, 296
 דברי נועם 205
 דברים בעתם 203
 דברים נחמדים 204
 דבר שמועה 85
 דגול מרבבה 163
 מדוינסק הכהן, מאיר שמחה 219
 דוידוביץ, דוד 308
 דוכן 408
 מדורא, יצחק 129
 די אוזידא, שמואל 106
 די לונזאנו, מהר"מ 60, 61
 דיסקין, משה יהושע ליב 37, 39, 40, 41, 42
 דיקמן, שמואל 78
 דמויות בתרבות ישראל 389, 390, 391
 דניאל, שבתאי 421
 דעת תורה 173
 דפים ועובדות 420
 דרושקאוויץ, אברהם 164
 דרכי הקנינים להרמב"ן 42
 דרכים למשה 86
 דרך עץ החיים 215
 האגור השלם 87
 האלפערן, אלטר 66
 האם כמחנכת 392
 האראוויטק, חיים שאול 33
 הבאר 433
 הבעש"ט ותלמידיו 267
 הגאון מליסא 38
 הגדה של פסח 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247
 הגהות הב"ח 48
 הגהות הגאונים 41
 הגהות והערות מהרש"א 160
 הגר"א 34, 48, 59, 60, 61, 93, 215, 233
 הדרת קודש 268
 ההפטריות לכל השנה 2
 הומינער, שמואל 211
 הופמן, דוד צבי 1
 הורביץ, אלעזר 407
 הורוויץ, מאיר 261
 הורוויץ, צבי הירש 413
 החזון השלם 87
 החנוך העליסורי הדתי 350
 בר שאול, אלימלך 329
 בשער המלך 65
 בת יהודה, גאולה 303
 בתי כנסיות בפולין וחורבנם 308
 גאולת ישראל במשבר המדינה 417
 גאון, רב יהודאי 39
 גאון, רבינו האי 41, 112
 גאלנטי, משה 177
 ג'אנת, יונה ך 10
 גאנצפריד, שלמה 145, 146, 147, 148, 149, 150, 153
 גבול ראשונים 137
 גוטהולד, זאב 408
 גוטמן, מ. 293
 גוטפריד, מרדכי 291, 404
 גולדמן, אליעזר 396
 גולדברג, אברהם הלל 193
 גולדשמידט, דניאל 245
 גיטין 46, 49, 172
 גינצבורג, לוי 24
 גינתון, נפתלי 405
 גיקטלייא, יוסף ך 232
 גירונדי, יונה 233
 גירונדי, נסים 178
 גלבולום, שלמה 369
 גלויות סנהדרין 309
 גליוני הש"ס 39, 40, 41, 42, 54
 גליס, יעקב 336
 גליצנשטיין, אברהם חנוך 292
 גלס, דוד 431
 גלמן, אריה ליב 315
 גמרא שלמה 23
 גנזי יוסף 266
 גנחובסקי, אברהם 432
 גן שמואל 418
 געשטעטנער, נתן 184
 גראדוענסקי, חיים עזר 170
 גראף אסטרהאזי 399
 גרדי, י. נתן 419
 גרוסברג, חנוך זונדל 139
 גריינמן, חיים שאול 102
 גרינהוט, דוד 221
 מגרמייזא, אלעזר 90
 גרשטנקורן, יצחק 192
 גשורי, מ. ש. 409
 גשר החיים 138
 דאנציג, אברהם 140, 141
 דבורץ, זיסל ישראל 98
 בית ישראל 141
 בית מאיר 159
 בית מרדכי 135
 בכורי חיים 81
 בכרך, יהושע 362
 בלאו, יהושע 71
 בלוך, יוסף 266
 בלכרוביץ, יעקב יהושע 115
 במברגר, זעקל הלוי 142
 במברגר, יצחק דב הלוי 142
 במדבר 9, 11, 13, 27, 209
 בן אפרים, י. 357
 בנבנשתי, חיים 103
 בן דב, שבתאי 417
 בן חיים (קני), מנשה 309
 בן-טובים, ישראל זבולון 423
 בניהו, מאיר 333
 בני ציון 136
 בן לב, יוסף 186
 בן-מנחם, נפתלי 304
 בן עטר, חיים 16, 257
 בעיות החנוך 349
 בעלי הנפש 83
 בעל שם טוב ישראל 257, 267, 271, 272, 284, 289, 290, 291, 292, 293, 294, 295
 בעקבות היראה 201
 בפרדס החסידות והקבלה 306
 בצבת הדורות 307
 בצלעות הבית 160
 בצרון 317
 בראשית 13, 26, 207, 225
 מברדיטשוב, לוי יצחק 259, 280
 מברדיטשוב, ישראל בן לוי יצחק 275
 ברויאר, מרדכי 19, 408
 ברומברג, אברהם יצחק 278
 מברונא, ישראל 187
 ברור דברים 416
 מברטנורה, עובדיה 56, 57
 ברית עולם 221
 ברכות 37, 39, 51, 59
 ברכת אבות 84
 ברכת אברהם 64
 ברלין, נפתלי צבי יהודה 34, 244
 ברנדווין, יהודה צבי 222, 239
 ברנשטיין, י. 82
 מברסלב, נחמן 259
 בר ספרא, ד. 380, 381, 382, 383
 ברעסלויער, מנחם מנדל 145
 ברקוד כנגד הלבנה 398

- ורעים 54, 55
 חביבא, יוסף בן 100
 חביב, יעקב ב"ר שלמה ׳ 35
 חבצלת, מאיר 341
 חגים וזמנים 394, 395
 חובב, מאיר 407
 חוברות לעבודה בתלמוד 353
 חובת השמירה 211
 חומת אנ"ך 10
 חוקות שדה 139
 חושן משפט 161, 162, 163, 182
 חזון איש 37, 38
 חזון יחזקאל 36
 חזון תורה וציון 318
 חזות קשות 39, 40, 41, 42
 חזני, מ. 426
 חידושי הגר"א (שבת) 93
 חידושי הגרשוני 160
 חידושי המאירי (שבת) 94
 חידושי הרא"ח (כתובות) 95
 חידושי הרי"מ (קדושין) 96
 חידושי הר"ן 97
 חידושי הרשב"א (ב"ב) 98
 חידושי הש"ס 39, 40, 41, 42
 חידושי מהרא"ל (שבת וגיטין) 99
 חידושים וביאורים (ב"מ) 102
 חידושי רבנו חיים הלוי 66
 חידושי ר' זרח איידליץ (ביצה) 101
 חיי אדם 140
 חיי הרב קוק 446
 חיים, אליהו בן 95, 176
 חייקין, משה אביגדור 143
 חיים שנים ישלם 37, 38
 חכמת אדם 141
 חלאונה, סעדיה 221
 חמרא וחיי (סנהדרין) 103
 חמשה חומשי תורה 4, 5, 6, 7
 ח, 12, 24, 26, 29, 32
 חמש מגילות 6, 7, 29
 חנוך זונדל 32, 240
 חסידה, ישראל יצחק 346, 347
 חסדי אבות (אבות) 104
 החסיד, רבינו יהודה 37, 221
 חסידישע מעשיות 271
 חסמן, יהודה לייב 196
 חפץ חיים 211
 חקר ועיון 319
 חקת עולם (סידור) 248
 חרל"פ, יעקב משה 80
- הר"שפר, צבי 1
 השגות הראב"ד 39, 40, 42
 השל, אברהם יהושע 317
 התפילה במחשבת חז"ל 317
 ואיס, יצחק נוניס 126
 וואלירשטיין, אברהם 128
 וולף, אברהם 65, 355
 וואלף, זאב 190
 וואלק, צבי הירש הכהן 236
 וויטאל, חיים 37, 222
 וויטאל, שמואל 37
 וולפסברג (אביעד), ישעיהו 212
 ווערטהיימר, שלמה אהרן 97
 וייזר, אשר 423
 ויינשטוק, דוד פתחיה 226
 מוילנא, אברהם ב"ר בנימין 156
 וינטורה, משה 70
 וינטרויב, דב ליפא 85
 וינגרטן, שמואל הכהן 332
 וינשטוק, ישראל 226
 ויסברוד — הלחמי, דוד 267
 ויקרא 10, 13, 27, 208
 וסרמן, אלעזר שמחה 121
 וסרמן, אלחנן בונם 121
 ורהפטיג, ז. 445
 ורטהיים, אהרן 269
 ורנר, שמואל ברוך 142
 זאננענפעלד, יוסף חיים 189
 זהב הארץ 92
 זוין, שלמה יוסף 312
 זוכובסקי, נתן 432
 זוסמן הכהן, שבתי 37
 מזידיטשוב, צבי הירש 286, 299
 זהר 207, 208, 209, 214, 220
 זיו, אשר 316
 זיו, שמחה זיסל 198
 מזיטומיר, זאב 258
 זילברשטיין, דוד צבי 206
 זית רענן 24
 זכותא משה 54, 55
 זכר לחיים 210
 זלאטשוב, אברהם חיים אב"ד 195
 מזלודיץ, בנימין 259
 זלזניק, אברהם יעקב 73
 זסלנסקי, אהרן יצחק 425
 זעמבא, מנחם 21
 זק"ש, זבולון 69
 זקש, מרדכי יהודה לייב 69
 זק"ש, ניסן 119, 131
 זריצקי, דוד 258, 259, 405
- החת"ם סופר 310
 היד החזקה 68, 69
 היינימן, יוסף 317
 הילדסהיימר, עזריאל 39
 היכל יצחק 175
 היכל רש"י 351
 הכהן, אריה לייב 161
 הכהן, יהודה 162
 הכהן, ישראל מאיר ("חפץ חיים") 144, 193, 211, 237
 הכהן, מלאכי 160, 163
 הכהן, מרדכי 384
 הכהן, צדוק 285
 הכתב האבוד 400
 הלברשטאם, יחזקאל שרגא 260
 הלוי פנחס, איש הורוויץ 89
 הליכות עולם 88
 הלכות גדולות 39, 40, 41, 42
 הלכות והליכות בחסידות 269
 המאירי, מנחם ב"ר שלמה 14, 78, 79, 94
 המצות והדינים כאגדות חז"ל 352
 המדרש כהלכה 311
 המועדים בהלכה 312
 המורה לדורות 313
 המחשבות הישראליות 314
 המלאך, אברהם 258
 המנהיג 135
 המסילה 434
 המשפחה במקרא 393
 המרד הקדוש 421
 הנאום והמאמר 206
 הנודע ביהודה ומשנתו 315
 הניס, אורי 298
 הסולם 207
 הספר 341, 422
 העניג, משה 17
 הערוך 339
 הפטרה מפורשת 3
 הפלאה 89
 הצלת הרבי מבלז 270
 הקונדרים האחרון 24
 הריס, מרדכי 135
 הרכבי אברהם אליהו 422
 הרכבי, צבי 422, 446
 הר"ן (שו"ת) 178
 הרצוג, אביגדור 408, 410
 הרצוג, יצחק אייזיק הלוי 175
 הרץ, יוסף צבי 314
 הרשלה, משה 87, 187

- חתם סופר (עה"ת) 9
 מאוב, שאול ידידיה אלעזר 262
 מאוב, שמואל אליהו (האדמו"ר ממודוין) 262
 מטאלנע, דוד 279
 מטארנא, יעקב שענקיל 202
 טברסקי, יוחנן 289
 טברסקי, יוחנן (אדמו"ר) 279
 טוביה ב"ר אליעזר 26
 טוב ראה 38
 טולידאנו, יעקב משה 300
 טור אורח חיים (ב) 142
 טוקצינסקי, יחיאל מיכל 138, 147, 427
 טוקצינסקי, ניסן אהרן 138, 427
 טילטלבוים, יואל (סאטמר) 287
 טיקוצינסקי, חיים 341
 טיקוצינסקי, רפאל 432
 טלמון (מונסון), צבי 412
 טל תורה 39, 40, 41, 42
 טעמי המצוות בימינו 396
 טפה מן הים 354
 מטראני, ישעיה הראשון 131
 טרוב, א. ש. 39
 מטשרנאביל מנחם נחום 276
 יביע אומר 179
 יבמות 43, 50
 יד אפרים 159, 160, 163
 יד ושם 423
 יד יוסף 29
 ידיעות (מוסיקה) 409
 יהושע 16
 יונתן בן עוזיאל 2
 יוסיפון, דוד 310
 יוסף, עובדיה 179
 יורה דעה (שו"ת) 183
 יחזקאל, משה (ראה: פראגר)
 יחיד בין רבים 401
 יחי ראובן 425
 יכין ובוועז 54, 55
 ילדותנו 355, 356
 ילמדנו 24
 ילקוט פירושים 357
 ילקוט שמעוני 24
 ים התלמוד 105
 ימים נוראים 397
 ים של שלמה (ב"ק, ביצה) 107
 יסוד החשובה 233
 יסודות ההלכה 320
 יעקב אב"ד קארלין 163, 188
 יפה עינים 37
 יצחק בר ששת 174
 ישיבת עץ חיים 418
 ישיבת קשינוב 424
 ישמח לב 270
 ישעיה 12, 16, 204
 ישראל איסר ב"ר וואלף 161
 ישראלי, שאול 431
 ישר (שליכטר), ברוך 323
 יריעות שלמה 339
 כהן, אהרן 77
 כהן, יונה 348
 כהן, יוסף ב"ר חיים 14
 כהן, י. יוסף 422
 כהן, מהר"י 31
 כהן, פנחס יעקב 132
 כהן, שבתי 163
 כהנא, יצחק זאב 133
 כהנא, מרדכי 210
 כהנא, פנחס 355, 356
 כהנא, קלמן 319
 כהן-צדק, משלם 56
 כי טוב, אליהו (אברהם מוקר-טובסקי) 370, 558
 כל כתבי רמח"ל 212
 כללי קים לי 163
 כללי השו"ע והרמ"א 160, 163
 כל סיפורי ש"י עגנון 402
 כנסת חכמים 407
 כפתור ופרח 358
 כ"ץ, אליעזר 310
 כ"ץ, יששכר בער 223
 כ"ץ, ישכר 28
 כ"ץ, חיים עוזר 81
 כרם ד"ל 213
 כשר, מנחם מנדל 23, 225
 כשר, משה שלמה 115
 כתבי מהר"ל מפראג 321
 כתב סופר (שו"ת) 180, 181, 182, 183
 כתובות 47, 172
 כתר התורה (תאג') 10, 11
 כתר שם טוב 272, 295
 לא תלבש שעטנו 359
 מלאדי, שניאור זלמן 158
 מלבוב, יוסף 123
 לבטי החקלאות 426
 לוח לא"י 427
 לוי, אליעזר 3, 320
 לוי, דניאל 213
 לוין, חיים שרגא 198
 לוין, נחום כהן 137
 מלוניל, יהונתן 38
 מלוניל, יהושע 37
 מלוניל, ר"א 40
 לוצאטו, משה חיים 212, 215, 216
 מלוצק, שלמה 259
 לוריא, יצחק (האר"י) 238, 256, 257, 389, 390, 391
 לוריא שמריה 107
 לחקר שמות וכינויים בתלמוד 322
 ליבוביץ, נחמה 372
 ליברמן, אברהם יהושע 261
 ליברמן, אלטר ישכר דב 261
 ליברמן, הלל 355, 356
 ליברמן, חיים הלוי 261
 ליברמן, יוסף 430
 ליברמן, נתן 54, 55
 מליזענסק, אלימלך 274
 ליכט, אברהם יהודה 353
 ליכטמן, בן ציון הלוי 136
 ליפמן, אליעזר 282
 ליפסקר, זאב 400
 ליפשיץ, חיים 366
 לישרים תהלה 274
 ליקוטי אמרים — תניא 273
 לנדא, ברוך יעקב 87
 לנדוי, בצלאל 24, 166, 172, 227
 לנדוי, שמואל חיים 421
 לערנער, ישראל אברהם 141
 לקוטי מהרי"ן 275
 לקט דינים בכתיבת סת"ם 360
 לשבתות ולחדשים 361
 לשעה ולדורות 323
 מלאהליב, חיים ב"ר שלמה 283
 מאורות נתן 184
 מאור חיים 184
 מאור עינים 276
 מאיר, י. אלטר הלוי 231
 מאיר יצחק (רי"מ) 96
 מאיר נתיב 37, 38
 מאיר נתיבים (שו"ת) 185
 מאירת עינים 295
 מאמר כבוד שמים 211
 מארדר, אלי 97
 מבוא לתורת החסידות 277
 מגדולי התורה והחסידות 278

- מגדל עזו 135
 מגיד מישרים 12
 מגילת אסתר 194
 מגן דוד 279
 מגן וחרב 324
 מדברי ראשונים 362
 מדי חדש בחדשו 325, 326
 מדריך ביבליוגרפי 327
 מדריך הכשרות 363
 מדרש הנעלם 220
 מדרש ויקרא רבה 25
 מדרש לקח טוב 26, 27
 מדרש רבה 28, 29, 30
 מדרש שוחר טוב 31
 מדרש שמואל 106
 מדרש תנחומא 32
 מדרשי הזהר לקט שמואל 214
 מהר"י ברונא (שו"ת) 187
 מהר"ם 44, 45, 46, 47
 מהר"ל מפראג 115, 194, 321
 מהרש"א 35, 40, 41, 42, 44, 45, 46, 48, 160
 מהרש"ל 44, 45, 46, 47, 48, 142
 ממודינה, יהודה אריה 324
 מוהר, מאיר 446
 מוספא, בנימין 60, 61
 מורה נבוכים 67
 מוריאל, יהודה 371
 מורינג, רפאל חיים 103
 מורי דעה 328
 מזכרת משה 137
 מחזה אברהם 128
 מחזור לחזן לימים הנוראים 411
 מחזור מעשה חכמים 249
 מחזור שערי רצון 250
 מחנה אפרים 108
 מייזעס, אליהו 82
 מי יתן בוקר 403
 מימון, י. ל. הכהן 147, 284, 325, 326, 332, 334, 340
 מינץ, בנימין 295
 מינצברג, יחיאל שלמה 218
 מירסקי, שמואל קלמן 165
 מירקין, משה אריה 30
 מכות 36
 מכילתא דרשב"י 33
 מכיר, משה י' 251
 מלאכי, דב 205
 מלבי"ם, מאיר ליבוש 134, 241
 מליץ יושר 280
 מלמד, עזרא ציון 376
 מנגינה עילאית 404
- מנחם בן זרח 228
 מנחת יום טוב 152
 מנחת ישראל (עירובין) 109
 מנחת שבת 151
 מנצור, צאלח 252
 מסילת ישרים 212, 215, 216
 מספורי החסידים 281
 מעלות הסולם 239
 מעשה רב 93
 מפתחות הענינים (שו"ע) 143
 מצוה ולב 329
 מצוות התלויות בארץ 365
 מצות וידוי 217
 מקדש דוד 110
 מקור חסד 224
 מקראי תשובה 360
 מראה כהן 223
 מראית העין 104, 111
 מרגליות, אליעזר 301
 מרגליות, אפרים זלמן 159, 160, 163
 מרגליות, ישעיה אשר זעליג 286
 מרגליות, מאיר 168, 169, 185
 מרגליות, מרדכי 25, 60, 61
 מרגליות, ראובן 203, 220, 221, 322, 442
 מרגליות, שלמה אליעזר 134
 מרדכי 37, 38
 מרדכי אבד"ק נעשחין 279
 מרפא לשון 10
 מרקוס, אברהם 211
 מרקוס, יעקב אברהם 234
 משבצי שלמה 218
 משה 406
 משואות (קובץ) 428
 משובב נתיבות 161
 משך חכמה 219
 משכיל לאיתן, נפתלי 241
 משכנות יעקב 160, 163, 188
 משלי 12, 16, 31, 204
 משלי החפץ חיים 405
 משנה ברורה 144, 360
 משנה והלכה 367
 משנה תורה 68, 69
 משניות 54, 55, 56, 204, 435, 436
 משפחות סופרים 407
 משפטי שבועות 112
 מתנות כהונה 28, 29
 נאה, ברוך 23
 נבון, אפרים 108
- הנודע ביהודה 315, 400
 נועם אלימלך 282
 נחום, אהרן ששון 338
 נחל קדומים 10
 נחלת יעקב 38
 ניימן, אליעזר צבי 418
 ניימן, שמואל גדליה 418
 ניימרק, אברהם יעקב 76
 ניצוצי זוהר 220
 מניקלשבורג, שמואל שמלקה 258
 נמוקי יוסף (כתובות) 100
 נעם 429
 נענה, ראובן יעקב 257
 נר מצוה 48
 נר מצוה 194
 נתנון, יוסף שאול הלוי 39, 40, 41, 42, 278
 נתן נטע בן משה 297
 נאבעל, שלמה 189
 מסאכאטשוב, אברהם (בורושטיין) 55, 142, 296
 סאלאוויצקי, חיים הלוי 66
 סגל, מנחם זיסקינד 235
 סג"ל, מרדכי זאב 105
 סדור אור מציון 254
 סדור קרבן מגחה 255
 סדן, דב 407
 סדר אליהו רבה וזוטא 22
 סדר היום 251
 סדר חמש תעניות 252
 סדר פדיון הבן 42
 סולובייצקי, יוסף דובער 171
 סופר, אברהם שמואל בנימין 180, 181, 182, 183
 סופר, אליעזר 220
 סופר, חיים 54, 55, 116
 סופר, משה (חת"ם סופר) 9, 60, 61, 310
 סופר, עקיבא (אב"ד פרשבורג) 430
 סורוצקין, זלמן 8
 סורסקי, אהרן 12, 177
 סידורו של שבת 283
 סימנסון, שלמה 329
 סלאנט, יוסף זונדיל 38
 סלנט, שמואל 336
 סלנטער, ישראל 215
 סעדיה גאון 335, 389, 390, 391
 ספרא דצניעותא 220
 ספר האגדה 398
 ספר הבש"ט 284
 ספר הברית השלם 330

- קדרי, שרגא 403
 קהלות יעקב (גיטין) 120
 קהלת 251
 קהתי, פנחס 58
 קובץ שיעורים 121
 קול דוד 226
 קול יעקב 360
 קונטרס הספיקות 162
 קונטרס חידושי תורה 287
 קונטרסים ללמוד המשנה היומית 58
 מקוסוב, ברוך 258
 קוסובסקי, בנימין 354
 קוסובסקי, משה 342
 קוק הכהן, אברהם יצחק 38, 224, 437
 קוק, צבי יהודה 446
 מקורביל, יצחק 114
 קורות ביכ"נ ביד אליהו 447
 קיפניס, שמואל 214
 קיצור משנה תורה 70
 קיצור נחלת שבעה 122
 קיצור של"ה 227
 קליינמאן, משה חיים 274
 קלמיש, קלונמוס 264
 קנופלעך, אריה לייב 358
 קניבסקי, יעקב 120
 קסת הסופר 360
 קפלן, אברהם אליהו 201
 קפלן, צבי 201, 305
 קצור חובת הלבבות 228
 קצור שלחן ערוך 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155
 קצות החשן 161, 162
 קרוא, ברוך 314
 קריב, אברהם 321
 קרלין, אריה 68
 קרליץ, שמריה 170
 מקרעשוב, אריה לייב 74
 קשות מיושב 39, 40, 41, 42
 ר"אב"ד 39, 40, 42, 190
 ראבינוויטש תאומים, אליהו דוד 60
 ראבינשטיין, צבי זאב 28
 ראב"ן 27
 ראב"ע 205
 ראזין, יוסף 225
 ראזנברג, יהודה 167
 ראפאפארט, שלמה 338
 רא"ש 48, 228, 233
 ראשון לציון 16
- פורת יוסף (ישיבה) 428
 פיק, ישעיה 37, 38, 39, 48, 113
 פירוש התורה לרמב"ן 13
 פירוש מהר"ל מפראג 115
 פירוש לספר תהלים 14
 פירוש על נ"ך 15
 פירר, בן ציון 406
 פלס חיים 116
 פנחס אליהו בן מאיר 330
 פני אפרים 117
 פנינים מספר הזוהר 223
 פסחים 23, 41
 פסיקתא זוטרית 26, 27
 פצעי אוהב 224
 פראגר, משה 270, 290
 פראנק, צבי פסח 142
 פרוכטר, שלמה 413
 פרדס הגדול וספר האורה 118
 פרושי ונמוקי רבנו עזריאל (נזיר) 119
 פרוש, מאיר צבי 399, 415
 פרידמן, אפרים 268
 פרידמן, זכריה 331
 פריינד, אברהם יהושע 268
 פרי צדיק 285
 פרוט 135
 פרנקל, יחזקאל שרגא 260
 פרעמסלא, צבי 156
 פרענקיל, דוד 74
 פרקי אבות 375
 פרקי מנהג והלכה 376
 מפשיסחה, יעקב יצחק 288
 פתחי תשובה 160
- צאלח, יחיה בן יוסף 2
 צביאלי, בנימין 294
 צבי לצדיק 286
 צוואת הריב"ש 295
 מצוריק, משה 114
 צורף, אפרים 446
 ציוני, משה 53
 צייטלש, יהושע 114
 צייטלין, הלל 306
 צינץ, אריה לייב 99
 צפנת פענח 225
- קאסאווסקי, חיים יהושע 342, 344
 קאפח, יוסף 91, 434
 קארו, יוסף 12, 88, 157, 166, 172
 קדושין 42, 50, 172
- ספר החנוך 113
 ספר היראה 233
 ספר הישר לר"ת 39, 40, 41, 42
 ספר המדות 199, 200
 ספר המלים 369
 ספר התודעה 370
 ספר חסידים 221
 ספרי 34
 ספר תהלים כדרך יצירתו 331
 סתרי תורה 220
- עגנון, שמואל יוסף 402, 407
 עטרת זקנים 260
 עיון במקרא 371
 עיונים בפרשת השבוע 372
 עין יעקב 35
 עין משפט 48
 עינים למשפט 42
 עיקרי דינים 211
 עירובין 40
 עלבונה של תורה 237
 עמוד החסד 193
 עמודי גולה 114
 עמודים לחינוך 373
 עמק הנצי"ב 34
 עמרמי, מרדכי משה 86
 ענגיל, יוסף 39, 54, 55, 60, 61
 ענף יוסף 29, 32
 ענפי, יצחק 401
 ענף עץ עבות 57
 עפשטיין, יחיאל מיכל 227
 עץ חיים 222
 עץ יוסף 29, 32
 עציון, יצחק רפאל הלוי 352, 374
 עקיבא אב"ד לובראנץ 39
 עקיבא דומ"ץ קלאסנא 39
 ערים ואמהות בישראל 332
 ערמון, מנחם 373
 עשרה שעורים לדוגמא 374
- פאדווא, משה 27
 פאסי, יצחק (רי"ף) 35, 37, 38, 39, 91
 פאפירש, מאיר 197
 פאררו, יוסף 156
 פאר לישרים 295
 פאת השלחן 146
 פארבוש, שמעון 318
 פוונר, מאיר 159
 מפ"דא, אליהו 60, 61
 מפולנאה, יעקב יוסף 272, 274
 פועלי אגודת ישראל 416

- ראש יוסף (חולין) 123
 ראשי אבות 104
 ראשית דעת 229
 רבין, ישראל אברהם 33
 רבינוביץ, מרדכי אליהו 191
 רבינוביץ, מרדכי דב 62, 68, 69
 רבינוביץ, צבי מאיר 288
 רבינו ירוחם 129
 רבינו תם 39, 40, 41
 ר' בנימין (יהושע) התלמיד הרד"ר
 פלומן 407
 רבינוצקי, יהושע חנא 368
 רב שריא גאון 37, 39, 41, 337
 רבי עקיבא 377
 רבי עקיבא (סופר) ותורתו 430
 רבנו עזריאל 119
 רבי שמעון בר יוחאי 207, 220
 רד"ק 2
 רוזיה, משה 352
 רוי דרזין 220
 רוזינטל, אברהם דוד 63
 רוזנבוים, אשר 230
 רוזנקוויי, אסתר 408
 רוטנברג, יחזקאל 415
 מרוטנבורג, מאיר (מהר"ם) 133
 רוטר, יעקב חיים 154, 155
 הרוקח הגדול 90
 רות 12
 ריבלין, שלמה זלמן 411
 ריח דודאים (מגילה) 124
 רייך, ישראל 109
 רייך, משה 68
 רייס, יעקב דב 282
 ריישר, יעקב 37, 129, 163
 ריקי, עמנואל חי בן 55
 רכט, ברל 281
 רמב"ם 48, 62, 68, 69, 230, 313, 343, 334
 רמב"ן 13, 41, 42, 83, 215
 ר"ן (בן ראובן) 97
 רננות 410
 רעיא מהימנא 220
 רפאל, יצחק 303, 304, 327
 רשב"א 243
 רש"י 4, 6, 7, 8, 35, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 51, 52, 118, 205
 רש"ש (שמואל שטראשון) 48
 רשב"א 98
 שאגת אריה 125
 שאלתות 165
 שבדרון, שלום מרדכי 173, 196
 שבועות 36
 שבחי הבעש"ט 295
 שבילי אשר 230
 שבעים שנה בירושלים 336
 שבת 38, 48, 52, 53
 שבת בשבתו 378
 שולחאס, משה אביגדור 307
 שופטים 16
 שור, אברהם חיים 160
 שו"ת החדשות 174
 שו"ת מהריב"ל 186
 שטיין, שמחה בונם 229
 שטרן, יוסף נפתלי 9
 שטרן, מרדכי 413
 שטיינמן, אליעזר 265
 שיחות רא"ם 231
 שיח יצחק (יומא) 126
 שיטה מקובצת (נדרים, ביצה, נויר, סוטה) 127
 שילות, ראובן 425
 שיף, מהר"ם 48
 שיר השירים 192
 שירי שלמה 411
 שלזינגר, שמעון שלמה 39
 שלחן הטהור 156
 שלמת חיים 189
 שם הגדולים 337
 שמואל 16, 31
 שמות 10, 13, 26, 371
 שמירת הלשון 211
 שם משמואל 296
 שמעון הדרשן 24
 שנה בשנה 431
 שנות חיים 338
 שנירר, שרה 415
 שעה ונצח 379
 שעוועל, חיים דב 13
 שער הלכה 429
 שער המשפט 161
 שער הציון 128
 שערי אורה 232
 שערי דורא השלם 129
 שערי הוראה 164
 שערי ישר 130
 שערי עדן 153
 שערי ציון 297
 שערי תורה 432
 שערי תשובה 233, 234
 שפירא, אלימלך 264
 שפירא, ישראל איסר 244
 שפירא, מהר"ן 142
 שפירא, צבי 114
 שפירא, צבי אלימלך 124
 שפירא, רפאל 433
 שפיגל, ישראל 400
 שפת הי"ם 235
 שפת תמים 211
 שקאפ, שמעון יהודה 130
 שקלאר, י. 357
 שקלים 41
 שרגאי, שלמה זלמן 379, 414
 שרידי הירושלמי 24
 שרעבי, שלום 222, 238
 ששון ושמחה יחי ראובן 253
 ר"הלים 12, 14, 17, 18, 31, 204
 תולדות גדולי ישראל 339
 תולדות יצחק בן לוי 275
 תוספות 35, 44, 45, 46, 47, 48, 51, 52
 תוספות חיים 211
 תוספות ישנים 48
 תוספות ר"י הלבן (יומא) 132
 תוספות רי"ד (ב"ב) 131
 תוספתא 36, 37, 38
 תורה אור 236
 תורה שבע"פ 340
 תורת האהל 39
 תורת הבית 237
 תורת השלמים 129
 תורן 412
 תיבון, שמואל בן 67
 תיקון היסוד 238
 תיקוני הזוהר 286
 תלמוד ירושלמי 24, 59, 60, 61
 תלמוד מנוקד 380, 381, 382, 383
 תמים דעים 190
 תמימי דרך 298
 תנא דבי אליהו 22
 תנ"ך 19, 20, 214, 218
 תפילת דוד 18
 תפלה 389
 תפלה למשה 299
 תפלת מנחה ומעריב 256
 תיקוני הזוהר 239
 תקפו כהן 163
 תקנות הגאונים 341
 תשובות הגאונים 41, 191
 תשובות הרמב"ם 71
 תשובות פסקים ומנהגים 133
 תשלום יפה עינים 65

ב. מפתח שמות המו"לים

- א"א מכון להוצאת ספרים 358, 370
 אביחיל 274
 אברבנאל (ת"א) 15
 אגודה להוצאת כתבי הגרי"א
 הרצוג 175
 האגודה להצלת גנוי תימן 91
 אגוד תלמידי הישיבות יוצאי תימן 434
 אהבת חסד (ת"א) 193
 אוצר החסידים (כפר חב"ד) 158, 292
 אורה (ת"א) 12, 330
 אורות החסידות 285
 האחים מאיר (ת"א) 231
 אחיעזר 298
 איגוד תלמידי ישיבת קשינוב 424
 אל המקורות 142, 38, 37
 אמונת אמן 224
 אמנה 317, 396
 אמרי בינה 127
 אמרי שפר 282
 אקדמיה למדעי היהדות (נ"י) 25
 אשכול 83, 124, 204, 219
 ביהמ"ד לרבנים (נ"י) 344, 345
 במברגר את וואהרמן 22, 33
 בני ישראל 297
 בקאלי 248
 גנוי קדם 186
 דאס אידישע ליכט 39, 40, 41, 42, 43
 דביר (ת"א) 368
 דברי חכמים 93
 דברי סופרים 116
 הדרים (ת"א) 267
 הוצאת הספרים הארץ-ישראלית
 (ד"ר צבי הרכבי) 446
 הוצאת כתבי רבינו האר"י (ת"א) 222
 היכל שלמה 58, 422
 הלל גרינפלד (ת"א) ומ. ד. בלום
 (ירושלים) 266, 275, 283, 299
 הסתדרות פועלי אגו"י 416
 הפלאה 89
 הפצת תורה 49, 50, 51
 השכל 98, 196
 ו'עד חסידי פיאסצנה 264
 ועד הישיבות בא"י 44, 45, 46, 47, 48
 הועד להדפסת ספרי הגרש"ק
 (שמואל קיפניס) 214
 ועד להוצאת כתבי הנצי"ב 34
 ועד להוצאת ספרי הגאון ר' שמעון (שקאפ) 130
 ועד להוצאת ספרים נחוצים
 ללומדי תורה (ב"ב) 107
 ועד להוצאת ספרים שע"י התאחדות
 דות החרדים בלונדון 132
 ועד עולמי למען המשנה היומית
 וההלכה היומית 367
 הועד הציבורי להוצאת כתבי ר' בנימין 407
 זארכסי ורונברג 272
 זכמה ומוסר (ב"ב) 217, 228, 234
 חסידי סטמר (ב"ב) 287
 חסיד י. ושלמה סיאני 2, 10
 יבנה (ת"א) 30, 306, 401
 יד ושם 308
 ירושלים 336
 ירושלמי 245
 ישורון 270, 290, 356
 ישיבה אוניברסיטה (נ"י) 165
 ישיבת באר יעקב 433
 לוי אפשטיין 6, 18, 29, 32, 125, 140, 141, 146, 200, 215, 249, 250, 254, 255, 335
 לסא"ו (להוצאת ספרי אדונינו זקנו) 74
 לעצטע נייעס (ת"א) 414
 לאורות (נס ציונה) 21
 מאוניים 87
 המאמין 104, 111
 מאשקאוויטש, צבי 143, 191, 238, 268
 המדור הדתי במחלקה לענייני
 הנוער והחלוץ בסוכנות 348, 434
 מדרש 31
 מוסד ביאליק 245
 מוסד הרב קוק 13, 62, 68, 69, 113, 133, 136, 147, 165, 179, 201, 212, 220, 221, 269, 284, 300, 303, 304, 308, 310, 311, 313, 315, 316, 318, 321, 322, 325, 326, 332, 334, 340, 379
 מוריה (ת"א) 17, 28, 35, 51, 52, 56, 149, 157, 193, 199, 216, 233
 מוריה (נ"י) 318, 327
 מורשת (ת"א) 294, 421
 מורשת ספרים 349, 400
 המושב השיתופי ניר גלים 406
 מחברות לספרות (ת"א) 212
 המחלקה הדתית של הקה"ל
 וקרן אדית וולפסון 431
 המחלקה לחינוך ולתרבות תור-
 ניים בגולה של ההסתדרות
 הציונית 362, 372
 מכון בן צבי 333
 מכון ומקהלת "שירת ישראל" 411
 182, 183
 המכון הישראלי למוסיקה דתית
 408, 410
 המכון לחסידות 278
 המכון לחקר החסידות 154, 155
 מכון התלמוד הישראלי השלם 78
 מכון תורה שלמה 23, 115, 429
 מנצור 3, 5, 252
 מס, ראובן 346, 348
 מסדה (רמת גן) 342
 מעין החכמה 9, 54, 55, 119, 122, 131, 136, 173, 189
 מפיצי אור 118, 251

קרן התרבות של ועדת התביעות
132

ראשונים 174, 190, 194
רגנים (ת"א) 398

שבט סופר 430
שוקן 402
שטיצברג 95, 176, 177, 195
שלהבת 354
שלחן הטהור 156

תבל (ב"ב) 53
תוית 412
תורה ודת (פ"ת) 237
תורה לעם 144
התלמוד הגדול 39, 40, 41, 42, 43, 44
תלפיות (ת"א) 7, 178, 295
תפארת (נס ציונה) 311
תפארת התורה 172, 187, 276

עוגן (נ"י) 307

עטייה, מרדכי 208, 209, 232
עם עובד (ת"א) 403

פאר התורה 159, 160, 161, 162, 163

פורת יוסף 179

פנינים 223

פרדס 37, 38

ציוני (ת"א) 70, 258, 259, 288, 312, 328, 329, 353, 364, 371, 405, 377

צפנת פענח 225

צ'צ'יק, י. (ת"א) 314

ק"ה"ת (כפר חב"ד) 273, 256

הקיבוץ הדתי 373

קרית ספר 301, 376

קרן אורה 188

קרן אדית ויצחק וולפסון 431
קרן יהודה לייב ומיני אפשטין 25

מקיצי נרדמים 14, 71, 324
המרכז לחינוך הדתי בישראל 350
המרכז לספרות חרדית בא"י 355
המרכז לספרי קודש 435, 436
משרד הדתות 360
משרד החינוך והתרבות, המחלקה לתרבות תורנית 344, 345, 351, 361, 365, 366, 375, 378, 384, 385, 386, 397, 434
המתמיד (צפת) 417

נהורא דאורייתא 240
ניומן, מרדכי (ת"א—ירושלים) 19, 341
נצח ו, 277, 281, 302, 309, 399, 415

סורא 165, 341
סיני (ת"א) 3, 4, 20, 145, 150, 247, 320, 369
ספרייתי — חיים גיטלר (ת"א) 229, 203

ג. מפתח הדפוסים

דפוס ירושלים

קרית נוער (למודי) 87, 130, 143, 154, 155, 187, 191, 198, 268, 296, 408, 418, 432, 433, 434

רונלד 345, 354
רפאל חיים הכהן 68, 304, 308, 379, 407

התחיה 8, 9, 12, 23, 24, 29, 40, 41, 42, 43, 48, 55, 73, 74, 75, 77, 78, 95, 98, 101, 102, 104, 111, 112, 114, 115, 116, 135, 139, 148, 166, 169, 172, 173, 176, 182, 184, 185, 188, 196, 214, 217, 223, 225, 227, 228, 234, 235, 276, 278, 283, 286, 299, 310, 318, 327, 347, 348, 349, 367, 400, 413, 429, 430

לוין אפשטיין 6, 18, 29, 32, 125, 140, 141, 142, 146, 200, 215, 249, 250, 254, 255, 368

לוננון ש. (אופסט) 14, 22, 24, 26, 27, 31, 33, 64, 67, 89, 109, 127, 134, 163, 166, 167, 174, 180, 181, 182, 183, 190, 194, 232

המערב 45, 54, 97, 136, 147, 179, 325, 344
מפעל השכפול 412
מרכז 25, 71, 226

סלומון 34, 138, 165, 427
ספרא 103, 126, 264, 270, 336, 356, 420

העברי—ורקר 36, 63, 80, 119, 131, 137, 175, 189, 236, 334, 425

אחיה 132, 333
איתאח 338
אשכול 83, 124, 204, 219

ג'רוסלם פוסט 348, 431

הספר — עדין 253
הכתב (מולטיליט) 411

וייס 201, 269, 284, 300, 304, 315, 326, 340, 360
וינפלד 46, 47, 62, 90, 91
ורדי 2, 44, 57, 113, 207, 252, 313, 316, 338

הורב 186, 210, 237

טורים 220, 301, 324, 332, 335, 358, 370, 372, 422
יהודה 72, 92, 133, 205, 303

דפוסים תל-אביב

עלחיד 239	לזכרמל 414	אופסט ישראלי ליצוא 7, 35, 37
פאר 212	העשור 58, 69, 266, 275, 294	88, 105, 106, 108, 118, 144, 171, 178, 193, 197, 240, 244, 251, 260, 261, 273, 282, 285, 369, 435, 436
הפועל המזרחי 1, 96, 230, 267, 401	317, 323, 343, 373, 396, 419	אחדות 19
	423, 421	אלישע 15, 93
	לרד 351	אסתר 17, 28, 51, 52, 56
ציון 149, 216	זוהר 99, 203, 229, 263, 309	ארזי 218, 272, 277, 281, 302, 399, 341
קדמה 247	406	הארץ 30, 245, 402
קורנרייך-גרבל (אופסט) 53	ישראל-אמריקה (אופסט) 39, 40, 41, 42, 43, 49, 50, 59, 60, 61, 123, 151, 152, 159, 160, 330, 161	אשל 65, 76, 100, 117, 222
לזהם, משה 331		
שטובר, י. מ. (הכפלה) 287		
דפוסים בערי הארץ	המרכז 231, 261	בי"ס תיכון למקצועות הדפוס 290
דומתמיד (צפת) 417	לוריא 206, 291	בלאס, ש. 150, 320
יד החמישה (כפר חב"ד) 256, 424, 292	ליטו-אופסט ליאון 94, 107, 156, 170, 279	בן-חור, א. 21, 86, 110, 311
לסדה (רמת-גן) 342	למוס, אלכסנדר 398	בני שאול 380, 381, 383
סלאוויטא — הרב הרשקוביץ 243 (בני-ברק)	מל"ן 3, 70, 145, 258, 264, 259, 288, 295, 307, 312, 314, 319, 328, 329, 353, 364, 371, 377, 405	בצלאל 213
קולמוס (גבעתיים) 85, 121, 177, 337, 195	גייטס ובנו 410	גרואר, מ. את ר. 20
	סטרוד, א. ובניו 192	גרניברג, משה 13, 157, 221, 321, 322
	סמוכיאן 382	דבר 306, 403
		דוד 351

מילואים לתשי"ט

5 ספר תהילים עם פירושים מכ"ק רבותינו הק'. ...
מאלכסנדר. ארץ ישראל, בני ברק. (המסדר
והמו"ל יהודה לייבוש... מקובר, בני ברק.)
(דפוס סלאוויטא, בני ברק). ש"ב ע'.
6 רבינו יוסף בכור שור... פירוש על התורה. חלק
ג, דברים ומגילות: אסתר, רות, איכה. נוסף על זה
פירוש על מיכה מר' יוסף קרא... כ"י שלא נדפס
מעולם. נדפס ע"י הרב חיים יוסף איסר... הלוי
לבית גד. (ירושלים), (דפוס סלאוויטא, בני ברק,
זכרון מאיר). קכח ע'.
7 שושני יעקב ליקוטים וחידושים על תנ"ך ומאמרי
חז"ל. יעקב... אס"ט. בחדש שמרביץ בו שמחה.
(דפוס ש. וינפלד). קנט ע'.

1 יאוצר יראת ה' אברהם אליעזר גונסקי. הוצאת
המחבר. רמן גן. חש"מ. 70 ע'.
נהר שלום חידושי תורה אשר יצאו מפה קדוש...
מאיר שלום... אב"ד פאריסאוו. הוצאת ועד חסידי
פוריסוב ת"א, (דפוס זהר). פא, [1], ז דף.
3 סידור עבודת תמיד חברו... מרדכי צבי
שווארץ. מהדורה חדשה. מעין החכמה. ד"צ
מהדורה ראשונה. בלי מספרי העמודים.
4 ספר ברוך חלק שני. ובו משאלות הזמן: א) אחדות
האומה. ב) הרכבת האדם מסוב ורע. 23 ע'.

* ראה "הספר" ח', ערך 311 [320].

מפרשי התלמוד*

מסכת יומא

1	אברהם את עיניו	ר"א פאלאג'י	טו—יז	אזמיר	תרמ"ו	2°
2	אגודה	ר"א זיסלין	קלו—קט	קראקא	של"א	2°
3	אדרת אליהו	ר"ע חי ריקי	נא—נז	ליוורנו	תק"ב	4°
4	אהל יעקב	ר"י כהנא-שפירא	כט—לה	פפד"א	תע"ט	2°
5	אהל משה	רא"מ הורוויץ	כז—כט	ורשה	תרמ"ט	8°
6	אוצר הגאונים	רב"מ לוין	סד	ירושלים	תרצ"ד	2°
7	אורה ישרים *	רמ"צ טקסין	סו—עד	ורשה	תר"ג	8°
8	איי הים	ר"י עדעל	נ—נג	ורשה	תרכ"ה	4°
9	אמרי צרופה	רא"י פישל	נז—סא	ברלין	תקט"ו	2°
10	אשל אברהם	רא"י גיימרק	ו—מח	תל-אביב	תשי"א	8°
11	באר אברהם	ר"א בעל "משכיל לאיתן"	ו—יא	וילנא	תר"ד	2°
12	בית הבחירה	ר"מ המאירי	ע	ורשה	תר"ע	8°
13	בית יוסף צבי	ר"ש קרליבך	רעה	ברלין	תר"ע	8°
14	בית ישראל	ר"י מקוזניץ	טו—כו	ורשה	תר"כ	2°
15	בני אהרן	ר"א משוואבך	צג—קו	מונקטש	תרס"ז	2°
16	בניהו	ר"ח מבבל	מ—מד	ירושלים	תרס"ה	2°
17	ברך משה	ר"מ נ' אדרת	כו—מה	שלונקי	תקע"ה	2°
18	ברכת ה'	ר' סאסי כהן	קנב—קעו	ירושלים	תרס"ה	8°
19	גליוני הש"ס	ר' יוסף אנגל	מח—נד	ווין	תרפ"ט	4°
20	גנוי יוסף	ר"א אפשטיין	עא—פד	בילגוריי	תרצ"ד	2°
21	גפי אש	ר"א שטרן	כט—סב	גלגטי	תרפ"ט	2°
22	גפן פוריה	ר"א בן-זקן	כט—לא	ירושלים	תרס"ב	2°
23	דבר בעתו	ר"א טיקטין	לו—עז	ורשה	תרפ"ו	2°
24	דברי חכמים	ר"ז פוהרילס	לב—מו	לבוב	תר"ן	2°
25	דברי יעקב	ר"ק קליאצקין	כא—כה	דווינסק	תרצ"ה	2°
26	דברי פנחס	רפ"מ רבינוביץ	כב—כד	ורשה	תר"ץ	2°
27	דבש תמר	ר"ד טייטלבוים	מב—מד	ורשה	תרנ"ז	2°

הנמצאים בספריית הרמב"ם בת"א. הנ"ל על מס' ברכות [294 ערכים] ב"הספר" א (יצא גם כתדפיס); על מס' שבת [252] שם ב—ג; על מס' עירובין [177] שם ד—ז [בתדפיס (181) ושם מילואים על מס' ברכות [295—317 (319)] ועל מס' שבת 253—263 (266)]; על מס' פסחים [279] (תדפיס) ושם מילואים למס' ברכות [320 — 330] ולמס' שבת [267—276] ולמס' עירובין [182—185]. ובקונטרס זה שוב מילואים למס' ברכות-שבת-עירובין-פסחים. בספרים המיוחדים על המסכת, צוין מספר הדפים הכולל, ובספרים על כמה מסכתות — צוינו הדפים המוקדשים להמסכת בלבד. בכוכבת (*) צוינו הספרים המיוחדים לאגדתא. בדפוסי ארץ-ישראל באו שמות ערי הדפוס באותיות מרים להיכר.

2°	תרכ"ב	שטטין	ל—לב	ר"ע איגר	דרוש וחידוש	28
2°	תרנ"ב	ורשה	כו—כח	" "	" "	29
4°	תרכ"ד	וילנא	כו—לא	רצ"פ ליפשיץ	דרך הישר *	30
2°	תקמ"ד	פראג	כד—לח	ר"מ קיש	דרך המלך	31
2°	תרל"ב	פשמישל	כד—כו	רמ"י שארף	דרכי יושר	32
2°	תרצ"ב	סטומרי	ע—עו	רש"מ שבדרון	הגהות מהרש"ם	33
6°	תרל"ב	ווין	כד—כו	ר"ב אשכנזי	הגהות ר' בצלאל	34
2°	תקמ"ו	מיץ	ט—יג	ר"א כהן	הלכה ברורה	35
2°	תרמ"ג	ווין	לה—לח	ר"מ גיימן	הלכה למשה	36
2°	תר"מ	וילנא	כד—כו	ר"פ הורוויץ	הפלא"ה לפ"ג	37
2°	תרנ"ט	פשמישל	ל—לה	ר"ז פופרש	זבד טוב	38
2°	תר"כ	ורשה	נג—נט	ר"ז שטרן	זכר יהוסף	39
4°	תרמ"ב	קולומיי	ב—יב	ר"י מפויזנא	זכרון שארית יוסף	40
2°	תקל"ט	פפד"א	כ—כט	ר"מ מפודה"ץ	זכריה משלם	41
2°	ת"ץ	וונזבק	כה—כו	ר"מ מנלי הלוי	זרע ברוך	42
2°	תקכ"ח	תוניס	א—כו	ר"י לומברוזו	זרע יצחק	43
2°	תר"ס	טשרנוביץ	טו—כא	רח"מ ראלר	חידושי בן יאיר	44
2°	תש"ה	ניו-יורק	לו—מח	ר"א מיטניק	חדושי ריא"מ	45
2°	תרס"ז	וילנא	נ—נט	ר"י רטנר	חדושי ריב"ש	46
2°	תקי"ד	קושטא	לו	ריטב"א	חדושי	47
2°	תר"כ	ברלין	עב	"	"	48
2°	תרכ"א	לכוב	?	"	"	49
2°	תרכ"ג	ורשה	לד	"	"	50
8°	תשס"ו	ירושלים	נא—נה	רי"א קמלהר	חדושי הרמב"ם	51
4°	תרי"ח	ורשה	יו—יח	רמב"ן	חדושי	52
2°	תרפ"ח	ירושלים	כה—כז	"	"	53
2°	תקנ"ז	פראג	א—ט	מהר"מ ברבי	חדושי מהר"מ ברבי	54
2°	תש"ז	ירושלים	ג—ט	רא"י קרליץ	חזון איש	55
2°	תשי"ז	בני-ברק	?	" "	" "	56
2°	תרל"ו	ורשה	ל—לד	רי"ד לונרץ	חזות קשה	57
2°	תקפ"ב	מאהליב	כג—כו	ר"צ מלוקאטש	חמדת צבי	58
2°	תרפ"א	ווין	יא—יד	ר' מאיר אריק	טל תורה	59
8°	תר"ע	לונדון	קכג—קלה	ר"י הורוויץ	יבא הלוי	60
2°	תקנ"ט	אופיכך	קצד—רכח	ר"ד זונדהיים	יד דוד	61
4°	תרע"ג	צפת	נה—סד	ר"מ פריימן	יד מאיר	62
2°	תרפ"ב	סיגוט	עח—פג	ר"ג שטרן	ילקוט הגרשוני *	63
2°	תרצ"ח	ניו-יורק	נו—פא	ר"ש דריליך	ילקוט שלמה	64
8°	תפ"ט	אזמיר	לו—מא	ר"ח אבולעפיא	ישרש יעקב *	65

66	כבוד הבית	ר"ש וואלף	סז—עח	המבורג	תס"ז	2°
67	כרם של שלמה	ר"ש ברמן	סז—עד	פשמישל	תרס"א	8°
68	כתית למאור	ר"מ שפיץ	יב—כט	ווין	תקנ"ב	4°
69	לוית חן	ר"א הקשר	כג—כז	אלטונא	תצ"ג	2°
70	לי לישועה	ר"י הלוי	י—כו	ירושלים	תרמ"ג	4°
71	לקוטי הלכות	ר"מ הכהן	סו	פיוטרקוב	תרס"ט	4°
72	לשמוע בלמודים	ר"א לגדא	לה—לט	וילנא	תרל"ו	4°
73	מאורי אור	ר' אהרן מוורמייז	כד—כו	מיץ	תקנ"ג	4°
74	" "	" " "	ה—ט	מיץ	תקנ"ג	4°
74	עוד למועד	" " "	קעט—קפ	מיץ	תקפ"ה	4°
76	בן נון	" " "	קסג—קסה	מיץ	תקפ"ז	4°
77	קן טהור	" " "	קעד—קעה	מיץ	תקצ"ב	4°
78	מאיר נתיב	ר' שבתי כץ	נא—נה	אלטונא	תקנ"ג	2°
79	מגדי חיים	ר"ח פיששטיין	טז—כד	תל אביב	תשט"ו	2°
80	מחנה ראובן	ר"ר מוזאמושץ	מא—מה	ליזורנו	תקל"ז	2°
81	מכתב לחזקיה	רח"ח מדיני	עא—פד	אזמיר	תרכ"ו	2°
82	מלא רצון	ראנ"צ שפיץ	לה—מב	פפד"מ	ת"ע	2°
83	מנחם משיב נפש	רמ"מ היילפרן	מ	בראדי	תרס"ו	2°
84	מנחת יהודה	ר"י עפשטיין	סח—צו	ורשה	תרל"ז	2°
85	מעיל שמואל	ר"ש שפירא	מה—נד	וילנא	תרנ"ג	2°
86	מפתח	ר"ב גולדברג	יו"ד	לודז	?	2°
87	מצא חן	רצ"א סלוצקין	נז—ס	ורשה	תרמ"א	2°
88	מראה אש	ר' אברהם אש	כה—כו	ברלין	תקס"ג	4°
89	מראה עינים	ר"ד אשכנזי	צה—ק	שלונקי	תקע"ו	2°
90	מרומי שדה	רנצ"י ברלין	מב—נט	ירושלים	תשט"ו	2°
91	משחת אהרן	ר"א זליג	כ—כה	פפד"א	תק"י	2°
92	משמרת כהונה	ר"א יצחקי	מז—נג	ליזורנו	תרכ"ב	2°
93	נאם יהודה	ר"א ברוידא	כז—לח	ברלין	תרפ"ד	2°
94	נור הקודש	ר"מ ראזין	פח	ניו יורק	תש"ב	2°
95	נחלת יהושע	ר"י ואדינר	רנא—שכד	ווין	תר"ן	8°
96	נחלת צבי	רנ"צ אולמן	סז—עא	גרוסוורדיין	תרצ"ז	2°
97	עדות בישראל	ר"א שטרן	קכט—קלט	מונטריאל	תש"ט	8°
98	עולת אהרן	ר"א זליג	יג—טז	אופיבך	תצ"ג	2°
99	עולת יצחק	ר"א מוילקומיר	מב—מו	וילנא	תרל"ד	4°
100	עזרת ישראל	ר"י זיסמן	צח—קג	ווילהרמשדורף	תפ"ט	2°
101	עיון יעקב *	ר"י ריישר	כד—כח	פיוטרקוב	תרכ"ז	2°
102	עין הבדלח	ר"י לגדא	לא—לט	פיוטרקוב	תרס"א	4°
103	עין יפה	ר"י פאלאגי	צד—צט	אזמיר	תרנ"ד	4°
104	עיני כל חי	ר"ח פאלאגי	יח—כב	אזמיר	תרל"ח	2°

105	פני אריה	רא"ל כץ	לד—מא	נובידוואר	תקמ"ז	4°
106	פני יהושע	ר' יעקב יושע	נה—גז	ורשה	תרל"ג	2°
107	פני יצחק זוטא	ר"י מיאנוב	לח—מז	אמ"ד	תצ"א	2°
108	פשט הש"ס	ר"י היילפרן	א—ה	ורשה	תרמ"ד	2°
109	פתח עינים	רח"ד אזולאי	עא—פב	ליורנו	תק"ן	2°
110	פתח שערים	ר"י מטשנסטוחוב	ל—לה	בילגוריי	תרס"ט	2°
111	צל"ח	ר' יחזקאל לנדא	א—ה	ורשה	תרל"ח	2°
112	צמח צדק	רמ"מ שניאורסון	סח—ע	וילנא	תרל"ח	2°
113	קב בשמים	ר"ר מרגליות	לא—מה	לבוב	תרע"ג	4°
114	קרבן אשם	ר"י שאכליש	ב—יח	זולצבך	תקל"ז	2°
115	רראבי"ה	הוצ' אפסוביצר	קפד—רד	ברלין	תרס"ד	8°
116	רוב דגן	ר"י עטייה	לה—לח	ליורנו	תקפ"ג	2°
117	רמת שמואל	ר"ש הלוי	כ—כה	אמ"ד	תע"ד	2°
118	שאלת הכהנים, תורה	ר' רפאל הכהן	לו—מ	אלטונא	תקנ"ב	2°
119	שדה העיר	רע"י רובין	סה—עד	מונקטש	תרנ"ד	2°
120	שדה יצחק, ח"ד	ר"י גויטה	ל—לד	חין	תרס"ז	2°
121	שיח יצחק	ר"י גוניס	קמד	ליורנו	תקכ"ו	2°
122	" "	" "	קפ	ירושלים	תש"כ	2°
123	שיח יצחק	ר"א יוסטמן	מט—נד	ורשה	תרפ"ה	4°
124	שלמי שמחה	ר"ל מזאגר	נה—סא	וילנא	תקס"ו	4°
125	שם אהרן	ר"א מטרכוולי	יב—יד	זולקוב	תקס"ו	2°
126	שם עולם	ר"ר מרגליות	נד—סה	לבוב	תרצ"א	8°
127	שם שלמה	ר"ש גנצפריד	נו—עז	סחאהל	תרמ"ח	2°
128	שערי זהר	ר"ר מרגליות	מג—נא	ירושלים	תשס"ז	2°
129	שפת אמת	ר"ל מגור	צו—קין	ורשה	תרצ"א	2°
130	תאווה לעינים	ר"ש אלגזי	נג—נז	זולצבך	תמ"ז	4°
131	תולדות יצחק	ר"י חדאד	נ—סה	ליורנו	תקכ"ב	4°
132	תוספות ישנים		כה	ברלין	תצ"ו	2°
133	תוספות ר"י הלבן	הוצ' גניחובסקי	מה	ירושלים	תשס"ז	8°
134	" " "	הוצ' רפ"י הכהן	לו	ירושלים	תש"כ	8°
135	תוספות רי"ד	ר"י דטראני	לג—לח	לבוב	תרכ"ט	2°
136	תוספות יוהכ"פ	ר"מ בן חביב	לב	קרלסרוה	תקכ"ו	2°
137	" " "	" " "	יג—לט	לבוב	תרכ"א	2°
138	תוספת קדושה	ר"ס מקפוליא	יג—יט	איידקוהנן	תרל"ג	2°
139	תוצאות חיים	ר"ח אוירבך	כג—כה	סיגוט	תרס"ח	2°
140	תורת מאיר	ר"מ פריימן	לד—לח	ניו-יורק	תרס"ד	4°
141	תורת מנחם	רמ"מ ברמזוהן	כח	ורשה	תרס"ז	2°
142	תנובת יהודה	ר' ראובן מונק	נח—סג	קראקא	תרנ"ו	4°

מילואים

למסכת ברכות

8°	תשט"ז	ירושלים	ר' אליהו יוסף ריבלין	א—לא	331 אוהל יוסף
8°	תשי"ט	ניו-יורק	רח"ד שעזעל	פ	332 משנתו של ר"ע איגר
8°	תש"ה	לואיס	ר"ב ליפשיץ	קכ—קנו	333 תלמוד מפורש

למסכת שבת

8°	תשט"ז	ירושלים	רא"י ריבלין	לב—מד	277 אוהל יוסף
8°	תקל"ג	פפד"א	ר"ב קצנלבוין	א—ז	278 אור חכמים
2°	תרנ"א	ירושלים	ר"ח מבגוד	מח	279 בן יהוידע
8°	תרצ"ז	לובלין	רא"י פרידמן	טו—לו	280 זכרון אברהם
2°	ת"צ	וונזבך	ר"מ מנלי הלוי	ז—יג	281 זרע ברוך
8°	תש"כ	תל אביב	רא"ל צינץ	מ	282 חדושי מהרא"ל
2°	תקנ"ה	שלונקי	ר' יוסף גליא	יג—ך	283 טל אורות
2°	תרכ"ו	אומיר	רח"ח מדינא	כד—לד	284 מכתב לחזקיה
8°	תשי"ט	ניו-יורק	רח"ד שעזעל	קסא—תקמח	285 משנתו של ר"ע איגר
2°	תקצ"א	לונדון	ר"פ גרבר	טז—טז	286 ראוי לבילה
8°	תשט"ז	ירושלים	ר"ר מרגליות	כה—לו	287 שערי זהר

למסכת עירובין

8°	תשי"ט	ניו-יורק	רח"ד שעזעל	286 משנתו של ר"ע איגר
----	-------	----------	------------	-----------------------

למסכת פסחים

8°	תשט"ז	ירושלים	רא"י ריבלין	מט—סה	280 אוהל יוסף
2°	תש"ך	ירושלים	רא"י זלזניק	מג—עה	281 אור יעקב
4°	תשי"ט	ירושלים	ר"א מטשחנב	מב—ע	282 בית אברהם
8°	תשי"ט	ניו-יורק	ר"ד מגרבוה	נד	283 המכתם
8°	תשי"ט	גבעתיים	ר' אלחנן וסרמן	ט—נב	284 קובץ שעורים
2°	תשי"ד	ירושלים	רא"י חיינר	גז—גז	285 שארית יעקב
2°	תש"כ	ירושלים	ר' ברוך נאה	קיה	286 גמרא שלימה

שני כתבי-יד משני גדולי-פראג מתקופת נ"ב

תוך כדי עיוני במסכת מגילה מסדר הש"ס של ד"ר עמנואל לעף, הנמצא בספריה התורנית המרכזית לישראל שבהיכל-שלמה בירושלים, מצאתי בין דפיה קונטרס קטן בעל 8 עמודים בגודל עמודי מחברת (תבנית 8°), ובו חידושי תורה בשם של הגאונים המפורסמים: ר' (אברהם משה?) זרח איידליץ (תפ"ח—תקמ"ט) ור' מאיר פישלס (נפטר בשנת תקכ"ט).

הכותב מכנה אותם בקונטרסו בתואר אדמו"ר בעת שהוא מציג את דבריהם, ונראה מכך שהיה תלמידם. שני גדולי התורה המפורסמים האלה חיו ופעלו בעיר פראג והיו מראשי הישיבות שבה בזמן כהונתו של הגאון בעל "נודע ביהודה". בעוד אשר מתורתו של ר' זרח איידליץ נשארו בידינו מעט ספרים ואף תשובות המפורסמות בין ספרי פוסקי זמננו, הרי שמתורתו של ר' מאיר פישלס לא פלט דבר וכל תורתו שבכתב, אשר עמל ויגע בה כל ימיו, עלתה בלהבות בשריפה הגדולה אשר פקדה את העיר פראג בשנת תקי"ד, ופרט לתשובות מועטות אשר נאספו ע"י בנו וע"י בן-זמנו המפורסם ר' אליעזר פלעקלש, בעל "תשובה מאהבה", אין לנו מגדול מופלא זה, שהיה ממחותניו של ה"נודע ביהודה", דבר מדברי תורתו.

כפי הנראה, נמסרה חוברת זו לידי של לעף והלה הניח אותה לאחר העיון בין דפי אותה המסכת אשר עסק בה בעת ההיא. על פי סוג הנייר, מראה הכתב וכן מן הכותרת הצמודה לשמו של ר' זרח איידליץ ש"י זנ"נ [אולי = לנצח נצחים?], בצירוף עם התואר אדמו"ר הנלווה, נראה הדבר ברור, שמחברת זו נכתבה בימי חייהם של הגדולים הנ"ל וע"י תלמיד אשר למד אצל שניהם (ר' זרח איידליץ קיים את ישיבתו בביתו הפרטי, כך ששיעורו לפסח ניתן בישיבה אחרת מזו שבה הרצה ר' מאיר פישלס).

על תוכן החידושים אין צורך להרחיב את הדיבור והקורא יעמוד על כך מעצמו. בהכניי טורים אלו לדפוס, עברתי על המקורות המצויינים ומצאתים נכונים ומדוייקים ברובם, והשאר תיקנתי בסוגריים מרובעים. כל אשר הופיע בראשי-תיבות השארתי כך, פרט למקומות שפענוחם דרוש להקלת הבנה פשטם של דברים.

ברשותו של ד"ר צבי הרכבי, מנהל הספריה, רואים דברים אלו אור לראשונה. הפעם אני מפרסם חידושי ר' מאיר פישלס ז"ל.

י ש ר א ל ת א - ש מ ע

* בינתיים יצא בירושלים ספר "חידושי רבי זרח איידליץ על מסכת ביצה... מבית דינו... של... בעל נודע ביהודה... תלמידו... של... רבי יהונתן אייבשיץ... מתוך כתביד בתוספת דרוש תוכחות מוסר [מתוך ספרו "אור לשרים", פראג, 1785] ותולדות המחבר... מכון חתם סופר... תש"ך. (2), פה, (3) עמ' 8°.

כותב תולדות מציין (בע' ט) תפ"ה כשנת הולדתו. כמו כן, הוא מעיר (בעמ' א), כי "העתקות של חידושים על מספר סוגיות בש"ס נמצאות בירושלים". — ה ע ו ר ך.

— א —

מהגאון מ"ר מאיר פישלס

הרמב"ם מה' ק"ש פ"ב כ' היושב לאכול או שטרד בחפצו והגיע זמן ק"ש א"צ לפסוק והמפסיק ה"ז משובח והק' עליו נושאי כליו חדא הא משנה ערוכה היא במס' שבת מפסיקין לק"ש ואין מפסיקין לתפלה ועוד הא אי' במס' סוכה דף (נו) [לח] מי שבא בדרך ואין בידו לולב ליטול כשיכנס לביתו יטול על שלחנו וכו' עד דיקא נמי דקתני מי שבא בדרך וכו' עיי"ש אלמא דווקא בי"ט שני דהא מדרבנן איכא לפליגו בין אית ליה שהות או לא אבל בי"ט ראשון שהוא מדאורייתא אין חילוק בין איכא שהות או לא ומפסיקין אפי' בדאיכא שהות והיאך פסק הרמב"ם בק"ש דאין מפסיקין וכו' והכ"מ והל"מ תירצו דשם בגמרא דשבת דף יא איתא מפסיקין לק"ש וכו' הא תני ליה רישא ואם התחילו אין מפסיקין ומשני סיפא אתאן לד"ת דר"ש וחבריו שהיו עוסקין בתורה מפסיקין לק"ש ואין מפסיקין לתפלה עיי"ש ומדאין מפסיקין לתפלה איירי בד"ת מפסיקין לק"ש נמי איירי בד"ת ודווקא לק"ש מפסיקין דאידי ואידי ד"ת הוא ולא הוי הפסק אבל אם עוסק באכילה או בשאר דברים א"צ להפסיק ופסק הרמב"ם שפיר וק"ל.

אך עדיין חל עלינו חובת ביאור משום קושיא ב' על הרמב"ם ונקדים לתרץ ב' קושיות על התוס' שם בגמרא דשבת אר"י ל"ש אלא כגון רשב"י וכו' תוס' בד"ה כגון כגון אנן מפסיקין וכו' מהא דאמר ר' זירא לר"י מסיר אזנו וכו' ה"ל תורתו אומנתו היה וכו' עיי' בדף הקודם לזה בעובדא דר"ז ור' ירמי' וכו' וק' חדא אי קים ליה בגווייה דר"מ תורתו אומנתו דלמא ר"י לא מחשבה נפשי' לכך ועוד הא טפי' הוי לי' להקשות ממתני' דקתני מפסיקין לק"ש וכו' וק' קוש' הגמ' הא תנא לי' רישא וצ"ל כתי' דסיפא אתאן לד"ת וחזינן דבד"ת אין מפסיקין לתפלה וא"ל דלמא מתני' איירי בדאית לי' (שעות) [שהות] ור"י איירי בדליכא שהות.

וי"ל דבעל המאור הקשה וכי יהי' אכילה עדיפא מד"ת ותני' באכילה איירי בדאית לי' (שעות) [שהות] וסיפא גבי תפלה איירי בדליכא שהות אלמא בסיפא דמתני' איירי בדליכא שהות ואעפ"כ אין מפסיקין לתפלה... הקשה ר"ז על ר"י ממתני' דוודאי מבריייתא לא נוכל להקשות על אמורא די"ל דלמא לא ידע מבריייתא אבל ממתני' קשיא שפיר.

ותני' אדמ"ו הנ"ל דאי' שם בסוגיא דשבת מאימת התחלת אכילה רב אמר משיטול ידיו ר"ח אמר משיתיר חגורה אמר אביי הני חברין בבליאי למ"ד תפלת ערבית רשות אי שרי המיינא לא מטרחינן ליה ולמ"ד תפלת ערבית חובה מטרחינן ליה והא תפלת מנחה לכ"ע חובה ותנן אם התחילו אין מפסיקין ואר"ה משיתיר חגורה ומשני מנחה כיון דקביע לי' זמניה מירתת ולא אתי למיפשע ערבית דכל הלילה זמני' הוא אתי למיפשע אבל בהתחלת אכילה ממש לא חיישינן דלמא אתי למיפשע וכו' הר"ן הוכחה לדבריו דמשהביא הגמ' ואר"ח משיתיר חגורה וע"ז קאמר הגמ' ערבית אתי למיפשע משמע דווקא בהתחלה מועטת חיישינן דלמא אתי למיפשע כנ"ל. ואמר אמ"ו הוכחה לדבריו דתוס' מקשה על הא דאר"ז

שם בסוכה ב"ט שני דרבנן עסקינן תוס' ד"ה י"ט שני וכו' ואכתי המ"ל כולי בדאיכא שהות אלא גבי לולב דכולי יומא זמני' חיישינן דלמא אתי למיפשע כדא' התם בשבת ערבית דכולא ליליא זמני' וכו' אבל לשיטת הר"ן לק"מ דכאן איירי בהתחלה ממש דנקט מתני' על שלחנו וק"ל. ועוד כ' הר"ן למ"ד תפלת ערבית רשות אם הגיע זמנו לקרות ק"ש מפסיק וקורא ק"ש בלא ברכותיו וגומר סעודתו ואח"כ קורא ק"ש וברכות ומתפלל אבל למ"ד תפלת ערבית חובה קורא ק"ש וברכותיה ומתפלל ודווקא בהתחלה מועטת אבל בהתחלה ממש א"צ להפסיק עד שיגמור סעודתו וכו' ע"ש ולפ"ז לא מקשה הגמ' מידי הא תנא לי' רישא דנוכל לומר דמתני' רבותא קמ"ל אע"פ שצריך להפסיק לק"ש א"צ להפסיק לתפלה ורישא איירי במנחה וסיפא איירי בערבית וכ"ז שפיר א"א דמתני' איירי בהתחלה ממש אבל א"א דמתני' איירי בהתחלה מועטת מקשה הגמ' שפיר הא תנא לי' רישא דא"ל דרבותא קמ"ל הא בהתחלה מועטת חיישינן דלמא אתי למיפשע מדהאי תפלה דק"ש קודמים ע"כ תפלת ערבית הוא ובתפלת ערבית צריך להפסיק משום דלמא אתי למיפשע וכאן אמר ר"ח משיתיר חגורה משמע דמתני' איירי בהתחלה מועטת ולא שייך הך סברא דמתני' רבותא קמ"ל אצ"ל דקאי אתפלת מנחה ופריך הגמ' שפיר והא תנא לי' רישא וק"ל.

אמנם נוכל לומר דר"ז סבירא דמתני' איירי בהתחלה ממש ול"ק קושית הגמ' הא תנא לי' רישא די"ל דרבותא קמ"ל ולא צ"ל האי תי' סיפא אתאן לד"ת ולא יכול להקשות ממתני' דמתני' לא איירי כלל בד"ת ונוכל לומר בד"ת צריך לפסוק לתפלה ושפיר הוכיח ר"ז לר"י ממסיר אזנו וכו' והשתא צ"ל דמתני' לא איירי בהתחלה ממש ורבותא קמ"ל אעפ"י [כ] לק"ש א"צ להפסיק לתפלה צריך להפסיק וטעמא מאי ע"כ צ"ל האי דאורייתא והאי דרבנן וס"ל לר"ז חילוק בין דאורייתא דרבנן וקאמר שפיר התם בסוכה ב"ט שני דרבנן עסקינן וקאמר דיקא גמי וכו' ודוק. אבל הרמב"ם ס"ל כר"ח דמתני' איירי משיתיר חגורה וא"ל דמתני' רבותא אתא לאשמעינן דהא בהתחלה מועטת איירי וחיישינן שמא יפשע כנ"ל וק' קושי' הגמ' הא תנא לי' רישא וצ"ל תי' דסיפא אתאן לד"ת ודוקא לק"ש צריך להפסיק דהאי ד"ת והאי ד"ת כסברת הלח"מ אבל בשאר דברים א"צ להפסיק ופסק הרמב"ם שפיר ודוק היטב.

השמות (לעמ' 31)

450 אמרי יוסף חידושים וביאורים על ספר

נויקין של היד החזקה להרמב"ם. חלק ג.

הלכות גזילה ואבידה, מאת הרב... יוסף

צבי דוידובסקי. בני ברק.

451 סדר התפלות וההודיות ליום הזכרון

לגבורי מלחמת הקוממיות וליום העצמאות.

משרד הדתות, הוצאת המדפיס הממשלתי

(דפוס טורים). 10 ע'.

448 ספר תולדות אדם וחווה... רבינו ירוחם.

[נח"ב]: חלק חוה (ס' מישרים) עם שער

מיוחד [ס' איסור והיתר]. [ת"א], דפוס ליאון.

[תש"ך]. [1], פא, רלח, קד; [1], ז דף. 4°.

ד"צ ויניציאה ש"ג; ס' או"ה ד"צ ליורנו

תרמ"ב. אותו ד"צ של ס' או"ה נכרך גם

עם ס' שערי דורא. ראה לעיל 129.

449 המגיד דורש ציון תולדותיו ופעולותיו של

הרב... ר' משה מגיד ריבלין משקלוב

ז"ל, וקובץ מדרשותיו בעד ישוב ארץ-ישראל.

בעריכת ועדה מצאצאי הר"מ מגיד. נאסף

וסודר ע"י הר"ש זלמן ריבלין. (דפוס

איתאח). 132 ע'.

תיקון לעמ' [1] ולעמ' [3] :

נמצא שבישראל יוצאים לאור —

שלושה ספרים תורנים בכל יומיים :

מספר הספרים התורניים שיצאו בישראל

בתש"ך מגיע ל-454.

עניינות

א. חסרונות ה"ביבליוגרפיה של הגדות פסח" לא. יערי

כבר אמרנו בשער הקונטרס, כי מישוהו רשם השלמות למחקרו הביבליוגרפי החשוב של יערי. והרושם הוא ביבליוגרף ותיק, והוא מפרסמן באכסניה נכבדה. כבר כיום נרשמו על-ידו למעלה מ-150 ערכי-השלמה, מהם דפוסים ישנים ומהם דפוסים חדשים עד תש"ך ועד בכלל (יערי חתם את הקדמתו בא' דר"ח מרחשון תשכ"א). וגם אני רושם כאן כמה השלמות ותיקונים בנידון.

א. בערך 1 — "הגדות של פסח" [רמ"ב לערך] מציין י. כי "אין כאן הלל הגדול (תהלים, קל"ו) ולא 'ההלל' [ההדגשה שלי — צ.ה.]. ויש כאן 'ההלל'! [ראה בפקסימיל: עמוד אחרון (12) — בלא מספור], טור ב', שורה 2 מלמעלה]. והיה לו לציין גם: בלא "נשמת" עד סוף "ישתבח" לפני הברכה. ולא הזכיר 10 השורות בכת"י שבעמ' הנ"ל שבטופס ולא גלגולי טופס-יחיד זה עד שוקן.

ב. י. ציין תירגומים של ההגדה ב-23 שפות. ויש להוסיף לפחות עוד 2: בולגרית (ראה להלן) וסלובאקית (הוצג על ידי בתערוכה בתשי"ט; דומה, מאוסף נתן שטיינר מת"א. ראה "הספר" ח' — א.ח. אלחנני, ד. יוסיפון ודבריי). [י. ריבקינד, ב"הדואר" י"ט ש"ז, כעת מוסיף: שוודית (פליכס סאול), 1945, שטוקהולם. וראה מאמרו שם והמשכו].

ג. הגדה אחת עם תירגום ופירוש ברוסית נשמטה מי. והיא: ב.ל. סגל, אודיסה, 1912 [במגמה "משכילית"].

ד. י. קובע (בעמ' xiii), כי "לאחר המהפכה ברוסיה בשנת תרע"ח (1918) [וצ"ל: תרע"ז (1917)] לא נדפסה עוד שום הגדה עם תירגום רוסי". והנה בפרוס פסח תשי"ט נדפסה כזאת בת"א (צילום הגדת סגל הנ"ל) בהוצאת "סיני" (באלפי טפסים!), חש"ד, חש"מ. הדפס מיוחד חש"ד, חמ"ד, חש"מ ושם מו"ל...

ה. ערכים: 1211, 1427, 1681, 2271 — מהדורות הגדה של ר' נפתלי משכיל-לאיתן [והשנה צולמה בישראל — חש"ד, חש"מ, חמ"ד!] עם ביאור "מדרש הגדה" בדרך-הקודש של המלבי"ם [הרב מאיר-ליב ב"ר יחיאל-מיכל ווייסער]. ולא "מאת", כמו שמציין י. ונ"מ!

ו. הגדה של פסח עם תירגום בבולגרית ותעתיק הטקסט העברי באותיות קיריליזה: הגדה של פסח. הוצאת ספרים "עבריה" [חברה קואופרטיבית], ס[ן]פיה, [רח'] אלבינסקי 33. 62, [2] ע'. 16°. שער בבולגרית (דפוס "נאדו'דה", 1940). ציורים מאת לילין, דורה ועוד. המתרגם — רחמים בן-סימן-טוב.

אפשרה מאת בית הדין הגדול שע"י המועצה המרכזית ליהודי בולגריה. מהקדמת המו"ל (בבולגרית): "... תודה על שיתוף לרב דניאל ציון [בישראל כיום, השתמד, מיסיונר...]. יו"ר בית הדין הגדול, ד"ר אשר חננאל רב בסופיה [בתפקיד זה עד היום], מרקו [מרדכי] כהן מנהל בית הספר העברי בסופיה [כיום בישראל]". העברית — מגלופות. תירגום חפשי לבולגרית. תעתיק הטקסט העברי באותיות קיריליזה. ההגדה עד "שולחן ערוך". "חדגדיא" — רק בתעתיק בקיריליזה. "אחד מי יודע" בלאדינו בתעתיק כנ"ל. [כוכביא מתורגם: מזלות? מדיא — העיקרים?]

בעמ' (63) רשימת (13) פירסומי "העבריה" (בבולגרית, גרמנית, לאדינו) מאת: א. חננאל, ד. ציון, א. אנסקי [כיום במאי בישראל], פרופ' איוואן ס. מארקובסקי [תיאולוג נוצרי, אוהב ישראל], ד"ר צמח רבינר [ז"ל], תנ"ך מצויר.

ז. כשם שלא רשם י. "הגדות הקיבוצים", פארוניות וכדו', כך, דומה עלינו, לא היה מקום בספרו ל"הגדות" של קראים וריפורמיים. ודו"ק!

ח. 2189 כתוב ביוונית יאנינה ולא אתונא, כפי שציין י. במפתח. וה"ה 2453 — תשלוניקי ולא אתונא.

ט. הגדה "גנזי כנסת ישראל" לפי כת"י שע"ד לר' שבתי סופר מפרעמסלא [פרמישל = פשמישל], שיצאה בראשונה בלונדון תרל"ז ע"י הרב דובער שפייער [Spiers (תירגום אנגלי)] והרב אלעזר-זלמן גראיעבסקי (פירוש "גבוליים") — רישומה במפתחות משובש: במפתח שמות ההגדות — לא נמצאנה, אלא פעם אחת, והיא יצאה 6 פעמים (ראה יערי: 1115, 1335, 1376, 1534, 1762, 2441. בע"ס רשם אותה בשמה רק פעם — ה84; ובשם "גבוליים" — פעמיים [תרמ"ט, ניו-יורק נתחלף לו במגנצא]. את ר' שבתי סופר לא נמצא כלל במפתח שמות המפרשים. B. Spiers. זכה ב-4 מהדורות בערכו במפתח, לעומת שפייער שזכה ב-2 בלבד. "גבוליים", שעמו נדפסו 4 מהדורות, זכה רק ל-2 בערך מחברו.

ואין אני מציין כאן טעויות והשמטות דפוס שהספקתי לעמוד עליהן, פרט לעמ' xxviii שצ"ל: 2717 — ערכים שבספר [ולא: 2117, כפי שנדפס בטעות. וכבר נטעה מ. אונגרפלד בזה].

ב. "לכסיקון" מיותר של "המביא לדפוס"

לשני כרכי כתבי ר' בנימין ז"ל, שיצאו באחרונה (משפחת סופרים, משפחת חכמים), צירף המביא-לדפוס, מ. חובב, מפתחות. ברם, לא הסתפק הלה ברשימה אלפא-ביתית, כנהוג, של שמות-אנשים המופיעים בספרים (ומוטב היה בסוף הכרך האחרון לכשיצא, או בסוף כל כרך מפתח כולל לכל הכרכים שיצאו. וכאן — מפתחות לכל כרך לחוד), בצירוף מספרי העמודים שבהם הם נזכרים, אלא חמד לו רצון להתקין מין "לכסיקון", שבו הגדיר כל איש כהבנתו (של "המביא לדפוס")...

והנה, בלבד יתור שבמלאכה זו, אי-אחידותה, כפילותה בשני הכרכים [אמנם, יש גם שינויי-נוסח בהגדרת אותו איש שבין מפתח למפתח] וכו', הרי מעשה ה"לכסיקון" משובש באי-דיוקים וסילופים מגוחכים (לעשרות!). ונדגים, בקצרה, אחדים בלבד:

1. הרב יהודה אלקלעי, שנולד בסארייבו ושימש כרב בזמלין ע"י בלגרד, ציון כ"רב בבולגריה" דוקא. סוכ"ס בלקן — ומה לי סרביה ומה לי בולגריה...
2. הרב מ. א. עמיאל — "עסקן ציוני"...
3. פרופ' א. ה. פרנקל — "עסקן-ישוב חרדי"...
4. ציוני א. — "אבי מדע החקלאות"...
5. פאלייר א. מ. [צ"ל אמה] — "סופר צרפתי, עסק הרבה בענייני היהודים"...
6. עקיבא יוסף שלזינגר — "פובליציסט"...
7. קפלן א. מ. [צ"ל הרב א. א.] — ללא הגדרה!
8. פלונגיאן יהודה — הוא ד"ר מנחם-יהודה פציפיצי.

9. מהר"צ חיות — יחוסו שהיה "סבו של ד"ר צ. פ. חיות"...
10. הרב י. ז. הורוויץ, חוקר א"י — הוחלף בקרובו...
11. ד"ר א. י. ברוור — לא יוחס לאביו הרב מיכאל... כאחיו.
12. מלון ירחמיאל אמדורסקי — הועבר מירושלים ל... יפו.
13. הרב [ראובן] כ"ץ [מפ"ת] — ללא הגדרה וזיהוי והסבר! והוא מוזכר ע"י ר' ב. בקשר לפולמוסו בתרצ"ט עם ידידו הרב י. ל. פישמן [= מימון], שהצדיק מניעת תמיכת הסוכנות היהודית משיבות שעדיין לא השליטו עברית בתוכן.
14. דיווראלי — "יהודי".
15. ש. אש — "מגדולי סופרי אידית שבדורנו, בסוף ימיו [הפך "משומד יבש" כהגדרת "רב צעיר"? — לא: השתקע בישראל"...
16. יוסף פלביוס — "מדינאי יהודי-רומאי"...
17. ז. יעבץ — "חיבר ספר גדול בת"י"...
18. צ. ויסלבסקי — תמיד בכתוב משובש זה ולא כגנזן: וויסלבסקי.

וכן הלאה.

ג. דפוסי שנגהי

בין תש"ב—תש"ו הדפיסו בני-ישיבת מיר שנקלעו לשנגהי [שאנחאי] 56 (58?) כרכים (מהם 50 בדפוס-צילום) של ספרות תורנית לשימושם (100—150 טפסים מכל ספר). מלבד פקסימיל של ספר-תורה שבידי יהודי-סיני, שנדפס ע"י מיסיונרים, ולהבדיל, 2(?) ספרי-תפילה שהדפיסו בני-בגד שם, גם כן בימי המלחמה האחרונה, לא נדפסו ספרים עבריים בשנגהי. והנזכרים הם יקרי מציאות כבר כיום. משום כך מן הענין לפרסם רשימתם, כפי שנמסרה לי ע"י הרב אברהם פאליינס (ירושלים), ששותף היה למפעל ההדפסה (הוצאת "תורה אור") ובידו אוסף, כמעט שלם, מהם. והרי הרשימה כפי שגרשמה על ידי הרב פאליינס:

שם הספר	התבנית בס"מ	מספר הכרכים	שנת ההדפסה
1. חומשים "מקראות גדולות"	19x13	2	תש"ב—תש"ג
2. ש"ס ראם (פרט למס' יבמות)	27x19	17	תש"ב—תש"ו
3. הרמב"ם	26x19	7	תש"ג—תש"ה
4. ס' המצוות לרמב"ם	37x30	1	תש"ו
5. שיטה מקובצת (ג' בבות, כתובות)	27x19	5	תש"ג—תש"ה
6. חידושי הרשב"א על ט"ז שיטות	31x22	1	תש"ב
7. אבני מילואים על ש"ע אה"ע ב"ח	27x19	1	תש"ה
8. קצות החושן על ש"ע ח"מ	27x19	1	תש"ה
9. שב שמעתא	24x14	1	תש"ה
10. משניות, ראם, סדר זרעים	27x19	1	תש"ו
11. גור אריה על פירוש רש"י	23x14	1	תש"ו
12. משנה ברורה ה"ח	26x20	6	תש"ה—תש"ו
13—14. ס' חרדים — ס' מעלות התורה	21x12	1	תש"ו

Handwritten notes in the top left corner, including the word "הערה" (Note) and some illegible scribbles.

דפוסֵי שאַנהאַיי

השלמות: ספרי חב"ד ועוד

מאת צבי ה. ג. הרכבי, ירושלים

בקונטרס הספר התורני בעריכתי, (הספר ט'), בסיוע משרד הדתות כששרו היה הרב מ. טולידנו ז"ל, ומוסד הרב קוק, הוצאת מ. ניומן, פירסמתי לראשונה 25 מדפוסֵי שאַנהאַיי. ברעות ל"א ואח"כ בהשלמותי למפתח המפתחות, הדפס שני מתוקן, השלמתים עד 80 ועד בכלל. כבר עוררני, בסמוך לפירסומי הראשון, האדמו"ר מליובאוויטש שליט"א, שחסרים ברשימתי ספרי חב"ד והרי 14 מהם:

- (81) אמרי בינה
- (82) דרך חיים
- (83) דרך חיים (הוצאה שונה)
- (84) דרך מצוותיך
- (85) דרושי אדמו"ר הרש"ב
- (86) דרושי אדמו"ר הרש"ב (כרך נוסף)
- (87) תניא
- (88) פוקח עורים
- (89) פירוש המלות
- (90) קונטרס התפילה
- (91) שערי תשובה, ח"א
- (92) שערי תשובה, ח"ב
- (93) תורת חיים, ח"א
- (94) תורת חיים, ח"ב (צילום מכת"י שלא נדפס עד אז). ובעלי עי"ן (ל-70 לו. שוקן), הברמן-ליברמן, כל פרטי התדפוסת (העירני ידידי ר' יהושע מונדשיין מכפר חב"ד). וראה ערך Shanghai ב EJ (1971) (דפוסים), המסתמך על פירסומי. והוסף משם:
- (95) קונטרס סדר הדורות, י. י. סלימן (J. J. Sulaiman).
- (96) הגדה, עם מאתיים ושלושים ושמונה פירושים והוספות, שאנכאי, תש"ו. הצגתה בתערוכת ההגדות, שערכתי, כמנהל הספריה התורנית המרכזית לישראל, בהיכל שלמה בירושלים, בפרוס פסח תשי"ט (ראה: א. ת. אלחנני, דבר, ערב פסח תשי"ט; ואח"כ: הספר ח'; וכעת מכונס בספרו על דמויות ירושלים, תשל"ג).

Handwritten signature: SBB Xi Per

שם הספר	התבנית בס"מ	מספר הכרכים	שנת ההדפסה
15—16. ס' היראה לר"י גירונדי —			
ס' הישר לר"ת	18X12	1	תשה
17—19. דרשת הרמב"ן — ילקוט ידיעות האמת (ס' הדרכים וס' המאמרים של רמח"ל)	20X14	2 (1 ?)	תשו
20. חובות הלבבות עם פירוש המלים		1	
21. מסילת ישרים		1	
22. חוברת "תורה אור" (חידושי שנגה י!)		1	
23. חוברת "מאור התורה" (חידושי שנגה י!)		1 (2 ?)	
24. מאמרים — ממרן המשגיח הרה"צ ר' ירוחם [לייבוויץ] זצ"ל (מכתב יד י!)		4	
25. "אור המזרח" (חידושי שנגה י!)		1	

ד. גרמנים דהיום על פרשת שוד הספרים

בקשר עם תביעת פיצויים, על השמדת רוב [50,000 ספרים] ספריית שטראשון בוילנא, באמצעות URO, בפני הרשות בגרמניה המערבית, הגיש "הסינאטור [היועץ] לענייני רכוש מיוחד" "כתב הגנה". מסמך זה, המתאר מבחינה גרמנית דהיום את תהליך החמס וההשמדה של אוצרות רוח של היהדות המושמדת, כמשהו לגיטימי-מסתבר-אנושי, מחריד בצביעותו. ברור, שמשפטני URO דווחים את כל נימוקי-ההגנה הזאת ומעמידים את הגרמנים בחזקתם — כאחראים לשוד וההשמדה. ברם, יש ערך לפירסום המסמך כמות שהוא. האם אינו מנוסח ברוח הסניגוריה על אייכמן? ...

המסמך הגרמני מתעלם מתחמק מעובדות יסוד: השמדת מיליוני בעלי-הספרים מכאן והשמדת חלק ניכר מעצם הספרים (שרפתם או הפיכתם לדייסת תעשיית הנייר). הוא מתאר את הגרמנים-הנאצים כשומרי ספרים נאמנים מפני הפצצות ... בעלי-הברית, שבעטיים חלו אי-סדרים באיחסון הספרים ... לאחר הנצחון.

במחלצות-מליצות נאות עטוף מינוח מגוון לתהליכי השוד של הרוצחים-היורשים. המסמך מיתמם: בעצם, הלא בעלי-הספרים [כמה מהם נשארו בחיים?] שתבעום — נענו. השאר — קיבלו מוסדות יהודים בעולם, לרבות ארץ ישראל, [וידענו מה מעט חלקם ביחס לנשדד]. אמנם — ממשיך המסמך — משהו[!] נשאר בספרית פראנקפורט ע"מ עד היום וקצת בווינא[!] ובעיקר — בגרמניה ... המזרחית ואפילו ... בפולין. כל הטיעון נסתר ע"י העובדה, שהגרמנים הקציבו מיליארד וחצי מיליארד מארקים [750,000 ל"י] לפיצויים ליהודים על השמדת מיליוני ספרים וחפצי-אמנות בשואה ...

כך מתואר ב-29.11.60 שוד-מיליוני-ספרים, שאין לו ריע בהיסטוריה. אמנם, מודה המסמך שהספרים הובאו בשעתם לברלין. "ד"ר" יוהן פוהל [בינתיים התברר, שאין לזהותו עם י. פובילאיטס הליטאי-הנוצרי, שלמד באוניברסיטה העברית בירושלים, הנמצא כיום בקובנה הסובייטית] מאשר בדו"ח האוטנטי [פורסם מקרוב] את משלוח 60,000 כרכים מוילנא (ספרית שטראשון) ברובו הגדול לעשיית-נייר ובמיעוטו יקר-הערך — ל"מכון ליהדות" הנאצי בפראנקפורט ע"מ [מאלו נתגלגלו שרידים לייו"א בניו-יורק ומשם לע"ע רק כמה מאות לספריה התורנית המרכזית לישראל בהיכל שלמה בירושלים].

ושוב, המסמך כלשונו מדבר בעדו, והוא ניתן להלן.

Der Senator für
Finanzen
Sondervermögens-und Bauverwaltung
Berlin—Charlottenburg 2
Fasanenstr. 87

29. November 1960
3064
253

J IV 3
O 1489 — 15/11 WGA 13432/59

An die
Wiedergutmachungsämter
von Berlin

Berlin SW 61
Alte Jakobstr. 148—155

Betrifft: Rückerstattungsverfahren ...
./.. Deutsches Reich
— Bibliothek —

Bezug: Bekanntgabe der Anmeldung vom 11.10.1960
mir zugestellt am 24.10.1960

Anlagen: 2 Durchschriften, Bl. 10 Ihrer Akte

In dieser Rückerstattungssache mache ich zunächst auf eine Auskunft vom 5.4.1960 des Bundesamtes für äussere Restitutionen, Bad Homburg v. d. H., — Aktenz.: G I — 1175/60 — aufmerksam, in der u. a. folgendes ausgeführt wird:

„Jedoch kann das Bundesamt auf Grund seiner allgemeinen Feststellungen über den Verbleib von Bibliotheken und Büchern, die während des Krieges in den besetzten Gebieten ihren Eigentümern entzogen wurden, folgendes mitteilen:

- 1) Die vom Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg (ERR) in den besetzten Gebieten entzogenen Bücher wurden an die Buchsammel- und Leitstelle des ERR gesandt, die sich zunächst in Berlin befand und im Herbst 1943 nach Ratibor O/S verlegt wurde.

Von dieser wurden die Bücher zum grössten Teil an die „Zentralbibliothek der hohen Schule der NSDAP“ nach Schloss Tanzenberg bei Klagenfurt/Kärnten, und (soweit sich um Judaica und Hebraica handelt) an das „Institut zur Erforschung der Judenfrage“ nach Frankfurt/Main gesandt.

Bei Beendigung des Krieges wurden die Buchbestände in Tanzenberg soweit deren Herkunft feststellbar war, den Restitutionskommissionen der ansprucherhebenden Länder übergeben, also restituiert. Den noch verbliebenen Rest, dessen Eigentümer und dessen Herkunft nicht zu ermitteln war, erhielt die National-Bibliothek in Wien.

Das Institut zur Erforschung der Judenfrage hatte seine Buchbestände während des Krieges nach Hungen am Vogelsberg (Hessen) ausgelagert. Nach Beendigung des Krieges überführten die amerikanischen Besatzungsdienststellen diese ebenso wie etwa anderswo in ihrer Besatzungszone — z. B. in Berlin — aufgefundenen, während des Krieges in den besetzten Gebieten beschlagnahmten Buchbestände in das Archival Depot (OAD) in Offenbach/Main. Von dort wurden sie von der amerikanischen Besatzungsmacht restituiert oder soweit dies nicht feststellbar war, entweder von Vertretern der Universitätsbibliothek Jerusalem übernommen oder an jüdische theologische Seminare in den Vereinigten Staaten von Amerika oder andere jüdische Organisationen in Europa oder Südamerika verteilt. Nur kleine Restbestände, die die Katalogisierungskosten nicht wert gewesen wären, hat die Stadt- und Universitätsbibliothek Frankfurt/Main übernommen.

Es ist ferner darauf hinzuweisen, dass sich in den Depots der Buchsammelstelle des ERR in Ratibor O/S noch grosse Bestände befunden haben, die dort verblieben sind, ihr weiteres Schicksal ist unbekannt. Es dürfte sich hierbei um mehrere Millionen Bände handeln.

- 2) Die von der Gestapo und dem SD in den besetzten Gebieten beschlagnahmten Buchbestände wurden an das Reichssicherheitshauptamt nach Berlin gesandt, wo sie entweder im Hauptgebäude in der Prinz-Albrecht-Strasse (jetziger Sowjet-Sektor) untergebracht oder in den als Depots benutzten Lagerräumen in Berlin-Schöneberg, Eisenacherstr. 12, und in Berlin-Wilmersdorf, Emserstr. 12, gelagert wurden. Der grösste Teil dieser Bücher wurde noch während des Krieges in Gebiete ausgelagert, die sich heute ausserhalb der Bundesrepublik Deutschland befinden.

Soweit Bestände in Berlin verblieben sind, wurden sie entweder an ihrem Standort durch Kriegseinwirkungen vernichtet — so die in der Eisenacherstr. 12 befindlichen Bestände — oder bei Kriegsende — so das Depot in der Emserstr. 12 — teilweise geplündert oder von der amerikanischen Besatzungsmacht übernommen und in das amerikanische Archival in Offenbach/Main überführt, von wo diese Gegenstände gleichfalls in der oben dargelegten Weise restituiert wurden.

In der Bundesrepublik Deutschland befinden sich hiermach keinerlei der Restitution unterliegende Bücher und Bibliotheken mehr. Wie die sowjetische Besatzungsmacht mit den in ihre Hände gefallen Beständen verfahren ist, kann das Bundesamt nicht feststellen“.

Im Auftrag

(—)

הרב כ. י. הירש

בנות קול

אכסניות לביבליוגרפיה בישראל

.. במדינת ישראל לא יחסרו לנו בטאונים סיפראיים [=ביבליוגרפיים] חשובים, כגון: הירחון הוותיק מטעם הספרייה הלאומית בירושלים "קרית ספר" [בעריכת ד"ר י. יואל], המתקיים זה שלושים ושש שנים כסדרן ללא הפסקה כל-שהיא; וכן הירחון בתליאביב "הקונטרס הביבליוגרפי" בעריכת ראובן לוי, מטעם מרכז לתרבות ולחינוך שעליד ההסתדרות הכללית של העובדים העברים בארץ-ישראל, המתקיים זה אחת-עשרה שנה; שנתון "הספר" לספרות תורנית, בעריכת ד"ר צבי הרכבי, מטעם הספרייה התורנית המרכזית לישראל ב"היכל שלמה" בירושלים (ח' שנים); השנתון למחקרים ביבליוגרפיים "ארשת" בעריכת נ. בן-מנחם וי. רפאל, מטעם מוסד הרב קוק בירושלים [יצאו שני כרכים]. בספרייה של הממשלה היתה מתפרסמת רשימה מלאה לכל המידע [1] במדינת ישראל שבשנה הקודמת, אלא שבספרייה השנה הממשלתי ("שנתון הממשלה") לשנת תשכ"א הושמטה משום-מה רשימה זו [מניסן עד ניסן].

דניאל פרסקי

(הדואר, יו"ד בשבט תשכ"א)

על "הספר"

א

לאחר הפסקה של ארבע שנים, הופיע הקונטרס השמיני של "הספר" שיותר משליש דפיו מוקדש לרשימת הספרות התורנית הדתית שהופיעה במדינה בשנת תשי"ט, 320 ספר, המחולקים ל-11 מדורות: א. תנ"ך ומפרשיו; ב. חז"ל; ג. מפרשים ופוסקים; ד. שאלות ותשובות; ה. קבלה, פילוסופיה, מוסר ודרוש; ו. תפילה ופיט; ז. חסידות; ח. מחקר ומדע; ט. חינוך, ספרי שימוש והסברה; י. ספרות יפה; יא. שונים. רשימה מעין זו היתה מופיעה גם בראש שבעת הקונטרסים הראשונים, אלא שהפעם נוספו לה מפתחות שימושיים ויעילים מאוד, של שמות הספרים, המחברים, העורכים, המהדירים והמו"לים. רשומים כאן אפילו ספרים שעדיין לא ראו אור, כלומר, שהדפסתם אמנם הושלמה, אך עדיין לא הופיעו בשוק הספרים מטעם זה או אחר.

הרב ראובן מרגליות ממשיך לפרסם כאן את רשימת מפרשי התלמוד למסכת פסחים, הנמצאים בספרייה ע"ש הרמב"ם בת"א, לאחר שאת רשימת המפרשים למס' ברכות, שבת ועירובין כבר פירסם בקונטרסים הראשונים של "הספר".

זו הפעם הראשונה משתתף ב"הספר" ד"ר נ. מ. גלבר, במאמרו על משפחת איגל — מו"סים וביבליוגרפים בלבוב, במשך כמאה וחמישים שנה רצופות, בעלי שם עולמי במקצועם זה.

בדברו על אליעזר איגל (1825—1892) מזכיר ד"ר גלבר 4 ספרים שפירסם בלועזית, בהביאו גם את שמותיהם באותיות לועזיות ואילו העורך מעיר בשולי המאמר שאחד הספרים האלה הופיע לא בלועזית, כפי שכותב בעל המאמר, אלא בעברית, בשם "מכתבים שונים" (ביאורים על קצת מקראות) ורק חלק מן השער הוא בלטינית ולא הספר כולו. וכן העיר העורך כי הספרים השני והשלישי שברשימת הד"ר גלבר אינם אלא ספר אחד, וכי נוסף על מה שצויין ע"י הד"ר גלבר פירסם אליעזר איגל עוד 13 חוברות.

דומה, שבמקום לפרסם את השגיאות במקורן בגוף המאמר ולהעיר עליהן בשוליו, היה יותר מן המידה לוא היה העורך מתקן את השגיאות לכתחילה במאמרו של הד"ר גלבר, והמחבר היה עומד מאליו על שגיאותיו לאור התיקונים של העורך [העורך עמד על השגיאות לאחר הדפסתן — צ.ה.].

שני מאמרים ב"הספר" הוקדשו לתערוכת ההגדות של פסח שנתקיימה ב"היכל שלמה" בפרוס פסח תשי"ט, בה הוצגו כאלף מהדורות שונות של ההגדה, מתוך 2700 שהופיעו במשך הדורות. כ־20 אלף איש ביקרו בתערוכה זו. הושמעו בה הרצאות מדעיות מעניינות דיומא והיא מצאה הדים רחבים בעיתונות וברדיו. היו שם הגדות מתורגמות ל־24 לשונות, מהן בכתב יווני, לטיני, רוסי, גוטי, ערבי ואף סנסקריט. מתוך 66 עמודי הספר נטל לעצמו העורך מנה הראוייה להתכבד בה, כ־25%, ויש עניין רב ב"עניינותו" שהוא דן בהן בנושאים ביבליוגרפיים שונים. בראשונה הוא מביא צילום מ"טופס השירות" של קרובו, הפרופ' אברהם אליהו הרכבי, שעבד בספריה הקיסרית בפטרבורג במשך למעלה מארבעים שנה (1868—1910) (בתשכ"א ימלאו 125 שנים להולדתו של חכם זה). המסמך המעניין הזה שהגיע מקרוב מלנינגרד, כולל 4 עמודים, 2, כפולי טורים, ברוסית, ותרגומו, שנעשה בידי כותב הטורים האלה — בצידו. אכן וכה חוקר יהודי זה הנאמן למסורת — לתארים ולהוקרה מאת ממשלת הצאר עצמו, וכמעט קשה להאמין שאלה ניתנו ליהודי ברוסיה של אותם הימים, אך המסמך הוא רשמי ואוטנטי (בכרך השני של האנציקלופדיה לציונות הדתית שהופיע מטעם מוסד הרב קוק בימים אלה, נדפסה מונוגרפיה חשובה על הפרופ' א. א. הרכבי מאת אחד מחשובי עובדי המוסד, מר נפתלי בן מנחם, הביבליוגרף הנודע. וכן פירסם עליו מונוגרפיה גדולה עורך "הספר" בקובץ "אישים ודמויות בחכמת ישראל במזרח אירופה לפני שקיעתה" שבעריכת הרב ד"ר ש. ק. מירסקי ושם נסמנה כל הביבליוגרפיה על האיש ופעלו. מונוגרפיה זו פורסמה גם כתדפיס מיוחד בפני עצמו). המעניין בנושאים, שבהם מטפל העורך ברשימותיו — המגילות הגנוזות. כאן הוא מביא קטע מתוך ספרו של אל גר ו על המגילות. הקטע ניתן במקורו באנגלית ואין תרגומו העברי ניתן בצידו, והן הוא העיקר.

מדבריו של הפרופ' נחום סלושץ אל מר משה קוסובסקי (בנו של בעל הקונקורדנציות), בענין המגילות הגנוזות, המתפרסמים כאן ב"הספר", נראה שהוא מאחר אותן מאוד. תחילה סבר הפרופ' סלושץ שהכול מזויף. לבסוף הוא מייחס את מוצאן למאה השמינית בערך והוא סובר כי עם־הארץ כתבן, איש שלא ידע את המסורה וכתב בשביל התלמידים על פי הזכרון.

חשובה הידיעה המובאת בקונטרס זה על ההסכם בין הספריה התורנית המרכזית שב"היכל שלמה" לבין "יו"א בדבר מסירת הספרים הכפולים מן הספרות התורנית שבידי "יו"א ובתוכם שרידי ספריית שטראשון, לספריה התורנית המרכזית לישראל. לאחר שרישום הספרים נסתיים בר"ח טבת תש"ך, יש להניח שהספרים יגיעו לירושלים בקרוב. [בחלקם הגיעו בינתיים — המע.] כאן בא גם צילום ההסכם שבין הספריה התורנית המרכזית לבין "יו"א, וגם תמונתו של רבי מתתיהו שטראשון ז"ל, בעל הספריה.

מתוך 70,000 ספרי ספריית שטראשון הובאו 50,000 לגרמניה והושמדו שם בימי השואה; 10,000 הובאו ללנינגרד והפכו נייר, כמה אלפים שרדו וניצלו ע"י "יו"א בניו־יורק.

גם ידיעות על הספריות היהודיות הגדולות בעולם, בהן ביקר עורך "הספר" לפני שנה מטעם "היכל שלמה", שהוא מפרסמן כאן, יש בהן בנותן עניין, וכן המספרים השונים (11,000,000 ספרים בספריית הקונגרס בושינגטון ו־2,500 ספרנים).

עם צמצום היקפו של "הספר" ועם מינוי המשתתפים בו בפרי עטם, מהווה הקונטרס כולו חידוש גדול בתחומנו, כי ידע העורך לעשותו חי, ענייני, מעודכן באינפורמציה הביבליוגרפית התורנית. וכל מי שהספר היהודי השרשי יקר לו, יברך את ההוצאה ואת העורך ב"ישר כוח".

ב.

לאחר הפסקה ממושכת, מאז שלהי תשט"ז, מופיע עתה שוב קונטרס "הספר", השמיני במנינו, שכבר קנה לו שביתה בין כתבי העת המעטים לביבליוגרפיה. "הספר" יוצא בעריכתו של הביבליוגרף ד"ר צבי הרכבי, מנהל הספרייה התורנית המרכזית לישראל שבירושלים.

הספרייה עומדת להתעשר בקרוב, עם הבאתם ארצה של שרידי ספריית ר' מתתיהו שטראשון ז"ל, העומדים להגיע אליה מ"יו"א (מכון יהודי-אידישאי מדעי), שזכה להצילם מידי שונאי ישראל, גרמנים ואחרים.

הקונטרס נפתח, כדרכו, ברשימה ביבליוגרפית של הספרות התורנית הדתית בישראל בתשי"ט. אך בזאת הפעם דייק העורך ואף הוסיף מפתחות שונים המקילים על המעיין למצוא מבוקשו. רק חבל שלא נרשמו בקונטרס זה אף דברי התורה שנתפרסמו באכסניות כלליות (והן זאת כמות לא מבוטלת כלל ועיקר!) ושהקונטרס מכיל רק מה שנתפרסם באותיות עבריות, ובישראל בלבד, בו בזמן שהספרות התורנית הדתית בגולה, התופשת מקום נכבד בספרות התורנית, לא מצאה את מקומה ההכרחי בקובץ מעין זה. אמנם מציין העורך בדברי מבואו את דניאל פרסקי, שבמאמרו ב"שנתון הספר היהודי" (ניו-יורק) מנה את יכול הספרות העברית באמריקה, בשנות תשי"ח-תשי"ט, ובתוכו את היכול התורני. אך אין בזה כדי להצדיק את המחסור בריכוז ביבליוגרפי של היכול השנתי התורני בעולם כולו במקום אחד.

הרב ראובן מרגליות ממשיך בקונטרס זה בפירסום מפרשי-התלמוד הבבלי — הפעם: על מס' פסחים. ביבליוגרפיה זו חשיבותה רבה מאד, כשהיא כתובה בידי בר סמכא.

כדאי עוד לציין, כי העורך מבשרנו על תחילת פירסום הכתבים מעזבונו של מרן הגרי"א הרצוג זצ"ל ראש הרבנים בישראל, שהשאיר כ-10 כרכים בכת"י, בכל מקצועות התורה.

יש להצביע על החשיבות המיוחדת ברשימה הביבליוגרפית התורנית, בה זיכנו "הספר" — אין כאן רישום מכני גרידא והערות אף הן הארות הנה, והן מעירות שימת לב הקורא ואף לפרקים מעוררות אותו לבדוק אחר מקורות.

מחמת קוצר המצע נסתפק בדוגמא אחת בלבד. הבחין עורך "הספר" כי הספר "אוצר אמרי אבות" שעל הופעתו הודיעה לנו זה עתה הוצאת "ראובן מס" בירושלים — הופיע כבר בשעתו בבואנוס-אירס בשינוי השם: "אספי צבי", ועתה החליף המו"ל את שער הספר בשם חדש... עם זאת נדמה כי נרשמו כמה פרסומים תחת כותרת בלתי הולמת, הנותנת מקום לטעות. הנה, ספרו של ד"ר ישראל אלדד (שייב) "הגיונות מקרא", נרשם במדור ספרי קבלה, פילוסופיה, מוסר ודרוש. כל מי שמעיין בספר הנזכר יווכח לדעת, כי אינו בשום אופן לא ספר קבלה או פילוסופיה, ואף מוסר אין בו... שמא דרוש הוא?

ענין מיוחד יהיה לקורא, אם יקרא את הפרק "עניינות" הכתוב ע"י העורך והמכיל בין השאר, מסמך פיקנטי על דרכו של ד"ר אברהם אליהו הרכבי ז"ל — חוקר, ספרן וביבליוגרף ויהודי גדול שזכה לכבוד אפילו בממשלת הצאר הרוסי.

כללו של דבר, רבה הברכה הסמונה במפעל זה של רישום ומסירת אינפורמציה על הנעשה בתחום הספרות התורנית.

ר.ש.

(שערים, כ"ג אייר תש"ך)

ב ש ו ל י ר ש י מ ה ע ל " ש נ ה ב ש נ ה "

(הפועל הצעיר, כ"ח בשבט תשכ"א)

שמחה רז [=רקובר] הוא רושם-רשימות על ספרים זריז באכסניות רבות ורחוקות אחת מריעותה. והנה רשם מה שרשם באכסניה זו על השנתון האחרון של "היכל שלמה" בירושלים. ואם כי אין אחריות בשנתון אלא למאמרי בלבד ("על הספרות התורנית-הדתית בישראל בתש"ך" — כך שמו! ולא "על הספריה וכו'") נדפס בהפה"צ בטעות, אשיב-אגיב במשהו על דבריו בכלל באותה רשימה.

אוהב אני את מידת החריפות בביקורת — לעניין, לגופו. ברם, רש"ר הפעם עיגו זעומה כבר מן הפתיחה, לפני הכל, באמרו: "בלב השוכנים (?) — צ.ה.) ב'היכל שלמה' עלתה מחשבה וכו'".

צודק רו בקבעו, כי "הליכות תש"ך" איכזב — לא היה לו עורך, ואין סומכים על המביא לבית-הדפוס. במתחו את הדין על הפרק "מנהגי השנה (כך! ולא: ההלכה כפי שנדפס אצל רו) המיוחדים לארץ ישראל" על קיצורו — לא דק: הרי מנהגי-השנה כאן, הקשורים בלוח ולא הלכות ארץ ישראל בכללותו. ואין ראיה מספרו המקיף של הרב י. מ. טיקוצ'ינסקי ז"ל (ספר ארץ-ישראל, ירושלים, תשט"ו). ובענין דין מזוזה, שקביעתה דחופה-תכופה בא"י תוך מעת-לעת (ובחו"ל: תוך 30 יום), הרי בעל "פאת השולחן" (ר' ישראל משקלוב, ראש עליית הפרושים — תנועת "חזון ציון") פוסק, כי השוכר דירה בא"י מיהודי דוקא חייב במזוזה מעל"ע. אמנם, אחרים, לרבות הרב קוק ז"ל, סוברים, כי דין זה נוהג בכל שוכר דירה בא"י. ופשיטא, כי לדעת הכל חייבים במזוזה, והיא חובת הדר. בהירות הניסוח היתה מונעת הערת רו. צדק רו בהעירו שבפרשת יוסלה שוחמאכר (ולא: שטרקס כנדפס ב"הפועל הצעיר" — שם משפחתו של הסב), היה על הרב נ"צ פרידמן ור' צבי קפלן (ולא: קלן כנדפס) להזכיר את פסקו המכריע והנועז של הגרצ"פ פראנק זצ"ל בנידון.

נכון שהפילוסוף אנרי ברגסון גודדה עם הנוצרות-הקתוליות (ולא רק: עם הקאתולים — כניסוחו של רו). ואם מתוך "גאווה יהודית" כלפי הנאצים לא נשתמד... כהגדרת פרופ' ח. צ'רנוביץ [=ר"ב צעיר"] כלפי שלום אש — הרי הוא משומד יבש בלבד... [ובענין בירור בתורת הרב קוק ז"ל — ראה חליפת האגרות בין פרופ' ש.ה. ברגמן וביני, המתפרסמת בספר היובל לרב מרדכי קירשבלום]. תרעומת רו כלפי י. א. זיידמן, שעם פרסמו מספרו של א. ק. מוריסון "האדם איננו(?) לבדו" (בתירגום מאנגלית?), לא הציג בפני הקורא מיהו אותו מוריסון (את חטאיי אני מזכיר היום — גם אני לא ידעתי זאת!).

וכעת על השגות רו עלי — על מאמרי הנ"ל. לחלוק על טעמי — מותר בודאי. ברם יש לדייק בדברים מכאן ולהציע אלטרנטיבה מכאן. ואני עשרת הספרים הבולטים (קרי וכתוב: בולטיט דוקא) של תש"ך בספרות התורנית על רגל אחת ציינתי. ומדוע מחצית העשרת משל מוסד הרב קוק דוקא? — שואל רו. ואשיב לו:

א) בחירת הספרים אינה עניין של חלוקת כיבודים "צודקת" למו"לים שונים.
ב) אין פלא בדבר — מו"ל ציבורי גדול זה מוציא ממיטב. הא ראיה: רוב הספרים הנוכחים בפרס ע"ש הרב קוק מטעם עיריית תל-אביב-יפו בהוצאת מוה"ק או בסיועו יצאו. רובם ככולם. האם חשד משוא פנים גם שם?

ובענין "ספרו של הרב צבי פסח פראנק ז"ל הרי צבי — שזכה בזו השנה לפרס" — הרי תשובתי:

א. בעצם, על טעם הבחירה אין להקשות.
ב. לא יצא ספר כזה ובשם זה. להטור בהוצאה האחרונה צורף קונטרסו של הגרצ"פ פראנק זצ"ל "הר (כך: הר, ולא: הרי) צבי". אין זה ספר בפני עצמו.
ג. ופרס-הכבוד שניתן להגרצ"פ זצ"ל על כל עבודתו התורנית הכבירה ניתן.

ו"היכל יצחק" לרב הרצוג זצ"ל למה נכלל עליידי בתש"ך? והנה רו לא ראהו עד ר"ח טבת תשכ"א! רו לא ראה. רו אניס ליה. ואני הקטן ראיתיו בתש"ך ושנה זו רשומה גם בשער הספר. והוריו לא הפסיד. ואם בסופס פגום של "שנה בשנה", שהגיע לידי רו, נתלשו דפים וגם נשתרבבו שלא במקומם — הרי אין זו צרת-רבים. והמעוות יוכל לתקון כורך.

ובכן — ביקורת תהיה. ברם, גם ביקורת לביקורת. ומוטב לדקדק יותר ולדגוג פחות.

ד"ר צבי הרכבי

[תשובתי זו נשלחה להפה"צ. דברי רו נתפרסמו בינתיים, בהשמטות, גם ב"מצפה" (ירושלים, תשכ"א) בעריכת ידידי הרב אהרון פצ'ניק.]

שרידי ספריית שטראשון

בדייטש לד"ר א.א. הרכבי לעשותו אפטרופוס
עזבון רמ"ש] ודברים עליו; צילומים מקוריים
[רש"ש, רמ"ש, בתיאחותו — ד. ראם, ש"ב —
א.א. הרכבי]; משהו מן הספרות על הספריה
בגלגוליה; טופס ההסכם המקורי (בין יו"א
וספריית היכל שלמה), הכולל גם שרידי ספריית
שטראשון ותהודה לו בעתונות; מזוזה מספריית
שטראשון, שהובאה לארץ ע"י אחד מן השרידים
[והוא הרב קלמן פרבר, ת"א]...

בעקבות התצוגה, שרבים ביקרו בה במשך
חודש ימים, נשמעה שוב, בעתונות ובציבור,
הדרישה הנמרצת להעביר את כל שרידי ספריית
שטראשון שבידי יו"א בניו-יורק — ללא זכות
וללא יטוד חוקי — למקומם הטבעי — הספריה
התורנית המרכזית לישראל בירושלים. יוצאי
ווילנא בירושלים פנו בנידון לקונגרס הציוני הכ"א
[ומכתבו לעתונות של אחד ח.ק. מת"א אינו ענין
לכאן]. מסתבר שבקרוב יוסרו העיכובים לביצוע
ההעברה בשלמות.

לתצוגה היתה תהודה בעתונות (ראה "חדשות
מהחיים הדתיים בישראל", היכל שלמה [בעריכת
הרב א. פצ'ניק], פתיחה — המנהל הכללי משה א.
יפה, עמ' 5).

להלן חליפת אגרות בענין הסדר על שרידי
ספריית שטראשון והודעה בענין דמי הפיצויים.

א

ב"ה, ירושלים, ז' בתשרי תשכ"א

לכבוד

הנהלת היכל שלמה

המנהל הכללי, מר משה א. יפה

כאן.

מכובדי מר יפה,

... הנני מסכם את מה שהוסכם בינינו, בענין
שרידי ספריית רבי מתתיהו שטראשון ז"ל מווילנא,
שיגיעו אי"ה בתוך שאר הספרים מייו"א בניו-
יורק לספריה התורנית המרכזית לישראל בהיכל

אור לו' בטבת תש"ך, יום פטירתו ה' 75 של ר'
מתתיהו שטראשון ז"ל, נפתחה לקהל, בהיכל
שלמה בירושלים, תצוגת שרידי ספריית שטראשון
בחילנא, שהגיעו לירושלים דרך יו"א-ניו-יורק.
טקס הפתיחה נתקיים במעמד 250 מוזמנים —
רבנים, אנשי-ספר, ראשי-יוצאי-ווילנא. פתח והרצה
ד"ר צבי הרכבי, ואחריו הרצו: ד"ר מ. דבורצקי
וד"ר ישראל קלויזנר. בנשיאות ישבו הרב ש"י
וויין והמשורר אברהם ברוידס. הרב ד"ר שמעון
פדרבוש ברך בשם התנועה הציונית, הקונגרס
היהודי העולמי וברית העברית העולמית. ברכת
מועצת הרבנות הראשית לישראל — הגר"ר כ"ץ
מפתח-תקוה.

בתצוגה נערכו כ-400 ספרים ב-10 מדורים:
א. תנ"ך ומדרשות; ב. תלמוד; ג. פוסקים;
ד. חידושים; ה. הרמב"ם; ו. שו"ת; ז. דרוש,
תפילה, הגדות; ח. מחשבה (פילוסופיה, קבלה,
חסידות, מוסר); ט. שונות;

י. 48 ספרים, מתוך 5753 שנאספו עלידי
הרמ"ש ונרשמו ב"לקוטי שושנים" [בתוכם 150
כת"י, 5 דפוסים עריסה, כת"י הרש"ש, 63 חיבורי
הרמ"ש בכת"י, אוניקומים, נדירים, כ-200 מהמאה
ה'xvi. ראה עדותו המוסמכת של ד"ר י. קלויזנר],
מחולקים ל-4 מערכות: שנות שי"ן [1 — תמת
ישרים, ויניציאה ש"פ], תא"ו [18], תא"ר-קו"ף
[17], תא"ר-ר"ש [12].

נוסף לכך, הוצגו בתערוכה כ-30 מוצגים (בכתב-
יד, בדפוס, בצילום) על רמ"ש, ספרייתו, חורבנה
והצלת שרידיה.

מבין המוצגים האלו: הגהות רמ"ש בש"ס
[ווילנא, ראם, עירובין, ב"ב], ס' "מתתיה", 3
ספרים עם הערות רמ"ש [כאלו יש למעלה מ-20.
כאן הוצגו: נתיבות עולם תרי"ט, קריה נאמנה,
שו"ת אהל משה], מקורי הרמב"ם לרש"ש
[מהדורת צבי הרכבי ובה שמועות הרמ"ש על
הרמב"ם, ירושלמי, בבלי, שו"ע שלא נדפסו לחוד
עד כה]; מקורות לתולדותיו ("דור ישרים",
"לחקר משפחות", "רבי שמואל שטראשון
מווילנא" ועוד); שירים [אד"ם הכהן, רא"צ צווייפל,
ש. פלאדירמאכער], אגרות [מכתב דבורה ראם

ב

היכל שלמה

ב"ה, ירושלים, ח' בתשרי תשכ"א (29.9.60)

לכבוד

ד"ר צבי הרכבי

מנהל הספריה

כאן.

מכובדי,

קיבלתי בתודה את מכתבך מו' בתשרי תשכ"א, ובשם הנהלת היכל שלמה אני מאשר את תכנון ושמח להסכים על התנאים שלפיהם אתה מוסר לספריה התורנית המרכזית את הספרים של ספריית שטראשון, שעומדים לקבלם מייו"א באמריקה. אנו גאים בזה שנכנס לספריה אוצר ספרים חשוב משרידי ספריית רבי מתתיהו שטראשון ז"ל מוילנא...

בברכת גמר חתימה טובה,

משה א. יפה

מנהל כללי

ג

"...מדמי הפיצויים מן הגרמנים על השמדת ספריית הג' ר"מ שטראשון ז"ל לכשיתקבלו — יונצח המוריש, ספרייתו וקהילתו — כצוואתו וכרוחו, מתוך זיקה עם כל הגורמים הנוגעים בכך ועל דעת בית-הדין שבו הוצא צו הירושה כרשום לפניו..." (מתוך הודעה בעתונות)

שלמה, בהתאם להסכם שחתמתי בשם ספרייתנו בהיותי בניו-יורק, בי"ג בכסלו תשי"ט, עם ייו"א. ההסכם הנ"ל מחייב את ייו"א לתת לספרייתנו את הכפולים בספרות התורנית, מתוך ספרי וילנא השודדים, ובתוכם גם מספרי ספריית שטראשון. ספרי שטראשון הנ"ל יסודרו בספרייתנו כיחידה נפרדת וירושמנו בהקדם עם סימון מיוחד בכרטיס ובספר. גם יוכן להם רשימון מיוחד, מלבד כרטיסיהם שיכנסו ברשימון הכללי של הספריה. הספרים יועמדו במקום הולם בספריה (עם שלט מתאים). הם לא יימכרו, לא יוחלפו וגם לא יושאלו (אלא בתנאים מסוימים — לגבי ההשאלה בלבד), וגם לא יועברו מהיכל שלמה. כמובן תהא דאגה מתמדת לשלמות הספרים הנ"ל (ניקוי, חיטוי, ביטוח, כריכה וכו'). נשתדל לרכוש בספרייתנו מסמכים וספרים הקשורים בספריית שטראשון. שאר ספרי ייו"א, שאינם שייכים לספרי ספריית שטראשון ויובאו בהתאם להסכם בי"ג בכסלו תשי"ט, יובלעו כחלק בלתי נפרד של הספריה התורנית המרכזית לישראל.

כמחזיק צו ירושה כיורש יחיד לגבי עזבון רבי מתתיהו שטראשון מוילנא לרבות זכויות המש-פחה בספרייתנו, אני מוסר את ספרי שטראשון שיגיעו מייו"א לפי ההסכם בי"ג בכסלו תשי"ט במתנה גמורה ל"היכל שלמה" ומצהיר בזה שאני מותר בזה על כל זכויותי לגבי הספרים הנ"ל (לפי ההסכם הנ"ל בלבד), הנובעות מצו הירושה הנ"ל, לאחר שתאשר לי בשם הנהלת היכל שלמה את ההסדר בינינו המפורט במכתב זה.

בכבוד רב ובברכת השנים

ד"ר צבי הרכבי

ירושלים

בשולי י"ג דברים

לערך 402, כתבי ש"י עגנון, יש להוסיף:

ראה "הספר" ח' ע' 19, ערך 277.

וצרף לכאן הפולמוס מסביב לסיפור "מעגלי צדק" ודעת הרב קוק, שפורסמה גם ע"י הוצ' שוקן-הארץ בלקט חוות-דעת על יצירתו של עגנון, כי לא כל כתביו בחזקת היתר...

★

משה קוטובסקי בירושלים [בערב פסח זה נגמר בדפוס הכרך האחרון של הקונקורדנציה לתוספתא בעריכתו. הקונקורדנציה בארבעה כרכים למשנה במהדורה ב' יצאה גם היא בעריכתו. הקונקורדנציה לבבלי, בעריכת אחיו בנימין, הגיעה כיום לדרך ט' (עד סוף דל"ת)] הוזמן לבוא ויצא לגיוס יורק לדון עם ראשי הסמינר התיאולוגי [הקונסר] וואטיבין ע"ש שכטר, ד"ר א. פינקלשטיין ופרופ' ש. ליברמן, בדבר הוצאת קונקורדנציה לתלמוד ירושלמי בסיועם.

לעומת זאת פירסם [ד"ר ח. ז. [הירשן] ברג ב"יוסטניק יוראליא" [ירחון, ברוסית, בת"א], 20 (ניסן תשכ"א), כי פרופ' א. וויניקוב, המרצה בקתדרה לעברית [היחידה בבריה"מ] בלנינגראד, מכין לדפוס... קונקורדנציה לירושלמי [ח. פירסם מקרוב, בשני המשכים, מלון לאפוגראפיקה ארמית-יהודית; קיים ב-58/1957 סימנר ללשון המשנה והתוספתא. עמו עובדים: דוצנטית ק. סטארקובה (לא-יהודיה), אסיסטנט ל. פיסארבסקי, אסיסטנטית ג. גלוסקינה ומרצה לעברית חדישה ל. וילסקר.

★

הרב ראובן מרגליות ב"ארשת" א (עמ' 452, ערך 4387) בא לפענח אחד מכינויי-הרמ"ש — והוא ממנחות ק ע"א (ומתוס' שם — משנה שקלים ויומא כח). והרי קשה:

א. והוא [שעלה על הגג] אומר [לממונה (על הפייסות) — מתתאי בן שמואל]...

ב. רק חד "והוא" איתא כאן ואידך "והוא"?

ג. ומה יעשה הר"מ בשאר כינויי הרמ"ש:

אני והוא, אני והוא והוא?

מרשימת ספרי תש"ך שלנו ומפתחותיה, ניתן להסיק עוד כמה מסקנות-סיכומים.

317 ספרים הוצאו-הוהדרו ע"י 136 מו"לים, מהם קבועים ומהם לעת-צאת ספר — ככינוי למחבר-מהדיר גופו [אין כל חוק בישראל המגביל שימוש בשם מו"ל]. 102 מו"לים — בירושלים הם. 24 דפוסים הדפיסו בירושלים 213 ספרים; 37 — 228 ספרים בת"א; ועוד 5 — אחד-אחד בכל מקום: בצפת (ספר 1), כפר-חב"ד (3 ספרים), רמת-גן (1), בני-ברק (1), גבעתיים (5).

כשני מיליונות טפסים של ספרים תורניים נדפסו בתש"ך בישראל, אם נאמור את התפוצה בממוצע של כל ספר ב-3,000—4,000. היינו: ספר תורני חדש אחד לשנה לכל יהודי-יהודיה במדינת ישראל.

★

בפרס-ישראל ביום-העצמאות תשכ"א בספרות תורנית [חברי הועדה: הגרש"י זוין, הרב י"ל אבידע-זלוטניק, הרב (דיין ור"מ) אברהם שפירא] זכה הרב א/מ שלמה גורן (רב ראשי לצה"ל) בעד ספרו "הירושלמי המפורש" [יצא על מס' ברכות בהוצאת מוה"ק].

בתצוגת אוסף הרב חמל"ה לוין ז"ל [סכו של הסופר חיים-זליג (הרמן) חוק], בספריה התורנית המרכזית לישראל בסוכות תש"ך, הוצג מכתבו (באנגלית) של פרופ' לוי גינצבורג המנוח לאביו ז"ל של יבדל"ח הרש"ג, בהיותו כבן ח"י, בו נאמר, כי חוקר תלמודי בן 70 יוכל לשמוח, אם יגיע להישגיו של העילוי הצעיר — שלמה גרונצ'יק...

פרס במדעי-היהדות ניתן הפעם לפרופ' יחזקאל קוטשר (ראה ספרו ברשימת תשי"ט, "הספר", ח', ערך 173). תלמיד-ישיבות [נייטרא, פפד"מ (של הרב הופמן ז"ל), מרכז הרב], חבר "יבנה", ממעצבי החינוך החרדי. ביכורי מחקריו נדפסו במאסף יבנה ב' (בעריכת צ. הרכבי וי. א. זיידמן). למפורסים ולפורסים — ברכה.

★

ליטאי כשי"ן היא. = ש] ד"אלי [=יתנו] (ולא: הביטו בכסף, כדי שיתנו ? !).

מ"ר"ת" ברחן: ב'עז'ד'אליק [=בישגדא, על משקל: בעזדעטניק — חשוך בנים. ד"אליא — גורל. (ולא: ד"אליק — מתן ? !)].

ושמא כדאי לפרש: "אם תחבר קצוות תיבת החזזה יחד ואח"ז תיכונותיו ואז יהיה ר"ת: ח"א"ץ ד"א"ל [צ"ל בפת"ח] דא ויעשאל".

★

"תולדות ימי חיי" (בכת"י) מאת הרב יהודה מאיר ז"ל [בויסק, י"ז באדר תרי"ט — כ"ט ניסן תר"ץ, קארלסרווא] הגיע באחרונה לספריה התורנית המרכזית לישראל מידי מר ברוך מאיר נ"י מכפר סבא, — בן המחבר, יחד עם שאר כתב"היד:

א. הגהות לש"ס בבלי וירושלמי

ב. פירוש להקדמת הזהר

ג. שו"ת ארוכות וקצרות וסוגיות (כמה מאות)

ד. הגהות להרמב"ם, הסור וש"ע, רי"ף, שאלות

ו. פי' למכילתא (עפ"י כת"י מינכען)

ז. מלון גרמני-עברי [נמסר לספריה הלאומית בירושלים]

ח. דרשות

ט. דרשות בגרמנית.

המחבר נולד בבויסק — עיר רבנות של הר"מ עליאשבערג זצ"ל והרב קוק זצ"ל. בקיא בתורה לכל מקצועותיה. שימש ד"ץ, מ"ץ, מ"מ הרב, מורה"ד בקהילה החרדית בקארלסרווא. תכנן קונקורדנציה לתלמוד. האוטוביוגרפיה טומנת בחובה תיאור האורתודוכסיה הגרמנית מבפנים בעין ביקורת וזעפת. מעניין גילוי על ד"ר אריה [אדולף] שווארץ המנוח — רקטור בימ"ד לרבנים בוין, ועוד. אולי יפורסמו קטעים ממנה. וכדאי שתפורסם בשלמות, ובהקדם.

★

מסורת לזהר על "תיקוני הזהר", מתוך כת"י שנמצא ב"מושב זקנים" בירושלים... בין גרסאות כ"ט שנה לאחר היכתבו, מאת הרב

ד. מעולם לא היה רמ"ש מנהל בנק ולא "עסק בהפצת שטר-ערך ממשלתיים, שזכו לפעמים בגורל-פייס! ועוד לפני שנתמנה כחבר מועצת סניף בנק הממלכתי הרוסי בוילנא, חתם "והוא והוא" ... ודו"ק.

★

ד"ר נ. מ. גלבר במאמרו ב"ספר היובל לד"ר פדרבוש" חוזר וקובע, כי החוברת האנונימית וינא, 1877, דפוס ג. ברג בהנהלת פרץ סמולנסקי Die jüdische Frage in der orientalischen Frage היא מאת לורד דיוראלי-ביקונספילד המשומר. [ראה בספרו של ג. בנידון, ת"א, תש"ז; הנ"ל, ערך "ברלין, קונגרס" באנצ. העברית, תשי"ח; הנ"ל וג. אלקושי, דבר: 1.8.59, 15.8.58, 5.9.58, 12.9.58; ק"ס ל"ד ע' 250, 397].

דומה שקביעתו של גלבר מיוסדת על "העתקי" של חיים [אפרים משה] בלוד [ראה ש. ויינגרטן, "הספר" ב-ג: "מכתבים אנטי-ציוניים מאת גדולי ישראל", אשר חיים בלוד מניו-יורק מפרסם בעלון "נטורי-קרתא" בירושלים — מזויפים הם! כתב-פלטת שלו האחרון "משא פדרבוש". גם סימוכין מ' Dr. S. R. Landau אינם מהימנים, כידוע.

★

ר' חיים ליברמן, הביבליוגרף-הספרן הליובאוויצי בניו-יורק [לא להחליפו בריעו החשוב: העתונאי המסאי — חיים ליברמן, מן ה"פארווערטס", בעל "נצרותו של שלום אש"], פירסם קונטרס ד' מן הסדרה "כיצד חוקרים חסידות בישראל" (ג"י, תשכ"א, תחילה ב"ביצרון" טבת-שבט תשכ"א). הראשונים היו מכוונים בעיקר כלפי דבריהם של פרופ' ב. דינור וד"ר י. וייס (באנגליה) ועוד. הפעם — כלפי דברי פרופ' ג. שלום, בענין ס' "משמרת הקודש" לר"מ מסאטאנוב.

★

בק"ס (לו, עמ' 270) השתבש המביא את דברי הבדחן הליטאי האלמוני בתירגום ביטויים ברוסית: סימאטריטי [=השגיתו (על כך)] דייענגי [=כסף] סיטאב [בסמ"ך בגין גימטריא ס"ד ובפי

8 ומעלה [בדירוג מינהלי ממשלתי. כזכור, דירוג הספרנים — גגו דרגת פרופיסור למנהל ספריה בת חצי מיליון כרך (או מקצועית למעלה מ-50,000); דרגה 3 — 100,000 (25,000); דרגה 4 — 50,000 (10,000); דרגה 5 — 25,000 (5,000). ספרן עוזר מתחיל — לפחות דרגה 10. החל מדרגה 6 נדרש מספרן תואר אקדמאי [או: סמיכה לרבנות מאושרת] או הסמכה מבית-ספר אוניברסיטאי לספרנות]; איפשר השתלמות לספרנים מותאמת לתכנית הבחינות המודפסת של ארגון ספרני ישראל [סעיף ההתמחות בספרנות תורנית עובד בה בידי ד"ר יעקב רוטשילד וד"ר צבי הרכבי]; מועד הבחינות הראשון יקבע בסמוך לתשרי תשכ"ב; נבחרה ועדת "יד לקורא" (מ.צ. ברקאי [מוזכיר אס"י], ד"ר צבי הרכבי [חבר מזכירות אס"י, נציג הפהמ"י], מ. נדב [עורך בפועל של "יד לקורא"], על מנת להציע הצעות להופעת הבטאון בקביעות [עד כה הופיעו מאייר תש"ו 22 חוברות, מהן כפולות, מן הרבעון — במקום 60! — וללא מועד קבוע. חוב' ג', מכרך ו' — נמצאת בדפוס].

*

ב"שנתון הממשלה", שיופיע ערב ראש שנת תשכ"ב, תהא שוב, לאחר דילוג אשתקד שעליו התריעו-התרענו, הביבליוגרפיה של כל הפירסומים בישראל, הפעם — במשך שנתיים (ניסן תשי"ט — ניסן תשכ"א). עורכה — ד"ר ח. ברדיין. וטוב שהוחלט לתקן את המעוות.

ג. ב.

אליעזר [ב"ר גרונם סופר מנאוהרדאק] הרכבי, בעל "באר אליעזר" (חרשה, תרל"ב), אב"ד זאסלאו הסמוכה למינסק, עומד להופיע במהדורתו של ד"ר צבי הרכבי בכתב-עת "תלפיות" בנ"י בעריכת הרב פרופ' ד"ר ש. ק. מירסקי, במבוא מגולל המהדיר את פרשת גלגול כתב-היד הנ"ל וכת"י על שלושת חלקי "הזהר" הראשונים [ראה "זהר" עם "ניצוצות" לר"ר מרגליות שליט"א במהדורה שניה ושלישית], תולדות המחבר וערך חיבורו, שבו מקבילות לנסתר ולנגלה. יותר ממחצית ציוני "עין רואה" על תיקה"ז אינם ב"ניצוצות" על תיקה"ז.

*

האם היה שם-משפחה לר' ישראל בעש"ט? הסופר אליעזר שטיינמן, בשעת קבלת פרס לספרות תורנית ע"ש הרב קוק זצ"ל והרב עזריאל זצ"ל מטעם עיריית ירושלים השתא [יחד עם ד"ר חיים ליפשיץ והרב ח. ז. גרוסברג], גילה שמצא שם-משפחתו היה: טליתמאכער.

מענין לענין באותו ענין: מי יודע ששם-משפחתו של הגאון מלבי"ם [מאיר-לייבוש בן יחיאל-מיכל] הוא — ווייסער?

*

בכ"א באדר ש"ז נתקיימה בירושלים ישיבת מועצת אס"י (ארגון ספרני ישראל). הוחלט: לקיים כינוסי-ספרנים ארצי בת"א בסמוך לחג השבועות; לארגן באס"י את הספרנים שעדיין לא מצאו מקומם בו [באס"י כיום 500 חברים]; לתבוע מענק לספרות מקצועית לספרנים שדרגתם